

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

tarih

NIALL FERGUSON

Hazin Savaş 1914-1918

Çeviren: Nurettin Elhüseyni

YAPI KREDİ YAYINLARI

HAZİN SAVAŞ

1914-1918

Niall Ferguson 1964 yılında Glasgow'da doğdu. Kuşağının en önemli Britanyalı tarihçilerinden sayılan Ferguson, Oxford Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Hamburg ve Berlin'de yaşadı. 1989 yılında Cambridge Üniversitesi'nde araştırmacı olarak çalışmaya başladı. 1992'de Oxford'a döndü ve Modern Tarih üzerine ders verdi, 2000 yılında aynı üniversitede profesör oldu. İki yıl sonra ABD'ye yerleşti ve New York Üniversitesi'nde ders vermeye başladı; hâlâ Harvard'da tarih bölümünde Laurence A. Tisch kürsüsünde profesördür.

Alman ekonomi tarihini incelediği ilk kitabı *Paper and Iron*'dan (Kâğıt ve Demir) sonra *The Pity of War: Explaining World War One* (Hazin Savaş) kitabıyla uluslararası üne kavuştu. Rothschild ailesini anlattığı *The World's Banker* (Dünyanın Bankacısı) ve 2001'de yayımlanan *The Cash Nexus* (Nakit Bağı) kitaplarından sonra Britanya ve ABD'de best-seller olan *Empire* (İmparatorluk) kitabını 2003'te yazdı. Aynı zamanda Channel 4'te altı bölümlük bir televizyon programına da dönüşen bu çalışmanın ardından Amerika'nın imparatorluk tarihini anlattığı *Colossus* ve 20. yüzyıldaki siyasi çatışmalara odaklandığı *The War of the World* (Dünya Savaşı), diğer önemli kitaplarıdır. *The Ascent of Money* (Paranın Yükselişi), 2008'de yayımlandı ve ABD'de PBS, Britanya'da ise Channel 4 kanallarında belgesel olarak televizyona uyarlandı. 2010'da yayımlanan *Lives and Time of Siegmund Warburg*'un (Siegmund Warburg'un Yaşantısı ve Yaşadığı Dönem) ardından yine bir biyografi olan Kissinger kitabı üzerinde çalışmaya başladı, 2011 yılında *Civilization: The West and the Rest* (Uygarlık: Batı ve Ötekiler) yayımlandı.

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Polonya Günlüğü* (Metis, 1985); *Kahve ve Kahvehaneler*, Ralph S. Hattox (Tarih Vakfı, 1996); *Çatışan Kültürler*, Bernard Lewis (Tarih Vakfı, 1999); *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Peter Delius (Literatür, 2007); *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Lucy Garnett (Oğlak, 2009); *Mitoloji - Kolektif* (NTV, 2009); *Gezgin Şölen* (YKY, 2010); *Demokrasi Neye Yarar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar Garip Yaratıklar Kitabı*, Christopher Dell (YKY, 2010); *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Rusya'sında Özel Yaşam*, Orlando Figes (YKY, 2011); *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi*, Niall Ferguson (YKY, 2011).

*Niall Ferguson'un
YKY'deki kitapları:*

İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı (2011)
Paranın Yükselişi: Dünyanın Finansal Tarihi (2011)
Uygarlık: Batı ve Ötekiler (2012)
Hazin Savaş 1914-1918 (2015)

NIALL FERGUSON

Hazin Savaş 1914-1918

Çeviren
Nurettin Elhüseyni

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 4430
Tarih: 104

Hazin Savaş 1914-1918 / Niall Ferguson
Özgün adı: **The Pity of War 1914-1918**
Çeviren: **Nurettin Elhüseyni**

Kitap editörü: **Derya Önder**
Düzeltili: **Korkut Tankuter**

Kapak ve sayfa tasarımı: **Mehmet Ulusel**
Grafik uygulama: **Arzu Yaraş**

Baskı: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul
Telefon: (0 212) 412 17 00
Sertifika No: 12026

Çeviriye temel alınan baskı: *The Pity of War - 1914-1918*, Penguin Books, 1999
1. baskı: İstanbul, Haziran 2015
ISBN 978-975-08-3325-0

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2013
Sertifika No: 12334
Copyright © 1998, Niall Ferguson

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 142 Odakule İş Merkezi Kat: 3 Beyoğlu 34430 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

İçindekiler

Şekiller **6**

Tablolar **7**

Görsel Malzeme **9**

Görsel Malzemelere İlişkin Not **10**

Teşekkür **11**

Giriş **17**

1 - Militarizm Mitleri **47**

2 - İmparatorluklar, Antantlar ve Edward Dönemi Yatıştırımcılığı **80**

3 - Britanya'nın Yanılsamalar Savaşı **106**

4 - Silahlar ve Askerler **136**

5 - Kamu Maliyesi ve Ulusal Güvenlik **160**

6 - İnsanlığın Son Günleri: 28 Haziran-4 Ağustos 1914 **199**

7 - Ağustos Günleri: Savaş Coşkusu Miti **233**

8 - Basın Çetesi **272**

9 - Ekonomik Yeterlilik: Heba Edilen Avantaj **311**

10 - Strateji, Taktikler ve Net Kayıp Sayısı **346**

11 - "Asgari Giderle Azami Kırım": Savaş Maliyesi **383**

12 - Ölüm İçgüdüğü: Askerler Niçin Çarpıştı? **404**

13 - Esir Alanın İkilemi **436**

14 - Savaşın Bedelini Ödeme(me) Yolu **465**

Sonuç: Mahşere Alternatifler **506**

Bibliyografya **536**

Dizin **564**

Fotoğraflar **587**

Şekiller

1. Alman ordusunun barış dönemi mevcudu, 1874-1914
2. Önde gelen dört Avrupa devletinin orduları, 1909-1913
3. Avrupa devletlerinin savunma harcamaları, 1890-1913
4. İki Avrupa blokunun savunma harcamaları, 1890-1913
5. Gayrisafi milli hasılanın yüzdesi olarak toplam kamu harcamalarına ilişkin tahminler, beş büyük devlet, 1890-1913
6. Yüzde ortalama 3'lük kupon üzerinden hesaplanmış İngiliz devlet tahvillerinin aylık değeri, 1900-1914
7. Hepsi yüzde 3'lük kupon üzerinden hesaplanmış Fransız, Alman ve Rus tahvillerinin haftalık kapanış değeri, 1900-1914
8. Berlin'de ve Londra'da işsizlik oranları, Temmuz 1914-Nisan 1915
9. Kara Avrupası devlet tahvillerinin 1914'te Londra'daki haftalık kapanış değerleri
10. İngiliz düzenli ordusuna ve Gönüllüler Kuvveti'ne asker alımı, Ağustos 1914-Aralık 1915
11. *Daily Mail*'in tirajı, 1914-1918
12. "Net kayıp sayısı": Batı Cephesi'nin İngiliz kesiminde İngiliz zayıyatı eksi Alman zayıyatı, 1915-1918
13. "Net kayıp sayısı": Kalıcı saf dışı bırakılan İngiliz ve Fransız askerleri eksi kalıcı saf dışı bırakılan Alman askerleri, Ağustos 1914-Temmuz 1918 (Batı Cephesi)
14. Dolar kurları, 1915-1918
15. İngiliz-Fransız yüzde 5'lik kuponlarının değerleri ve işlem hacimleri, 1915-1918
16. İngiliz-Fransız-Amerikan getiri farkı, 1915-1918
17. Fransa'da İngiliz ordusuna esir alınan Alman askerleri, Temmuz 1917-Aralık 1918
18. Almanya'da yıllık enflasyon oranı, 1918-1923
19. Tazminat yükü, 1920-1932

Tablolar

1. Toplam nüfusta alt meclisler için oy hakkı tanınan kesimlerin yüzdeleri, 1850 ve 1900
2. Seçilmiş Avrupa ülkelerinde sosyalistlerin savaş arifesindeki oy düzeyi
3. İngiliz ve Alman sanayi gücüne ilişkin bazı göstergeler, 1880 ve 1913
4. 1913'te toplam dış yatırımlar
5. Uluslararası saflaşmalar, 1815-1917: Genel bir bakış
6. Safi milli hasılda artış yüzdesi, 1898-1913
7. İngiliz savaş gemisi tonajının Alman savaş gemisi tonajına oranı, 1880-1914
8. 1914'te devletlerin donanma güçleri
9. 1914'te Avrupa devletlerinin askeri güçleri
10. 1914'te Avrupa devletlerinin askeri potansiyelleri
11. Beş büyük devlette nüfusun yüzdesi olarak toplam askeri personel (ordu ve donanma), 1890-1913/14
12. Büyük devletlerin savunma harcamaları, 1890-1913
13. Safi milli hasılanın yüzdesi olarak savunma harcamaları, 1887-1913
14. Ulusal para birimi (ve £) cinsinden milyon değerleriyle ulusal borçlar, 1887-1913
15. Safi milli hasılanın yüzdesi olarak ulusal borçlar, 1887-1913
16. Başlıca Avrupa tahvil değerleri, yak. 1896-1914
17. Başlıca devletlerin tahvil getirileri, 1911-1914
18. Londra akseptans piyasası: Yıl sonunda akseptanslara bağlı borçlar toplamı, 1912-1914
19. Seçilmiş İngiliz gazetelerinin tirajları, 1914-1918
20. Seçilmiş Alman gazetelerinin tirajları, 1913-1918
21. Demografik dengesizlik (bin)
22. Dört muharip ülke için reel safi/gayrisafi milli hasıla tahminleri, 1913-1918
23. Dört muharip ülkede sanayi üretimi endeksleri
24. Buğday üretimi, 1914-1917
25. Savaş döneminde ithalatın yüzdesi olarak ortalama yıllık ticaret açıkları
26. İngiliz ve Alman silah üretimi: Seçilmiş istatistikler
27. Almanya'da ve Britanya'da sanayi üretimi ve reel ücretler, 1914-1918
28. Üç başkentte inşaat sektöründeki vasıflı işçi ücretlerinin vasıfsız işçi ücretlerine oranı, 1914-1918

29. Britanya, Fransa ve Almanya'da sendika üyeliği, 1913-1918
30. Britanya'da ve Almanya'da grevler, 1914-1918
31. Barış dönemindeki tüketimin yüzdesi olarak İngiliz ve Alman gıda tüketimi, 1917-1918
32. Birinci Dünya Savaşı'ndaki toplam zayıat
33. Toplam zayıat (ölü, esir ve yaralı) tahminleri
34. Almanya'da kullanılabilir insan gücü, 1914-1918
35. İnsan gücünün yüzdesi olarak askeri ölümler
36. Toplam harcamalar, 1914-1918
37. Toplam harcamaların yüzdesi olarak devlet açıkları, 1914-1918
38. Ulusal para birimi değerleriyle milyon cinsinden ulusal borçlar, 1914-1919
39. Para arzı rakamları (ulusal para birimi değeriyle milyon cinsinden geniş para ve dolaşımdaki para)
40. Geçim endeksleri
41. İnsan öldürmenin maliyeti: Savaş harcamaları ve ölü sayısı
42. Savaş esirleri, 1914-1918
43. Rus İç Savaşı'nda zayıat, 1918-1922
44. 1931'de ödenmemiş savaş borçları ve tazminat borçları
45. Dolar cinsinden ulusal borçlar, 1914 ve 1922
46. Avrupa devletlerindeki Alman toplulukları, yak. 1919

Görsel Malzeme

Birinci klişe resim kesimi

1. John Gilmour Ferguson
2. “Büyük Britanya Kralı ve Belçika Kralı”
3. Somut örneğiyle Batı Cephesi
4. İdealize haliyle Batı Cephesi
5. Somut örneğiyle Doğu Cephesi
6. İdealize haliyle Doğu Cephesi
7. “Yiyecek istifleri vesaire”
8. Bir merminin ömür döngüsü, evre 1
9. Bir merminin ömür döngüsü, evre 2
10. Bir merminin ömür döngüsü, evre 3
11. Bir merminin ömür döngüsü, evre 4
12. Bir merminin ömür döngüsü, evre 5
13. Ölüm görüntüleri, 1
14. Ölüm görüntüleri, 2
15. Ölüm görüntüleri, 3
16. Ölüm görüntüleri, 4
17. Ölüm görüntüleri, 5
18. Ölüm görüntüleri, 6

İkinci klişe resim kesimi

19. Ölüm görüntüleri, 7
20. Silah arkadaşlığı, 1
21. Silah arkadaşlığı, 2
22. Silah arkadaşlığı, 3
23. Mola [...]
24. [...] ve İstirahat
25. Esirler, 1
26. Esirler, 2
27. Esirler, 3
28. Esirler, 4
29. Havada savaş, 1
30. Havada savaş, 2
31. Havada savaş, 3
32. Ah! Ne hoş bir savaş, 1
33. Ah! Ne hoş bir savaş, 2
34. Savaş sonrası Avrupa

Görsel Malzemelere İlişkin Not

Bu kitaptaki fotoğraflar resmi ve gayriresmi kayıtların bir karışımıdır. İkinci kaynak belki daha ilginçtir; kesinlikle daha az bilinen ve sıradan askerlerce çekilen bu fotoğrafların çoğu ilk kez burada yer almaktadır.

George Mosse, “bizzat askerlerin kendi aileleri için çektikleri fotoğrafların her zaman gerçekçi” olduğunu, resmi fotoğrafların ise “savaş tecrübesi miti”ni kalıcılaştırmaya yönelik olduğunu ileri sürer (Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 150 vd.). Söz konusu fotoğraflara bakılırsa, bu pek doğru değildir. Savaş sırasında çalışmaları yayımlanan akredite fotoğrafçılar kendi taraflarındaki ölümlerin resimlerini çekmekten genelde kaçınmış olsalar da her durumda böyle olduğu söylenemez. Bazı “resmi” fotoğrafçılık çalışmalarında savaşın dehşetinin bu ölçüde görülebilmesi doğrusu şaşırtıcıdır. Daha da önemlisi, askerlerin özel albümleri mutlaka “gerçekçi” değildir – tabii bununla siperlerdeki dehşeti resmetmede korkusuzluk kastediliyorsa.

“Gerçekçi” savaş fotoğrafçısının arketipi, John Heartfield’dir. “İşte bir kahramanın ölümünün gerçek görünüşü” alt yazısıyla yayımladığı iki fotoğraf, parçalanmış, çarpık çurpuk, çamurla kaplı ölü askerlerin yürek parçalayıcı görüntüleridir. Ama Heartfield olağandışı politikleşmiş bir askerdir. Aslında bir Almandı. Helmut Herzfeld olan asıl adını, savaş dönemindeki İngiliz fobisine karşı bir protesto olarak 1915’te John Heartfield olarak değiştirdi. Siperlerde görev yaparken resmi fotoğrafçılığı zora sokmak için nasıl bilinçli bir çaba gösterdiğini daha sonra anılarında şöyle anlatacaktı:

Savaş fotoları savaşın sonucunun Marne’da çoktan belli olduğu ve Alman ordusunun artık yenildiği bir dönemde ayak direme politikasına destek için kullanılmaktaydı. [...] Ta başından beri bir askerdim. Derken yapıştırdık, yapıştırdım ve bir fotodan çarçabuk kesip çıkardığım kısmı, başka birinin altına koydum. Bu haliyle başka bir düzenlemeydi, farklı bir şeyi ifade eden bir çelişkiydi. (Pachnicke ve Honnef, John Heartfield, s. 14)

Böylece, Weimar fotomontajı doğdu. Ne var ki cepheye fotoğraf makinelerini götüren askerlerin çoğu daha az politizeydi (İngiliz askerlerine bu iznin verilmediğini hatırlatmak gerekir). Çok azı Heartfield’in propagandaya dönük düzenleme anlamındaki “gerçekçiliği” için uğraştı. Resmi fotoğraflar nasıl bize resmi propaganda hedeflerini aktarırsa, onların fotoları da savaşı görmek (ve başkalarının görölmesini) istedikleri haliyle aktarır.

Bütün resimler Londra’daki Modern Çatışmalar Arşivi’nin izniyle kullanılmıştır.

Teşekkür

Birinci Dünya Savaşı konusunda benden çok daha uzman birçok tarihçi, bu kitapla ilgili araştırma ve yazma sürecinde bana cömertçe teşvikte ve tavsiyede bulundu. İlk taslağı baştan sona okuyan ve beni birçok hatadan kurtaran Adrian Gregory'ye ve David Stevenson'a özellikle teşekkür etmek isterim. Brian Bond, John Keegan, Avner Offer, Hartmut Pogge von Strandmann, Gary Sheffield ve Peter Simkins de inceliklerle yardımcı oldular. Yıllar boyunca "savaş borcu" altına girdiğim başka birçok kişi içinde Richard Bessel, Gerry Feldman, Stig Förster, Jonathan Steinberg, Norman Stone ve Jay Winter'a teşekkür etmeliyim. Adlarını saydıklarımın hiçbirinin burada ileri sürülen savlarda ve görüşlerde sorumluluk taşımadığını söylemeye gerek yok.

Nick Berry, Glen O'Hara ve Thomas Weber'den aldığım çok değerli araştırma desteği olmadan bu kitap yazılamazdı. Daniel Fattal, John Jungclaussen, Jon Thompson ve Andrew Vereker de değerli çalışmalarıyla katkıda bulundular.

Londra'daki Modern Çatışmalar Arşivi'nden Timothy Prus ve Barbara Adams fotoğraflar konusunda gerekli yardımda bulundu. Beni Finch günlüklerinden haberdar eden Jillian Timmis'e ve bunlardan alıntı yapmama izin veren Finch ailesine de teşekkür etmek isterim.

Bu kitabın uzun gebelik döneminde hem Oxford Üniversitesi Tarih Fakültesi'nden, hem de Oxford Jesus College'dan cömertçe maddi yardım aldım. Her iki kuruma da derin minnettarlığım var. Vivien Bowyer'a da tabloları ve çizelgeleri hazırlamaya yardımcı olduğu için teşekkür etmek isterim.

Yayınevim Penguin Press'i ne kadar övsem azdır. Kaba metni bir kataba dönüştürmeme katkıda bulunan kişiler sayamayacağım kadar çok; ama işi başlatan editörüm Simon Winder'a teşekkür etmemin öbürlerinin bağışlanacağını umarım.

Son olarak, makul olmaktan uzak çalışma yoğunluğumu ve asabiye-timi hoşgörüyü karşılayan aileme teşekkür etmek isterim.

Kitabı iki dünya savaşında ülkeleri için çarpışan dedelerime ithaf ediyorum.

J G F
ve
T G H
için

Zira neşemle birçok kişiyi güldüren
Ve ağlayışından şimdi geriye kalan,
Ne varsa yok olmalı artık. Anlatılmamış hakikat,
Yani hazin savaş bu, savaşla damıtılan kahır bu.

Wilfred Owen, "Garip Buluşma"

Meşum Ruh "Öyle olmalıydı!" diye dudak bükerken,
Merhamet Ruhu "Niçin?" diye fısıldadı yeniden.

Thomas Hardy, "Ve Harika Bir Sükûnet Vardı"

JGF

Birinci Dünya Savaşı¹ patlak verdiğinde, John Gilmour Ferguson henüz on altısına basmıştı. Yaşı konusunda yalan söylediğinde, askerlik şubesindeki çavuş ona inandı ya da inanmayı tercih etti; ama askere alma formaliteleri daha tamamlanmadan, anne yetiştirdi ve oğlunu sürükleyip götürdü. Fife yöresinin delikanlısı o anda cephe heyecanını kaçırmış olabileceği korkusunu duyduysa eğer, endişesi boşunaydı. Ertesi yıl orduya katılmasına izin verildiğinde, savaşın kısa süreceği fikri dağılıp gitmişti. Birkaç ay süren mutlak eğitimden sonra, İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'ndeki 9. Tümen 26. Tugay'a bağlı Seaforth Highland Alayı 2. Tabur'da er (seri numarası S/2.2.933) olarak siperlere gönderildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ordusuna alınan 557.618 İskoçtan biriydi. Bu mevcudun dörtte birinden fazlası (yüzde 26,4) yaşamını yitirdi. Sadece Sırp ve Türk orduları bu kadar ağır zayıyat verdi.²

Dedem, şanslı yüzde 73,6'nın içindeydi. Bir keskin nişancının birkaç santim aşağıya denk getirmesi halinde kesinlikle canını almış olacak kurşunuyla omzundan vuruldu sadece. Akciğerlerinde kalıcı hasar bıraksa da bir zehirli gaz saldırısından sağ kurtuldu. En canlı savaş anısı (ya da en azından oğluna aktardığı anı) bir Alman saldırısıyla ilgiliydi. Düşman askerleri bulunduğu siperde doğru koşunca, o ve silah arkadaşları süngü takmış ve "siperden çık" emri için hazırlanmış. Ancak son anda bu komut, hattın daha ilerisindeki Cameron Tüfek Alayı'nın askerlerine verilmiş. Bunu izleyen çarpışmada öylesine ağır zayıyat verilmiş ki dedem, emrin kendi alayına verilmesi halinde öleceğine eminmiş.

John Ferguson'ın savaşta neler yaptığına dair günümüze ulaşan pek fazla kayıt yok. Birinci Dünya Savaşı'nda çarpışan milyonlarca askerin ezici çoğunluğu gibi, geride ne şiir ne de hatırat bıraktı. Eve yazdığı mektuplar da ortada yok. Askerlik dosyasına ulaşmak mümkün değil ve bağlı olduğu alayın

1 O dönemde böyle anılmamaktaydı ve alışılmış adlandırmalar "Dünya Savaşı" ya da "Avrupa Savaşı"ydı; "Büyük Savaş" sonradan ortaya çıktı. "Birinci Dünya Savaşı" adı ise genellikle The Times'in askeri muhabiri Charles a Court Repington'a atfedilir; Repington daha Eylül 1918'de H. G. Wells'in "savaş sona erdirecek savaş" şeklindeki iyimser hesabının doğru çıkmayacağını sezmisti.

2 Spiers, "Scottish Soldier", s. 314. Daha düşük bir tahmin için bkz. Harvie, *No Gods*, s. 24. Sırpların ve Türklerin muhtemelen hastalık yüzünden daha çok asker kaybettiğini dikkate almak gerekir.

kayıtları ancak en yalın bilgileri veriyor. Örneğin, Milyar Wood, Carnoy ve Longueuil'de on dört gün süren şiddetli çarpışmada taburunun toplam 750 kişilik mevcudundan 70'inin öldüğü ve 381'inin yaralandığı ya da esir düştüğü Somme Muharebesi'ne (Temmuz 1916) katılmış olması mümkündür. Üç ay sonra tugayının daha saldırının ilk birkaç dakikasında yüzde 70 gibi yüksek bir zayıat verdiği Eaucourt l'Abbaye'de de bulunmuş olabilir belki. Yahu belki de yarasını Arras yakınındaki St. Laurent'te aldı. Taburunun Zeggars Cappel'e yönelik hücumda 44 ölü ve 214 yaralı ya da esir verdiği Passchendaele Muharebesi'ni ıskalayacak kadar şanslı mıydı acaba? Yoksa orada mı zehirli gaz saldırısına uğradı? Bu yaraları almasından bir süre sonra, acemilerin eğitimine yardımcı olmak üzere cephe hattından çekilmiş: El bombası resmi çizilmiş bir karatahtanın önünde oturan büyük bir asker grubuyla birlikte görüldüğü bir fotoğrafı var. Ama büyük çaplı bir Alman saldırısına ilişkin anısı, Ludendorff'un savaşı kazanmak için son beyhude hamlesine giriştiği 1918 ilkbaharında muhtemelen siperlerde olduğuna işaret ediyor olabilir. Taburu, sırf mart ayında Gouzeaucourt'dan püskürtülürken 300'den fazla asker kaybetti.³

Ne var ki dedemle ilgili bütün bu anlattıklarım, bilgiye dayalı tahminlerin ötesine geçmiyor. Rütbesi ve seri numarası dışında elimdeki yegâne somut delil, ufak bir Kitabı Mukaddes'in, üç madalyanın ve İskoç eteği giymiş, oldukça ifadesiz suratlı bir genç olduğunu gösteren birkaç fotoğrafın bulunduğu küçük bir kutudan ibaret. Madalyaların ilki olan Britanya Madalyası'nda at üstünde çıplak bir adam tasvir ediliyor. Binicinin arkasında 1914, atın burnunda ise savaşın geleneksel bitiş tarihi olan 1918 yılı var. Atın arka toynaklarının dibinde, ezecekmiş gibi görüldüğü bir kafatası duruyor. (Kafatası Azrail karşısında bir zaferi mi, yoksa talihsiz bir Almanı mı temsil ediyor?) Madalyanın eski bir sikkeden pek farklı olmayan öbür yüzünde, somurtkan kral profili ve şu yazı yer alıyor:

GEORGIUS V BRITT: OMN: REX ET IND: IMP:

Zafer Madalyası'nın timsali de klasik. Ön yüzde sağ eliyle bir zeytin dalını tutarken, sol eliyle yurduna sağ dönmüş askeri selamlayan İngiliz kadını mı, yoksa onu sonsuzluğa uğurlayan ölüm meleğini mi temsil ettiği pek belli olmayan kanatlı bir melek var. Arka yüzde (bu sefer İngilizce olarak) şunlar yazılı:

3 PRO WO 95/1483, Seaforth Highland Alayı 2. Tabur Tarihi, 1916-1918, *Savaş Günlüğü*.

UYGARLIK İÇİN
BÜYÜK •SAVAŞ•
1914-1919⁴

Dedemin üçüncü madalyası ise ölü ya da esir bir Alman askerinden hatıra kalmış bir Demir Haç.

Dedemin Batı Cephesi'nde çarpışmış olması benim için geçmişte olduğu gibi, şimdi de garip bir gurur kaynağı. Bu gururu tahlil etmeye çalışırsam, sanırım, Birinci Dünya Savaşı'nın ülkemdeki insanların şimdiye kadar acısını çektiği en feci şey olarak kalmasıyla alakalı olmalı. O savaştan sağ dönmek esrarengiz bir talih işiydi. Ama hayatta kalmak, herhalde büyük bir dayanıklılığın da işaretiydi. En çarpıcı olan husus, dedemin dönüşünde nispeten istikrarlı ve (en azından dışarıya karşı) halinden memnun bir sivil hayat sürmesiydi. Küçük bir ihracat firmasında iş buldu; Ekvador'da viski ve hırdavat satmaya gönderildi. Haliyle egzotik bir uğraştı bu. Birkaç yıl sonra İskoçya'ya döndüğünde Glasgow'a yerleşti, evlendi, bir nalbur dükkânı açtı, bir oğlu oldu, karısını hastalık yüzünden kaybetti, ninemle evlendi ve ondan başka bir oğlu yani babam oldu. Geri kalan ömrünü Glasgow'un o dönemde pis kokulu, devasa demirhanesiyle tanınan doğu varoşu Shettleston'daki bir sosyal konutta geçirdi. Muhtemelen tütünün genel uyuşturucu olduğu siperlerde edindiği zincirleme sigara içme alışkanlığının akciğerlerini daha da hasara uğratmasına rağmen, küçük işletmesini bir dizi ekonomik fırtınada ayakta tutabilecek takati korudu ve bir yandan hırıldayarak, iki torununu dizlerinde hoplatacak kadar yaşadı. Bir başka deyişle, görünüşe bakılırsa hayatını gayet normal sürdürebildi. Haliyle bu açıdan savaşta çarpışan insanların büyük çoğunluğu gibiydi.

Bana savaştan pek söz etmezdi; ancak ölümünden sonra bu konuyu epeyce düşünmeye başladım. Aksi oldukça zordu. Anne babamın beni gönderdiği okul olan Glasgow Akademisi, savaştan kısa bir süre sonra resmen alınan kararla, savaşta ölenlerin anısına ithaf edilmişti. Dolayısıyla altı yaşımdan on yedi yaşına kadar, basbayağı bir savaş anıtının içinde eğitim gördüm. Her sabah okula yaklaşırken gördüğüm ilk şey, Büyük Batı Yolu ve Colebrooke Terası'nın köşesinde duran ve okulun savaşta ölmüş eski öğrencilerinin adlarını taşıyan soluk bir granit biçmeydi. Okulun ana binasının ikinci katında benzer bir "şehitler listesi", oyuk bir neo-klasik yapı vardı. Bazen cebir sınıfından Latince sınıfına giderken, dosdoğru yanından geçerdik. Balkon öylesine dardı ki tek sıra halinde yürümeye mecburduk ve her seferinde adlardan birini okuma şansım olurdu. Akrabam falan olmasa da en azından bir Ferguson'a rastladığımı hatırlıyor gibiyim. Koyu büyük harflerle yazılmış

4 Bu tarih yanlış gibi görölse de askerlerin çoğu o yıla kadar terhis olmamıştı.

bütün o ölü adlarının yukarısında, her sabah töreninde mırıldandığımız İsa Duası kadar ezberime giren şu lejant vardı:

CESUR İNSANLARIN ÖLDÜĞÜNÜ SÖYLEME.⁵

Sanırım, tarihle ilgili ilk ciddi düşüncem o katı öğüde bir itirazdı. Ya, öldüler işte. Ne diye inkâr edelim? Üstelik John Maynard Keynes'in bir zamanlar alaycı tavırla belirttiği gibi, uzun vadede hepimiz ölüyüz – Birinci Dünya Savaşı'ndan sağ çıkma şansı olanlar bile. 11 Kasım 1918 tarihli Mütareke'nin üzerinden seksen yılın geçtiği şu sıralarda (resmi bir eski muharipler sicilinin yokluğunda kestirilebileceği kadarıyla) İngiliz kuvvetlerinde çarpışmış olup hâlâ sağ olanların sayısı birkaç yüzü geçmez. Birinci Dünya Savaşı Muharipleri Birliği'nin 160 üyesi var; Batı Cephesi Birliği'ne ise 90 küsur eski asker kayıtlı. Sağ kalanların akla yakın en yüksek toplamı, beş yüzdür.⁶ Savaşa katılmış diğer ülkelerde sayılar çok daha yüksek olamaz. Birinci Dünya Savaşı ilk elden anıların ötesinde kalma anlamında, çok geçmeden Kırım Savaşı, Amerikan İç Savaşı ve Fransa-Prusya Savaşı'na katılmış olacak. Cesur insanların öldüğünü söyleme, ha? Savaşta ölen herkesin cesur olduğu yönündeki cüretli savı, bir öğrenci pek kafa yormadan kabul edebilir. Ama adlarını bir duvara kazımanın onları bir şekilde canlı tuttuğu fikri inandırıcılıktan uzaktır.

Elbette İkinci Dünya Savaşı'nı televizyonda (sıkça yeniden gösterilen savaş sonrası filmlerde) çok daha fazla gördüm. Ama belki tam da bu sebeple, Birinci Dünya Savaşı her zaman bana daha ciddi mesele gibi geldi; önceki savaşta iki misli Britanyalının can verdiğini öğrenmeden önce bile bunu içgüdüyle sezmekteydim.⁷ Henüz on iki yaşındayken yapmam istenen ilk tarihsel araştırma işi, bir okul “proje”siydi. Hiç duraksamadan “Siper Savaşı” konusunu seçtim ve (henüz dipnotları keşfetmediğim için) hangi kaynaklardan derlediğimi şimdi hatırlayamadığım basit bir yorum eşliğinde, *Look and Learn* gibi dergilerden kesip aldığım Batı Cephesi resimleriyle dolu iki kabarık not defteri hazırladım.

İngiliz öğretmenlerim bu ilgimi teşvik etti. Kuşağımdaki birçok öğrenci gibi, Wilfred Owen'ın şiirleriyle erken yaşta (on dördümdeyken) tanıştım;

5 Elbette cümle “Adları sonsuza kadar yaşadı,” demenin bir başka biçimiydi; Rudyard Kipling, İmparatorluk Savaş Mezarları Komisyonu'nun diktirdiği Büyük Savaş Taşları için Kitabı Mukaddes'ten alınma bu ibareyi önermişti.

6 Bu bilgi için Dennis Goodwin'e ve Cathy Stevenson'a minnettarım.

7 Birinci Dünya Savaşı'nda yaklaşık 723.000 Britanya askeri öldü; İkinci Dünya Savaşı'nda sayı 264.443'tü. Buna karşılık, İkinci Dünya Savaşı'nda ölen sivil sayısı 92.573 gibi yüksek bir düzeydeydi; Birinci Dünya Savaşı'nda ise Britanya'ya yönelik Alman hava ve deniz akınları yaklaşık 1.570 can aldı: Davies, *Europe*, s. 1328; Banks, *Military Atlas*, s. 296.

“Dulce et Decorum est” (“Hoş ve Onurlu”) dizeleri hâlâ içimi ürperterek duruyor zihnimde:

Gaz! GAZ! Çabuk davranın, çocuklar!

[...]

Masum dillerdeki o habis, dermansız yaraların

Her sarsılışında kokuşmuş ciğerlerden gelen

Kanser kadar iğrenç, geviş kadar kekre kanın

Gargarayla dışarıya akışını duyabilseydin eğer

[...]

Dostum, beyhude şana heves eden çocuklara

Büyük hazla hiç söylemezdin o eski yalanı:

Vatan uğruna ölmek hoş ve onurludur.

Siegfried Sassoon'un *Memoirs of a Fox-Hunting Man* [Bir Tilki Avcısının Hatıraları] beşinci ya da altıncı sınıfta okunan yerleşik bir metindi. Robert Graves'in *Goodbye to All That* [Her Şeye Elveda] ve Hemingway'in *Farewell to Arms* [Silahlara Veda] romanlarını yatakta okuduğumu, ayrıca Vera Brittain'in *Testament of Youth* [Gençliğin Ahdi] anı kitabının abartısız yönünden dolayı oldukça iyi bir televizyon uyarlamasını izlediğimi de hatırlıyorum. Küçük ekran *All Quiet on the Western Front* [Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok] romanının beni büyüleyen 1930 tarihli film versiyonuyla ve ukalaca anakronizmalarından dolayı beni kızdıran *Oh! What a Lovely War* [Ah! Ne Hoş Bir Savaş] müzikaliyle tanışmamı sağladı. Ama bende asıl izi çok açıkça öğretmenleri hedef alan ve bir *çocuğun* boğuluşunu çok açıkça anlatan “Tatlı ve Onurlu” şiiri bıraktı. Bunu sabahleyin ezbere okumamızın ardından, aynı gün öğleden sonra Öğrenci Kuvveti üniformalarımızı giyerek oyun alanında geçit töreni yapmamızın istenmesi bana tuhaf gelirdi.

Dolayısıyla, patlak verişinden elli yıl kadar sonra doğmama rağmen, Birinci Dünya Savaşı bende derin bir etki bıraktı – onunla ilgili doğrudan anıları olamayacak kadar genç başka birçok Britanyalı gibi. Doğrusu, lisans öğrencisiyken beni tarihçi olmam gerektiğine ikna eden de savaşın yarattığı edebiyatla başka bir karşılaşmam oldu. 1983 Edinburgh Festivali'nde Viyana'lı hiciv yazarı Karl Kraus'un Glasgow Yurttaş Tiyatrosu tarafından sahnelenen *The Last Days of Mankind* [İnsanlığın Son Günleri] adlı oyununu izledim. Bu benim için kesinlikle o zamana kadarki en etkileyici tiyatro deneyimiydi. Oyunda Kraus'un “Dırdırcı” (*Nörgler*) tipinin kahvehane bakış açısından Birinci Dünya Savaşı bütün grotesk abesliğiyle karşımdaydı. Savaşın, kökenini ve kalıcılığını basın tarafından kullanılan dile ve böylece gerçekliğe dayatılan çarpıtmalara borçlu bir tür devasa medya olayı olduğu yolundaki ana tez beni

etkiledi. O zaman bile döneminin ilerisinde bir teori olarak bu bana çarpıcı geldi; İngiliz ulusal gazetelerine yazmaya henüz başlamamış olmam itibarıyla, medyanın etkisinin sınırsızlığına tartışmasız inanmaktaydım. Kraus'un yergili savaş eleştirisinin İngiliz dilinde bir denginin olmadığı da apaçıktı; bu ülkede benzer bir şey ancak 1960'larda ortaya çıktı ve *Ah! Ne Hoş Bir Savaş*'la kıyaslandığında bönce kalır. O gece tiyatrodan çıktığımda, kendi kendime Almanca öğrenmeye, Kraus'un oyununu özgün dilinde okumaya, ona ve savaşa dair bir şeyler yazmak için çalışmaya karar verdim.

Keynes'in *General Theory of Interests, Employment and Money* [İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi] kitabıyla sonraki ve bir bakıma daha az aydınlatıcı bir karşılaşma beni iktisadı da öğrenme çabasına girmeye ikna etti. Bu iki kararın neticesi, Almanya'nın Glasgow'u sayılacak Hamburg'da savaşın (özellikle hiper-enflasyonun) ekonomik maliyeti üzerine bir doktora tezi oldu. O zamandan beri gözden geçirilip yayımlanan⁸ bu tez Büyük Savaş'ın, kökeninin, gelişim seyrinin ve sonuçlarının ekonomik veçheleri üzerine on yıllık bir çalışmanın başlamasına vesile oldu; çalışmanın bir bölümü akademik dergilerde çıktı, bir bölümü ise akademik konferanslarda, konuşmalarda veya derslerde daha da küçük kitlelere ulaştı.⁹ Elinizdeki kitabın amacı ömür boyu sürmüş bir uğraşı, tarihçinin öncelikle hitap etmekle yükümlü olduğu kaçamaklı kişiye yani genel okura ulaşabilir bir şeye çevirmektir.

ON SORU

Birinci Dünya Savaşı üzerine elbette çok fazla kitap var. Yeni bir tanesini yazma sebebim, daha önce başkalarınca söylenenleri tekrarlamak değil. Bu kesinlikle bir ders kitabı değil. Burada savaşın ayrıntılı bir anlatısı yok; bu başka kaynaklarda bulunabilir.¹⁰ "Savaşın sayısız yönleri"nin hepsini ele alma gibi bir çabam da yok.¹¹ Çatışmanın birçok veçhesi ve bazı savaş alanları kaçınılmaz olarak göz ardı edilmiş bulunuyor. Öte yandan, disiplinlerin ara bölgesinde kurşun yağmuruna tutulma riski pahasına, akademik uzmanlaş-

8 Ferguson, *Paper and Iron*.

9 Ferguson, "Food and the First World War", s. 188-95; Ferguson, "Germany and the Origins of the First World War", s. 725-52; Ferguson, "Public Finance and National Security", s. 141-68; Ferguson, "Keynes and the German Inflation", s. 368-91.

10 M. Gilbert'in *First World War* kitabı iyi bir kronolojik anlatım sunar. Stratejinin ve sosyal tarihin heyecanlı bir bileşimine dayanan Ferro, *Great War*, ayrıca Robbins, *First World War* ve Warner, *World War* diğer mükemmel ders kitaplarıdır. A. J. P. Taylor'ın *First World War* kitabı kendine has bir üslup taşımakla birlikte, hâlâ en rahat okunur kısa anlatımdır.

11 Britanya açısından savaşın hayranlık duyulacak kadar geniş bir sunuluşu için, bkz. T. Wilson, *Myriad Faces*. Ayrıca bkz. Bourne, *Britain and the Great War*, DeGroot, *Blighty*. A. J. P. Taylor'ın *English History* kitabının ilgili kısımlarını (s. 1-119) kaçırmamak gerekir. Woodward'un *Great Britain* kitabı o kadar sağlam kalmış değildir.

manın günümüzde derince kazılmış siperlerinden çıkmaya çalıştım. Özellikle ekonomik ve sosyal tarihi diplomatik ve askeri tarihle alışılmış olandan daha sıkı düzeyde ilişkilendirmek için uğraştım. Askeri tarihçiler geleneksel olarak strateji ve taktik meselelerini, generallerin boğuşmaya mecbur kaldığı ekonomik kısıtlamalara yeterince dikkat göstermeksizin ele almaya eğilimlidir. Ekonomik ve sosyal tarihçiler ise (özellikle Almanya'da) çatışmanın kendisini göz ardı etme eğilimi taşıırken, savaşın sonucunu bizzat muharebe alanlarından ziyade "sivil cephe"lerin belirlediğini bilinçli ya da bilinçsiz şekilde varsayar.¹² Üstelik çoğu tarihçinin eğilimi hâlâ savaşı tek bir ulus-devletin bakış açısından inceleme yönündedir. Bunun en açık görüldüğü alan, savaşın edebiyata etkisiyle ilgili kitaplardır.¹³ Yakın dönemde yayımlanan ve uzmanların çalışmalarında bir senteze gitmeksizin, makaleleri ve konferans bildirilerini bir araya getiren birçok kitapta da aynı husus görülür.¹⁴

Benim yaklaşımım analitiktir. Cevaplarını bulmaya çalıştığım on soru şunlardır:

1. Militarizm, emperyalizm, gizli diplomasi ya da silahlanma yarışı nedeniyle savaş kaçınılmaz mıydı (Bölüm 1-4)?
2. Alman yöneticileri 1914'te savaş kumarına niçin girdi (Bölüm 5)?
3. Kara Avrupası'nda savaş patlak verdiğinde, İngiliz yöneticileri müdahalede bulunmaya niçin karar verdi (Bölüm 6)?
4. Çoğu kez ileri sürüldüğü gibi, savaş sahiden halk tarafından coşkuyla karşılandı mı (Bölüm 7)?
5. Karl Kraus'un inandığı gibi, savaşın sürmesini propaganda ve özellikle basın mı sağladı (Bölüm 8)?
6. Britanya İmparatorluğu'nun muazzam ekonomik üstünlüğü İttifak devletlerini daha çabuk ve Amerikan müdahalesi olmaksızın yenilgiye uğratmaya niçin yetmedi (Bölüm 9 ve 11)?
7. Alman ordusunun Batı Cephesi'nde İngiliz ve Fransız orduları karşısındaki askeri üstünlüğü niçin Sırbistan, Romanya ve Rusya karşısında olduğu gibi zaferi getirmede (Bölüm 10)?
8. Savaş şairlerinin bize anlattığına göre muharebe alanındaki şartlar böylesine kahırlıyken, insanlar niçin çarpışmaya devam etti (Bölüm 12)?

12 Bkz. Hardach, *First World War* (öbür yönleriyle mükemmel olmasına karşın, askeri etkinlik hakkında hemen hiçbir şey söylemez) ve Kocka, *Facing Total War*. Krş. Chickering, *Imperial Germany* (mükemmel bir yeni sentez) ve Herwig, *First World War* (askeri konulara gereğince öncelik verirken, Almanya ve Avusturya-Macaristan tecrübelerini ustalıkla iç içe örür). Moyer'in *Victory Must Be Ours* kitabı daha eksantrik olmakla birlikte ayrıntı bakımından zengindir.

13 Fussell, *Great War*; Hynes, *War Imagined*.

14 Yakın dönemin yararlı bulduğum makale derlemeleri şunlardır: Liddle, *Home Fires*; Mommsen, *Kultur und Krieg*; Michalka, *Der Erste Weltkrieg*; H. Cecil ve Liddle, *Facing Armageddon*. Ayrıca bkz. Becker ve Audoin-Rouzeau, *Sociétés européennes et la Guerre*; Becker vd., *Guerre et Cultures*; Hirschfeld vd., *Keiner fühlt sich mehr als Mensch*.

9. Askerler çarpışmaktan niçin vazgeçti (Bölüm 13)?
10. Barışı kim kazandı, daha kesin ifadeyle sonunda savaşın bedelini kim ödedi (Bölüm 14)?

Bir girizgâh maksadıyla ve bu sorulara yeni cevapların hâlâ bulunabileceğini göstermek açısından, yaşandığı ve hatırlandığı şekliyle konuya dair yaygın benimsenen inançların çelişkili niteliklerine işaret etmek isterim. Birincisi savaşın korkunç olduğudur. İkincisi yine de kaçınılmaz olduğudur. Bu fikirlerin nereden kaynaklandığını sormakta yarar vardır. Tarihçilerin aslında tarihsel beyana çok az şey borçlu olduklarını hatırlamaları iyi olur.

KÖTÜ SAVAŞ

Savaşın “kötü bir şey” olduğu fikrinin kalıcılığında (genellikle “savaş karşıtı” anlamında) “savaş şiiri” olarak bilinen ve 1970’lerde İngiliz okul müfredatlarına sıkıca yerleşen edebi türün büyük payı vardır.

Victoria dönemi, Edward dönemi ve “George dönemi” insanların (her zaman yapısal teamüllerinden olmasa bile) geleneksel romantik, soylu ifade tarzından kaçınan şiirler, savaşın bitişinden epey önce askerlerce yazılmaya başlandı.¹⁵ Sassoon “In the Pink” [“Turp Gibi”] başlıklı ilk “dobra” savaş şiirini Şubat 1916’da yazdı¹⁶ ve ertesi yılın mayıs ayında *The Old Huntsman* [Yaşlı Avcı] adlı derlemede başka bir dizi şiirini yayımladı; bunu 1918’de *Counter-Attack* [Karşı-Saldırı] izledi ve aynı yıl Richard Aldington’ın “The Blood of the Young Man” [“Kandan, tadından ve görüntüsünden bıktık”, (Genç Adamların Kanı)] şiiri çıktı.¹⁷ Owen’ın aynı minvaldeki şiirlerinin sayısı öldüğü 1918’de yüzü aşmıştı; ama bunlar daha geniş bir okur kitlesine ancak savaştan sonra ulaştı.¹⁸ Edmund Blunden’ın en az lirik şiiri “Third YpresYpres”,¹⁹ [Üçüncü Ypres] aynı şekilde Ivor Gurney’nin “Strange Hells” [Garip Cehennemler] şiiri de savaştan sonra yayımlandı.²⁰

19. yüzyılın sonundaki dışavurumculuk ve simgecilik akımlarının Kara Avrupası şiiri üzerindeki etkisinin savaş dönemine sarkmasına karşın, denizin öbür yakasında Sassoon’a ve Owen’a denk sayılabilecek Wilhelm Klemm, Carl Zuckmayer ve savaşın ikinci ayında gençliğinin baharında ölen Alfred

15 Derin kavrayışlı bir değerlendirme için, bkz. J. Winter, *Great War*, s. 289-300.

16 Sassoon, *War Poems*, s. 22.

17 Hynes, *War Imagined*, s. 239.

18 Owen mütarekeden bir hafta önce öldüğünde, şiirlerinden sadece dördü yayımlanmıştı; 1919’da Edith Sitwell’in *Wheels* dergisinde yedi şiirinin çıkmasına karşın, yirmi üç şiiri ancak ertesi yılın sonlarında Sassoon tarafından yayıma hazırlandı. Krş. W. Owen, *Poems*.

19 Blunden, *Undertones*, s. 256-60.

20 Açıkça savaş karşıtı İngilizce şiirler yazan öbür şairler arasında Herbert Read, David Jones ve Isaac Rosenberg sayılabilir. Eserlerinden örnekler için, bkz. Silkin, *Penguin Book of First World War Poetry*.

Lichtenstein gibi şairler vardı. Aslına bakılırsa, Lichtenstein savaş karşıtı şairlerin ilki sayılabilir. “Prayer before Battle” [Muharebe Öncesinde Dua] şiiri Sassoon’daki üslup değişikliğinin bir buçuk yıl öncesine denk gelir:

Tanrım beni talihsizlikten koru,
Ey Baba, Oğul ve Kutsal Ruh,
Güçlü bir patlayıcı çarpmasın bana,
Piç kurusu düşmanlarımız asla
Esir almasın, vurmasın beni,
Asla sefalet içinde ölmeyeyim
Çok aziz vatanımız uğruna.

Bak, çok, ama çok daha uzun yaşamak,
İnekleri sağmak ve kızlara yumulmak,
Şu alçak Josef’i adamakıllı pataklamak,
Doyasıya içip sarhoş olmak istiyorum,
Ta ki mutlu bir ölüm canımı alana kadar.

Bak, sana içten dualar okuyacağım,
Günde yedi defa tespih çekeceğim,
Yeter ki Tanrım, inayetli ihsanıyla,
Can almak için arkadaşım Huber’i
Ya da olmazsa Meier’i seç ve beni bağışla.

Ama illa ki belayı bulacaksam,
Sakın öyle fena yaralanmayayım.
Yeterli gör bana ufak bir bacak yarasını
Veya dirsekten aşağı hafif bir sıyrığı.
Böylece anlatacak hikâyesi olan
Kahraman gibi döneyim yurduma.

Dahası, Zuckmayer’in genç askeri bekleyen kader (açlık, ölüm, haşerat, ay-yaşlık, kavga ve mastürbasyon) üzerine 1917 dizeleri haşinlik bakımından Owen’da karşımıza çıkanları bir hayli aşar.²¹ Yani, savaş şiirleri bazen sanıldığı gibi sırf İngilizlere mahsus bir durum değildi.²² Örneğin, Fransızların Guillaume Apollinaire’i, İtalyanların Giuseppe Ungaretti’si vardı. Yakın dönemin bir Birinci Dünya Savaşı şiirleri antolojisinde, savaşan başlıca ülkelerin hemen hepsini temsil edecek şekilde elliden fazla şair yer alır; sayının daha

21 Willett, *New Sobriety*, s. 22.

22 Genel olarak, bkz. Marsland, *Nation’s Cause*.

da artırılabilceğine hiç kuşku yok.²³ Bu ve diğer derlemelerin²⁴ çok tutulmasının gösterdiği üzere, savaş şiirlerinin okullarda ve üniversitelerde rağbetten düşmesi yolunda bir emare yok.

Bir de savaş karşıtı nesir var: Broşürler, savaş hatıratları ve bazıları hatırat sayılabilecek kadar otobiyografik savaş romanları. Aslına bakılırsa, nesir alanında savaşı ilk eleştirenler, çarpışmaya girmemiş yazarlardı. George Bernard Shaw, 1914 kışını hasım devletlerin kendilerini haklı çıkarmaya dönük resmi yayınlarını incelemekle geçirdikten sonra, sosyalizmin ve kendisine özgü huysuzluğun bir bileşimi olan *Common Sense about the War* [Savaş Konusunda Sağduyu] kitabını yazmaya koyuldu. Ondan önce de bir gazete makalesinde her iki tarafın askerlerine “KENDİ SUBAYLARINI VURUP YURDA DÖNME” çağrısında bulunmuştu.²⁵ Francis Meynell’in Aralık 1914’te yayımlanan “War’s a Crime” [Savaş Bir Suçtur] başlıklı makalesi daha az gülünçtü; “muharebe alanının çılgılık çılgılığa, sakatlarla dolu ve iğrenç kokulu dehşeti”ni ve “masum insanların hunharca katledilişini, sakatlanışını ve tecavüze uğrayışı”nı kıvrak bir dille canlandırmaktaydı. Clive Bell’in *Peace at Once* [Hemen Barış, 1915] kitabı daha az duygusaldı ve aynen Shaw’un yaklaşımıyla savaşın sadece “birkaç kapitalist”e yaradığı varsayımını esas almaktaydı.²⁶ Savaş alanının oldukça yakınında bulunan ve Somme Muharebesi’ni bir gözetleme noktasından izleyen Ford Madox Ford, “bir milyon insanın birbirinin üzerine yürüyerek [...] bir korku cehennemine doğru atılışı” tasviriyle şaşkınlığını anlatmıştı.²⁷

H. G. Wells savaşa dönük eleştirinin kurmaca biçiminde dile getirildiği ilk önemli İngiliz girişimi olan *Mr. Britling Sees It Through* [Bay Bristling İş Bitiriyor, 1916] romanında şu soruyu ortaya attı: “Ne uğruna dövüştük? Ne uğruna dövüşüyoruz? Kimse biliyor mu?” İki yıl sonra savaşın düpedüz “canavarca bir zorlamaya ve israfa” dönüştüğünü ileri sürdü.²⁸ İki kadın, Agnes Hamilton ve Rose Allatini, sırasıyla 1916’da ve 1918’de savaşa karşı daha güçlü savlar ortaya koydu.²⁹ D. H. Lawrence, 1916-17’de savaştaki “şiddeti, haksızlığı ve yıkımı” kınadı ve “demir yağmuru tufanının bu dünyayı tamamen yok edeceği” öngörüsünde bulundu. Ona göre, savaş “Avrupa uygarlığının yükselen doruğunu yerle bir etmişti.”³⁰

23 Silkin, *Penguin Book of First World War Poetry*.

24 Örneğin, Balcon, *Pity of War*, Hibberd ve Onions, *Poetry of the Great War*.

25 Holroyd, *Bernard Shaw*, c. II, s. 348 vd.

26 Hynes, *War Imagined*, s. 83 vd.

27 Agy., s. 106. Asıl adı olan Ford Madox Hueffer’i 1919’da değiştirdi; savaşın mağdurları arasında çok sayıda Alman soyadı da vardı.

28 Agy., s. 131, 169.

29 Agnes Hamilton, *Dead Yesterday* (1916); Rose Allatini, *Despised and Rejected* (1918); barışseverlik ve eşcinsellik arasında bağlantı kuran ikincisi yasaklandı.

30 Hynes, *War Imagined*, s. 137, 326. Ayrıca bkz. s. 347 vd.

Propagandacılar bile savaş bitince ağız değiştirdiler. Eski savaş muhabiri Philip Gibbs, *The Realities of War* [Savaşın Gerçekleri, 1920] kitabında, savaş dönemi haberlerinin aksine bir tavır takındı:

İnsan canından çocukluğumuzu temsil eden büyük bir parça koparılırken, yaşlılar o gençlerin fedakârlıklarını yönlendirdi, vurguncular zenginleşti, yurtseverlik şölenlerinde ve editörlük koltuklarında nefret yangınları körüklendi. [...] Ateşle harap olan o alanlarda modern uygarlık yıkıldı. [...] Aynı Tanrı'ya ibadet eden, hayatın aynı zevklerinden hoşlanan ve yöneticilerinin, filozoflarının, gazetelerinin tutuşturup kızıştırdığı duygular dışında birbirlerine karşı nefret beslemeyen insanlar canavarca bir katliama uğradı. Alman askeri kendisini dehşet batağına sürükleyen militarizme lanet okudu. İngiliz askeri [...] bulunduğu mevziden arkaya bakınca [...] bilgileri ya da rızaları olmadan savaşa sürüklemek için sıradan insanların hayatlarıyla oynayan gizli bir diplomasinin kötülüğünü ve rekabetteki gücünden dolayı [...] Alman militarizminden nefret eden yöneticilerin kötülüğünü ve savaşı şanlı bir serüven saymayı öğretmiş olan insanların kafasındaki bir çılgınlığın kötülüğünü gördü...³¹

Gibbs pişman olan tek gazeteci değildi. Harold Begbie'ye göre, savaş “insanoğlunun ezelden beri tanık olmadığı bir kasaplık mensesi, ayrımsız bir kıyım ve kötürümleştirme anarşisi, çılgınca bir katliam murdarlığı” getirmişti.³²

Samuel Hynes'in ortaya koyduğu üzere, 1920'lerin İngiliz kurmaca edebiyatında bu tür şeyler muazzam miktarda vardı. Ford Madox Ford'un *Parade's End* [Cennetin Sonu] roman dizisindeki Christopher Tietjens tipi ülkedeki maceraperest politikacıların yüzüstü bıraktığı İngiliz elit tabakasının gerileyiş ve çöküş sürecinin timsalidir.³³ Michael Arlen'in *The Green Hat* [Yeşil Şapka, 1924] romanında benzer bir aristokrat faciası işlenir.³⁴ Virginia Woolf *Mrs Dalloway*'de [Bayan Dalloway] başka bir savaş kurbanını konu alır: İntihara meyilli eski asker Septimus Smith, “başına işler gelmiş adam” örneğidir; onun gözünde savaş, dünyayı anlamdan yoksun hale getirmiştir.³⁵

Çarpıcı olan husus, savaş sonrasındaki kasvetin Bloomsbury çevresinin ötesine bu ölçüde yayılmış olmasıdır. Savaş döneminde yazdığı *Greenmantle* [Doğudaki Sır] kitabı “Arabistanlı Lawrence” efsanesinin bir habercisi olan John Buchan gibi şovenist bir yazar bile bunun dışında kalmadı. Onun *A Prince of the Captivity* [Esaret Prensi, 1933] romanındaki anakaracter Adam Melfort, kozmopolitlerden ve proleterlerden oluşan savaş sonrası dünyasında bir türlü kaçınmadığı fedakârca cesaretinin işe yarayacağı bir alan bulmak

31 Agy., s. 286 vd.

32 Agy., s. 318 vd.

33 Agy., s. 432 vd.

34 Agy., s. 351.

35 Agy., s. 344 vd.

için didinen çileci bir savaş kahramanıdır.³⁶ O sıralarda Buchan kendisini savaşın boşuna olmadığına inandırma çabası içindeydi. Yaşları savaşta yer almaya yetmeyen genç yazarlar bile kritik yoğunluğa katkıda bulunabildi. Lewis Grassie Gibbon'ın *A Scots Quair* [Bir İskoç Yazması, 1932-4] romanındaki can alıcı bir olay kadın kahraman Chris'in kocası Ewan'ın firardan dolayı kurşuna dizilişidir.³⁷ C. S. Forester'in *The General* [General, 1936] romanı, inatçı İngiliz komutan klişesinin yayılmasında büyük rol oynadı.³⁸

Ne var ki eski askerlerin (çoğu kez yarı kurmaca) tanıklığı, bütün bu kurmaca eserlerden daha etkili oldu. İngiliz edebiyatında bir emekli subayca yazılmış ilk ve en kalıcı romanlardan biri olan A. P. Herbert'in *The Secret Battle* [Gizli Muharebe, 1919] kitabı, korkaklıktan dolayı kurşuna dizilen donanma asteğmeni Edwin Dyett'in davası üzerine kuruludur. İşlediği sav, "Harry Penrose"un aslında çarpışmanın dehşetine uzun süre maruz kalınca sinirleri bozulan cesur bir adam olduğudur.³⁹ *Guardian* başyazarı ve eski muharip C. E. Montague, 1922'de (savaş sonrasındaki bütün kitap adlarının en etkili olduğu kesin) *Disenchantment* [Düş Kırıklığı] adıyla tartışmalı anılarını yayımladı. "Gazla zehirlenmiş insanlarla dolu siperleri ve arkadaşlarının Bethune'deki kerhane kapısı önünde kuyruğa dizilişini gören [...] gençlerin nazarında muharebeleri çevreleyen hâleler artık yok," diye belirtti. "[Bu savaşta] aslanlar götleklerin içyüzünü anladılar" sözleri hâlâ kulaklarda çınlayan bir ibaredir.⁴⁰

Montague'nun 1926'da yayımlanan *Rough Justice* [Haksız Ceza] romanı, sahici bir savaş yazarlığı dalgasına denk geldi; yaşananların anlaşılabilir ya da en azından ifade edilebilir hale gelmesi için on yılın geçmesi gerekmişti sanki. T. E. Lawrence'in 1926'da kendi girişimiyle yayımladığı *Seven Pillars of Wisdom* [Bilgeliğin Yedi Sütunu] kitabının gözden geçirilip kısaltılmış hali ertesi yıl *Revolt in the Desert* [Çölde İsyan] adıyla çıktı; 1926, Herbert Read'in *In Retreat* [Ricat Halinde] kitabının da yayımlandığı yıl oldu. Bunları Max Plowman ve R. H. Mottram'ın (1927), Blunden, Sassoon ve E. E. Cummings'in (1928); Richard Aldington, Charles Edmonds, Frederic Manning ve Robert Graves'in (1929), Sassoon, Manning, Henry Williamson, Richard Blaker ve Liam O'Flaherty'nin (1930) eserleri izledi.⁴¹ Sassoon'un "Savaş bana ve kuşağıma yapılan bir kalleslikti" şeklindeki buruk sözleri, bu tür kitaplardan yapılabilecek birçok alıntıdan biridir.

36 Buchan, *Prince of the Captivity*.

37 Gibbon, *Scots Quair*, özellikle s. 147-82.

38 Forester, *General*, özellikle bölüm 16 ve 17.

39 Herbert, *Secret Battle*. Aslında, savaş karşıtlığından en uzak muhabir Horatio Bottomley, daha önce Dyett'in davasına sahip çıkmıştı.

40 Gieves, "Montague", s. 49, 54.

41 Hynes, *War Imagined*, s. 424 vd; H. Cecil, "British War Novelists", s. 809. Krş. Barnett, "Military Historian's View", s. 1-18.

Böyle kınamalar başka ülkelerde de yankı buldu. Henri Barbusse'un daha savaşın sonunda satış adedi 300.000'e ulaşan *Le Feu* [Ateş, 1916] romanı, Batı Cephesi'nde savaşa karşı Fransız tiksintisi için erken bir standardı belirledi; onun düzeyini ancak siyasal hasmı Louis-Ferdinand Céline'in *Journey to the End of the Night* [Gecenin Sonuna Yolculuk, 1932] romanının sarsıcı ilk bölümleri aşabildi.⁴² Roger Martin du Gard devasa aile destanı *Les Thibault*'un son cildi olduğu sayılabilecek *The Summer of 1914* [1914 Yazı] romanını 1936'da yayımladı; romanda Jacques Thibault Ağustos 1914'te Fransız ve Alman birliklerine havadan barış yanlısı bildiriler dağıtmaya çalışırken ölür. Yazar bu kitabın çıktığı yılda bir arkadaşına şunu yazdı: "Savaşansa her şey evladr! Her şey! [...] Hiçbir şey, hiçbir çile, hiçbir kölelik savaşla kıyaslanamaz..."⁴³

Savaş karşıtı romanların en çok bilineni haliyle Almanya'da ortaya çıktı; Erich Maria Remarque'ın hâlâ yürek parçalayıcı *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* (1929) adlı bu romanın Britanya'da ve Fransa'daki çevirileri şaşırtıcı ölçüde yüksek satışlara ulaştı. Ama Remarque, hiç de Weimar döneminin yegâne savaş karşıtı yazarı değildi. Benzer duygular Ludwig Renn'in önceki yıl çıkan *Krieg* [Savaş] romanında işlenmişti; Avusturya'da Andreas Latzko'nun *People at War* [Savaşta İnsanlar, 1917] ve Arnold Zweig'in *The Case of Sergeant Grischa* [Çavuş Grischa'nın Davası, 1928] romanları aynı temalıydı. Viyana, sahne için yazılmış en parlak eleştiriyi de ortaya koydu: Kraus'un 1915'te yazmaya başladığı ve tam haliyle nihayet Mayıs 1922'de yayımladığı *Last Days of Mankind* [İnsanlığın Son Günleri].⁴⁴ Amerikalılar da acı anılarla doluydu. Amerikalı pilot Elliott White Springs'e göre, savaş "grotesk bir komedi"ydi ve "yararsız" dı.⁴⁵

Kötü bir savaş anısı ürkütücü resimlerde de karşımıza çıkar. Paul Nash, *The Menin Road* [Menin Yolu, 1919] gibi ürkütücü, çamurlu manzara resimlerini "çarpmış insanların halini hayatta kalma derdindeki insanlara hatırlatma [...] ve böylece rezil ruhlarını belki sızlatma" niyetiyle yapmıştı.⁴⁶ Max Beckmann'ın kısa ve sarsıcı askerlik kariyeri, sanat üslubunu dönüşüme uğrattı; yaralı silah arkadaşlarını konu alan (ve daha az tanınmış bir dizi Fransız kamufajcısının çizimlerine tarz olarak benzeyen) çizimleri bu değişime dair bir fikir verir.⁴⁷ George Grosz'un eserleri de gönüllü olarak çarpışırken yaşadığı (ve sonunda bir akıl hastanesine yatırılmasına yol açan) olaylardan etkilendi. "İnanç Şifacıları" (1918) adlı grotesk karikatüründe bir iskelete "KV"

42 Céline, *Voyage au bout de la nuit*. Krş. Field, "French War Novel", s. 831-40.

43 E. Weber, *Hollow Years*, s. 19.

44 Kraus, *Die Letzten Tage*. Eksiksiz İngilizce çevirisi yoktur; bazı bölümlerinin yer aldığı bir kaynak için, bkz. Kraus, *In These Great Times*, s. 157-258. Krş. Timms, *Karl Kraus*, s. 371 vd.

45 Hynes, *Soldier's Tale*, s. 102 vd.

46 Marwick, *Deluge*, s. 221.

47 Kahn, "Art from the Front", s. 192-208.

(*kriegsdienst-verwendungsfähig*, “faal askerliğe uygun”) raporu veren bir askeri tabip görülür. Avangart akımın savaş ilhamlı resimleri hâlâ insanlarda şok uyandırma gücünü taşır. George Leroux’nun bir çamur, su ve kesif duman manzarasında zar zor seçilebilen gaz maskeli “kıllı piyade”lerin (*poilus*) ve yarı yarıya toprağa gömülmüş cesetlerin yer aldığı *Cehennem* (1917-18) tablosundan daha korkunç görüntü ne olabilir ki?⁴⁸ Max Slevogt’un ölü askerlerle dolu sonu gelmez bir hendeğin başında ağlayan sonu gelmez bir kadın kafilesinden oluşan *Analar* tablosundan daha yürek parçalayıcı bir görüntü olabilir mi?⁴⁹

Yakın dönemin Birinci Dünya Savaşı’ndan ilham alan İngiliz kurmaca eserleri, bu kötü savaş şöhretinin kalıcılığını en açık biçimde gözler önüne serer. En bariz örnek, Pat Barker’ın 1990’larda yayımlanan *Regeneration* [Diriliş], *The Eye in the Door* [Kapidaki Göz] ve *The Ghost Road* [Hayalet Yolu] üçlemesidir. Yazar esasen Sassoon ve psikolog W. H. Rivers hikâyesini anlatmakla birlikte, hikâyeyi “güncel” kılmak üzere kurmaca Billy Prior karakterini (biseksüel, alt sınıfa mensup, alaycı bir kişi) araya katarak, bu işi *Sherston’s Progress* [Sherston’ın Gelişimi] kitabına kıyasla günümüz okurları için daha anlaşılır dille yapar. Seks gerek sansür, gerekse yazarın çekingenliği nedeniyle ilk baştaki savaş edebiyatında büyük ölçüde atlanan şeydir; Billy Prior bu unsuru sağlamak için oradadır. Tarihçi gözüyle bakıldığında, karakter kuşkuyla karşılanacak kadar anakroniktir; ama romanların tutulmasında kilit etken olduğu da kesindir. Savaşın tiksindiğini söylemeye gerek yok – her ne kadar bu duygu kendinden tiksintisini ancak biraz geçerse de.

Bizzat Barker’ın savaşa bakışı *Hayalet Yolu* kitabında, çarpışmanın kesildiği bir sırada (biri Wilfred Owen olmak üzere) dört subay arasında geçen bir tartışmada daha açıklıkla ifade edilir. Bir Manchester mezunu olan Potts adlı ilk subay, savaşın “vurguncuların kesesini doldurduğu” yolundaki Fabian görüşünü [sosyalizmini] benimser. “Eski bir asker ailesinden gelen ve olabildiğince az düşünecek şekilde iyi ve pahalı bir eğitimden geçmiş olan” Hallet ona şöyle çıkarır: “Ülkemizin meşru çıkarları için dövüşüyoruz. Belçika’nın tarafsızlığını savunmak için dövüşüyoruz. Fransa’nın bağımsızlığı için dövüşüyoruz. [...] Hâlâ haklı bir savaş bu.” Ama bu sözleri “ufak bir çocuk gibi yalvarırcasına söylenmiştir” ve Billy’nin meseleyi daha iyi bildiği aşikârdır: “Haklı gösterecek herhangi bir gerekçe kalmadı. Bu iş kendini ebedileştiren bir sisteme dönüştü. Hiç kimse kazançlı değil. Denetim hiç kimsede değil. Hiç kimse nasıl durduracağını bilmiyor.” Hallet sonunda bu görüşe katılır. Yüzünün büyük bölümü mermiyle parçalanmış halde ölüm döşeginde acıyla kıvrılırken, [İngilizcede] “Buna değmez” anlamına geldiği zar zor anlaşılan

48 Cork, *Bitter Truth*, s. 171.

49 Agy., s. 175.

son sözleri her şeyi özetler: *Shotvarfet*. Sanki kafalara iyice dank etsin diye, koğuştaki diğer yaralı hastalar “feryada karşı çıkmak yerine destek veren bir protesto uğultusuyla” koro halinde “*Shotvarfet*” ibaresini tekrarlar. Sassoon, Owen ve Prior’ı cepheye ikna etmekle içlerinden ikisinin ölümüne yol açan Rivers bile buna katılmaya mecbur hisseder kendini.⁵⁰

Sebastian Faulks’un aynı ölçüde başarılı *Birdsong* [Kuşların Şarkısı, 1994] romanı savaş öncesi Fransası’nda masum bir aşk hikâyesiyle başlar. Romanın kahramanı Stephen Wraysford, 1916’da bir asker olarak oraya döndüğünde, mutluluğuna sahne olan yerin ve hatta görme arzusuyla yanıp tutuştuğu kişinin bombardımanla çirkinleştiğini görür. Kendisi de Alman mevzilerinin altına patlayıcılar yerleştirmek üzere kazılmış ocaklardan birinde sıkışıp kalmanın benzersiz dehşetini yaşar. Dickens tarzı dokunaklılığı hastalıklı oğlunu küçük yaşta kaybeden perişan madenci Jack tipi sağlar. Bu romanda da ana karakter, savaşa erken bir aşamada olumsuz bakar. “Savaşın daha iyiye gitme fırsatının çıkışından önce çok, ama çok daha kötüye gideceği yolundaki kanaatini bir askere söylemesinden dolayı bölük komutanından azar işitmişti,” diye yazar Faulks.

İlk başta savaşın geleneksel bir tarzda yürütülebileceğini ve hızla sonuca bağlanabileceğini sandım. Derken makineli tüfeklerin ilerleyen Alman piyade kollarına kurşun yağdırışını izledik. [...] Hiç kimsenin önüne geçme gücünü taşımadığı büyük bir doğaya aykırılık var gibiydi. [...] O çok daha beterinin yaşanacağına inanma noktasına geldi. [...] Savaştan nefret etti...⁵¹

Günümüz okurlarından çoğunun Birinci Dünya Savaşı’na ilişkin izlenimlerinin kaynağı tarihçiler değil, bu tür kitaplardır – tabii bir de gazeteler, televizyon, tiyatro ve sinema. Daha önce değindiğim ve ilk kez 1963’te Tiyatro Atölyesi’nde sahnelenen *Ah! Ne Hoş Bir Savaş* müzikalinde, “altmışlı yıllar için” özlü “mesaj”, iktidarın üst sınıftaki budalaların elinde olduğu sürece savaşların her zaman çıkabileceğiydi.⁵² Peter Weir’in *Gallipoli* [Gelibolu] filmi, Anzak idealizmini İngiliz göçmeni aptallığıyla bir araya getirerek, benzer bir temayı işlemekteydi. Televizyon belgeselleri de etkili oldu. Gerek yirmi altı bölümden oluşan (ve ilk kez 1964’te BBC2’de gösterilen) *The Great War*, [Büyük Savaş] gerekse daha yakın tarihli 1914-1918 geniş izleyici kitlesi çekti. İlk dizinin birçok bakımdan savaşı kınamaktan ziyade açıklamaya yönelik olmasına karşın, görünüşe bakılırsa birçok izleyici yoruma neredeyse kulağını

50 Barker, *Ghost Road*, s. 143 vd, 274.

51 Faulks, *Birdsong*, s. 118, 132, 153. Özellikle Somme Muharebesi’nde ilk günün tasviri için, bkz. s. 184 vd.

52 Danchev, “Bunking and Debunking”, s. 281-7.

tıkayarak, haşin arşiv görüntülerini “siper savaşının dehşeti” ve “masum insanların uğradığı korkunç ve gereksiz yıkım” yönündeki geçerli anlayışlarını pekiştirici bir unsur saydı.⁵³ Buna karşılık, 1914-1918 dizisi genel anlayışa uyararak, “milyonlarca sıradan erkeğin ve kadının katlandığı” haliyle savaşın kültürel tarihine yoğunlaştı.⁵⁴ Bu yaklaşımın getirdiği sonuç kötü, nafile bir savaş izleniminin sürekli tekrarlanmasıdır. Rowan Atkinson’ın *Blackadder Goes Forth* [Blackadder İlerliyor] gibi bir komedi dizisi bile halkın belleğinde inatçı yönetim anlayışını güçlendiren bir yön taşıyor.

Dahası, her yıl binlerce kişi “kendi gözüyle görmek” üzere Batı Cephesi’nin muharebe alanlarını gezmeye gidiyor; neredeyse savaş biter bitmez başlayan anma ve turizm arası garip bir merak bu.⁵⁵ Gördükleri şeyler, haliyle oralarda çarpışmış askerlerin gördükleri şeyler değil. Savaştan sonra Sir Edwin Lutyens’in ve başkalarının tasarladığı muazzam ve geometrik mezarlıkları görüyorlar; şimdi büyük ölçüde yaraları sarılmış kırsal alanların trajikliği ancak muharebe alanı rehber kitaplarının yardımıyla anlaşılabilir.⁵⁶

Böyle bir arka-plan olunca, seksen yıl önce bitmesine karşın, Büyük Savaş’ın birçok bakımdan hâlâ güncel olması şaşırtıcı değildir. Daha yakın dönemin (örneğin Kore gibi) çatışmalarından farklı olarak, hâlâ haber değeri var. Korkaklık gerekçesiyle infazlar sorunu Britanya kamuoyunda tartışılmaya devam ediyor; nitekim kurşuna dizilmiş olanların affedilmesini sağlamaya dönük kampanyalar sürüyor.⁵⁷ Bu kitabın yazılmakta olduğu tek bir ay (Nisan 1998) içinde, İngiliz gazetelerinde Birinci Dünya Savaşı’yla ilgili üç ayrı haber konusu vardı: Birincisi Almanların savaş sırasında işgal altındaki Belçika’yı Hollanda’dan ayırmak için inşa ettiği ileri sürülen “ölüm şeridi”yle, ikincisi Gelibolu’da “İngiliz potları konusunda Asquith’i uyarmaya çalışan adam” Ellis Ashmead-Bartlett’in özel belgeleriyle, üçüncüsü ise çürümüş cesetleri Monchy-le-Preux yakınlarında arkeologlarca bulunan iki İngiliz askerinin askeri törenle defnedilişiyle ilgiliydi. Akrobalarından birinin yorumu aydınlatıcıdır: “Savaşın nasıl mümkün olduğunu anlamaktan tamamen uzağım. İnsanların böyle bir ölçekte harcanabilmiş olması kavrayışımın ötesinde bir şey.”⁵⁸

53 Agy., s. 263, 269, 279-81.

54 J. Winter ve Baggett, 1914-1918, s. 10 vd.

55 Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 112 vd, 154; Cannadine, “War and Death”, s. 231.

56 Örneğin bkz. Holt, *Battlefields of the First World War*; R. Holmes, *War Walks*; O’Shea, *Back to the Front*.

57 *Sunday Telegraph*, 1 Haziran 1997; *Daily Telegraph*, 28 Temmuz 1998.

58 *Guardian*, 14 Nisan 1998; 16 Nisan 1998; *Daily Telegraph*, 25 Nisan 1998.

SAVAŞ ZORUNLU MUYDU?

Büyük Savaş'ın kötü olduğu anlayışına akademik geçerlilik kazandıranların başında bir tarihçi gelir. A. J. P. Taylor'ın ilk baskısı 1963'te yapılan resimli eseri *The First World War* [Birinci Dünya Savaşı], hâlâ bu konudaki kitapların en çok tutulandır: 1980'lerin sonuna varıldığında satışı en az çeyrek milyonu bulmuştu.⁵⁹ Çocukken okuduğum ilk yetişkin tarih kitaplarından biri buydu; anne babamın satın aldığı baskının kapağındaki korkunç biçimde çürümüş asker cesedi fotoğrafı, bir ölüyü ilk görüşümdü sanırım. Taylor'ın savaşı ele alışı aptallık ve abeslik üzerine kuruluydu: “Devlet adamları olayların çapı altında ezildi. Generaller de ezildi. [...] Hepsi az çok acze düşerek beceriksizce davrandı. [...] Savaşın amacını kimse sormadı. Almanlar kazanmak için savaşı başlatmıştı; İtilaf devletleri ise kaybetmemek için çarpıştı. [...] Savaşı kazanmak başlı başına hedefti.”⁶⁰ Ona göre, bu anlamsız savaş ayrıca acemice ve mûsrifçe yürütülmüştü: Verdun çekişmesine “basbayağı çarpışma olsun diye” girilmişti; Üçüncü Ypres “kör bir savaşın en kör kıyımı”ydı. Taylor hiç de duygusal biri değildi; ama tam da iğneleyici (hatta patavatsız) üslubu, kitaplarını ondan kısa bir süre önce yayımlayan ve aynı ölçüde rahat okunan bir dizi tarihçinin daha duygu yüklü anlatımlarını tamamladı: Leon Wolff, Barbara Tuchman, Alan Clark ve Alistair Horne.⁶¹ Robert Kee bu kitapların çıktığı sıradaki bir yazısında, “üst düzey politikacıların ve generallerin [...] Nazi Almanyası için zaruri toplama kamplarına bazı bakımlardan benzer biçimde [...] milyonlarca cesur adamı bir cehenneme yollama pahasına [...] daha güçlü ve varlıklı olanları korumak için başvurduğu kocaman dalavereye” ateş püskürdü.⁶² Bu hararet aradan geçen yıllarda sönmüş değil. Lyn Macdonald'ın Batı Cephesi'ndeki savaşın kilit evrelerini konu alan kitapları, eski muhariplerin anılarını ve yazarın kendi kızgınlığını birleştirerek, savaşın tam cehennem ve askerlerin de kurbanları olduğu fikrini doğrulamaya yönelir.⁶³ John Laffin hâlâ İngiliz generallerinden “kasaplar ve sakarlar” diye söz etmeyi sürdüren bir tutum içindedir.⁶⁴

Ancak bunların azınlıktaki görüşler olduğunu kavramak önemlidir. Aslında, dikkate değer sayıda tarihçi Birinci Dünya Savaşı'nın “anlamsız” olma-

59 Danchev, “Bunking and Debunking”, s. 263 vd.

60 A. J. P. Taylor, *First World War*, s. 11, 62.

61 L. Wolff, *In Flanders Fields*; Tuchman, *August 1914*; Clark, *Donkeys*; A. Horne, *Price of Glory*. Liddell Hart'ın bu kitaplar üzerindeki gizli etkisi için bkz. Bond, “Editor's Introduction”, s. 6; Danchev, “Bunking and Debunking”, s. 278.

62 Danchev, “Bunking and Debunking”, s. 268.

63 Macdonald, *They Called It Passchendaele*; *Roses of No Man's Land*; *Somme*; 1914; 1914-1918: *Voices and Images*; 1915.

64 Laffin, *British Butchers*.

dığında ısrar etmiştir ve etmeye devam etmektedir. Onlara göre, savaşın eğer kötü tarafı var idiyse, bu zorunlu bir kötülüktü.

Daha başladığı andan itibaren savaşı haklı göstermeye dönük girişimlerde bulunuldu. Savaşa giren çeşitli devletler savaşın çıkışına ilişkin kendi resmi açıklamalarını değişik tonlarda kitaplarla yayımlamada ellerini çabuk tuttular: Belçika Gri Kitabı, Avusturya Kızıl Kitabı, Rusya Kara Kitabı ve Almanya Beyaz Kitabı.⁶⁵ Gazeteler ve yayınevleri de savaşı haklı çıkarmada tez davrandı. 1915'in sonuna varıldığında, sırf Britanya'da en az yedi tefrika tarih hazırlanmaktaydı: *The Times* ve *Guardian* dizileri, ayrıca John Buchan, Sir Arthur Conan Doyle, William Le Queux ve hatta Edgar Wallace gibi tanınmış yazarların bir çırpıda yazdığı tarihler. Savaş biterken, Buchan tam yirmi dört kitap üretmeyi başarmıştı; yirmi bir kitap çıkarabilen *The Times* ikinci sıradaydı.⁶⁶ Bütün bu büyük kitapların ortak yanı, İngiliz davasının haklılığına sarsılmaz güvendir.

Aynı şey savaştan sonra yayımlanan resmi tarihler için de söylenebilir. Burada, söz konusu yayınların yelpazesini ve ölçeğini gereğince ele almak imkânsız. Britanya'da en hacimli girişim Sir James Edmonds'ın Batı Cephesi'nde ordunun yürüttüğü savaşla ilgili on dört ciltlik dökümüydü.⁶⁷ Galipler açısından savaşı haklı göstermek nispeten kolaydı: İngilizlere göre, İmparatorluk kendisi için bir tehdit oluşturan Almanya'nın meydan okuyuşunu başarıyla karşılamıştı. Yenilgi ve devrimden kaynaklanan çok farklı şartlarda ise savaşı haklı göstermek daha zordu. Yine de Reichsarchiv'in on dört ciltlik *Der Weltkrieg* [Dünya Savaşı] külliyatı Alman harekât başarısından duyulan azimli gururu yansıtır; son cildin ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanmış olması önemli bir noktadır.⁶⁸

1918'den sonra yayımlanan belge derlemelerinde özür dileyici tavır bizzat yapıları gereği daha az rahatsız ediciydi. Rusya'da Bolşevik hükümet, yayım-

65 Ministère des Affaires Étrangères [Belçika], *Correspondance Diplomatique*; Ministerium des k. und k. Hauses und des Äusseren, *Diplomatische Aktenstücke*; Marchand, *Un Livre noir*; Auswärtiges Amt, *German White Book*.

66 Hynes, *War Imagined*, s. 47, 278.

67 Edmonds, *France and Belgium*. Doğu Afrika, Mısır, Filistin, İtalya, Makedonya, Mezopotamya, Togo ve Kamerun'da kapsamak üzere, İngiliz askerlerinin çarpıştığı bütün savaş alanlarına ilişkin epeyce resmi tarih vardır; bunların en önemlisi hâlâ Aspinall-Oglander'in *Gelibolu*'yu konu alan iki ciltlik kitabıdır. Corbett'in ve Newbolt'un beş ciltlik *Naval Operations* (1920-31) kitabı Deniz Bakanlığı tarafından basılmıştır; Raleigh'in ve Jones'in altı kitaptan oluşan *War in the Air* (1922-7) dizisi Kraliyet Uçuş Birliği'nin rolünü ayrıntılı olarak anlatır. Batı Cephesi'nde ulaşım, ticaret filosu, deniz ticareti ve abluka üzerine resmi tarihlerin yanı sıra, Mühimmat Bakanlığı üzerine on iki kitap da vardır. Ayrıca Carnegie Vakfı ekonomi tarihçisi için büyük değer taşıyan bir dizi yarı resmi kitap yayımlamıştır; Beveridge'in *British Food Control* ve Stamp'in *Taxation during the War* kitapları özellikle yararlıdır.

68 Reichsarchiv, *Weltkrieg*. Avusturya'nın benzer yayını Österreichisches Bundesministerium für Heereswesen und Kriegsarchiv, *Österreich-Ungarns letzter Krieg*.

ladığı belgelere haliyle kendi eğilimini yansıttı: Bu kaynakta savaş bir emperyalist intihar sahnesi olarak sunuldu.⁶⁹ Alman sosyal demokrat lider Karl Kautsky ve başkaları tarafından yayımlanan belge derlemeleri, aşağı yukarı benzer bir siyasal perspektife dayalıydı.⁷⁰ Devrim öncesi Alman yöneticilerine yüklü sorulara cevap verme şansı tanıyan Ulusal Meclis ve Reichstag Alman Çöküşünün Sebeplerini Soruşturma Komitesi'nin raporu daha ikircikliydı.⁷¹ Bununla birlikte, Almanlar 1922-26 arasında yayımlanan ve 1871-1914 dönemini baştan sona kapsayan 54 ayrı kitap halindeki 40 ciltlik devasa *Grosse Politik der europäischen Kabinette* [Avrupa Hükümetlerinin Dış Politikası] çalışmasıyla yeni bir standart belirledi. İlk başta Versailles Antlaşması'nın "savaş suçu" hükmüne cevap olarak tasarlanmasına ve 1918 öncesindeki Alman rejiminin işine yarayacak ince bir seçici yaklaşıma dayanmasına karşın, bu kaynak geçmişte olduğu gibi günümüzde de diplomasi tarihçileri için hareket noktasıdır.⁷² Eserin ulaştığı başarı Britanya'yı G. P. Gooch ve Harold Temperley'nin yayıma hazırladığı ve Dışişleri Bakanlığı belgelerinden oluşan on bir ciltlik *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914* (1926-38) [Savaşın Çıkışına İlişkin İngiliz Belgeleri] derlemesiyle,⁷³ Fransa'yı da daha gecikmeli hazırlanan *Documents diplomatiques français* (1929-59) [Fransız Diplomasi Belgeleri] derlemesiyle karşılık vermeye yöneltti.⁷⁴

Bir de sorumlu konumda olanların hatıratları vardır; burada savaş haklı gösterme çabası daha kolayca fark edilir. "Üst rütbeliler" hatıratlarla müdahalede bulunmada daha çabuk davrandılar. Sir John French, 1914 kitabını mütarekeden bir yıl sonra yayımladı. Sir Ian Hamilton'ın *Gallipoli Diary* [Gelibolu Günlüğü] kitabı 1920'de, Sir William Robertson'ın *Soldiers and Statesman* [Askerler ve Devlet Adamları] kitabı ise altı yıl sonra çıktı.⁷⁵ Alman tarafında Ludendorff ve Tirpitz, hatıratlarını 1919 gibi erken bir tarihte yayımladılar; onları 1920'de Falkenhayn izledi.⁷⁶ Askerlere nazaran mecburi boş zamanları daha az olan politikacılar genellikle o kadar tez davranmadılar. Eski Alman şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg'in çarçabuk harekete geçerek kendini temize çıkarmaya çalışmasının haklı bir sebebi vardı: *Reflections on*

69 İsimsiz, *Documents diplomatiques secrets russes*; Hoetzsch, *Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*.

70 Montgelaş ve Schücking, *Outbreak of the World War*. Almanya'nın eski askeri liderlerince ortaya konulan belgeler için bkz. Ludendorff, *General Staff*; Tirpitz, *Deutsche Ohnmachtspolitik*.

71 E. Fischer, Bloch ve Philipp, *Ursachen des Deutschen Zusammenbruchs*.

72 Lepsius, Mendelssohn-Bartholdy ve Thimme, *Grosse Politik*. Avusturya'nın yaklaşımı için, ayrıca bkz. Bittner ve Übersberger, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*.

73 Gooch ve Temperley, *British Documents*.

74 Commission de publication, *Documents diplomatiques français*.

75 Ayrıca Haig 1919'da *Despatches* kitabını yayımladı; Jellicoe'nun *The Grand Fleet, 1914-16* kitabı aynı yıl çıktı; bunu *The Crisis of the Naval War* (1920) kitabı izledi.

76 Ludendorff, *Kriegserinnerungen*; Tirpitz, *Erinnerungen*; Falkenhayn, *Oberste Heeresleitung*.

the World [Dünya Savaşı Üzerine Düşünceler] adlı kitabının İngilizce çevirisi daha 1920'de çıktı.⁷⁷ Kayzer ondan çok geri kalmadı ve 1922'de yayımlanan hatıratında Antant devletlerinin masum Almanya'ya karşı önceden tasarlanmış saldırgan bir savaş yürüttüğünü ısrarla savundu.⁷⁸ Churchill, *The World Crisis* [Dünya Krizi] kitabının ilk cildini aynı yıl çıkardı; Asquith'in 1923'te yayımladığı *The Genesis of the War* [Savaşın Başlangıcı] kitabını 1928'de *Memories and Reflections* [Anılar ve Düşünceler] izledi; Sir Edward Grey (Fallodon vikontu) *Twenty-Five Years* [Yirmi Beş Yıl] kitabını 1925'te yayımladı; Lord Beaverbrook'un *Politicians and the War* [Politikacılar ve Savaş] kitabı 1928'de çıktı.⁷⁹ Lloyd George altı ciltlik *War Memoirs* (1933-36) [Savaş Hatıraları] kitabıyla onları en geriden takip etti.⁸⁰

Hatırat yazarlarının çok azı savaşın korkunçluğunu inkâra kalkıştı; ancak hemen hepsi kaçınılmaz olduğunda ısrar etti. Nitekim İngiliz politikacılarının en sıkça ifade ettiği görüş, savaşın insan etkisiyle önüne geçilemeyecek geniş çaplı tarihsel etkenlerin sonucu olduğuydu. Lloyd George, *Savaş Hatıraları* kitabının meşhur bir pasajında, "Ülkeler uçurumdan kaydı ve fokurdayan savaş kazanına düştü," diye yazdı. Devreye giren geniş çaplı ve kişiler üstü etkenleri aktarmak için başvurduğu tek mecaz değildi bu. Ona göre, savaş devlet adamlarının kontrol edemeyeceği bir "afet", bir "tayfun"du. Big Ben 4 Ağustos'ta "en uğursuz saati" çaldığında, "kulaklarımızda kaderin çekici gibi çınladı. [...] Birdenbire yörüngesinden çıkan [...] ve meçhule doğru çılgınca fırl fırl dönen bir gezegende duruyormuşum gibi geldi bana."⁸¹ Churchill, *Dünya Krizi* kitabında aynı astronomi imgesini kullanmaktaydı:

Ülkelerin o günlerdeki ilişkilerini [...] köklü manyetik tepkiler olmaksızın [...] uzayda birbirlerine yaklaşmayan gezegen cisimlerine benzer müthiş kuvvet düzenlemeleri [...] gibi düşünmek gerekir. Çok yakınlaştıklarında şimşekler çakmaya başladılar ve belli bir noktanın ötesine geçince [...] bulundukları yörüngelerden çekim gücüyle büsbütün kopmaları ve birbirlerini çarpışmaya doğru sürüklemeleri mümkündü.⁸²

İklim imgeleri de revaçtaydı. "Havada garip bir sertleşmeyi" hatırlayan Churc-

77 Bethmann, *Betrachtungen*.

78 Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten*. Devrilmeyen hükümdarlar genellikle sessiz kaldı; kısmi bir istisna için bkz. Galet, *Albert King of the Belgians*.

79 Bunu çok sonraları *Men and Power* kitabı izledi.

80 Bu kitapların satış düzeyi genellikle iyiydi. Grey'in *Twenty-Five Years* kitabı, ilk yılında yaklaşık 12.000 adet satılırken, W. S. Churchill'in *World Crisis* kitabının birinci cildi yayımlanışını izleyen bir ay içinde buna yakın bir rakama ulaştı. Lloyd George'un altı ciltlik hatıratının satış düzeyi 1937 itibarıyla 55.000'di: Bond, "Editor's Introduction", s. 7.

81 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 32, 34 vd, 47 vd.

82 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 45, 55, 188.

hill gibi, Grey de suçu kısmen “berbat ve bozuk atmosfer”e yıkmaktaydı. İşin ilginç tarafı, silik bir Alman eski muharibinin savaş anılarında büyük ölçüde aynı dili kullanmasıydı:

[...] Çocukken bana müzmin bir hastalık görünen şeyin fırtına öncesi sessizlik olduğunu sezer oldum. [...] Balkanlar mutad olarak kasırgayı haber veren o kurşunu boğucu havaya gömülmüş haldeydi ve zaman zaman daha parlak bir ışık huzmesi çıkmaktaydı. [...] Derken Balkan Savaşı koptu ve beraberinde gelen ilk ani rüzgâr, asabileşmiş bir Avrupa’yı baştan başa sardı. Bunu izleyen dönem insanların göğsüne hummalı bir tropikal sıcaklık kadar boğucu, ağır bir kâbus gibi çöktü; böylece sürekli bir endişe yüzünden felaketin yaklaştığı duygusu nihayet özleme dönüştü: Gökyüzü artık önüne geçilemeyecek kaderin dizginini serbest bıraksın da kurtulalım. Ve derken ilk güçlü şimşek yeryüzüne çarptı; fırtına boşaldı ve gök gürlemesine Dünya Savaşı bataryalarının gumbürtüsü karıştı.⁸³

Adolf Hitler’in *Mein Kampf* [Kavgam] kitabının beşinci bölümünde işte bunlar söylenir.

Hitler örneğinde olduğu gibi savaşla yaratılan politikacılardan ziyade, savaşı yaratan politikacıların gözünde bütün bu doğal felaket imgelerinin çekiciliğini açıklamak kolaydır. Savaşın modern çağın en büyük musibeti olarak görülmeye başlandığı bir dönemde, bu imgeler politikacıların savaşı önlemeye güçlerinin yetmediği iddiasını canlı biçimde gözler önüne sermelerine hizmet etti. Grey, savaşın “kaçınılmaz” olduğunu gayet açık biçimde belitti.⁸⁴ Aslında, daha Mayıs 1915’te, önceki yılın Temmuz Krizi sırasında “en güçlü duygularından biri”nin “bizzat politikayı kararlaştırma gücünden yoksunluk” olduğunu itiraf ederken bu görüşü ifade etmişti.⁸⁵ “Öngörüyle ya da bilgelikle savaşı önlememin mümkün olup olmadığını sorgulayarak kendime azap çektirip durdum”, diye itiraf etti Nisan 1918’de. “Ama hiçbir insanın önleyemeyeceği kanısına varmış durumdayım.”⁸⁶ Bethmann benzer sözleri iki ay önce kullanmıştı: “Savaştan kaçınmanın mümkün olup olmadığını ve bunun için farklı olarak ne yapmış olmam gerektiğini defalarca kendime sordum.”⁸⁷ Aklına hiçbir şey gelmediğini söylemeye gerek yok.

Büyük devletleri gayya çukuruna iten derin doğal güçler tasvirini tercih etmeyi sürdüren birkaç tarihçi var. Hobsbawm savaşın çıkışını yangına ve gök gürültülü fırtınaya benzetir, Barnett da İngiliz hükümetini “varil içinde Niagara Şelalesi’nden aşağıya yuvarlanan bir adam”la karşılaştırır; Norman

83 Hitler, *Mein Kampf*, s. 145.

84 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 143, 277; c. II, s. 20, 30.

85 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 52.

86 Trevelyan, *Grey of Falldon*, s. 250.

87 Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, s. 149.

Davies ise savaşı, kıta levhasındaki kaymanın yol açtığı bir deprem olarak resmeder.⁸⁸

Savaşı böyle tasvirlerle başvurmadan da kaçınılmaz bir musibet gibi sunmak elbette mümkündür. Sabit fikirli sosyal Darwinciler, Avusturya eski genelkurmay başkanı Franz Conrad von Hötzendorf'un "dünya savaşı felaketinin neredeyse kaçınılmaz ve karşı konulamaz biçimde geldiği" yolundaki görüşüne, sağ kalma mücadelesine ilişkin "büyük ilke" uyarınca katıldılar.⁸⁹ İki savaş arası dönemin bazı Alman tarihçileri, "arada kalmış ülke" Almanya'nın özellikle kuşatmaya açık ve dolayısıyla Bismarck tarzı "geçici tedbirler" ile Wilhelm tarzı önleyici savaş arasında seçim yapmaya mahkûm olduğu yolundaki jeopolitik yorumu çekici buldular.⁹⁰ Almanya dışındaki tarihçiler de kişiler üstü ya da sisteme bağlı teoriler ortaya attılar. Amerikalı Sidney Fay, savaşın uluslararası sistemdeki kusurların (gizli ama anlaşmayla bağlayıcı ittifakların ve bağımsız hakemlik mekanizmalarının yokluğu) sonucu olduğunu söyleyen Başkan Woodrow Wilson'ın tezini geliştirdi.⁹¹ Başkaları savaşın kapitalist çıkar çevrelerince Avrupalı işçilere benimsetilen emperyalist ekonomik çekişmelerin sonucu olduğu yolundaki Leninist görüşün işportacılığını yaptı; Karl Kautsky'den J. A. Hobson'a kadar uzanan solcularca savaş öncesinde dile getirilen ve kapitalistlerin kendi kuyularını kazmayı istemeyecek kadar uyanık olduğunu öngören savların dikkat çekici bir tersine çevrilişiydi bu.⁹² Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin tarih yazımında katı bir dogmaya dönüşen bu yaklaşımın birkaç savunucusu hâlâ var.⁹³

Daha sonraları ikinci bir küresel yangının ardından dünya üçüncü ve nihai bir savaşın eşiğindeymiş gibi görünürken, genelkurmayların teknolojik değişime ayak uydurmak için geliştirdikleri planların belli bir noktadan sonra "tarifeli" bir savaşı durdurulamaz hale getirdiğine dair (yine Britanya'da A. J. P. Taylor tarafından popülerleştirilen) savı gündeme getirdi: "Hepsi kendi hazırlıklarındaki maharetin tuzağına düştü."⁹⁴ Arno Mayer önde gelen muharip ülkelerin hepsinde aristokrat elitlerin radikal milliyetçilikle şeytani bir anlaşmaya girerek, demokrasi ve sosyalizm tehditlerini savuşturmaya yönelmesiyle birlikte iç siyasal baskıların savaşa yol açtığı

88 Hobsbawm, *Age of Empire*, s. 321 vd; Barnett, *Collapse of British Power*, s. 55; Davies, *Europe*, s. 900.

89 Joll, *Origins*, s. 186.

90 Örneğin, bkz. Oncken, *Das Deutsche Reich*; Calleo, *German Problem*.

91 Fay, *Origins of the World War*. Rusya'yı ve Fransa'yı suçlamaya daha eğilimli bir yaklaşım için, bkz. Barnes, *Genesis of the World War*.

92 Lenin, *Imperialism*. Krş. J. A. Hobson, *Imperialism*. Solun savaşa fikri uyum sağlayışı üzerine iyi bir değerlendirme için, bkz. Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, c. I, s. 454 vd.

93 Yakın dönemdeki bir örnek için, bkz. Hobsbawm, *Age of Empire*, s. 312-14, 323-7.

94 A. J. P. Taylor, *First World War*; A. J. P. Taylor, *War by Timetable*.

önermesinde bulunmak için, Alman örneğini genelleştirmeye çalıştı.⁹⁵ Savaşın “kırsal kesimdeki aşırı kalabalıklığı rahatlatacak bir iş gördüğü” üzerine kurulu demografik bir açıklama bile vardır.⁹⁶ Son olarak, katışıksız kültürel yorum, savaşın bir fikirler manzumesinin ürünü olduğunu öngörür: “Milliyetçilik”, “irrasyonalizm”, “militarizm” vb.⁹⁷ Bu kavramlar tam da Bethmann tarafından daha Ağustos 1914’te belirtilmişti: “Son kuşakta her ülkenin politikasının ana hatlarını belirleyen emperyalizm, milliyetçilik ve ekonomik materyalizm ancak genel bir yangın pahasına peşinden koşula- bilecek hedefleri ortaya koydu.”⁹⁸

Savaşın “kaçınmanın mümkün olup olmadığı” sorusunun azap çektiirdi- ği Bethmann’a göre, katlanılır tek bir sonuç vardı: Bütün ülkeleri suçlamak. Ama şunu eklemekten geri kalmadı: “Almanya da sorumluluğun büyük bir kısmını taşıyor.”⁹⁹ Alternatif ve çok etkili bir sav ise Birinci Dünya Savaşı’nın tam da Bethmann dahil Alman yöneticilerinin davranışından dolayı kaçınıl- maz hale geldiğidir.

İngiliz politikacılarının çoğu hatıratlarında, tıpkı Ağustos 1914’te olduğu gibi, Britanya’nın Alman saldırganlığına karşı Belçika’nın tarafsızlığı savun- ma konusunda ahlaki ve antlaşmaya bağlı bir yükümlülük altında olduğunu ileri sürme eğilimindedir. Asquith bunu özel okul oyun alanı tabiriyle şöyle ifade etmişti: “İriyari bir zorba hiç kışkırtmada bulunmamış bir mağduru pa- taklamaya ve ayakları altında çiğnemeye kalkışırken, [...] bizim kanımızdan ve tarihimizden gelen insanların kenarda durup seyretmesi imkânsızdır.”¹⁰⁰ Lloyd George onunla hemfikir idi.¹⁰¹ Savaşa İngiliz müdahalesini Belçika’nın tarafsızlığını ihlalin kaçınılmaz kıldığı gerekçesi, o zamandan beri tarihçiler- ce tekrarlanıyor.¹⁰²

Ne var ki Grey ve Churchill için kesinlikle daha önemli olan ikinci bir gerekçe, Britanya’nın “Alman saldırganlığı sonucunda Fransa’nın ezilme- sine kendi güvenliği ve bağımsızlığı açısından göz yumamayacağıydı.”¹⁰³ Churchill’e göre, “dünya hâkimiyeti” peşinde koşan bir “kıta tiranı” söz

95 Mayer, *Persistence of the Old Regime*. Ayrıca bkz. Mayer, “Domestic Causes of the First World War”, s. 286-300; Gordon, “Domestic Conflict and the Origins of the First World War”, s. 191-226. Eleştirel bir görüş için, bkz. Loewenberg, “Arno Mayer’s ‘Internal causes’”, s. 628-36.

96 McNeill, *Pursuit of Power*, s. 310-14.

97 Yakın dönemdeki bazı örnekler için, bkz. Eksteins, *Rites of Spring*; Wohl, *Generation of 1914*.

98 Kaiser, “Germany and the Origins of the First World War”, s. 442-74.

99 Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, s. 149.

100 Asquith, *Genesis*, s. 216.

101 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 43 vd.

102 Örneğin bkz. A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 527; Joll, *Europe since 1870*, s. 184 vd. Ayrıca bkz. M. Brock, “Britain Enters the War”, s. 145-78.

103 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 202 vd.

konusuydu.¹⁰⁴ Grey hatıratında her iki hususa da işaret eder. “Hemen ve yekvücut savaşa girmemiz Belçika’nın istila edilmesi yüzündendi.”¹⁰⁵ “[Ancak] benim içgüdüsel hissim [...] Fransa’nın yardımına koşmamız gerektiği yönündeydi.”¹⁰⁶ Britanya’nın kenarda durması halinde, “Almanya [...] Avrupa kıtasının her yanında ve Türklerin muzaffer bir Almanya’yla birlikte hareket etmesi nedeniyle Küçük Asya’da üstün konuma geçecekti.”¹⁰⁷ “Kenarda durmak Almanya’nın hâkimiyetini, Fransa’nın ve Rusya’nın boyun eğmesini, Britanya’nın tecrit olmasını, hem ondan korkanların, hem de onun müdahale etmesini isteyenlerin nefretine maruz kalmasını ve sonuçta Almanya’nın Kara Avrupası’nın bütün gücünü kullanmasını getirecekti.”¹⁰⁸ K. M. Wilson’a göre, bu çıkarıcı gerekçe hükümetin esas olarak bocalayan Kabine bakanlarının vicdanlarını rahatlatmak ve muhalefete iktidar yolunu tıkamak için vurulduğu Belçika’nın kaderinden daha önemliydi. Savaşa girmenin başta gelen sebebi, Fransa’yı ve Rusya’yı savunmanın ve “hasım olması muhtemel bir rejim altında Avrupa’nın bütünleşmesini” önlemenin Britanya’nın çıkarına olmasıydı.¹⁰⁹ David French de benzer bir görüşü benimser,¹¹⁰ yakın dönemdeki sentezlerin çoğu,¹¹¹ Paul Kennedy’nin *The Rise of the Anglo-German Antagonism* [İngiliz-Alman Husumetinin Ortaya Çıkışı] kitabı için de geçerlidir.¹¹² Trevor Wilson’a göre, Almanya “Britanya’nın bağımsızlığıyla bağdaşmayan bir Avrupa hegemonyası peşindeydi.”¹¹³

İngiliz tarihçilerin böyle savlarda bulunmaları belki bütünüyle şaşırtıcı değildir. O dönemde savaş için en yaygın dile getirilen gerekçe, Alman ordusunun Belçikalı sivillere dönük mezalimiyle örneği görülen Prusya militarizmini ve “dehşet”ini alt etmenin zorunlu olduğuydu. Liberalleşme, muhafazakârlara ve sosyalistlere çekici gelen bir gerekçeydi bu; ayrıca bizzat savaşın kıyımından duyulan tiksintiyle bağdaştırılabilirdi. Ancak Almanya’nın durdurulması gerektiği fikri 1960’larda Alman uzmanlardan da beklenmedik onayın alınmaması halinde, kesinlikle bu kadar uzun ömürlü olamazdı. Fritz Fischer’in 1961’de yayımlanan çığır açıcı *Griff nach*

104 Agy., c. I, s. 228 vd.

105 Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 46. Ayrıca bkz. s. 9 vd.

106 Agy., c. I, s. 77, 312.

107 Agy., c. II, s. 28.

108 Agy., c. I, s. 335 vd.

109 K. Wilson, *Entente*, özellikle s. 96 vd, 115. Ayrıca bkz. T. Wilson, “Britain’s ‘Moral Commitment’”, s. 382-90.

110 French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 87.

111 Örneğin bkz. Howard, “Europe on the Eve”, s. 119; Martel, *Origins*, s. 69; J. Thompson, *Europe since Napoleon*, s. 552.

112 Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, özellikle s. 458.

113 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 12-16.

der Weltmach [Büyük Devlet Olma Girişimi] kitabı, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Alman savaş hedeflerinin İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in güttüğü hedeflerden pek farklı olmadığı imasıyla, yazarın Alman tarih uzmanlığındaki daha muhafazakâr çağdaşları için sarsıcı bir şok oldu.¹¹⁴ İngiliz okurların gözünde, bu düpedüz çok eski bir hipotezin teyidiydi: Wilhelm Almanyası sahiden "büyük devlet" olma yani ancak Britanya'nın zararına elde edilebilecek bir güce kavuşma çabasına girmişti. Alman tarihçilerin gözünde ise "süreklilik tezi" sırf Versailles Antlaşması'nın "savaş suçu" hükmünü diriltici nitelikte değildi; işin daha da ciddi tarafı, 1933-45 yıllarının modern Alman tarihinde bir sapma olmanın ötesinde, bir tür Anglo-Amerikan normundan köklü bir sapmanın doruğa çıkışı olduğu savına güç kazandırmaktaydı.¹¹⁵ *Alles war falsch*, yani *her şey yanlış* – Bismarck Reich'i bile dahil. Bu savın dayanağı Fischer'in Potsdam'da o dönemin Doğu Alman arşivlerinde gördüğü belgelerdi; Batı Almanya'daki bazı eleştirmenlere ilk bakışta Fischer, Marksist-Leninist çizgiyi savunuyormuş gibi geldi. Buna karşılık, araştırmalarına daha büyük ilgiyle yaklaşan daha genç bir Batı Alman tarihçi kuşağı, onun eserinde Eckart Kehr'in 1914 öncesi Reich'in kusurları konusunda 1920'lerde ortaya attığı fikirlerin ölümünden sonra doğrulanışını gördü. Fischer'in kendisi de Almanya'nın yayılmacı dış politikasını iç siyasetle ilişkilendiren bu genç yazarlardan bazılarının açtığı yolda ilerledi: Gerici bir aristokrasinin, Doğu Elbe *Junker* zümresinin ve Ruhr bölgesindeki anti-sosyalist sanayicilerin aşırı siyasal nüfuzu. Kehr 1914'ten önceki Wilhelm tarzı dış politikadaki hataların, bu kesimlerin dar ekonomik çıkarlarına öncelik vermekten kaynaklandığını görmüştü,¹¹⁶ şimdi bu tezi bizzat savaşı kapsayacak şekilde genişletmek mümkündü.

Fischer'in savı bir dizi ayrıntı ve yorum noktasında eleştirilebilir. *War of Illusions*'nda [Yanılsamalar Savaşı] göstermeye çalıştığı gibi, Rusya'ya ve Fransa'ya karşı bir fetih savaşında İngiliz tarafsızlığının sağlanabileceği inancından hareketle daha Aralık 1912'de savaşa dönük bir plan var mıydı?¹¹⁷ Yoksa Bethmann bir tür "hesaplı risk" olarak, Reich'in "hareket serbestliği"ni ve hatta belki bizzat Reich'i korumaya dönük bir yerel savaş kumarı mı oynamaktaydı?¹¹⁸ Yoksa Britanya'yı bir şekilde tarafsız tutabileceği umuduy-

114 F. Fischer, "Kontinuität des Irrtums", s. 83-101; F. Fischer, *Germany's Aims*.

115 "Fischer münakaşası"nın tarih yazımı için bkz. Moses, *Politics of Illusion*; Droz, *Causes de la premiere guerre mondiale*. Ayrıca bkz. Jäger, *Historische Forschung*, s. 135 vd.

116 Kehr, *Der Primat der Innenpolitik*.

117 F. Fischer, *War of Illusions*. Ayrıca bkz. Schulte, *Europäische Krise*.

118 Bkz. Erdmann, "Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs", s. 525-40; Zechlin, "Deutschland zwischen Kabinettskrieg and Wirtschaftskrieg", s. 347-458; Jarausch, "Illusion of Limited War", s. 48-76. Ayrıca bkz. Zechlin, *Krieg und Kriegsrisiko*; Zechlin, "July 1914", s. 371-85; Erdmann, "War Guilt 1914 Reconsidered", s. 334-70.

la, Avrupa muharebe alanlarında Fransa'yı alt ederek Afrika'da bir sömürge imparatorluğu kazanmaya mı çalışmaktaydı?¹¹⁹

Almanya'yı “yegâne suçlu” sayma teorisine yönelik diğer karşı-sav, hiç kuşkusuz bütün Avrupa devletlerinin emperyalist savaş hedefleri ve militarist elitleri olduğudur. Savaşın başlıca ülkelerin diplomatik ve askeri politikalarını ele almak üzere son yıllarda bir dizi ayrı çalışma yürütülmüştür,¹²⁰ bunlar sonuçta başka uzmanların dünya savaşının çıkışını uluslararası bir perspektifle yeniden değerlendirmesini sağlamıştır.¹²¹ Fischer'in bir dizi muarızına göre, varılan nokta “yegâne sorumluluk tez”inden olumlu bir uzaklaşmadır.¹²²

Ne var ki Immanuel Geiss, daha 1965'te Fischer'in tezinin aşırı ölçüde Alman merkezli olduğu suçlamasını, Temmuz Krizi üzerine eski muharip ülkelerce 1920'lerde ve daha sonra yayımlanmış derlemelerden alınan güçlü belgesel dayanakla çürütmeye girişti. Doğrudan sebepleri Alman hükümetinin Sırbistan'ı cezalandırıcı bir Avusturya darbesine destek vermesine dayansa da savaşın köklerinin Britanya için kaçınılmaz bir tehdit oluşturan Alman *Weltpolitik*'inde [dünya politikası] yattığı sonucuna vardı. “Almanya saldırgan taraftı, [...] bilinçli olarak Rusya'yı kışkırttı. [Bu] Rusya, Fransa ve Britanya'yı köşeye sıkıştırdı ve onlara büyük çaplı Alman emellerine karşı koyma dışında bir seçenek bırakmadı.”¹²³ Geiss'in *The Long Road to Catastrophe: The Prehistory of the First World War, 1815-1914* [Felakete Giden Uzun Yol: Birinci Dünya Savaşı'nın Tarihöncesi] adlı sonraki sentezi daha da ileriye giderek, Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaşık yarım yüzyıl önceki Alman birleşmesinin kaçınılmaz sonucu olduğunu ileri sürdü.¹²⁴ Almanya 1848'de, “en önemli kriz noktası”, 1860'larda Avrupa milliyetçiliğinin “en aşırı versiyonu”nun sahnesi ve birleştikten sonra “Kara Avrupası'nın en güçlü devleti” oldu.¹²⁵ Geiss'e göre, “Avrupa'yı dünya savaşına sürükleyen Alman *Weltpolitik*'iydi. [...] Dünya siyaset sahnesine çıkararak, [...] zamanla tırmanıp dünya savaşına

119 Kaiser, “Germany and the Origins of the First World War”.

120 Berghahn, *Germany and the Approach of War*; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*; Keiger, *France and the Origins of the First World War*; Bosworth, *Italy and the Approach of the First World War*; Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*; S. Williamson, *Austria-Hungary and the Coming of the First World War*.

121 Turner, *Origins of the First World War*; Remak, “1914-The Third Balkan War”; D. Lee, *Europe's Crucial Years*; Langhorne, *Collapse of the Concert of Europe*; Barraclough, *From Agadir to Armageddon*. Hala yararlı bir kaynak için, bkz. Albertini, *Origins*.

122 Örneğin bkz. Hildebrand, “Julikrise 1914”; Hildebrand, *Vergangene Reich*, s. 302-15.

123 Geiss, *July 1914*, s. 365. Ayrıca bkz. Geiss, *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges*; Geiss, *Das Deutsche Reich und der Erste Weltkrieg*.

124 Geiss, *Der Lange Weg*, özellikle s. 23 vd, 54, 123.

125 Agy., s. 123, 128.

dönüşecek belirleyici çatışmayı yaratan bizzat Almanlardı.”¹²⁶ Buradaki ima, Alman dış politikasındaki temel hatanın İngiltere’yle *yakınlaşma* olasılığını tepmek olduğuydu; bir Alman zırhlı gemi filosu inşa etmek “İngiltere’ye savaş ilanı demektir.”¹²⁷ Hiç kuşkusuz, günümüzün daha ılımlı eğilimdeki bazı tarihçileri, Britanya’ya bu kafa tutuşun meşru olduğunda ısrar etmektedir; ama hiç kimse bu kafa tutuşun gerçek olup olmadığını tartışmamaktadır.¹²⁸ Böylece İngiliz-Alman kapışması, modern tarihin kesinliğinde en çok mutabık kalınan olaylarından biri haline gelmiş durumdadır.

SAVAŞTAN KAÇINILABİLİR MİYDİ?

Peki, bu durum savaş anıtlarının doğru olduğu anlamına gelir mi? Westminster Abbey’de gömülü meçhul askerin kişiliğinde anılan “yığınlarca” kişi gerçekten,

KRAL VE ÜLKE İÇİN
AZİZ VATAN VE İMPARATORLUK İÇİN
KUTSAL ADALET DAVASI
DÜNYANIN ÖZGÜRLÜĞÜ [?] İÇİN

mi öldü? Winchester College’daki hatıra avlusunda saygıyla anılan eski öğrencilerin Tanrı, ülkeleri ve okulları uğruna, hatta “insanlık uğruna can verdikleri” doğru mu gerçekten?¹²⁹ Eski Hampton mezunları gerçekten “İngilizin gönlündeki bütün aziz şeyleri, ‘şeref sözümüz’, [...] Özgürlüğü [...] [ve] Meşruti Serbestiyeti korumak” için mi öldü?¹³⁰

Avrupa’nın her yanındaki meydanlarda, okullarda ve kilise avlularında duran savaş anıtlarının (hepsi olmasa bile) çoğu, ister idealize edilmiş savaşçıları, ister yas tutan kadınları tasvir etsinler, isterse de (Thiepval’da olduğu gibi) taşa ya da bronzla sırf isimleri işlenmiş olsunlar, savaşta ölenlerin boşuna ölmediğinde ısrar ederler.¹³¹ “*Morts pour la Patrie*” (“Vatan İçin Ölenler”) kahramanlık, yurttaşlık ya da mezarlık nişanesi Fransız savaş anıtlarında (*monuments aux morts*) en sık karşılaşılan yazıttır.¹³² Hamburg’da öğrenciyken her gün yanından geçtiğim Dammtor anıtının lejantında “*Deutschland muss*

126 Agy., s. 128, 187.

127 Agy., s. 214.

128 Schöllgen, “Introduction”, s. 1-17; Schöllgen, “Germany’s Foreign Policy in the Age of Imperialism”, s. 121-33.

129 P. Parker, *Old Lie*, s. 203.

130 *The Lion: Hampton School Magazine* (1914), s. 23. Bu gönderme için Glen O’Hara’ya minnettarım.

131 Bir İngiliz anıtının iyi bir anlatımı için, bkz. Inglis, “Homecoming”, s. 583.

132 Prost, “Monuments aux Morts”, s. 202.

leben, auch wenn wir sterben müssen” sözleri yazılıdır: “Bizlerin ölmesi gerekse bile, Almanya yaşamalı.” Hatırlattıkları kişilerin “fedakârlığının” boşuna olduğuna işaret eden anıtlar sadece bir avuçtur.¹³³

Bu kitapta cevabı aranan temel soru, Thiepval’ı, Douaumont’u ya da ölümlere adanmış büyük anıtlardan birini ziyaret eden herkesin kendine yönelttiği sorudur: Toplam dokuz milyonu aşan bütün bu ölümlere gerçekten *değecek* şey neydi? Bu bariz bir soru gibi görünse de birçok yönüyle görüldüğünden daha karmaşıktır. Kesin ifadeyle belirtmek gerekirse, acaba Britanya 1914’te Almanya’yı ve müttefiklerini “yıpratmak” üzere Manş’ın öbür yakasına ve daha öteye milyonlarca ham acemi askeri göndermesini gerektirecek ölçüde güvenliğine yönelik bir tehditle sahiden karşı karşıya mıydı? Alman hükümetinin savaşa girmekle ulaşmaya çalıştığı hedef tam olarak neydi? Bunlar, bütün tarafların karşı karşıya olduğu (ya da olduğunu sandığı) tehditleri değerlendirmeye çalışan ilk altı bölümde ele alınan sorulardır.

Bu tehditler savaşın başlamasıyla birlikte genelde gözden kayboldu. Taylor’ın ifadesiyle, önde gelen politikacılar ve generaller savaşı başlattıktan sonra, başlı başına bir hedef olarak sırf savaşı kazanma takıntısı içine girdi. Öte yandan, sansür ve birçok gazetenin kendiliğinden savaşkan tutumu bir araya gelince, uzlaşma yönündeki savları yıldırان ve ancak tam zaferin getirebileceği ilhaklar ve diğer “savaş hedefleri” yönündeki talepleri özendiren bir eğilim doğurdu. Bölüm 7 ve Bölüm 8’de ele alınan önemli bir soru, tarihçilerce (en azından ilk evre için) sıkça belirtilen halkın savaşa desteğinin ne ölçüde kitle iletişim araçlarıyla yaratıldığıdır.

Tam zafere ulaşmak niçin o kadar zordu? Bu, kısmen ekonomiyle ilgili bir sorudur. Her iki tarafın da kaynakları sınırlıydı: Muharebe alanlarında kısa vadeli başarı elde etmek için mali ve maddi kaynaklarını aşırı harcayan bir ülke, sonuçta uzun süreli bir çatışmada yenik çıkabilirdi. Mermi stoku tükenebilirdi. İşgücü (özellikle vasıflı işgücü) tükenebilir ya da işyerlerinde üretim durabilirdi. Ordu ve sivil halk için gıda kaynakları azalabilirdi. İç ve dış borçlar kaldırılamayacak düzeye çıkabilirdi. Bütün bu etkenlerin bizzat cephedeki gelişmeler kadar önemli olması nedeniyle, Birinci Dünya Savaşı, askeri tarihçinin yanı sıra ekonomi tarihçisini de ilgilendiren bir konu olmaya devam etmektedir. Oysa Britanya, Fransa ve Rusya’nın başını çektiği koalisyonun Almanya’ya ve müttefiklerine nazaran sahip olduğu muazzam kaynaklar göz önünde tutulunca, ekonomi çerçevesinde savaşın neticesi önceden belliydi (ya da öyle olmalıydı). Bölüm 9, bu avantajın doğrudan Amerikan desteği olmaksızın zaferi niçin sağlayamadığını inceliyor ve Alman savaş ekonomisinin verimsiz bir organizasyona dayandığı yolundaki yaygın görüşü sorguluyor.

133 Genel olarak, bkz. J. Winter, *Sites of Memory*.

Savaşın neticesi açısından strateji kilit önemde miydi? Bu soru Bölüm 10'da ele alınıyor. Batı Cephesi'ndeki kilitlenme ve diğer savaş alanlarındaki "dolaylı yaklaşım"a bağlı belirsizlikler, bir bakıma askeri teknolojinin kaçınılmaz sonuçlarıydı. Ancak kesin hamlelerin yokluğunda yani yıpratma savaşı sonucunda az çok mecburen ortaya çıkan strateji, açıkçası kusurluydu. Her iki taraftaki generallerin kilitlenmeden çıkardığı ortak sonuçlardan biri, hedefin verilen kayıptan daha fazla düşman askerini öldürmek olmasıydı. Bu temelde insan feda etmeyi katı askeri çerçevede değerlendirmek mümkündür. Aylık ve diğer ayrıntılı zayıat rakamları temelinde "net kayıp sayısı"nı (bir tarafta saf dışı bırakılan asker sayısı eksi diğer tarafta saf dışı bırakılan asker sayısı) hesaplayarak, askeri etkinlik değerlendirilebilir. Aslında, bir askerin ölümünün değeri, ölmeden önce soyut düzeyde doğrudan ya da dolaylı olarak öldürmeyi başardığı düşman askeri sayısı çerçevesinde ifade edilebilir. Askeri etkinliği bu şekilde değerlendirmek dehşet verici bir şeydir (nitekim bazı okurlar yaklaşımı biraz tatsız bile bulabilir); ama mantığın kaynağı o dönemdeki generallerin ve politikacıların zihniyetidir. Bu çerçevede değerlendirilince, İttifak devletlerinin hatırı sayılır bir üstünlüğe sahip olduğu açıktır; bu durumda oluşan gizem, savaşı kaybedenin niçin *onlar* olduğudur. Bölüm 11'de irdelenen bir olasılık, bu iki ölçünün (ekonomik verimlilik ve askeri etkinlik) birleştirilmesidir. Bir başka deyişle, asıl önemli nokta diğer taraftan kaç kişinin öldürüldüğü değil, onları öldürmenin maliyeti olabilir. Ancak böyle bir yaklaşım, gizemi sadece derinleştirir zira bu açıdan İttifak devletleri daha da başarılıydı.

Dolayısıyla Almanların niçin yenildiği sorusuna cevap vermek için, dolar başına net kayıp sayısının ötesine bakmamız gerekir. Öldürülmeyip sadece yaralanan ya da esir düşen askerlerce yapılan daha küçük fedakârlıkları da göz önünde tutmalıyız. Analizimde esirler özellikle büyük yer tutmaktadır; çünkü akıbetleri onların bakış açısından, ölen ya da sakatlanan silah arkadaşlarının kine tercih edilir olsa bile, generallerin bakış açısından esir düşmüş bir askerin ölü bir askerin kaybindan farksızdı. Hatta bazı bakımlardan daha ciddi bir kayıptı: Sağ kaldığı için düşmana istihbarat ya da ucuz işgücü sağlayabilirdi. Dolayısıyla bir tarafın diğer tarafa verdirdiği zayıatı değerlendirirken, yaralıları nazaran esirlere daha çok ağırlık vermekteyim; çünkü yaralı askerlerin hatırı sayılır bir oranı sonradan çarpışmaya dönebilmekteydi. Bu durum tek tek askerlerin güdülerini konusunda bazı temel soruları gündeme getirir. Siperlerdeki şartlar savaş karşıtı edebiyatın işaret ettiği kadar berbat idiyse, askerler niçin çarpışmaya devam etti? Niçin daha fazla asker firar etme, isyan çıkarma ya da teslim olma yoluna gitmedi? Bu sorular Bölüm 12 ve Bölüm 13'te ele alınıyor.

Son olarak, barışı değerlendirmeye dönük bir girişim olmadan, hiçbir savaş analizi tamamlanmış sayılmaz; çünkü 1920'lerde savaştan dolayı düş kı-

rıklığını belirtenlerin birçoğu, aslında savaşın akabindeki gelişmelerden düş kırıklığına uğramıştı. Versailles Antlaşması (ayrıca Paris varoşlarında mağluplarca imzalanan diğer antlaşmalar) savaş sonrası tomurcuğundaki kurtçuk muydu acaba? Bu soru, Bölüm 14'ün konusunu oluşturuyor.

Yukarıdaki bütün soruları ele alırken, “tersi olsaydı” senaryolarına sıklıkla başvurarak, şartların şöyle ya da böyle farklı olması halinde olayların nasıl gelişmiş olabileceğini hayal etmeye çalıştığım, okurun dikkatini çekecektir. Aslına bakılırsa, bu kitap savaşın birçok alternatif neticesinin bir irdelenişi olarak okunabilir. Britanya 1905'ten sonra emperyal ve daha sonra Kara Avrupası meselelerinde Fransa'yı ve Rusya'yı yatıştırmasaydı ne olurdu? Almanya, 1914'ten önce maddi durumunun elverdiği şekilde savunma gücünü artırarak daha büyük güvenliğe kavuşmuş olsaydı ne olurdu? Britanya, Ağustos 1914'te Kabine bakanlarından çoğunun muhtemelen tercih etmiş olacağı şekilde müdahalede bulunmasaydı ne olurdu? Fransız ordusu vermiş olduğu zayıttan sonra anlaşılır bir sonuçla Almanları Marne'da durduramamış olsaydı ne olurdu? Britanya, Sefer Kuvveti'nin tamamını Türkiye'ye karşı ayırmış ve Gelibolu'ya saldırıda daha başarılı sonuç almış olsaydı ne olurdu? Ruslar, akılcı davranarak Almanlarla ayrı bir barış yapmış olsaydı ne olurdu? 1917'de Fransız ordularının yanı sıra İngiliz ordularında da isyanlar çıkmış olsaydı ne olurdu? Almanlar kısıtsız denizaltı savaşına başvurmamış ya da Ludendorff'un 1918 taarruzlarıyla her şeyi riske atmamış olsaydı ne olurdu? Ve Almanya'ya 1919'da daha sert bir barış dayatılmış olsaydı ne olurdu? Yahut daha yumuşak bir barış? Başka yerde ileri sürdüğüm gibi, bu tür “tersi olsaydı” soruları bize iki açıdan yardımcı olur: Geleceği sırf bir olasılıklar dizisi olarak gören karar alıcıların geçmişteki belirsizliğini yansıtmak ve optimum tercihlerde bulunulup bulunulmadığını saptamak.¹³⁴ Genelde öyle olmadıkları kanısında olduğumu söylemem, bundan sonra okuyacaklarınız hakkında size çok fazla ipucu vermez.

134 Ferguson, *Virtual History*, özellikle s. 1-90.

1 - Militarizm Mitleri

KÂHİNLER

Birinci Dünya Savaşı'na kültürün yol açtığı sıkça ileri sürülür: Yani insanları özlemini çektikleri savaşa çok iyi hazırladığı söylenen militarizm kültürü. Bazı kişiler elbette savaşı önceden görmüştü; ama kaçının bunu sahiden dört gözle beklediği kuşkuludur.

Birinci Dünya Savaşı'na kerameti kendinden menkul kehanetlerin yol açtığı doğruysa, ilk kâhinlerden biri *The Spies of Wight* [Hayalet Casuslar, 1899] romanını Alman casusların Britanya'ya karşı entrikaları üzerine kuran Headon Hill'di.¹ Bu roman, gelecekteki bir İngiliz-Alman savaşına ilişkin bir sürü kurmaca öngörünün başlangıcıydı. A. C. Curtis'in *A New Trafalgar*'ı [Yeni Bir Trafalgar, 1902] Manş Filosu'nun yokluğunda Britanya'ya yönelik bir Alman yıldırım deniz baskınına hayal eden ilk romanlardan biriydi; neyse ki Kraliyet Donanması'nın yedekte tuttuğu öldürücü bir yeni zırhlı gemi üstün gelir.² Erskine Childers'in ünlü romanı *The Riddle of the Sands*'da [Kumların Muamması, 1903], Carruthers ve Davies adlı kahramanlar bir Alman planının deliline tesadüfen rastlar.

Tıka basa asker taşıyan çok sayıda açık deniz mavnası [...] yedi sığ koydan konvoy düzenine girmiş yedi filo halinde aynı anda yola çıkacak ve İmparatorluk donanması refakatinde Kuzey Denizi'ni aşarak, hep birlikte İngiliz sahillerine çıkacaktı.³

L. James'in *The Boy Galloper* [Çocuk Süvari, 1903] romanının öğrenci kahramanı Jack Montmorency benzer bir istilanın ardından, Almanlarla vuruşmak üzere sınıf başkanları odasından çıkmak ve Öğrenci Kuvveti üniformasını kuşanmak zorunda kalır.⁴ Kurmaca Alman istilalarının belki de en ünlüsü William Le Queux'un ilk önce 1906'da *Daily Mail*'de tefrika halinde çıkan nefes kesici ve yüksek satışı *The Invasion of 1910* [1910 İstilas] romanında hayal edilmektedir; burada 40.000 kişilik bir Alman ordusunun İngiltere'yi başarıyla istila edişini "Royston Muharebesi" ve "Londra Bombardımanı" gibi korkunç olaylar

1 Bu kısımda büyük ölçüde yararlanılan kaynak için, bkz. I. Clarke, *Great War*. Ayrıca bkz. I. Clarke, *Tale of the Next Great War* ve I. Clarke, *Voices Prophesying War*.

2 I. Clarke, *Great War*, s. 129-39.

3 Childers, *Riddle of the Sands*, s. 248.

4 I. Clarke, *Great War*, s. 326 vd.

izler.⁵ *When the Eagle Flies Seaward* [Kartal Denize Doğru Uçuşunda, 1907] romanı, istilacı kuvveti 60.000'e çıkarır ama temelde aynı hikâyeyi anlatır; her iki roman da (hiç kuşkusuz İngiliz okurları rahatlatacak şekilde) istilacıların yenilgiye uğratılmasıyla biter.⁶ R. W. Cole'un *The Death Trap* [Ölüm Tuzağı, 1907] romanında Kayzer'in istila kuvvetinin karaya çıkışından sonra yardıma yetişen, Japonlardır.⁷ İşgale, savaş tazminatına ve birkaç sömürgecin elden çıkışına yol açan telafi edilemez bir İngiliz bozgun ihtimaliyle yüzleşme gereği, ilk kez A. J. Dawson'ın *The Message* [Mesaj, 1907] romanında gündeme gelir.

Dawson'ın kitabında düşmanın hem dışarıdan, hem içeriden olması anlamlıdır. Barış yanlıları Bloomsbury'de silahsızlanma için gösteri yaparken, bir Alman garson kahramanımıza şunu söyler: "Vaire shtrong, sare, ze Sherman Armay" [Bozuk İngilizce aksanla "Alman ordusu çok güçlü, efendim"]. O ve daha binlerce Alman göçmen istila öncesinde istihbarat toplayarak, "Alman ordusunun Londra ile kıyı arasındaki hayvan yemlerini tek bir saman balyasına varıncaya kadar öğrenmesini" sağlar.⁸ E. Phillips Oppenheim'in *A Maker of History* [Tarihi Yaratan Bir Kişi, 1905] romanı daha önce bu akımı başlatmıştı. Londra'daki Alman istihbaratının başındaki "Yüzbaşı X" şu açıklamada bulunur:

Bu ülkede seninle ve benimle hemşeri olan, hapis yatmış ve adam vurabilen 190.000 genç var. [...] Tezgâhtarlar, garsonlar ve berberler, [...] hepsine birer görev verilmiştir. Bu koca şehri koruyan kaleler dışarıdan zapt edilemez olabilir, ama içeriden saldırıya uğrarsa iş değişir.⁹

Benzer şekilde, Walter Wood'un *The Enemy in our Midst* [İçimizdeki Düşman, 1906] romanında, Londra'da el altından bir darbe zemini oluşturan bir "Alman Gizli Hazırlıklar Komitesi" karşımıza çıkar. Bu temanın çeşitlemeleri "casus humması" ibaresini haklı gösterecek kadar çoktur. Le Queux'un belki en etkili romanı *Spies of the Kaiser* [Kayzerin Casusları, 1909] Britanya'da Alman casuslarından oluşan gizli bir şebekenin bulunduğunu varsayar.¹⁰ Yüzbaşı Curties'in *When England Slept* [İngiltere Uyurken, 1909] romanında Londra bir hafta içinde krallığın içlerine girmiş bir Alman ordusunca geceleyin işgal edilir.¹¹

5 Agy., s. 139-52. Bir kaynağa göre, kitabın satışı bir milyona kadar ulaşmıştı.

6 Agy., s. 153-66. Yeniden düzenlenmiş Almanca baskıda (s. 225) bu son kısım çıkarılmıştır.

7 Agy., s. 168-78.

8 Agy., s. 339-54.

9 Andrew, *Secret Service*, s. 77.

10 Le Queux, *Spies of the Kaiser*.

11 Clarke, *Great War*, s. 356-63.

Böyle fanteziler, ucuz kurmaca eserlerle sınırlı değildi. Gezgin ve şair Charles Doughty konu üzerine başta *The Cliffs* [Yarlar, 1909] ve üç yıl sonra *The Clouds* [Bulutlar] olmak üzere garip biçimde arkaik bazı şiirler yazdı; bu tuhaf eserlerde hayali istilacılar Le Queux'un fikirlerini uydurma Chaucer diliyle ifade eder.¹² Binbaşı Guy du Maurier'in *An Englishman's Home* [Bir İngiliz Yurdu, 1909] oyunu aynı fanteziyi sahneye aktardı.¹³ Öğrenciler de istila kâbusuyla yüzleşmek zorunda kaldılar. *Chums* dergisi Aralık 1913'ten itibaren ufuktaki yeni bir İngiliz-Alman savaşıyla ilgili bir diziye yer verdi.¹⁴ Aldeburgh Lodge okul dergisi 1909'da, İngiltere'nin "Tötonya'nın batı kıyıları açığında küçük bir ada"dan ibaret hale geleceğini varsayarak, 1930'da çocukların nasıl eğitileceğini oldukça esprili bir yaklaşımla hayal etti.¹⁵

Dönemin hâlâ itibar edilip okunan birkaç popüler yazarından biri olan Saki (Hector Hugh Munro) bile bu türde bir denemeye girişti. *When William Came: A Story of London under the Hohenzollerns* [Wihelm Geldiğinde: Hohenzollern Yönetimindeki Londra'nın Hikâyesi, 1913] romanının "bir yönetici ırk mensubu olarak yetiştirilip büyütülmüş" Murrey Yeovil adlı kahramanı ücra Asya içlerinden döndüğünde, "bir Reich eyaleti, Ren Nehri yerine Kuzey Denizi sularının yaladığı bir tür Alsace-Lorraine olarak [...] Hohenzollern İmparatorluğu bünyesine katılmış" mağlup bir Britanya'yla karşılaşır; "Regentstrasse" semtinde Kara Avrupası tarzında kafeler ve Hyde Park çimlerinde yürüyenlere anında para cezası kesilen sıkı bir düzen vardır.¹⁶ Yeovil her ne kadar Töton işgaline direnmek isterse de (V. George'la birlikte) Delhi'ye kaçan Muhafazakâr çağdaşlarınca yüzüstü bırakıldığını görür; geride bırakılan rezil işbirlikçi tayfası içinde bizzat ahlaksız karısı, bohem dostları, çeşitli küçük bürokratlar ve "her yerde zuhur eden" Yahudiler vardır.¹⁷ Kitapta (en azından daha çürümüş Britanyalılar açısından) Alman fethinin garip biçimde katlanılır, hatta ayartıcı niteliği dikkat çekicidir. Ernest Oldmeadow'un daha önce yayımlanan *North Sea Bubble* [Kuzey Denizi Balonu, 1906] romanında da Almanların evrensel Noel hediyeleriyle ve sübvansiyonlu yiyeceklerle yeni vasallarının gönlünü kazanmaya çalıştığı hayal edilir. Nitekim Oldmeadow'un Alman Britanya'sından işgalcilerin en feci zulmü, sosise ve lahana turşusuna dayalı bir beslenmeye geçiş, kon-

12 Agy., s. 377-81.

13 Du Maurier Kraliyet Hafif Piyade Alayı'nda subaydı: Andrew, *Secret Service*, s. 93.

14 Hynes, *War Imagined*, s. 46.

15 Clarke, *Great War*, s. 179 vd.

16 Saki, *When William Came*, s. 691-814.

17 Agy., özellikle s. 706-11. Günümüz okuru için biraz şaşırtıcı bir yaklaşımla Yahudileri Alman yanlısı sayma görüşü, İngiltere'de 1914 öncesinde sağcıların her derde devasıydı. İzci hareketinin bozguncu ruh haline karşı çıktığını söylemeye gerek yok.

ser programlarında Handel'in adının doğru yazılışı ve İrlanda'ya özyönetim hakkının tanınışdır.¹⁸

Almanların da ufuktaki savaşıla ilişkin hayalleri vardı. Karl Eisenhart'ın *The Reckoning with England* [İngiltere'yle Hesaplaşma, 1900] romanında Boer Savaşı'nda yenilen Britanya'nın Fransız saldırısına uğrayışı hayal edilir. Britanya bir deniz ablukası uygulayarak, tarafsız ülkelerin ulaşım haklarını göz ardı eder; bu da Britanya ve Almanya arasında savaşıa zemin hazırlar. Bir Alman gizli silahı (elektrikle çalışan zırhlı gemi) savaşın ikincisi lehine sonuçlanmasını sağlar ve neşe içindeki Almanlar aralarında Cebelitarık'ın da bulunduğu İngiliz sömürgelerinin zengin semeresini toplar.¹⁹ August Niemann *World War-German Dreams* [Dünya Savaşı-Alman Düşleri, 1904] romanında "ahtapot kollarıyla yerküreyi sarmış" olan "ortak düşman" Britanya'ya karşı "Almanya, Fransa ve Rusya ordularının ve filolarının birlikte hareket edişini" hayal eder. Fransız ve Alman donanmaları Kraliyet Donanması'nı yenilgiye uğratar ve bir istila kuvveti Forth Halici'ne çıkar.²⁰ Max Heinrichka'nın *Germany's Future in 100 Years* [Almanya'nın 100 Yıl İçindeki Geleceği] romanında Hollanda'dan dolayı çıkacağını öngördüğü bir İngiliz-Alman savaşı başka bir başarılı Alman istilasıyla noktalanır. Niemann'ın hikâyesinde olduğu gibi, zafer Almanya'nın Britanya İmparatorluğu'ndaki en seçme yerleri ele geçirmesini sağlar.²¹ Hiç kuşkusuz, Alman yazarların hepsi böylesine kendinden emin değildi. *Sink, Burn, Destroy: The Blow Against Germany* [Batır, Yak, Yık: Almanya'ya Darbe, 1905] romanında roller tersine döner: İngiliz donanması Alman donanmasını yener ve Hamburg bir İngiliz istilasına uğrar.²²

Böyle bulgulardan hareketle, Birinci Dünya Savaşı'nın en azından kısmen insanların bunu beklemesinden dolayı çıktığını öne sürmek kolaydır. Nitekim buna benzer kitaplar, kehanetin doğrulanmasından sonra bile çıkmaya devam etti. Le Queux, *The German Spy: A Present Day Story* [Alman Casusu: Güncel Bir Hikâye] romanını 1914 sonlarında bir çırpıda yazdı ve Gaumont'un *The Invasion of 1910* [1910 İstilas] romanının daha önce yasaklanmış film versiyonu *If England Were Invaded* [İngiltere İstila Edilirse] adıyla piyasaya sürüldü. Paul Georg Munch'un Tannenberg Muharebesi galibinin Manş üzerinden başarılı bir istilasını hayal eden *Hindenburg's March on London* [Hindenburg'un Londra Üzerine Yürüyüşü] romanı 1915'te yayımlandı.²³

18 Clarke, *Great War*, s. 364-9.

19 Agy., s. 87-98.

20 Agy., s. 183-201, 390-98.

21 Agy., s. 399-408.

22 Agy., s. 385-90.

23 Agy., s. 408 vd.

Ne var ki böyle fantezileri daha geniş bir bağlamda görmek gerekir. Savaş kâhinleri bunun İngiltere ve Almanya arasında geçeceğini beklememekteydi. Aslına bakılırsa, bu türün 1900 öncesindeki eserlerinin çok azında bir Alman düşman beklentisi vardı. Resimli haftalık *Black and White* dergisinde 1891’de yayımlanan *The Great War of 189-* [189– Büyük Savaşı] romanının yazarları, esrarengiz bir önseziyle hayali savaşı Balkanlar’da bir saltanat suikastıyla (Rus ajanı oldukları besbelli kişilerin Bulgaristan prensi Ferdinand’ı öldürme girişimiyle) başlatır. Sırbistan’ın Bulgaristan’a savaş açma fırsatını yakalaması üzerine Avusturya-Macaristan’ın Belgrad’ı işgal etmesi, Rusya’yı Bulgaristan’a birlikler göndermeye yöneltir. Almanya antlaşma yükümlülükleri uyarınca Avusturya-Macaristan’a destek için Rusya’ya karşı seferberlik ilan ederken, Fransa da kendi antlaşma yükümlülükleri uyarınca Rusya’ya destek için Almanya’ya savaş açar. Ancak hikâyede bir sapma vardır. Belçika’nın tarafsızlığının Almanya tarafından ihlal edilmesine rağmen, ilk başta tarafsız kalan Britanya’nın Türkiye’ye destek için Trabzon’a asker çıkarması, Fransa’nın ve Rusya’nın ona savaş açmasına yol açar. Bunu İngiliz ve Fransız donanmalarının Sardinya açıklarındaki büyük çaplı bir kavgası, Fransız ve Alman orduları arasında Paris’in dışında belirleyici iki kısa muharebe izler; ikinci muharebe kahramanca bir Fransız hücumuyla kazanılır.²⁴ Louis Tracy’nin *The Final War* [Nihai Savaş, 1893] romanında, Almanya ve Fransa birlikte Britanya’yı ele geçirmek için gizlice anlaşır; ama son anda Almanlar sırt çevirip İngiliz safına geçerler ve Paris birleşik Anglosakson kudretinin bir zaferiyle Lord Roberts’a teslim olur.²⁵ William Le Queux bile korku tellallığı kariyerine Alman fobisi değil, Fransız ve Rus fobisi içindeki biri olarak başlamıştı: Onun *The Poisoned Bullet* [Zehirli Kurşun, 1893] romanında Ruslar ve Fransızlar Britanya’yı istila eder.²⁶ Sonraki romanı *The Later England’s Peril: A Story of the Secret Service*’in [İngiltere’yi Bekleyen Tehlike: Bir Gizli Servis Hikâyesi] kötü adamı Fransız Gizli Servisi şefi “Gaston La Touche”tur.²⁷

Boer Savaşı, Fransız karşıtı benzer bir sürü hikâyeye zemin hazırladı: *The Campaign of Douai* [Douai Seferi, 1899], *London’s Peril* [Londra’yı Bekleyen Tehlike, 1900], *The Great French War of 1901* [1901 Büyük Fransız Savaşı], *The New Battle of Dorking* [Yeni Dorking Muharebesi], *The Coming Waterloo* [Gelecekteki Waterloo] ve Max Pemberton’ın yazdığı *Pro Patria* [Vatan İçin], (hepsi 1901). Son romanların ikisinde bir Manş Tüneli’nden girilen bir

24 Agy, s. 29-71.

25 Agy., s. 72-87.

26 Andrew, *Secret Service*, s. 74. Le Queux Alman fobisi çizgisi (tıpkı Mafeking “kahramanı” ve İzci hareketinin kurucusu Robert Baden-Powell gibi) Belçika merkezli bir kalpazan çetesinden bir Alman istilasına ilişkin düzmece planları edindikten sonra kayd: Agy., s. 83 vd.

27 Andrew, *Secret Service*, s. 68.

Fransız istilası işlenir.²⁸ Louis Tracy'nin *The Invaders* [İstilacılar, 1901] romanında Britanya'ya yönelik istila, ortak bir Fransız-Alman girişimi olarak gerçekleşir.²⁹ Aynı ürkütücü tertip *A New Trafalgar* [Yeni Bir Trafalgar, 1902] ve *The Death Trap* [Ölüm Tuzağı, 1907] romanlarında da karşımıza çıkar; ancak Fransızlar artık Alman suç ortaklarını yüzüstü bırakma yönünde takdir edilen bir vefasızlık eğilimi gösterir. *La Guerre avec l'Angleterre*'i [İngiltere'yle Savaş, 1900] yazan romancı gibi Fransız yazarlara da aynı tema çekici gelmişti.³⁰

Alman kehanet edebiyatında benzer varyasyonlar vardır. Rudolf Martin'in *Berlin-Baghdad* [Berlin-Bağdat, 1907] adlı bilimkurgu fantezisinde "Hava Gemisiyle Seyahat Çağında Alman Dünya İmparatorluğu, 1910-1931" canlandırılır; ama başlıca çatışma Almanya ve devrim sonrası Rusya arasındadır. Avrupa'nın Almanya öncülüğünde tamamen birleşmesi öncesinde, İngiltere'ye bir ultimatom vermek son anda akla gelir ve Rusların Hindistan'a bir hava saldırısı başlatması üzerine kısa sürede unutulup gider.³¹

O dönemde birçok kişinin daha ateşli korku tellallarını düpedüz gülünç bulduğunu da vurgulamak gerekir. Berlin'de görev yapmış eski bir *Times* muhabiri olan Charles Lowe'un 1910'da Le Queux'un *Spies of the Kaiser* [Kayzerin Casusları] romanı gibi kitapları sertçe eleştirmesinin sebebi, Alman genelkurmayının İngiltere ve diğer olası hasım ülkeler hakkında istihbarat toplamak üzere subaylar gönderdiğine inanmaması değil, Le Queux gibi yazarlarca gösterilen delillerin çok hafif olmasıydı.³² *Punch*, 1908'de Avam Kamarası'ndaki en şamatacı casus manyaklarından Albay Mark Lockwood'la acımasızca dalga geçti.³³ Bir yıl sonra A. A. Milne yine *Punch*'ta yayımlanan "Ordu Uçağının Sırrı" makalesinde Le Queux'u şöyle hicvetti:

Amiral Sir Charles Vallance'ın sarışın kızı Vera Vallance, "Bize bütün gerçekleri anlat, Ray," diye sıkıştırdı nişanlısını.

"Peki, tatlım, olaylar kısaca şöyle," karşılığını verdi adam, ona sevecen bir bakış atarak. [...] "Geçen Salı günü bıyığını ters yönde burmuş biri Basingstoke istasyonunda trenden indi ve büfeyi sordu. Bu durum hava üstünlüğünü elimizden kapmak için yakında alçakça bir girişimde bulunulacağı kanısını uyandırıyor."

"Ve buna rağmen, Hükümet Alman casuslarının İngiltere'deki faaliyetini inkâr ediyor ha!" diye haykırdım acıyla.³⁴

28 Clarke, *Voices Prophesying War*, s. 136-8.

29 Agy., s. 102-8.

30 Andrew, *Secret Service*, s. 69.

31 Agy., s. 233-47.

32 Agy., s. 259-75.

33 Agy., s. 276 vd. Lockwood için, bkz. Andrew, *Secret Service*, s. 84.

34 Hiley, "Introduction", s. ix-x.

P. G. Wodehouse'un *The Swoop! or, How Clarence Saved England: A Tale of the Great Invasion* [Baskın! Clarence'in İngiltere'yi Kurtarışı: Bir Büyük İstila Masalı, 1909] kitabı bu hicivlerin belki de en iyisidir. Harika bir abese indirgeme yaklaşımıyla, ülkenin (Ağustos Banka Tatili'nde) aynı anda Almanlar, Ruslar, İsviçreliler, Çinliler, Monakolular, Faslılar ve "Deli Molla" tarafından istila edildiği anlatılır. Bir Alman istilası fikri öylesine sıradanlaşmıştır ki bir gazete satıcısının posterinde şunlar yazılıdır:

SURREY TAKIMI

KÖTÜ

DURUMDA

ALMAN ORDUSU

İNGİLTERE'YE ÇIKIYOR

Wodehouse'un İzci kahramanı telaşla son haberler sütununa göz atarken, vahim haberi kriket skorları ve son yarış sonuçları arasına neredeyse görünmez biçimde sıkıştırılmış halde bulur ancak. "Fry yetmedi, 104. Surrey 147 sayıya karşı 8 kayıp verdi. Bir Alman ordusu bu öğleden sonra Essex'te karaya çıktı. Loamshire Engelli Koşusu: Spring Chicken, 1; Salome, 2; Yip-i-addy, 3. Yedi at koştu."³⁵ Heath Robinson'ın haftalık *The Sketch* gazetesinde Alman casuslarını konu alan on bir karikatürü (1910) neredeyse aynı ölçüde gülünçtür. Kuş kılığına girmiş Almanları, Epping Ormanı'nda ağaçlardan sarkan Almanları, mayolarla Yarmouth plajına baskın düzenleyen Almanları, hatta British Museum'un Yunan-Roma galerilerinde sergilenen heykel kılığına girmiş Almanları tasvir eder.³⁶

Almanlar da savaş kehanetinin gülünçlüğüne görebilecek durumdaydı. Mizahi olduğu apaçık bir 1907 dünya haritasında Britanya İmparatorluğu İzlanda'ya indirgenirken, "Kgl. Preuss. Reg. Bez. Grossbritannien"i bile kapsamak üzere geri kalan kesim Almanya'ya bırakılır.³⁷ Carl Siwinna'nın *Guide for Fantasy Strategists* [Fantezi Stratejisi Uzmanları İçin Rehber, 1908] kitabı Manş'ın her iki yakasındaki savaş kâhinlerini oldukça zahmetli ama etkili bir uğraşla yıkar.³⁸

Hepsinden önemlisi, daha kavgacı savaş kâhinlerini büyük çaplı bir Avrupa savaşının bir felaket olacağını öngören daha kötümser yazarların yanına yerleştirmek gerekir. H. G. Wells, *War in the Air* [Havada Savaş, 1908] roma-

35 I. Clarke, *Great War*, s. 313-23. Ancak bu kitap iyi bir satışa ulaşamadı: Andrew, *Secret Service*, s. 78.

36 I. Clarke, *Great War*, s. 282-92.

37 Agy., s. 214.

38 Agy., s. 296-313.

nında (Alman dengi Rudolf Martins'in aksine) havadan gelen bir kıyamet sunar; Avrupa uygarlığı uçakların bombardımanlarıyla "havaya uçurulurken", geride sadece "harabeler, gömülmemiş ölümler ve küçülüp sararmış yüzleriyle fani kayıtsızlık içinde bakan sağlar kalır."³⁹ Gelecekteki savaş konulu İngilizce kitapların en etkililerinden biri, sonuçların ekonomik bakımdan çok büyük felaket getirecek olması nedeniyle savaşın düpedüz çıkmayacağını ileri sürmekteydi; bu en azından Norman Angell'in *The Great Illusion* [Büyük Yanılsama] broşürünün birçok okurca yorumlanış şekliydi.

Alman savaş kâhinlerinin hepsi de tartışmasız "şahin" değildi. *The Collapse of the Old World* [Eski Dünyanın Çöküşü, 1906] kitabında, "Seestern" (*Leipziger Neuesten Nachrichten* yayın yönetmeni Ferdinand Grauthoff) Britanya ve Almanya arasında Samoa gibi bir sömürge sorunundan dolayı çıkacak küçük çaplı bir çatışmanın "çöküş ve yıkıma", "barışçıl uygarlığın [...] yok oluşuna" yol açabileceği öngörüsünde bulunur. Kraliyet Donanması'nın hayali Samoa dalaşına misilleme olarak Cuxhaven'e saldırması, büyük çaplı bir Avrupa savaşına zemin hazırlar. Bu savaş, her iki taraf için feci pahalıya patlar. Hikâye (ilginç biçimde eski İngiliz Muhafazakâr başbakan Arthur Balfour'ın ağzından aktarılan) ileri görüşlü bir kehanetle son bulur:

DÜNYANIN KADERİ ARTIK GERMEN IRKINDAN İKİ DENİZ GÜCÜNÜN, BRİTANYA'NIN VE ALMANYA'NIN ELİNDE DEĞİL; karada Rusya'nın, denizde ise Amerika Birleşik Devletleri'nin eline geçmiş durumda. Berlin'in ve Londra'nın yerini St Petersburg ve Washington almış bulunuyor.⁴⁰

Benzer bir yaklaşımla, Karl Bleibtreu'nun *Offensive Invasion against England* [İngiltere'ye Karşı Taarruz İstilas, 1907] romanı İngiliz donanma üslerine karşı sonuçta felaket getirici bir Alman deniz baskını canlandırır (Alman donanma planlamacılarının aklından bir türlü çıkmayan benzer bir İngiliz saldırısı yönündeki "Kopenhag kompleksi"nin tersine çevrilmiş bir biçimi).⁴¹ Almanlar ağır kayıplar verdirmekle birlikte, İngiliz ablukası karşısında tutunamazlar; varılan nokta her iki tarafın zayıflaması olur. Bu bakımdan "her Avrupa savaşı ancak dünyanın diğer kıtalarına yarayabilir. [...] İngilizler ve Almanlar arasında bir deniz savaşı sonun başlangıcı olur; Britanya İmparatorluğu'nun ve Asya ile Afrika'daki Avrupa üstünlüğünün çöküşünü getirir. Avrupa'yı ancak iki büyük Germen ırkının kalıcı bir dost-

39 Agy., s. 233.

40 Agy., s. 202-25.

41 Steinberg, "Copenhagen Complex". Lord Nelson 1801'de sürpriz bir baskınla Danimarka donanmasını Kopenhag limanında yok etmişti.

ça birliği kurtarabilir.”⁴² Gerek Grauthoff, gerekse Bleibtreu kitabının sonunda Avrupa birliği yönünde ateşli ve oldukça modern tınılı çağrılarda bulunur.

Açıkcısı, birçok farklı yazarın bir tür müstakbel savaşı hayal etme gereğini duyması, bizi 1910'lara girilirken bir savaşın muhtemel olduğu sonucuna varmaya götürür. Ama yukarıda değinilen bütün yazarların 1914-18 savaşının şeklini doğru öngörmediğini belirtmekte yarar vardır. İleride göreceğimiz üzere, senaryoların en revaçta olanı yani Britanya'ya yönelik bir Alman istilası fikri, stratejik gerçeklikten bütünüyle kopuktu. Savaşla ilgili kurmaca eserlerin yüzde 90'ı bütün taraflara ait orduların, donanmaların ve hava kuvvetlerinin uğraşmak zorunda olduğu teknik kısıtlamalar konusunda kaba bir cehaleti açığa vurur. Aslında, savaş öncesinde ancak bir avuç yazarın gelecekteki bir savaşın şeklini belirli bir doğruluk derecesiyle tahmin ettiği söylenebilir.

İçlerinden biri olan Marx'ın mücadele arkadaşı Friedrich Engels 1887'de şunu öngörmüştü:

Silahlanmada karşılıklı artırım sistemi uç noktaya varıp nihayet doğal sonuçlarını verdiğinde, daha önce görülmemiş genişlikte ve şiddette bir dünya savaşı [kaçınılmazdır]. [...] Sekiz ila on milyon asker boğazlaşacak ve Avrupa'yı daha önce hiçbir çekirge sürüsünün yapmadığı kadar çoraklaştıracak. Otuz Yıl Savaşı'nın tahribatı üç ya da dört yıla sığacak ve bütün kıtaya yayılacak; kıtlık, salgınlar, pür çaresizliğin tahrikiyle ordularda ve kitlelerde genel barbarlaşma ortaya çıkacak; ticaret, sanayi ve alışverişimizdeki tam kargaşa toplu iflasla sonuçlanacak; eski devletlerin ve dayandıkları geleneksel aklın çöküşü öyle bir noktaya varacak ki onlarca taç çukura yuvarlanacak ve onları yerden kaldıran kimse çıkmayacak; bütün bunların nasıl bir sona varacağını ve o kavgadan kimlerin galip çıkacağını kestirmek mutlak bir imkânsızlıktır; sadece tek bir sonuç kesindir: Genel bitkinlik ve işçi sınıfının nihai zaferi için uygun şartların oluşması.⁴³

Prusya'nın emekli genelkurmay başkanı Yaşlı Moltke, üç yıl sonra Alman Reichstag'ına son konuşmasında benzer bir büyük yangını canlandırdı:

Kabine savaşı çağı geride kaldı, şimdi sadece halk savaşı var. [...] Beyler, on yılı aşkın bir süreden beri tepemizde Demokles'in kılıcı gibi sallanan savaş patlak verecek olursa, süresi ve neticesi kestirilemez. Avrupa'nın eskisinden daha fazla silahlanmış en büyük devletleri birbiriyle çarpışacak; içlerinden hiçbirinin yenilgiyi kabullenecek, ağır şartlarda barışa mecbur kalacak ve bir yıl sonra olsa bile kavgayı yeniden başlatmaya kalkışmayacak şekilde bir ya da iki harekâtle ezilmesi mümkün değil.

42 I. Clarke, *Great War*, s. 226-32.

43 Forster, "Dreams and Nightmares", s. 4.

Beyler, yedi yıl ya da otuz yıl sürecektir bir savaş olabilir bu – Avrupa'yı ateşe verene, barut fıçısına fûneyi ilk yerleştirene yazıklar olsun.⁴⁴

Gelecekteki savaşa ilişkin daha doğru tahminlerin en ayrıntılısı ise ne sosyalist, ne de asker olan bir adamın eseri idi. Varşovalı bankacı ve yatırımcı Jan Gotlib Bloch, altı ciltlik devasa çalışmasının kısaltılmış ve adı biraz yanlış çevrilmiş İngilizce versiyonuyla *Is War Now Impossible?* [Savaş Artık İmkânsız mı?, 1899] kitabında, büyük çaplı bir Avrupa savaşının üç sebepten dolayı emsali görülmemiş ölçeğe ve yıkıcılığa varacağını ileri sürdü.⁴⁵ Birincisi, askeri teknoloji saldıran tarafın çabuk zafere ulaşma ihtimalini dışlayacak şekilde, savaşın niteliğini dönüştürmüştü. “Süngü devri kapanmıştı”; süvari hücumları da köhneydi. Tüfek ateşinin hızında ve isabetindeki artış, duman-sız barutun devreye girişi, kurşunların delme gücündeki artış ve arkadan dolma topların daha yüksek menzili ve gücü sayesinde, geleneksel planlı muharebeler olmayacaktı. Göğüs göğse muharebe yerine, açıkta yakalanan askerler “hiçbir şey görmeden ya da işitmeden dosdoğru vurulup ölecekti.” Bu yüzden, “önümüzdeki savaş [...] tahkimatların müthiş bir savaşı [olacaktı].” Bloch’un ince hesaplarına göre, siperdeki yüz adam, saldırıya geçip 300 metre genişliğindeki “ateş alanı”nı aşmaya çalışan dört misli kadar bir kuvveti öldürebilecekti. İkincisi, Avrupa ordularının mevcudundaki artışa bağlı olarak, savaşta on milyon kadar asker yer alacak ve çarpışmalar “muazzam bir cepheye yayılacaktı.” Böylece (özellikle subaylar arasındaki) çok yüksek ölüm oranlarına rağmen, “önümüzdeki savaş uzun bir savaş [olacaktı].”⁴⁶ Üçüncüsü ve daha da önemlisi, ekonomik etkenler “bu meselede başat ve belirleyici unsur olacaktı.” Savaşın getireceği sonuç,

bütün sanayinin altüst oluşu ve bütün tedarik kaynakların kesilişi [demektir]; [...] savaş geleceği çarpışma değil kıtlıktır, insan kıyımı değil ülkelerin iflas edişi ve bütün sosyal düzenin dağılışıdır.⁴⁷

Ticaretin aksaması ithal tahıla ve başka gıda maddelerine bağımlı ülkelerde gıda teminini feci etkileyecekti. Dağıtım mekanizması da bozulacaktı. Çok büyük finansal yükler, işgücü sıkıntıları ve sonunda sosyal istikrarsızlık ortaya çıkacaktı.

Bütün bunlar tuhaf biçimde ileriye gören saptamalardı, özellikle de korku tellallarınca yazılan saçmalıklarla karşılaştırıldığında. Ancak Bloch bile bir

44 Agy.

45 Bloch, *Is War Now Impossible*.

46 Agy., s. xxxvii.

47 Agy., s. ix.

dizi önemli noktada hataya düştü. Örneğin, sonraki savaşın Rusya ve Fransa ile Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında olacağını düşünmekle yanlış; ancak bu hata 1899'da tamamen anlaşılır bir şeydi. "Şehirlinin geceleyn rutubette ve açık mevzilerde yatmaya köylü kadar yatkın olmadığı", ayrıca bundan ve tarımdaki kendine yeterliliğinden dolayı "Rusya'nın daha üstün düzene sahip ülkelere nazaran savaşa daha iyi destek verebileceği" yolundaki görüşü de yanılıydı.⁴⁸ Bloch, İngiliz deniz gücünün yararlarını da gözünde büyüttü. İngilizlerinkinden daha küçük bir donanmanın "hiç işe yaramayacağını, [...] böyle bir donanmanın üstün filoya sahip devletin elinde sadece bir rehine olacağını" ileri sürdü. Böylece Britanya'yı "bütün diğer ülkelerden farklı bir kategoriye" koydu.⁴⁹ Mantık açısından bu saptama, Bloch'un karada olası kilitlenme savıyla çelişiyor gibidir. Sonuçta, bir devlet denizde rakipsiz hâkimiyet sağlayabildiğine göre, karada benzer bir şey başarılabilir miydi? Başka bir açıdan bakılırsa, bir devleti Britanya'ninkine kafa tutacak büyüklükte bir donanma kurmaktan ne alıkoyabilirdi ki? Bloch bir Avrupa savaşının ne kadar feci olacağı konusunda elbette haklı olmakla birlikte, bunun savaşı ekonomik ve sosyal bakımdan sürdürülemez kılacağı konusunda yanlış. Analizinden çıkardığı netice sonuçta aşırı iyimserdi:

Tepeden tırnağa silahlanmış büyük ülkelerin [...] bütün kaynaklarıyla bir ölüm kalem mücadelesine [...] atıldığı savaş [...] her geçen gün daha da imkânsız hale gelen savaştır. [...] Üçlü [Almanya, Avusturya ve İtalya] ile Fransız-Rus İttifakı arasında bir savaş [...] kesinlikle imkânsız hale gelmiştir. [...] Modern silahların ve toplum düzeyinin ulaştığı boyutlar savaşın sürdürülmesini ekonomik bir imkânsızlığa çevirmiştir; [...] konuyu büyük ölçekli bir teste tabi tutarak savlarımın yanlışlığını göstermeye yönelik girişimde bulunursak, mevcut bütün siyasal kuruluşları yok edecek bir felaketle kaçınılmaz sonuca varırız herhalde. Bu bakımdan büyük savaşa girilemez ve her türlü girişim intiharla sonuçlanır.⁵⁰

Bazen saf bir idealist sayılıp yanlış yorumlanan Bloch'a haksızlık etmemek açısından, onun can alıcı bir eklemede bulunduğunu belirtmek gerekir: "Ülkelerin kendilerini ve komşularını muhtemelen bütün uygar ve düzgün yönetimlerin devrilmesine yol açacak korkunç bir felaketler dizisine sürüklemesinin mümkün olduğunu inkâr [...] etmiyorum."⁵¹ (Kitabın en sağlam desteğini Rus hükümetinden almış olması hoş bir ironidir; söylenenlere göre II. Nikolay'ın 1898'de ve daha sonra Lahey Barış Konferansı'nda sunduğu "Hükümdarlara Çağrı" metnine "Bloch adında Varşovalı bir bankerce yazıl-

48 Agy., s. lii.

49 Agy., s. lvi-lix.

50 Agy., s. x-xi.

51 Agy., s. xxxi.

mış bir kitabı” okuması ilham vermişti.)⁵² Bloch’un en çok yanıldığı nokta, böyle devrimlerin bütün savaşan devletlerde aynı anda ortaya çıkmasının ihtimal dışı oluşunu göz ardı etmesiydi; sosyal çöküşü daha uzun süre geciktiren taraf savaşı kazanacaktı. Bu sebeple savaşın çıkması halinde, önce diğer tarafın çökeceği umuduyla çarpışmayı sürdürme yönünde bir teşvik unsuru olacaktı. İleride göreceğimiz üzere, 1914’ten sonra yaşanan da aşağı yukarı buydu.

YALAKALAR VE CASUSLAR

Gelecekteki bir savaşı canlandırmaya çalışanların genellikle iki güdüsü vardı: Kitaplarının (ya da onları tefrika eden gazetelerin) okur kitlesince daha çok satın alınmasını sağlamak ve belirli bir siyasal görüşü savunmak. William Le Queux’un paranoyakça fantezileri onun kurmaca Alman istilasının güzergâhını potansiyel *Daily Mail* okurlarının çok olduğu şehirlerden geçecek şekilde yeniden düzenleyen) Lord Northcliffe ve (*Kayzerin Casusları* romanının *Weekly News* gazetesinde tefrika edilişinden önce, ilanlarla okurlara “Britanya’daki Yabancı Casuslar” hakkında istihbarat için 10 sterlin sunan) D. C. Thompson gibi gazete sahiplerine yaramaktaydı.⁵³ Editörlerinden birinin “Bir gazetenin satmasını ne sağlar?” sorusuna, Northcliffe şu karşılığı vermişti: “İlk cevap ‘savaş’tır. Savaş sadece haber arzını değil, habere dönük talebi de yaratır. Savaşın ve onunla ilgili her şeyin çekiciliği öylesine köklüdür ki, [...] bir gazetenin satışını yükseltmek için posterine ‘Müthiş Bir Muharebe’ ibaresini koyması yeterlidir.”⁵⁴ Boer Savaşı’ndan sonra İngiliz okurların ilgisini çekecek gerçek savaşlar konusunda bir sıkıntı vardı. Le Queux ve onun tipindeki kişiler basına kurmaca ikameler sağladı. (Berlin’de 1914’te *Daily Mail* muhabiri olarak çalışmış bir kişiye, “savaşın çıkmasında büyük bir rol oynadığı kanaatinde olmasından dolayı” pasaport vermeye yanaşmayan Alman görevliye insan kesin bir sempati duyar.)⁵⁵

Korku tellalları, orduda bir tür reform yönündeki siyasal savı gündeme getirmeye de hizmet etti. Le Queux’un *1910 İstilas*ı romanı vatani hizmet sistemi, yani Feldmareşal Lord Roberts’ın savunmak için başkomutanlık görevinden istifa ettiği tasarı lehindeki propagandası açısından gayet açıktı. “Her yerde insanlar Lord Roberts’ın 1906’daki ciddi uyarılarına kulak asılmaması

52 G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. I, s. 222. Bloch’a göre, onun ricası üzerine, “kitap Rus çarı tarafından bir uzman heyetçe incelemeye tabi tutulması isteğiyle Savaş Bakanlığı’na gönderildi.” Heyetin vardığı görüş “konferansın başarıya ulaşmasına hiçbir kitabın bu kadar katkıda bulunamayacağı” yönündeydi: Bloch, *Is War Now Impossible*, s. xiii.

53 Basının rolü için bkz. Morris, *Scaremongers*.

54 Lasswell, *Propaganda Technique*, s. 192.

55 Innis, *Press*, s. 31.

yüzünden pişmandı; zira onun genel askerlik hizmeti tasarısı benimsenmiş olsaydı, böyle feci bir felaket asla yaşanmazdı.” Bu sözler dikkatle seçilmişti; aslında onu kitabı yazmaya teşvik eden Roberts’dı.⁵⁶ Le Queux’un cazibesine kapılan öteki kişiler arasında, Sir John Fisher’ın Manş Filosu’nu konuşlandırma biçimine karşı paralel bir kampanya açan Amiral Lord Charles Beresford da vardı.⁵⁷ Korku tellalları, yabancıları ve casusları bir tutarak göç kısıtlamaları savını da örtük biçimde ortaya atabildi: “Londra’yı yeryüzünün bütün süprüntüleri için sığınak hale getirmenin sonucu işte bu,” diye haykırır Oppenheim’in *A Maker of History* [Tarihi Yaratan Bir Kişi] romanının kahramanı.⁵⁸

Le Queux gibi yazarlar Britanya’nın modern istihbarat servisinin oluşturulmasında da son derece önemli bir rol oynadı. Yalaka yazarlar ile Yarbay James Edmonds (daha sonra Batı Cephesi’nin resmi İngiliz tarihini yazan kişi) ile Yüzbaşı Vernon Kell (“Binbaşı K”) gibi askeri kariyeristler arasında kirli bir ittifak gelişti. Savaş Bakanlığı Askeri Harekât ve İstihbarat Dairesi Özel Seksiyonu (MI5’in öncüsü) MO5’in bir yan kuruluşu olarak “Gizli Servis Bürosu” MO(t) [daha sonra MO5(g)] adıyla yeni bir karşı-casusluk örgütünün kurulması, esas olarak onların ortak lobi çalışmalarının sonucuydu. Savaş öncesinde Almanya’ya ilişkin İngiliz istihbaratının gazeteci fantezisiyle ve casus avcısı bozuntularının hüsnükuruntusuyla epeyce çarpıtılmasında da bu kirli ittifakın büyük bir payı vardı.⁵⁹

Bu saptama casusluk yapılmadığı anlamına gelmez. Alman Deniz Kuvvetleri’nin Berlin’e Kraliyet Donanması hakkında istihbarat aktarmakla görevli bir dizi ajanı elbette vardı. Ağustos 1911’den savaşın çıkışına kadar, MO5’in tutukladığı on kadar casus zanlısının altısı hapis cezalarına çarptırıldı.⁶⁰ Casus avcıları Britanya’daki istihbarat operasyonlarından sorumlu Alman deniz subayı Gustav Steinhauer için çalışan yirmi iki casuslu bir şebekeyi de saptadı; biri dışında hepsi 4 Ağustos 1914’te tutuklandıysa da sadece

56 Andrew, *Secret Service*, s. 73.

57 Morris, *Scaremongers*, s. 132-9; Mackay, *Fisher of Kilverstone*, s. 369, 385. Krş. Andrew, *Secret Service*, s. 81; Le Queux’un güya Kayzer’in İngiltere’yi istila etme niyetini açıkladığı düzmece bir “konuşma” metnini gösterdiği kişilerden biri Beresford’dur.

58 Andrew, *Secret Service*, s. 77.

59 D. French, “Spy Fever”, s. 355-65; Hiley, “Failure of British Counter-Espionage”, s. 867-89; Hiley, “Counter-Espionage”, s. 635-70; Hiley, “Introduction”, s. vii-xxxvi; Andrew, *Secret Service*, s. 90 vd. 1919 öncesine ait MI5 (eski MO5) dosyalarının 1997’de incelemeye açılması, İngiliz karşı-casusluğunun sahiden gülünç ilk dönemine ilişkin daha geniş ayrıntıları ortaya çıkarmış bulunuyor.

60 Public Record Office (PRO) KV 1/7, Tutuklanan Kişilerin Listesi, 4 Ağustos 1914. Ayrıca bkz. PRO KV 1/9, Rapor, 31 Temmuz 1912; Kell raporu, 16 Ağustos 1912; Rapor, 29 Ekim 1913; PRO KV 1/46, M.I.5 Tarihsel raporlar, G Şubesi raporu, “The investigation of espionage”, c. viii (1921), Ek C; Binbaşı R. J. Dake tezkeresi, 4 Ocak 1917. Çeşitli olayların alaycı bir incelemesi için ayrıca bkz. Andrew, *Secret Service*, s. 105-16.

biri mahkemeye çıkarıldı.⁶¹ Christopher Andrew'un belirttiği gibi, Kell ve on bir kişilik kadrosu ancak "üçüncü sınıf" çapta olsa bile, Alman casusları tehdidini "tamamen bertaraf" etti.⁶² Ekim 1914-Eylül 1917 arasında Alman casusu suçlamasıyla yakalanan otuz bir kişiden on dokuzu ölüm, onu ise hapis cezasına çarptırıldı; 354 yabancıdan da "sınır dışı edilmesi tavsiye edildi."⁶³ Almanlar savaş halinde Alman birliklerinin sevk edileceği yörelerdeki batı ve doğu sınırları için benzer bulguları derlemek üzere askeri ajanlardan oluşan bir şebeke de kurmuştu. Bu tedbir Alman hükümetini Ağustos 1914'teki Rus seferberliğine karşı tetikte tutmada can alıcı rol oynadı.⁶⁴

Öte yandan Britanya'nın da casusları vardı. Savaş Bakanlığı 1907'de Almanya'yla bir savaş halinde, İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin Belçika'da çarpışmak durumunda kalabileceği Charleroi civarında arazi araştırmalarına başladı.⁶⁵ Aynı sıralarda Edmonds bizzat Almanya'da MO5 için bir casus şebekesi örgütlemeye girişti.⁶⁶ Komutan Mansfield Smith-Cumming (hızlı arabalara ve uçaklara düşkünlüğüyle tanınan emekli bir deniz subayı) 1910'dan itibaren MO5 tarafından resmen yurtdışı casuslukla görevlendirildi: Böylece ortaya çıkan Yabancı Seksiyonu rüşeym halindeki SIS'tı (daha sonra MI6).⁶⁷ Onun ajanı Max Schultz (uyruk değiştirmiş Southamptonlı bir gemi simsarı) ve dört Alman muhbir 1910-11'de Almanya'da tutuklanıp hapse atıldı. John Herbert-Spottiswood adlı başka bir ajan da tutuklandı. MO5'ten talimat almaksızın, izinliken kendi inisiyatifleriyle Alman kıyı savunma hatlarını incelemeye karar veren iki gayretkeş subay ve ikili ajanlık girişiminde başarısızlığa uğrayan Eton mezunu hafif çılgın bir avukat aynı akıbete uğradı.⁶⁸ Rotterdam, Brüksel ve St. Petersburg'da da İngiliz casusları vardı.⁶⁹ Ne yazık ki Yabancı Seksiyonu'nun dosyaları hâlâ kapalı olduğundan, Britanya'nın Alman savaş planlamasından ne kadar haberdar olduğunu kesin bilmek zordur (İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin 1914'te düşmanı bulmadaki güçlükler bir gösterge sayılırsa, istihbarat pek iyi değildi). Aslında, İngiliz ajanlarınca toplanan istihbarat anlaşıldığı kadarıyla büyük ölçüde denizaltılara ve zeplinlere yoğunlaşmıştı. Yabancı askeri sinyallerin iletildiği

61 Andrew, *Secret Service*, s. 115 vd. Bu adamların ulusal güvenlik için oluşturduğu tehdit, yine neredeyse sıfır düzeyindeydi.

62 Agy., s. 120.

63 Hiley, "Counter-Espionage", Ek C ve D.

64 Trumpener, "War Premeditated", s. 58-85.

65 Hiley, "Introduction", s. xix-xxi.

66 Andrew, *Secret Service*, s. 89 vd.

67 PRO KV 1 1/9, Kell raporu, 7 Kasım 1910. Krş. Andrew, *Secret Service*, s. 121 vd.

68 Andrew, *Secret Service*, s. 127-33. Ayrıca bkz. D. French, "Spy Fever", s. 363; Andrew, "Secret Intelligence", s. 12 vd.

69 Andrew, *Secret Service*, s. 133 vd.

şifreleri çözmeyi ise hiç kimse düşünölmeye (ya da uğraşölmeye) değör bulmadı – vahim bir ihmaldi bu.

Olağandışı olan nokta, korku tellallarının ortaya attığı iddiaların üst düzey İngiliz yetkililerince ve bakanlarınca çok ciddiye alınmasıydı. İmparatorluk Savunma Komitesi'ne (ISK) 1903'te sunulan bir raporda, Savaş Bakanlığı İstihbarat Dairesi'nden Albay William Robertson, Britanya'ya karşı bir savaş halinde, Almanya'nın "çekışmeyi ehven bir sonuca vardiirmada en iyi ve belki de tek şansının İngiliz Donanması'nın tam gücünü ortaya koyup onu savunma konumuna düşürmesinden, filosunu abluka altına almasından, ticaretini yok etmesinden ve devasa ordusunu işe yaramaz kılmasından önce Britanya İmparatorluğu'nun kalbine bir darbe indirmek olacağını" ileri sürdü. "Denizaşırı istilaların her koşulda çok zor işler olduğunu, ön hazırlıklardan bütünüyle habersiz tutulamayacağından düşmanın uyarıcı işaret almasının kaçınılmaz olduğunu ve İngiltere'yi istilaya kalkışan bir kuvvetin denizi sağ salim aşsa dahi, sonunda ulaşım hatlarının kesilmesi durumuyla karşı karşıya kalacağını" kabul etmekle birlikte, Almanların "İngiliz doğu kıyı şeridinde [...] 150.000 ila 300.000 kişilik bir kuvvet" çıkaracak güçte olduğunu ısrarla belirtti:

İstilacı kuvvet karaya çıktıktan sonra iaşesini ülkeden sağlayabilir ve birkaç hafta destek almaksızın ayakta kalabilir. Bu arada İngiltere'nin yoğun nüfusu üzerinde yaratılan manevi etkinin ve İngiliz itibarına indirilen darbenin tam boyun eğmeye olmasa bile, en azından İngiltere'nin bir Alman uydusu haline geleceğı bir antlaşmaya yol açabileceğı umulacaktır.⁷⁰

VII. Edward bile 1908'de kuzeni Kayzer'in "ülkeyi mahveden Sosyalist çeteden kurtulmasını sağlamak üzere Kral'ın bir düşmanı sıfatıyla değöl, Kraliçe Victoria'nın torunu sıfatıyla geldiğini bildirerek, İngiltere'ye bir ya da iki *kolordu çıkarma*" yönünde bir "plan"ı olabileceğı kaygısına kapıldı.⁷¹ İngiliz Dışışleri Bakanlığı'ndaki üst düzey yetkililer aynı korkuyu paylaşılmaktaydı: Bakanlık daimi müsteşarı Sir Charles Hardinge, Almanya doğumlu Eyre Crowe ve bizzat Dışışleri Bakanı Sir Edward Grey "Almanların istila meselesini incelediğini ve incelemekte olduğunu" kabul eden bir tutum içindeydi.⁷²

Grey'in "Doğu ve Güney kıyı şeridi boyunca ülkenin çeşitli noktalarında tatillerini geçiren çok sayıda Alman subayın [...] oralarda ancak kıyılarına ilişkin stratejik notlar tutmak amacıyla bulunabileceğinden" hiç kuşkusuz

70 PRO CAB 38/4/9, W. R. Robertson, "The Military Resources of Germany, and Probable Method of their Employment in a War Between Germany and England", 7 Şubat 1903.

71 Andrew, *Secret Service*, s. 88.

72 Morris, *Scaremongers*, s. 158.

yoktu.⁷³ Savaş Bakanı Richard Haldane de bu yaklaşımın taraftarları arasına girdi; ancak onun görüşlerini kendi eseri olan Gönüllü Ordusu'na yazılanların sayısında, du Maurier'in *An Englishman's Home* [Bir İngiliz Yurdu] oyunun ilk gösteriminin ardından ortaya çıkan artış şekillendirmiş olabilir.⁷⁴ Asquith kendisinden önceki başbakanın, Le Queux'un iddialarını alenen zırva saymasına karşın, 1909'da yabancıların casusluğu konusunda onun ve başkalarının ithamlarını araştırmak üzere İmparatorluk Savunma Komitesi bünyesinde özel bir alt komite oluşturulması talimatını verdi. MO(t) bu alt komitenin gizli raporu temelinde kuruldu.⁷⁵ Raporun saptaması şöyleydi: "Elde edilen bulgular alt komitenin kafasında bu ülkede geniş bir Alman casusluk sisteminin mevcudiyetine dair hiçbir kuşku bırakmamıştır."⁷⁶ Churchill Temmuz 1911'de içişleri bakanıyken, ikinci Fas krizi sırasında "yirmi kararlı Almanın [...] tam teçhizatlı olarak bir gece baskını düzenlemesi" ihtimaline karşı Londra yakınındaki donanma cephaneliğine asker yerleştirilmesi emrini verdi.⁷⁷ Kell'in ve meslektaşlarının korku salan orduyu bulma çabalarına rağmen, işin doğrusu Britanya'da (donanma ajanları bir yana bırakılırsa) anlaşıldığı kadarıyla hiçbir Alman askeri ajanı yoktu.⁷⁸ Kaldı ki Le Queux ve şürekâsının Alman casuslarının elde etmeye çalıştığından kuşkulandığı istihbaratın büyük bölümüne, düşük bir fiyatla alınacak Haritacılık Dairesi ve Deniz Bakanlığı haritalarından rahatça ulaşmak mümkündü. Savaşın çıkışından hemen sonra, önceki nisan ayında tamamlanmış olan 28.830 kişilik bir göçmen listesi esas alınarak 8.000 kadar şüpheli yabancı soruşturmadan geçirildi; ama onları kontrol eden bir askeri organizasyonun olmadığı kısa sürede ortaya çıktı.⁷⁹ Aralık 1914 gibi geç bir tarihte bile, İmparatorluk Savunma Komitesi sekreteri Maurice Hankey, "Londra'da hâlâ kaçak dola-

73 PRO FO 800/61, Grey'den Lascelles'e, 22 Şubat 1908. Krş. D. French, "Spy Fever", s. 363.

74 Andrew, "Secret Intelligence", s. 13. Sağcı basında kendisine yönelik Alman hayranlığı suçlamalarını savuşturmayı da istiyordu belki: Andrew, *Secret Service*, s. 92 vd, 98 vd.

75 Böyle bir büroya ilişkin kampanyanın ayrıntıları için, bkz. PRO KV 1/1, Gizli Servis Organizasyonu: DMO için hazırlanan not, 4 Ekim 1908; PRO KV 1/2, Edmond'dan DMO'ya, 2 Aralık 1908; Genelkurmay Başkanı için Savaş Bakanlığı'nın notu, 31 Aralık 1909; Genelkurmay için Edmonds makalesi, "Espionage in Time of Peace", 1909. Krş. Public Record Office, M.I.5.

76 PRO CAB 3/2/1/47A, İSK alt komitesi raporu: "The Question of Foreign Espionage in the United Kingdom", 24 Temmuz 1909. Ayrıca bkz. PRO KV 1/3, Gizli servis bürosu kurmaya ilişkin toplantı üzerine tezkere, 26 Ağustos 1909.

77 Hiley, "Introduction", s. xxi. Krş. Andrew, "Secret Intelligence", s. 14.

78 PRO KV 1 1/9, Kell raporu, 25 Mart 1910; PRO KV 1/10, Kell günlüğü, Haziran-Temmuz 1911; PRO KV 1/9, Kell raporu, 22 Kasım 1911; Kell raporu, 9 Nisan 1913; PRO KV 1/8, William Melville hatıratı, 1917 (düşünmeden yazılmış çok gülünç bir belge). Özel Şube eski müdürü Melville daha 1903'te Dışişleri Bakanlığı için şüpheli yabancıları soruşturmaya başlamıştı.

79 PRO KV 1 1/9, Kell raporu, 30 Nisan 1914. Krş. D. French, "Spy Fever", s. 365; Hiley, "Counter-Espionage", s. 637.

şan 25.000 sağlam Alman ve Avusturyalı'nın "Kabine bakanlarının çoğunu aynı anda vurabilecek" güçte olduğu uyarısında bulunmaktaydı.⁸⁰ Gizli ordu hiçbir zaman gerçekleşmedi. Almanların kocaman kuşatma toplarını yerleştireceği ileri sürülen gizli beton rampalara dönük arayışlar aynı ölçüde boşunaydı.

Almanya'da da savaş çığırtkanı yazarların genellikle siyasal olduğu kadar ticari bir güdüsü vardı. Bunun klasik örneği *Germany and the Next War* [Almanya ve Önümüzdeki Savaş, 1912] kitabıyla Alman niyetleri konusundaki İngiliz endişelerini epeyce körükleyen General Friedrich von Bernhardi'di. Erken yaşta emekliye ayrılmadan önce Büyük Genelkurmay Tarih Seksiyonu'nda çalışmış eski bir süvari generali olan Bernhardi'nin, ordu mevcudunu artırmaktan yana olan Alman Ordu Birliği adlı lobi grubunun lideri August Keim'le sıkı bağları vardı. Prusya militarizminin klasik bir metni olarak sıkça alıntı yapılan söz konusu kitabı aslında sadece solun barışseverliğini ve anti-militarizmini değil, Alman hükümetinin ikinci Fas krizindeki pısrıklığını ve (en önemlisi) Prusya askeri camiasında nispeten küçük bir orduyu sürdürmekten yana olan muhafazakârların savlarını sertçe eleştiren Ordu Birliği propagandası gibi okumak gerekir.⁸¹

MİLİTARİZM SİYASETİ

Belirtilmesi gereken asıl önemli nokta, gerek Britanya'da gerekse Almanya'da askeri hazırlığı artırma savunucularının ancak sınırlı başarı elde ettiği ve seçmen çoğunluğunun desteğini almayı kesinlikle başaramadıklarıdır. Britanya'da "ulusal verimliliği" yükseltme yönündeki savlar Boer Savaşı'nın yarattığı rahatsızlıklardan sonra siyasal yelpazenin her kesiminde hiç kuşkusuz yaygın ilgi gördü.⁸² Ancak Britanya'nın askeri hazırlığını geliştirmek üzere asker alımı gibi somut öneriler ortaya konulduğunda, halk arasında siyasal destek bulmadı. George Shee'nin kurduğu Vatani Hizmet Birliği 98.931 üye ve (sadece bir peni ödeyen) 218.513 "destekçi" tabanıyla 1912'de gücünün doruğuna ulaştı. Gönüllü Kuvveti'ne katılanlar on beş ila kırk dokuz yaş arasındaki erkek nüfusun ancak yüzde 2,7'siydi.⁸³ Baden-Powell'ın İzci örgütünün 1913'te 150.000 olan mevcut üye sayısı, ülkedeki genç erkeklerin ufak bir oranıydı.⁸⁴ Zorunlu askerlik emekli subaylar, gazeteciler ve (2 bin cemaat mensubuna "Dinsel Düşünce ve Vatani Hizmet" başlıklı bir broşür dağıtan Hampshire papazı gibi) rahiplerden oluşan garip bir bileşim için cazipti.

80 Hiley, "Introduction", s. xxvii.

81 Bernhardi, *Germany*.

82 Searle, *Quest*; Searle, "Critics of Edwardian Society", s. 79-96.

83 Summers, "Militarism in Britain", s. 106, 113.

84 Bond, *War and Society*, s. 75.

Summers'ın itiraf ettiği gibi, çeşitli yurtsever birliklerin “seçimlerdeki varlığı” neredeyse hiç denecek düzeydeydi.⁸⁵ Boer Savaşı'nda Mafeking'in kurtarılışını izleyen ve kaynaklarda sıklıkla değinilen Mafeking kutlamalarını bile yaygın işçi sınıfı “şovenizm”inin kesin belirtisi saymamak gerekir.⁸⁶

Fransa'da Raymond Poincaré'nin başbakanlık (Ocak 1912-Ocak 1913) ve sonraki cumhurbaşkanlığı dönemi sadece bir *réveil national* (sembolik düzeyde Jeanne d'Arc anısına ilan edilen bir ulusal bayram) hoşbeşine değil, eyleme de sahne oldu. General Joseph Joffre, savaş döneminde ordu başkomutanlığına denk yeni bir makam olarak genelkurmay başkanlığına getirildi ve askerlik süresini iki yıldan üç yıla çıkaran bir yasa kabul edildi. Öğretmenler Sendikası anti-militarist bir dernek olan Sou du Soldat'a verdiği destekten dolayı kapatıldı.⁸⁷ Ama bu milliyetçi canlanma bile abartılmamalıdır. Dış ilişkilerden ziyade seçim ve vergi reformu, özellikle de (Temmuz 1912'de Radikal muhalefete rağmen uygulamaya geçirilen) orantılı temsil konusunda Radikalere karşı oluşan beklenmedik bir çok-partili ittifak gereği çerçevesindeki iç çekişmelerle ilişkili bir gelişmeydi bu. Georges Clemenceau döneminde Maliye Bakanı Joseph Caillaux'nun 1911'de Almanya'yla vardığı ticari antlaşmayı bozmaya dönük bir girişimde bulunulmadı; nitekim 1912 başlarındaki küçük bir donanma kazasının ardından Poincaré'nin karşı karşıya kaldığı ülke Almanya değil, İtalya oldu. Alman karşıtı bir başbakan için en belirgin aday olan Théophile Delcassé dışlandı. Aslına bakılırsa, milletvekillerinin sadece bir azınlığı (654 kişi içinde 200'ün biraz üzerinde bir sayı) gerçek anlamda milliyetçi canlanmanın destekçileri olarak nitelendirilebilirdi; tam 236 milletvekili Üç Yıl Yasası'na destek vermekten kaçındı.⁸⁸

Bileşenlerinin Nasyonal Sosyalizm'in habercileri olarak sunulabilmesinden dolayı, Alman radikal sağı üzerine ister istemez çok daha fazla araştırma yapılmıştır. Geoff Eley, Roger Chickering ve başkalarının 1914'ten önce silahlanmanın artmasından yana radikal milliyetçi örgütlerin karakteri üzerine çalışmalarının, bunları muhafazakâr elitlerin önemsiz bir kesimi sayan görüşü sorgulamaya katkısı kesinlikle büyüktür. Donanma Birliği örneğinde olduğu gibi, haklı olarak “yönlendirici” diye nitelendirilebilecek şekilde halkın hükümet politikasına desteğini sağlamak üzere kurulduklarında bile böyle örgütler, yavaş yavaş bir tür “ulusal muhalefet” oluşturacak ölçüde resmi maksatları aşan bu militarist anlayışa sahip destekçiler buldular. Eley'e göre, bu durum esas olarak küçük burjuvazi içinde o zamana kadar siyasal kayıtsızlık göstermiş kesimlerin yani burjuva kurumsal yaşamında “seçkinler”in

85 Summers, “Militarism in Britain”, s. 120. Ayrıca bkz. Hendley, “‘Help Us to Secure’”, s. 262-88.

86 Price, *Imperial War*. Krş. Cunningham, “Language of Patriotism”, s. 23-8.

87 E. Weber, *Nationalist Revival in France*.

88 Sumler, “Domestic Influences”, s. 517-37.

hâkimiyetine kafa tutan popülist bir unsurun, harekete geçmesini yansıtmaktaydı.⁸⁹ Sağın “yeniden şekillenme” süreci çerçevesindeki bu gelişme, geleneksel muhafazakâr elitlerin, radikal milliyetçilerin, alt-orta sınıfa mensup ekonomik çıkar gruplarının ve anti-Semitiklerin savaş sonrasında kaynaşıp tek bir siyasal akımda yani Nazizmde birleşmesinin işaretiydi.⁹⁰ Oysa devreye giren çok sayıdaki siyasal lobi örgütünün “sağ” olarak anılan gittikçe homojen bir yapıda tedricen kaynaştığı fikri, radikal milliyetçiliğin karmaşıklığını hatta muğlaklığını küçümser. Dahası, radikal sağı belirli bir sosyal grupla (küçük burjuvazi) özdeşleştirmeye çalışmak sadece radikal milliyetçi örgütlerde değil, radikal milliyetçi ideolojinin evriminde de elit *Bildungsbürgertum*’un [eğitimli üst burjuvazi] süren hâkimiyetini göz ardı etmektir.

Başlıca Alman radikal milliyetçi dernekleri güçlerinin doruğundayken 540.000 üyeye sahipti ve bunların çoğunluğu (331.900) Donanma Birliği’nde idi.⁹¹ Ne var ki bu rakam katılım düzeyini olduğundan yüksek gösterir: Bazı kişiler birden fazla birliğin ya da derneğin ateşli üyesiyken,⁹² cüzi üyelik aidatıyla kandırılan diğer birçok üyenin varlığı sırf kâğıt üzerindeydi.⁹³ Ordu Birliği’nin sosyal bileşimi, bir alt-orta sınıf kitle hareketi teorisini doğrulamaz. Stuttgart şubesinin yürütme komitesinde yer alan yirmi sekiz kişiden sekizi subay, sekizi üst düzey bürokrat ve yedisi işadımıydı; bu örgüt Brandenburg, Saksonya, Hanse Birliği şehirlerine ve daha öteye yayılırken, benzer “seçkin” tipleri çekti: Posen’de bürokratlar, Tübingen’de akademisyenler, Oberhausen’de işadamları.⁹⁴ Üyelerinin üçte ikisi üniversite eğitimi olan Pan-Alman Birliği örneğinde de tablo pek farklı değildi.⁹⁵

89 Eley, *Reshaping the German Right*; Eley, “Wilhelmine Right”, s. 112-135. Ayrıca bkz. Chickering, *We Men*.

90 Eley, “Conservatives and Radical Nationalists”, s. 50-70.

91 Coetzee, *German Army League*, s. 4.

92 Güneybatı Almanya’daki Ordu Birliği’nin Gönüllü Gençlik Ordusu, Alkollü İçecek Suistimaline Karşı Alman Birliği, Kadınlara Özgürlük Hareketiyle Mücadele İçin Alman Birliği, Sosyal Demokrasiye Karşı Birlik ve Genel Alman Dili Birliği, ayrıca (pek akla gelmeyecek ama açıklayıcı bir örnek olarak) Württemberg Safkan Tazılar Yetiştirme Derneği’yle bağları vardı: Coetzee, *German Army League*, s. 55-8, 65.

93 Ordu Birliği’ne katılmanın maliyeti bir marktı; her üye bunun karşılığında *Die Wehr* gazetesine abonelik, düzenli slayt gösterilerini izleme, gezilere ve her yıl üç günlük izci toplantısına katılma hakkını elde etmekteydi.

94 Coetzee, *German Army League*, s. 76-104. Coetzee’nin savaşta ölen üyeler hakkında tutulan kayıtlardan hareketle, Ordu Birliği’nin saha kesin bir sosyolojik profilini çıkarma girişimi benzer bir tabloyu ortaya koyar: Yüzde 29,4 meslekten asker; yüzde 16,2 memur; yüzde 11,4 akademisyen ya da öğretmen; yüzde 7,7 işadımı; yüzde 8,9 öbür meslekler; yüzde 6,5 büro elemanları (s. 90 vd). Ne yazık ki genç kesimin haliyle çok yüksek oranda temsil edilmesinden dolayı, bu rakamlarda metodolojik güçlükler vardır; oysa savaş öncesindeki 195 üyeden oluşan bir örneklem yüzde 90’ının kırk yaşın üzerinde olduğunu ortaya koyar!

95 Chickering, *We Men*.

Buna karşılık, gerçek anlamda “popülist” bir milliyetçi dernek olan (ve askerlik hizmetini tamamlamış herkesin katılabildiği) Eski Muharıpler Birliği, milliyetçi yaklaşımıyla basbayağı radikaldi. En büyük Alman derneği olarak, 1912’de Avrupa’daki en büyük siyasal parti Sosyal Demokrat Parti’yi (SPD) bile geride bırakan kitle tabanıyla 2,8 milyon üyesi vardı. Ancak taca bağlılık yeminleriyle ve Sedan Günü* geçit törenleriyle, ideoloji bakımından köklü biçimde muhafazakârdı. Prusya içişleri bakanının 1875’teki sözleriyle, “alt-orta sınıflarda [...] sadakat tutumunu canlı tutmanın [...] çok değerli bir aracı”nı oluşturmaktaydı.⁹⁶ Bu saptama Heinrich Mann’ın ödle karşı-kahraman tipi Diederich Hessling’le tanınan *Man of Straw* [Bostan Korkuluğu, 1918] romanını okumuş birine yabancı gelmeyecektir.

Kimi zaman göz ardı edilen can alıcı bir nokta, Wilhelm dönemi radikal milliyetçiliğinde Protestanlığın radikal biçimlerinin önemidir. 1870-1914 arasındaki savaş temalı Protestan vaazlarında, “Tanrı’nın iradesi” (*Gottes Fügung*) ibaresi zamanla çok farklı bir kavram olan “Tanrı’nın önderliği” (*Gottes Führung*) ibaresine dönüştü. Militarist duygunun hiç de Reinhold Seeberg gibi gelenekçi papazların tekelinde olmadığını belirtmekte yarar var: Otto Baumgarten gibi liberal ilahiyatçılar “*Jesu-Patriotismus*” [“Yurtsever İsa”] diye yakarmaya özellikle yatkındılar.⁹⁷ Böyle bir rekabetle karşı karşıya kalan Alman Katolikler, liderlerinden birinin ifadesiyle şunu gösterme gereğini duydu: “Konu hükümdar ve vatan sevgisi olduğunda hiç kimse bizi geçemez.”⁹⁸

İlahi kaynaklı böyle duygular etkiliydi. Örneğin, Pan-Alman Birliği’nin kullandığı retorik, büyük ölçüde özgün bir eskatolojik niteliğe sahipti. En radikal liderlerinden Heinrich Class şunu belirtmekteydi: “Savaş bizim için kutsaldır; çünkü insanlarımızda yüce, özverili ve özgecil olan her şeyi uyandıracaktır ve ruhlarımızı bencilce ufak hesapların posasından arındıracaktır.”⁹⁹ Ordu Birliği ağırlıklı olarak Protestan bir birlikti; büyük ölçüde Katolik Württemberg’deki Protestan anklavlarında [kuşatılmış bölge] Katolik Merkez Partisi’ni sertçe eleştirdiği için Donanma Birliği’nden atılan bir adam tarafından kurulmuştu. Dönemin Protestanlığının ruh halini yansıtan, sırf radikal milliyetçilerin varlığı değildi. Genç Moltke karısı ve kızı aracılığıyla, teorileri büyük ölçüde Vahiy Kitabı’na dayanan teosofist Rudolf Steiner’le iliş-

* 1870 tarihli Sedan Savaşı’nda Prusya kralı Wilhelm’in kazandığı zaferin hatırasına 2 Eylül’de yapılan yarı resmi kutlamalar. (ed. n.)

96 Duding, “Die Kriegesvereine im wilhelminischen Reich”, s. 108. Ayrıca bkz. Showalter, “Army, State and Society”, s. 1-18.

97 Greschat, “Krieg und Kriegsbereitschaft”, s. 33-55.

98 Leugers, “Einstellungen zu Krieg und Frieden”, s. 62. Berlin’de 1 ve 2 Ağustos 1914’te toplanan kalabalıkları sadece Protestan *Ein’ feste Burg ist unser Gott* ilahisini değil, Katolik *Grosser Gott wir loben Dich* ilahisini de söylemeleri anlamlıdır; Eksteins, *Rites of Spring*, s. 61.

99 Chickering, “Die Alldutschen”, s. 25.

kiye girmişti – önceli Kont Alfred von Schlieffen’in ağırbaşlı Hutter tarikatı dindarlığıyla çarpıcı bir tezattı bu.¹⁰⁰

Schlieffen’in akademisyenlerle yazışmalarında “Dr. Graf Schlieffen” diye imza atmaktan hoşlanması boşuna değildi: Savaş öncesindeki militarizme ve radikal milliyetçiliğe özgü birçok unsurun kökleri açık seçik biçimde kiliseler kadar üniversitelerde de yatmaktaydı. Bunun elbette abartılmaması gerekir. Alman akademisyenler homojen “Hohenzollern hanedanı fedailerini” olmaktan uzaktı; Pan-Alman eğilimli Dietrich Schäfer gibi Wilhelm dönemi medya gözdeleleri daha açılış derslerinde çarpıcı radikal milliyetçi tavırlarıyla birçok bakımdan istisnaiydi.¹⁰¹ Öte yandan başta tarih alanında olmak üzere radikal milliyetçi ideolojinin evrimine önemli katkılarda bulunan birçok fakülte vardı. Coğrafya ve tarihin bir türevi olan jeopolitik, özellikle “kuşatma” fikrine geçerlilik kazandırırda son derece etkili oldu. Bethmann Hollweg’in özel sekreteri Kurt Riezler gibi felsefe okumuş biri, “ülkeler arasındaki güç çatışmasını” Schopenhauer’den alınma terimlerle kaçınılmaz görebilmekteydi.¹⁰² Başkaları açısından ırk teorileri savaş için bir gerekçe sağladı. Amiral Georg von Müller tıpkı Moltke gibi, “Slavlar ve Romalılar karşısında Germen ırkını savunmak”tan söz etmekteydi.¹⁰³ 1913’te “Germen Olmayanı Yok Etme [...] ve Germen ‘Öz’ün Üstünlüğünü Yayma” konulu bir konferans düzenleyenler üniversitelerdeki Germencilerdin;¹⁰⁴ Ordu Birliği’nin üyeleri arasında arkeologlar ve oftalmologlar [gözbilimci] yer almaktaydı.¹⁰⁵ Kısacası, Pan-Alman eğilimli Otto Schmidt-Gibichenfels *Political-Anthropological Review* dergisinde savaşı “kültürün elzem bir faktörü” olarak nitelendirirken, Alman eğitimli elit için savaşın anlamını kusursuzca özetlemekteydi.¹⁰⁶ Ordu Birliği üyesi von Stranz’ın savaş sırasındaki şu sözleri böyle çevrelerde basmakalıp bir görüşün ifadesiydi: “Bizim için birkaç sömürge kazanmak ya da kaybetmek veya ticaret dengemizin 20 milyar [...] ya da 25 milyar olması önemli değildir. [...] Ortadaki asıl mesele manevi bir şeydir...”¹⁰⁷ Thomas Mann’ın *Reflections of an Unpolitical Man* [Politik Olmayan Bir Adamın Düşünceleri] kitabı, savaş döneminde İngiltere’nin iç karartıcı, dalkavukça, materyalist *Zivilisation*’ına [Uygarlık] karşı Almanya’nın *Kultur* [Kültür] için çarpıştığı yolundaki inancın klasik açıklaması olacaktı.¹⁰⁸

100 Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, s. 109-14, 217-20, 273.

101 Bruch, “Krieg und Frieden”, s. 74-98. Akademisyenlerin bağlı oldukları siyaseti sınıf kapısında bırakmaları için ısrar ederken, Max Weber’in aklından geçen kişi Dietrich Schäfer’di.

102 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 203 vd.

103 Geiss, *July 1914*, s. 22, 43.

104 Bruch, “Krieg und Frieden”, s. 85 vd.

105 Coetzee, *German Army League*, s. 85 vd.

106 Agy., s. 52; F. Fischer, *War of Illusions*, s. 194.

107 Coetzee, *German Army League*, s. 116.

108 Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*.

Eğitimli orta sınıf ve radikal milliyetçilik arasındaki bu sosyolojik uyuşma, Alman Ulusal Liberalizm akımından radikal milliyetçiliğe doğru yüksek düzeydeki sürekliliği açıklar.¹⁰⁹ Max Weber'in Freiburg açılış dersi *Weltpolitik* bayrağı altında yeni Ulusal Liberalizm dönemi yönündeki en ünlü çağrı özelliğini hâlâ korumaktadır;¹¹⁰ ama bu türden başka birçok yansıma vardır. Örneğin, tarih uzmanlığının önemli bir katkısı Ulusal Liberaller için muazzam önemde bir birleşme mitolojisi yarattı: Wilhelm döneminde (sonradan Almanya'nın resmi savaş hedeflerinden birine dönüşecek olan) Almanya hâkimiyetinde bir gümrük birliği anlamında *Mitteleuropa* [Orta Avrupa] fikrinin taraftarları, Prusya gümrük birliğinin (*Zollverein*) Alman birleşmesindeki rolünü bilinçli olarak hatırlattı.¹¹¹ Hepsinden önemlisi, Ulusal Liberal Parti ve Ordu Birliği 1912 ve 1913 Ordu Yasa Tasarıları üzerine tartışmalarda sıkı işbirliğine girdi. Bizzat Keim, "askeri meselelerin parti siyasetiyle hiçbir alakasının olmadığını" ileri sürebildi ve muhafazakâr partilerdeki Reichstag milletvekillerinin yanı sıra Ulusal Liberalleri yanına çekme çabasına girebildi; ama bu "siyaset dışılık" retorikçi Alman milliyetçilerinin sermayesiydi ve pratikte Keim'in en yüksek başarı şansı Ulusal Liberal lider Ernst Bassermann'la sıkı işbirliğine bağlıydı. Bassermann'ın "Bismarck halkın içinde yaşıyor, hükümetin içinde değil" sloganı, "radikal milliyetçiliğe" Ulusal Liberal özden alınma bir çeşni katar; tarihçi Friedrich Meinecke benzer bir dil kullanmaktaydı.¹¹² Şubat 1913'te şu hararetili sözleri söyleyen Badenli Ulusal Liberal politikacı Edmund Rebmann'dı: "Silahlarımız var ve [gerekirse] [...] 1870 yılındakiyle aynı şeyi [başarmak için] [...] onları kullanmaya hazırız."¹¹³ Alman radikal milliyetçiliğinde sahiden yeni olan şey dikkate değer ölçüde azdı: 1870'lerde olduğu gibi, çekirdeğini tarihsel bilince sahip üst-orta sınıf seçkinleri oluşturmaktaydı.

Devrimci dürtüleri sayesinde eski tip Alman liberalizmindeki siyasal sınırın epey ötesine geçenler elbette vardı. Meşum bir öngöründe bulunan Class, yenilgiyle biten bir savaşın dahi olumlu rol oynayacağını, çünkü "mevcut iç parçalanmayı kargaşa" noktasına taşıyarak "bir diktatörün kudretli iradesi"nin devreye girmesini sağlayacağını öne sürdü.¹¹⁴ Birkaç Ordu Birliği üyesinin 1920'lerde Nazi Partisi içinde yer alması pek şaşırtıcı değildir.¹¹⁵ Kayzer bile yoksun olduğu diktatörce yetkinin hayalini kurarken, rol modeli olarak Napoléon'u seçti.¹¹⁶ Bu çerçeveden bakılınca, Birinci Dünya Savaşı'nın dev-

109 Krş. Hildebrand, "Opportunities and Limits", s. 91; Hillgruber, "Historical Significance", s. 163.

110 Mommsen, *Max Weber*, s. 35-40.

111 Bkz. F. Fischer, *War of Illusions*, s. 4-7, 30 vd., 259-71, 355-62; Krş. Meyer, *Mitteleuropa*.

112 Krobeth, *Finanzpolitik*, s. 278; Eksteins, *Rites of Spring*, s. 91.

113 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 279.

114 Coetzee, *German Army League*, s. 45 - 50; Chickering, "Die Alldeutschen", s. 30.

115 Coetzee, *German Army League*, s. 119 vd.

116 Geiss, *July 1914*, s. 21 vd.; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 144.

rimci, modernist bir Almanya ile muhafazakâr bir İngiltere arasında kültürel bir kapışmayı ifade ettiğini belirten Modris Eksteins'in izlenimci savı (bu konuda başka çekinceler ne olursa olsun) savaşa muhafazakâr bir Almanya'nın "modern devrimci ve ulusal demokratik özyönetim ilkesi"ne karşı "hanedana dayalı [...] devlet ideali"ni savunma kararlılığının yol açtığı yolundaki eski görüşe tercih edilir. Söz konusu durum ancak Ekim 1918'de ABD başkanı Woodrow Wilson'ın bir Alman devriminin mütareke için şart olduğunu açıkça belirtmesiyle gerçekleşti.¹¹⁷ Bununla birlikte Almanya'daki radikal milliyetçiliğin 1914'ten önce diğer Avrupa ülkelerindekinden gerçek anlamda ne kadar farklılaştığı sorusu hâlâ ortadadır. Eksteins *kusura bakmasın* ama benzerliklerin farklılıklara ağır bastığını düşünmek için haklı bir sebep vardır.¹¹⁸

ANTI-MİLİTARİZM

Aleni "barışseverlik" (terimin ilk ortaya atılışı 1901) yadsınamaz biçimde 20. yüzyıl başlarının en az başarılı siyasal akımlarından biriydi.¹¹⁹ Ama sadece kendini barışsever olarak adlandıranları göz önünde tutmak, bizi Avrupa'da halk arasında yaygın anti-militarizmin çapını küçümsemeye götürür.

Britanya'da Liberal Parti açıkça daha militarist eğilimli Muhafazakâr ve Birlikçi muhalefet karşısında 1906'da, Ocak 1910'da ve Aralık 1910'da (sonuncusu hiç kuşkusuz İşçi Partisi'nin ve İrlanda Milliyetçi Partisi'nin desteğiyle) art arda üç seçim kazandı. Anglikan vicdan anlayışı, serbest ticarete ve barışa duyulan Cobdenci inanç, uluslararası hukuku *Realpolitik*'e tercih eden Gladstone yaklaşımı, ayrıca Saygın Koca Adam'ın [Anthony Blaxland Stransham] aşırı askeri harcamalardan tiksinişi ve büyük bir orduya karşı tarihten gelen antipati, barışçı bir politikayı ima eder gibi görünen Liberal geleneklerden sadece birkaçıydı. Bunlara partinin İrlanda meselesine ve parlamento reformuna dönük uzun süreli ve dikkat dağıtıcı meşgaleleri eklenebilirdi.¹²⁰ Edward döneminin "Yeni Liberalizm"i gelir dağılımını düzeltici kamu maliyesine ve "sosyal" sorunlara dönük bir ilginin yanı sıra, J. A. Hobson'un finansal çıkar çevreleri, emperyalizm ve savaş arasındaki habis ilişki ya da H. W. Massingham'ın gizli diplomasinin tehlikeleri ve ikiyüzlü güç dengesi doktrini üzerine geliştirdiği türden değişik etkili teorileri söz konusu geleneklere kattı. Böyle fikirler Liberal basında, özellikle *Manchester Guardian*, *Speaker* ve *Nation*'da çok sıradandı.¹²¹

Bazı Liberal yazarlar bazen sanıldığından daha az barış yanlısıydı. 1914

117 Eksteins, *Rites of Spring*, s. iv; Geiss, *July 1914*, s. 48.

118 Genel olarak, bkz. Nicholls ve Kennedy, *Nationalist and Racist Movements*.

119 Özellikle bkz. Chickering, *Imperial Germany*.

120 Bentley, *Liberal Mind*, s. 11-15; Barnett, *Collapse of British Power*, s. 24 vd.

121 Weinroth, "British Radicals", s. 659-64.

öncesindeki Liberal duyarlılığın en iyi bilinen ifadelerinden biri Norman Angell'in ilk kez 1910'da *Büyük Yanılsama* adıyla yayımlanan broşürüdür.¹²² Angell görünüşte barışseverlik savının bir modeli olan bu broşürde, savaşın ekonomik bakımdan irrasyonel olduğunu ileri sürer: Silahlanmanın mali yükleri aşırıdır, yenik devletlerden tazminatı tahsil etmede güçlük çekilir, "ticaret askeri bir güçle yok edilemez ya da ele geçirilemez" ve sömürgeler bir mali kazanç kaynağı değildir. "Bir devletin öbürüne iyi davranmasının gerçek garantisi nedir?" diye sorar Angell. "Bir devletin öbürüne karşı mazur gösterilemez bir saldırganlığını sadece ekonomik anlamda değil, her anlamda onun çıkarlarına zarar verecek hale getiren girişik, karşılıklı bağımlılıktır."¹²³ Dahası, savaş sosyal bakımdan da irrasyoneldir çünkü ülkeleri birbirine bağlayan ortak çıkarlar, sınıfları birbirine bağlayan ortak çıkarlardan daha az somuttur:

Gerçek çatışma hiç de İngilizlerin Ruslarla karşı karşıya gelmesi değildir; asıl mesele ister Rus, ister İngiliz olsun, yasalara saygılı bütün insanların baskı, yolsuzluk ve ehliyetsizlik karşısındaki çıkarıdır. [...] Almanya ve İngiltere orduları ya da hükümetleri arasındaki her türlü çatışmanın temelinde [...] her iki devlette de kişinin sosyolojik duygudaşlığının uygun görebileceği sınıflandırmaya göre demokrasi ve otokrazi, sosyalizm ve bireycilik ya da irtica ve ilerleme arasındaki çatışmanın yattığını görürüz.¹²⁴

Angell zorunlu askerliğin bir ulusun manevi sağlığını güçlendirebileceği savını da sorgular. Aksine, zorunlu askerliğin "bir Alman askerinin topraklarımıza ayak basmasına gerek kalmaksızın İngiltere'yi Almanlaştırma" anlamına geldiğini belirtir. Angell'in daha sonra Milletler Cemiyeti'nin ateşli bir savunucusu olması, İşçi Partisi'nden milletvekili seçilmesi ve 1933 Nobel Barış Ödülü'nü kazanması *Büyük Yanılsama*'nın barışseverlik şöhretini öne çıkarmaya yarayan etkenlerdir.

Oysa bu pek inandırıcı değildir. Öncelikle, Angell kitabı korku tellallarının şahı Northcliffe'in yanında *Continental Daily Mail*'in yayın yönetmeni olarak çalışırken yazmıştı. Üstelik metnin yakından okunması, halkta bıraktığı yaygın izlenim kadar masum barışseverlik taşımadığını açığa vurur. Kısım I, Bölüm 2, "Alman fetih düşlerini" ele alır ve "İngiliz silahlı kuvvetlerinin yenilmesinin ve İngiltere'nin istila edilmesinin [...] kırk milyon kişiyi aç bırakacağı" sonucuna varır. Benzer şekilde, Bölüm 3, "Almanya'nın Hollanda'yı ilhak etmesinin bir Alman ya da bir Hollandalı için yararı olur mu?" sorusunu yöneltirken, Bölüm 4 oldukça şaşırtıcı bir soruyu ortaya atar: "Bir Alman istilacı İngiltere Bankası'nı yağmalarsa ne olur?" Bölüm 6'da "İngiltere'nin [...]"

122 Angell, *Great Illusion*. Broşüre ilk başta aşırı cin fikirlilikle *Europe's Optical Illusion* ("Avrupa'nın Optik Yanılsaması") adı verilmişti.

123 Agy., s. 295.

124 Agy., s. 137, 140.

özyönetime kavuşmuş sömürgelerinin [...] sahibi olmaktan çıktığı” ve bunların “bir mali kazanç kaynağı” olmadığı saptamasında bulunurken şunu da merak eder: “Almanya daha iyisini yapmayı umabilir mi? [Böyle bir] umutsuz denemede bulunmak uğruna çarpışmayı göze alması akıl almazdır.”¹²⁵ Bir başka deyişle, Angell’in aslında ileri sürdüğü görüş, Almanların Britanya’ya bir askeri meydan okuyuşunun irrasyonel olacağıdır.

Her halükârda Britanya İmparatorluğu’nu sağlam bırakmanın geri kalan dünyanın kesinlikle çıkarına olduğunu ekleyen Angell, azametli bir edayla şunu belirtir: “Britanya İmparatorluğu büyük ölçüde fiilen bağımsız devletlerden oluşur; Büyük Britanya onların eylemlerini tek başına denetlemez ve onlara karşı zora başvurma niyetinden peşinen vazgeçmiştir.”¹²⁶ Dahası, Britanya İmparatorluğu “özgür rızaya dayalı ticaret”in garantörüdür ve dolaşısıyla “şimdiye kadar kan ve demirle hüküm sürmüş en zalim zorbanın sulmasına nazaran [ekonomik] kuvvetlerin daha sağlam işleyişini” teşvik eder.¹²⁷ (Sultayla ilgili ibare özenle seçilmiştir.) Angell verdiği şu sonuçla gerçek rengini tam anlamıyla belli eder:

Dünyanın bu konuda bir rehber olarak bakacağı şey İngiliz uygulaması ve [...] tecrübesidir. [...] *Britanya İmparatorluğu’nun başat ilkesinin bir bütün olarak Avrupa toplumuna yayılması, uluslararası sorun için bu kitabın ileri sürdüğü çözümdür.* Zora dayalı ilerleme dönemi geride kalmıştır; ya fikirlerle ilerleme sağlanacak ya da hiçbir yere varılmayacaktır. Toplumlar arasında özgür insani işbirliği ilkelerinin özel anlamda bir İngiliz gelişmesi olmasından dolayı, yol gösterme sorumluluğu İngiltere’ye düşer...¹²⁸

Bir başka deyişle, *Büyük Yanılsama* Alman kamuoyuna yönelik Liberal bir emperyalist broşürdü. Alman donanma programından dolayı hatırı sayılır İngiliz-Alman husumetinin ve “casus humması”nın yaşandığı bir dönemde yazılması itibarıyla, Almanları İngiliz deniz gücüne kafa tutmaktan caydırma yönelikti. Barışseverlik yönündeki kalıcı şöhretine bakılırsa, kitabın ana savı yani Almanya’nın Britanya’yı alt edemeyeceği savı, açıkcası uzlaştırmacı dille sarmalanmıştı ki birçok okura görünmeyecek kadar örtülüydü. Ama her okura değil. İmparatorluk Savunma Komitesi’nin kilit üyelerinden biri olan ve asıl “hedef”i (Ocak 1911’de belirttiği üzere) “İngiliz İmparatorluk Donanması’nın ezici üstünlüğünü sürdürmek” olan Vikont Esher, Angell’in fikirlerine coşkuyla sarıldı.¹²⁹ Amiral Fisher *Büyük Yanılsama’yı* “ilahi kudret helvası, [...] insanın pandispanya gibi yiyeceği şey” olarak nitelendirdi.¹³⁰

125 Agy., s. xi-xiii.

126 Agy., s. 229.

127 Agy., s. 268 vd.

128 Agy., s. 361. İtalikler bana ait.

129 Offer, *First World War*, s. 261.

130 Agy., s. 250.

Daily Mail'in birinci başyazarı ve yayın yönetmeni yardımcısı H. W. Wilson'ın alaycı tavırla Northcliffe'e aktardığı şu yorum, meselenin özünü yakalama açısından isabetliydi: “Çok kurnazca ve söz konusu tezi savunmada onunkinden daha iyi bir kitap yazmak zor olur; bizi inandırmaktan ziyade Almanları kandırmada daha başarılı olmasını umalım.”¹³¹

Daha solda, İşçi Partisi içinde ise daha sahici anti-militarizm vardı. Fenner Brockway'in 1914'te yazdığı *The Devil's Business* [Şeytanın İş] oyunu Asquith hükümetinin sadece birkaç ay sonra alacağı savaş kararını canlı bir anlatımla öngörürken, Kabine'yi basbayağı uluslararası silah sanayisinin piyonu gibi sunmaktaydı.¹³² Henry Noel Brailsford'un 1914'te yayımlanan *The War of Steel and Gold* [Çelik ve Altın Savaşı] kitabında da “ölüm tacirleri” hedefteydi. Keir Hardie ve Ramsay MacDonald, İngiliz işçi hareketinde emperyalist bir savaşın önüne geçmenin bir yolu olarak genel grev fikrini destekleyenler arasındaydı. Öte yandan, Çarlık Rusyası'na düşmanlığı ve Alman sosyal demokratlarına güçlü sempatisi Macdonald'ı, 1914'ten önce Grey'in Alman fobisine dayalı dış politikasına tutarlı biçimde karşı çıkmaya yöneltti. 1909'da SPD'nin “kendi hükümetinin Alman donanmasını geliştirmesini sağlayacak bir metelik ödeneye bile asla oy vermediğini” ve “Almanya ile ülkemiz arasında dostluğu sağlamaya yönünde [...] olağanüstü çabalar” gösterdiğini belirtti.¹³³ Bu tür Alman hayranlığı sadece SPD'yi değil, Alman sosyal sigorta sistemini de taklit edilmeye değer bulan Fabian mensupları arasında yaygındı. Ağustos 1914'te savaş çıktığında, temmuz ayının büyük bölümünü G. D. H. Cole'la ve bir grup heyecanlı Oxford “lonca sosyalisti”yle sosyal sigortanın yararlarını tartışmakla geçirmiş olan Sidney ve Beatrice Webb'in “devlet müdahalesi, Alman işbirliği, sendikacılık ve mesleki örgütlenme alanlarındaki gelişmeleri” incelemek üzere altı aylık bir Almanya turuna çıkma hazırlığı içinde olması tipik bir durumdu.¹³⁴ Ateşli Wagner hayranı George Bernard Shaw, 1912'de “Almanya'yla bir antant için yaygara koparıırken”, ertesi yıl bu tutumunu değiştirip tam ona yaraşır tarzda İngiltere, Fransa ve Almanya arasında savaşa karşı üçlü bir ittifak önerdi; bir ikili düzenleme niteliğindeki bu öneriyi daha kesin ifadeyle, “Fransa'nın Almanya'ya saldırması halinde Fransa'yı ezmek için Almanya'yla birleşiriz ve Almanya'nın Fransa'ya saldırması halinde Almanya'yı ezmek için Fransa'yla birleşiriz,” diye açıkladı.¹³⁵

Savaş öncesi Britanya'sında Alman hayranlığının geliştiği tek kesim sol kesim değildi. Liberal Alman politikacı Kont Harry Kessler'in dostane mektup

131 Morris, *Scaremongers*, s. 266.

132 Hynes, *War Imagined*, s. 80.

133 Marquand, *Ramsay MacDonald*, s. 164 vd.

134 Mackenzie ve Mackenzie, *Diary of Beatrice Webb*, c. III, s. 203 vd.

135 Holroyd, *Bernard Shaw*, c. II, s. 341 vd.

teatisti çağrısına İngiliz ve Alman aydınlar arasından İngiliz tarafında Thomas Hardy ve Edward Elgar imza verdi; Siegfried Wagner imza atan Almanlar arasındaydı. Bunun gösterdiği üzere, müzik önemli bir unsurdur. 1914'teki Covent Garden ilkbahar sezonunda tam on yedi *Parsifal* gösterisinin yanı sıra *Nürnberg'in Usta Şarkıcıları*, *Tristan ve Isolde* ile *Valkürler* sahneye konuldu. Savaşın çıkmasına rağmen, 1914 mezuniyet balolarına eskisi gibi Alman besteciler damga vurdu: Beethoven, Mozart, Mendelssohn, Strauss, Liszt ve Bach.¹³⁶ Çok sayıda İngiliz edebi şahsiyeti Alman asıllıydı ve hatta Almanca isimler taşımaktaydı. Siegfried Sassoon, Ford Madox Ford (asıl adı Joseph Leopold Ford Madox Hueffer) ve tarihçi Leopold von Ranke'nin ikinci kuşaktan yeğeni Robert Ranke Graves hemen akla gelecek örneklerdir.¹³⁷

Doğrusu, Charterhouse'da okurken annesinin milliyetinin "bir sosyal kusur" sayıldığını gören Graves, "Alman yanını reddetme" gereğini duydu. Köklü üniversitelerde ise epeyce Alman hayranlığı vardı. Cambridge'in en zeki felsefecisi Bertrand Russell'in savaş karşıtı tavrı iyi bilinir; ama Oxford'un savaş öncesindeki durumu çoğu kez göz ardı edilir. Oxford'a 1899-1914 arasında en az 335 Alman öğrenci kayıt yaptırdı; bunların otuz üçünün giriş tarihi barışın son yılıydı ve içlerinde Rhodes bursu alanlar altıda bir dolayındaydı. Oxford'da okuyan Almanlar arasında Prusya bakanlarından Prens Hohenlohe, Koramiral Moritz von Heeringen ve Şansölye Bethmann Hollweg'in (Balliol, 1908 sınıfı) oğulları vardı. Hannover Kulübü, Alman Edebiyat Derneği ve 1909'da 300 üyesi bulunan İngiliz-Alman Derneği gibi öğrenci kulüplerinin varlığı, en azından bazı İngiliz lisans öğrencilerinin "Almanvari *Geist* ve Oxfordvari *Kultur* arasında *Wahlverwandschaft* [birleşme eğilimi]" konusundaki inancını kanıtlar.¹³⁸ Oxford'dan 1914'te onursal doktora diploması alanların çoğu Almandı: Richard Strauss, Ludwig Mitteis (Dresden klasik edebiyat uzmanı), Alman büyükelçisi Prens Lichnowsky, Saxe-Coburg-Gotha dükü, ayrıca Avusturyalı uluslararası hukuk avukatı Heinrich Lammasch.¹³⁹ Bizzat Kayzer'e de 1907'de bu paye verildi. Medeni hukuk *onursal doktorası* alması vesilesiyle yapılan portresi, aşağılayıcı bir tavırla uzun süre depoda tutulduktan sonra, 1980'lerde Sınav Okulları'nda tekrar duvara asılacaktı.¹⁴⁰

Oxford'daki soylu Almanların yüksek oranı (yüzde 28) Alman ve İngiliz yüksek aristokrasisi (özellikle kraliyet ailesi ve yakın çevresi) arasındaki bağların son derece sıkı olduğunu hatırlatır. Yarı Alman olan Kraliçe Victoria, tam Alman olan kuzeni Saxe-Coburg-Gotha prensi Albert'le evlenmişti;

136 Hynes, *War Imagined*, s. 74 vd.

137 Graves, *Goodbye*, s. 11 vd, 25-31.

138 T. Weber, "Stormy Romance".

139 Winter, "Oxford and the First World War", s. 3.

140 Pogge von Strandmann, "Germany and the Coming of War", s. 87 vd.

damatları arasında Almanya kayzeri III. Friedrich, Schleswig-Holstein prensi Christian ve Battenberg prensi Heinrich, torunları arasında da Almanya kayzeri II. Wilhelm ve Prusya prensi Heinrich vardı. Benzer hanedan bağları iki ülkenin finansal elitlerini de birleştirmekteydi: Sadece Rothschildler değil, Schröderler, Huthlar ve Kleinwortlar Londra finans merkezinin Alman kökenli önde gelen bankacı aileleriydi; özellikle Rothschildlerin Alman akrabalarıyla bağları sürmekteydi. Lord Rothschild Frankfurt doğumlu akrabalarından biriyle, oğlu Charles da bir Macar kızıyla evlendi.¹⁴¹

Almanya'da barışseverliğin sığ köklere dayanmasına ve sosyal demokrasinin “olumsuz bütünleşme”ye (devlet baskısı karşısında uyuma eğilimi)¹⁴² yatkın olmasına karşın, Almanların sadece azınlık denebilecek bir kısmının militarist ve bunların da az bir kısmının İngiliz fobisi içinde olduğu gerçeği ortadadır. Şansölye Prens Bülow, 1906'da önleyici savaş fikrini “Alman halkını heyecana getirecek bir sebebin çıkmasına” kadar fiilen ertelemişti.¹⁴³ Kayzer'in Aralık 1912 tarihli “savaş konseyi”nden çıkan bir husus, katılan bütün askeri liderlerin Sırbistan'ın böyle bir sebep olup olmadığından kuşku duyduğuydu;¹⁴⁴ (eğitilmiş orta sınıf dışta tutulursa) kamuoyundaki eğilim üzerine 1914'te yapılmış araştırmalar Almanya'nın Balkan sorununa ilgisi konusunda “sokaktaki adam”ı tetikte tutmaya dönük sonraki girişimlerin çok az sonuç verdiğine işaret eder.¹⁴⁵ Radikal milliyetçi derneklerin Almanyası'nın yanında, Dukes'in ve Remak'ın ifadesiyle “başka bir Almanya” vardı; mükemmeliyet peşindeki üniversiteleri, canlı kent meclisleri ve bağımsız gazete yayın yönetmenleri ile savaşa katılan son ülke ABD'yle kıyaslanabilir görünen bir Almanya'ydı bu.¹⁴⁶

Ayrıca, önderleri Avrupa'da militarizmin en sert muarızları arasında yer alan örgütlü işçi sınıfının Almanyası vardı. Savaş öncesi dönemin seçimlerde en başarılı partisinin, orta sınıftan da hatırı sayılır düzeyde oy alan SPD olduğu asla unutulmamalıdır. SPD 1914'e kadar “militarizm”e tutarlı bir yaklaşımla karşı çıktı; nitekim en büyük seçim zaferini 1912'de “militarizm uğruna pahalı eklemek” yemeye karşı yürüttüğü kampanyayla kazandı; bu slogan Almanya'da savunma harcamalarındaki artışın genelde dolaylı vergilerle finanse edildiğine bir göndermeydi (bkz. Bölüm 5). SPD 1912'de 4,25 milyon

141 Ferguson, *World's Banker*, Bölüm 30.

142 Groh, *Negative Integration*.

143 Winzen, “Der Krieg”, s. 180.

144 Geiss, *Der lange Weg*, s. 269.

145 Sunulan kanıtlar açısından Krş. Eksteins, *Rites of Spring*, s. 55-63, 193-7 ve Ullrich, *Kriegsalltag*, s. 10-21.

146 Dukes ve Remak, *Another Germany*, özellikle s. 207-219. Reich'i *ein Land wie andere auch* gibi sunmaya çalışırken, Remak bir Alman “özel yolu” (*Sonderweg*) fikrinin öbür muarızlarından çok daha ileriye gider: Krş. Blackburn ve Eley, *Peculiarities of German History*.

oy, yani toplam oyların yüzde 34,8'ini aldı; buna karşılık saldırgan bir dış politikaya ve askeri harcamaları artırmaya en bağlı parti olan Ulusal Liberaller yüzde 13,6 oranında kaldı. İkinci Reich döneminde başka hiçbir parti böyle yüksek bir oy oranına ulaşamadı.

SPD'nin teorisyenlerinden Karl Liebknecht en radikal anti-militaristler arasındaydı. Ona göre, militarizm ikili bir olguydu: Alman ordusu hem ülke dışındaki kapitalist çıkarları ilerletmenin, hem de Alman işçi sınıfını doğrudan baskıyla ya da dolaylı olarak askeri beyin yıkamayla denetlemenin bir aracıydı:

Militarizm [...] mevcut sosyal düzeni korumakla, kapitalizmi desteklemekle ve işçi sınıfının özgürlük mücadelesine karşı koymakla görevlidir. [...] Prusya-Alman militarizmi Almanya'nın kendine özgü yarı mutlakiyetçi, feodal-bürokratik şartları sayesinde serpilip çok nadide bir çiçeğe dönüşmüştür.¹⁴⁷

(Liebknecht Ocak 1919'da Berlin'de Bolşevik tarzı bir darbe yapmaya giriştiğinde, sanki bu teorinin geçerliliğini gösterircesine askerlerce öldürüldü.)

Tarihçiler açısından sorun SPD'nin militarizme karşı kampanyasının sonuçta Birinci Dünya Savaşı'nı önlemede başarısız olmasına karşın, sonraki akademik çalışmalar üzerinde muazzam etkili oluşudur. Paradoksal biçimde, Wilhelm dönemi toplumunda anti-militaristlerin sayıca çok olması ve seslerinin çok gür çıkması, Almanya'nın militarizmine dair şikâyetlerine inanmamıza yol açmıştır; oysa kavranması gereken nokta bizzat şikâyetlerin çokluğunun aslında tersine bir durumun kanıtı olduğudur. Bu yüzden günümüzde Alman militarizmi üzerine, bizzat terimin sol propagandadan kaynaklandığını tamamının gördüğü söylenemeyecek ve göz korkutucu ölçüde geniş bir literatür vardır.¹⁴⁸ Marksist-Leninist geleneğe göre yazan tarihçiler 1989-90 gibi yakın bir tarihte hâlâ Liebknecht'in savlarını papağan gibi tekrarlamaktaydı: Zilch'e göre, militarizm "Junker'lerle ittifak halindeki burjuvazinin saldırgan karakterinin" ve onların "gerici ve tehlikeli uğraşları"nın bir ifadesiydi.¹⁴⁹

Marksizm dışı tarihyazımında Eckart Kehr'in analizi daha etkilidir. Bir tür Alman Hobson'u* olan Kehr, SPD'nin Wilhelm Almanyası'nda toprak

147 Liebknecht, *Militarism and Anti-Militarism*, s. 9-42.

148 Bkz. Ritter, *Sword and the Sceptre*, özellikle c. II: *The European Powers and the Wilhelminian Empire, 1890-1914*; ayrıca bkz. Vagts, *History of Militarism*; Berghahn, *Militarism*. Konuyla ilgili en son inceleme için bkz. Stargardt, *German Idea of Militarism*.

149 Zilch, *Die Reichsbank*, s. 40.

* Hobson'un seçimi olarak bilinen ifadeye gönderme. 16-17. yüzyılda İngiltere'de yaşamış Thomas Hobson rivayete göre ahırda yorgun atları dinlensinler diye geriye, dinç olanları ön tarafa koyar ve at almak isteyenlere "ya öndeki atlardan alırsınız ya da hiç almazsınız diyerek" tek seçenekli yani aslında "seçim olmayan bir seçim" sunarmış. (ed. n.)

sahipleri ve sanayiciler ittifakının başka şeylerin yanı sıra militarist politikaları teşvik ettiği yolundaki savaş öncesi savını doğru kabul eder. Buna iki kayıt koyar: Birincisi, Prusya aristokrasisi sanayiciler içindeki küçük ortakları ve diğer gerici burjuva grupları karşısında üstün konumdaydı; ikincisi, militarizm özerk devlet kurumlarının eseri idi kısmen (bu noktadaki yaklaşımıyla Antonio Gramsci gibi sonraki Marksistlere yakınlık gösterir). Bir başka deyişle, Kehr'in savı sınıf çıkarının yanı sıra bürokratik ve kurumsal çıkarıcılığa da yer verir. Ancak bu kayıtlar Kehr'i katı Marksistlerden köklü biçimde ayırtmaz. Bütün dış politika kararlarının içerideki sosyoekonomik etkenlere tabi olduğu yolundaki temel tezine kendini kaptırdığında, Marksist çağdaşlarinkinden pek farklı olmayan bir dille kusursuzca yazabilen biriydi.

Kehr'in erken yaştaki ölümünden sonra Alman tarih uzmanlığınca fiilen gömülen savları 1960'larda Hans-Ulrich Wehler tarafından canlandırıldı ve Fritz Fischer tarafından benimsendi.¹⁵⁰ Wehler'in Wilhelm Almanyası üzerine klasik "Kehrci" ders kitabına göre, militarizm sadece ekonomik bir amaca (sanayi için silah ihaleleri) hizmet etmedi; sosyal demokrasiye karşı mücadelede son çare niteliğinde bir silah ve popüler şovenizm için birleştirici bir nokta işlevini de görerek, dikkatleri Reich'in "anti-demokratik" siyasal sisteminden uzaklaştırdı.¹⁵¹

Saldırgan bir dış politikanın Reich hükümetinin iç siyasal güçlüklerin üstesinden gelmesine yarayabileceği fikri elbette Kehr'in (ya da Liebknecht'in) hayal gücünün ürünü değil, somut bir hükümet stratejisiydi. Prusya maliye bakanı Johannes Miquel ve Bethmann Hollweg'ten önceki Reich şansölyesi Prens Bülow, aynen Bismarck'ın geçmişte yaptığı gibi, Reichstag'da "devleti destekleyen" partilerin (Muhafazakârlar ve Ulusal Liberaller) konumunu güçlendirmek için savaş tehdidini hiç kuşkusuz kullandı. Üstelik 1914'te bir savaşın "ataerkil düzeni ve zihniyeti güçlendireceğine" ve "sosyal demokrasinin ilerleyişini durduracağına" inananlar gerçekten vardı.¹⁵²

Ama buna bir kayıt koymak gerekir. Saldırgan bir dış politikanın soldan gelen tehdidi zayıflatabileceği fikri pek de Alman sağının bir buluşu değildi; III. Napoléon Fransası'nda bir tür klişeye dönüşmüştü ve yüzyılın dönümünde emperyal politikalar için neredeyse evrensel bir gerekçeydi. Dahası,

150 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 13-25; F. Fischer, *Bündnis der Eliten*.

151 Wehler, *German Empire*, s. 155-62; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 4, 41, 213.

152 Bkz. Mayer, "Domestic Causes of the First World War", s. 286-300; Groh, "Je eher, desto besser!", s. 501-21; Gordon, "Domestic Conflict and the Origins of the First World War", s. 191-226; Witt, "Innenpolitik und Imperialismus", s. 24 vd. Ayrıca bkz. F. Fischer, *War of Illusions*, özellikle s. 61, 83, 94, 258; Wehler, *German Empire*, s. 192-201. Eleştiri açısından Krş. Mommsen, "Domestic Factors in German Foreign Policy", s. 3-43.

Alman politikacılar, generaller, toprak sahipleri ve sanayiciler arasındaki mutabakat bazı kaynaklarda ileri sürüldüğünden çok daha azdı.¹⁵³ Kırsal seçim bölgelerinden (Paasche ve Dewitz) en az iki Ulusal Liberal milletvekilinin, Ordu Birliği'nin daha büyük bir ordu savını tehlikeli ölçüde radikal bulan yerel Tarım Birliği destekçilerinin baskısıyla Ordu Birliği'nden istifaya zorlanması tipik bir örnekti. Bu örnek biraz ileride tekrar döneceğim önemli bir noktayı gözler önüne serer: Prusya muhafazakârlığı saflarında bile anti-militarizm vardı. Potsdam ve Berlin'de Temmuz ve Ağustos 1914'te alınan kararları radikal bir "ulusal muhalefet" in etkisine bağlamak da inandırıcı değildir. Bethmann'ın aşırı sağ için söylediği gibi, "bu ahmaklarla bir dış politikanın yürütülemeyeceği" görüşü yaygındı; dönemin dışişleri bakanı Alfred von Kiderlen-Wächter'in radikal milliyetçi basının ölçsüz talepleriyle sertçe sıkıştırıldığı ikinci Fas krizinin anısı hafızalarda hâlâ canlıydı.¹⁵⁴

Son ve en önemli husus olarak, birbirini izleyen Alman şansölyeleri militarizmin özellikle savaşa yol açtığında ters tepebileceğinin gayet farkındaydı. Bülow 1908'de Veliht Prens'e şunu söylemişti:

Şimdilerde halkın tamamı gerekli ve haklı olduğuna inanmadığı sürece, bir savaş ilan edilemez. Hafiften kıskırtılan bir savaş başarıyla yürütülse bile, ülkeye kötü bir etkide bulunur; yenilgiyle sonuçlandığında ise hanedanının yıkılmasını beraberinde getirebilir...¹⁵⁵

Onun ardılı Bethmann Hollweg de Haziran 1914'te doğru bir tahminle, "Bir dünya savaşının hesaplanamaz sonuçları barışı telkin eden sosyal demokrasinin gücünü muazzam ölçüde artırabilir ve birçok tahtı devirebilir," saptamasında bulundu.¹⁵⁶ Her iki adamın kafasında Rusya'nın 1905'te yaşadığı olaylar vardı; Rus içişleri bakanı Pyotr Durnovo, Şubat 1914'te II. Nikolay'ı aynı şekilde uyardı: "Eğer savaş kötüye gidecek olursa, en aşırı biçimiyle bir sosyal devrim kaçınılmaz olacaktır."¹⁵⁷

Sonuç olarak militarizm Büyük Savaş arifesinde Avrupa siyasetindeki başat kuvvet olmaktan uzaktı. Aksine siyasal gerileme içindeydi ve bu gelişme özellikle demokratikleşmenin doğrudan bir sonucuydu. Tablo 1 bütün kilit ülkelerde 19. yüzyılın ikinci yarısında oy hakkının nasıl genişlediğini göstermektedir; Tablo 2'nin gösterdiği üzere, savaş arifesinde müstakbel muharip

153 Eley, "Army, State and Civil Society", s. 85-109.

154 Hükümet ile radikal sağ arasında büyüyen ayrılık için, bkz. Eley, *Reshaping the German Right*, s. 316-34; Mommsen, "Public Opinion and Foreign Policy".

155 Bülow, *Memoirs*, s. 400.

156 Geiss, *July 1914*, s. 47.

157 Davies, *Europe*, s. 895.

ülkelerin çoğunda açıkça anti-militarist çizgi izleyen sosyalist partiler seçimlerde yükseliş içindeydi.

Tablo 1 Toplam nüfusta alt meclisler için oy hakkı tanınan kesimlerin yüzdeleri, 1850 ve 1900

	1850	1900
Fransa	20	29
Prusya/Almanya	17	22
Britanya	4	18
Belçika	2	23
Sırbistan	0	23
Rusya	0	15
Romanya	0	16
Avusturya	0	21
Macaristan	0	6
Piemonte/İtalya	veri yok	8

Kaynak: Goldstein, *Political Repression in Nineteenth Century Europe*, s. 4 vd.

Not: Genel oy hakkı durumunda nüfusun yaklaşık yüzde 40-50'si oy kullanabilirdi.

Tablo 2 Seçilmiş Avrupa ülkelerinde sosyalistlerin savaş arifesindeki oy düzeyi

Ülke	Tarih	Oy yüzdesi	Sosyalist sandalye sayısı
Avusturya	1911	25,4	33
Belçika	1912	22,0	40
Fransa	1914	16,8	103
Almanya	1912	34,8	110
İtalya	1913	17,6	52
Rusya	1912	veri yok	24
Britanya	1910	6,4	42

Kaynak: Cook ve Paxton, *European Political Pacts, 1900-1996*, s. 163-267.

Fransa'da Nisan 1914 seçiminde solcu bir çoğunluk çıktı ve Poincaré, hükümet kurma görevini sosyalist René Viviani'ye vermek zorunda kaldı. (Caillaux karısının ondan aldığı mektuplardan bazılarının yayımlanmasını önlemek için bir gazete yayın yönetmenini, *Figaro*'dan Gaston Calmette'i öldürmek gibi alışılmamış adımı atmamış olması halinde göreve getirilmesi beklenen kişiydi.) Alman hayranı sosyalist Jean Jaurès nüfuzunun zirvesindeydi. Rus işçilerin Petrograd'daki Putilov fabrikasında üç haftadan uzun süren grevi 18 Temmuz'dan sonra Riga, Moskova ve Tiflis'e yayıldı. Rusya'da 1914'teki grev-

lere 1,3 milyonu aşkın işçi (bütün fabrika işçilerinin yüzde 65'i) katıldı.¹⁵⁸ Sosyalistlerin özellikle güçlü olmadığı yerlerde bile militarist bir çoğunluk yoktu: Belçika'da, hâkim siyasal güç olan Katolik Partisi savaş hazırlığını artırma çabalarına şiddetle direndi. Anti-militarist solun en güçlü olduğu ülke, Avrupa'daki en demokratik oy hakkı sistemine sahip olan Almanya'ydı. Ancak savaş öncesindeki Alman anti-militaristlerin savları, tarih ders kitaplarında hâlâ okunabilecek kadar kalıcılık kazandı; bunun getirdiği aksi sonuç ise bizzat o dönemdeki anti-militarizmin çapını küçümsememizdir. Eldeki bulgular tartışmasızdır: Avrupalılar savaşa doğru ilerlemiyordu, tersine militarizme sırt çeviriyordu.

2 - İmparatorluklar, Antantlar ve Edward Dönemi Yatıştırıcılığı

EMPERYALİZM: İKTİSAT VE GÜÇ

Sosyalist partilerden oluşan İkinci Enternasyonal'in 1907 Stuttgart Konferansı'nda kabul ettiği "Militarizm ve Uluslararası Çatışmalar" kararı, savaşın kaynağına ilişkin Marksist teorinin klasik bir açıklamasıdır:

Kapitalist devletler arasındaki savaşlar kural olarak dünya pazarları için rekabetin sonucudur; çünkü her devlet sadece kendi pazarını pekiştirmenin değil, yeni pazarları ele geçirmenin peşindedir. [...] Dahası, bu savaşlar militarizmin hiç bitmeyen silahlanma yarışından kaynaklanır. [...] Dolayısıyla savaşlar kapitalizmin doğasında vardır; ancak kapitalist ekonomi yıkıldığında durur...¹

Birinci Dünya Savaşı'nın (İkinci Enternasyonal'i kargaşaya sürükleyecek şekilde) başlaması üzerine, bu sav sol tarafından dokunulmaz hale getirildi. Alman sosyal demokrat Friedrich Ebert, Ocak 1915'te şunu belirtti:

Bütün büyük kapitalist devletler son on yılda ekonomik hayatta artan bir yayılma gösterdi. [...] Pazarlar için kavga daha şiddetle yürütüldü. Pazarlar için kavgayla birlikte topraklar için kavga sürdü. [...] Böylece ekonomik çatışmalar siyasal çatışmalara, sürekli bir devasa silahlanma artışına ve nihayet dünya savaşına yol açtı.²

Kendi ülkesinin yenilgiye uğramasını açıkça dört gözle bekleyen az sayıdaki sosyalist liderden biri olan "devrimci bozguncu" Lenin'e göre, savaş emperyalizmin ürünüydü. İç ekonomilerde düşen kâr haddinin itkisiyle büyük devletlerin denizaşırı pazarlar için çekişmesi ancak bir intihar savaşıyla sonuçlanabilirdi; büyük yangının sosyal sonuçları ise uzun süredir beklenen uluslararası proletarya devrimine ve savaşın başladığı andan itibaren Lenin'in ısrarla savunduğu hâkim sınıflara karşı "iç savaş"a zemin hazırlayacaktı.³

Lenin'in ve yoldaşlarının şüphe götürür başarılarını silip atan 1989-91 devrimlerine kadar, komünist bloktaki tarihçiler bu mantık çizgisini sürdür-

1 Joll, *Second International*, s. 196 vd.

2 Buse, "Ebert", s. 436.

3 Lenin, *Imperialism, çeşitli yerlerde*.

düler. Berlin Duvarı'nın yıkılışından bir yıl sonra yayımlanan bir kitapta, Doğu Alman tarihçi Willibald Gutsche 1914'e doğru "maden ve çelik tekellerinin, [ayrıca] büyük bankaların nüfuzlu temsilcilerinin, elektrik mühendisliği ve deniz taşımacılığı şirketlerinin [...] barışçıl olmayan bir seçenek peşinde koşmaya eğilimli" olduklarını hâlâ ileri sürmekteydi.⁴ Meslektaş Zilch de savaş arifesinde Reichsbank, başkan Rudolf Havenstein'in "açık biçimde saldırgan hedefler" gütmelerini eleştirmektedir.⁵

Yüzeyden bakılınca, kapitalist çıkar çevrelerinin savaştan muhtemelen kazançlı çıkacağını düşünmek için haklı sebep vardır. Özellikle silah sanayisi büyük çaplı bir kapışma halinde çok büyük sözleşmeleri kapma fırsatını pek kaçırmazdı. Gerek Marksistlerin, gerekse anti-Semitiklerin gözünde uluslararası sermayenin habis gücünün timsali olan Rothschild Bankası'nın Britanya şubesinin, Hilare Belloc'a göre makineli tüfekleri Avrupa hegemonyası için anahtar niteliğinde olan Maxim-Nordenfelt şirketiyle finansal bağları vardı; bu şirketin 1897'de Vickers Brothers tarafından satın alınmasını finanse etmeye katkıda bulundu.⁶ Avusturyalı Rothschildler de silah sanayisine ilgi duymaktaydı: Onlara ait Witkowitz demirhanesi Avusturya donanmasına demir ve çelik, daha sonraları da Avusturya ordusuna kurşun sağlayan önemli bir tedarikçiydi. Başka bir örnek vermek gerekirse, Alman tersaneleri Büyük Amiral Alfred von Tirpitz'in donanma programı sayesinde büyük hükümet ihalelerini kazandı. 1898-1913 arasında sipariş edilen seksen altı donanma gemisinden altmış üçünü özel firmalardan oluşan küçük bir grup yaptı. Büyük kruvazör yapımında neredeyse tekel kuran Hamburg gemi yapım firması Blohm & Voss'un üretiminin beşte birinden fazlası donanma içindi.⁷

Gelgelelim, Marksist teori açısından rahatsız edici nokta, bu çıkarların işadamlarını büyük çaplı bir Avrupa savaşını istemeye yönelttiğine dair pek bulgu yoktur. Londra'da bankerlerin ezici çoğunluğu savaş ihtimalinden dolayı dehşet içindeydi; bunda savaşın uluslararası ticaret finansmanıya uğraşan akseptans firmalarının hepsini olmasa bile çoğunu batırma tehlikesi içermesinin küçümsenmeyecek payı vardı (bkz. Bölüm 7). Rothschildler bir İngiliz-Alman çatışmasının önüne geçmek için boşuna çalıştı ve bu çabalardan dolayı *The Times* dış haberler editörü Henry Wickham Steed'in "bizi tarafsızlığı savunmaya zorlayan kirli bir Alman-Yahudi uluslararası finansal girişimi" suçlamasıyla karşı karşıya kaldılar.⁸ Temmuz Krizi sırasında gelişmelerden (kısmen) haberdar edilen az sayıdaki Alman işadamından ne arma-

4 Gutsche, "Foreign Policy", s. 41-62.

5 Zilch, *Die Reichsbank*, s. 79.

6 Ferguson, *World's Banker*, Bölüm 29.

7 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 84.

8 Steed, *Through Thirty Years*, c. II, s. 8 vd.

del durmaktadır. Özellikle Paul Kennedy'nin eseri, iktisadın (nüfus, sanayi çıktısı, demir-çelik üretimi ve enerji tüketimi çerçevesinde ifade edilebilecek bir güç belirleyicisi olarak) "diplomasinin ardındaki gerçekler"den biri olduğu fikrinin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Buna göre, politikacılar iş dünyasının çıkarlarına mutlaka tabi olmaksızın emperyalist yayılmaya girişmede daha çok "özgür irade"ye sahiptir; ama ülkelerin ekonomik kaynakları, bu yayılmaya belli bir noktanın ötesinde sürdürülemez hale geleceği nihai kısıtlama getirir.¹⁴ Böyle bir çerçevede Britanya 1914'te emperyal "aşırı gerileme" sıkıntısından dolayı nispi gerileme içindeki bir devlettir; Almanya ise karşı konulamaz biçimde yükselen bir rakiptir. Kennedy ve birçok yandaşı gerileyen Britanya ile yükselen Almanya arasında bir kapışmanın kaçınılmaz olmasa bile en azından muhtemel olduğu görüşünü ileri sürmek için ekonomide, sanayide ve ihracattaki büyüme göstergelerine işaret ederler.¹⁵

Bu yaklaşımın tipik özelliği Almanya'nın "en güçlü modern sanayi ekonomisini" geliştirmekle "kıtanın süper büyük devleti"ne dönüştüğü yolunda Geiss'in ortaya attığı savdır:

Muazzam ve hâlâ büyüyen gücüyle Almanya, koruyucu kabuğu [aynen böyle] olmayan hızlı üretken bir reaktör gibiydi. [...] Ekonomik güçlülük duygusu 1871'den beri kazanılan özgüveni büyütür, Alman Reich'ini *Weltpolitik* yoluyla Birinci Dünya Savaşı'na sürükleyen kendine aşırı değer vermeye dönüştürdü.¹⁶

1870-71'deki birleşme Almanya'ya "tam anlamıyla birdenbire [Avrupa'da] gizli hegemonya [getirmişti]. [...] Almanların tamamının ya da çoğunun tek bir devlet çatısı altındaki birliğinin Avrupa'da en güçlü devlete dönüşmesi kaçınılmazdı." Dolayısıyla Almanya'nın hâkimiyetinde bir Avrupa'nın savunucuları en azından teorik olarak doğru çizgideydi: "Rusya'nın batısında kalan Kara Avrupası'nın ve Almanya'nın [...] ortaya çıkan devasa ekonomik ve siyasal güç bloklarının [yanında] [...] ancak Avrupa'nın işbirliğine girmesiyle [...] tutunabileceği yolundaki sonuçta hiçbir yanlışlık yoktu. Ve de birleşik bir Avrupa en güçlü devletin, yani Almanya'nın öncülüğünü neredeyse otomatikman benimsemek durumunda kalacaktı."¹⁷ İngiliz tarihçilerin çoğu için, bu meydan okumaya direnmek gerektiği apaçıktır.¹⁸

Böylece 1870-1914 arasındaki Avrupa tarihi, Britanya'nın ve Almanya'nın başlıca rakipler olduğu bir ekonomik rekabet tarihi olarak yazılmaya devam

14 Kennedy, *Rise and Fall of the Great Powers*, özellikle s. 269-77; Kennedy, "First World War", s. 7-40.

15 Tipik yaklaşım için bkz. Henig, *Origins*, s. 8 vd.

16 Geiss, *Der lange Weg*, s. 54, 116, 123.

17 Geiss, "German Version of Imperialism", s. 114.

18 Örneğin bkz. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 96 vd; T. Wilson, "Britain's 'Moral Commitment'", s. 381 vd.

ediyor. Oysa iktisat ve güç arasındaki ilişkiye dair bu model de köklü biçimde kusurludur.

Tablo 3 İngiliz ve Alman sanayi gücüne ilişkin bazı göstergeler, 1880 ve 1913

	1880		1913	
	Britanya	Almanya	Britanya	Almanya
Dünya imalatında nispi paylar (yüzde)	22,9	8,5	13,6	14,8
Toplam sanayi potansiyeli (Britanya 1900'de = 100)	73,3	27,4	127,2	137,7
Kişi başına sanayileşme (Britanya 1900'de = 100)	87,0	25,0	115,0	85,0

Kaynak: Kennedy, *Great Powers*, s. 256, 259.

1890-1913 arasında Alman ihracatının Avrupalı rakiplerine nazaran daha hızlı büyüdüğü ve brüt yurtiçi sermaye oluşumunun Avrupa'da en yüksek düzeye vardığı oldukça doğrudur. Tablo 3 Almanya'nın Britanya'ya meydan okuyuşu konusunda Kennedy'nin sunduğu istatistiksel verilerden bazılarını özetlemektedir. Dahası, büyüme oranları Almanya'nın nüfusu (yıllık yüzde 1,34), gayrisafi milli hasılası (yüzde 2,78) ve çelik üretimi (yüzde 6,54) açısından hesaplanınca, Almanya'nın 1890-1914 arasında hem Britanya'yı hem de Fransa'yı geçtiği tartışma götürmez.¹⁹

Gelgelelim, 20. yüzyıl başlarının dünya siyasetinde, en önemli ekonomik etken hiç de Alman ekonomik gücünün büyümesi değildi. Aksine, İngiliz finansal gücünün muazzam çapıydı.

Daha 1850'lerde İngiliz dış yatırımlarının toplamı 200 milyon sterlin civarındaydı.²⁰ Ancak yüzyılın ikinci yarısında sermaye ihracında üç büyük dalga yaşandı. Net dış yatırım, 1861-1872 arasında GSMH'nin yüzde 1,4'ünden yüzde 7,7'sine çıktıktan sonra, yeniden düşüşe geçip 1877'de yüzde 0,8'e indi. Ardından az çok düzenli yükselişle 1890'da yüzde 7,3'e çıktıysa da 1901'de tekrar yüzde 1'in altına düştü. Üçüncü yükseliş dalgasında dış yatırım 1913'te yüzde 9,1'le zirveye ulaştı – ta 1990'lara kadar aşamayacak olan bir düzeydi bu.²¹ Mutlak verilere göre, bunun getirdiği muazzam dış varlık birikimi 1860'taki 370 milyon sterlin düzeyini on katını aşan bir artışla 1913'te 3,9 milyar sterlin düzeyine, yani İngiliz zenginliğinin toplam stokunun yaklaşık üçte birine vardı. Bu dış yatırım düzeyine ulaşan başka bir ülke

19 Hesaplamada kullanılan istatistiklerin alındığı kaynaklar, Mitchell, *European Historical Statistics; Economist, Economic Statistics*; Bairoch, "Europe's Gross National Product", s. 281, 303.

20 E. Morgan ve Thomas, *Stock Exchange*, s. 88 vd.

21 *Financial Times*, 6 Mayıs 1997, s. 18: 1990-95 döneminde safi doğrudan yatırım artı portföy yatırımı GSYİH'nin yüzde 12'sinin biraz altındaydı.

yoktu. Tablo 4'ün gösterdiği üzere, en yakın ülke Fransa İngiliz toplamının yarısından az, Almanya ise dörtte birinin biraz üzerinde dış varlığa sahipti.

Tablo 4 1913'te toplam dış yatırımlar

	Toplam (milyon £)	Avrupa'daki kısım (yüzde)
Britanya	793	5,2
Fransa	357	51,9
Almanya	230	44,0
ABD	139	20,0
Diğer	282	veri yok
Toplam	1.800	26,4

Kaynak: Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, s. 225.

Britanya, Birinci Dünya Savaşı arifesinde toplam dış yatırımların yüzde 44'ü mertebesinde bir paya sahipti.²² Dahası, tablonun gösterdiği üzere, İngiliz dış yatırımlarının çoğu Avrupa dışına dönüktü; Alman yatırımlarının çok daha yüksek bir oranı kıta içindeydi. Bethmann Hollweg 1910'da İngiltere'den "ekonomik yayılma politikası açısından Almanya'nın kesin rakibi" diye söz etmekteydi.²³ Ekonomik yayılmayla dış yatırımları kastetmesi halinde bu doğrudu ama ihracat artışı anlamında doğru değildi; çünkü Britanya'nın serbest ticaret politikasından dolayı, emperyal pazarlarda (ve elbette bizzat iç pazarda) Alman ihracatçıların İngiliz firmalarına kafa tutmasını önleyecek hiçbir şey yoktu. Bu ticari rekabet, haliyle dikkatlerden kaçmadı; ama "Alman yapımı" ürünlere karşı gazete kampanyalarını bir İngiliz-Alman savaşının habercisi olarak görmek saçma olur, aynen Amerikalıların 1980'lerde Japon ekonomik "tehdidi" sözlerinin bir askeri çatışma belirtisi olarak görülmesi gibi.²⁴

Bazı ekonomi tarihçileri yüksek düzeyde sermaye ihracının İngiliz ekonomisini baltaladığını ileri sürer: Londra finans merkezi, gelir ve istihdam yaratmada imalatı bazı bakımlardan hizmet sektöründen üstün görenlerin gözde şamar oğlanıdır. İşin gerçeği şu ki sermaye ihracının İngiliz sanayisini yatırımdan yoksun bıraktığı ancak firmaları kendi tesislerini modernleştirmekten alıkoyan bir sermaye sıkıntısının varlığıyla ortaya konulabilir. Bu görüşü destekleyecek çok az bulgu vardır.²⁵ Dış yatırım döngüsü ve yurtiçi sabit

²² Pollard, "Capital Exports", s. 491 vd.

²³ Gutsche, "Foreign Policy", s. 50.

²⁴ Bkz. Buchheim, "Aspects of Nineteenth-Century Anglo-German Trade Policy", s. 275-89. Ayrıca bkz. Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, s. 46 vd, 262 vd; Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, c. I, s. 461 vd; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 60-63.

²⁵ Konuya ilişkin iyi bir değerlendirme için bkz. Pollard, *Britain's Prime*; Floud, "Britain 1860-1914", s. 1-26.

yatırım döngüsü arasında kesinlikle tersine bir ilişki olmasına karşın, sermaye ihracı gerçek anlamda İngiliz ekonomisinden bir sermaye “akışı” niteliğinde değildi; İngiliz ticaret açığının büyümesine bir şekilde “yol açtığı” da söylene-
mez.²⁶ Aslına bakılırsa, bu yatırımlarla elde edilen gelir yeni sermaye ihracını fazlasıyla karşıladığı gibi, (“görünmez” kazançlardan sağlanan gelirle birlikte) ticaret açığını her zaman aşmaktaydı. 1890’larda dış yatırımlar gayrisafi milli hasılanın yüzde 3,3ünü bulurken, yurtdışından sağlanan net emlak gelirinin oranı yüzde 5,6’ydı. Sonraki on yıl için rakamlar sırasıyla 5,1 ve 5,9’dur.²⁷

İngiliz ekonomisi niçin böyle bir hareket sergiliyordu? Dış yatırımların daha büyük kısmı “doğrudan” olmaktan ziyade, “portföy” niteliğindeydi; yani yabancı hükümetler ve şirketler adına çıkarılan tahvillerin ve hisselerin satışı yoluyla borsalar buna aracılık etmekteydi. Edelstein’a göre, yabancı menkul kıymetlerin “çekiciliği”ne getirilebilecek açıklama şuydu: Daha yüksek risk derecesi hesaba katılsa bile, 1870-1913 döneminin ortalaması alındığında, bunların getirisi yurtiçi menkul kıymetlerin getirisinden (yaklaşık yüzde 1,5’lik puanla) oldukça yüksekti. Ancak bu ortalama, hatırı sayılır dalgalanmaları gizler. Davis ve Huttenback 482 firmanın hesaplarını analiz ederek, yurtiçi getiri oranlarının bazen (örneğin 1890’larda) yabancı getiri oranlarından daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır.²⁸ Onların çalışması yatırımcıların gözünde emperyalizmin taşıdığı önemin nicel dö-kümünü de verir. İmparatorluk içindeki yatırımlarla sağlanan getiri oranları Britanya’nın siyasal denetiminde olmayan yabancı topraklardaki yatırımlarla sağlanandan belirgin biçimde farklıydı: 1884’ten önceki dönemde yüzde 67 daha yüksekti, sonrasında ise yüzde 40 düşüktü.²⁹ O halde İngiliz dış yatırımlarının düzeyindeki yükseliş, emperyalizmin ekonomik bakımdan irrasyonel bir ürünü müydü, yani sermayenin azami kârdan ziyade bayrağı izlemesinin bir örneği miydi? Aslında, Davis ve Huttenback bir bütün olarak alındığında İngiliz yatırımlarının asıl hedefinin emperyal sömürgeler olmadığını gösterir: 1865-1914 arasında yatırımların sadece dörtte biri İmparatorluk topraklarına, buna karşılık yüzde 30’u bizzat İngiliz ekonomisine ve yüzde 45’i yabancı ekonomilere yönelikti. Aynı çalışma *bir bütün olarak* uluslararası sermaye piyasasını istikrara kavuşturmanın bir mekanizması olması itibarıyla, İmparatorluk’ta maddi çıkarı olan varlıklı İngiliz yatırımcılarına dayalı elit bir tabakanın varlığına işaret eder.

Britanya’dan yüksek düzeyde sermaye ihracı, İngiliz ekonomisinin küresel rolünün de ayrılmaz bir parçasıydı; çünkü mamul mallar ihraç eden,

26 Cain, *Economic Foundations*, s. 43 vd.

27 Edelstein, *Overseas Investment*, s. 24 vd, 48, 313 vd.

28 Davis ve Huttenback, *Mammon*, s. 81-117; Pollard, “Capital Exports”, s. 507.

29 Davis ve Huttenback, *Mammon*, s. 107.

gıda ürünleri ile başka birincil ürünler ithal eden ve büyük çapta insan “ihraç” eden bir ekonomiydi. Birleşik Krallık’tan toplam net göç 1900-1914 arasında 2,4 milyon gibi şaşırtıcı bir düzeye çıktı.³⁰ İngiltere Bankası aynı zamanda uluslararası para sisteminde son kredi merciiydi. Britanya’da 18. yüzyılda kökleşen altın standardına bağlı ülkeler 1868’de sadece Britanya ve Portekiz’di; 1908’e varıldığında ise bütün Avrupa altın standardına geçmişti (her ne kadar Avusturya-Macaristan, İtalya, İspanya ve Portekiz’in para birimleri tam nakde çevrilebilir olmasa da).³¹ Birçok yönüyle emperyalizm, 20. yüzyıl sonlarında “küreselleşme” olarak adlandırdığımız durumu andıran 19. yüzyıl sonlarındaki ekonomik gelişmelere eşlik eden siyasal olguydu. Günümüzde olduğu gibi, o zaman da küreselleşme, dünyada tek bir süper gücün ortaya çıkışıyla ilişkiliydi. Britanya şimdiki ABD’nin konumundaydı; aradaki tek farklılık, İngiliz hâkimiyetinin çok daha resmi bir karakterinin olmasıydı. Britanya İmparatorluğu’nun toprakları 1860’ta 24,3 milyon kilometrekareyken, 1909’da toplam 32,5 milyon kilometrekareye çıktı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde 444 milyon kadar insan İngiliz egemenliğinin bir biçimi altında yaşamaktaydı ve bunun ancak yüzde 10’u Birleşik Krallık’taydı. Kaldı ki bu rakamlar Britanya’nın (savaş gemisi tonajının 1914’te Alman donanmasının iki katından fazla olması açısından) dünyanın en büyük donanmasına ve en büyük ticaret filosuna sahip olması sayesinde denizlere az çok hâkim olduğunu hesaba katmaz. J. L. Garvin’in 1905’teki ifadesiyle, “doğal olanın ötesine geçen çapta ve ihtişamda bir hâkimiyet”ti bu. Böyle bir durum diğer başlıca devletlerin bakış açısından adaletsiz görünmekteydi. *The Riddle Sands* [Kumların Muamması] romanında Carruthers bile “Fetihten ve gasptan söz edemeyiz,” diye teslim eder. “Dünyadan kıyak bir pay kapmış durumdayız ve onların bizi kıskanmaya her bakımdan hakları var.”³²

Ne var ki insan, mal ve sermaye açısından emsali görülmemiş ve şimdiye kadar dengine varılamamış bir dolaşım serbestliğinin damgasını vurduğu bir dönemde, bir devletin küresel süper güce nasıl kafa tutabileceği öyle hemen görülecek kadar açık değildi. Britanya savaştan yirmi yıl önce dışarıya göç ve sermaye ihracı artışına sahne olurken, Almanya’dan insan göçü kesildi ve oluşan yeni sermayenin ihraç edilen oranı azaldı.³³ Bu ayrılığın iki ülkenin iç ekonomik performansında farklılıklara mı yol açtığı yoksa bu farklılıklardan mı kaynaklandığı belirsizdir; ama görece uluslararası güç bakımından getirdiği sonuçlar açıktır. Offer’ın yakın dönemde işaret ettiği üzere, Britanya’dan

30 Offer, *First World War*, s. 121.

31 Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 29-66; Eichengreen ve Flandreau, “Geography of the Gold Standard”.

32 Reader, *At Duty’s Call*, s. 71.

33 Özellikle bkz. Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 134. Krş. Sommariva ve Tullio, *German Macroeconomic History*, s. 41-50.

yüksek düzeydeki göçle ortaya çıkan hısımlık bağları dominyonların ana-vatana sadakatini sağladı.³⁴ Buna karşılık, Almanya'da doğum oranının gerileyişi ve dışarıdan göç hacminin yükselişi, Doğu Avrupa'nın üstün insan gücü konusundaki Alman duyarlılığını artırdı. Almanya'nın ihracattaki artan başarısının İngiliz çıkarları için bir tehdit gibi görüldüğü doğrudur; ama Almanlar ihracattaki büyümenin (ve bunun sonucunda ithal hammaddelere sürekli bağımlılığın) daha başarılı sömürgeci devletlerin korumacı politikalarıyla tehlikeye düşebileceği korkusu içindeydi.³⁵ Britanya'nın 1914'ten önce kendi imparatorluk topraklarında serbest ticaret politikasını sürdürmesine karşın, Joseph Chamberlain'in ateşlediği "emperyal tercih" ve gümrük reformu tartışması, ihracata dönük diğer ekonomilerin pek göz ardı edemeyeceği endişe verici bir olasılığı gündeme getirdi.

Son olarak, İngiliz ve Fransız sermaye ihracı hiç kuşkusuz bu ülkelerin uluslararası siyasal manivela gücünü artıran bir etkendi. Pan-Alman Birliği ilk yayınlarının birinde şöyle yakınmaktaydı:

[Biz] gücünü olabildiğince askerlik hizmetine hasreden [ve] her yıl savunmaya yarım milyar harcayan elli milyonluk bir halkız. [...] Eğer askeri gücümüz ancak [...] lütüfkâr İngiliz rızasını aldığımız yerlerde adil haklarımızı elde etmemizi sağlayacaksa, kan ve para fedakârlığımız elbette aşırı olur.³⁶

Bülow'un hayıflandığı husus şuydu: "Fransa'nın muazzam [uluslararası] nüfuzu [...] büyük ölçüde sermaye ve likidite zenginliğinin ürünüdür."³⁷ Ekonomi tarihçiler çoğu kez Alman bankalarının yurtiçi sanayi yatırımı yönündeki tercihini överler; ama böyle yatırımlar Alman denizaşırı gücünü artırmaya hiçbir katkıda bulunmadı. Dolayısıyla Almanya'nın uluslararası nüfuzu kısıtlıydı: 1895'ten beri sağladığı çarpıcı düzeydeki sanayi büyümesi paradoksal bir gelişmeyle bazı bakımlardan uluslararası pazarlık konumunu zayıflattı.

KAÇINILAN SAVAŞLAR

Emperyalizmin yol açmış olması gereken bir savaş var idiyse, 1870'lerde ve 1880'lerde Britanya ve Rusya arasında ya da 1880'lerde ve 1890'larda Britanya ve Fransa arasında kıyısından dönülen savaştı. Bu üç devlet sonuçta gerçek emperyal rakiplerdi; (Britanya ve Rusya örneğinde) İstanbul'dan Kâbil'e kadar, (Britanya ve Fransa örneğinde) Sudan'dan Siyam'a kadar birbirleriyle sürekli çatışma içine girmişlerdi. 1895'teki gelişmeleri yaşayanların çok azı

34 Offer, *First World War*, s. 121-35.

35 Geiss, *Der lange Weg*, s. 188 vd.

36 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 64.

37 Kaiser, "Germany and the Origins of the First World War", s. 454 vd.

yirmi yıl sonra aynı safta bir savaşa tutuşabileceklerini kestirebilirlerdi. Ne de olsa, önceki yüzyılın ortak diplomatik hafızası, Tablo 5'in gösterdiği üzere, Britanya, Fransa ve Rusya arasında tekrarlanıp duran sürtüşmelerle doluydu.

Tablo 5 Uluslararası saflaşmalar, 1815-1917: Genel bir bakış

Dönem	“Batı”	“Orta”	“Doğu”
1793-1815		Fransa	<Britanya + Rusya + Prusya + Avusturya>
1820-29	(Britanya)	İspanya + Portekiz + Napoli + Yunanistan	<Rusya + Prusya + Avusturya + Fransa>
1830-39	Britanya + Fransa	Belçika	<Rusya + Prusya + Avusturya>
1840-49	Britanya + Türkiye	Fransa + Piemonte + Macaristan + Prusya	Rusya + Avusturya
1850-58	<Britanya + Fransa + Avusturya + Türkiye >	(Prusya)	Rusya
1859-67	(Britanya) (Rusya)	Fransa + Piemonte + Prusya	Avusturya
1867-71	(Britanya) (Rusya) (Avusturya)	<Almanya + İtalya>	Fransa
1871-5	(Britanya)	Fransa	<Rusya + Avusturya + İtalya> <Almanya + Avusturya + İtalya>
1876-8	Britanya + Türkiye	Fransa <Almanya + Avusturya + İtalya>	Rusya
1879-86	Britanya	Fransa	<Rusya + Almanya + Avusturya>
1887-9	<Britanya + İtalya + Avusturya>	Fransa	<Rusya + Almanya> <Almanya + Avusturya>
1890-98	Britanya	<Fransa + Rusya>	< Almanya + Avusturya + İtalya>
1899-1901	Britanya + Almanya?	<Fransa + Rusya>	<Almanya + Avusturya>
1902-4	<Britanya + Japonya>	<Fransa + Rusya>	<Almanya + Avusturya + İtalya>
1905	<Britanya + Japonya> <Britanya + Fransa>		Almanya + Rusya?
1906-14	<Britanya + Japonya> <Britanya + Fransa + Rusya>	<Fransa + Rusya> İtalya	<Almanya + Avusturya>
1914-17		<Britanya + Fransa + Rusya + İtalya>	< Almanya + Avusturya + Türkiye >

Notlar: < > resmi ittifak ya da antant; () tarafsız

Britanya'nın hem Rusya'yla hem de Fransa'yla ilişkilerinin 1880'lerde ve 1890'larda ne kadar bozuk olduğu kolayca unutulabilir. İngilizlerin 1882'de Mısır'ı askeri bakımdan işgal etmesi sadece İngiliz yatırımcıların değil, genel olarak Avrupalı yatırımcıların çıkarları için de Mısır maliyesini istikrara kavuşturmaya yönelikti (ve sonuçta bunu başardılar). Ancak bu durum beraberinde uzun süreli bir diplomatik rahatsızlığı getirdi. Britanya, 1882-1922 arasında Mısır işgaline son vereceği yönünde diğer devletlere en az altmış altı defa söz verme gereği duydu. Öyle olmadı ve Mısır'ı işgal ettiği andan itibaren, Britanya her iki ana emperyal rakibinin benzer yayılma girişimlerini durdurmaya çalışırken, diplomatik bir dezavantajla karşı karşıya kaldı.

Rusya'nın meşru biçimde benzer hak iddialarında bulunabileceği en az iki bölge vardı: Orta Asya ve Balkanlar. Her iki durumda da Britanya'nın karşı koyması güvenilirlikten tamamen uzaktı. Nisan 1885'te, Gladstone'un ikinci başbakanlığının son günlerinde, Rusların Pencdeh'te Afgan kuvvetleri karşısındaki zaferinin ardından bir İngiliz-Rus çatışması tehlikesi belirdi. Rus hükümetinin Bulgar kralı Aleksandr'ın Bulgaristan'ı ve Doğu Rumeli'yi kendince birleştirmesini önlemek için müdahalede bulunduğu 1885'te benzer bir gelişme yaşandı. İngilizlerin Mısır'da yönetime el koyuşuna Fransa daha da saldırgan tavırla tepki gösterdi. Aslına bakılırsa, 1880'lerde ve 1890'larda diplomasi sahnesinin en önemli unsuru birçok bakımdan İngiliz-Fransız husumetiydi. Fransızların Çinhindi'deki Tonkin'e sefer düzenlediği 1886'da, Fransız Rothschildler Bismarck'ın oğlu Herbert'e "sonraki Avrupa savaşının İngiltere ve Fransa arasında olacağı" tahminini tedirgin biçimde aktardı.³⁸ Bazı gözlemcilerin Liberal politikacı Rosebery kontunun 1892'de dışişleri bakanlığı görevine dönüşünün durumu düzeltebileceğini ummasına karşın, Rosebery'nin önceki hükümetin Fransız fobisi üzerine kurulu politikasını başka yerlerde sürdürmeye eğilimli olduğu çarçabuk ortaya çıktı. Fransa'nın Temmuz 1893'te Mekong Nehri'ndeki bir donanma kapışmasının ardından bir şekilde Siyam'ı almaya niyetlendiğine dair söylentiler onu korkuttu. Ertesi ocak ayında Avusturya'nın Boğazlar üzerindeki Rus tasarılarından duyduğu endişeler üzerine, Rosebery Avusturya büyükelçisine "İngiltere'yi Rusya'yla bir savaşa sokma tehlikesinden çekinmeyeceği" teminatını verdi.³⁹

Tahmin edileceği gibi, İngiliz-Fransız husumetinin asıl sebebi Mısır ve güney komşusu Sudan'dı; öyle ki İngiltere ve Fransa arasında bir savaş 1895'te somut bir olasılık gibi görünmeye başladı. Fransız hükümetinin Yukarı Nil kıyısındaki Faşoda'yı denetim altına almak için bir tür girişimde bulunmaya niyetli olduğu 1894 başlarında apaçıktı. Faşoda üzerindeki Fransız denetimi-

38 E. Dugdale, *German Diplomatic Documents*, c. I, s. 284.

39 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 342.

nin İngilizlerin Mısır'daki konumunu tehlikeye atmasından çekinen (ve aynı yılın mart ayında başbakanlığa getirilen) Rosebery, Faşoda'nın güneyindeki yöreyi Batı Kongo'nun bir şeridi karşılığında Belçika Kongosu'na kiralamak üzere Belçika kralıyla alelacele bir anlaşmaya vardı; besbelli ki maksadı Fransızların Faşoda'ya girişinin önünü kesmektir. Bunu izleyen zorlu müzakerelerde Fransız dışişleri bakanı Gabriel Hanotaux'nun Faşoda konusunda bir tür uzlaşmaya varma girişimleri boşa çıktı; Fransız kâşif Marchand öncülüğündeki bir keşif heyeti Yukarı Nil'e doğru yola koyulduğunda, Rosebery'nin Dışişleri Bakanlığı parlamento müsteşarı Sir Edward Grey, olayı "hasmane bir davranış" olarak kınadı. İşte bu kritik anda (Haziran 1895) Rosebery'nin istifa etmesi, Britanya'yı benzeri görülmemiş bir diplomatik tecrit durumunda bıraktı. Neyse ki başa geçen Salisbury hükümeti şanslı bir gelişmeyle, aynı sıralarda İtalya'nın Adova'da Habeş kuvvetlerine yenilmesiyle dikkat dağıtıcı bir küçük gösteri sağladı. Bu da Britanya'yı çabuk davranmaya yöneltti ve tam bir hafta sonra Sudan'ı geri alma emri verildi. Gelgelelim, Hanotaux'nun ardılı Théophile Delcassé İngiliz komutan Kitchener'in Omdurman'da Sudanlı dervişlere karşı zaferine Faşoda'yı işgal ederek karşılık verince, savaş tehlikesi büyüdü.

Faşoda olayı bize büyük devletler arasında çıkmayan ama çıkmış olabilecek bir savaşı hatırlattığından ilginçtir. Benzer şekilde gerek 1895'te, gerekse 1896'da Britanya'nın ve Rusya'nın donanmalarıyla Boğazlar'ı aşıp İstanbul üzerinde doğrudan denetim sağlama fikrine kapıldıklarını unutmamak önemlidir. Her iki taraf da böyle bir adım atma riskini göze alacak ölçüde deniz gücünden emin değildi; ama bu işe kalkılırsaydı, en azından 1878'deki kadar ciddi bir diplomatik kriz yaşanırdı. Bu noktada, kıyısından dönülen savaşın Britanya ve Rusya arasında çıkması söz konusuydu. Bütün anlatıların gösterdiği şey şu ki sonunda Britanya, Fransa ve Rusya'nın aynı safta çarpıştığı bir savaşın niçin çıktığını açıklayacaksa, emperyalizmin cevabı sunması pek olası değildir.

O aşamada her iki emperyal rakibinin de güçlerini birleştirecek kadar birbirlerine yakın olmayışı Britanya açısından talihli bir durumdu. St. Petersburg, Afrika meselelerinde Paris'e destek vermekten ne kadar uzaksa, Paris de Boğazlar konusunda St. Petersburg'a destek vermekten o ölçüde uzaktı. Fransa Avrupa'daki en demokratik seçim sistemlerinden birinin uygulandığı bir cumhuriyetti; Rusya ise mutlakıyetçi monarşilerin sonuncusuydu. Ancak bir Fransız-Rus ittifakı hem stratejik hem de ekonomik açıdan anlamlıydı. Fransa'nın ve Rusya'nın ortak hasımları vardı: Almanya ikisinin arasında, Britanya ise çepeçevre etraflarındaydı.⁴⁰ Dahası, Fransa sermaye ihraç eden

40 Kennan, *Fateful Alliance*.

bir ülkeyken, sanayileşmekte olan Rusya dış kredilere muhtaçtı. Nitekim Fransız diplomatlar ve bankerler, Fransız sermayesine dayalı bir Fransız-Rus antantı olasılığını daha 1880’de görüşmeye başladı. Bismarck’ın Reichsbank kredileri için Rus tahvillerinin ek teminat olarak kullanılmasını yasaklama kararı (ünlü “Lombardverbot”) genellikle az çok kaçınılmaz bir yeni yöneliş için katalizör olarak görülür.⁴¹

Daha yakın Fransız-Rus bağları açısından finans dışı bir dizi sebep de vardı; II. Wilhelm’in 1888’de tahta çıkışından ve Bismarck’ın iki yıl sonra görevden alınışından sonra Alman hükümetinin gittikçe hasmane tutum takınması küçümsenmeyecek bir rol oynadı. Wilhelm’in ve yeni şansölye General Leo von Caprivi’nin Rusya’yla bir savaş halinde Avusturya’ya Alman desteği verileceği yolundaki güvenceleri ve gizli İkili Sigorta Antlaşması’nı yenilemeyi pervasızca reddetmeleri finansal saiklere gerek bırakmadı: Fransa’nın ve Rusya’nın birbirlerine yönelmeleri mantığa uygundu. Bununla birlikte, böyle bir saflaşmanın önünde ne kadar çok engel bulunduğunu kavramak önemlidir. Her şeyden önce finansal güçlükler vardı. Paris borsasında nükseden istikrarsızlık (1882 Union Générale krizini 1889’da Comptoir d’Escompte iflasının ve 1893’te Panama Kanalı krizinin izlemesi) Fransa’nın büyük ölçekli Rus finansal operasyonlarıyla başa çıkamadaki temel kapasitesine kuşku düşürdü. Rus tarafında da finansal sorunlar vardı. Ruble ancak 1894-97’de altın standardına bağlandı ve Fransız tahvil piyasası Rus tahvillerinden sakındı; düzenli bir değer kazanma ancak 1886, 1888 ve 1891’deki keskin fiyat düşüşlerinden sonra başladı.

Rusya’ya ilk büyük çaplı Fransız istikrazı 1888 sonbaharında borsada satışa sunuldu.⁴² Ertesi yıl Paris Rothschildleri toplam nominal değeri 77 milyon sterlini bulan büyük çaplı iki Rus tahvil ihracı üstlenmeyi kabul etti ve bunu sonraki yıl 12 milyon sterlinlik üçüncü bir ihraç izledi.⁴³ Yaklaşık 16 milyon sterlin değerinde başka bir istikraz 1894’te çıkarıldı;⁴⁴ 1896’da da aynı miktarda bir tahvil ihracına başvuruldu.⁴⁵ O sırada Rus fonları sürdürülebilir bir görüntü kazanma yolundaydı; fakat yatırımcılar ikinci istikraz, Çar’ın Paris’e ziyaretinin tam zamanında yetişen desteğiyle ancak yavaş yavaş para yatırdı.⁴⁶ Alman Dışişleri Bakanlığı sırf Rus maliyesi üzerinde bir Fransız tekeli önlemek amacıyla Alman bankalarını 1894 ve 1896 Rus

41 Stern, *Gold and Iron*, s. 442.

42 Girault, *Emprunts russes*, s. 159-62; Kennan, *Franco-Russian Relations*, s. 382 vd; Stern, *Gold and Iron*, s. 446 vd. Krş. Kynaston, *City*, c. I, s. 312.

43 Kennan, *Decline of Bismarck’s European Order*, s. 387-90; Poidevin, *Relations économiques*, s. 46-50. Krş. Davis, *English Rothschilds*, s. 230-32.

44 Poidevin, *Relations économiques*, s. 46-50.

45 Girault, *Emprunts russes*, s. 314-20.

46 Agy., s. 73 vd.

istikrazlarına katılmaları için olumlu yönde teşvik etmeye başladı.⁴⁷ Fakat iş işt en geçmişti. Yeni yüzyıla girilirken, Fransız-Rus ittifakından daha sağlam bir diplomatik ilişki yoktu. Bu ittifak kredi ve borç üzerine kurulu uluslararası bir kombinezonun klasik örneği olma özelliğini korumaktadır. Rusya'ya açılan Fransız kredilerinin toplamı 1914'e doğru 3 milyar rubleyi aştı; bu tutar ülkenin toplam dış borcunun yüzde 80'ine denkti.⁴⁸ Bütün Fransız dış yatırımlarının yaklaşık yüzde 28'i Rusya'daydı ve bunun hemen hepsi devlet tahvilleriydi.

Ekonomi tarihçileri geçmişte Rus hükümetinin içeride sanayileşmeyi finanse etmek üzere dışarıya borçlanma stratejisine eleştirel yaklaşırlardı. Oysa varılan sonuçlarda hata bulmak çok zordur. Rus ekonomisinin 1914'ten önceki otuz yılda olağanüstü hızla sanayileştiği tartışmasızdır. Gregory'nin rakamlarına göre, Rusya'da safi milli hasıla 1885-1912 arasında yılda ortalama yüzde 3,3'lük bir hızla büyüdü. Yıllık yatırımlar milli gelirin yüzde 8'inden yüzde 10'una çıktı. Kişi başına sermaye oluşumu 1890-1913 arasında yüzde 55 yükseldi. Sanayi üretimi yılda yüzde 4-5'lik bir hızla büyüdü. PİK demir üretimi 1898-1913 döneminde yüzde 100'ün üzerinde bir artış gösterdi; demiryolu şebekesi yüzde 57 genişledi; ham pamuk tüketimi yüzde 82 arttı.⁴⁹ Kırsal kesimde de ilerleme vardı. Tarım üretimi 1860-1914 arasında yılda ortalama yüzde 2'lik bir hızla büyüdü. Bu büyüme yıllık nüfus artışı hızından (yüzde 1,5) oldukça yüksekti. Nüfus 1900-1913 arasında yüzde 26 civarında arttı; ama toplam milli gelir neredeyse iki katına çıktı. Tablo 6'nın gösterdiği üzere, 1914'ten önce ekonomisi en hızlı büyüyen ülke Almanya değil, Rusya'ydı.

Rusya'da 1917 devrimlerini ele alan tarihçilerin anlatımlarına 1890'lardan başlamaları modadır. Oysa ekonomi tarihçisi gelmekte olan bir musibetin çok az belirtisini görür. Rusların 1913'teki ortalama durumu 15 yıl öncesine nazaran açık biçimde daha iyiydi: Kişi başına gelir bu dönemde yüzde 56 kadar arttı. Ölüm oranı 1870'lerin sonlarında binde 35,7 iken, 1906-10 arasında binde 29,5'e indi; bebek ölüm oranında (sağ doğumlarda binde 275'ten binde 247'ye) bir düşüş vardı. Okuryazar oranı 1897-1914 arasında nüfusun yüzde 21'inden yüzde 40'ına yükseldi. Elbette hızlı sanayileşme, genelde sosyal uçurumları kentsel Rusya'da derinleştirirken, (nüfusun yüzde 80'inin hâlâ yaşadığı) araziye aç kırsal Rusya'da azaltmadı. Buna karşılık sanayileşme Rus yöneticilerin ondan hararetle beklediği sonucu vermiş gibiydi: Artan askeri güç. Rus İmparatorluğu doğuya ve güneye doğru şaşırtıcı hızla genişledi. Malum Kırım ve Tsuşima yenilgileri arasındaki dönemde, Rus generalleri

47 Poidevin, *Relations économiques*, s. 46-50; Girault, *Emprunts russes*, s. 73.

48 Liyaşchenko, *History of the National Economy*, s. 714.

49 Rakamların alındığı kaynak Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 218, 253-5, 328.

Orta Asya ve Uzakdoğu'da gözlerden uzak sayısız zafer kazandı. 1914'e varıldığında Rus İmparatorluğu 22,1 milyon kilometrekarelik alanı kaplamakta ve Karpatlar'dan Çin sınırlarına kadar uzanmaktaydı.

Tablo 6 Safi milli hasıladaki artış yüzdesi, 1898-1913

Britanya	İtalya	Almanya	Rusya	Fransa	Avusturya
40,0	82,7	84,2	96,8	59,6	90,9

Kaynak: Hobson, "Wary Titan", s. 505.

İlginç (ve Britanya açısından şanslı) olan şey, Fransız-Rus ittifakının bu ikili-nin başta gelen emperyal hasmı Britanya'ya karşı hiçbir zaman ciddi biçimde kullanılmamasıydı. Britanya'da böyle bir olasılığı ciddiye alanlar sırf William Le Queux (bkz. Bölüm 1) gibi fantezi meraklıları değildi. Liberal politikacı Sir Charles Dilke 1888'de İngiliz ordusunun gelecekte karşılaşabileceği güç-lüklere kafa yorarken, potansiyel hasımlar olarak "sadece Rusya ve Fransa"yı belirtmişti. "Fransa'yla aramızdaki farklılıklar yaygındır ve günün birinde Rusya'yla savaşa girmemiz neredeyse kesindir."⁵⁰ Birinci Deniz Lordu Selborne kontu, 1901 gibi geç bir tarihte Fransa'nın ve Rusya'nın ortak zırhlı gemi filolarının yakında Kraliyet Donanması'nınkine eşit olacağı uyarısında bulunma gereğini duydu.⁵¹

Britanya'nın Akdeniz, Boğaziçi, Mısır ve Afganistan gibi çok uzak savaş alanlarında Fransa ve Rusya'yla çarpıştığı alternatif bir dünya savaşı fikri günümüzde bize akıl almaz bir şey olarak çarpıcı gelir. Fakat o dönemde böyle bir senaryo, gerek Fransa'yla, gerekse Rusya'yla yıllarca imkânsız (Chamberlain'in ifadesiyle "başarısızlığa mahkûm") sayılan İngiliz ittifakla-rından daha az inanılmazdı.

ASLAN VE KARTAL

Güçlü ekonomik ve siyasal etkenler sonuçta Fransa'yı ve Rusya'yı mukadder ittifaka yöneltti. Britanya ve Almanya için aynı şey elbette söylenemez; ama sonunda ölümcül bir İngiliz-Alman husumetine yol açan aşılmaz etkenlerin bulunduğu da ileri sürülemez. Doğrusu tam tersi bir durum, yani (dosdoğru bir ittifak olmasa bile) bir İngiliz-Alman mutabakatı sadece istenir değil, müm-kündü de. Ne de olsa, Almanya'nın "bir kavgaya yol açacak ölçüde bizimkilerle uyuşmayan çıkarları" bulunmadığını düşünen tek kişi Dilke değildi.

50 Reader, *At Duty's Call*, s. 61. H. M. Stanley'nin Rusya'yla ve Fransa'yla "savaş kabusu" iması için ayrıca bkz. s. 67.

51 Monger, *End of Isolation*, s. 10.

Tarihçiyi sonuçsuz kalmış diplomatik inisiyatifleri sanki böyle olmaları kaçınılmazmış gibi küçümseme durumuna düşüren güçlü bir ayartıcılık her zaman vardır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışından önceki yıllarda Britanya ve Almanya arasında bir tür mutabakat sağlama çabaları çoğu kez böyle bir küçümsemeye konu olmuştur. Bir İngiliz-Alman ittifakı fikrine ancak Londra finans merkezinin bankerleri, özellikle de Alman ve Yahudi kökenli olanları için cazipmiş gibi bakılır – o dönemde Alman fobisi taşıyanların ifade etmekte tereddüt etmediği bir görüştü bu haliyle.⁵² Oysa Britanya ve Almanya arasındaki ilişkinin sonuçta düşüşe geçip savaş haline varması geçmişe dönük bakışla kaçınılmaz sayılmamalıdır. Bir tür mutabakat yönündeki savlar birçok bakımdan ortak uluslararası çıkarlara dayalıydı. Durumun *öncesine* bakıldığında, (Britanya'nın kendisini algıladığı gibi) biri "aşırı gerilmiş" ve (Almanya'nın kendisini algıladığı gibi) diğeri "fazla gerilmemiş" iki devletin diplomatik düzeyde işbirliğine girmemiş olması için belirgin bir sebep yoktur. "Her ülkenin politikasına özgü temel önceliklerin karşılıklı dışlayıcı olduğunu" söylemek düpedüz doğru değildir.⁵³ Bu saptama, İngiliz-Alman ilişkilerinde siper kırımını önlemiş olabilecek "kaçan fırsatlar" yönündeki eski savı, yani çok sıkça olaylara sonradan bakma dirayetine ve güvenilmez anılara dayanan bir mantık çizgisini diriltme anlamına gelmez;⁵⁴ İngiliz-Alman antantının gelişmemesinin mukadder olmaktan ziyade muhtemel bir sonuç olduğuna işaret etmekten ibarettir.

Bir İngiliz-Alman antantı olasılığının derin kökleri vardı. Ne de olsa, Almanya'nın Fransa'yı küçük düşürücü bir yenilgiye uğrattığı 1870-71'de Britanya kenarda durmuştu. Britanya'nın 1880'lerde Rusya'yla yaşadığı güçlüklerin de Almanya'yla ilişkiler açısından olumlu sonuçları vardı. Bismarck'ın 1887'deki bir İngiliz-Alman ittifak önerisinden hiçbir sonucun çıkmamasına karşın, Salisbury'nin İtalya ve Avusturya'yla Akdeniz'de ve Karadeniz'de statükoyu korumaya yönelik gizli Üçlü Antant'ı, İtalya ve Avusturya'nın da içinde yer aldığı Alman Üçlü İttifakı yoluyla Berlin'e uzanan dolaylı bir bağ yarattı.

Bu durum Almanya 1880'lerde sömürgeci taleplerde bulunmaya başladığında, Britanya'nın niçin çok az direniş gösterdiğini kısmen açıklar. Alman şansöyesinin Afrika haritası elbette Avrupa haritasının (ve belki Alman iç siyaseti haritasının) gölgesinden ibaretti; bununla birlikte Bismarck Britanya'nın Mısır konusundaki zafiyetinden yararlanmak amacıyla Afrika'daki Alman emellerini abarttı. 1884'ten itibaren bölgedeki bir dizi cüretkâr Alman mü-

52 Kennedy, *Rise of the German Antagonism*, s. 47 vd.

53 Koch, "Anglo-German Alliance Negotiations", s. 392; Kennedy, "German World Policy", s. 625. Ayrıca bkz. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 245.

54 Özellikle bkz. Eckardstein, *Lebenserinnerungen*; Meinecke, *Die Geschichte*.

dahalesine bahane olarak Mısır'ı kullandı; Britanya'ya Afrika'da bir Fransız-Alman "Tarafsızlar Birliği" tasarısıyla gözdağı verdi, Güneybatı Afrika'daki Angra Pequena üzerinde Alman denetimini ilan etti ve Kap Kolonisi ile Portekiz Batı Afrikası arasındaki bütün topraklar üzerinde hak iddiasında bulundu. İngiliz tepkisi Güneybatı Afrika sömürgesini kabul ederek ve Kamerun ile Doğu Afrika'daki yeni toprak kazanımlarını sineye çekerek, fiilen Almanya'yı yatıştırmak oldu. Alman büyükelçisi Paul von Hatzfeldt'in 1886'da gündeme getirdiği Zengibar meselesi tipikti: Almanya'nın Zengibar'da konuşulmaya değer bir ekonomik çıkarı yoktu (ve nitekim 1890'da burayı Kuzey Denizi'ndeki Heligoland'la takas etti); ama Britanya basbayağı geri adım atmaya böylesine hazırken, bu bölge üzerinde hak iddia etmekte yarar vardı. Britanya ve Almanya arasındaki 1890 anlaşması Britanya'ya, Kuzey Denizi adalarından Heligoland'ı ve Alman Güneybatı Afrikası'nın Zambezi Nehri'ne ulaşmasını sağlayan dar bir toprak şeridi karşılığında Zengibar'ı kazandırdı.

Çin bir tür İngiliz-Alman işbirliğinin gelişmeye en açık görüldüğü konuydu. Çoğu durumda olduğu gibi, bunun kökeninde de finans yatmaktaydı. Emperyal Çin için ilk dış kredinin açıldığı 1874'ten beri Çin hükümetinin başta gelen dış finansman kaynağı Hong Kong merkezli iki İngiliz firmasıydı: Hong Kong & Shanghai Banking Corporation ve Jardine, Matheson & Co.⁵⁵ Çin'in deniz gümrüğü de Sir Robert Hart'ın şahsında İngiliz hükümetinin denetimindeydi. Mart 1885'te Alman banker Adolph Hanseman, Çin hükümetinin ve demiryollarının finansmanını yeni bir kartelin İngiliz ve Alman üyeleri arasında eşit bölüştürme önerisiyle Hong Kong & Shanghai Bank'e başvurdu. Müzakereler Şubat 1889'da önde gelen on üçü aşkın Alman bankasının yer aldığı bir ortak girişim olarak Deutsch-Asiatische Bank'in kurulmasıyla sonuçlandı.⁵⁶

Japonya'nın 1894-95 savaşında Çin'i yenilgiye uğratması, Uzakdoğu'da artan Rus nüfuzu hayaletini gündeme getirmekle, Berlin ve Londra arasında işbirliği için mükemmel bir fırsat yarattı. Bankerler (Hanseman ve Rothschild) esasen Hong Kong & Shanghai Bank ve yeni Deutsch-Asiatische Bank arasında, kendi hükümetlerince uygun resmi desteğin verilmesi halinde, Rusya'nın Çin üzerinde aşırı nüfuz kazanmasını önleyeceğini umdukları bir ortaklığı geliştirme peşindeydiler. Hiç kuşkusuz, bankerlerin özelemleri diplomatların ve politikacıların özelemlerinden uzaktı. Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki *akıl hocası* Friedrich von Holstein, Almanya'nın Britanya yerine Rusya'nın ve Fransa'nın yanında yer almasını istedi ve onların Nisan 1895'teki Şimoneseke Antlaşması uyarınca Japonların Liaodong'u ilhak edişine itirazlarına katıldı.

55 Kynaston, *City*, c. I, s. 351.

56 Barth, *Die deutsche Hochfinanz*, s. 39 vd.

Ama olaylar bankerlerin savunduğu görüşün akıllıca olduğunu doğruladı.⁵⁷ Mayısta Çin'in Japonya'ya tazminat ödemesini bir Rus kredisiyle finanse edeceğinin açıklanması hem İngiliz hem de Alman hükümeti için bir darbeydi. Uluslararası piyasaya borçlu olan Rusya, krediyi haliyle kendi başına finanse edemedi. Uygulamada bir Fransız kredisiyle sağlanan finansmanın getirileri Rusya ve Fransa arasında eşit paylaşıldı; Rusya Trans-Sibirya Demiryolu'nu Mançurya üzerinden genişletme hakkı, Fransa da Çin'de demiryolu imtiyazları elde etti. Hatta Mayıs 1896'da yine Fransız sermayesinin desteğiyle yeni bir Rus-Çin bankası kuruldu ve resmen bir Rus-Çin ittifakı oluşturuldu.⁵⁸ Bu aksiliğin ardından, Hong Kong & Shanghai Bank'ın Deutsch-Asiatische Bank'le işbirliğine girmesi yönünde Hansemann'ın ortaya attığı öneri daha çekici görüldü ve iki banka arasında Temmuz 1895'te bir anlaşma imzalandı. Bu ittifakın asıl hedefi geçmişte örtük bir İngiliz-Alman ağırlığıyla olsa bile Yunanistan ve Türkiye için yapıldığı gibi, Çin'in aldığı dış kredileri tek bir çokuluslu konsorsiyumun eline vererek, büyük devletler arasındaki rekabeti sona erdirmektir. Epeyce diplomatik manevradan sonra, 1898'de ikinci bir Çin kredisinin açılmasıyla nihayet bu hedefe varıldı.

Güçlükler hiç kuşkusuz sürdü. Salisbury'nin krediye bir hükümet garantisi vermekten kaçınması, İngiliz payını yatırmanın mahcup edici şekilde zorlaşması sonucunu getirdi. Almanlar Kasım 1897'de Shandong bölgesinin ana limanı Jiaozhou'yu ele geçirdi ve bunu Hong Kong & Shanghai Bank ile Hansemann arasında Shandong'daki bir demiryolu imtiyazına ilişkin uyuşmazlık izledi.⁵⁹ Ancak Rusya'nın Mart 1898'de Port Arthur'un "kira"ya verilmesini talep etmesi bunu çarçabuk unutturarak, Britanya'yı (Port Arthur'un karşısındaki) Wei-hai-wei limanını bir "teselli" olarak istemeye yöneltti.⁶⁰ Eylül başında bankerlerin ve politikacıların Londra'daki bir toplantısında demiryolu imtiyazlarını dağıtmak üzere Çin'i "nüfuz alanları"na ayırmada mutabık kalındı; Yangtze Vadisi İngiliz bankalarına, Shandong Almanlara bırakıldı ve Tianjin-Zhenjiang hattı paylaşıldı.⁶¹ Demiryollarıyla ilgili uyuşmazlıklar sürdü ama işbirliği düzeni artık oturmuştu.⁶² Almanlar 1900'de Boksör Ayaklanması'nın ve Mançurya'daki Rus işgalinin ardından Çin'e bir sefer kuvveti gönderince, Londra'ya "Rusların bir savaş riskine girmeyeceği" güvencesini verdi; Britanya ve Almanya, Ekim ayında Çin İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve "Açık Kapı" ticaret rejimini korumak üzere yeni bir

57 Agy, s. 142 vd; Kynaston, City, c. II, s. 125 vd.

58 Poidevin, *Relations économiques*, s. 77-9.

59 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 248 vd; Barth, *Die deutsche Hochfinanz*, s. 160 vd.

60 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 250 vd.

61 Barth, *Die deutsche Hochfinanz*, s. 163.

62 Agy, s. 166 vd.

anlaşma imzaladı.⁶³ Bu adım Çin'deki İngiliz-Alman siyasi işbirliğinin en üst noktasıydı; ama ticari işbirliğinin birkaç yıl daha sürdüğünü görmek önemlidir. “Pekin Karteli”nin Hoangho bölgesine izinsiz girişinin yol açtığı yeni anlaşmazlıklar 1902’de Berlin’deki başka bir bankerler toplantısında çözüme bağlandı.⁶⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Port Arthur krizi sırasında Hatzfeldt bir akşam yemeğinin ardından Chamberlain’le sohbetinde, bir İngiliz-Alman ittifakı olasılığını gündeme getirdi. Arthur Balfour olayı anılarında şöyle aktarır:

Joe çok fevri: Önceki gün [Port Arthur konusunda] Kabine görüşmesi onu izole ve dolayısıyla ara sıra zorlu diplomatik durumumuza dikkat kesilmeye yöneltmişti. Bir Alman ittifakı yönündeki kişisel eğilimini ifade etmede kesinlikle ileriye gitti; parlamentaryer yönetim biçimimizin böyle bir ittifakı nazik kıldığı görüşüne (Almanların aklından hiç çıkmadığı anlaşılan bir görüşe) karşı çıktı ve hatta kanaatimce iki ülke arasında bir düzenlemenin bürünebileceği biçime dair muğlak bir öneri ortaya attı.

Balfour’ın hatırladığına göre, dönemin Alman dışişleri bakanı Bülow’un tepkisi “derhal” belli oldu:

Telgrafla gönderdiği cevap [...] yine Parlamento kaynaklı güçlük üzerinde durmakla birlikte, İngiltere’nin Avrupa sistemindeki konumuna ilişkin Alman görüşünü sevinçli samimiyetle ifade etmekteydi. Öyle görünüyordu ki Fransa’yı rahatça alt edeceğimiz ama birlikte hareket eden Rusya ve Fransa’ya gücümüzün pek yetmeyeceği kanısındalar. Böyle bir çekişmenin neticesi kuşkuyla olur. Bizim yenilgimizi ve buna benzer şeyleri görmeyi sindiremezler – bizi sevdikleri için değil, sonraki kurbanın kendileri olacağını bildikleri için. Muhaverenin bütün gidişatı (bana aktarıldığı kadarıyla) ülkeler arasında daha sıkı birlik lehinde.⁶⁵

Bunu nisan ayında Chamberlain ve Alman büyükelçiliği birinci sekreteri Baron Hermann von Eckardstein arasında daha kapsamlı görüşmeler izledi. Kayzer’den “İngiltere’deki resmi eğilimi lehimizde ve *umutlu* tutma” talimatı almış olan Eckardstein, Kayzer adına “İngiltere ve Almanya arasında [...] her iki devletin sömürgelere ilişkin karşılıklı garantisi temelinde olası bir ittifak” önerdi. Paket çerçevesinde Britanya’ya “Mısır’da ve Transvaal’da hareket serbestliği” sundu ve “doğrudan bir savunma ittifakının [...] daha

63 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 139 vd, 150; Monger, *End of Isolation*, s. 15, 19 vd. Krş. Rich ve Fisher, *Holstein Papers*, c. IV, s. 197.

64 Barth, *Die deutsche Hochfinanz*, s. 280 vd. Ayrıca bkz. G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. II, s. 72.

65 B. Dugdale, *Arthur James Balfour*, c. I, s. 258 vd. Chamberlain’in konuşmalara ilişkin notları için bkz. Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 259-64.

sonra gelebileceğini” cıtlattı. Chamberlain, Salisbury’ye raporunda “böyle bir antlaşmanın barış yolunu açacağını ve halihazırda müzakere edilebileceğini bildirdi.”⁶⁶ Fikir 1901’de benzer bir biçimle tekrar öne çıktı.⁶⁷

Peki, bir İngiliz-Alman antantı tasarısı niye boşa çıktı? Oldukça yalın bir cevap, işin içindeki kişiliklerle ilgilidir. Bazı kaynaklarda VII. Edward’ın Fransız hayranlığına ya da Eckardstein’in temelde ciddiyetsiz oluşuna değinilir.⁶⁸ Bülow ve Holstein hiç kuşkusuz Britanya’nın pazarlık konumunun zayıflığını abartmaktaydı.⁶⁹ Ama daha ciddi bir siyasal engel (Almanların sezdiği gibi) muhtemelen Salisbury’nin temelde hevesiz oluşuydu.⁷⁰ Chamberlain da kendi tasarısının suya düşmesine katkıda bulundu. Özel konuşmalarında “Almanya ve Büyük Britanya arasında bir yıl süreli, Çin’de ve başka yerlerde izlenecek politikaya ilişkin karşılıklı anlayışa dayanan savunma mahiyetli” olmak üzere sınırlı bir “antlaşma ya da düzenleme”den söz etti.⁷¹ Resmi görüşmelerde ise “Töton ırkı ile Anglosakson ırkının iki büyük kolu arasında Yeni Üçlü İttifak” gibi tumturaklı sözler kullandı ve (gerçekçilikten oldukça uzak biçimde) Almanların aynı coşkulu ruhla karşılık vermesini bekledi. Bülow, 11 Aralık 1899 tarihli bir Reichstag konuşmasında, “tam mütakabiliyet ve karşılıklı anlayış temelinde [İngiltere’yle] barış ve uyum içinde yaşamaya” hazır olduğunu ifade edince, Chamberlain huysuz bir tavırla bunu “soğuk muamele” saydı.⁷² Güçlükler çıkınca, Chamberlain’ın sabrı taşıtı: “Bu kadar miyoplarsa ve bunun dünyada yeni bir burcun yükselişi meselesi olduğunu göremiyorlarsa, iflah olacakları falan yok,” diye çıkıştı.⁷³

Ancak kişisel zaatlardan daha fazla önem taşıdığı söylenebilecek başka etkenler vardı. Bildik bir itiraz sömürge uyuşmazlıklarının İngiliz-Alman yakınlaşmasına engel olduğudur. Tarihçi Hans Delbrück sıkça alıntılanan 1899 tarihli makalesinde şunu bildirdi: “[Sömürgeci] politikayı İngiltere’yle birlikte ya da İngiltere olmadan sürdürebiliriz. İngiltere’yle birliktelik barış demektir; İngiltere’ye karşı olmak savaş yolu demektir.”⁷⁴ Ama işin gerçeği Almanya’nın sömürgeci politikasını çok büyük ölçüde İngiltere’yle birlikte güdebileceğiydi (ve Delbrück’ün saptamasından çıkarılacak doğru sonuç öyle yapması gerektiğiydi). Nitekim Portekiz’le Afrika sömürgelerinin (ve özellikle

66 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 270-80.

67 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 144 vd, 153 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 30, 35-8.

68 Rich ve Fisher, *Holstein Papers*, c. IV, s. 275.

69 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 503 vd; Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 147 vd.

70 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 281, 340 vd, 505; Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 138; E. Dugdale, *German Diplomatic Documents*, c. III, s. 50; Monger, *End of Isolation*, s. 37.

71 Jay, *Chamberlain*, s. 219.

72 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 498, 507 vd, 510-15.

73 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 157. Ayrıca bkz. s. 169-80, 191 vd, 199.

74 Steinberg, “Copenhagen Complex”, s. 27.

Delagoa Körfezi'nin) geleceği üzerine uzun süreli sıkı pazarlık 1898'de nihayet bir anlaşma doğurdu; buna göre Britanya ve Almanya sömürge varlıkları teminat gösterilmek üzere Portekiz'e birlikte borç para verdi; ama anlaşmada Portekiz topraklarının nüfuz alanlarına bölünmesini öngören gizli bir hükme yerverdi.⁷⁵ Batı Afrika'da da bir çıkar çatışması yoktu.⁷⁶ Pasifik'te Nisan 1899'da patlak veren Samoa krizi yılın sonuna doğru çözüldü.⁷⁷ Hatta iki ülke 1902'de Venezuela'nın dış borçları konusunda (İngiliz basınındaki gü-rültülü şikâyetlere rağmen) işbirliği yaptı.⁷⁸

Stratejik bakımdan daha önemli olan ve İngiliz-Alman ortaklığının tutarlı görüldüğü başka bir bölge, Kayzer'in İstanbul'a 1889'daki ilk ziyaretinden önce bile Alman iş dünyasının gittikçe ilgisini çeken Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Rusya Boğazlar'ı tehdit etme izlenimi verdiği sürece, bölgede bir tür İngiliz-Alman işbirliği ihtimali sağlam kaldı. Böylece iki ülke Türkiye'nin 1897'de Yunanistan'ı yenilgiye uğratmasının ardından sıkı işbirliğine girerek, Atina üzerinde yeni bir finansal denetimin ayrıntılarını tartışarak sonuca bağladı. Daha iyi bilinen bir işbirliği fırsatı 1899'da, Kayzer'in Boğaziçi'ne ikinci ziyaretinden bir yıl sonra Padişah'ın bir İmparatorluk Osmanlı Bağdat Demiryolu önerisini kabul etmesiyle doğdu; bu proje fikir babasının Deutsche Bank'ten Georg von Siemens olmasından dolayı "Berlin-Bağdat Demiryolu" olarak anılır oldu. Siemens ve ardılı Arthur von Gwinner her zaman Fransızların yanı sıra İngilizlerin de girişime katılmasını sağlamayı amaç edindi; asıl sorun Osmanlı rejiminin geleceğine inancını büyük ölçüde yitiren Londra finans merkezindeki ilgisizlikti.⁷⁹ Mart 1903'te hattın Basra'ya uzatılması için bir anlaşmaya varıldı; böylece hat (Sir Ernest Cassel ve Lord Revelstoke öncülüğündeki) bir konsorsiyumun İngiliz üyelerine yüzde 25 pay sağlayacaktı. Ama Alman yatırımcıların yüzde 35'lik payı ellerinde tutacak olması *Spectator* ve *National Review* gibi sağcı dergilerde bir eleştiri yağmuruyla karşılaştı ve yeni başbakan Balfour çekilmeyi yeğ tuttu.⁸⁰

Buna karşılık potansiyel İngiliz-Alman çatışmasına gebe bir bölge vardı: Güney Afrika. II. Wilhelm'in sonuçsuz kalan Jameson Baskını'ndan sonra

75 Langhorne, "Anglo-German Negotiations", s. 364 vd; G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. I, s. 44-8; Egremont, *Balfour*, s. 139; Steiner, *Foreign Office*, s. 38 vd.

76 Rich ve Fisher, *Holstein Papers*, c. IV, s. 71.

77 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. III, s. 331-9.

78 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 201; Monger, *End of Isolation*, s. 105 vd; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, s. 259.

79 Barth, *Die deutsche Hochfinanz*, s. 134; Gall, "Deutsche Bank", s. 67-77.

80 Monger, *End of Isolation*, s. 119-23. Krş. Steiner, *Foreign Office*, s. 186 vd. Hafızaları 1870'lere kadar inenler için, bu tuhaf bir karardı: Disraeli'nin Süveyş Kanalı'nda Mısır hidivine ait hisseleri satın alması, böyle bir yaklaşımdan hareketle, Fransız hissedarların çoğunlukta olmasından dolayı doğru bulunmayacaktı.

bir telgraf göndererek, Cumhurbaşkanı Kruger'i istilacıların püskürtülmesinden dolayı kutlaması haliyle Londra'da kızgınlık yarattı; 1899'da Transvaal Cumhuriyeti'yle çıkan savaşta Boerlere dönük Alman sempati ifadeleri Londra ve Berlin arasında başka bir gerginlik sebebiydi. Almanya'yla Portekiz sömürgesi Mozambik konusunda varılan 1898 anlaşmasının amacı kısmen Almanları Kruger'in yanında yer almaktan caydırmaktı; ama savaşın çıkması anlaşmaya kuşku düşürür gibi oldu. Almanların Britanya'ya karşı bir "kıtı birliği" fikrini 1899 sonunda yeniden gündeme getirmesi ve İngilizlerin Ocak 1900'de Güney Afrika sularında Alman posta vapurlarının yolunu kesmesi durumu daha da zorlaştırdı. Yine de Boer Savaşı İngiliz-Alman ilişkilerine bazılarının korktuğu kadar hasar vermedi. Alman bankaları savaş sonrasında İngilizlerin Transvaal istikrazında bir pay için başvurmaktan hiç rahatsızlık duymadı. Belki daha da önemlisi, savaş İngiliz özgüvenini sarsmakla, diplomatik tecride son verme yönündeki savları güçlendirdi. "Ulusal verimlilik"le ilgili retorik ve militarist "birlikler"in çabaları, Britanya'nın geniş denizasıırı egemenliğini sürdürmenin maliyeti konusunda savaşın uyandırdığı endişeleri gidermedi; Balfour'ın "Mevcut bütün pratik amaçlar açısından artık sadece üçüncü sınıf bir devlettik," şeklindeki abartılı savı bunun bir örneğiydi.⁸¹ Emperyal stratejinin oluşturulmasını sağlayan (ve yeni İmparatorluk Savunma Komitesi ile İmparatorluk Genelkurmay'ının düzene pek kavuşturamadığı) gittikçe karmaşık yapıya dayalı kurumsal çerçeveden⁸² bir mutabakat çıktı. Britanya'nın aynı anda hem imparatorluğunu, hem de kendisini savunmasının finansal ve stratejik bakımdan imkânsız görünmesi nedeniyle, tecrit artık kaldırılamazdı ve dolayısıyla Britanya'nın emperyal rakiplerinden bir ya da birkaç tanesiyle diplomatik mutabakata varılması zorunlu hale geldi. Nitekim Boer Savaşı sırasında (1901'in ilk aylarında) Chamberlain'ın ve yeni dışişleri bakanı Lord Lansdowne'un (Chamberlain'ın ifadesiyle) "Almanya'yla işbirliği ve Üçlü İttifak'a uyma" temelinde Alman temsilcileriyle temasa geçmesi yönünde yeni bir girişimde bulunuldu.⁸³

Ciddi olarak müzakere konusu edilen topraklar, Chamberlain'ın ilk kez 1899'da gündeme getirmiş olduğu Fas'tı. Sonraki olaylara bakarak, Britanya ve Almanya arasında Fas'a ilişkin anlaşmazlıklarda kaçınılmaz bir yan bulunduğunu varsaymak kolaydır; oysa bu durum 1901'de uzak ihtimal gibi görünmekteydi. Doğrusu, bütün Kuzeybatı Afrika bölgesinde (İtalya'yla 1900'deki gizli bir anlaşmanın daha da ileriye götürdüğü) Fransız tasarıları kesinlikle bir tür ortak eylemden yana gibiydi. Britanya, Akdeniz'deki hayati

81 Monger, *End of Isolation*, s. 13. Krş. Trebilcock, "War and the Failure of Industrial Mobilisation", s. 141 vd; Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, c. I, s. 452; Barnett, *Collapse of British Power*, s. 75-83.

82 J. Gooch, *Plans of War*, s. 42-90; d'Ombrain, *War Machinery*, s. 5 vd, 9 vd, 14, 76.

83 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 144.

üssü Cebelitarık için bir tehdit izlenimini veren Algeciras'taki İspanyol tahkimatından zaten kaygılıydı. Fas'a dönük ortak bir Fransız-İspanyol "tasfiyesi" olasılığı somut bir gerçektir. Bariz alternatif Britanya'ya Tanca ve Almanya'ya Atlantik kıyısı düşecek şekilde, Fas'ı İngiliz ve Alman nüfuz alanlarına ayırmaktı. Mayısta ve ikinci kez Aralıkta görüşülen bir taslak anlaşmanın temel hamlesi buydu. Görüşmeler 1902'ye sarkacak şekilde aralıklarla sürdü. Böyle bir tasarının gerçekleşmesini önleyen şey, gerek Bülow'un gerekse Kayzer'in 1903 başlarında açıkça belirttiği gibi, aslında Fas'a dönük Alman ilgisizliği idi.⁸⁴

YATIŞTIRMA MANTIĞI

İngiliz-Alman ittifakı projesinin boşa çıkmasının gerçek açıklaması Alman gücü değil, Alman zayıflığıydı. Sonuçta ittifak fikrinin canına okuyan Almanlar olduğu kadar da İngilizlerdi.⁸⁵ Böyle davranmalarının sebebi de Almanya'nın Britanya için bir tehdit oluşturmaya başlaması değil, aksine bir tehdit *oluşturmadığının* farkına varmalarıydı.

İngilizlerin üzerinde durduğu asıl nokta, maliyetli denizasırlı çatışmalar olasılığını artırmaktan ziyade azaltmaktır. Alman paranoyasına rağmen, düpedüz imparatorluk özlemi içindeki bir devlete nazaran zaten geniş imparatorlukları bulunan devletlerle böyle çatışmaların çıkması aslında çok daha muhtemeldir. Bu bakımdan Fransa'ya ve Rusya'ya yönelik daha verimli diplomatik yaklaşımlara varılması şaşırtıcı değildir. Dışişleri Bakanlığı müsteşar yardımcısı Francis Bertie'nin Kasım 1901'de belirttiği gibi, bir İngiliz-Alman ittifakına karşı en geçerli sav, böyle bir ittifak kurulursa "Avrupa'da ve dünyanın birçok yerinde komşumuz Fransa'yla veya Asya'nın büyük bir bölümünde bizimle sınırdaş ya da sınıra yakın olan Rusya'yla asla düzgün ilişki içinde olamayacağımız" saptamasıydı.⁸⁶ Salisbury ve Selborne da Fransa'nın ve Almanya'nın karşılaştırmalı değerleri konusunda çok benzer bir görüşü benimsedi. Almanların 1901'de Çin'deki İngiliz politikasına destek vermede Rusya'nın husumetini çekme korkusuyla isteksiz davranması İngiliz görüşünü basbayağı doğruladı: Ne kadar yaygara koparırsa koparsın, Almanya kaybetti.⁸⁷

Buna karşılık, Fransa anlaşmaya varılabilecek emperyal meselelere ilişkin

84 Rich ve Fisher, *Holstein Papers*, c. IV, s. 257, 260; Monger, *End of Isolation*, s. 39-42; Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 163, 182n.

85 Kennedy, "German World Policy", s. 613.

86 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 5.

87 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 151; Monger, *End of Isolation*, s. 23-34.

çok daha çarpıcı bir liste sunabilirdi.⁸⁸ Örneğin, Almanya'nın sunabileceklerine nazaran Fransızların elinde Britanya'ya sunulacak daha mühim ve daha sağlam bir taviz vardı: Mısır'daki İngiliz konumunun kesin kabulü. Yirmi yılı aşkın bir süre depreşen sürtüşmeden sonra, bu adım Delcassé açısından önemli bir diplomatik alttan alışı ve Lansdowne'un işi yazılı hale getirmek için neden acele ettiği kolayca anlaşılabilir. Bu anlaşmanın bedeli Fransa'nın "Fas'ta düzeni sağlama ve gerekebilecek bütün idari, ekonomik, finansal ve askeri reformlar için yardımda bulunma" hakkını elde etmesiydi; Fransızlara göre Fas'ta Britanya'nın 1882'den beri Mısır'da sahip olduğu türden fiili bir yetkiyi getirecek bir tavizdi bu. Fas'la ilgili sonraki hırgürlerde Almanlar aslında çoğu kez haklı konumdaydı; ama Britanya tercihini Fransa'dan yana yaptığı için, yasal statükonun ötesine geçtiğinde bile Fransız hak iddialarına arka çıkmak zorunda kaldı.

Böylece 8 Nisan 1904 tarihli İngiliz-Fransız *Dostluk Antlaşması* sömürge takasını getirdi ve ayrıca Siyam sorununu çözüme bağladı;⁸⁹ ama daha geniş kapsamlı iki sonuç da doğurdu. Birincisi, Kayzer'in 31 Mart 1905'te Tanca'ya gitmesiyle ve Fas'ın bağımsızlığını teyit edecek bir uluslararası konferans talep etmesiyle başlayan birinci Fas krizi sırasında açıkça görüldüğü üzere, Britanya açısından Almanya'yla iyi ilişkilerin önemini aşağıya çekti. Lansdowne Fas'ta "Açık Kapı" yönündeki Alman savlarını desteklemek şöyle dursun, krizin Delcassé'yi devirebileceği ve bir Fransız ricatıyla sonuçlanabileceği endişesine kapıldı.⁹⁰

İkincisi, Paris ve St. Petersburg arasındaki bağların sıklığından dolayı, İngiliz-Fransız antantı beraberinde İngiliz-Rus ilişkilerinin iyileşmesini getirdi.⁹¹ Britanya peş peşe adımlarla Mançurya ve Tibet konusunda Rusya'yı yatıştırmaya ve Boğazlar, İran, hatta (Hindistan genel valisi Lord Curzon'u korkutacak şekilde) Afganistan konusunda gereksiz sürtüşmelerden kaçınmaya hazır olduğunun işaretini verdi.⁹² Araya Rusya'nın Japonya karşısındaki yenilgisi girmemiş olsaydı, iyi ilişkiler yönündeki bu hamle aynen Fransa örneğindeki gibi kısa sürede resmi bir mutabakatın yolunu açabilirdi. (Buna karşılık, Britanya'nın Doğu'da Rus tehdidini hissetmesi –örneğin Rusya'nın 1904'te Japonya'yı yenmesi halinde– bir İngiliz-Alman antantı yönündeki

88 Monger, *End of Isolation*, s. 17, 39 vd, 113, 129, 132 vd, 144 vd; Andrew, "Entente Cordiale", s. 11, 19 vd.

89 Garvin, *Life of Joseph Chamberlain*, c. 111, s. 275; Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 180, 184 vd, 202-6.

90 Monger, *End of Isolation*, s. 186-98, 223.

91 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 71, 74; Andrew, "Entente Cordiale", s. 20 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 129-33, 192.

92 B. Williams, "Strategic Background", s. 360-66; Monger, *End of Isolation*, s. 2, 5 vd, 33 vd, 108 vd, 115 vd, 123 vd, 132, 140 vd, 185, 216-20; J. Gooch, *Plans of War*, s. 171, 175.

savlar güçlenebilirdi.) Ama Japonya'nın Mançurya'daki Rus emelleri önünde etkili bir karşı denge unsuru olarak devreye girmesi denkleme yeni bir değişken kattı. Alman hükümeti Britanya'yla Çin'deki İngiliz çıkarları uğruna Avrupa'da Rusya'ya karşı bir savaşa girmeyi rahatça getirebilecek bir düzenleme ihtimalinden hep tedirginlik duymuştu. Bu durum Bülow'un ve Kayzer'in 1901'de, Uzakdoğu'da bir İngiliz-Rus çatışması halinde Alman tarafsızlığına pek çok güvence vermesini açıklar. Japonya'nın ise bir Avrupalı müttefik araması için her türlü sebep vardı. Rus hükümetinin Mançurya konusunda uzlaşmaya yanaşmaması üzerine, Tokyo hemen Londra'ya yöneldi ve Ocak 1902'de bir savunma ittifakına varıldı. Bu ittifakın Rusya'yla her türlü sömürge pazarlığının önüne geçen bir adım olarak görülmesi, güçlüyü yatıştırma yönündeki İngiliz politikasının dayandığı mantığın iyi bir göstergesidir.⁹³

Britanya için Atlantik'te ve Pasifik'te doğrudan tehdit oluşturan saldırgan bir devletin başka bir örneği verilebilir. İmparatorluğun en müreffeh bölgelerinden biriyle beş bin kilometreye yakın sınırı olan bu devlet ABD'ydı.

İki devletin 1812'den beri kapişmamasına karşın, 1890'larda kavga etmeleri için ne kadar çok sebep bulunduğu kolayca unutulur. ABD'nin Venezüella ile İngiliz Guyanası arasındaki sınır konusunda Britanya'ya karşı çıkmasıyla ortaya çıkan uyuşmazlık ancak 1899'da çözüldü. ABD komşusu Küba için İspanya'yla savaşa tutuştu ve bu süreçte Filipinler, Porto Riko ve Guam'ı 1898'de ele geçirdi; aynı yıl Hawaii'yi ilhak etti; Filipinler'de 1899-1902 arasında kanlı bir sömürgeci savaş yürüttü; 1899'da Samoa Adaları'ndan bazılarını aldı; Çin'in ekonomik paylaşımında hevesle rol oynadı. Amerikan emperyal yayılmasının sonraki aşaması olan Orta Amerika kıstağında bir kanal inşa etti. ABD'ye kıyasla Almanya barışçı bir devlet sayılırdı. Britanya bir kez daha güçlüyü yatıştırdı. Britanya'nın tasarlanan Panama Kanalı'ndaki Amerikan denetimine ve tahkimatına itirazından 1901 Hay-Pauncefote Antlaşması'yla vazgeçildi; Londra, ABD başkanı Theodore Roosevelt'in seçilen Kanal Bölgesi'nde bir Panama ayaklanmasına destek vererek, Kolombiya'nın itirazlarını hoyratça hiçe saymasına göz yumdu. Selborne 1901-02'de Britanya'nın Karayipler'de ve Atlantik'te ABD'yle savaşa dönük donanma kapasitesini düşürme kararı aldı.⁹⁴ Bu yatıştırmacılığın öngörülebilir sonuçları vardı. Amerikalılar 1904'te Dominik Cumhuriyeti üzerinde finansal denetim kurdu; aynı şey 1909'da Nikaragua'da oldu (ve bunu 1912'de askeri destek izledi). Woodrow Wilson "dolar diplomasisi" ve "aba altından sopa gösterme" politikalarından esef duyduğunu ileri sürdü; ama iktidara el koymak üzere 1915'te Haiti'ye ve 1916'da Dominika Cumhuriyeti'ne deniz

93 Monger, *End of Isolation*, s. 200-202, 214-21.

94 R. Williams, *Defending the Empire*, s. 70 vd.

piyadeleri gönderen oydu; ilk kez 1914'te Meksika hükümetini değiştirmek ve ardından Mart 1916'da New Mexico'ya baskın düzenleyen "Panço" Villa'yı cezalandırmak üzere Meksika'ya askeri müdahale iznini veren yine oydu.⁹⁵ Ancak Britanya'da kimse tek söz etmedi. Amerika güçlüydü; bu nedenle bir İngiliz-Amerikan husumeti olamazdı.

Yani, 1900-1906 arasındaki İngiliz dış politikası, daha az önemli devletlerle iyi ilişkiler pahasına olsa bile, konumu için en büyük tehdit gibi görünen devletlerin yatıştırılmasına dönüktü. Kilit nokta Almanya'nın ikinci, Fransa, Rusya ve ABD'nin birinci kategoriye girmesiydi.

95 M. Jones, *Limits of Liberty*, s. 396-411.

3 - Britanya'nın Yanılsamalar Savaşı

TAM OLTA BALIKÇISI

Liberallerin Aralık 1905'te Balfour'ın istifasının ve sonraki kesin seçim zaferrinin ardından devraldığı diplomatik miras işte buydu. Britanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmeye hiçbir şekilde mahkûm olmadığını vurgulamak can alıcı önemdedir. Elbette savaş öncesindeki gidişat Britanya'nın diğer büyük devletler *karşısındaki* diplomatik önceliklerini şu sırayla belirledi: Fransa, Rusya, Almanya. Ama birine ya da her ikisine yönelik bir Alman saldırısı halinde Fransa'yı ve hele Rusya'yı savunma açısından Britanya'yı geri dönülmez biçimde yükümlü kılmadı. Kısacası, başta Rosebery olmak üzere birkaç kötümserin korktuğu gibi, Britanya ve Almanya arasında savaş kaçınılmaz hale getirmedir.¹ Dahası, Liberal bir hükümet (özellikle de başında Sir Henry Campbell-Bannerman'ın bulunduğu bir hükümet) Almanya'yla bozuşmaya veya Fransa'yla ya da Rusya'yla uyuşmaya önceki hükümete nazaran ilk bakışta daha az eğilimli gibiydi. Nitekim yeni hükümet (Lloyd George'un ifadesiyle) "bizden öncekilerin pervasızlığı yüzünden artmış olan devasa silahlanma harcamalarını azaltmaya" çalışmaktan yandı.² Ne var ki Liberal hükümetin tedricen içine düştüğü türden bir temel bölünmüşlük durumunda istenmeyen sonuçlar yasasının devreye girme ihtimali daha da artar.

Daha Eylül 1905'te Asquith, Grey ve Haldane başkalarının yanı sıra Kral'ın çekindiği Radikal eğilimlere karşı koymak üzere, yeni hükümet içinde Liberal Birlik adlı (aslında emperyalist eğilimli) bir hizip olarak beraber hareket etme konusunda anlaşmıştı.³ Grey'in dışişleri bakanlığına atanması, hizbin ilk ve en önemli başarılarından biriydi.

Sir Edward Grey (Falloden 3. baroneti ve sonradan vikontu) tarih kitaplarında karşımıza genellikle trajik bir figür olarak çıkar. *Daily News* yayın

1 K. Wilson, "Grey", s. 173. Lloyd George hatıratında Rosebery'nin öngörülü uyarısını şöyle aktarır: "Hepiniz yanılıyorsunuz. Sonunda Almanya'yla savaş anlamına gelir bu." Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 1. Salisbury ve Lansdowne'un da kuşkuları vardı: Monger, *End of Isolation*, s. 135, 212, 226. Banker Lord Avebury aynı şekilde kuşkuluydu: Reader, *At Duty's Call*, s. 69. Radikal eğilimli *Speaker* dergisinin kuşkuları için bkz. Weinroth, "British Radicals", s. 659 vd.

2 Floward, "Edwardian Arms Race", s. 82 vd.

3 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 18-22; Monger, *End of Isolation*, s. 259. Özellikle Asquith'in başkan olmasından sonra, Liberal Birlik yanlılarının nüfuzundaki sürekli artış için bkz. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 140.

yönetmeni A. G. Gardiner 1908'de onun kişiliğini büyük ölçüde üzerine yapışıp kalan şu sözlerle özetledi:

Geniş bilgi birikiminden, olayları çabuk kavrayıştan ya da insanlık uğruna ısrarcı tutkudan yoksun aklının katılığı gelecek için bir tehlike oluşturuyor. Gayeleri yüce, şerefi lekesiz; ama aklının yavaş çalışması ve bel bağlamak zorunda olduğu kişilerin dürüstlüğüne kesin güven duyması, daha yaratıcı bir sezginin ve daha kıvrak bir içgüdünün onu sorgulayıp geri durmaya yöneltmiş olacağı gidişata kapılmasını kolaylaştırıyor.⁴

Gardiner'in en feci korkularını 1914'te tam anlamıyla doğrulayan Grey, belki de şaşırtıcı olmayan bir sonuçla, günümüze kadar hep böyle değerlendirilmiştir. Ölümünden sonra Lloyd George'un çizdiği Grey portresi daha çirkin ifadelerle benzer şeyleri içerir: Ona göre, Grey'in "üstün bir zekâsı ama [...] sıradan bir karakteri vardı." Konuşmaları "dur, doğru ve düzgün"dü ama "ifade ya da düşünce seçkinliği taşımaktan uzaktı." "Bilgi birikiminden, [...] vizyondan, hayal gücünden, akıl enginliğinden ve muazzam görevinin gerektirdiği korkusuzluğa varacak ölçüde üstün cesareten yoksundu." O "idrak felcine uğradığında eli titreyen, levyeleri sıkıca tutamayan, kararlı ve berrak bir amaçla yönlendiremeyen, [...] istikametine karar vermek için kamuoyunu bekleyen bir pilot"tu.⁵ Üstelik bu hazin hüküm defalarca tekrarlanır: "Sahiden trajik, [...] kalben insancıl, bir barış adamı"; "ahlaki doğruluğa bir havarinin bağlı olabileceği kadar yüce gönüllü"ydü; "rasyonel cevapları olan sorularla başa çıkabilirdi; muammalı şeylerle karşılaştığında ise geri çekilme eğilimi gösterirdi".⁶

Grey'in hayatında bir trajedi esintisi olduğuna hiç kuşku yok. Dışişleri bakanı olmasının üzerinden iki ay geçmeden, çok düşkün olduğu karısını kaybetti. En ünlü sözü, solan aydınlıkla ilgili bir mecazdı; acımasız bir cilveyle, savaş sırasında neredeyse tamamen kör olma noktasına vardı. Ancak bu talihsizlikler dikkatimizi Grey'in savaş öncesindeki diplomatik vizyonunun berraklığından uzaklaştırmamalıdır. Siyasete damgasını, Faşoda'da doruk noktasına çıkan tecrit döneminde Dışişleri Bakanlığı parlamento müsteşarı olarak vurmuştu. Yine de Boer Savaşı'na destek vermesine ve Radikal basında onu eleştirenlerin kuşkularına rağmen, ateşli bir emperyalist olmaktan uzaktı. Radikallerin "büyük bir ordu beslemeksizin bir Avrupa politikası izleme" arzusunu paylaştı ve Hindistan Yönetimi'ni dizginlemeye çalışırken, John Mor-

4 Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 361.

5 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 56-60.

6 Albertini, *Origins*, c. III, s. 368; Barnett, *Collapse of British Power*, s. 54; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 255.

ley gibi Gladstonecu politikacıların desteğini olumlu karşıladı.⁷ Ne var ki bu tutumu, Britanya'nın Almanya karşısı safta yer alması gerektiği yolunda daha 1902'de savunmaya başladığı baskın inancın bir işlevinden ibaretti. Partiler arası "işbirliği yanlıları" tartışma grubunun Aralık 1902'deki bir toplantısında Bertrand Russell'li dehşete düşürecek şekilde bu mealde konuştu.⁸ Ocak 1903'te şair Henry Newbolt'a şunu söyledi: "Almanya'nın en azılı düşmanı-mız ve önümüzdeki en büyük tehlike olduğunu düşünme noktasına vardım. [...] Almanya'nın izlediği politikanın bize yardımcı olmadan bizi kullanmak olduğu kanısındayım: Kendisine başvurmaya mecbur kalmamız için bizi tecrit edilmiş halde tutmak."⁹ Liberal milletvekili Ronald Munro-Ferguson'a da Ağustos 1905'te şunu belirtti: "Herhangi bir hükümet bizi tekrar Alman ağına sürükleyecek olursa, ne yapıp edip buna açıkça karşı çıkacağım." İki ay sonra, iktidara gelişinin arifesinde bu kararlılığının altını çizdi:

Korkarım ki Liberal bir hükümetin Almanya'ya yaranmak için Fransa'yla mutabakatı bozacağına dair izlenim, bunu yaymakta çıkarı olanlarca bir ölçüde başarıyla yayılmış bulunuyor. Bununla mücadele etmek için elimden geleni yapmaya niyetliyim.¹⁰

İki gün sonra bir Londra finans merkezi topluluğuna, "Almanya'yla ilişkilerimizde attığımız hiçbir adım herhangi bir şekilde Fransa'yla mevcut iyi ilişkilerimizi bozmaya yönelik değildir," dedi.¹¹

Grey'in Alman fobisi ve Fransa'yla antant yönündeki gayreti, Liberal Kabine'deki çoğunluğun görüşlerine başından itibaren tersti. Bu görüş ayrılığı aslında çok daha erken sıkıntı yaratmalıydı. Ancak Campbell-Bannerman dış politikaya en azından bir gözünü yuman bir başbakanken, Nisan 1908'de yerine geçen Asquith ise Grey'in tutumunu örtbas etmede mahirdi.¹² Hayranlarının gözünde Asquith, "partileri birbirine düşürüp dengeyi sağlama sanatının" bir ustasıydı; onu eleştirenler ise "parlamentoyu yönlendirmedeki eşsiz yeteneklerini gerçeklerle yüzleşmede veya onlara dayanarak bir karara varmada tam bir ehliyetlilikle birleştirdiği" görüşündeydi.¹³ Onda her iki özellik de vardı. Parlamentodaki parti grubunun dengesini bozabilecek sıkıntılı gerçeklerden kaçınmanın bir yolu, onun dış politikaya etkisini ve bu konudaki bilgisini sınırlamaktı; Grey'in ve Dışişleri Bakanlığı'ndaki üst dü-

7 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 10 vd.

8 Semmel, *Imperialism*, s. 75; Russell, *Portraits from Memory*, s. 77. Ayrıca bkz. O'Hara, "Britain's War of Illusions".

9 Bernstein, *Liberalism and Liberal Politics*, s. 182.

10 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 35.

11 Monger, *End of Isolation*, s. 260.

12 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 28 vd, 60; W. S. Churchill, *World Crisis*, s. 203.

13 Bentley, *Liberal Mind*, s. 12; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 26 vd.

zey yetkililerin işine son derece gelen bir hareket tarzıydı bu. Ekim 1906'da olduğu gibi, Liberal milletvekillerinden şu şekilde yakınmak Grey'in tipik yaklaşımıydı. "Şimdilerde sorular yöneltme ve tartışmalar çıkarma hünerini edinmişler; dış ilişkilerde ilgi çeken ve kendi haline bırakılması çok daha iyi olacak bir sürü şey var." Kabine'deki çalışma arkadaşları dış ilişkiler üzerine görüş belirttiğinde, Grey "onları böyle şeylerle uğraşmalarının boşuna olduğuna inandırmaya" çalışırdı.¹⁴

Muhalefetin politikasına verdiği örtük onay bunu hiç tartışmasız kolaylaştırdı ve kışkırttı. Liberal çoğunluğun 1906-1914 arasında sürekli eridiği her zaman akılda tutulmalıdır. Böyle şartlarda muhalefetin etkisinin artması kaçınılmazdı. Muhafazakâr liderler Grey'in politikasıyla anlaşmazlığa düşselerdi, mali politikasıyla uyuşmadıkları Lloyd George ve İrlanda politikasından nefret ettikleri Asquith kadar, ona da hayatı dar edebilirlerdi. Ama bunu yapmadılar. Grey'in kendi politikalarını sürdürdüğü kanısındaydılar. Muhafazakâr başdenetçisi Lord Balcarres'in Mayıs 1912'de ifade ettiği gibi, partisi "Lord Lansdowne'un oluşturduğu İngiliz-Fransız Antantı'nı ve yine onun başlattığı İngiliz-Rus Antantı'nı sürdürdüğü varsayımıyla Grey'e altı yıl boyunca destek" vermişti.¹⁵ Balfour'ın baştaki hükümeti çok fazla "sevme" görüntüsü vererek partisinin sağ kanadını kızdırmamaya dikkat ettiği doğrudur.¹⁶ Yine de Grey ile muhalefet ön sırası arasında, bizzat Kabine'ye, hele Liberal Parti'nin tamamına kıyasla daha fazla mutabakat bulunduğu gerçeği ortadadır. Nitekim 1911'deki ikinci Fas krizi sırasında Muhafazakâr basın Grey'i Radikal muarızlarına karşı savunma noktasına vardı.¹⁷ Bunun getirdiği sonuç, Grey'in politikasında (şeytanın gizli olduğu) ayrıntı yeterince sıkı parlamento denetimine tabi olmamasıydı.

Bu durum Grey'e daha sonra anılarında işaret ettiğinden çok daha geniş hareket serbestliği kazandırdı. Serbestliğe alışık bir adam olduğunu da belirtmek gerekir. Hem Winchester'da, hem de Balliol'da hep beklentilerin altında kalan bir öğrenciydi; tembellik nedeniyle uzaklaştırma cezası almış ve hukuk dersinden ancak orta notla geçebilmişti. Ömür boyu süren tutkusu alabalık ve somon avlamaktı.¹⁸ Bu işi denemiş okurların bileceği üzere, sinek yemiyle balıkçılık determinist düşünce tarzına uygun olmayan bir uğraştır.¹⁹

14 Monger, *End of Isolation*, s. 257, 287; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 34 vd; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 56, 128 vd, 143, 186.

15 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 17, 30 vd. Krş. Searle, *Quest*, s. 232.

16 Searle, "Critics of Edwardian Society", s. 79-96; Morris, *Scaremongers*, s. 294.

17 Morris, *Scaremongers*, s. 301-4.

18 Grey'in gençlik dönemi için bkz. Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 7-20; Robbins, *Sir Edward Grey*, özellikle s. 1, 7, 12.

19 Ancak bu davranış belli bir ürkekliğin belirtisi olabilir. Grey'in iki kardeşi iri hayvanları avlamaya meraklıydı. Biri av sırasında bir aslan, diğeri bir bizon tarafından öldürüldü: Davies, *Europe*, s. 882.

Grey konu üzerine 1899'da yayımladığı kitabında, bunun insana verdiği belirsiz, öngörülemez hazları ballandırarak anlatır. Özellikle dört kiloya yakın bir somonu sudan çıkarışını anlattığı bir pasaj alıntılanmaya değerdir:

Felaketten korkmak için doğrudan bir sebep yoktu. Ama [...] bütün işin herhalde çok uzun zaman alacağı ve en zor kısmın en sonda yani balığı çekmede değil, karaya çıkarmada olacağı yönünde tatsız bir kavrayış sardı beni. [...] Balığı ağla karaya çıkarma girişimi yüzleşemeyeceğim bir felakete zemin hazırlayacakmış gibi geldi. Birden fazla kez başarısızlığa uğradım ve her başarısızlık korkunçtu. [...] Kendi adıma, umduğundan çok daha iri bir balığı küçük bir değnek ve ince bir palangayla tutmanın heyecanına denk bir şey bilmiyorum.²⁰

İşte bu Grey'i (anılarında hüsrana içinde kendini savunmaya çalışan kişiden ziyade nehir kıyısındaki heyecanlı, endişeli balıkçıyı) akılda tutarak, 1906-1914 arasındaki İngiliz dış politikasını yorumlamamız gerekir. Benzetmeyi çok ileriye götürme riski pahasına, Grey'in çoğu zaman (ve özellikle Temmuz Krizi'nde) tam olarak bu olaydaki gibi davrandığı söylenebilir. Balığı karaya çıkarmayı umuyordu ama "felaket"i getireceği riski de biliyordu. Her iki durumda da varılan nokta önceden belirlenmiş bir sonuç değildi.

Benzetmenin bir bakıma yanıltıcı olduğunu söylemek gerekir. Zira Rusya ve Fransa'yla ilişkilerde, başkalarının oltaya taktığı balık Grey'di. Gerçi daha sonraları Rusya konusunda, Radikallerin Çarlık rejiminden hoşlanmamasına karşın, fiilen önceki bakanın detant politikasını sürdürdüğünü savunacaktı.²¹ Oysa daha yakından incelendiğinde, Lansdowne'a kıyasla önemli ölçüde ileriye gitti. Japonya'ya yenilgisinin ve 1905 devriminin ardından Rus gücünün azalması, onun açısından işleri kolaylaştırdı. Bu şartlarda Hindistan'la ilgili savunma harcamalarında kısıntılar için milletvekillerinin desteğine güvenebilir ve Rusya'yı hâlâ kuzeybatı sınırındaki tehdit olarak gören Savaş Bakanlığı ve Hindistan Yönetimi yetkililerini etkisiz kılabilirdi.²² Savaş Bakanlığı İstihbarat Dairesi'nin başındaki Albay William Robertson'dan da (sınırlı) destek bulabildi. Robertson'a göre, Almanya daha ciddi askeri tehdit oluştururken, Britanya'nın İran'daki ya da Afgan sınırındaki askeri yükümlüklerini artırmak yanlıştı:

20 Grey, *Fly Fishing*. Bu gönderme için Bay Sandy Sempliner'e minnettarım.

21 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 152-9. Krş. Asquith, *Genesis*, s. 53.

22 PRO CAB 2/2, İSK toplantısı, 9 Mart 1906; PRO CAB 38/11/9, İmparatorluğun Askeri İhtiyaçları: Lord Esher'in notu, 26 Şubat 1907; PRO CAB 2/2, İmparatorluğun Askeri İhtiyaçları Alt Komitesi, 30 Mayıs 1907; PRO FO 800/100, Grey'den Campbell-Bannerman'a, 31 Ağustos 1907. Krş. B. Williams, "Strategic Background", s. 365-73; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 6 vd, 25, 76 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 285-91.

Geçmiş yüzyıllarda [...] kıtaya hâkim olmaya heveslenen devletlerin her birini sırayla engelledik; aynı süreçte buna bağlı olarak, emperyal üstünlük alanımıza canlılık kazandırdık. [...] Şimdi çekim merkezi Berlin olan yeni bir baskınlık geliyor. Bu yeni ve en çetin tehlikeye karşı koymamıza yarayacak her türlü şey [...] bizim için değerlidir.²³

Bu saptama Grey'e İngiliz dış politikasında bazı köklü değişiklikler yapma gereğini işaret etti.

İlk elde 31 Ağustos 1907'de varılan anlaşmalar Tibet ve İran'la ilgiliydi. Birincisi bir tampon devlet haline getirildi; ikincisi ise kuzey kesimi Rusya'ya ait, orta kesimi tarafsız konumlu, güneydoğu kesimi Britanya'ya ait olmak üzere nüfuz alanlarına ayrıldı. Eyre Crowe'un ifadesiyle, "bağımsız ve birleşik bir İran hayali"ni Rusya'yla herhangi bir "kavga"dan kaçınmak uğruna "feda" etmek şarttı.²⁴ Robertson'ın ibaresiyle belirtmek gerekirse, "geçmiş yüzyıllarda" Britanya bölgede İran'ın ve Afganistan'ın yanı sıra Boğazlar'a yönelik Rus yayılmasına da direnmeye çalışmıştı. Rusya'yla iyi ilişkiler uğruna, bundan vazgeçilebilirdi. Grey bakanlık müsteşarı Sir Arthur Nicolson'a, "Asya işleri olumlu yönde halledilirse, Rusların Karadeniz'e girişi konusunda bizimle bir sıkıntısı olmayacaktır," diye anlattı.²⁵ "Rusya'ya Boğazlar'ı kapatma ve devletlerce yapılan her konferansta onun aleyhinde ağırlık koyma yönündeki eski politika" artık "terk" edilecekti. Ancak Grey bunun tam ne zaman olacağını belirtmekten kaçındı.²⁶ Hatta Rusya'nın "karada Almanya'ya karşı bir denge unsuru" olma rolünü pekiştirmek açısından, Rusya'nın Balkanlar'daki geleneksel emellerinden yana tavır takınma belirtileri gösterdi.²⁷ Nitekim bazı bakanlık yetkilileri *plus russe que le Czar* [Çar'dan daha fazla Rus] tutumu içindeydi; Rusya'nın 1909'da Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakını kabul edişi Nicolson'ı oldukça kızdırdı.²⁸ Grey tetikte olmak kaydıyla Balkan Slav milliyetçiliğine Rus desteğini uygun gördü; Berlin'deki İngiliz büyükelçisi Sir William Goschen'e Kasım 1908'deki bir mektubunda bunu açıkça belirtti:

Rusya'da güçlü bir Slav duygusu ortaya çıkmış durumda. Halen bu duygu denetim altında gibi görüne de Avusturya ve Sırbistan arasında kan dökülmesi kesinlikle

23 PRO FO 800/102, Rusya'yla antanta ilişkin Robertson tezkeresi, 29 Mart 1906.

24 Sweet ve Langhorne, "Great Britain and Russia", s. 236, 253 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 83. Ayrıca bkz. PRO FO 800/90, Ellbank'tan Grey'e, 21 Ocak 1909.

25 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 163 vd.

26 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 443.

27 PRO FO 800/92, Clemenceau'yla sohbete ilişkin Grey tezkeresi, 28 Nisan 1908.

28 Sweet ve Langhorne, "Great Britain and Russia", s. 243 vd; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 176-9, 182-9.

bu duyguyu tehlikeli bir doruğa çıkaracaktır; barışın Sırbistan'ın kendini tutmasına bağlı olduğu düşüncesi rahatlatıcı değil.²⁹

Grey'in mevkidaşı Sazonov iyimserdi. Ekim 1910'da İran'la bağlantılı olarak belirttiği gibi, "İngilizlerin Avrupa'da hayati önemde siyasi hedefleri güderken, sırf bizimle varılan ve onlar için çok önemli olan uzlaşmayı sürdürmek için Asya'daki belli çıkarlardan gerekirse vazgeçeceği" kanısındaydı.³⁰ Ama Londra'da durum bildiğinden daha nazikti. Grey, Rusların ve Almanların Potsdam'da Osmanlı İmparatorluğu ve İran'la ilgili bir anlaşmaya vardıklarını öğrenince, İran'da ve Türkiye'deki Rus hak iddialarına direnebilecek Alman hayranı bir dışişleri bakanına yol açmak için istifayı düşündü.³¹ Ruslar, Trablusgarp'ta Türkiye'ye yönelik İtalyan saldırısını dengelemek amacıyla Boğazlar'ı Rus savaş gemilerine açmayı önerince ilişkiler daha da kötüleşti ve Grey 2 Aralık 1911'de bir kez daha istifa tehdidinde bulundu. Sunmaya hazır olduğu şey, olsa olsa Boğazlar'ı herkese açmaktı; başka bir yol kendi partisindeki radikalleri kızdıracaktı.³² Tam savaşın arifesinde Ruslar bir kez daha Boğazlar sorununu gündeme getirdi; Grey'in haberi olmasa bile, Sazonov İstanbul'u ele geçirmeye dönük eski Rus rüyasını çoktan canlandırmıştı.³³ Rusya'nın bunu savaş sırasında başarmış olması halinde, Grey'in direnmemiş olacağı açıktır; aslında meşru bir Rus savaş hedefi olarak kabul ettiği bir şeydi bu. Bütün gelişmeler, İngiliz dış politikasında açık bir kopuşun işaretiydi. Rus hükümetinin anti-Semitizm ve diğer bağnaz uygulamalar konusundaki kötü şöhreti göz önünde tutulduğunda, kopuşu Liberal bir dışişleri bakanının sağlamış olması daha da ilginçtir.³⁴ Bu sahiden de kelimenin sonradan edindiği aşağılayıcı anlamıyla yatıştırıcılığı.

Liberal bir dışişleri bakanının Rus hayranı bir politika yerine Fransız hayranı bir politika izlemesi daha kolaydı; yukarıda gördüğümüz üzere, Grey göreve gelmeden önce bile ilkini izlemeye niyetli olduğunun işaretini vermişti. Burada da Muhafazakâr politika sürdürülüyor gibiydi. Ama bizzat itiraf ettiği üzere, Grey "sabık hükümetin atması gereken adımların ötesine" epeyce

29 PRO FO 800/61, Grey'den Goschen'e, 5 Kasım 1908. Hardinge'in Balkanlar'da bir "genel Avrupa yangını"nın başlayacağı korkusu için ayrıca bkz. K. Wilson, "Foreign Office", s. 404. Ayrıca bkz. Butterfield, "Sir Edward Grey", s. 4 vd, 20 vd.

30 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 463.

31 Agy., s. 464.

32 Agy., s. 475.

33 Renzi, "Great Britain, Russia", s. 2 vd; Stone, *Europe Transformed*, s. 327.

34 The Times, Nation, Daily News ve Guardian'ın tepkilerini karşılaştırmak için bkz. Morris, *Scaremongers*, s. 86, 256 vd; Weinroth, "British Radicals", s. 665. Ayrıca bkz. Bernstein, *Liberalism and Liberal Politics*, s. 186. Amerika'nın 1911'de Rusya'ya sert eleştirileri için, bkz. G. Owen, "Dollar Diplomacy in Default", s. 255.

geçti.³⁵ Özellikle İngiliz-Fransız antantına yüklenecek bir askeri “ima”nın gelişimini teşvik etti.

Liberallerin iktidara gelmesinden önce bile, İngiliz askeri planlamacılar Almanya'yla bir savaş halinde Fransa'ya İngiliz donanma ve ordu desteği vermeyi ciddi olarak düşünmeye başlamıştı. Almanya'ya dönük bir deniz ablukasına ilişkin planlar haliyle önceden formüle edilmişti.³⁶ Ne var ki genelkurmayın bir Fransız-Alman savaşı halinde kıtaya bir “sefer kuvveti” göndermeyi ciddi olarak düşünmeye başladığı tarih Eylül 1905'ti. Belçika'nın tarafsızlığı sorunu bu bağlamda gündeme geldi. Generaller “Belçika'nın ilk harekâtlarda savaş alanının parçası haline gelmesini ihtimal dışı” saymakla birlikte, “muharebenin seyrinin muharip ülkelerden biri (özellikle Almanya) açısından Belçika'nın tarafsızlığını hiçe saymayı neredeyse zorunlu kılacak bir gidişatı beraberinde getirebileceğini” kabul etti. Bu durumda Belçika'ya iki kolordunun yirmi üç gün içinde sevk edilebileceği tahmininde bulundu. Böyle bir adımın Britanya'ya “bu ülkede hoş karşılanamayabilecek büyük bir [Fransız] kıta ordusuna sırf küçük bir birlik [...] vermekle” üstleneceğinden daha etkili ve daha özerk bir rol yüklemesi gibi çekici bir yanı vardı.³⁷ Aralık 1905 öncesinde bu tasarı sesli düşünmenin ötesine pek geçmemişti. Ama yeni hükümetin başa geçmesini izleyen günlerde, Askeri Harekât Dairesi başkanı Korgeneral James Grierson Fransız askeri ataşesi Huguet'yle böyle bir sefer kuvvetini görüşmek üzere buluştu.³⁸

Bu görüşmelerin yeni bakanların henüz koltuklarına ısındıkları döneme denk gelmesi haliyle askerlerin, aynen Kara Avrupası'nda olduğu gibi, bir dolap çevirmeye çalıştığı kuşkusunu uyandırdı. Oysa İSK makamlarında aynı sıralarda düzenlenen Whitehall Gardens toplantısına katılanlar belirlenmiş biçimde temkinliydi. Örneğin, Belçika'nın tarafsızlığının ihlali halinde Britanya'nın “müdahale” etmesinin yükümlülük değil, “hak” olduğu sonucuna varıldı.³⁹ Dışişleri Bakanlığı daimi müsteşarı Sir Thomas Sanderson'ın ifadesiyle, 1839 anlaşması “[tarafsızlığa ilişkin] garantiyi her şartta ve her türlü riski göze alarak sürdürmek üzere maddi güç kullanma yönünde [...] kesin bir taahhüt” değildi. Ona göre, böyle bir sav, “hiçbir hükümetten makul bir

35 Monger, *End of Isolation*, s. 278.

36 Offer, *First World War*, s. 223 vd, 226, 230, 291; Monger, *End of Isolation*, s. 188 vd, 206 vd; d'Ombraïn, *War Machinery*, s. 78 vd; D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 22 vd.

37 PRO CAB 38/10/73, bir Fransız-Alman savaşı halinde Belçika'nın tarafsızlığına ilişkin Genelkurmay belgesi, 29 Eylül 1905.

38 Monger, *End of Isolation*, s. 238. Toplantı 16/18-21 Aralık'ta yapıldı; Campbell-Bannerman 5 Aralık'ta hükümet kurmayı kabul etmişti; Grey 10 Aralık'ta dışişleri bakanı oldu.

39 PRO CAB 38/11/4, Almanya'yla savaş halinde alınacak tedbirler üzerine askeri toplantı, 19 Aralık 1905; 1 Haziran 1906. Krş. d'Ombraïn, *War Machinery*, s. 83 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 240 vd.

yaklaşım la söz vermesi beklenemeyecek bir yorum katmak” olurdu.⁴⁰ Her halükârda, 1910’a kadar Birinci Deniz Lordu görevinde kalacak olan Fisher, ordunun Manş’ı geçmesi fikrinden hoşlanmadı ve Almanya’yla savaş halinde sırf bir donanma stratejisinden veya en fazla Alman kıyılarına birlikler çıkarmak bir tür amfibi harekâtından yana tutumunu sürdürdü.⁴¹

Sefer kuvveti savunucularına işe yarar bir dürtü sağlayan Grey’di. Lansdowne’dan devraldığı Fas müzakerelerinin kızıştığı 9 Ocak 1906’da, Alman büyükelçisi Kont Metternich’e, Fas konusunda “Fransa’nın başı derde girdiğinde, İngiltere’deki hissiyatın ve Fransa’ya dönük sempatinin [...] herhangi bir hükümetin tarafsız kalmasını imkânsız kılacak ölçüde güçlü olacağını,” bildirdi. Bu konuşmayla ilgili başbakana verdiği raporda şunu ekledi: “Savaş Bakanlığı [...] sözgelimi Belçika’nın tarafsızlığı ihlal edildiğinde, Almanya’ya karşı safta yer almamız zorunluluğu doğarsa, ne yapabileceği sorusuna cevap vermeye hazır olmalıdır.”⁴²

Grey temkinliydi: Fransızlarla askeri görüşmelerin gayriresmi bir mahiyet taşıması gerektiğinde ısrar etti; öyle ki bu görüşmeler ilk başta Campbell-Bannerman’a bile bildirilmedi.⁴³ Dışişleri bakanı ve bakanlık yetkilileri Fransa’ya “diplomasinin ötesinde [...] destek” vermekten örtük ifadelerle söz ederek, askeri görüşmelerin “bağlayıcı” olmadığını defalarca belirtti; hatta Eyre Crowe anlamsız bir ifadeyle, “İngiliz silahlı yardım vaadinin hiçbir pratik yükümlülük içermeyeceğini” ileri sürdü.⁴⁴ Ama Grey’in konuya peşin hükümle yaklaştığı, o sırada Paris’te büyükelçi olan Bertie’ye 15 Ocak’ta söylediği şu sözlerden belliydi: “Bana söylendiğine göre, Avrupa’da cepheye sürebileceğimiz kuvvet iyi silahlarla donatılmış 80.000 askeri bulur ancak.” Ertesi gün Deniz Bakanı Lord Tweedmouth’a şunu yazdı: “Herhangi bir yardım sözü vermedik ama donanma ve ordu yetkililerimizin sorunu bu şekilde ele almaları [...] ve kendilerine sorulduğunda, daha doğrusu sorulursa bir cevap vermeye hazır olmaları gayet isabetli olur.”⁴⁵ Alelacele “şart” kipinin eklenmesi çok şeyi anlatır. Şubat 1906’ya doğru İngiliz-Fransız görüşmeleri

40 Monger, *End of Isolation*, s. 209 vd, 229. İtalikler bana ait.

41 PRO CAB 38/11/4, Almanya’yla savaş halinde alınacak tedbirler üzerine askeri toplantı, 19 Aralık 1905. Krş. Mackay, *Fisher of Kilverstone*, s. 353 vd, Mackay ve McDermott, “Revolution in British Military Thinking”, s. 174f; ayrıca bkz. d’Ombrain, *War Machinery*, s. 84 vd; Howard, *Continental Commitment*, s. 32, 43.

42 PRO FO 800/100, Grey’den Campbell-Bannerman’a, 9 Ocak 1906; PRO FO 800/49, Grey’den Bertie’ye, 15 Ocak 1906. Ayrıca bkz. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 78-83.

43 Monger, *End of Isolation*, s. 248-51. Krş. PRO FO 800/49, Grey’den Cambon’a, 21 Haziran 1906. Bir yıl sonra bile Kabine’nin sadece iki ya da üç üyesi görüşmelerden haberdardı: d’Ombrain, *War Machinery*, s. 90.

44 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 88 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 271. Kastettiği şey caydırıcı etkisinden dolayı, böyle bir vaadi yerine getirmeye gerek kalmayacağıydı.

45 PRO FO 800/87, Grey’den Tweedmouth’a, 16 Ocak 1906; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 65.

bir hayli ilerledi, genelkurmayla söz verilen asker sayısı 105.000'e yükseldi, Robertson ve yeni Askeri Harekât Dairesi başkanı John Spencer Ewart gibi üst düzey subaylar Almanya'yla "silahlı çatışma"yı kaçınılmaz saymaya başladı.⁴⁶ Grey şu yorumda bulundu:

Fransa ve Almanya arasında savaş çıkması halinde, aramızdaki antant ve daha da önemlisi, (resmi makamlar, donanma, [...]) ticari çevreler ve belediyeler düzeyindeki sürekli ve vurgulu muhabbet tezahürleri [...] Fransa'da bu savaşta ona yardım etmemiz gerektiği yolunda bir inanç yaratmışsa, işin dışında kalmamız çok zor olacaktır. [...] Bütün Fransız subayları buna kesin gözüyle bakıyor. [...] Beklenti hüsrana uğrarsa, Fransa bizi asla başışlamayacaktır. [...] Durumu daha etraflı değerlendirdikçe, şunu daha açıklıkla görüyorum ki itibarımızı ve dostlarımızı kaybetmeksizin, dünyadaki politikamızı ve konumumuzu sarsmaksızın [bir savaşın dışında kalmamız] mümkün değil.⁴⁷

Haziran 1906'da İmparatorluk Savunma Komitesi'nin çekirdeğini oluşturan üyeler, Fisher'a ve "deniz harekâtı yanlıları"na karşı tavır alarak, yeni politikayı onayladı:

- Donanmadaki durumun açıklığa kavuşmasına kadar, Baltık'a büyük bir sefer kuvvetinin gönderilmesi elverişsiz olacaktır. Sınırdaki büyük çaplı muharebelerin yapılmasına kadar, böyle bir harekât planı yürürlüğe giremez.
- Eğer savaşın başında girişecekse, İngiliz ordusunun her türlü askeri işbirliği ya Belçika'ya bir sefer düzenleme ya da Fransız sınırlarını savunmaya doğrudan katılma biçimine bürünmelidir.
- Belçika topraklarına yönelik bir Alman ihlali besbelli ki birinci hareket tarzını gerektirecektir. Böyle bir ihlalin Belçika hükümetinin rızasıyla gerçekleşme olasılığı göz ardı edilmemelidir.
- Her halükârda, Fransızların görüşleri hesaba katılmalıdır; çünkü her türlü işbirliği girişimimizin onların stratejik planlarıyla uyumlu olması elzemdir.
- Hangi hareket tarzı benimsenirse benimsensin, Fransızların kuzeybatı kıyılarına bir ön çıkarma avantajlı olur.⁴⁸

Böylece Grey göreve gelişini izleyen altı ay içinde, Avrupa dışındaki kavgaları çözmeye dönük bir girişim olarak başlamış olan Fransa'yla antantın fiili bir savunma ittifakına dönüşmesini sağladı.⁴⁹ Fransızlara Britanya'nın bir savaş halinde onlarla birlikte Almanya'ya karşı çarpışmaya hazır olduğu mesajını

46 Moinger, *End of Isolation*, s. 282; d'Ombrain, *War Machinery*, s. 89.

47 PRO F O 800/92, Grey tezkeresi, 20 Şubat 1906. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 114.

48 PRO CAB 38/11/4, Almanya'yla savaş halinde alınacak tedbirler üzerine askeri toplantı, 1 Haziran 1906.

49 Hamilton, "Great Britain and France", s. 331. Krş. K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 88 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 271.

iletmişti. Üstelik askeri planlamacılar Fransa'ya desteğin bürünmesi gereken şekli aşağı yukarı tam olarak kararlaştırmıştı.⁵⁰ (Grey daha sonraları İngiliz-Fransız askeri görüşmelerinin ayrıntılarından haberdar olmadığını ileri sürmüş olsa da bu son derece ihtimal dışı görünmektedir.)⁵¹ Fisher'in süren engelleyici tavrına ve Esher'in tasarlanan sefer kuvvetinin mevcuduna ilişkin çekincelerine rağmen, kıta stratejisi 1909'da İmparatorluğun askeri ihtiyaçlarıyla ilgili İSK alt komitesince onaylandı.⁵²

Aslında, Fritz Fischer'in ifadesini tersine çevirerek belirtmek gerekirse, Britanya ve Almanya arasında bir askeri kapışmanın gelişimini belirleyen gerçek "savaş konseyi"nin Kayzer ve Alman askeri şeflerinin on altı ay sonrakı mahut toplantısından ziyade, 23 Ağustos 1911 tarihli İSK toplantısı olduğu bile ileri sürülebilir. Toplantı öncesinde sunulan bir tezkerede, genelkurmay (Churchill ve başkalarınca ortaya atılan) Fransız ordusunun yardım almadan bir Alman saldırısına karşı koymayı umabileceği fikrini bir yana itti:

Tarafsız kalmamız halinde, Almanya tek başına Fransa'yla çarpışacaktır. Almanya'nın orduları ve filoları Fransa'ninkilerden çok daha güçlüdür ve böyle bir savaşın sonuçlarından pek kuşku duyulamaz. [...] Tek başına gireceği bir savaşta Fransa büyük ihtimalle yenilecektir.⁵³

Buna karşılık, "İngiltere Fransa'nın aktif müttefiki olduğunda", deniz hâkimiyetinin ve düzenli orduya bağlı altı piyade tümeninin ve bir süvari tümeninden oluşan bir kuvvetin hızla sevkinin bir araya gelmesi durumu tersine çevirebilirdi:

Asker mevcudundaki fiili dengesizlik azalır ve burada uzun uzadıya sayılamayacak sebeplerden dolayı, belirleyici noktada hasım kuvvetlerin asker mevcutları savaşın açılıştaki ve erken aşamadaki çarpışmalarında neredeyse eşit hale gelir; böylece İtilaf devletlerinin sonradan çok değerli olduğu ortaya çıkabilecek bazı ilk başarılar elde etmesi mümkündür. [...] [Ayrıca] ve gözetilmesi gereken belki en önemli husus olarak, İngiliz

50 Ayrıntılar için bkz. d'Ombain, *War Machinery*, s. 75-96, 103-9; Monger, *End of Isolation*, s. 238-52; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 63-7.

51 PRO FO 800/100, Grey'den Asquith'e, 16 Nisan 1911. "Onların [askeri uzmanlar] nede karar kıldığından asla haberim olmadı – benimsenen tutum hükümetin gayet serbest olduğu, ama vaatte bulunulduğunda, ordunun ne yapacağını bilmesi gerektiği yönündeydi."

52 PRO CAB 16/5 XL/A/035374, İSK belgesi E-3, 27 Kasım 1908; İmparatorluğu ihtiyaçları için İSK alt komitesi, 3 Aralık 1908; 2. toplantı, 17 Aralık 1908; İSK belgesi E-8 (II), Deniz Bakanlığı tezkeresi, 4 Şubat 1909; İSK belgesi E-11 (B), Genelkurmay notu, 5 Mart 1909; 3. toplantı, 23 Mart 1909. Krş. Howard, *Continental Commitment*, s. 46; d'Ombain, *War Machinery*, s. 93 vd, 103; Mackay, *Fisher of Kilverstone*, s. 405 vd.

53 PRO CAB 38/19/50, "Kıta sorununun askeri vechesi" üzerine Churchill tezkeresi, 1 Ağustos 1911. Churchill anılarında "Fransız ordusunun nispi gücünü gözünde büyütenin" kendisi değil, "askeri adamlar" olduğunu ileri sürer: W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 59.

işbirliğinin Fransız askerlerinin ve ulusunun *moralini* büyük ölçüde güçlendireceğine inanılmaktadır; Almanların *moralinde* ise buna denk ya da en azından bir ölçüde düşüş olabilir. Dolayısıyla Almanya ve Fransa arasında İngiltere'nin aktif olarak Fransızların yanında yer alacağı bir savaşta açılış hamlelerinin neticesi belki kuşkulu olsa bile, savaş uzadıkça Almanya daha büyük sıkıntıya düşecek gibi görünmektedir.⁵⁴

Asquith'in belki bir şüphecilik imasıyla işaret ettiği gibi, “bu tasarıda süre sorunu büsbütün önemliydi”; ama Ewart'ın yerine Askeri Harekât Dairesi'nin başına geçen Henry Wilson genelkurmayın tezini maharetle savundu. Savaşın gidişatını Maubeuge ve Verdun arasından geçen kırk tümenlik Alman öncü kuvveti ile en fazla otuz dokuz tümenlik bir Fransız kuvveti arasındaki çatışmanın belirleyeceğini öngörerek, “altı tümenimizin belirleyici etken rolünü oynamasının oldukça muhtemel” olduğu saptamasında bulundu. Rusların neticeyi etkileyebileceği yolunda (Grey tarafından ortaya atılan) görüşü “gayet kabaca darmadağın etti” ve (kendi ifadesiyle) “uzun ve [...] nafile bir konuşmadan sonra” sözlerini şöyle bağladı: “Birincisi, [...] Fransızlarla *birleşmeliyiz*. İkincisi, [...] Fransızlarla aynı günde harekete *geçmeliyiz*. Üçüncüsü, [...] tastamam altı tümen *göndermeliyiz*.”⁵⁵

Kraliyet Donanması'nın bu plana ilişkin (Birinci Deniz Lordu Arthur Wilson'ın ve Tweedmouth'un ardılı Deniz Bakanı Reginald McKenna tarafından dile getirilen) *de haut en bas* [tepeden tırnağa] eleştirileri inandırıcılıktan uzaktı.⁵⁶ Daha da kötüsü, Deniz Bakanlığı'nın başlıca Alman nehir haliçlerine sıkı bir abluka ve Kuzey Almanya kıyılarına bir tümen asker çıkarma yönündeki karşı planları, İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Feldmareşal Sir William Nicholson tarafından şu sert sözlerle eleştirildi:

İşin doğrusu, kara ulaşımının vasat olduğu yüz yıl kadar önce bu tür harekâtın bir yararı olabilirdi; ama kara ulaşımının mükemmel seviyeye ulaştığı günümüzde başarısızlığa mahkûmdur. [...] [Acaba] genelkurmay bir tümenin kullanılmasını öngören askeri harekâtın delilik olduğu yolundaki ince hesaplı kanaatini ifade ettiğinde, Deniz Bakanlığı bu görüşte ısrarını sürdürecektir [mi?]⁵⁷

Bu sözleri yeterli bulan Grey, “ana hatlarıyla belirtilen birleşik harekâtın donanmanın başarısı için gerekli olmadığı ve karadaki kavganın belirleyici ola-

54 PRO CAB 38/19/47, “Kıta sorununun askeri vechesi” üzerine Genelkurmay tezkeresi, 15 Ağustos 1911.

55 PRO CAB 2/2, İSK, 114. toplantı tutanakları, 23 Ağustos 1911. Krş. Collier, *Brasshat*, s. 117-21.

56 PRO CAB 38/19/48, “Kıta sorununun askeri vechesi” üzerine Deniz Bakanlığı yorumları, 21 Ağustos 1911; PRO CAB 2/2, İSK, 114. toplantı tutanakları, 23 Ağustos 1911.

57 Agy. Krş. Hankey, *Supreme Command*, c. I, s. 81; Nicolson, “Edwardian England”, s. 149; d’Ombrain, *War Machinery*, s. 102; D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 32 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 64.

çağı” sonucuna vardı; Arthur Wilson’ın planlarını “çocukça” ve “tamamen uygulanamaz” bulan Asquith de aynı kanıdaydı. Politikacıların tek uyarısı ordu tümenlerinden ikisinin ülke içinde tutulması gerektiği idi.⁵⁸ Maurice Hankey’nin toplantıda hiçbir karara varılmadığı savı (sonradan bizzat kabul ettiği üzere) oldukça yanıltıcı.⁵⁹ Esher 4 Ekim’de şu hüzünlü saptamada bulundu: “Savaş Bakanlığı planının Fransız genelkurmayıyla birlikte ayrıntılı biçimde hazırlanmış olması başlı başına bizi savaşa girmekle yükümlü kıldı...”⁶⁰

Deniz Bakanlığı’nın sonunda İYSK stratejisinin benimsenmesine razı olmasının sebeplerinden biri, donanmanın Almanya’ya yönelik uzun mesafeli bir ablukaya dayalı alternatif stratejisiyle bağdaşmaz olmamasıydı. Elbette donanmada herkes bu kanaatte değildi ve sözgelimi Arthur Wilson bir ablukanın Fransız-Alman savaşının neticesini etkileyeceğinden kuşkuluydu⁶¹ – tıpkı Savaş Bakanlığı’ndaki herkesin sefer kuvveti stratejisinden emin olmaması gibi. Öte yandan, birinci stratejinin ikincisi açısından büyük çaplı sonuçlar doğurduğunu belirtmek önemlidir. Aralık 1912’deki başka bir İSK toplantısında hem Churchill, hem de Lloyd George bir savaş halinde “Hollanda’nın ve Belçika’nın tarafsız kalmasının basbayağı imkânsız olduğu”nu sıkı biçimde iddia etti. “Ya dost ya da hasım olmak zorundalar.” Lloyd George “Ülkemiz bu ülkelerin ne yapacağını bekleyip görmeyi kaldıramaz,” diyerek şunu ileri sürdü:

Hollanda’nın ve Belçika’nın coğrafi konumu Britanya İmparatorluğu’nun bir bütün olarak Fransa’yla ve Rusya’yla birlikte Üçlü Antant’a [yani İttifak devletlerine] karşı girişeceği bir savaşta takınacakları tutuma muazzam önem kazandırmıştır. Eğer tarafsız kalırlarsa ve tarafsızlığın getirdiği tam hakları elde ederlerse, onlara rahatsız edici herhangi bir ekonomik baskı uygulayamayız herhalde. Öyle yapmamız ise elzem.

Belçikalıların, topraklarına yönelik sınırlı bir tecavüzü umursamamaya yatkın olma ihtimali Nicholson’ın yerine genelkurmay başkanı olan General Sir John French’i de tedirgin etmekteydi. Toplantıda şu sonuca varıldı:

Almanya’yı mümkün olan en büyük baskı altına almak açısından, Hollanda’nın ve Belçika’nın bize karşı ya tamamen dostane ya da kesinlikle düşmanca tutum içinde olması elzemdir; birinci durumda onların dış ticaretini sınırlamalıyız, ikinci durumda ise ablukayı onların limanlarını kapsayacak şekilde genişletmeliyiz.⁶²

58 Mackintosh, “Committee of Imperial Defence”, s. 499.

59 Hankey, *Supreme Command*, c. I, s. 82; d’Ombrain, *War Machinery*, s. 108; Offer, *First World War*, s. 295.

60 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 123.

61 Agy, s. 65-8; Hankey, *Supreme Command*, c. I, s. 77; Offer, *First World War*, s. 296.

62 PRO CAB 2/3, İSK toplantısı, 6 Aralık 1912. Krş. Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 30 vd.

Yani, Almanya 1914'te Belçika'nın tarafsızlığını ihlal etmemiş olsaydı, Britanya bunu yapacaktı. Bu durum "Belçika'nın tarafsızlığı" için çarpışmasından dolayı İngiliz hükümetinin çokça övülen ahlaki üstünlüğüne başka bir ışık tutar.

Belçikalıların bu mülahazalardan bihaber olmadığını söylemek gerekir. Nisan 1912'de Yarbey Bridges, önceki yıl Fas'tan dolayı savaşın patlak vermiş olması halinde, İngiliz birliklerinin Belçika kıyılarına çıkmış olacağı görüşünü ifade etti. Belçika'nın görüşü, böyle bir müdahalenin ancak 1839 anlaşması uyarınca garantörlere başvurusuyla meşru olabileceği yönündeydi; İngilizler böyle bir başvurunun yapılacağından kuşkuluydu – özellikle o sırada hâlâ mümkün sayıldığı gibi, bir Alman istilası ülkenin sadece bir kısmından, sözgelimi Liège'in güneyinden geçtiğinde. Hollanda 1910'da Flushing'te Scheldt Nehri ağzına hâkim olmayı sağlayabilecek yeni bir kale inşa etmeyi önerince, böyle bir kale İngiliz donanmasının Anvers'e girişini tehdit edeceği için, Londra dehşete düştü. Belçikalılar ise sıkı itirazlar dile getirmediler; çünkü Alman ordusu kadar İngiliz donanmasının da tarafsızlıklarını ihlal edeceği korkusu içindeydiler.⁶³

Donanma stratejisi yanlılarını yatıştıran başka bir husus da vardı: Akdeniz savunmasının Fransız filosuna bırakılması. Fisher'ın döneminde iki deniz bakanlığı (dışişleri bakanına ya da Kabine'ye danışmadan) bu sorumluluk bölüşümü konusunda gayriresmi olarak mutabakata varmıştı. Elbette Churchill İngiliz gemilerinin Akdeniz'den tamamen çekilmesini sağlayamadı; ama o alanda "Fransa dışında sonraki devlete denk standartta" bir muharebe filosu tutma kararı açıklamaya gerek bırakmayacak bir durumdu. Açık değil, örtük bir mutabakat söz konusuydu.⁶⁴ Bunu, Rusya'yla 1914'te gizli donanma görüşmeleri izledi.⁶⁵ Dolayısıyla aralarındaki farklılıklara rağmen, ordu ve donanma planlarının bir arada bulunması mümkündü; Ağustos 1911'deki yorucu tartışmalardan sonra yapılan şey az çok buydu.

Bütün bunlar kuşatmaya ilişkin Alman korkularının paranoyadan ziyade gerçekçilik olarak görünmesini sağlar. Bülow, Reichstag'da "Almanya'yı

63 Kossmann, *Low Countries*, s. 435. Krş. Cammaerts, *Keystone of Europe*; Johannson, *Small State*; Thomas, *Guarantee of Belgian Independence*.

64 İtalikler bana ait. Bu hususta bkz. PRO FO 800/93, Mallet tezkeresi, 11 Nisan 1909; PRO FO 800/94, Nicolson'dan Grey'e, 4 ve 6 Mayıs 1912; PRO CAB 2/2, İSK toplantısı, 4 Temmuz 1912; PRO FO 800/94, Nicolson'dan Asquith, Churchill ve Grey'e, 24 Temmuz 1912; PRO FO 900/87, Churchill'den Grey'e, 2 Ağustos 1912; PRO CAB 41/33/71, Asquith'ten V. George'a, 21 Kasım 1912; PRO FO 800/62, Grey'den Goschen'e, 28 Ekim 1913. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 112 vd; K. Wilson, "Foreign Office", s. 411; Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 246-50; Hamilton, "Great Britain and France", s. 331 vd; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 104.

65 PRO CAB 41/35/13, Asquith'ten V. George'a, 14 Mayıs 1914; PRO FO 800/ 55, Bertie'den Grey'e, 28 Haziran 1914; Grey'den Bertie'ye, 30 Haziran 1914. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 284, 291 vd.

kuşatma, yalnız bırakıp güçsüz kılacak şekilde Almanya'nın etrafında bir devletler çemberi kurma" çabalarını kınadığında, İngiliz devlet adamlarının daha sonra hatıratlarında ısrarla belirttikleri gibi hayal kurmamaktaydı.⁶⁶ Benzer Alman toplantılarıyla karşılaştırıldığında, İngiliz askeri görüşmeleri nispeten kesindi. Kaldı ki Kayzer'i Aralık 1912'de sözde "savaş konseyi"ni toplamaya yönelten neydi? "Almanya'nın kıtada başı çeken devlet olmasına ve kıtanın Almanya öncülüğünde birleşmesine Britanya'nın göz yumamayacağı" mealinde Haldane *tarafından* Alman büyükelçisi aracılığıyla iletilen bir mesaj. Kayzer'in "Britanya Almanya'nın düşmanları safında çarpışacaktır" çıkarılması yanlış değildi; Bethmann'ın söylediği gibi, bu "sadece [bir süredir] bilinen şeyi yansıtmaktaydı."⁶⁷

NAPOLÉON NEVROZU

Grey'in Alman karşıtı politikası öteden beri tarihçilerce Almanya'nın *Welt-politik* çizgisinin Londra'dan bakılınca Afrika, Asya ve Yakındoğu'daki İngiliz çıkarları için artan bir tehdit olarak görüldüğü ve daha da önemlisi, Almanya'nın donanma inşasının İngiliz güvenliği açısından ciddi bir müşkül yarattığı gerekçesiyle haklı gösterilmiştir. Oysa yakından incelendiğinde, ne sömürge meseleleri, ne de donanma meseleleri 1914'ten önce kaçınılmaz biçimde bir İngiliz-Alman hesaplaşmasına yol açacak nitelikteydi.

Churchill'in sonradan ifade ettiği gibi, Britanya'nın "Alman sömürgeci yayılmasına düşmanlığı" yoktu.⁶⁸ Nitekim Britanya ve Almanya arasında, Güney Afrika'daki Portekiz sömürgelerinde Alman nüfuzunun artması yolunu açacak bir anlaşma sonuca bağlanma noktasına kadar yaklaştı.⁶⁹ Bizzat Grey 1911'de "Afrika'daki komşunun Almanya mı, yoksa Fransa'nın mı olmasının çok büyük önem taşımadığını" belirtti. "Metruk" Portekiz sömürgelerinde "Alman yanlısı bir anlayışla [...] olabildiğince erken" bir "bölüşüm"ü gerçekleştirmeye hevesliydi.⁷⁰ Ancak 1914'te bakanlık yetkililerinin (Portekiz'e on altı yıl önce verilmiş İngiliz taahhütlerinden alenen caymaya isteksizlik kisvesine büründürülmekle birlikte, aslında kökleri dürtüsel Alman fobisinde yatan) direnişi bu işe taş koydu. Başta M. M. Warburg & Co. olmak üzere, işin içinde yer alan Alman bankalarının (Henry Wilson'ın yanı sıra) Bertie gibilerince ifade edilen

66 Geiss, *Der lange Weg*, s. 249.

67 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 160-65; Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, s. 170; Schulte, *Europäische Krise*, s. 17 vd, 23- 31.

68 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 94.

69 Langhorne, "Colonies", s. 366 vd.

70 Wilson, *Entente*, s. 10; Langhorne, "Anglo-German Negotiations", s. 369. Bkz. Vincent-Smith, "Anglo-German Negotiations", s. 621 vd.

projeye husumet gösterdiğine dair bir ipucu yoktu.⁷¹ Grey (Fas konusunda) Fransız çıkarlarına öncelik verme eğilimine girdiğinde bile, Almanya'yla ilişkilerde tam bir çıkmaza girilmedi. Aslına bakılırsa, Grey 1906'da Fas'ın Atlantik kıyısında Almanya'ya bir donanma kömür ikmal limanı verme seçeneğini düşünmeye yatkın bir tutum takınmıştı.⁷² İngiliz hükümetinin 1911'deki ikinci Fas krizinde saldırgan bir çizgiye yönelerek, Berlin'i Britanya'ya "Milletler Kabinesi'nde hiç ağırlığı yokmuş gibi" (Lloyd George'un 21 Temmuz tarihli Londra Belediye Konağı konuşmasındaki ibare) davranmaması için uyardığı doğrudur.⁷³ Ama Grey bile "Fas'ın batı kıyısı konusunda uzlaşmaz olmamız gerekmez ve öyle de olmamalıyız," diyerek durumu kabullenmek zorunda kaldı. Lloyd George'un konuşmasından önceki gün Bertie'ye söylediği şey şuydu: "Fransızlar aslında hangi yöne gitmek istediklerini bilmeksizin güçlüklerin içine sürüklendi. [...] Diplomatik destek vermeye mecburuz ve hazırız ama [birinci Fas krizinden sonra mutabık kalınan] Algeciras Senedi'ni bir kenara atmak ve Fransa'yı fiilen Fas'ın sahibi durumuna getirmek üzere savaşa giremeyiz." Varılan uzlaşma ("Fransa ve Almanya arasında Fransız Kongosu'nda bazı tavizlere dayanan bir anlaşma") bu İngiliz ilgisizliğini yansıtmaktaydı ve Grey Fransızları kabul etmeleri için sıkıştırdı.⁷⁴

Alman hükümeti dikkatini Türkiye'ye çevirdiğinde, Grey'in Boğazlar konusunda Rusların ekmeğine yağ sürmeksizin sıkı bir Alman karşıtı çizgi izlemesi daha da zordu. Her halükârda, Almanların 1912-13 Balkan savaşlarındaki hareket tarzından bir şikâyeti yoktu ve Liman von Sanders meselesi (bir Alman generalin Türk ordusuna genel müfettiş olarak atanması) karşısında nispeten endişesizdi. Almanya'nın Berlin-Bağdat Demiryolu'na ilişkin

71 PRO CAB 41/33/71, Asquith'ten V. George'a, 21 Kasım 1912; PRO FO 800/55, Bertie'den Grey'e, 12 Şubat 1914; Grey'den Bertie'ye, 13 Şubat 1914; Grey'den Bertie'ye, 4 Mart 1914. Krş. Langhorne, "Anglo-German Negotiations", s. 370-85; Vincent-Smith, "Anglo-German Negotiations", s. 623-9. Krş. Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 27 vd; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 105.

72 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 117 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 266 vd, 275-8. Tweedmouth'un "the acquisition ve fortification of ports in Morocco by Almanya'nın Fas'taki limanları ele geçirip tahkim etmesinin denizdeki üstünlük için büyük bir tehlike oluşturacağı" yolundaki uyarısına rağmen, böyle bir tutum takınıldı: PRO FO 800/87.

73 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 25 vd. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 46-50; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 219, 222-40; Asquith, *Genesis*, s. 91-5.

74 PRO FO 800/52, Grey'den Bertie'ye, 12 Temmuz 1911; PRO FO 800/100, Grey'den Asquith'e, 13 Temmuz 1911; PRO FO 800/52, Bertie'den Grey'e, 17 Temmuz 1911; PRO FO 800/100, Grey'den Asquith'e, 19 Temmuz 1911; PRO FO 800/52, Grey'den Bertie'ye, 20 Temmuz 1911; PRO FO 800/93, Nicolson'dan Grey'e, 21 Temmuz 1911; PRO FO 800/52, Bertie'den Grey'e, 21 Temmuz 1911; PRO FO 800/62, Grey'den Goschen'e, 24 ve 25 Temmuz 1911; PRO FO 800/52, Grey'den Bertie'ye, 28 Temmuz 1911; PRO FO 800/62, Grey'den Goschen'e, 8 ve 26 Ağustos 1911; PRO FO 800/52, Grey'den Bertie'ye, 4 Eylül 1911; Bertie'den Grey'e, 6 Eylül 1911; Grey'den Bertie'ye, 8 Eylül 1911. Grey'in Avam Kamarası'na açıklaması için ayrıca bkz. *Hansard*, V, 32, s. 49-59, 27 Kasım. Krş. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 72-5.

İngiliz kaygılarına yatıştırıcı yaklaşımı ilişkileri daha da düzeltti.⁷⁵ Portekiz sömürgeleri pazarlığının sonuca bağlanmamasına karşın, bizzat Bethmann Ocak 1913'te "Gelecekteki sömürge sorunları İngiltere'yle işbirliğine işaret ediyor," demişti.⁷⁶

Bu bilgiler ışığında, *Frankfurter Zeitung*'un Ekim 1913'te Britanya ve Almanya arasında *yakınlaşmadan*, "her iki ülkede yönlendirici akıllar arasında daha iyi bir anlayış birliği"nden ve "karşılıklı güvensizlikle geçen kısır yıllara son vermek"ten söz etmesi anlamsız değildir.⁷⁷ Lord Rothschild Mart 1914'te Tring'de Alman büyükelçisiyle karşılaşınca, "gördüğü ve bildiği kadarıyla, savaştan korkmak için bir sebep ve ileride çıkacak pürüzler olmadığını son derece kesin bir dille söyledi."⁷⁸ Max Warburg'un Portekiz sömürgeleri pazarlığında firmasının rolünü kesinleştirmek üzere üç ayrı vesileyle Londra'da bulunması, Britanya ve Almanya arasında o sırada ağır basan sağlam finansal ilişkilerin başka bir belirtisiydi.⁷⁹ O yaz İngiliz gazeteleri üst düzey İngiliz deniz subaylarının yıllık Kiel yat yarışına katılmalarına dair haberler geçerek, Alman amirali von Koester'in "İngiliz ve Alman bahriyelileri arasındaki ilişkilerin hayal edilebilecek en iyi düzeyde" olduğu yorumunu aktardı.⁸⁰ Dışişleri Bakanlığı'nın 27 Haziran 1914 (Sarajevo suikastının arifesi) gibi geç bir tarihteki görüşü, Alman hükümetinin "barışçıl havada ve [...] İngiltere'yle arasını iyi tutmaya çok istekli" olduğu yönündeydi.⁸¹ Warburg da "Almanlar ve İngilizler arasında çılgınca aşkın [eine wahnsinnige Liebe] ortaya çıktığına" dair söylentileri duydu.⁸² Lloyd George 23 Temmuz'da İngiliz-Alman ilişkilerinin "birkaç yıl öncesine nazaran çok, hem de çok daha iyi" olduğunu bildirdi. "İki büyük imparatorluk ortak hedefler için işbirliğine girilebileceğini ve işbirliği noktalarının olası anlaşmazlık noktalarından daha geniş, daha çok ve daha önemli olduğunu kavramaya başlıyor."⁸³

Aynı şekilde, donanma yarışını Birinci Dünya Savaşı'nın bir "sebebi" olarak görmek oldukça yanıltıcıdır. Her iki tarafın da bir donanma anlaşması için sağlam gerekçeleri vardı. Her iki hükümet de artan donanma harcamalarının siyasal sonuçlarını zor katlanılır bulmaktaydı. Bir tür si-

75 F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 45 vd; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 272-5; Butterfield, "Sir Edward Grey", s. 4.

76 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 506.

77 *Frankfurter Zeitung*, 20 Ekim 1913.

78 Rothschild Arşivi, Londra (RAL), XI/130A/8, Londra'daki Natty'den kuzenlerine, Paris, 16 Mart 1914.

79 Rosenbaum ve Sherman, *M. M. Warburg & Co.*, s. 111.

80 Esposito, "Public Opinion", s. 11.

81 Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 123; J. Gooch, "Soldiers, Strategy and War Aims", s. 23.

82 Pohl, *Hamburger Bankengeschichte*, s. 110.

83 Agy., s. 513.

lah sınırlama anlaşması olasılığı çok sayıda vesileyle ortaya çıktı: Almanlar Aralık 1907'de Britanya ve Fransa'yla yapılacak bir Kuzey Denizi sözleşmesi önerdi;⁸⁴ Kayzer Şubat 1908'de Lord Tweedmouth'a yazdığı mektupta Almanya'nın "İngiliz donanma üstünlüğüne meydan okumayı" amaçladığını açıkça yalanladı;⁸⁵ altı ay sonra Kronberg'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı daimi müsteşarı Sir Charles Hardinge'le görüştü;⁸⁶ Bethmann 1909-10'da Goschen'e "sağlam bir genel mutabakata dönük bir tasarı çerçevesinde [...] bir donanma anlaşması" önerdi;⁸⁷ Kayzer Mart 1911'de "donanma harcamalarını sınırlamaya doğru bir siyasal mutabakat ve bir donanma anlaşması" çağrısında bulundu.⁸⁸ En malum fırsat ise işadamları Sir Ernest Cassel'in ve Albert Ballin'in önerisi üzerine, Haldane'in görünüşte "bir üniversite komitesinin işiyle ilgili" ama gerçekte bir donanma, sömürge ve saldırmazlık anlaşması olasılığını Bethmann, Tirpitz ve Kayzer'le görüşmek üzere Berlin'e gittiği Şubat 1912'de doğdu.⁸⁹ Churchill 1913'te bir "donanma inşa bayramı" fikrini ortaya attı;⁹⁰ Cassel ve Ballin 1914 yazında son bir beyhude girişimde bulundular.⁹¹

Peki, niçin bir anlaşmaya varılamadı? Geleneksel cevap, Almanların İngilizlerden Fransız-Alman savaşı halinde koşulsuz tarafsızlık taahhüdü aldıktan sonra sırf donanma meselelerini görüşmeye istekli oldukları yönündedir. Oysa bu sadece hikâyenin yarısıdır. Asquith daha sonraları Alman tarafsızlık formülünün "Almanya'nın herhangi bir bahane saldırısında Fransa'nın yar-

84 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 149.

85 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 67; Morris, *Scaremongers*, s. 142 vd.

86 PRO FO 800/92, Grey tezkeresi, 23 Temmuz 1908. Krş. Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 7; A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 448; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 68.

87 PRO FO 800/61, Goschen'den Grey'e, 21 Ağustos 1909; Grey'den Goschen'e, 23 Ağustos 1909; PRO FO 800/100, Asquith'ten Grey'e 25 Ağustos 1909; PRO FO 800/ 93, Hardinge'den Grey'e, 25 Ağustos 1909; Mallet'ten Grey'e, 26 Ağustos 1909; Tyrrell'dan Grey'e, 27 Ağustos 1909; Drummond to Grey, 29 Aralık 1909; Grey note, 29 Aralık 1909; PRO FO 800/61, Grey'den Goschen'e, 31 Aralık 1909; PRO FO 800/87, Grey to McKenna, 27 Ocak 1910; PRO FO 800/52, Grey'den Bertie'ye, 13 Nisan 1910; PRO FO 800/62, Goschen'den Grey'e, 6 Ağustos 1910; Grey'den Goschen'e, 11 ve 16 Ağustos 1910; Goschen'den Grey'e, 19 Ağustos 1910; PRO FO 800/100, Grey'den Asquith'e, 21 Ekim 1910; Asquith'ten Grey'e, 27 Ekim 1910; PRO FO 800/62, Grey'den Goschen'e, 26 Ekim 1910. Krş. Sweet, "Great Britain and Germany", s. 229 vd.

88 G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. VI, no. 442, 446.

89 PRO CAB 41/33/34, Asquith'ten V. George'a, 3 Şubat 1912. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, s. 96 vd; Langhorne, "Great Britain and Germany", s. 290- 93. Olayın Alman cephesinden anlatımı için bkz. Steinberg, "Diplomatic als Wille und Vorstellung". Ayrıca bkz. L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 163 vd, 180-200.

90 PRO FO 800/62, Goschen'den Grey'e, 3 Temmuz 1913; PRO FO 800/87, Churchill'den Grey ve Asquith'e, 8 Temmuz 1913; Churchill'den Grey'e, 17 Temmuz ve 24 Ekim 1913; PRO FO 800/62, Grey'den Goschen'e, 28 Ekim 1913; Goschen'den Grey'e, 8 Kasım 1913; Grey'den Goschen'e, 5 Şubat 1914; PRO FO 800/87, Grey'den Churchill'e, 5 Şubat 1914.

91 PRO FO 800/87, Churchill'den Grey'e, 20 Mayıs 1914. Krş. R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım III, s. 1978-81.

dımına gitmenin önünü kesmiş olacağını” ileri sürecekti. Aslına bakılırsa, Bethmann’ın taslağındaki ifade şöyleydi:

Anlaşmaya taraf devletler[in] [...] ikisi de öbürüne karşı sebepsiz bir saldırıya girişmeyecek veya saldırganlık amacıyla öbürüne karşı herhangi bir kombinezona ya da tertibe katılmayacaktır. [...] İkisinden biri [...] *saldırgan taraf olduğu söylenemeyecek* bir savaşa karıştığında, öbürü bu şekilde savaşa karışan devlete karşı hayırhah bir tarafsızlığı en azından gözetecektir.⁹²

Bu hüküm, “mevcut anlaşmalarla bağdaşmayabileceği bir durum söz konusu olduğunda” geçersiz sayılacaktı. Oysa Grey’in en fazla sunmaya yatkın olduğu şey, “Almanya’ya yönelik sebepsiz bir saldırıya girişmeme ya da *katılmama*” taahhüdüydü; çünkü onun ifadesiyle, “tarafsızlık kelimesi [...] elimizin bağlı olduğu izlenimini verecekti.”⁹³ Sömürgeler Bakanı Lewis Harcourt’un işaret ettiği üzere, Bethmann’ın formülündeki kastın bu olmadığı apaçıktı.

Haldane ziyaretinin başarısızlığına ilişkin diğer açıklama, Haldane’in gelişinden önce Tirpitz’in ve Kayzer’in donanmada yeni bir artışı gündeme getirerek bunu baltaladıkları ve böylece “İngiltere’yle ilişkiyi [...] temelli bozdukları” yönündedir. Geiss’e göre, “Almanya’nın donanma anlaşmasıyla denizdeki maliyetli silahlanma yarışı konusunda Britanya’yla uzlaşmaya yanaşmaması her türlü yakınlaşmanın önünü tıkadı.”⁹⁴ İngiliz hükümetinin o dönemde söylediği şey aşağı yukarı aynıydı.⁹⁵ Ama buna da şüphecilikle yaklaşmak gerekir. Almanlar tarafsızlık beyanı karşılığında bir donanma anlaşmasına varmaya istekliydi; görüşmelerin boşa çıkmasına yol açan aslında tarafsızlık konusuydu. Üstelik İngiliz tutumunun daha inatçı olduğu söylenebilir; tartışmasız güç anlayışına dayalı olmasından dolayı böyle bir sonuç şaşırtıcı değildi. Grey 1913’te bunu şöyle ifade etmişti: “Bütün diğer Avrupa donanmalarının toplamına üstün bir mutlak standart esas alındığında, [...] izlenecek dış politika nispeten basit olur.”⁹⁶ Görüşü buna bağlı olarak tavizsizdi. Bethmann “kalıcı [İngiliz] donanma üstünlüğü”nü ya da bakanlık

92 Langhorne, “Great Britain and Germany”, s. 293 vd. İtalikler bana ait. Asquith’in yanıtı anlatımı için, Krş. *Genesis*, s. 55 vd, 100.

93 PRO CAB 41/33/41, Asquith’ten V. George’a, 16 ve 30 Mart 1912; PRO FO 800/94, Tyrrell tezkeresi, 3 Nisan 1912; PRO FO 800/100, Asquith’ten Grey’e, 10 Nisan 1912; PRO FO 800/87, Grey’dan Churchill’e, 12 Nisan 1912; PRO FO 800/62, Grey’dan Goschen’e, 27 Haziran ve 4 Temmuz 1912. Krş. Langhorne, “Great Britain and Germany”, s. 299, 303 vd; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, s. 451; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 96.

94 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 120 vd; Geiss, “German Version of Imperialism”, s. 118.

95 PRO CAB 41/33/36, Asquith’ten V. George’a, 15 ve 21 Şubat 1912. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 103, 109; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 249-52; Asquith, *Genesis*, s. 771., 97, 100; Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 241.

96 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 8.

birinci özel sekreteri William Tyrrell'in ifadesiyle "denizde mutlak üstünlüğümüz ilkesi"ni tanıma karşılığında bir şey istiyor gibiydi. Peki, Britanya zaten sahip olduğu bir şey için neden pazarlığa otursundu ki?⁹⁷ Bethmann'ın önerdiği anlaşmanın niçin yekten reddedildiğini anlamak zor değildir.

Anlaşılması daha zor olan nokta, Grey'in İngiliz-Alman *yakınlaşmasına* ilişkin neredeyse *her* ifadenin söz konusu olamayacağı kanaatiydi. Almanya gerek sömürgelerde, gerekse denizde Britanya için bir tehdit oluşturmadığına göre, Grey niçin öylesine amansız Alman karşıtıydı? Basit cevap, haliyle (Muhafazakâr öncelleri gibi) Grey'in Fransa'yla ve Rusya'yla iyi ilişkileri daha fazla umursamasıydı. "Almanya'yla ilişkilerimizde atacağımız hiçbir adım, Fransa'yla iyi ilişkilerimizi herhangi bir şekilde bozmamalıdır," diye belirtmişti Ekim 1905'te. Ertesi yılın ocak ayında şunu yazdı: "Berlin'de kibar sözler söylemenin tehlikesi [...] Fransa'da antanta desteğimizde soğuk davranacağımızı ima ediyormuş gibi yorumlanmasıdır."⁹⁸ Grey Nisan 1910'da Goschen'le görüşürken meseleyi açıklıkla ortaya koydu: "Almanya'yla bizi Rusya'dan ve Fransa'dan ayıracak bir siyasal mutabakata giremeyiz."⁹⁹ Ne var ki Almanya'yla bir mutabakatın "diğer devletlerle [mevcut] ilişkilerimizi ve dostluklarımızı korumayla tutarlı" olması gerektiğini söyleyerek, böyle bir mutabakatı fiilen geçersiz kılmaktaydı.¹⁰⁰ Grey'in arketip gerekçesi Fransa'yla antantın çok "muğlak" olması nedeniyle "Almanya'yla her türlü anlaşmanın ister istemez onun yerine geçeceği" ve bu yüzden tasarlanamayacağıydı.¹⁰¹ Dışişleri Bakanlığı yetkililerince sürekli teyit edilen bir görüştü bu. Mallet'e göre, Almanya'yla herhangi bir yakınlaşma "Fransa'dan uzaklaşma"ya yol açacaktı.¹⁰² Nicolson'ın 1912'de Almanya'yla bir anlaşma fikrine karşı çıkmasının asıl sebebi bunun "[Fransa'yla] ilişkilerimizi bozacağı ve böyle bir sonucun hemen Rusya'yla ilişkilerimize yansıyacağı"ydı.¹⁰³

Yakından incelendiğinde, Grey'in akıl yürütme tarzı son derece kusurluydu. Birincisi, Fransa ve Rusya'yla kötü ilişkilerin sahiden savaşa yol açabileceği anlayışı abesti. Grey'in durumu ile Muhafazakâr öncellerinin durumu arasında bu açıdan büyük bir farklılık vardı. Bizzat kendisi o dönemde Rusya'nın ye-

97 PRO FO 800/92, Tyrrell'dan Grey'e, 27 Ağustos 1909; G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. VI, no. 456, s. 611. Krş. Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, c. I, s. 458.

98 Monger, *End of Isolation*, s. 260, 267 vd.

99 G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. VI, no. 344, s. 461. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 254 vd.

100 Sweet, "Great Britain and Germany", s. 229 vd.

101 PRO FO 800/62, Grey'den Goschen'e, 27 Haziran 1912.

102 PRO FO 800/92, Mallet'ten Grey'e, 26 Haziran 1906.

103 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 93. Ayrıca bkz. PRO FO 800/93, Nicolson'dan Grey'e, 21 Temmuz 1911. Krş. Langhorne, "Great Britain and Germany", s. 290 vd; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 251; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 97.

nilgi ve devrimle gelen yıkımı atlatıp toparlanmasının on yılı alacağını teslim etmekteydi. Fransa'yı bir tehdit olarak görmesi de söz konusu değildi. Nitekim 1906'da Amerikan başkanı Theodore Roosevelt'e, Fransa'nın "barışçıl ve saldırganlıktan ya da tedirginlikten uzak" olduğunu söylemişti.¹⁰⁴ Antantların hareket noktası Fransa ve Rusya'yla denizaşırı meselelerdeki görüş ayrılıklarını gidermekti. Bunun sağlanmasından sonra, Britanya ile her iki devlet arasında savaş ihtimali uzaktı. Grey'in *Manchester Guardian*'ın yayın yönetmeni C. P. Scott'a Eylül 1912'de belirttiği, "Fransa Almanya'ya karşı desteklenmezse, bize yönelik bir saldırıda onunla ve geri kalan Avrupa'yla birleşir" görüşü düpedüz hayal ürünüydü.¹⁰⁵ Fransa'nın ya da Rusya'nın "İttifak devletleri safı"na geçebileceği korkusu bundan sadece biraz daha az mesnetsizdi.¹⁰⁶ Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı için değişmez bir endişe kaynağıydı. Grey daha 1905'te, "Fransa'yı elden kaçırma ve Fransa'dan kopmamızı sağlayabilirse artık bizi istemeyecek olan Almanya'yı kazanamama" korkusu içindeydi. Mallet'in uyarısı Britanya'nın Algeciras konusundaki Fransız tekliflerine olumlu karşılık vermemesinin şu sonuca yol açacağı yönündeydi: "Fransızlarca hain olarak görüleceğiz ve [...] Almanlarca horlanacağız."¹⁰⁷ Hardinge'in sözleri de aşağı yukarı aynıydı: "Fransa yüzüstü bırakılırsa, yakın gelecekte Fransa, Almanya ve Rusya arasında bir anlaşma ya da ittifak kesindir."¹⁰⁸ Nicolson tipik yaklaşımı doğrultusunda, Fransa ve Rusya'yla "Rusya'yı Berlin'e yönelmekten caydırarak [...] [ve] [Fransa'nın] İttifak devletleri safına geçmesini önleyecek" resmi bir ittifaktan yanaydı.¹⁰⁹ Grey ve bakanlık yetkilileri "dostluk değeri"ni kaybetmekten ve "yalnız, yani dostsuz kalma" noktasına varmaktan saplantılı biçimde korkuyorlardı. Onların depreşen kâbusu Rusya'nın ya da Fransa'nın "Töton kucağına" düşerek, Britanya'yı "Avrupa'nın birleşik donanmaları"yla karşı karşıya bırakmasıydı. Bu yüzden, Alman politikasını tamamen "Üçlü Antant'ı [...] parçalamaya" yönelik gibi görme eğilimine girdiler.¹¹⁰ Şu tür bir akıl yürütme tam Grey'e özgüydü:

Bir talihsizlik ya da falso sonucunda Fransa'yla antantımız bozulacak olursa, Fransa kendince Almanya'yla uzlaşmaya mecbur kalacaktır. Ve Almanya tekrar Fransa ve

104 Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 114 vd; Sweet ve Langhorne, "Great Britain and Russia", s. 243 vd.

105 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 101, 108.

106 Nicolson'ın ifadesini aktaran agy., s. 38. Grey ilk başta Rusya ve Almanya'nın bir ittifaka varabileceği korkusundan etkilenmiş olabilir; Kayzer ve Çar'ın 1905'te bu yöndeki girişimi sonuçsuz kalmıştı. Krş. Butterfield, "Sir Edward Grey", s. 2; K. Wilson, "Grey", s. 193; Monger, *End of Isolation*, s. 293.

107 Monger, *End of Isolation*, s. 270.

108 PRO FO 800/92, Hardinge notları, 20 Şubat 1906.

109 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 35, 38 vd.

110 Agy., s. 39, 42 vd, 94, 111, 114 vd; Andrew, "Entente Cordiale", s. 25; *Hansard*, V, 32, s. 60, 27 Kasım 1911; Howard, *Continental Commitment*, s. 57; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 252. Ayrıca bkz. Butterfield, "Sir Edward Grey", s. 2.

Rusya'yla aramızı bozuk tutmaya elverişli bir konumda olacak, Kara Avrupası'nda üstünlüğü ele geçirecek. O zaman bizimle Almanya arasında er ya da geç bir savaş çıkacaktır.¹¹¹

Şu görüşün ardında da benzer korku yatmaktaydı: “Almanya St. Petersburg’a gider ve Rusya’nın Antant’ı bırakması kaydıyla Avusturya’yı dizginlemeyi önerir. [...] Rusya’nın İttifak devletlerinin yanında yer almasından [...] açık yüreklilikle çekinmekteyiz.”¹¹²

Oysa Fransa’yla antantı sürdürme kararlılığı içindeki Grey, Almanya’yla savaş ihtimalini azaltacağına artıran, geciktireceğine çabuklaştıran askeri taahhütlerde bulunmaya yatkındı. Tamamen döngüsel bir akıl yürütme süreciyle, maksadı Britanya’yı Almanya’yla olası bir savaşa hazır tutmaktı – çünkü aksi halde Almanya’yla savaş çıkabilirdi. Fransa ve Rusya’yı yatıştırmak geçmişte anlamlıydı; ama Grey bu politikanın ömrünü, dayandığı mantığın zayıflamasından sonra da uzattı.

Bu yaklaşımın en güçlü gerekçesi haliyle Almanya’nın megalomanca emellerinin sadece Fransa için değil, bizzat Britanya için bir tehdit olduğuydu. Alman fobisine kapılanların yaygın biçimde benimsediği bir görüştü bu. Eyre Crowe Kasım 1907 tarihli meşhur tezkeresinde Almanya’nın “dünya sahnesinde mevcut maddi güç dağılımından kendisine düşenden çok daha kapsamlı ve daha başat bir rol” oynama arzusunun, onu “bütün rakiplerin gücünü azaltmaya, hâkimiyet alanını genişleterek kendi [gücünü] artırmaya, diğer devletlerin işbirliğini kösteklemeye ve sonunda Britanya İmparatorluğu’nu parçalayıp yerine geçmeye” yöneltebileceği uyarısında bulundu.¹¹³ Crowe’un analizindeki temel unsur, devrim sonrası Fransa’nın Britanya’ya çıkardığı müşkülle tarihsel bir paralellikti. Nicolson 1909 başlarında Grey’e bir mektubunda bunu şöyle ifade etti: “Almanya’nın nihai hedefleri hiç kuşkusuz Avrupa kıtasında üstünlüğü ele geçirmek ve yeterince güçlendiğinde, donanma üstünlüğü için bizimle çekişmeye girmektedir.” Goschen’in ve Tyrrell’in söyledikleri şeyler aşağı yukarı aynıydı. Onlara göre, Almanya “Avrupa hegemonyası” peşindeydi.¹¹⁴ Bizzat Grey 1911’de Avrupa’da “Napoléon tarzı” bir tehdit uyarısında bulunmaya başladı. “[Britanya] Fransa’nın ezilmesine göz yumarsa, daha sonra çarpışmamız gerekecek.” Kanada başbakanına 1912’de, “Almanya’nın kapılabileceği emeller için sınır” olmadığını bildirdi.¹¹⁵

111 Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 114 vd.

112 Schmidt, “Contradictory Postures”, s. 139.

113 Geiss, *July 1914*, s. 29 vd.

114 PRO FO 800/62, Goschen’den Grey’e, 22 Ekim 1910; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 100.

115 PRO CAB 2/2, İSK toplantısı, 26 Mayıs 1911; Langhorne, “Great Britain and Germany”, s. 298; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 42.

Bu akıl yürütme çizgisi sırf diplomatlara özgü değildi. İngiliz genelkurmayı İSK alt komitesine 1909 tarihli tezkeresinde bir kıta sefer kuvvetinin gerekçesini açıklarken aynı benzetmeye başvurdu: “Denizlerde hâkimiyetin büyük bir kara mücadelesinin doğrudan sonucunu mutlaka etkileyeceğini varsaymak bir hata olur. Trafalgar Muharebesi Napoléon’un Austerlitz ve Jena muharebelerini kazanarak, Prusya’yı ve Avusturya’yı ezmesini engelleyemedi.”¹¹⁶ Bu gerekçe iki yıl sonra İSK “savaş konseyi”nde, Fransa’ya ve Rusya’ya karşı bir Alman zaferi halinde ortaya çıkacak durumla ilgili olarak tekrar belirtildi:

Hollanda ve Belçika ilhakla Almanya’ya katılabilir ve çok büyük bir savaş tazminatı yüklenen Fransa ayrıca bazı sömürgelerini kaybedebilir. Kısacası, böyle bir savaşın sonucunda Almanya bizim çıkarlarımıza aykırı olduğu daha önce belirtilen hâkim konuma kavuşabilir.

Böylece “eline geçecek [...] bir donanma ve ordu gücü üstünlüğü Birleşik Krallık’ın ağırlığını ve Britanya İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü tehdit edecek” ve bunun “uzun vade”deki etkisi “ölümcül” olacaktı.¹¹⁷ Esher gibi donanma stratejisi yanlıları bile bazen aynı çizgiyi benimsedi. Nitekim Esher 1907’de şunları yazdı:

Alman itibarı bizim için gücünün *doruğundaki* Napoléon’dan daha korkunç. Almanya denizlerde hâkimiyet için bizimle çekişecektir. [...] Yoğun nüfusu için bir çıkış mecrası ve Almanların barınıp kalacağı geniş araziler bulmaya mecburdur. Bu araziler ise sadece İmparatorluğumuzun sınırlarında mevcuttur. Dolayısıyla “L’Ennemi, c’est l’Allemagne” [“Düşman Almanya’dır”].¹¹⁸

Churchill’in korkusu, donanmasız Avrupa’nın “ani bir sarsıntıdan sonra [...] Töton demir pençesine ve Töton sisteminin temsil ettiği her şeye” ram olmasıydı. Lloyd George’un aklından geçen şey de aynı gerekçeydi: “Filo-muz Napoléon dönemindeki kadar [...] bağımsızlığımızın yegâne güvencesi durumundadır.”¹¹⁹ Bu bakımdan Robertson’ın Aralık 1916’da yazdığı şu sözlerin tek kabahati azıcık abartı içermesiydi: “Almanya’nın Avrupa, Kuzey Denizi ve Baltık’tan Karadeniz, Ege, hatta belki Basra Körfezi’ne ve Hint Okyanusu’na kadar uzanan bir imparatorluk kurma emeli son yirmi küsur yıldır [aynen böyle] bilinen bir şey”.¹²⁰

116 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 66 vd.

117 PRO CAB 38/19/47, Kıta sorununun askeri vechesine ilişkin Genelkurmay tezkeresi, 15 Ağustos 1911.

118 Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, c. I, s. 450, 456 vd.

119 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 120; Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 6.

120 J. Gooch, *Plans of War*, s. 25.

Bütün bunlar doğru olsa bile, Grey'in yanlış devletleri yatıştırma uğraşına girdiği söylenebilir. Fransa ve Rusya'yla antantlar bu ülkelerin İmparatorluğu tehdit ettiği dönemde anlamlıydı; ama 1912'ye varıldığında tehdit kaynağı açıkça Almanya idiye, Almanya'yla bir antant gerekçesinin daha ciddiye alınması gerekirdi. Napoléon tarzı bir Alman tasarısına ilişkin panik yaratıcı savların, Almanya'dan fiilen alınmakta olan istihbarata büyük ölçüde aykırı olması çarpıcı bir gerçektir. Bu şimdiye kadar tarihçilerce göz ardı edilmiş bir noktadır. 1914'ten önce Almanya'yla ilgili askeri istihbaratın bir değerlendirmede bulunmayı imkânsız kılar nitelikte olduğu doğrudur; ama Goschen fena bir gözlemci olmadığı gibi, Almanya'daki İngiliz konsoloslarından gelen raporlar üstün nitelikliydi. Crowe'un 1907 tezkeresinden çok daha iyi bir analiz sunan Churchill'in Kasım 1909 tezkeresinde (neredeyse kesin biçimde böyle raporlara dayanılarak) Almanya'nın aslında ağır mali zafiyet içinde olduğu ileri sürülmekteydi (bkz. Bölüm 5). Bu saptama aynı yöndeki birçok uzman kanaatinden sadece biriydi. Öyleyse Grey ve Dışişleri Bakanlığı ile genelkurmaydaki üst düzey yetkililerin çoğu, Britanya için doğrudan bir tehdit oluşturacak şekilde Napoléon tarzı güce dönük bir Alman tasarısını niçin kafalarında canlandırdılar? Bu durumda tercih ettikleri Fransa'ya askeri taahhüdü haklı göstermek amacıyla, böyle bir tehdidi abartmış (hatta belki uydurmuş) olmaları ihtimali ortaya çıkar. Bir başka deyişle, tam da Britanya'nın Fransa ve Rusya'yla aynı safta yer almasını istemelerinden dolayı, Almanlara Avrupa hâkimiyetine dönük taneli planlar yakıştırmak gerekliydi.

KITA TARAFSIZLIĞI

Bununla birlikte, İngiliz diplomasisinin ve askeri planlamasının savaşı kaçınılmaz kıldığı sonucuna varmak gayet yanlış olur. İşin gerçeği şu ki diplomasi ve büyük strateji düzeyinde açıkça var olan İngiliz kıta taahhüdü parlamenter siyaset düzeyinde yoktu.

Kabine üyelerinin çoğu (ayrıca Parlamento) Fransızlarla görüşmeler konusunda başından itibaren bihaber bırakılmıştı. Dışişleri Bakanlığı daimi müsteşarı Sanderson'ın Cambon'a belirttiği gibi, Fransa'ya askeri taahhüt düşüncesi "görüş ayrılıkları doğurdu" ve "daha kesin nitelikte bir şey hükümetçe derhal reddedilirdi." Daha önce gördüğümüz üzere, olağandışı bir gelişmeyle Başbakan Campbell-Bannerman dahi ilk başta haberdar edilmedi; durum kendisine bildirildiğinde ise "ortak hazırlıklara verilen ağırlığın [...] saygın bir girişime çok yakın olduğu" yolundaki endişesini hemen dile getirdi. Hal-dane buna uygun olarak Genelkurmay Başkanı Neville Lyttleton'a, "İletişime girmiş olmaktan dolayı hiçbir şekilde bağlı olmayacağız," diye "açıkça" belirt-

mek zorunda kalmıştı.¹²¹ Dışişleri Bakanlığı'nın 1908'deki resmi çizgisi netti: "Almanya'nın Fransa'yla husumetleri kışkırtması halinde, Büyük Britanya'nın silahlı müdahalesi *Kabine tarafından karar verilmesi gerekecek* bir sorundur."¹²² Hardinge İSK alt komitesinin Mart 1909 toplantısındaki beyanında şunu vurguladı:

[Fransızlara] karada yardım edeceğimize dair bir güvence vermiş değiliz ve [...] Fransızların askeri yardım umudunu dayandırabileceği tek zemin Fransız askeri ataşesi ve genelkurmayımız arasında geçen yarı resmi konuşmalardır.

Alt komite bu doğrultuda şöyle bir sonuca vardı: "Almanya'nın Fransa'ya yönelik saldırısı halinde, yurtdışına askeri kuvvet göndermenin ya da donanmaya güvenmenin uygun bulunuşu, *yeri geldiğinde ancak dönemin hükümetince belirlenebilecek bir politika konusu* olduğu anlamına gelir sadece."¹²³ Bizzat Asquith, İSK'yi "sırf bir danışma organı" olarak tarif ederken ve üyelerine hükümetin bu organca alınacak "kararlarla zerre kadar bağlı" olmayacağını hatırlatırken, bu hususun altını çizdi.¹²⁴ Fransa'ya İngiliz taahhüdünün mahiyeti sorulduğunda, Grey son derece dikkatli konuşma gereği duydu:

Parlamento tarafından yıllarca bilinmeyen ve bizi bir Avrupa savaşıyla yükümlü kılan gizli bir taahhüt olasılığını ima edecek kelimeleri [kullanmaktan kaçındım]. Cevabı [Fransa'ya] 1904 tarihli taahhüdün [*sayfa kenarında düşülen eklemeye* belli şartlarda] sürdürülemeyebileceğini ve lafzını aşan kapsamlı sonuçlar getiremeyeceğini iletecek şekilde dikkatle ifade ettim.¹²⁵

Grey'in hareket tarzı, Radikal basında ve parti arkadaşları arasında daha çok kuşku uyandırdıkça, bağlayıcı bir kıta taahhüdüne ilişkin böyle yalanlamalar daha da sıklaştı. Lloyd George'un 1911 Londra Belediye Konağı konuşmasının ardından, *Economist* yayın yönetmeni F. W. Hirst *Guardian*'a yazdığı bir makalede, "milyonlarca masum vatandaşından hakkında hiçbir şey bilmedikleri ve pek umursamadıkları bir kıta dalaşı için canlarını vermelerini isteyen" bir İngiliz bakanı tahayyül etmeyi "fahiş" olarak nitelendirirken, daha sonraki bir diplomatik fiyaskonun dilini önceden kestirmiş oldu. *Nation* gazetesi Grey'e ülkeyi "İngilizlerin ilgisi dışında bir [...] kavganın iki ateşi arasına" atma ve "ortak devletlerin can sıkıcı bir şantajına"

121 Monger, *End of Isolation*, s. 248-55, 273, 279.

122 PRO CAB 16/5 XL/A/035374, İSK belgesi E-2, 11 Kasım 1908. İtalikler bana ait.

123 PRO CAB 16/5 XL/A/035374, Tutanaklar, 23 Mart 1909. İtalikler bana ait. Krş. d'Ombain, *War Machinery*, s. 95-8.

124 PRO CAB 2/2, İSK toplantısı, 30 Mayıs 1911.

125 PRO FO 800/52, Grey'den Bertie'ye, 16 Nisan 1911.

maruz bırakma suçlamasını yöneltti.¹²⁶ Benzer düşünceler bir süre sonra, Arthur Ponsonby ve Noel Buxton tarafından o yılın kasım ayında kurulmuş yeni Liberal dış ilişkiler parlamento komitesinden çıkmaya başladı.¹²⁷ Milletvekili Arnold Rowntree'nin kurduğu York Liberal Birliği Ocak 1912'de Grey'e, Britanya ve Almanya "arasında dostluğu ve samimiyeti geliştirmek üzere İngiliz hükümetince her türlü çabanın gösterilmesi" umudunu ifade eden ve "Rusya'nın İran'daki saldırgan ve haksız davranışı"nı kınayan bir mektup yazdı.¹²⁸

Ama Grey en sert muhalefetle Kabine'de karşılaştı. Bakanların bildiği kadarıyla (tabii ne kadar biliyorlarsa), askeri müdahale seçeneği sırf düşünülmemekte ve bunun getireceği lojistik sonuçlar incelenmekteydi. Nihai kararı verecek olan Grey değil, Kabine'ydi ve hükümet bir bütün olarak Grey'in ifadesiyle "oldukça serbest"ti.¹²⁹ Loreburn'e göre "tamamen bir Fransız kavgası"na müdahale bundan dolayı akıl almazdı; Grey'e belirttiği gerekçe bu işin ancak "büyük ölçüde Muhafazakârlardan oluşan bir çoğunlukla ve hükümet kanadından birçok kişinin karşı tutum almasıyla" yapılabileceğiydi. "Böyle bir durumda mevcut hükümet süremez."¹³⁰ Ağustos 1911'deki İSK "savaş konseyi"nin ardından, hükümetin tarım ve balıkçılıktan sorumlu bakanı Sir Walter Runciman ve Lewis Harcourt savaş halinde Fransa'ya İngiliz birlikleri göndermenin "cinai çılgınlık" olacağı konusunda fikir birliğine vardı.¹³¹ Asquith her zamanki fırlıdak tavrıyla bu rüzgâra kapılarak, Grey'i Fransa'yla askeri görüşmelerin "özellikle İngiliz yardımıyla ilgili kısım açısından [...] gayet tehlikeli" olduğu konusunda uyardı.¹³² Grey daha ileri İngiliz-Fransız askeri görüşmelerini yasaklama yönündeki baskıya ancak güçlkle direnebildi.¹³³ Kraliyet Danışma Kurulu başkanı Vikont Morley'nin "Savaş Bakanlığı'na bağlı genelkurmay ile Fransa gibi yabancı devletlerin genelkurmayı arasında [...] Kabine'nin önceden bilgisi olmaksızın olası askeri işbirliği üzerine yürütülen ya da göz yumulan görüşmeler" sorununu gündeme getirdiği Kasım 1911 başında, Kabine'de kapsamlı bir oy üstünlüğüyle (beşe karşı on beş) yalnız kaldı.

126 Weinroth, "British Radicals", s. 674 vd.

127 Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 141.

128 PRO FO 800/90, Tyrrell'dan Grey'e, 25 Ocak 1912.

129 Grey'den Asquith'e, 16 Nisan 1911, aktaran Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 94. Bu görüşünü ertesi ay İSK'ye tekrar belirtti. K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 85.

130 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 57, 69.

131 Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 76; D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 33; D. French, "Edwardian Crisis", s. 9.

132 PRO FO 800/100, Asquith'ten Grey'e, 5 Eylül 1911. Krş. d'Ombrain, *War Machinery*, s. 106.

133 PRO FO 800/100, Grey'den Asquith'e, 8 Eylül 1911. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 95; K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 149, 156n.; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 28 vd, 124.

Asquith alelacele bir tavırla Morley'ye "bütün politika sorunlarının Kabine kararı olduğu ve öyle olması gerektiği, böyle sorunlarda etkili olmanın ordu ve donanma subaylarına verilen görevin basbayağı dışında kaldığı" teminatını verdi; ama müzakere Grey açısından rahatsız ediciydi.¹³⁴ Haldane'in bu belirleyici toplantıdan "herhangi bir maddi hususta engele takılmadan" çıktığı kanısında olmasına karşın, Asquith'in Kabinet'den çıkan sonucu Kral'a özetleyiş şekli öyle değildi:

Genelkurmay ve diğer ülkelerin kurmay heyetleri arasında bu ülkeyi ordu ya da donanma müdahalesiyle doğrudan ya da dolaylı yükümlü kılabilecek hiçbir iletişim kurulmamalıdır. [...] Eğer karada veya denizde ortak hareketle ilgiliyse, böyle bir iletişime önceden Kabinet'nin onayı olmaksızın girilmemelidir.¹³⁵

Grey onur kırıcı bir şekilde Avam Kamarası'nda şunu belirtmek zorunda kaldı: "Parlamento'yu bu türden bir şeyle [yani bir kıta savaşına müdahale] gerçekten yükümlü kılacak böyle taahhütler meclise sunulan antlaşmalarda ve anlaşmalarda yer alır. [...] Göreve gelişimizden beri herhangi türden tek bir gizli madde düzenlemedik."¹³⁶ Muhalefetin gözünde dışişleri bakanı "ricat" halindeydi ve izlediği politika bir "enkaz" dı.¹³⁷ Berlin'deki Fransız askeri ataşesinin, Almanya'yla bir savaşta Britanya'nın "çok az yardımı olacağı"nı varsaymasına pek şaşmamak gerekir.

Yıkım bununla da sınırlı kalmadı. Artık Deniz Bakanlığı'nın başında olan Churchill, Temmuz 1912'de Fransız donanmasının Akdeniz'e, İngiliz filosunun ise karasularına yoğunlaşmasını öngören denizlerde sorumluluk bölüşümünün "her iki ülkenin sahip olduğu tam hareket serbestliğini hiçbir şekilde etkilemediği"ni teyit etmek zorunda kaldı.¹³⁸

[Tertibat] her bir ülkenin ayrı çıkarlarının işaret ettiği en uygun yol olmasından dolayı birbirinden bağımsız olarak alınmıştır. [...] Herhangi bir donanma anlaşmasından ya da sözleşmesinden kaynaklanması söz konusu değildir. [...] *Donanma ya da ordu düzenlemelerinde hiçbir şeyin [...] zamanı geldiğinde öne çıkmaya karar verirse, bizi ortada bırakma sonucunu doğurmaması gerekir.*¹³⁹

134 PRO CAB 41/33/28, Asquith'ten V. George'a, 2 Kasım 1911. Krş. Morley, *Memorandum*, s. 17; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 28.

135 d'Ombrain, *War Machinery*, s. 106 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 28. McKenna artık Deniz Bakanlığı'nda olmamasına karşın, donanma stratejisinden yana sert eleştirilere girişmek için bu fırsatı kaçırmamıştı.

136 *Hansard*, V, 32, s. 58, 27 Kasım 1911. Krş. Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 113.

137 Morris, *Scaremongers*, s. 303.

138 PRO FO 800/87, Churchill'den Grey'e, 17 Temmuz 1912.

139 Hamilton, "Great Britain and France", s. 332; W. S. Churchill, *World Crisis*, s. 112 vd. İtalikler bana ait.

Harcourt ekim ayında *Daily Telegraph*'a “fiili ya da örtük hiçbir ittifak ya da mutabakat” olmadığını söyledi; İngiliz politikası “dizginsiz”di.¹⁴⁰ Asquith 24 Mart 1913'te Avam Kamarası'nda aynı ifadeyi tekrarladı:

Defalarca belirtildiği üzere, bu ülke bir savaşta yer almasını zorunlu kılacak aleni ve parlamentonun bilgisi dahilinde bir yükümlülük altında değildir. Bir başka deyişle, Avrupa devletleri arasında savaş çıkarsa, Büyük Britanya'nın bir savaşa katılmasının gerekip gerekmediğine karar vermede hükümetin ya da parlamentonun özgürlüğünü kısıtlayacak ya da köstekleyecek türden yayımlanmamış anlaşmalar yoktur.¹⁴¹

Bu şartlar altında, Grey'in kötü haberi Fransız ve Rus hükümetlerine kibarca iletme dışında bir seçeneği yoktu. Sazonov'a İngiliz hükümetinin “elini serbest tutmaya karar verdiği” ancak “Almanya'nın kıta politikasına hâkim olmasının nahoş karşılanacağı” (tipik bir Grey çıtlatması) bildirildi.¹⁴² Grey'in Cambon'a dosdoğru söylediği şey, “her iki hükümeti [...] savaşta işbirliğiyle yükümlü kılan bir bağlantı”nın bulunmadığıydı.¹⁴³ İngiliz-Rus donanma görüşmeleri hâlâ bir taahhüde varılmadığını işaret etmekteydi. Aslına bakılırsa, Yakındoğu'da karşılıksız tavizler yönündeki Rus iştahından dolayı, Londra'da gittikçe artan bir tedirginlik vardı.¹⁴⁴ Grey Mayıs 1914'te Cambon'a, “Rusya'yla en farazi türden bile olsa herhangi bir askeri bağlantıya giremeyiz,” dedi. 11 Haziran 1914'te, yani Sarajevo suikastlarından sadece birkaç gün önce teminatını Avam Kamarası'na tekrar belirtmek zorunda kaldı:

Avrupa devletleri arasında savaş çıkarsa, Büyük Britanya'nın bir savaşa katılmasının gerekip gerekmediğine karar vermede hükümetin ya da parlamentonun özgürlüğünü kısıtlayacak ya da köstekleyecek türden yayımlanmamış anlaşmalar yoktur. Bu türden müzakereler yürütülmemektedir ve kestirebildiğim kadarıyla herhangi bir müzakereye oturulması muhtemel değildir.¹⁴⁵

Böylece Grey'in stratejisi açısından akla yakın yegâne gerekçe (Fransa'ya yönelik bir Alman saldırısını caydırma) gündemden düştü. Dışişleri bakanlığına getirilmesinden kısa bir süre sonra, “Rusya ve Fransa'yla varacağımız bir

140 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 29. Harcourt “böyle bir şeyin Kabine tarafından düşünülmeyeceği ya da onaylanmadığı” gerekçesiyle “Üçlü Antant” ibaresini açık dille yalanladı: Agy., s. 26. Tam da bu sebepten dolayı, Grey de ibareyi kullanmaktan kaçındı: A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 449.

141 Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 263.

142 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 297 vd.

143 Agy., c. I, s. 97 vd. Krş. Monger, *End of Isolation*, s. 197.

144 Renzi, “Great Britain, Russia”, s. 3. Nicolson'ın o sırada “bizim için Rusya'yla dostluğun çok büyük önemi” konusunda kamuoyunun “malumat” sahibi olmayışı konusundaki endişesi için bkz. K. Wilson, “Foreign Office”, s. 404.

145 Hansard, V, 63, s. 458, 11 Haziran 1914. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 289 vd.

antant kesinlikle sağlam olacaktır,” diye bildirmişti. “Almanya’yı durdurmak gerekirse, bu sağlanabilir.”¹⁴⁶ Onun, Haldane’in ve hatta Kral’ın 1912’de çeşitli Alman temsilcilerine, Britanya’nın “hiçbir şart altında Fransa’nın ezilmesini hoş karşılamayacağı” şeklindeki beyanlarının esası buydu.¹⁴⁷ Bu beyanlar çoğu kez tarihçilerce Almanların göz ardı etme ahmaklığına düştüğü kesin taahhütler gibi görülmüştür. Ama işin gerçeği, Alman hükümetinin gözünden pek kaçmadığı gibi, bu antantlar “kesinlikle sağlam” değildi. Kendi partisi içinde kıta taahhüdüne muhalefet, Grey’in diplomasi şahinleri Mallet, Nicolson ve Crowe tarafından tercih edilen ve Ağustos 1911’de Churchill tarafından ısrarla savunulan Fransa’yla (ve belki ayrıca Rusya’yla) resmi bir ittifak yönünde adım atmasını imkânsız hale getirmişti.¹⁴⁸ Oysa sadece bir ittifak “kesinlikle sağlam” olabilirdi. Crowe bile Şubat 1911’de şunu teslim etmek zorunda kalmıştı:

Temel gerçek [...] antantın bir ittifak olmadığıdır. Aşırı kritik durumlar açısından hiç de esaslılık taşımadığı ortaya *çıkabilir*. Zira bir antant iki ülkenin hükümetlerince paylaşılan ama bütün muhtevasını kaybedecek kadar muğlak *olabilen* ya da muğlak hale gelebilen bir ruh halinin, genel politikaya bir bakışın ötesine pek geçmez.¹⁴⁹

Fransızlar, “İngiltere kendi çıkarı gereğince ezilmemesini istediği Fransa’yı desteklemeye mecbur kalacaktır” düşüncesiyle kendilerini avutabilirlerdi.¹⁵⁰ Ama siyasal bakımdan bel bağladıkları tek şey, Grey’in bir Winchester öğrencisi, bir Balliol mezunu ve bir olta balıkçısı olarak verdiği “Hiçbir İngiliz hükümeti haksız biçimde tehdide ve saldırıya maruz kalan [Fransa’ya] ordu ve donanma yardımından kaçınmaz” yolundaki *şahsi* taahhüdüydü.¹⁵¹ İşin gerçeği ise İngiliz müdahalesinin ancak Grey’in 1911’de tamamen çuvalladığı bir şeyi başarması, yani Kabine çoğunluğunu kendi bakış açısına döndürmesi halinde sağlanacağıydı. Bunu başaramadığında, kendisi ve belki de bütün hükümet istifa edecekti – böyle bir gelişme Alman endişesi uyanıracak bir sebep değildi.¹⁵² Nicolson’ın 10 Nisan 1912’de Paul Cambon’a

146 PRO FO 800/92, Grey tezkeresi, 29 Şubat 1906. Krş. Monger, *End of Isolation*, s. 281 vd; Schmidt, “Contradictory Postures”, s. 141 vd. Crowe’un aynı caydırma teorisini ifade ediş biçimi için bkz. Monger, *End of Isolation*, s. 271. For Nicolson’s, bkz. K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 40.

147 Langhorne, “Great Britain and France”, s. 298, 306; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 92, 98; F. Fischer, *Germany’s Aims*, s. 32.

148 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 29, 39 vd, 42 vd, 52 vd; Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 250. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 65, 203; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 73-81, 95, 281.

149 Hamilton, “Great Britain and France”, s. 324; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 37.

150 PRO FO 800/55, Bertie’den Grey’e, 8 Mart 1914. Krş. K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 92.

151 Andrew, “Entente Cordiale”, s. 27.

152 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 324 vd.; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 36. C. P. Scott daha Aralık

söylediği şu sözler diplomatlardaki hayal kırıklığının bir işaretiydi: “Finansörlerin, barış yanlılarının, geçici heveslere kapılanların ve başkalarının [desteklediği] bu radikal-sosyalist Kabine [...] uzun sürmeyecektir, işi bitiktir ve Muhafazakârlar başa geldiğinde, kesin bir şey alırsınız.” Bir memur açısından ilginç bir ifade.¹⁵³

1906-1914 arasındaki İngiliz dış politikasından sorumlu olanlar, hatıratlarında diplomatik ve stratejik taahhüt ile pratik ve siyasal tarafsızlığın bu olağandışı karışımını haklı göstermek için ellerinden geleni yaptılar.¹⁵⁴ Ortaya attıkları savlar inandırıcı değildir. Steiner'in ileri sürdüğü gibi, sonuçta Britanya'nın konumundaki belirsizlik Almanları önleyici bir darbeyi düşünmeye yönelterek, muhtemelen bir kıta savaşı ihtimalini azaltacağına artırdı.¹⁵⁵ İngiliz politikasının kesin surette yapmadığı şey böyle bir savaşta İngiliz müdahalesini kaçınılmaz kılmaktı; doğrusu bunu zar zor mümkün hale getirdi.

1911'de Grey'in istifa etmesi halinde, onunla birlikye ayrılacakların Lloyd George, Churchill ve Haldane olacağını belirtti.

153 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 479.

154 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 81; c. II, s. 44; Asquith, *Genesis*, s. 57 vd, 63 vd, 83.

155 Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 124, 148, 245, 253. Ayrıca bkz. Nicolson, “Edwardian England”, s. 145-8. Bertie üzerinde durmakla birlikte, bu olasılığı önemsemedi: K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 46 vd; Monger, *End of Isolation*, s. 279.

4 - Silahlar ve Askerler

SAVAŞA DÖNÜK BİR YARIŞ MI?

Bethmann Hollweg'in sekreteri Kurt Riezler 1914 başlarında (takma adla) *Günümüz Dünya Siyasetinin Özellikleri* [Characteristics of Contemporary World Politics] adlı bir kitap yayımladı. Bu kitapta Avrupa'daki emsali görülmemiş silahlanma düzeyinin "belki de günümüzün en tartışmalı, acil ve zorlu sorunu" olduğunu ileri sürdü. Her zaman savaşta insan unsurunu asgariye indiren açıklamalara düşkünlüğüyle tanınan Sir Edward Grey, daha sonraları bu görüşe katılacak ve hatıratında şunu yazacaktı: "Savaşı kaçınılmaz kılan şey Avrupa'daki muazzam silahlanma artışı ve bunun yol açtığı güvensizlik ve korku duygusuydu. Bana öyle geliyor ki, en sahici tarih yorumu, [...] Büyük Savaş'ın çıkışının gerçek ve kesin açıklaması budur."¹

Büyük olaylar için büyük sebepler arayan tarihçiler, haliyle Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin olası bir açıklama olarak savaş öncesindeki silahlanma yarışına yönelir. David Stevenson bunu şöyle ifade eder: "Kendini pekiştirici bir abartılı askeri hazırlık döngüsü [...] felakete yol açan konjonktürde temel bir unsurdur. [...] Silahlanma yarışı [...] husumetlerin patlak vermesinde gerekli bir önkoşuldu."² David Herrmann daha da ileriye giderek, silahlanma yarışının "zaferle bitecek savaşlar için fırsat pencerelerini" kapatmakta olduğu yolunda bir duygu yaratarak, "Birinci Dünya Savaşı'na zemin hazırladığı"nı ileri sürer. Arşidük Franz Ferdinand'ın 1904'te ve hatta 1911'de suikasta uğramış olması halinde, savaşın çıkmamış olabileceği fikrini ortaya atar; onun 1914'teki ölümünü savaşın tetikleyici sebebi haline getiren şeyin "silahlanma yarışı [...] yakın ya da önleyici savaşlara ilişkin spekülasyon" olduğunu belirtir.³

Gelgelelim, Stevenson'ın ve Herrmann'ın da kabul ettiği üzere, bütün silahlanma yarışlarının savaşla sonuçlandığını belirten bir tarih yasası yoktur. Soğuk Savaş tecrübesi bir silahlanma yarışının iki devlet blokunu savaşa tutuştuktan caydırabileceğini ve sonunda büyük çaplı bir yangına gerek kalmaksızın bir tarafın çöküşünü getirebileceğini gösterir. Buna karşılık, 1930'lar yarışa girmemenin tehlikesini gözler önüne serer: Britanya ve Fransa 1933'ten sonra Almanya'nın yeniden silahlanmasına ayak uydurmuş olsaydı, Hitler generallerini Ren bölgesini yeniden askerileştirmeye ya da Çekoslovakya konu-

1 Grey, *Twenty-Five Years*, c. 1, s. 90.

2 Stevenson, *Armaments*, s. 412, 415, 421.

3 Herrmann, *Arming of Europe*, s. 228 vd.

sunda savaş riskini göze almaya ikna etmede çok daha büyük güçlük çekerti.

1914'ten önceki silahlanma yarışının kilit unsuru, bir tarafın yarışı kaybetmesi ya da kaybettiğine inanmasıydı. Yöneticilerini çok daha fazla geriye düşmeden önce savaş kumarını oynamaya yöneltten işte bu inançtı. Riezler "eğer yapılan hesap savaşı getirecek bir bozuşmaysa, ülkelerin silahlanması arttıkça, birinin öbürüne üstünlüğünün daha büyük olması gerektiği"ni ileri sürerken yanılmaktaydı. Aksine, silahlanma yarışını kaybeden tarafın savaş riskine girmesi için dezavantaj payı son derece küçük (belki aslında sadece öngörülmüş bir pay) olmalıydı. Paradoks kendini silahlanma yarışında uç veren yenilgi konumunda bulan tarafın, aşırı militarizmle en çok nam salmış devlet, yani Almanya olmasıydı.

DRETNÖT

Alman donanma programı, önceki bölümlerde ele alınan ekonomik ve emperyal çekişmeler dışında, öteden beri tarihçiler ve İngiliz-Alman ilişkilerindeki bozulmanın başta gelen sebebi olarak görülür.⁴ Oysa İngiliz tepkisi bu meydan okumanın başarı şansının düşük olduğunu çarçabuk gösterdi. Nitekim donanmadaki silahlanma yarışında İngiliz zaferi öylesine kesindi ki anlamlı bir bakışla bunu Birinci Dünya Savaşı'nın bir sebebi saymak zordur.

İngiliz deniz bakanı Selborne kontu 1900'de, "Almanya'yla resmi bir ittifak"ın "gittikçe büyüyen bir donanmaya ve gittikçe büyüyen donanma hesaplarına tek alternatif" olduğu yolunda iç karartıcı bir yorumda bulunmuştu.⁵ Ancak 1902'ye girilirken görüşünü tamamen değiştirerek, "yeni Alman donanmasının bizimle bir savaşa dönük bakış açısıyla inşa edildiği kanısına" vardı.⁶ Bu anlaşılır bir sonuçtu. Korvet Kaptanı (sonradan Amiral) Georg von Müller daha 1896'da Alman *Weltpolitik* stratejisinin hedefini "Britanya'nın dünya hâkimiyetini [kırmak] ve böylece Orta Avrupa devletlerinin yayılmak için ihtiyaç duyduğu gerekli sömürge varlığını sağlamak" şeklinde özetlemişti.⁷

Ne var ki Tirpitz'in donanma programı mutlaka savaş demek değildi. Amaç kısmen savunmaya dönüktü; Almanya'yla savaş halinde oluşabilecek bir İngiliz deniz ablukası tehlikesi göz önünde tutulunca, bu hazırlık irrasyonel olmaktan uzaktı.⁸ Alman filosunun öngörülen taarruz kabiliyeti de sınırlıydı. Tirpitz en fazla bir İngiliz-Alman savaşı riskini Kraliyet Donan-

4 Steinberg, "Copenhagen Complex", s. 27 vd; Kennedy, "German World Policy", s. 610 vd, 619 vd.

5 Monger, *End of Isolation*, s. 12.

6 Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 197.

7 F. Fischer, "Foreign Policy of Imperial Germany", s. 21.

8 Offer, *First World War*, s. 291. Ayrıca bkz. Steinberg, "Copenhagen Complex", s. 32-8.

ması için kabul edilemez ölçüde yüksek tutmaya yetecek büyüklükte (altmış gemili) bir donanma inşa etme peşindeydi. Kayzer'e 1899'da açıkladığına göre, bu hamleyle Britanya "Majestelerine büyük çaplı bir denizaşırı politika izlemesini mümkün kılacak ölçüde bir deniz nüfuzunu bırakacaktı"; bir başka deyişle, kavgaya gerek kalmadan bu hedefe ulaşılacaktı.⁹

Alman donanmasının yaptığı şey, Britanya'nın tekele yakın deniz gücüne yönelik bir tehdit yaratmaktan ibaretti; daha doğrusu, Londra'da farkına varılmadan tamamlanmış olması halinde, böyle bir tehdit yaratacaktı. Bülow'un belirttiği gibi, donanmanın inşa edilmesi sırasında Almanya "büyüyüp bir kelebeğe dönüşme sürecindeki tırtıl" gibiydi.¹⁰ Ama koza fazlasıyla şeffaftı; Britanya'nın amatörce askeri istihbarat servisi bile bir zırhlı gemiyi, özellikle de Reichstag'ın yapılmasına izin verdiği bir gemiyi inşa halindeyken saptayabilirdi.

Fisher'ın ilk donanma reformlarının tamamlandığı 1905'te, Donanma İstihbarat Dairesi'nin direktörü Britanya'nın Almanya karşısındaki "deniz üstünlüğü"nü güvenle "ezici" diye nitelendirebilecek durumdaydı.¹¹ Bu oldukça doğrudu: Alman zırhlı gemilerinin sayısı 1898-1905 arasında on üçten on altıya çıkarken, İngiliz muharebe filosunun büyüklüğü yirmi dokuz gemiden kırk dört gemiye yükseldi. Bu düzey 1889'da sonraki iki devlete denklik standardını koruyamazsa da, tek başına bir Alman tehdidini durdurmaya yeterliydi. Nitekim Almanya'ya yönelik İngiliz tehdidini Berlin'e hatırlattı; Berlin'i 1904-05'te kıvrandıran önleyici bir İngiliz deniz baskınıyla ilgili panik bu yüzdendi.¹² Tirpitz'in ilk baştaki amacı, İngiliz donanma gücünün Alman donanma gücüne oranını yaklaşık 1'e 1,5 düzeyine indirmekti. Tablo 7'nin gösterdiği üzere, buna asla yaklaşamadı.

Bunu sağlayan ise Britanya'da 1909'da sağcı basının düzenlediği kampanyaydı. İngiliz panik yaratıcıları (dretnot sayısına göndermeyle "İstediğimiz sekiz, beklemeye yok niyetimiz" diye bağırırlar) Almanların birkaç yıl içinde Kraliyet Donanması'ndan daha fazla dretnota sahip olmak üzere donanma inşa "tempo"sunu hızlandırmayı amaçladığı kanısındaydı.¹³ Aslında, 1912'de Britanya'nın on beş dretnotu varken, toplam Alman dretnotu dokuzdu.¹⁴ Savaş çıktığında Üçlü Antant'ın 43, İttifak devletlerinin ise sadece 20 büyük savaş gemisi vardı (Tablo 8).¹⁵

9 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 40 vd, 53.

10 Kennedy, "German World Policy", s. 618, 621, 625.

11 Marder, *British Naval Policy*, s. 503.

12 Steinberg, "Copenhagen Complex", s. 31-8; Monger, *End of Isolation*, s. 189.

13 1906'da denize indirilen *dretnot*, türbinle çalışan ve tamamen büyük toparlarla donatılmış ilk savaş gemisiydi. 1908-9 paniği için bkz. Stevenson, *Armaments*, s. 166 vd.

14 Howard, "Edwardian Arms Race", s. 91 vd; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 59 vd; Mackay, *Fisher of Kilverstone*, s. 398 vd.

15 Bond, *War and Society*, s. 103. Ne var ki Rusya'nın yaptığı gemiler gerçek anlamda dretnot değildi.

Tablo 7 İngiliz savaş gemisi tonajının Alman savaş gemisi tonajına oranı, 1880-1914

1880	1890	1900	1910	1914
7,4	3,6	3,7	2,3	2,1

Kaynak: Kennedy, *Great Powers*, s. 261.

Tablo 8 1914'te devletlerin donanma güçleri

Ülke	Personel	Büyük donanma gemiler	Tonaj
Rusya	54.000	4	328.000
Fransa	68.000	10	731.000
Britanya	209.000	29	2.205.000
TOPLAM	331.000	43	3.264.000
Almanya	79.000	17	1.019.000
Avusturya-Macaristan	16.000	3	249.000
TOPLAM	95.000	20	1.268.000

Kaynak: Reichsarchiv, *Welthrieg*, ilk takım, c. I, s. 38 vd.

Almanlar alt edildiklerinin farkındaydılar. Güvenilir kaynak sayılan *Marine-Rundschau*'nın daha Kasım 1908'de yayımladığı imzasız bir makale şu kadarını itiraf etti:

Britanya kalıcı İngiliz deniz hâkimiyetini ele geçiren bir devletçe alt edilebilir ancak. Bu da Kraliyet Donanması'yla aynı büyüklüğe ulaşmanın yanı sıra, büyük zırhlı gemilerde ondan üstün bir filonun varlığına bağlıdır. Fransa ve Rusya arasında sıkışıp kalan Almanya'nın dünyadaki en büyük orduya sahip olması gerekir. [...] Aynı anda İngilizlerinkini geçecek bir filoyu desteklemenin Alman ekonomisinin kapasitesinin ötesinde olduğu apaçıktır.¹⁶

Bu bakımdan Bülow'un Haziran 1909'daki "İngiltere'yle bir savaşı ne zaman güvenle tasarlayabiliriz?" sorusuna, Tirpitz ancak "Beş ya da altı yılda tehlike tamamen bitmiş olacak," cevabını verebildi. Moltke bu yavan cevaptan "İngiltere'yle bir çatışmayı başarıyla yürütme şansının hiç olmadığı" sonucunu çıkardı ve bu yüzden İngiltere'yle "saygın bir mutabakat" için ısrar etti.¹⁷ Kayzer'in Aralık 1912'de topladığı askeri şeflerin sözde "savaş konseyi" aslında hiç de bu türden bir şey değildi. Moltke'nin "Savaş ne kadar erken olursa o kadar iyidir" savını ileri sürmesine karşın, Tirpitz donanmasının henüz hazır olmamasından dolayı on sekiz aylık bir süre daha istedi. Amiral Müller'in günlüğüne not düştüğü üzere, ortaya çıkan sonuç "aşağı yukarı sıfır"dı.

16 I. Clarke, *Great War*, s. 295.

17 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 254.

Britanya'nın deniz üstünlüğünü koruması Deniz Bakanlığı'nda kibri teşvik etti. Yeni bir Kopenhag yönündeki Alman korkuları sırf hayalden ibaret değildi: Fisher Nisan 1905'te Lord Lansdowne'a, donanmanın Fransız desteğiyle "iki hafta içinde Alman filosunu, Kiel Kanalı'nı ve Schleswig-Holstein'i ele geçirebileceği" teminatını verdi. Aynı şekilde, Britanya'nın Almanya'ya etkili bir ticaret ablukası uygulama gücü konusunda Fisher'ın sarsılmaz güveni vardı. "İlahi takdirin İngiltere'yi Alman ticaretine karşı bir tür devasa dalgakıran gibi düzenlemiş olması çok garip," diye belirtmişti Nisan 1906'da. "Öyle bir donanma üstünlüğümüz var ki savaşın başladığı gün 800 Alman ticaret gemisini 'silip süpürmemiz' işten değil. Alman ticaretine ve maliyesine indirilecek 'öldürücü' darbeyi bir hayal edin. Paris'e değer!"¹⁸ Bir savaşın sonucunun Alman gıda it-halatını kısıtlamayla belirlenebileceğine dair bu inanç, 1907'de donanma çevrelerinde artık bayağı yerleşikti.¹⁹ Aynı yıl İkinci Lahey Barış Konferansı'nda, husumetler sırasında ablukaya başvurulmasını kısıtlama yönündeki taslak kararlara o kadar çok karşı çıkılmasının sebebi buydu.²⁰ Donanma İstihbarat Dairesi'nin eski direktörü ve İSK sekreteri Sir Charles Ottley'nin Aralık 1908'de açıkladığı üzere, Deniz Bakanlığı'nın görüşü şöyleydi:

(Uzun süreli bir savaşta) deniz gücümüzün çarkları (belki yavaş yavaş olsa bile) Alman halkına yaptığı kötülüğün cezasını çektirecek – Hamburg sokaklarında er ya da geç ot bitecek, insanlar yaygın açlık ve yıkıma maruz kalacak.²¹

İngiliz üstünlüğü öylesine ezici görünmekteydi ki Esher gibi donanma stratejisini yürekten savunanlar, Almanya'nın denizde bir savaş riskine girmesini hayal etmekte zorlanmaktaydı.²² Tirpitz tehlikenin gayet farkındaydı: Ocak 1907'de bir buçuk yıl süreceğini öngördüğü bir savaşta Almanya'nın ciddi gıda sıkıntıları çekeceği uyarısında bulundu.²³

İngiliz politikacılar da denizdeki "mutlak üstünlüğe" bir meydan okuyuşun meşruiyetini tanımaya yanaşmamaktaydı. Haldane'e göre, sonraki iki devlete denklik standardı dokunulmaz gibiydi ve bunu sürdürmenin yükselen maliyetinden, arayı kapatmaya çalışan Almanya sorumluydu.²⁴

18 Offer, *First World War*, s. 252. Ayrıca bkz. Mackay, *Fisher of Kilverstone*, s. 370.

19 Offer, *First World War*, s. 237 vd; D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 28.

20 PRO FO 800/87, Tweedmouth'tan Grey'e, 17 Ağustos ve 24 Ağustos 1907; 1 Ocak 1909; Beresford'dan Grey'e, 26 Haziran 1911; Grey'den Churchill'e, 23 Aralık 1911. Krş. Hankey, *Supreme Command*, c. I, s. 88, 91, 97-100; Offer, *First World War*, s. 252, 274-80; İngiliz heyetinin raporu için bkz. G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. VIII, s. 295 vd. Fisher kibirli bir tavırla, önerelerin "toplar patlar patlamaz düşeceği" öngörüsünde bulundu.

21 Offer, *First World War*, s. 232.

22 Agy, s. 298 vd.

23 Forster, "Dreams and Nightmares", s. 19.

24 Langhorne, "Great Britain and Germany", s. 293.

Churchill'e göre, İngiliz donanması Britanya'nın "varlığının" dayandığı "bir zaruret"ken, Alman donanması düpedüz "bir lüks"tü ve amacı ancak "yayılmaya" olabilirdi – Britanya'nın abluka planları düşünüldüğünde, böyle bir yaklaşım çok büyük bir sahtekârlıktı.²⁵ Churchill Ekim 1911'de Deniz Bakanlığı'nın başına getirilmesinden sonra, "sadece Almanya değil, geri kalan dünya karşısında [...] yüzde 60 standardı" gibi yeni bir hedef koyarak bahsi daha da yükseltti.²⁶ "Üçlü Antant karşısında Üçlü İttifak çözülüyor," diye böbürlendi Grey'e Ekim 1913'te.²⁷ "[Almanya'yı] yenemeyeceğimiz niçin sanılsın ki?" diye sordu açıkça ertesi ay. "İleri hattaki karşılaştırmalı filo gücüne ilişkin bir incelemenin iç rahatlatıcı olduğu görülecektir."²⁸ Churchill'in anılarında belirttiği üzere, 1914'e varıldığında "donanma rekabeti [...] bir sürtüşme sebebi olmaktan çıkmıştı. [...] Kararlı biçimde ilerlemekteydi, [...] bize yetişilemeyeceği kesindi."²⁹ Asquith bile daha sonraları şunu itiraf etti: "Donanma harcamalarındaki rekabet başlı başına muhtemel bir yakın tehlikeye kaynağı değildi. Denizde gerekli hâkimiyetimizi korumaya ciddi şekilde karar vermiştik ve bu kararlılığı hayata geçirebilecek durumdaydık."³⁰ Lloyd George Ocak 1914'te *Daily News*'la yaptığı bir röportajda donanma yarışının sona erdiğini ilan edecek kadar ileriye gitti:

Almanya'yla ilişkiler geçmiş yıllara nazaran şimdi çok daha dostane. [...] Almanya'nın sonraki iki devlete denklik standardına yaklaşacak bir tarafı yok. [...] İşte bu yüzden Almanya denizdeki üstünlüğümüze meydan okuma gibi bir fikri geçmişte taşıması olsa bile, mevcut durumdaki zaruret nedeniyle bunu kafasından tamamen çıkarmış olduğuna eminim.³¹

İngiliz donanma stratejisi yanlılarının Almanya karşısındaki üstünlüğe güvenleri, bir Alman istilası tehdidini (korku tellallarının gözde kâbusu) de-

25 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 100.

26 Churchill'in kastettiği geri kalan dünya değil, Üçlü İttifak'tı. McKenna'nın 1912'deki kuşkucu yorumları için bkz. PRO CAB 2/2, İSK toplantısı, 4 Temmuz 1912: "Bu tahmin Almanya karşısında yüzde altmışlık bir üstünlüğe ve Akdeniz'de fiilen Avusturya ve İtalya'yla denklige, bir başka üç devlete denklik standardının yanı sıra yüzde altmış farka sahip olmak gerektiği varsayımına dayalıydı." Almanya'nın 1912'den itibaren "iki tempo"ya dönmesi, İngiliz avantajının artması umudunu doğurdu.

27 PRO FO 800/87, Churchill'den Grey'e, 24 Ekim 1913.

28 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 168; R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım III, s. 1820, 1825-37, 1856 vd. Krş. K. Morgan, *Lloyd George Family Letters*, s. 165 vd; Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 5.

29 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 178 vd.

30 Asquith, *Genesis*, s. 143 vd.

31 Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II. s. 278 vd. Bu saptama görüldüğü kadar safça değildi: Lloyd George bilinçli olarak Churchill'in donanma hesaplarını aşağıya çekme çabası içindeydi (bkz. Bölüm 5). Krş. PRO FO 800/87, Churchill'den Grey'e, 8 Ocak 1914; PRO FO 800/55, Bertie'den Grey'e, 8 Ocak 1914.

ğerlendirme biçimlerinde de görülebilir. William Robertson'ın 1903 tarihli panik yaratıcı yazısı (bkz. Bölüm 1) İmparatorluk Savunma Komitesi'ni ikna edemedi; 1906'daki bir genelkurmay bildirisi de bir Alman istilasının gerçekleşebilirliği konusunda şüpheliydi.³² Lord Roberts'ın, istila "tehdidi" görüşüne alenen destek vermesinden sonra, 1907'de konuyu araştırmak üzere oluşturulan bir İSK alt komitesinin raporunda varılan sonuç kesindi: "Almanya'nın nakliye araçlarını rahatça geçirebilmesine yetecek bir süreyle Kuzey Denizi'ne hâkim olabileceği yönündeki temel fikir hayata geçirilemez sayılıp bir tarafa atılmalıdır."³³ Bir Alman istilasının olasılığı 1914'te tekrar tartışma konusu olduğunda, daha akla yakın görülmedi.³⁴ Şu oldukça doğrudu: Almanlar aslında bu fikirden on yılı aşkın bir süre önce vazgeçmişlerdi.³⁵

KAPANAN PENCERE

Almanlar özellikle Fransız-Rus ittifakında mutabık kalınmasından sonra, karada da benzer bir dezavantajla karşı karşıyaydı. Ondan önce bile, 1870'te Sedan'daki yenilgi sonrasında gözü kara Fransız direnişi, Yaşlı Moltke'yi her iki devlete karşı bir savaş halinde, Almanya'nın "hızlı ve başarılı bir taarruzla bir düşmandan çarçabuk kurtularak, diğer düşmanla uğraşmada serbest kalmayı umamayacağına" ikna etmişti.³⁶ Öğrencisi Colmar von der Goltz, *The Peoples in Arms* [Silahlanmış Halk] kitabında bu değerlendirmeyi tekrarlayarak, "yakın gelecekteki savaşın son harekâtımıza büyük ölçüde damga vuran hareketlilik unsurunu herhalde epeyce yitireceği"ni ileri sürdü.³⁷ Kısa ve sınırlı savaşlar döneminin 1895'te sona erdiğine dair belki de en yıkıcı uyarı, genelkurmay levazım dairesinin başındaki Tümgeneral Köpke'den geldi. Orijinali günümüzde kayıp olan gizli bir tezkerede, iki cephede bir savaş halinde ortaya çıkacak durumla ilgili şu öngöründe bulundu:

En atak ruhla bile, [...] yavaş yavaş bazı avantajlar kazanmak üzere (orada burada kuşatma tarzında olağan bir saldırıyla) adım adım ileriye doğru usandırıcı ve kanlı bir emeklemenin ötesinde bir şeye ulaşamaz. [...] Hızlı ve kesin zaferler bekleye-

32 PRO CAB 38/11/15, Genelkurmay belgesi, "Possibility of a Raid by a Hostile Force on the British Coast", 26 Mart 1906. Krş. d'Ombain, *Military Machinery*, s. 86 vd.

33 PRO CAB 38/13/27, İSK alt komitesi sekreterinin notları, "Invasion", 20 Temmuz 1907; PRO CAB 3/14/7, Balfour'un açıklaması, 29 Mayıs 1908; PRO CAB 3/2/1/44A, İSK alt komitesi raporu, 22 Ekim 1908.

34 PRO CAB 38/26/13, İSK alt komitesi raporu, "Attack on the British Isles from Overseas", 15 Nisan 1914; PRO CAB 38/28/40, İSK sekreterinin notu, "Attack on the British Isles from Overseas", 14 Eylül 1914.

35 Andrew, *Secret Service*, s. 71.

36 Forster, "Dreams and Nightmares", s. 8.

37 Agy., s. 9.

meyiz. Daha savaşın başında endişe verici kötümserlikten kaçınmak açısından, ordunun ve ulusun bu düşünceye erkenden alışması gerekecektir. [...] Genelde mevzi savaşı, sahra tahkimatına dayalı uzun cepheleri çevreleyen mücadele, büyük kalelere dönük kuşatma başarıyla yürütülmelidir. Aksi halde Fransızlara karşı başarılar elde edemeyeceğiz. Bereket versin ki o zaman gerekli fikri ve maddi hazırlıklar bakımından eksikliğimiz olmayacak ve belirleyici anda bu çarpışma biçimine uygun eğitilmiş ve donatılmış olacağız.³⁸

Köpke'nin analizi Rus-Japon Savaşı'nda tahkimatın kullanılışıyla büyük ölçüde doğrulandı. Moltke'yi ve Waldersee'yi savaş çıkarsa önce Rusya'ya saldırma fikrini benimsemeye yönelten şey, Fransızlara nazaran Rus tahkimatının daha düşük nitelik taşıdığı ve Rus seferberliğinin daha yavaş olduğu kanaatiydi.³⁹

Gayet iyi bilindiği üzere, Waldersee'den görevi devralan Schlieffen Fransız savunma hatları sorununu Fransa'ya kuzeyden saldırarak hatların etrafından dolaşma yoluyla çözmeye çalıştı. Daha 1897'de Lüksemburg ve Belçika içinden çok hızlı bir ilerleyiş fikrine vardı; 1904-5'e doğru ayrıca Hollanda'dan geçecek büyük çaplı bir kanattan çevirme hareketinin kilit unsurlarını ortaya koydu. Aralık 1905'te, emekliye ayrılışından önce tamamladığı *Grosse Denkschrift* [Büyük Sergileme] adlı ünlü hatıratında, Alman ordusunun yaklaşık üçte ikisinin (otuz üç buçuk tümen) Belçika ve Hollanda üzerinden Kuzey Fransa'ya yönelik büyük çaplı bir taarruzunu öngördü. Alsace-Lorraine ve Doğu Prusya çok az kuvvetle savunulacaktı; Doğu Prusya'da beklenen Rus ilerleyişine karşı koymak üzere sadece bir tümen kalacaktı. Amaç Fransız ordusunun altı hafta içinde tam "imha" edilmesi (*Vernichtung*) ve ardından Alman topraklarına sızmış düşman askerlerinin temizlenmesiydi.⁴⁰

Gelgelelim, ilk andan savaşın çıktığı 1914'e kadar planda bir kusur vardı: Schlieffen'in kullanmayı tasarladığı tümenlerden sekizi ortada yoktu. Askeri camiada orduyu geniş alana yaymaya karşı çıkan savlar tarihçilerce öteden beri bilinen bir husustur. Kehr bunları 1920'lerde ayrıntılı olarak ortaya koymuştur.⁴¹ Stig Forster'ın ileri sürdüğü gibi, aslında Almanya'da "ikili militarizm", daha doğru ifadeyle iki militarizm vardı: Bir yanda 1890-1905 arasında hâkim olan "tepeden inme" tepkici bir "geleneksel, Prusya tarzı, muhafazakâr" militarizm; diğer yanda "radikal sağa eğilimli" ve daha sonra ağır basan "aşağıdan

38 Agy., s. 11.

39 Rusya'ya karşı bir "Doğu Yürüyüşü" (*Ostaufmarsch*) olasılığından ancak 1913'te tamamen vazgeçildi.

40 Ritter, *Der Schlieffenplan*; Turner, "Significance of the Schlieffen Plan", s. 199-221; Rothenberg, "Moltke, Schlieffen", s. 296-325.

41 Kehr, "Klassenkämpfe und Rüstungspolitik", özellikle s. 98 vd, 110.

gelme" bir "burjuva" militarizmi.⁴² Birinci kesime göre, Waldersee'nin 1897'de ifade ettiği üzere, temel arzu "ordunun bozulmamasını sağlamak"tı.⁴³ Basitçe belirtmek gerekirse, bunun anlamı Prusya savaş bakanı Karl von Einem'in daha sonraları uyarıda bulunurken kullandığı ifadeyle "[askeri] zümre için uygun olmayan demokrat ve diğer unsurları" dışlamak amacıyla, aristokrat ailelerden gelme subayların oranını yüzde 60, kırsal alanlardan gelme gedikli erbaşların ve diğer erlerin oranını da aynı düzeyde tutmaya çalışmaktı.⁴⁴ Bu konuda ordudaki muhafazakârlar Tirpitz'le ve büyük bir Alman muharebe filosu kurma fikrinin diğer savunucularıyla ortak amaç için işbirliğine girebilecek tutumdaydı. Birbirini izleyen savaş bakanları, savunma bütçesi artışlarında ordunun donanmaya tabi oluşunu kabul etmekten ve ordunun büyüklüğünde mütevazı artışlara razı olmaktan çekinmediler. Alman ordusunun barış dönemi mevcudu 1877-1889 arasında 468.400 dolayında çakılıp kalmıştı. Genel askerlik hizmetini uygulamaya geçirmeye dönük (ve 1890'da orduya 150.200 kişi eklenmesini sağlayacak) iki girişime rağmen, sonraki yedi yılda ordunun asker sayısı ancak 557.430'a yükseldi. İzleyen dönemde çok sınırlı artışlarla, ordunun barış dönemi mevcudu 1904'te 588.000'in ancak biraz üzerine çıktı (bkz. Şekil 1). Alman militarizmindeki sınırların belki de en sağlam kanıtı, bizzat Alman ordusunun muhafazakârlığında yatar.

Ne var ki Aralık 1912'ye varıldığında (Reich şansölyesi Caprivi'nin genel askerlik hizmetine geçişi sağlama girişiminin başarısızlığa uğramasından yaklaşık yirmi yıl sonra), muhafazakârların en sıkı çabalarına rağmen, ordu içinde epey şey değişmişti. Hiç kuşkusuz, aristokrat kökenli generallerin oranında sadece ufak bir düşüş vardı ve üst düzey rütbelere hâlâ von Bülow'larla ve von Arnim'lerle doluydu.⁴⁵ Ama aristokrat kökenli subayların oranı yüzde 65'ten yüzde 30'a inmişti. Değişim özellikle genelkurmayda belirgindi; aristokrat kökenli olmayanların oranı 1913'te yüzde 70'ti ve önemli Demiryolu Seksiyonu başta olmak üzere bazı dairelerin neredeyse tamamı orta sınıftandı.⁴⁶ Oradaki anlayış muhafazakâr olmaktan ziyade teknokratçaydı ve başta gelen kaygı iç düşmanlardan ziyade dış düşmanlardı – tabii en başta da Fransız ve Rus ordularının yarattığı tehdit. Yeni askeri "meritokrasi"nin en dinamik siması, daha Temmuz 1910'da "Ölüm kalım mücadelesine giren her devlet [...] elindeki bütün kuvvetleri ve kaynakları kullanmalıdır," diyen

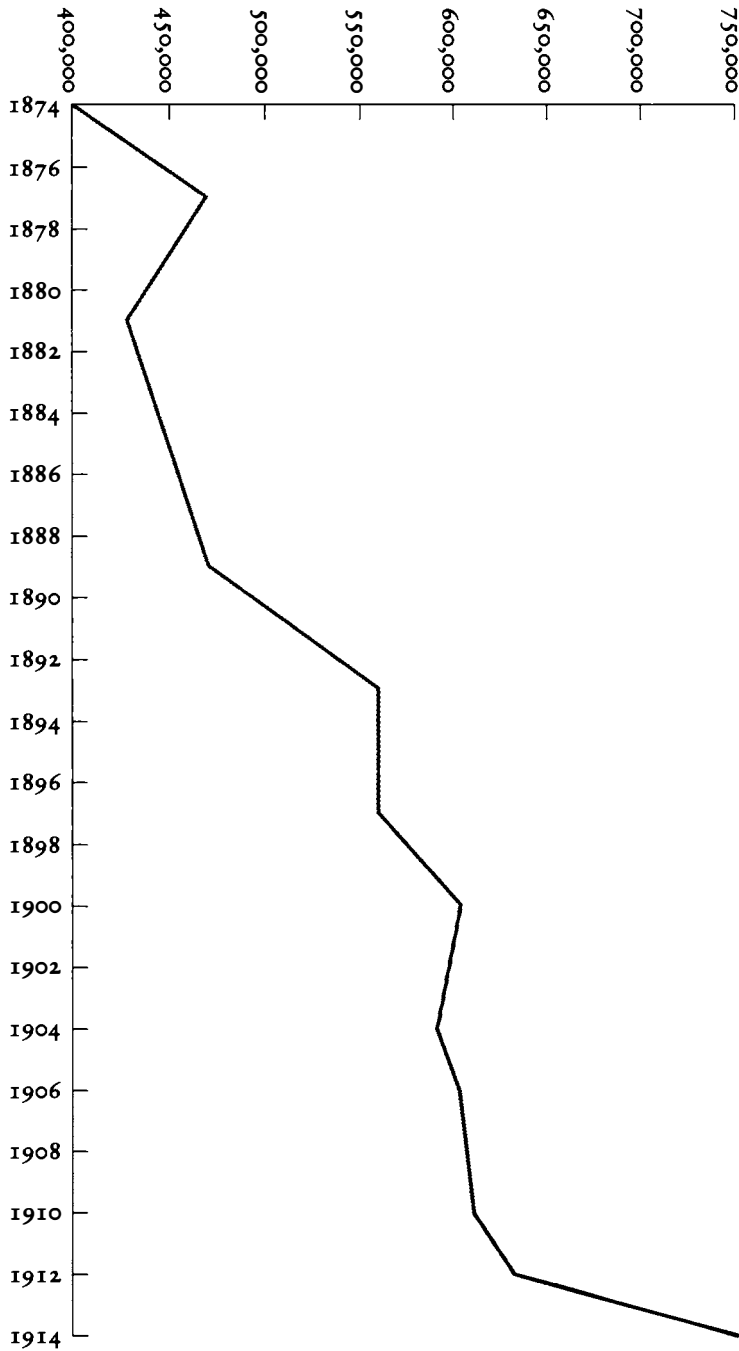
42 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 1-10, 297-300; Förster, "Alter und neuer Militarismus", s. 122-45.

43 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 92.

44 Agy., s. 261, 91 vd, 133, 147.

45 Bucholz, *Moltke, Schlieffert*, s. 133.

46 Bkz. Craig, *Politics of the Prussian Army*, s. 232-8; Trumpener, "Junkers and Others", s. 29-47. Krş. Demeter, *Das deutsche Offizierkorps*; Kitchen, *German Officer Corps*.

Şekil 1 Alman ordusunun barış dönemi mevcudu, 1874-1914

Not: Rakamlar *Landsturm* (milis) ya da *Landwehr* (gönüllü) birliklerini kapsamamaktadır.

Kaynak: Förster, *Doppelte Militarismus*.

Erich Ludendorff'tu.⁴⁷ Kasım 1912'de genel askerlik hizmetine geçişin gerekçesini kurtuluş savaşları dönemini hatırlatan bir dille ifade etti: "Bir kez daha silahlanmış halk haline gelmeliyiz."⁴⁸ Ludendorff'un Aralık 1912 tarihli "Büyük Tezkere"si şartları uygun olanların ilave yüzde 30'unu askere alma (celp oranını yüzde 52'den yüzde 82'ye, yani Fransız düzeyine çıkarma) yoluyla, iki yıl içinde acemi er sayısında toplam 300.000 kişilik bir artış sağlamayı öngörmekteydi.⁴⁹ Bethmann bile ikna olmuş gibiydi: "Miğfer takabilecek hiçbir acemiye dışarıda bırakmayı kaldıramayız," diye bildirdi.⁵⁰ Savaş Bakanlığı'ndaki askeri muhafazakârlar açısından, Ludendorff'un planındaki radikal çağrışımlar açıktı. General Franz von Wandel ona açıkça çıkıştı: "Taleplerini böyle sürdürürsen, Alman halkını devrim [noktasına] götürürsün."⁵¹ Kayzer'in Aralık 1912 "savaş konseyi"nde yeni bir ordu yasa tasarısı fikrini destekler gibi görünmesi üzerine, Savaş Bakanı Josias von Heeringen "Ordunun bütün yapısı, talim subayları, kışlalar vs. daha fazla acemiye sindiremez," diye itiraz etti. Hatta "Ordu Birliği ve Pan-Alman ajitasyonunun" etkisiyle "ordu seksiyonlarında" ortaya çıkan "savaş gücümüzle ilgili [...] kuşkuları" açıkça suçlayacak kadar ileriye gitti.⁵² Ludendorff'un planını orduyu "demokratikleştirme" girişimi diye kınayarak, rütbe indirimiyle Düsseldorf'ta bir alay komutanlığına atanmasını sağladı ve sadece 117.000 kişilik bir artışı öngören alternatif bir ordu yasa tasarısı hazırladı.⁵³

Ludendorff haklıydı. 1912 ve 1913 yasa tasarıları Alman ordusunun barış dönemi mevcudunu 748.000'e çıkardı. Oysa Rusya'nın ve Fransa'nın kuvvetleri önceki yıllarda daha hızlı büyümüştü. Rus ve Fransız ordularının 1913-14'teki toplam barış dönemi mevcudu 2.170.000 iken, Almanya ve Avusturya 1.242.000 kişilik toplam asker mevcuduna sahipti. Aradaki fark 928.000'di. Yani, 1912'de 794.665, 1904'te 260.982 olan farka göre bir artış vardı.⁵⁴ Tam savaş halinde Alman ordusunun yaklaşık 2,15 milyon kişiye çıkacak toplam asker mevcuduna 1,3 milyon Habsburg askeri eklemek mümkündü; buna karşılık bir savaş halinde Sırbistan, Rusya, Belçika ve Fransa'nın birleşik kuvvetleri sayıca 5,6 milyonu bulmaktaydı (bkz. Tablo 9).⁵⁵

47 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 113.

48 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 251.

49 Ritter, *Sword and the Sceptre*, c. 11, s. 223 vd; F. Fischer, *War of Illusions*, s. 180 vd.

50 Jaurausch, *Enigmatic Chancellor*, s. 96.

51 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 268t.

52 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 211.

53 Dukes, "Militarism and Arms Policy", s. 19-35.

54 Rakamların alındığı kaynaklar Reichsarchiv, *Weltkrieg*, ilk takım, c. 1, s. 38t; *Statistisches Jahrbuch*, s. 343. Ayrıca bkz. Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 28, 37, 96t, 129, 190, 248; Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, s. 62, 67, 159; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. xii; Joll, *Origins*, s. 72; Snyder, *Ideology of the Offensive*, s. 42, 107.

55 Reichsarchiv, *Weltkrieg*, ilk takım, c. 1, s. 22.

Büyüyen dezavantaj 1913-14'te askere alınanların toplam sayısı açısından aynı ölçüde belirgindi: 383.000'e karşı 585.000. Alman genelkurmayına göre, Fransa'da askerliğe uygun olanların yüzde 83'ü bu hizmeti yerine getirirken; Almanya'da bu oran yüzde 53'tü (bkz. Tablo 10).⁵⁶ Rusya'da yıllık tertibin ancak yüzde 20'sinin askere alındığı doğrudur; ama mutlak sayıların olağanüstü büyüklüğü göz önünde tutulduğunda, Berlin için bu sınırlı bir teselli idi.⁵⁷ Bizzat Schlieffen 1905'te şunu belirtti: "Yüksek nüfusumuzla övünüp duruyoruz, [...] ama bu kitleler [askerlik hizmetine] uygun olanların tamamını kapsayacak şekilde eğitilmiş ve silahlanmış değil."⁵⁸ Bernhardi'nin yedi yıl sonraki yorumu şöyleydi: "Alman İmparatorluğu'nun 40.000.000 nüfuslu Fransa'ya kıyasla 65.000.000 kişiyi barındırmasına karşın, her yıl acemilerin buna denk düşen bir çoğunluğu askere alınmadığı ve barış döneminde bunların organizasyonu için gerekli mekanizma kurulmadığı sürece, nüfustaki fazlalık ölü sermayeyi ifade eder."⁵⁹ Moltke, Mayıs 1914'te mevkidaşı Baron Franz Conrad von Hötzendorf'a, "Elimden geleni yapacağım," dedi. "Fransızlar karşısında üstünlüğümüz yok."⁶⁰

Tablo 9 Avrupa devletlerinin 1914'teki askeri güçleri

Ülke	Barış dönemi mevcudu	Sömürge askerleri	Savaş dönemi mevcudu	Piyade tümenleri	Süvari tümenleri
Rusya	1.445.000		3.400.000	114,5	36
Sırbistan	52.000		247.000	11,5	1
Karadağ	2.000				
Fransa	827.000	157.000	1.800.000	80	10
Britanya	248.000	190.000		6	1
Belçika	48.000		117.000	6	1
TOPLAM	2.622.000	347.000	5.726.000	218	49
Almanya	761.000	7.000	2.147.000	87,5	11
Avusturya-Macaristan	478.000		1.338.000	49,5	11
TOPLAM	1.239.000	7.000	3.485.000	137	22

Kaynak: Reichsarchiv, *Weltkrieg*, ilk takım, c. I, s. 38 vd.

⁵⁶ Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 205.

⁵⁷ Stone, *Eastern Front*, s. 39; Kennedy, *Rise and Fall of the Great Powers*, özellikle s. 261, 307. Krş. Rottenberg, *Army of Francis Joseph*; Rutherford, *Russian Army*.

⁵⁸ Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 164.

⁵⁹ Bernhardi, *Germany and the Next War*, s. 124t.

⁶⁰ Ritter, *Sword and the Sceptre*, c. III, s. 246.

Tablo 10 Avrupa devletlerinin 1914'teki askeri potansiyelleri

Ülke	Nüfus	Sömürge nüfusu	Askerlik çağındaki erkekler	Eğitim görenler (donanma hariç)	Eğitilenlerin yüzdesi
Rusya	164.000.000		17.000.000	6.000.000	35
Sırbistan	4.000.000		440.000		
Karadağ	400.000		60.000		
Fransa	36.600.000	57.700.000	5.940.000	5.067.000	85
Britanya	46.000.000	434.000.000	6.430.000	248.000	4-8
Belçika	7.500.000	17.500.000			
TOPLAM	258.500.000	509.200.000			
Almanya	67.000.000	12.000.000	9.750.000	4.900.000	50
Avusturya-Macaristan	51.000.000		6.120.000	3.000.000	49
TOPLAM	118.000.000	12.000.000			

Kaynak: Reichsarchiv, *Weltkrieg*, ilk takım, c. I, s. 38 vd.

Şekil 2 sorunu özetleyerek, birleşik Fransız ve Rus ordularının savaş arifesinde Almanya ve Avusturya-Macaristan ordularından ne kadar büyük olduğunu gösterir. Tümen (hiç kuşkusuz farklı ülkelerde farklı şeyleri ifade eden bir terim) düzeyinde durum daha da kötü gibiydi.⁶¹

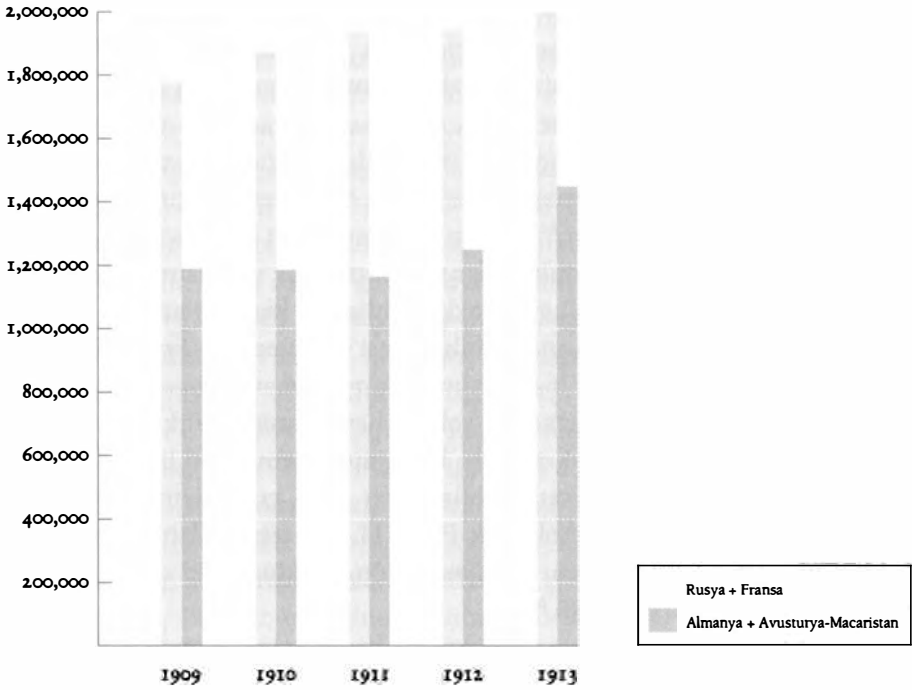
Tablo 11'in gösterdiği üzere, savaş öncesi Avrupa'da nüfusun silah altındaki oranı anlamında en militarize toplum hiç kuşkusuz Fransa'ydı: Nüfusun yüzde 2,29'u orduda ve donanmadaydı. Temmuz 1913'te askerlik hizmetiyle ilgili çıkarılan Üç Yıl Yasası, uzun bir geçmişe dayanan liderlikteki arayışı açtı.⁶² Almanya ikinci sıradaydı (1,33) ama Britanya çok geride değildi (1,17). Tek başına bu rakamlar Almanya'nın "(oldukça yanlış biçimde, tesadüf eseri) Avrupa'daki en askeri ulus olarak tanınmasının" sadece sözde olduğunu söyleyen Norman Angell'in haklı olduğunu doğrular.⁶³

Elbette rakamlar her şey değildir. Diğer etkenler (özellikle subay, astsubay ve kişi başına silah oranları) hesaba katıldığında, farkın daha az çarpıcı olduğu doğrudur. Alman ordusu içinde muhafazakârlar ve radikaller arasındaki tartışma insan gücüyle olduğu kadar askeri teknolojiyle de ilgiliydi. Süvarilerin yararlılık miadı, gelişkin sahra topraklarına duyulan ihtiyaç ve orduyu makineli tüfeklerle donatma gereği gündemdeki sorunlardı. Özellikle genelkurmay bünyesindeki radikaller, demiryollarının rolüne kafayı takmalarıyla öne çıktılar.

61 Stone, *Europe Transformed*, s. 327 vd.

62 Bkz. E. Weber, *Nationalist Revival in France*.

63 Angell, *Great Illusion*, s. 153. "Alman sosyalizmi dalgası" için ayrıca bkz. s. 190 vd.

Şekil 2 Önde gelen dört Avrupa devletinin orduları, 1909-1913

Not: Herrmann'ın kaynağında (*von Loebells Jahresberichte*) yer verilmeyen Avusturya-Macaristan için 1913'e ilişkin rakamı başka bir kaynaktan edindim.

Kaynak: Herrmann, *Arming of Europe*, s. 234.

Tablo 11 Beş büyük devlette nüfusun yüzdesi olarak toplam askeri personel (ordu ve donanma), 1890-1913/14

	1890	1900	1910	1913/14
Rusya	0,58	0,86	0,81	0,77
Fransa	1,42	1,84	1,95	2,29
Rusya + Fransa	0,79	1,08	1,03	1,05
Britanya	1,12	1,52	1,27	1,17
Rusya + Fransa + Britanya	0,85	1,16	1,08	1,07
Almanya	1,02	0,94	1,08	1,33
Avusturya-Macaristan	0,81	0,82	0,84	0,85
Almanya + Avusturya-Macaristan	0,93	0,89	0,97	1,12
İtalya	0,95	0,79	0,94	0,98

Not: Kennedy'nin verdiği nüfus rakamları 1913'e, personel rakamları ise 1914'e aittir.

Kaynak: Kennedy, *Great Powers*, s. 255, 261.

Bu konuda büyük atılımlar yapıldığına kuşku yoktu. 1870'te Prusya ordusunu Fransa'ya karşı seferber etmek yirmi yedi günü almıştı; 1891 gibi geç bir tarihte bile Reich sınırları içindeki Alman seferberliği hâlâ beş farklı zaman diliminde yürütölmekteydi. Genekurmay sonraki yıllarda bunu düzeltmeye yönelik sıkı bir uğraşa girdi. Çalışmalarının savaş oyunu düzenlemeyi, haritalar hazırlamayı, askeri tarih öğretmeyi ve kırsal "gezi"lere çıkmayı kapsamasına karşın,⁶⁴ Alman seferberliğinin can alıcı beşinci aşamasını oluşturan Askeri Yolculuk Planı'nı tasarlamak ve kusursuzlaştırmak da genekurmayın sorumluluğundaydı. Schlieffen kendi planının sonraki versiyonlarının birinde, Cannae Muharebesi'ni gelecekte Fransa'ya karşı bir "imha savaşı" için model olarak almıştı; ama Alman ordusunu optimum anda belirleyici alana ulaştırmanın yolunu hesaplamakla yükümlü olanlar Wilhelm Groener gibi teknokratlardı. Bu konuda demiryolu haritalarını ve tarifelerini bilmek, klasik eserleri bilmekten daha çok önem taşımaktaydı. Savaş arifesinde Askeri Yolculuk Planı 11.000 trenin 2 milyon askeri, 600.000 atı ve gerekli levazımı taşımalarının öngöröldüğü 312 saatlik bir tatbikata indirilmiş durumdaydı.⁶⁵

Ancak Almanlar bu dikkate değeri lojistik başarısıyla bile tatmin olmaktan uzaktı. Rus asker sayısının ve Rus topçu gücünün yanı sıra, Rus demiryolları 1914'te Berlin için ağır bir endişe kaynağıydı.⁶⁶ Groener'in Nisan 1913'te Reichstag Bütçe Komitesi'ne ifadesinde, Almanya'nın 1870'ten beri demiryolu inşasında hem Rusya'nın, hem de Fransa'nın gerisinde kaldığını ileri sürmesi böyle korkulara yaygın geçerlilik kazandırdı.⁶⁷ Bu doğruydı. Rusya'dan batıya doğru tek bir günde gönderilebilecek tren sayısı 1900-1914 arasında 200'den 360'a çıkmıştı. Rusların Eylül 1914'te yürürlüğe koymaya niyetlendiği yeni bir seferberlik planı (Plan 20) yetmiş beş piyade tümenini cepheye ulaştırmak için gereken süreyi otuz günden on sekiz güne indirecekti.⁶⁸

Hiç kuşkusuz, Almanlar düşmanlarını bazı bakımlardan gözlerinde büyütmekteydiler. Rus askerleri elbette sayıca çoktu ama acınacak ölçüde yetersiz donanımlıydı. Fransızlar askeri kararlılıklarına karşın, Plan XVII denen çılgınca stratejiden dolayı maluldü. Joffre tarafından tasarlanan ve Mayıs 1913'te kabul edilen Alsace-Lorraine'e yönelik taarruz, (süvari hücumları ve takılı süngülerle yanaşık düzen ilerleyişleri biçimindeki) taarruzun en iyi savunma biçimi olduğı varsayımı üzerine kuruluydu.⁶⁹ Özellikle topçu

64 Bucholz, Moltke, *Schlieffen*, s. 106, 128, n. 40.

65 Agy., s. 316.

66 Jagow'un Temmuz 1914'teki yorumunu aktaran Geiss, *July 1914*, belge 30.

67 Bucholz, Moltke, *Schlieffen*, s. 306 vd; Stone, *Eastern Front*, s. 17-42.

68 Stone, *Europe Transformed*, s. 334.

69 Porch, "French Army", c. I, s. 117-43.

uzmanı Hippolyte Langlois'nın 1904'teki sözleriyle, “topçu gücünde sürekli büyümenin saldırıyı her zaman kolaylaştırdığı” yolundaki inanç, Fransız generallerini savaşın ilk aylarında Almanlara zaferi neredeyse hediye edecek büyük ölçekli bir insan gücü israfına yöneltti.⁷⁰ Fransız daha da basiretsiz bir tutumla, (Fransız demir cevheri üretiminin yaklaşık dörtte üçünü sağlama-sından dolayı) ekonomik bakımdan hayati olan Briey yöresinin düşman eline geçmesini önleyecek bir girişimde bulunmadılar.⁷¹

Öte yandan, nispi askeri gerilemeye ilişkin Alman korkularının yersiz olduğunu ileri sürmek gayet yanlış olur. Genelkurmayda duruma vâkıf olanların Schlieffen Planı'na ilk başta tasarlanan haliyle işlerlik kazandırılmayacağını farkına vardıklarının gittikçe bariz hale geldiği söylenebilir. Lorraine'e yönelik beklenen Fransız taarruzuna karşı koymak açısından, Moltke Paris'i kuşatması öngörülen sağ kanattan birlikleri oraya kaydırma, Hollanda'nın hasara uğramayacağı şekilde kanadın ilerleyişini sırf Belçika'nın içinden geçirme ve Avusturyalılar destek için 8. Ordu'yu Rusya'ya karşı açılış taarruzunda kullanma gereğini duydu. Planın 1914'te aldığı şekille, Fransız ordusunun imha edilemeyeceği neredeyse kesindi; çünkü hiçbir ordu en sağ kanattaki 1. Ordu'dan beklendiği gibi bir ay içinde 500 kilometreye yakın mesafeyi bedensel bitkinliğe yenik düşmeden yürüyecek hıza ulaşamazdı.⁷² Moltke'nin Alman ithalatı için tarafsız bir “nefes borusu” işlevini görmeye devam edebilmesi için Hollanda'ya girmekten kaçınmaya karar vermesinin sebebi bu olabilir. Moltke daha önce Ocak 1905'te Kayzer'i Fransa'yla bir savaşın “tek bir belirleyici muharebeyle kazanılmayacağı” konusunda uarmıştı. “Bütün askerlerinin gücü kırılmadan pes etmeyecek bir ülkeyle uzun ve yorucu bir mücadele biçimine bürünecektir. Savaşta zaferle çıksak bile, bizim askerlerimiz de bitkin düşecektir.” Bu analiz Mayıs 1910'da Genelkurmay Üçüncü Dairesi'nin bir raporuyla teyit edildi. Hatta Moltke ve Ludendorff Kasım 1912'de Savaş Bakanlığı'na şu uyarıda bulundu:

Düşmanlarımızdan *birine* boyun eğdirene kadar çok sayıda zorlu, uzun muharebe-
re dayalı uzun bir harekâtı yürütmeye hazır olmamız gerekecek; Batı'da ve Doğu'da
biri ardı sıra çeşitli savaş alanlarından galip çıkmamız ve [...] üstün güce karşı

70 Herrmann, *Arming of Europe*, s. 25. Joffre başkomutanlık açısından talihsiz bir seçimdi. Önceli General Michel aslında Schlieffen Planı'na karşı koymak için, her bakımdan daha gerçekçi bir strateji hazırlamıştı. Bununla birlikte ufuktaki savaş konusunda ancak bir avuç Fransız subayının gerçekçi bir bakış açısı taşıdığı doğrudur. Henri Mordacq savaşın birkaç haftadan daha uzun süreceğini düşünen nadir kötümserlerden biriydi: Bond, *War and Society*, s. 83. Çeşitli planları anlamının en iyi yolu haritaları incelemektir; böyle bir kaynak için bkz. Banks, Arthur, *Military Atlas*, s. 16-32.

71 Genel olarak bkz. Challener, *French Theory*.

72 Crevel, *Supplying War*, s. 119-24, 138-41.

düşük güçle çarpışmamız gerekeceği için, kaynak zorlaması ve tüketimi artacaktır. Uzun bir süre epeyce cephane ihtiyacı kesinlikle gerekli olacaktır...⁷³

Cephane yığınağını artırma yönündeki ikinci talepleriydi bu. Moltke 14 Mayıs 1914'te İçişlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Delbrück'ü "iki cepheye karşı belki uzun bir savaşın ancak ekonomik bakımdan güçlü bir halkla sürdürülebileceği" konusunda açık biçimde uyardı.⁷⁴

Tarihçiler Almanya'nın askeri ve siyasal liderlerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda niçin o kadar kötümser olduğunu çoğu kez merak etmişlerdir. Örneğin, Tirpitz 1909'da İngiliz Donanması'nın Alman filosuna yönelik bir yıldırım saldırısından korkmaktaydı. Emekliye ayrılan Schlieffen ise Fransa, Rusya, Britanya ve İtalya'nın "İttifak devletlerine karşı yüksek yoğunluklu bir saldırısı" olabileceği kâbuslarını görmekteydi:

Hali hazırda asma köprüler indirilmeli, kapılar açılmalı ve milyonluk ordular Vosges, Meuse, Niemen, Bug, hatta Isonzo ve Tirol Alpleri boyunca çılgınca saldırıp ortalığı yıkmak üzere salınmalı. Tehlike devasa görünüyor.⁷⁵

Moltke de daha 1905'te "savaşın Gorgon başının [kendisine] sırtışının" farkındaydı. "Hepimiz başarı keyfini söndüren kasvetli bir baskı altında yaşamaktayız," diye not düştü günlüğüne. "İç sesin 'Ne uğruna? Hepsi boşuna' deyişini duymaksızın bir işe neredeyse hiç koyulamıyoruz!"⁷⁶ Alman taarruzunu başlattığında bile, Moltke'nin gözünde savaş "Avrupa'nın uygar uluslarının birbirlerini parçalamaları" ve "önümüzdeki yıllarda neredeyse bütün Avrupa'da uygarlığın yıkımı" demekti.⁷⁷ Başarısızlığa uğrayıp Eylül 1914'te istifa ettikten sonra hüznüyle şunu belirtti: "Savaş uygarlık çağlarının ileriye doğru bir gidişle nasıl birbirlerini izlediklerini, dünyanın gelişiminde her ulusun önceden belirlenmiş rolünü nasıl yerine getirdiğini gözler önüne seriyor. [...] Almanya'nın bu savaşta imha edileceğini varsayarsak, böyle bir durum, insanoğlunun daha ileri gelişiminin bağlı olduğu Alman fikir hayatının ve Alman kültürünün yıkımını getirir; insanoğlunun bütün gelişimi en feci şekilde geriler..."⁷⁸ Aynı kadercilik Moltke'nin Avusturyalı mevkidaşı Conrad'ın daha sonraki saptamalarında görülebilir.⁷⁹ Bernhardi gibi ateşli bir militarist bile "önümüzdeki savaş"ta yenilgi olasılığını rasyonelleştirmeye çalışmak zo-

73 Förster, "Dreams and Nightmares", s. 17 vd, 24. İtalikler bana ait.

74 Agy, s. 23. Ayrıca bkz. Förster, "Der deutsche Generalstab", s. 61-95.

75 M. Gilbert, *First World War*, s. 7; Geiss, *July 1914*, s. 36 vd.

76 Steinberg, "Copenhagen Complex", s. 41.

77 Förster, "Dreams and Nightmares", s. 20.

78 Moltke, *Generaloberst Helmuth von Moltke*, s. 13 vd.

79 Joll, *Origins*, s. 186.

runda kaldı: “Yenilgi dahi zengin bir hasat doğurabilir.”⁸⁰ Moltke’nin yerine geçecek olan General Erich von Falkenhayn’ın 4 Ağustos 1914’te söylediği şey de tam olarak buydu: “Bizi yıkacak olsa bile, savaş hâlâ güzeldi [*Wenn wir auch darüber zugrunde geben, schön war’s doch*].”⁸¹ Almanya’nın askeri liderleri savaş arifesinde kendilerini güçlü değil, zayıf hissetmekteydiler.

Üstelik bu sırf askeri liderlerle sınırlı değildi. Zira bu kötümserliği Reich şansölyesi Bethmann Hollweg’den daha güçlü hisseden kimse yoktu. 1912’de şunu itiraf etti: “Savaş halinde nispi gücümüzden dolayı ağır sıkıntı çekmekteyim. İnsanın gözüne uyku girebilmesi için Tanrı’ya epeyce imanının ve bir müttefik olarak Rus devrimine güveninin olması gerekir.”⁸² Haziran 1913’te “savaştan, savaşa dönük yaygaradan ve sonu gelmez silahlanmadan bıktığı” itirafında bulundu. “Büyük ülkelerin tekrar sakinleşmesinin tam zamanıdır; [...] aksi halde kimsenin hak etmediği ve herkesin zarar göreceği bir patlama meydana gelecek.”⁸³ Ulusal Liberal Parti lideri Bassermann’a göre, Hollweg kendisine “Fransa’yla bir savaş çıkarsa, İngilizler son fertlerine kadar üzerimize yürüyeceklerdir,” derken “kaderci teslimiyet” içindeydi.⁸⁴ Sekreteri Kurt Riezler de onun derin düşünceye dalmış halde söylediği şeylerden bazılarını 7 Temmuz 1914’te günlüğüne şöyle kaydetti:

Şansölye, neticesi ne olursa olsun, bir savaşın var olan her şeyin kökünden sökülmesini getireceğini öngörüyor. Mevcut [dünya] çok köhne ve fikirlerden yoksun. [...] İnsanların üstü koyu sisle örtülmüş. Avrupa’nın her yanında durum aynı. Gelecek sürekli büyüyen ve üstümüze her zamankinden daha ağır bir kâbus gibi çöken Rusya’dır [...] Şansölye Almanya’nın fikri durumu konusunda çok kötümser.⁸⁵

Bethmann, 20 Temmuz’da Rus temasına döndü: “Rusya’nın talepleri muazam patlayıcı gücüyle [birlikte] büyüyor. [...] Birkaç yıl içinde artık engellene-meyecek, özellikle Avrupa’daki mevcut kampaşma sürerse.” Bir hafta sonra Riezler’e “insanın gücünü aşan bir kaderin [*Fatum*] Avrupa’nın ve halkımızın üzerinde asılı durduğu” yolundaki duygusunu aktardı.⁸⁶ Çaresizliğe yaklaşan ve kültür tarihçilerince bazen Nietzsche, Wagner ve Schopenhauer’in eserlerinden aşırı etkilenmeye bağlanan bu ruh hali, Avrupa’nın 1914’teki askeri gerçekleri düşünüldüğünde daha anlaşılır hale gelir.

80 Bkz. Bernhardt, *Germany and the Next War*.

81 Stern, “Bethmann Hollweg”, s. 97. Krş. Afflerbach, *Falkenhayn*, s. 147-71.

82 Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, s. 96.

83 Agy., s. 99.

84 Mommsen, “Topos of Inevitable War”, s. 23-44.

85 Erdmann, “Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs”, s. 536 vd; Stern, “Bethmann Hollweg”, s. 91. Riezler günlüğünün bu döneme ilişkin notlarının güvenilirliğine gölge düşmüş durumdadır.

86 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 203.

Almanların stratejik gerileme analizini daha çekici kılan şey, müttefiklerine ait orduların daha da kötü durumda olmasıydı. Conrad, Şubat 1913'te Moltke'yi Avusturya-Macaristan ve Rusya arasındaki "husumet"i'n "bir ırk mücadelesi biçimi"ne bürünmesi halinde olacaklar konusunda şöyle uyardı:

Nüfusun yüzde 47'sini oluşturan Slavlarımızın soydaşlarına karşı çarpışmada şevk göstermelerini pek bekleyemeyiz. Disiplin çimentosunun kenetlediği tarihsel birlik duygusu şu anda orduya hâlâ sinmiş durumda; [...] gelecekte bunun yine geçerli olup olmayacağı ise kuşkulu.⁸⁷

Bu, pek iç rahatlatıcı sayılmazdı. Daha Ocak 1913'te genelkurmay "Almanya'nın Fransa, Rusya ve İngiltere'ye karşı kendisini tek başına savunma gereği" üzerine kafa yormaya başladı.⁸⁸ Aslında, savaşın ilk evresinde neredeyse yardım almadan çarpışmaya mecbur kalacak olan Avusturya'ydı; çünkü Schlieffen Planı Alman ordusunun büyük bölümünü batıya konuşlandırmayı öngörmekteydi. Habsburg sakarlığının bir şahikasıyla, Conrad elindeki yedek on iki tümenin dördünü önce Sırbistan'a gönderdi, ardından Alman 8. Ordusu'nun Ruslara karşı yardımcı olmayacağıının ortaya çıkması üzerine Galiciya'ya geri getirtmek zorunda kaldı.⁸⁹

Dahası, İtalyan ordusunun ve donanmasının beceriksizliği 1911'deki pürüzlü Trablusgarp (Libya) istilasıyla açığa çıkmıştı.⁹⁰ Ondan önce bile, İngiliz diplomatlar "İtalya'nın Üçlü İttifak'ta kalmasının hayırlı ve bir zaaf kaynağı" olduğu yolunda şakalar yapmaktaydı.⁹¹ Almanlar besbelli ki İtalyanların 1914'te çarpışacağı yönünde ciddi beklenti içinde değildi.⁹²

Bu azalan askeri güç duygusuna olası iki tepki vardı. Biri, savaştan kaçınmak ve bunun yerine öbür tarafı saldırıdan caydırmaktı: Yaşlı Moltke'nin vardığı nihai sonuç buydu. Diğeri ise işler daha kötüye gitmeden önleyici bir savaş başlatmaktı. Bu da Alman generallerince defalarca ileri sürülen bir savdı. Bizzat Yaşlı Moltke 1875'te Bismarck'ı Fransa'ya saldırması için sıkıştırmış ve on iki yıl sonra Rusya'ya karşı aynı hareket tarzının izlenmesi için ısrar etmişti.⁹³ Onun ardılı Waldersee ilk darbe fikrine daha da bağlıydı. Schlieffen bile Rusya'nın Japonya'ya karşı savaşla meşgul olduğu sırada

87 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 172.

88 Schulte, *Europäische Krise*, s. 22 vd, 48.

89 Stone, *Eastern Front*, s. 73-82; Stone, "Moltke and Conrad", s. 222- 51; Herwig, *First World War*, s. 87 vd.

90 Bond, *War and Society*, s. 86, 94.

91 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 112.

92 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 170.

93 Förster, "Facing 'People's War'", s. 209-30.

Fransa'ya yönelik bir saldırıyı ısrarla savundu.⁹⁴ Conrad da önleyici zihniyetin hayranıydı: 1907'de ve 1911'de İtalya'ya yönelik bir darbeyi önerdi ve 1913'te Avusturya'nın "Rus nüfuzundan uzaklaştırmak üzere Güney ve Batı Slavlarını kültürel ve siyasal bakımdan Doğu Slavlarından koparması" için ısrar etti: Sırbistan'a yönelik bir ilk darbenin şifresi.⁹⁵ Politikacılar 1914'ten önce her seferinde bu önerileri bir tarafa itti. Ancak 1914'e varıldığında, sav çürütülemez hale gelmiş gibiydi. Veliaht Prens, Nisan 1914'te Amerikalı diplomat Joseph Grew'a "Almanya'nın yakında Rusya'yla savaşıacağını" söyledi.⁹⁶ Genç Moltke 12 Mayıs 1914'te Carlsbad'da durumu Conrad'a şöyle ifade etti: "Daha uzun süre beklemek, şansımızın azalması anlamına gelir; insan gücü açısından Rusya'yla bir rekabete giremeyiz." Alman dışişleri bakanı Gottlieb von Jagow'a sekiz gün sonra birlikte arabayla Potsdam'dan Berlin'e giderken aynı görüşü tekrarladı:

Rusya silahlanmasını iki ya da üç yılda tamamlamış olacaktı. Düşmanlarımızın askeri üstünlüğü öylesine büyüyecekti ki [Moltke] o zaman onlarla nasıl başa çıkacağımızı bilmiyordu. Ona göre, sınavı hâlâ *az çok* geçebildiğimiz sürece, düşmanı yenmek üzere önleyici bir savaşa girişmenin alternatifi yoktu.⁹⁷

Bir ay sonra, Hamburg'daki bir ziyafetin ardından Alman imparator II. Wilhelm bu analizi banker Max Warburg'la bir sohbette aynı şekilde dile getirdi:

Rus silahlanmasıyla ilgili, tasarlanan demiryolu inşası konusunda endişeliydi ve [bu gelişmelerde] 1916'da bize karşı bir savaşın hazırlıklarını görmekteydi. Fransa'ya karşı Batı Cephesi'ne demiryolu bağlantılarımızın yetersizliğinden yakındı; beklemektense şimdi darbe vurmanın daha iyi olacağını [...] çıtlattı.⁹⁸

Bu sohbet Sarajevo suikastlarından tam bir hafta önceydi. Bir başka deyişle, diplomatik krizin kusursuza yakın bir bahane (Viyana'nın kaçırmayacağı *bir savaş sebebi*) sağlamasından önce, önleyici bir darbeye ilişkin savlar Berlin'de iyice kabul görmüştü. Tarihçiler bunu uzun süredir bilmelerine karşın, Alman genelkurmayındaki korkuların geçerliliğini her zaman doğrulamış değildir. Garip biçimde, Mart 1914'te durumu doğru anlayan İngiliz gazetesi *Nation*'dı: "Prusya ordusu ezici güç birikiminden önce harekete geçmenin

94 Förster, "Dreams and Nightmares", s. 16n.

95 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 172; Bond, *War and Society*, s. 86.

96 Seligmann, "Germany and the Origins", s. 317.

97 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 164-7, Geiss, *July 1914*, belge 3, 4. İtalikler bana ait.

98 MMW, Max Warburg belgeleri, "Jahresbericht 1914", s. 1 vd; Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 29.

hayalini kurmasa, normal insan gibi davranmış olmaz.”⁹⁹ Ertesi ay Grey aynı görüşte olmadığını ortaya koydu; “Almanya’nın Rusya’ya yönelik atak ve tehdit edici bir saldırıya girişeceğinden” kuşkuluydu, çünkü “Almanya ilk başta başarılar elde etse bile, Rusya’nın kaynakları öylesine genişti ki uzun vadede Almanya bitkin düşecekti...”¹⁰⁰ Ama daha sonraları Belçika’daki Alman mezalimine ilişkin resmi İngiliz raporunun yazarı olarak şöhrete kavuşacak olan Lord Bryce, haziran ayında Almanya’nın “Avrupa için hızla bir tehdit haline gelmekte” olan Rusya’ya karşı “silaha sarılmak üzere olduğu [...] her insana ihtiyaç duyacağı” saptamasında bulundu.¹⁰¹

Şu soru hâlâ tartışılıyor: Almanya 1914’te sadece Antant devletlerini bölerek bir diplomatik başarı elde etme peşinde miydi, yoksa “önleyici” ya da daha bilinçli biçimde yayılmacı nitelikte bir Avrupa savaşını başlatmaya hep niyetli miydi? Bu bağlamda Veliht Prens’in öngörüsünü Joseph Grew’e aktardığı sırada, Alman geneltirmeyinin esas olarak stratejik demiryollarında yeni bir iyileştirmeye ilgilendiğini belirtmekte yarar vardır; tasarlanan çalışmanın tamamlanması birkaç yılı alacaktı ve Şansölye’nin nisanda belirttiği gibi, çalışma ancak 1915’te başlayacaktı.¹⁰² Her halükârda, açık gibi görünen nokta “kısa süreli savaş hayali” yönündeki yaygın kabul gören efsanenin aksine, Almanya’nın askeri liderlerinin Champs Elysées’de Noel’i kutlama beklentisiyle Ağustos 1914’te savaşa girmedir.¹⁰³

HAZIRLIKSIZ OLANLAR

Almanların elinde kalan tek bir teselli vardı; o da potansiyel hasımlarından bazılarının savaşa daha az hazırlıklı olmalarıydı. Örneğin, Belçika ordusu bir Alman taarruzuna direnmek için feci halde hazırlıksızdı. Fransızca konuşan subaylarının Flaman erle ilişkisi, Avusturyalı subayların Aslan Asker Şvayk’la ilişkisiyle aşağı yukarı aynıydı. Dönemin hesaplamalarına göre, 1840’ta Belçika ordusu Prusya ordusunun yaklaşık onda biri, Fransız ordusunun beşte biri düzeyindeydi; oysa 1912 itibarıyla oran sırasıyla kırkta bir ve otuz beşte birdi. Kişi başına düşen savunma harcaması İsviçre’de yüzde 50, Hollanda’da bir kat ve Fransa’da dört kat daha yüksekti. Flaman Katoliklerin sert direnişine rağmen, 1909’da askerlik hizmeti her ailedeki bir oğul için zorunlu hale getirildi. Ancak askerlik süresi aynı anda on beş aya indirildi ve ordu bütçesi aynı kaldı. Son olarak, 30 Ağustos 1913’te çıkarılan Milis Yasası küçük oğul-

99 Weinroth, “British Radicals”, s. 680.

100 Agy., s. 512.

101 T. Wilson, “Lord Bryce’s Investigation”, s. 370 vd.

102 Trumpener, “War Premeditated”, s. 84.

103 L. Farrar, *Short-War Illusion*.

lar için muafiyeti kaldırarak, yıllık acemi asker alımını 15.000'den 33.000'e çıkardı; hedef bir savaş halinde 340.000 mevcuda varacak bir orduydu. Buna ordunun tümen yapısında bir reorganizasyon eşlik etti. Ne var ki reformların hayata geçirilmesi için süre azdı: Temmuz 1914'te seferber edilen toplam kuvvet ancak 200.000'i buldu; üstelik ellerinde sadece 120 makineli tüfek vardı ve ağır top hiç yoktu.¹⁰⁴

Belçika'nın tarafsızlığını savunmayı alenen taahhüt eden devlet de çok daha hazırlıklı değildi. İngiliz ordusundaki ciddi eksiklikleri açığa çıkaran Boer Savaşı tecrübesine rağmen, 1914'ten önce meseleleri çözmek için her iki parti de dikkat çekecek ölçüde çok az şey yaptı.¹⁰⁵ Liberallerin gözünde, (art arda üç resmi soruşturmada tavsiye edilen) zorunlu askerlik lanetli bir şeydi, Lord Roberts'ın vatani hizmet yönündeki önerileri ise sonradan başa iş açacak bir adımdan ibaretti. Savaş Bakanı Haldane'in yapabildiği tek şey, kısa süreli bir yedek kuvvet niteliğindeki Gönüllü Ordusu'nu yaratmak oldu. Onlarla birlikte yedekler, donanma erleri ve Hint Ordusu'ndaki İngiliz askerleri "barış döneminde askerlikle yükümlü" İngilizlerin sayısını 750.000 dolayına çıkardı.¹⁰⁶ Beckett savaş arifesinde Gönüllü Süvari Alayı ve daha sonra Gönüllü Ordusu mensupları dahil olmak üzere, erkek nüfusun yaklaşık yüzde 8'inin bir süre askerlik yaptığını ve bütün gençlerin yaklaşık beşte ikisinin Gençlik Tugayı ya da İzciler gibi yarı askeri gençlik örgütlerine kaydolduğunu ileri sürer. Ama özellikle Gönüllü Ordusu mensuplarının ancak yüzde 7'sinin yurtdışında askerliğe hazır olduğu göz önünde tutulursa, bunun düzenli ordu için ciddi bir yedek kuvvet olduğu pek söylenemez.¹⁰⁷ Eyre Crowe bir savaş halinde Gönüllü Ordusu askerlerinin Fransa'ya gönderilebileceği görüşünü ilettiğinde, Henry Wilson köpürdü: "Savaş konusunda ne şaşırtıcı cehalet! Subay yok, ulaşım yok, hareketlilik yok, bir zorlama yok, disiplin yok, silahlar köhne, atlar yok vs. Haldane bile bu işin olmayacağını söyledi."¹⁰⁸ Britanya'nın kıta taahhüdünün bağlı olduğu düzenli ordu hâlâ cüce bir kuvvetti – Almanya'nın doksan sekiz buçuk tümenine kıyasla (biri süvari olmak üzere) sadece yedi tümen. Sir Henry Wilson'ın Roberts'a söylediği gibi, bu sayı "en az elli eksik"ti. Adalet Bakanı Kont Loreburn Ocak 1912'de aynı şeyi belirtti: "Savaş çıkarsa [Fransa'nın] istila edilmesini önleyemeyiz. Eğer mevcut politikayı sürdürecekseniz, bir işe yaraması için 150.000 değil, en az yarım milyon asker göndermemiz gerekir."¹⁰⁹ Dahası, acemi askerler Alman

104 Kossmann, *Low Countries*, s. 518 vd; Stevenson, *Armaments*, s. 301.

105 Summers, "Militarism in Britain", s. 111.

106 Offer, "Going to War", s. 231.

107 Beckett, "Nation in Arms", s. 5 vd; Reader, *At Duty's Call*, s. 107.

108 Collier, *Brasshat*, s. 117.

109 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 69.

büyükelçisinin 1901'deki nitelendirmesiyle “nüfusun tortusu, [...] ahlaken yozlaşmışlar, aptallar, cılız ve zavallı yaratıklar” içinden seçilip alınmaktaydı hâlâ.¹¹⁰ Bu çok sert bir ifade biçimi olsa da İngiliz düzenli ordusunun esas olarak yarı cahil, vasıfsız işçi sınıfı gençlerini askere aldığı yadsınmaz.¹¹¹ Genelkurmaydaki iyileşmelere rağmen, subay kadrosunda başlıca marifeti av atında “güzel oturmak” olan adamlar ağır basmaktaydı.¹¹² Makineli tüfeğin benimsenmesine hatırı sayılır direniş vardı ve cephane ikmalî hâlâ Güney Afrika tecrübesine dayalıydı.¹¹³ Boer Savaşı'nın ekonomik sonuçlarından ders çıkarma yönünde de pek fazla çaba yoktu: Murray Komitesi'nin uyarılarına rağmen, Savaş Bakanlığı ihtiyaçlarını karşılamak için müteahhitlerden oluşan küçük bir “nüfuzlu çevre”ye dayanmaya devam etti.¹¹⁴ Kısacası, beklenen Fransız-Alman savaşında Britanya'nın Fransız tarafına etkili bir katkıda bulunabilmesini sağlamak için pek bir şey yapıldığı söylenemezdi. Britanya basbayağı savaşa “hazırlıksız”dı.¹¹⁵ Esher'in kıta taahhüdünü ortadan kaldırmaya dönük çabalarına rağmen (veya belki bundan dolayı), İmparatorluk Savunma Komitesi büyük strateji tartışmalarının yapıldığı bir forum olmaktan tedricen çıktı. Bunun yerine devlet dairelerinin “savaş kitapları”nda belirlendiği biçimiyle lojistiğe ilişkin bir teknokrat takıntısı gelişti; bunun sonucunda rakip hizmet dairelerinin anlaşmazlıkları savaşın başlamasına kadar gereğince çözülemedi.¹¹⁶

Bütün bunların ışığında bakılınca, Wilson'ın Ağustos 1911 İSK “savaş konseyi”ndeki savları ikiye bölünmüş sayılmazdı. Kayzer gibi o da ufucuk İYSK'nin gelecekte Almanya'yla bir Avrupa savaşında “kayda değer bir farklılık” yaratacağına aslında inanmamaktaydı; beklentisi sadece Deniz Bakanlığı'yla gelecekteki bir resmi kavga için Savaş Bakanlığı'nı güçlendirmektir.

Temmuz 1914 krizi sırasında ve sonrasında, Fransız hükümeti erken bir aşamada Fransa'ya İngiliz desteğine ilişkin kesin bir beyanın Almanya'yı caydırmaya yeteceğini hep ileri sürdü – Lloyd George ve Lansdowne gibi Grey

110 Metternich'in ifadesini aktaran Amery, *Life of Joseph Chamberlain*, c. IV, s. 151.

111 Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 17, 24; Bourne, “British Working Man in Arms”, s. 338; Beckett, “Nation in Arms”, s. 7; Fuller, *Troop Morale*, s. 47; Sheffield, “Officer-Man Relations”, s. 413. Krş. Morris, *Scaremongers*, s. 225-32.

112 J. Gooch, *Plans of War*, s. 47, 71-89.

113 Travers, “Offensive”, s. 531-53; Travers, “Technology”, s. 264-86.

114 Trebilcock, “War and the Failure of Industrial Mobilisation”, s. 150-61. Topçu hazırlıklarının eksikliği için bkz. Adams, *Arms and the Wizard*, s. 170.

115 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 63 vd. Krş. J. Gooch, *Plans of War*, s. 289; d'Ombraïn, *War Machinery*, s. 102.

116 PRO CAB 4/3, İSK belgesi 121-B, 4 Kasım 1910; PRO CAB 2/2, İSK toplantısı, 25 Nisan 1912; PRO CAB 2/3, İSK toplantısı, 5 Ağustos 1913. Krş. J. Gooch, *Plans of War*, s. 97 vd, 265, 289, 294 vd; d'Ombraïn, *War Machinery*, s. 17, 109 vd, 265, 271 vd; D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 18, 74-84. Krş. Hankey, *Supreme Command*, c. I, s. 122, 178.

muarızlarının yanı sıra, savaşın doğrudan kaynağını inceleyen büyük tarihçi Albertini'nin daha sonraları tekrarladığı bir savdır bu.¹¹⁷ Ama İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin Alman genelturmayını kaygıya düşürmeye yetecek büyük- lükte olmadığı gerçeği ortadadır.¹¹⁸ J. M. Hobson'ın ileri sürdüğü gibi, ancak daha büyük bir kıta taahhüdü (yani daha büyük bir İngiliz düzenli ordusu) Almanları öncelikle Fransa'ya saldırmaktan caydırabilirdi.¹¹⁹ Ama bu da bizi o dönemin zorunlu askerlikle ilgili tartışmasına götürür ve (ileride göreceği- miz üzere) bir Liberal hükümet döneminde siyasal inandırıcılıktan yoksun bir "tersi olsaydı" yaklaşımı sayılabilir.¹²⁰ Lloyd George'un Ağustos 1910'da (bir koalisyon hükümeti fikrine dönük ilk cilveleşmeleri sırasında) Balfour'a söylediği gibi, zorunlu askerlik "bir hükümetin böyle bir şey oluşturma ihtimalini düşündüğü sanıldığında bile kızıyacak önyargılardan dolayı" söz konusu olamazdı.¹²¹ 25 Ağustos 1914 gibi geç bir tarihte Churchill'in Kabine'de dile getirdiği "zorunlu askerliğin gerekliliği" savları Asquith ve Lloyd George dahil, orada hazır olan herkesçe "insanların böyle önerilere kulak asmayaca- ğı" gerekçesiyle görüşülmeye değer bulunmadı.¹²² Dolayısıyla İngiliz politika- sı, Grey'in belirttiği gibi "büyük bir ordu beslemeksizin bir Avrupa politikası izlemeye" yönelikti.¹²³ Bunun mümkün olduğu fikri belki de İngiliz yanılsa- malarının en büyüğüdü.

117 Albertini, *Origins*, c. III, s. 331, 368, 644; Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 57 vd; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 41. Benzer görüşler için bkz. Gordon, "Domestic Conflicts and the Origins of the First World War", s. 195 vd.

118 Grey, *Twenty-Five Years*, c. 11, s. 42; Asquith, *Genesis*, s. 202; Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 257. Bkz. Nicolson, "Edwardian England", s. 145-8.

119 M. Hobson, "Military-Extraction Gap", s. 461-506. Aynı savın ileri sürülüşü için bkz. Friedberg, *Weary Titan*, s. 301 vd.

120 McKeown, "Foreign Policy", s. 259-72.

121 D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 10.

122 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 301.

123 K. Wilson, "Grey", s. 177.

5 - Kamu Maliyesi ve Ulusal Güvenlik

SAVUNMA YÜKLERİ

Gerek Britanya’da, gerekse Almanya’da askeri uzmanlar savaş planlarına işlerlik kazandıracak kaynaklardan yoksun olduklarını bildikleri halde, eksiklikler niçin giderilmedi? Bariz cevap iç siyasal mülâhazaların Erich Ludendorff ve Henry Wilson gibilerinin hayalini kurduğu türden devasa orduları geçersiz kılmasıydı. Salisbury markisi 24 Ekim 1898’de karşıt olgu üzerinde durulacak bir silahsızlanma konferansı için aldığı davetle heyecanlanmıştı:

[...] Hemen her ülkenin silahlı kuvvetini artırma ve savaş araçlarına zaten yapılan büyük çaplı harcamayı yükseltme yönünde değişmez bir eğilimi olmuştur. Böylece devreye giren araçların kusursuzluğu, aşırı pahalılığı ve büyük ölçekte kullanılmalarından kaynaklanacak korkunç kıyım ve yıkım hiç kuşkusuz savaşa karşı ciddi bir caydırıcı etken rolü oynamıştır. Ama bu sürecin toplumlara dayattığı yükler uzun sürerse, iç ve dış istikrarı tehdit eden bir huzursuzluk ve hoşnutsuzluk duygusu doğuracaktır mutlaka.¹

Peki, silahlanma “yükleri” gerçekte ne kadar ağırdı? Harcamalar ne kadar “büyük çaplı” sayılırdı? Avam Kamarası’nda Mart 1911’de konuşan Sir Edward Grey’e göre, çoktan “katlanılmaz hale gelme” yolundaydı – “uzun vadede herhalde uygarlığı yıkacak [ve] savaşa yol açacak” kadar katlanılmaz.² Bazı tarihçiler Grey’in yolunda giderek, Almanya’yı Britanya’ya karşı denizde ya da Rusya’ya ve Fransa’ya karşı karada silahlanma yarışını sürdürmekten alıkoyan şeyin, öncelikle askeri harcamaların katlanılmaz düzeyi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak açıklama gerektiren belirgin bir paradoks vardır: Silahlanma yarışının bedeli aslında çok yüksek değildi.

1 Salisbury’den Sir C. Scott’a, 24 Ekim 1898, G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. I, s. 221.

2 Howard, “Edwardian Arms Race”, s. 95.

Tablo 12 Büyük devletlerin savunma harcamaları, 1890-1913 (milyon £)

	Britanya	Fransa	Rusya	Fransa + Rusya	Üçlü Antant	Almanya	Avusturya	İtalya	Almanya + Avusturya	Üçlü İttifak
1894	33,4	37,6	85,8	123,4	156,8	36,2	9,6	14,0	45,8	59,8
1913	72,5	72,0	101,7	173,7	246,2	93,4	25,0	39,6	118,4	158,0
£ artışı	39,1	34,4	15,9	50,3	89,4	57,2	15,4	25,6	72,6	98,2
artış yüzdesi	117,1	91,5	18,5	40,8	57,0	158,0	160,4	182,9	158,5	164,2

Kaynak: Hobson, "Wary Titan", s. 464 vd.

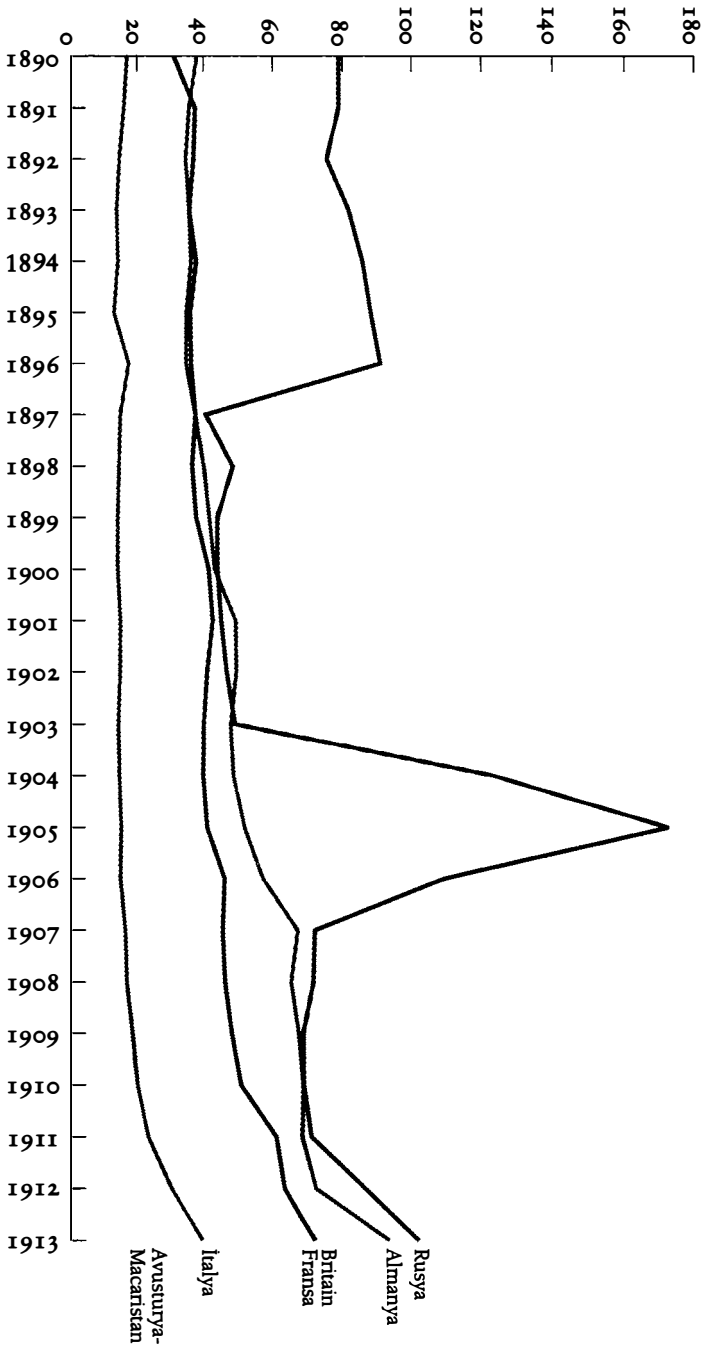
Askeri harcamalara ilişkin karşılaştırılabilir rakamlara ulaşmak, herkesçe bilindiği gibi, ulusal bütçelerdeki farklı tanımlardan dolayı zor bir uğraştır. Bir örnek vermek gerekirse, 1913-14'teki Alman askeri harcamalarına ilişkin tahminler hesaplama yöntemine bağlı olarak 1.664 ila 2.406 milyon mark arasında değişir. Aşağıda belirtilen rakama (2.095 milyon mark) bütçede askeri amaçlı olduğu özellikle belirtilmemiş harcama kalemlerini (örneğin demiryollarına ve kanallara yapılan harcamaları) çıkararak ama ordu ve donanma bütçelerine alınmamakla birlikte savunmayla bağlantılı olduğu açık diğer kalemleri katarak varılmıştır.³ Benzer sorunlar her ülke açısından ortaya çıkar. Ne var ki günümüz uzmanlarının bu sorunları halletmeye dönük girişimleri sayesinde, silahlanma yarışının bedelini oldukça doğru ölçmek artık mümkündür.⁴

1890 dolaylarından önce, Britanya gibi büyük imparatorluk kurucuları için bile ordular ve donanmalar nispeten ucuzdu. Gladstone'un 1882'de Mısır'a gönderdiği türden seferler az paraya mal olurdu. Büyük devletlerin 1890'ların başlarındaki savunma bütçeleri 1870'lerin başlarına nazaran çok daha yüksek değildi. Tablo 12'nin gösterdiği üzere, bu durum 1914'ten önceki yirmi yılda değişti. Britanya, Fransa ve Rusya birlikte alındığında, (sterlin cinsinden) toplam savunma harcamaları yüzde 57 yükseldi. Almanya ve Avusturya açısından toplam artış daha da yüksek bir oranla yüzde 160 civarındaydı.

Şekil 3'ün gösterdiği üzere, 1914'ten önceki yıllarda (Boer Savaşı'nın ve Rus-Japon Savaşı'nın etkisi bir yana bırakılırsa) Alman, Fransız, Rus ve İngiliz savunma bütçelerinde mutlak verilere göre büyük ayrılıklar yoktu.

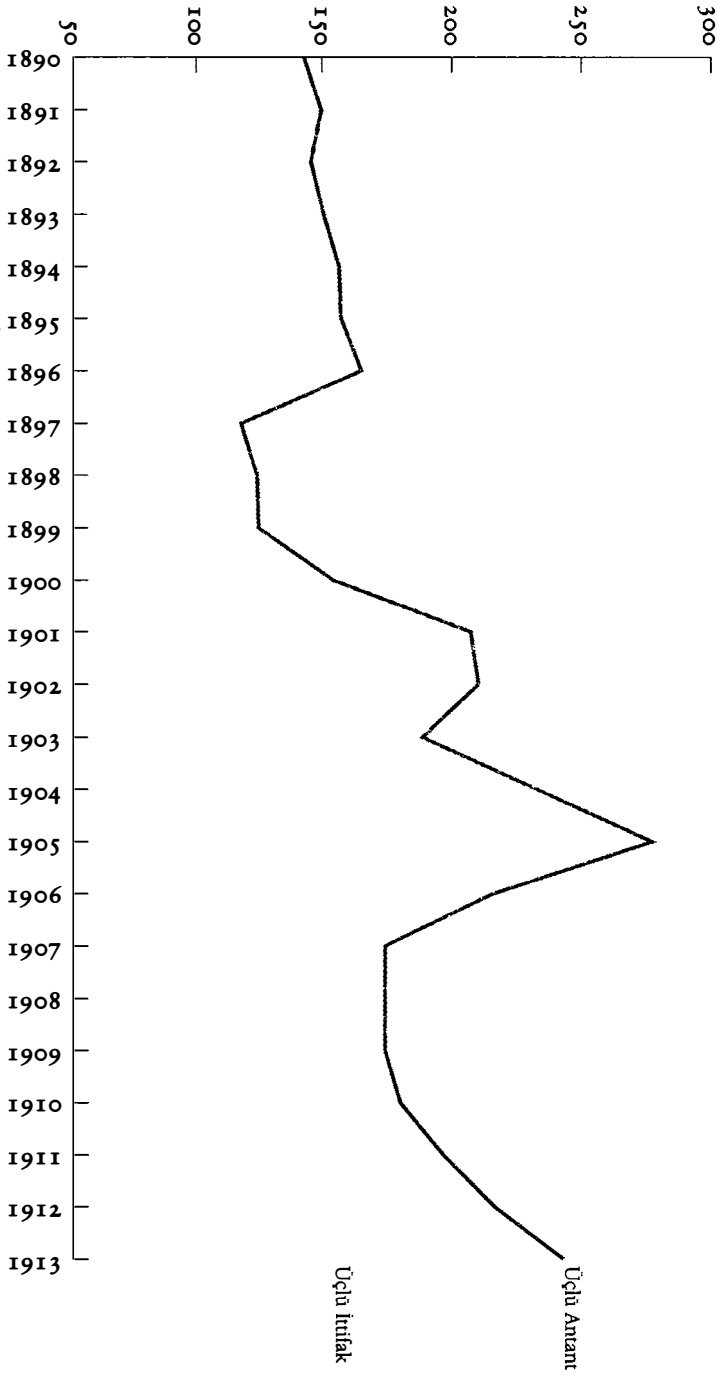
3 Çeşitli rakamlar için bkz. *Statistisches Jahrbuch*, s. 348-55; Andie ve Veverka, "Growth of Government Expenditure", s. 189, 205, 263; Roesler, *Finanzpolitik*, s. 195; Witt, *Finanzpolitik*, s. 380 vd; Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 149; Schremmer, "Taxation and Public Finance", s. 474.

4 Bkz. J. M. Hobson, "Military-Extraction Gap", çeşitli yerlerde; Stevenson, *Armaments*, s. 1-14. Benim hesaplarım için bkz. Ferguson, "Public Finance and National Security", s. 141-68. Michigan Üniversitesi'nde N. Choucri, R. C. North, J. D. Singer ve M. Small tarafından derlenen veriler için bkz. Offer, "The British Empire", s. 215-38. Ortaya konulan çeşitli dizilerdeki küçük farklılıklara karşın, "büyük tablo" konusunda mutabakat vardır.

Şekil 3 Avrupa devletlerinin savunma harcamaları, 1890-1913 (milyon £, sabit fiyatlar)

Kaynak: Hobson, "Wary Titan", s. 464 vd.

Şekil 4 İki Avrupa blokunun savunma harcamaları, 1890-1913 (milyon £)

Kaynak: Hobson, "Wary Titan", s. 464 vd.

Almanya 1900-1907 arasında Fransa'nın önüne geçti ama bu esas olarak Britanya'yla donanma yarışının maliyetindendi. Avusturya-Macaristan dışında bütün devletlerin bütçelerindeki büyümede 1909'dan sonra belirgin bir ivme ortaya çıktı. Ancak Almanya kişi başına veriler bakımından Britanya'nın ve Fransa'nın gerisindeydi: 1913'te kişi başına düşen savunma harcaması Reich'ta 28 mark düzeyindeyken, Fransa'da 31 mark ve Britanya'da 32 marktı. Ayrıca Almanya 1913'te kamu harcamalarında savunmaya yüzde 29 gibi düşük bir oran ayırmıştı; Fransa'da ve Britanya'da ise oran yüzde 43'tü.⁵ Daha da çarpıcı nokta, bir yanda Britanya, Fransa ve Rusya'nın, diğer yanda Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın bütçeleri toplandığında ortaya çıkan farklılıktır (bkz. Şekil 4). 1907-13 dönemi ele alındığında, Üçlü Antant devletleri Üçlü İttifak devletlerine nazaran yılda ortalama 83 milyon sterlin daha fazla harcama yapmıştı.

Ne var ki savunma yükünün doğru ölçüsü harcamaların mutlak nakit toplamı ve hatta kişi başına düzey değil, milli hasılanın savunmaya harcanan oranıdır.⁶ Alman tarihçilerden daha muhafazakâr olanlara çekici gelen coğrafyanın "haricen sabit fırsatları ve sınırlamaları"ndan farklı olarak, bu oran sabit değildir, siyasal koşullarla belirlenir. Süper güçlerin kapıştığı bir dönemde denk gelen 1984'te, Britanya gayrisafi yurtiçi hasılasının yüzde 5,3'ünü savunmaya harcadı; bu kitabın yazıldığı ve Britanya'nın güvenliğine yönelik fark edilebilir bir dış tehdidin bulunmadığı sıralarda oran yaklaşık yüzde 3,7'ye inmiş durumdaydı.⁷ Buna karşılık, Sovyetler Birliği toplam hasılasının yüzde 15'inden fazlasını savunmaya ayırmakla muhtemelen kendi çöküşünü hızlandırdı.⁸ Almanya'nın barış dönemindeki savunma harcamaları ise geçen yüzyılda, Weimar döneminde yüzde 1 (ve 1991'de ancak yüzde 1,9) ile İkinci Dünya Savaşı öncesinde yüzde 20'ye kadar çıkan oranlar arasında geniş dalgalanmalar gösterdi.⁹

Tablo 13'ün gösterdiği üzere, 1914'ten önceki dönemde askeri yük Britanya, Fransa, Rusya, Almanya ve İtalya'da bir bütün olarak ekonomiyle bağlantılı biçimde arttı; 1893 öncesi dönemde safi milli hasılanın yüzde 2-3'ünü bulan oran, 1913'e doğru yüzde 3-5'ine çıktı. Bu rakamlar Britanya İmparatorluğu'nun İngiliz vergi mükelleflerine ağır bir yük bindirdiği fikrini örtbas eder; işin doğrusu,

5 Ferguson, "Public Finance and National Security".

6 Bu oranı hesaplamaya yönelik önceki bazı girişimler için bkz. Q. Wright, *Study of War*, s. 670 vd; A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. xxviii; and Richardson, *Arms and Insecurity*, s. 87.

7 1995 rakamlarında esas alınankaynak *Economist*, *Britain in Figures* 1997.

8 Rakamların alındığı kaynaklar Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü, *Yearbook* 1992, s. 264-8; Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, *Military Balance*, s. 218-21.

9 Andie ve Veverka, "Growth of Government Expenditure", s. 262 vd; Berghahn, *Modern Germany*, s. 296.

Britanya büyük devlet konumunu ucuza çıkarmaktaydı.¹⁰ Haldane donanma hesaplarını ülkenin muazzam ticareti için “fahiş bir sigorta primi” olarak nitelendirirken gayet haklıydı.¹¹ Rakamlar 1914’ten önceki silahlanma yarışının her ülkeye “çok büyük” bir finansal yük getirdiği anlayışına da kuşku düşürür. Ortaya çıkan belki de en şaşırtıcı gerçek, bu açıdan Almanya’nın hem Fransa’dan, hem de Rusya’dan geride kalmasıydı. Reich 1913’te (büyük çaplı iki ordu yasa tasarısından sonra) safi milli hasılasının yüzde 3,9’unu savunmaya harcamaktaydı; bu oran müttefiki Avusturya’ya ve Britanya’ya (yüzde 3,2) nazaran yüksekti ama Fransa’ya (yüzde 4,8) ve Rusya’ya (yüzde 5,1) nazaran önemli ölçüde düşüktü. İtalya’nın da savaş arifesinde safi milli hasılasının yüzde 5,1’ine varan yüksek bir askeri yükü vardı. Gayrisafi milli hasıla oranlarını hesaplama girişimim, tam aynı olmasa bile benzer farklılıkları ortaya koymaktadır: Almanya yüzde 3,5; Britanya yüzde 3,1; Avusturya-Macaristan yüzde 2,8; Fransa yüzde 3,9; Rusya yüzde 4,6. Bir tür “kontrol” sağlamak açısından, ayrıca 1900-1914 arası yılların *The Statesman’s Yearbook*’undaki verilere dayanarak savunma harcamalarına ilişkin bir dizi oluşturdum; bu veriler İngiliz sömürge harcamalarını dışarıda tutmakta ama Gregory’nin yer vermediği Rus-Japon Savaşı’yla ilgili hatırı sayılır harcamaları kapsamaktadır. GSMH yüzdeleri 1913 için şöyledir: Almanya yüzde 3,6; Britanya yüzde 3,1; Avusturya-Macaristan yüzde 2,0; Fransa yüzde 3,7; Rusya yüzde 4,6. Üçlü Antant’ın daha yüksek askeri yükü yine barizdir.¹²

Tablo 13 Safi milli hasıla yüzdesi olarak savunma harcamaları, 1887-1913

	Britanya	Fransa	Rusya	Almanya	Avusturya	İtalya
1873	2,0	3,1		2,4	4,8	1,9
1883	2,6	4,0		2,7	3,6	3,6
1893	2,5	4,2	4,4	3,4	3,1	3,6
1903	5,9	4,0	4,1	3,2	2,8	2,9
1913	3,2	4,8	5,1	3,9	3,2	5,1
1870-1913	3,1	4,0	-	3,2	3,1	3,3

Not: Hobson’ın rakamı sadece Avusturya içindir. Avusturya-Macaristan için benim tahminlerim daha düşüktür.

Kaynak: Hobson, “Wary Titan”, s. 478 vd.

10 Davis ve Huttenback, *Mammon*, s. 160 vd; O’Brien, “Costs and Benefits”, s. 163-200; Kennedy ve O’Brien, “Debate”, s. 186-99. Davis ve Huttenback kişi başına savunma maliyetinin, imparatorluğa nazaran Britanya açısından çok daha yüksek olduğunu doğru olarak hesaplamışlardır; ama Britanya’nın kişi başına askeri yükünün diğer Avrupa devletlerindeki düzeyin iki katından daha fazla olduğu yönündeki (O’Brien’in de ileri sürdüğü) sav yanıltıcıdır. Kilometrekare toprak başına harcama çerçevesinde hesaplandığında, Britanya İmparatorluğu’nu yönetmenin büyük farkla en ucuz hesaba çıktığı görülür.

11 Offer, *First World War*, s. 218.

12 Ferguson, “Public Finance and National Security”. Hobson’un rakamlarında biraz değişiklik yapan Stevenson (net milli hasılanın oranı olarak) yine biraz farklı rakamlara varır: Almanya - yüzde 4,9; Britanya - yüzde 3,4; Avusturya - yüzde 3,5; Fransa - yüzde 4,3; Rusya - yüzde 5,1. *Armaments*, s. 6.

Tarihsel açıdan bakıldığında, bu yükler aşırı görünmez. Aslına bakılırsa, 18. yüzyılda Britanya örneği esas alındığında, oldukça düşük görünür.¹³ Ancak yükselmekte olan bu yükü finanse etmek dönemin ana siyasal sorunlarından biriydi. Sembolik düzeyde, Randolph Churchill'in 1886'da maliye bakanlığından ve Gladstone'un Mart 1894'te başbakanlıktan istifasına zemin hazırlayan askeri harcamaların yükselmesiydi. Onlar bekçi devlet dönemine, ekonomik büyümenin hızlandığı ve devletin küçüldüğü 19. yüzyıl ortalarının huzurlu ortamına son veren yeni "askeri-finansal blok"un verdiği birçok siyasal zayıflığın ilk örnekleri arasındaydı.

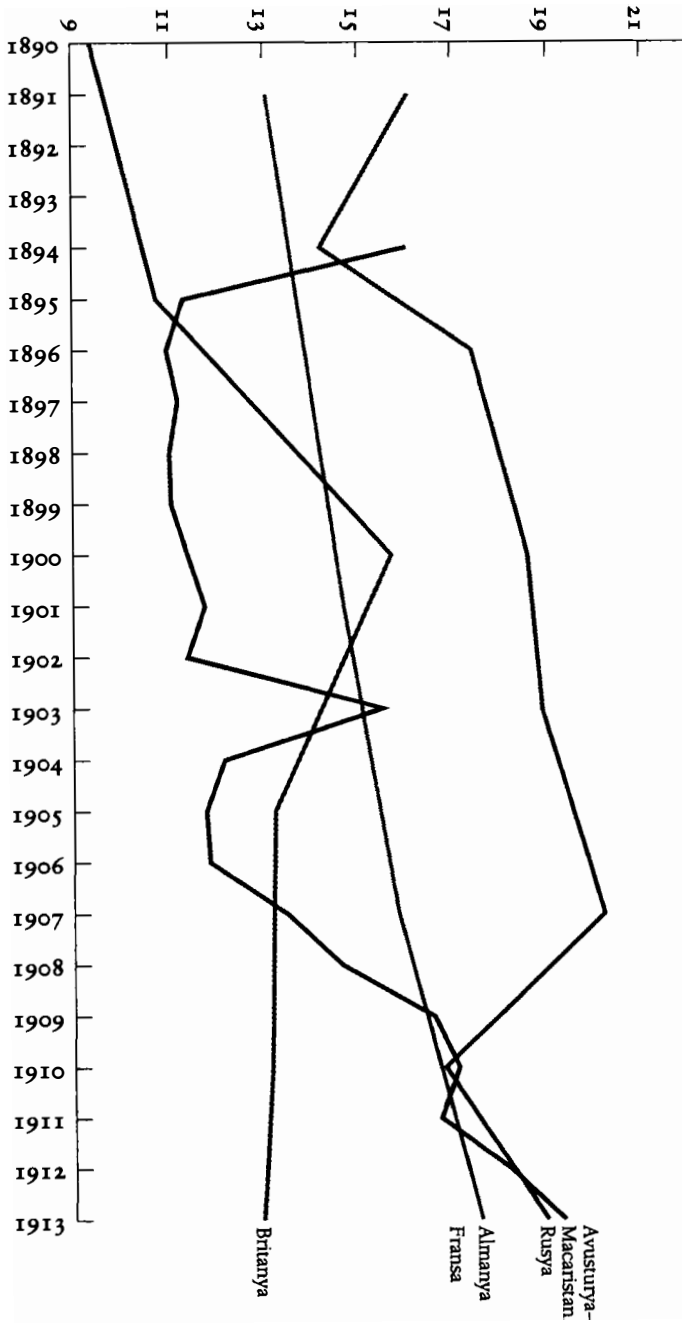
Yükselen askeri masrafları karşılama sorunu, bir bütün olarak yükselen yönetim maliyetiyle ağırlaştı. Kamu harcamalarında artış Avrupa'da 19. yüzyıl sonlarından itibaren genel bir eğilim olarak görüldü: Adolph Wagner'in verdiği adla "büyüyen devlet harcamaları yasası".¹⁴ Hükümetler siyasal bakımdan güçlü (ya da potansiyel olarak tehlikeli) sosyal grupları yatıştırmak veya "ulusal verimliliği" artırmak için altyapıya, eğitime, hastaların, işsizlerin, yoksulların ve yaşlıların bakımına gittikçe artan miktarda para harcamaya başladı. Meblağların günümüz standartlarına göre cüzi olmasına karşın, harcamalardaki artışlar yükselen askeri masraflarla birlikte genellikle toplam ekonomik büyümenin önündeydi. Bethmann bunu Barones Spitzemberg'e sabırla şöyle açıklamıştı: " [Bir filo] kurmak için bir sürü para [gerekir], buna da ancak zengin bir ülkenin gücü yettiği için, Almanya zengin olmalıdır."¹⁵ Daha önce gördüğümüz üzere, Almanya sahiden zenginleşti. Ama Alman ekonomisi bile Alman bütçesinden daha hızlı büyümedi (bkz. Şekil 5).

İngiliz bütçeleri hazine bakanının ve maliye bakanının genellikle diğer bakanlıklar üzerinde etkili bir denetim uygulayacak konumda olması açısından nispeten sıkı biçimde hazırlanırdı; öte yandan mali politika nispeten sıkı parlamento incelemesine tabiydi. Peel döneminin dengeli bütçe, sağlam para ve vergi affı doktrinleri, GSMH'nin bir oranı olarak gayrisafi kamu harcamalarının 19. yüzyılın büyük bölümünde niçin gerilediğini ve ancak 1890'dan sonra biraz yükseldiğini açıklar. Ancak 1870 sonrası dönem kamu harcamalarının nominal bakımdan düzenli bir büyümeyle, 70 milyon sterlinden savaş arifesinde 180 milyon sterline çıkışına sahne oldu. Toplam kamu harcamaları 1890-1913 arasında yüzde 3,8'lik bir hızla yükseldi ve GSMH'nin bir oranı olarak yüzde 9,4'ten yüzde 13,1'e çıktı. Bu sadece yükselen emperyal savunma harcamalarının (Boer Savaşı ve özellikle dretnot programı) değil, askeri olmayan harcamaların da artmasının sonucuydu. Salisbury'nin 1899'da kurduğu il meclisleri zamanla şu alanlarda da sorumluluklar üstlendi: Konut

13 O'Brien, "Power with Profit".

14 Wagner, *Grundlegung*, s. 895; Timm, "Das Gesetz", s. 201-47.

15 F. Fischer, "Foreign Policy of Imperial Germany", s. 21.

Şekil 5 Gayrisafi milli hasılasının yüzdesi olarak toplam kamu harcamalarına ilişkin tahminler, beş büyük devlet, 1890-1913

Kaynak: Ferguson, "Public Finance", s. 159.

ve eğitim, yeni parasız temel eğitim sistemi, İrlanda toprak reformu (köylü alıcılara sübvansiyonlar), 1907-08'de yürürlüğe giren primsiz yaşlılık aylığı sistemi, sübvansiyonlu ulusal sağlık ve işsizlik sigortası sistemi. Bütün bunlar özellikle daha önce önemsiz olan yerel düzeyde, askeri olmayan kamu harcamalarında önemli artışları beraberinde getirdi. Bununla birlikte, savaş arifesindeki toplam harcamalarda merkezi hükümetin payı hâlâ yüzde 55'ti ve savunma harcamaları toplam merkezi hükümet harcamalarının yüzde 43'ünü oluşturmaktaydı. Bir başka deyişle, siyasal baskılar sonucunda sosyal harcamaların artması askeri harcamaları azaltmadı.¹⁶

Bu durum Winston Churchill'in 1913'te donanma hesapları konusunda niçin büyük siyasal güçlkle karşılaştığını açıklar. Liberaller 1909'da büyük ölçüde basının korku tellallığı sayesinde silah harcamalarını kısmayı seçim vaatlerinden çıkarmaktan çekinmemişlerdi.¹⁷ Ne var ki 1913'e varıldığında Alman donanma tehdidi artık geçmişte kalmıştı. Yine de Churchill "Liberal Parti'de yükümlülükleri artırmaya karşı var olan güçlü duygunun" farkında olmasına karşın, 1914-15 için 50 milyon sterlinin üzerinde bir rakamı ve dört ağır kruvazöre dönük yatırımı talep etti.¹⁸ Bu yeni rakamları açıklaması parlamento parti grubunda ve Kabine içinde tam bir isyanı kışkırttı. Ona göre, Almanları kendisinin mümkün olduğuna inatla inanmaya devam ettiği bir "donanma mutabakatı"na zorlamak için daha yüksek bir rakam şarttı.¹⁹ Ama Lloyd George'un işaret ettiği gibi, "yeni vergiler" konulmadığı sürece, Churchill'in talepleri "eğitim ve diğer sosyal hizmetler" yönündeki taleplerle bağdaşmazdı: Churchill'in dretnotlar için istediği para sosyal harcamalar için gereken paraydı.²⁰ Norman Angell'in ifadesiyle, "günümüzde silahlanmaya giden muazzam meblağlar" sosyal politika yönünde kullanılamayacak meblağlardı.²¹ Sonunda çok sıkıntılı bir uzlaşmaya varıldı. Buna göre, Churchill

16 Peacock ve Wiseman, *Growth of Public Expenditure*, s. 151-201. Krş. Kennedy, "Strategy Versus Finance", s. 45-52.

17 O sırada maliye bakanı olan Lloyd George'un hükümetteki arkadaşlarına bu vaatleri hatırlatması için bir saik vardı: K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 7; Howard, "Edwardian Arms Race", s. 81. Asquith 1906'da donanma hesaplarını azaltmayı başarmıştı: Bernstein, *Liberalism and Liberal Politics*, s. 174 vd.

18 PRO FO 800/87, Churchill'den Grey ve Asquith'e, 8 Temmuz 1913; Grey'den Churchill'e, 31 Ekim 1913. Krş. R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1820; Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, s. 164; Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 271-80.

19 PRO FO 800/87, Churchill'den Grey'e, 25 Aralık 1913 ve 15 Ocak 1914. Krş. R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1835 vd.

20 PRO CAB 41/34/38, Asquith'ten V. George'a, 11 Aralık 1913; PRO CAB 41/34/39, Asquith'ten V. George'a, 20 Aralık 1913. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 172; Bernstein, *Liberalism and Liberal Politics*, s. 179; Rowland, *Last Liberal Governments*, c. 11, s. 287. Churchill'in muhalifleri arasında Lloyd George'un yanı sıra McKenna, Posta İdaresi Bakanı Runciman, Herbert Samuel ve Başsavcı Sir John Simon vardı.

21 Angell, *Great Illusion*, s. 140 vd.

Deniz Bakanlığı'nın 1915 ve 1916 için taleplerini ölçülü düzeye indirmeye söz verdi. Ama kriz onu (ve belki ayrıca deniz şurası üyelerini ve onunla birlikte çalışan iki devlet bakanını) ya da Lloyd George'u istifaya zorlayacak noktaya çok yaklaştı.²² Tarihin yönelmekten kaçındığı dönüm noktalarından biriydi bu: Zira Churchill ya da Lloyd George istifa etmiş olsaydı, ileride göreceğimiz üzere, Kabine ertesi yılın ağustos ayında pekâlâ farklı davranabilirdi. Diğer ihtimal Parlamento'nun dağıtılması ve Liberallerin kaybedeceği neredeyse kesin bir seçimdi.²³

Fransa'da askeri harcamalar genellikle bunları karşılama yolundan daha az tartışmalıydı. Bütün devletler içinde, Fransa bir bütün olarak kamu harcamalarının yükselişini yavaşlatmada en başarılı olanıydı. Bu oranı 1890-1913 arasında yıllık yüzde 1,9 düzeyinde tutarak, GSMH içindeki kamu sektörü payının 1890'da yüzde 19'a varan nispeten yüksek düzeyden 1913'te yüzde 17'ye düşmesini sağladı.²⁴ Dizginlenmeyen tek bütçe kalemi, savunmaydı: Toplam merkezi hükümet harcamaları içindeki payı 1873-1913 arasında yüzde 25'ten yüzde 42'ye yükseldi.²⁵ Fransız mali sisteminin İngiliz sisteminden daha merkezi olduğunu belirtmek gerekir. İllerin ve yerel yönetimlerin bütçeleri hem merkezi hükümetin onayına tabiydi, hem de bütün kamu harcamalarının dörtte birinden azdı.²⁶

Büyük devletler içinde, mali sistemi en hızlı genişleyen Rusya'ydı: Toplam kamu harcamaları 1890-1913 arasında yılda ortalama yüzde 6,1'lik bir hızla büyüdü; böylece nominal bakımdan 1 milyar rublenin biraz üzerinden, 4 milyar rubleye çıkarak neredeyse dörde katlandı. Ancak bunun milli gelirin yüzdesi olarak yaklaşık yüzde 17'den yüzde 20'ye çıkan nispeten mütevazı bir artışı ifade etmesi, Rus ekonomisinin bir bütün olarak hızlı büyümesini yansıtmaktaydı.²⁷ Askeri yükün tam kapsamını nicel olarak ölçmek zordur. 1900-1913'e ilişkin bütçe istatistiklerine göre, ordunun ve donanmanın harcamalardaki payı ancak yüzde 20,5'ti; ama bu rakamda "olağanüstü" olarak sınıflandırılan çeşitli bütçe dışı askeri harcamalar hesaba katılmamaktaydı. Aslında, toplam merkezi hükümet harcamalarının yaklaşık yüzde 33'ü, as-

22 PRO CAB 41/35/3, Asquith'ten V. George'a, 11 Şubat 1914. Krş. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 174-7; Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 5; R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. 11, kısım 3, s. 1856 vd, 1861, 1873; Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 280-86; K. Morgan, *Lloyd George Family Letters*, s. 165 vd. Her iki siyasetçiye göre, 19. yüzyıldaki kavgaların bir tekrarı söz konusuydu: Churchill babasının, Lloyd George ise Gladstone'un konumundaydı.

23 Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 283.

24 Delarme ve André, *L'Etat*, s. 50, 721-7, 733.

25 Bankers Trust Company, *French Public Finance* (New York, 1920), s. 4, 182; Schremmer, "Taxation and Public Finance", Tablo 55.

26 Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 210; Schremmer, "Taxation and Public Finance", Tablo 58.

27 P. Gregory, *Russian National Income*, s. 58 vd, 252, 261 vd; Gatrell, *Tsarist Economy*, s. 214-22.

keri amaçlara dönüktü.²⁸ Bu da diğer büyük devletlerdeki orandan pek fazla yüksek değildi. Rusya ve yakın komşuları arasındaki en büyük farklılık, Fransa'yı bile geride bırakan çok yüksek düzeydeki finansal merkezileşmeydi. Yerel yönetimlerin toplam hükümet harcamaları içindeki payı ancak yüzde 13'tü.

Yani, Üçlü Antant devletleri değişen derecelerde olsa bile, mali açıdan sadece iki yönetim katmanlı merkezi devletlerdi. Dahası, Britanya ve Rusya 1914 öncesindeki on beş yılda savaşlar yürütmüş ve böylece finansal güçlerini sınamışlardı. Britanya açısından Boer Savaşı tahminen 217 milyon sterline, yani 1900 GSMH'sinin yüzde 12'sine mal olmuştu; Rus-Japon Savaşı'nın Rusya'ya maliyeti ise yaklaşık 2,6 milyar ruble, yani 1904 SMH'sinin yaklaşık yüzde 20'siydi.²⁹

İttifak devletlerindeki düzenlemeler gerek Almanya'nın, gerekse Avusturya-Macaristan'ın *federal* sistemlere dayanması gibi son derece önemli bir sebepten dolayı çok farklıydı. Çok önceleri saptandığı üzere, Bismarck'ın Reich anayasasını "uygulamada federal devlet [*Bundesstaat*] karakterini vermekle birlikte, devletler konfederasyonu [*Staatenbund*] [modeline] daha bağlı kalacak"³⁰ şekilde hazırlama çabası, Reich'ı özellikle finansal açıdan parçalarının toplamı olmaktan önemli ölçüde uzaklaştırdı. Federe devletler birçok resmi faaliyet alanında (eğitim, kolluk, halk sağlığı, vergi toplama) denetimi ellerinde tuttular. Şekil 5'in gösterdiği üzere, hiçbir hükümler devlette kamu harcamalarının büyümesi, GSMH'nin yüzde 13'ünden yüzde 18'ine çıktığı Almanya'daki kadar düzenli değildi.³¹ Ancak kritik nokta, federal sistemdeki mali güç dengesini yansıtmamasından dolayı, askeri olmayan harcamalardaki büyüme idi. Kamu girişimciliği geleneği Alman devletlerinin demiryollarına ve diğer altyapı alanlarına yüklü miktarda yatırım yapmalarını getirdi: Böyle harcamalar 1913'te Prusya bütçesinin yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı. Dahası, sosyal hizmet ve eğitim kuruluşlarına devletler ve yerel yönetimler düzeyinde yapılan harcamalar sürekli yükselerek, 1913'te toplam kamu harcamalarının yüzde 28'ine ulaştı. Buna karşılık, savunma harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı filen yaklaşık yüzde 25'ten yüzde 20'ye düştü. Federe devletlerin daha esnek gelir kaynaklarından yararlandığının açık yansımasıydı bu. Toplam kamu gelirlerinde dolaysız vergilerin dolaylı

28 Gatrell, *Government, Industry*, s. 139 vd.

29 PRO CAB 38/16/6, Edgar Crammond, Bankerler Enstitüsü'ne savaş maliyesi üzerine sunulan belge, 20 Nisan 1910.

30 Gall, *Bismarck*, c. II, s. 317.

31 Net millî hasıladaki kamu sektörünün maksimum payına (kamu işletmelerinden sağlanan gelir, kamu borçlanması ve sosyal sigorta sistemi dahil) ilişkin hesaplama, 1890'da yüzde 13,8 iken, 1913'te yüzde 18,8'e çıktığını gösterir: Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 148. Krş. Witt, "Finanzpolitik und sozialer Wandel", s. 565-74.

vergilerle oranı yaklaşık 43'e 57'yd; ama 1903'ten sonra yürürlüğe giren miras vergisinin ve diğer küçük emlak vergilerinin bir sonucu olarak, tek başına Reich açısından gelirlerin ancak yüzde 14'ünün kaynağı dolaysız vergilerdi; buna karşılık önde gelen federe devletler 1913 itibarıyla gelirlerinin yüzde 40 ila 75'ini gelir vergisinden sağlamaktaydı.³²

Merkezde bile kurumsal sorunlar vardı. Reich Hazine Dairesi Alman maliyesini denetleme açısından yetersiz donanımlıydı: 1880'de sadece elli beş memuru vardı, toplam kamu harcamalarının sadece yüzde 30'undan sorumluydu ve savunma kuruluşları üzerinde sınırlı yetkiye sahipti.³³ Daha da çekişme yaratan nokta, Reich parlamentosunun alt meclisi Reichstag'ın bütçe sürecini ne ölçüde denetleyeceğinin açık olmamasıydı. Reich'in "düzmece anayasacılığı" çerçevesinde Reichstag'ın gücünü son derece sınırlı gören tarihçiler ve 1914'ten önce (bakanların parlamentoya karşı sorumluluğuna dayalı İngiliz sistemi şeklinde olmasa bile) parlamenterizme tedrici bir geçiş yaşadığını ileri süren tarihçiler arasında derin bir görüş ayrılığı hâlâ sürmektedir.³⁴ Hiç kuşkusuz, I. Wilhelm'in 1860'larda Prusya Diyeti'nin "ordunun gücüne getirdiği her türlü kısıtlama"ya direnmesi için atadığı Bismarck'ın 1870'lerde Reichstag'a askeri bütçe üzerinde mutlak denetimi bırakmaya yönelmesi tuhaf olurdu. Ama tarihçiler Bismarck'ın o dönemdeki sol-liberal muarızlarının yolundan giderek, Reichstag'ın bütçe hakkına koyabildiği kısıtlamaların etkinliğini sıklıkla abartmışlardır. Anayasa'nın 63. Maddesi uyarınca, İmparator'un "ordunun barış dönemi mevcudunu, yapısını ve dağılımını belirlediği" doğrudur. Ancak onun belirlediği şeylerin finanse edilmesi sorunu daha karmaşıktı. Ordunun Reich nüfusunun yüzde 1'ine denk olmasını öngören geçici bir kural çerçevesinde konu 1867-1874 arasında geçiştirildi; ama Anayasa'nın 62. Maddesi askeri bütçedeki değişiklikler için yasama organının mutabakatının gerekli olduğunu açıkça belirtmekteydi. Nihai karar Prusya hükümdarının "ebedi" bir savunma bütçesi idealini tam karşılamaktan uzaktı: Yedi yıllık (daha sonra beş yıllık) ayrı askeri bütçelerle, savunma harcamaları yıllık bütçeden çıkarıldı ama Reichstag'ın denetiminde kaldı. Böylece Reichstag hükümetin mali yasa tasarılarını değiştirme yetkisi kazandı ve bunu da kullandı; ara sıra tehditkâr şamataların kopmasına karşın, yürütmenin buna karşı yapabildiği tek şey (Aralık 1906'da olduğu gibi) genel seçime gitmek oldu.³⁵ Dolayısıyla uygulamada hükümet savunmaya (ya da mülki işlevlere) daha fazla harcama yapmak istediğinde, hem bu harca-

32 Schremmer, "Taxation and Public Finance", s. 468-94.

33 Witt, *Finanzpolitik*, s. 1-31; Witt, "Reichsfinanzen", s. 146-77.

34 Wehler, *German Empire*, s. 52-65, 72-83; Berghahn, "Politik und Gesellschaft", s. 168-73; Witt, "Innenpolitik und Imperialismus"; karşı görüş için bkz. Rauh, *Föderalismus*; Rauh, *Die Parlamentarisierung*.

35 Crothers, *German Elections*.

malar, hem de mevcut gelirlerin aşılması durumunda finansman yolu için Reichstag'ın onayı gerekli hale geldi.

Ayrı Alman devletlerin kısıtlı oy hakkının çeşitli biçimlerini korumasına karşın, Reichstag'ın emperyal Almanya'nın en demokratik temsili meclisi olması tuhaf bir kördüğüm yarattı. Demokratik bir meclis dolaylı vergilerin düzeyini etkileyecek, esas olarak askeri harcamaların karşılanmasını belirleyecek bir konumdaydı; buna karşılık daha dışlayıcı meclisler esas olarak sivil amaçlar için gelir ve emlak vergileri koymaya yetkiliydi. Bismarck'ın "üç taler [oy hakkı şartı] çizgisinin altında nüfusun onda dokuzunun muhafazakâr olduğu" varsayımından hareketle liberalizmi zayıflatmak üzere, Reichstag seçimleri için aldığı erkeklere genel oy hakkı kararı aslında siyasal Katoliklik ve sosyalizm yanlısı partilere yaradı; ister Güney Alman köylüleri ve küçük işadamları için özel muamele talep etme,³⁶ isterse işçi sınıfına mensup tüketicilere dönük azalan oranlı vergileri eleştirme yoluyla olsun, Reich'in maliye politikasına karşı çıkmak gittikçe bu partilerin siyasal sermayesine dönüştü.³⁷ Böylece savunmaya daha fazla harcama yapmak isteyen merkezi hükümetler, kendi çıkarlarını gözetken yerel hükümetlerin ifriti ve en popüler Reichstag partilerinin, yani Merkez Partisi ve Sosyal Demokrat Parti'nin koyu mavi (daha doğrusu siyah ve kırmızı) denizi arasında sıkışıp kaldı. Bismarck ve ardılları bu "anti-Reich" partileri zayıflatacak ve daha "devlet destekçisi" Muhafazakâr ve Ulusal Liberal partileri güçlendirecek stratejiler geliştirmede yaratıcıydı. Ama donanma inşa etme ve sömürgeler edinme girişimlerini (yurtseverlik duygularını uyandıracak ve ekonomik hoşnutsuzluğu azaltacak) varsayılan "ulusal eylemler") vergi indirimleri ve sosyal sigorta gibi daha dolaysız seçim rüşvetlerine bağlayan ortak çarpan, bunların daha fazla paraya mal olmasıydı. Artan harcamalarla ilgili tartışmalar hükümetin konumunu güçlendirmek şöyle dursun, genelde Merkez Partisi'nin Reichstag'daki ağırlıklı konumunu öne çıkardı ve sosyal demokratların seçim sloganlarına güvenilirlik kazandırdı; öte yandan gelir yükseltici seçenekler genelde "hükümet" partilerini birleştirmek yerine böldü. *Sammlungspolitik*'in ["bileştirici politika"] çelişkileri işte böyleydi.³⁸

Avusturya-Macaristan'ın ikili sisteminde benzer sorunlara bağlı sıkıntılar vardı. Özü itibarıyla, Avusturya ile Macaristan arasındaki 1867 çözümü ortak

36 Merkez Partisi'nin gittikçe benimsediği *mittelständisch* [orta ölçek] siyasal tavrı için bkz. Blackburn, *Class, Religion*.

37 Hentschel'in tahminine göre, dolaysız vergi yükü 800 markın altındaki gelirlerde yüzde 5 iken, 10.000 markın üzerindeki gelirlerde yüzde 1'e düştü. Tek başına gümrük vergilerinin ortalama aileye maliyeti yıllık gelirin yüzde 1,5'ine varan düzeydeydi: *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, Tablo 37.

38 *Sammlungspolitik*'in yararlılığına ilişkin tartışma için özellikle bkz. Stegmann, *Erben Bismarcks*; Stegmann, "Wirtschaft und Politik", s. 161-84; eleştirel yaklaşım için bkz. Eley, *Sammlungspolitik*, s. 29-63.

bir dış politika ve savunma politikası yarattı. Aslında, askeri bütçenin toplam ortak bütçenin yaklaşık yüzde 96'sını oluşturması nedeniyle, bu birlikte yapılan her şeyle ilgiliydi.³⁹ Hem Avusturya'da hem de Macaristan'da GSMH'nin yüzdesi olarak toplam devlet harcamaları (yani ayrı ve ortak harcamalar birlikte) yükselerek, yaklaşık yüzde 11'den (1895-1902) yüzde 19'a (1913) çıktı – yılda yaklaşık yüzde 3,2'lik düzenli bir artış demektir. Ancak devlet harcamaları “ortak” harcamalardan çok daha hızlı büyüdü: 1868-1913 arasında ortak bütçe 4,3 kat artarken, Macaristan bütçesi 7,9 kat, Avusturya bütçesi ise 10,6 kat arttı. Ortaya çıkan sonuç ortak bütçenin başlıca kalemi askeri harcamaların aşağıya inmesiydi. Daha önce gördüğümüz üzere, bu harcamalar 1913'teki birleşik GSMH'nin sadece yüzde 2,8'ine denkti, üstelik donanmanın inşasıyla ve Bosna-Hersek'in ilhakıyla artan giderlere rağmen. Avusturya bütçesinin savunmaya harcanan oranı devlet harcamalarının yüzde 24'ünden (1870) yüzde 16'sına (1910) düşerken, demiryollarına yapılan harcamalar yüzde 4'ten yüzde 27'ye yükseldi. Macaristan bütçesinde savunmanın payı ancak yüzde 12'ydı. Avusturya sosyalist gazetesi *Arbeiter Zeitung* Mayıs 1914'te bazı kabataslak hesaplar temelinde şu keskin yakınmayı dile getirdi:

Silahlanmaya Almanya'nın yarısı kadar harcama yapıyoruz, oysa Avusturya'nın gayrisafi hasılası Almanya'ninkinin ancak altıda birini buluyor. Bir başka deyişle, orana vurulduğunda savaşa Kayzer Wilhelm'in üç katı para harcıyoruz. Yoksulluk ve açık pahasına büyük devlet rolüne soyunmaya mecbur muyuz?⁴⁰

Ne var ki işin gerçeği, Avusturya-Macaristan'ın büyük devlet rolünü ancak ucu ucuna kıvırabildiği idi. Robert Musil'in *Niteliksiz Adam* romanında ifade ettiği gibi, işin gerçeği şuydu: “Orduya muazzam meblağlar harcayan bir devlet; ama sırf büyük devletler arasında ikinci zayıf konumunda kalmayı sağlamak için.”

VERGİLER

Artan bu harcamaları karşılayabilmenin iki yolu ve her birinin beraberinde getireceği köklü siyasal sonuçlar vardı. Kamu gelirlerini yükseltmenin bir yolu haliyle vergileri artırmaktı. Asıl büyük sorun bunların (ekmekten biraya kadar tüketim mallarına konulacak vergiler biçiminde) dolaylı mı, yoksa (daha yüksek gelirlere ya da mülklere getirilecek vergiler biçiminde) dolaysız mı olacağıydı.

Britanya'da korumacılıktan vazgeçiş daha önce (1846) gerçekleşmiş ve

39 Wysocki, “Die österreichische Finanzpolitik”, s. 68-104.

40 Morton, *Thunder at Twilight*, s. 211.

başka yerlere nazaran daha kalıcı olmuştu. Chamberlain ve başkalarının gümrük tarifelerine emperyalist bir gerekçe kazandırma çabalarına rağmen, ithal gıdaya vergiler konulması 1906'da seçmenlerce bir kez daha reddedildi. Bu kaçınılmaz biçimde yükü zenginlere yıktı. Asıl sorun dolaysız vergilerin hangi biçime bürüneceği ve hangi oranda (düz oranlı, farklı oranlı ya da artan oranlı) alınacağıydı. Çoğu Avrupa devletinin aksine, 19. yüzyıl sonları Britanya'sının oturmuş bir gelir vergisi sistemi vardı; Genç Pitt'in Fransa'yla savaşları finanse etmeye yönelik bu büyük yeniliği, Peel tarafından 1842'de barış döneminin bir gelir kaynağına dönüştürülmüştü. (Ekonomist Gustav Schmoller'in "böylesine uyarlanabilir bir gelir faktörü"ne sahip olmaları halinde, Almanların "sevinçten havaya uçaacağı" yolundaki saptaması patavatsız bir alaycılık değildi.) Ne var ki 1892'ye varıldığında gelir vergisi sterlin başına 6,5 peniye inmişti ve (ileri yaştaki Gladstone gibi) klasik liberal tasfiyeciler hâlâ bu verginin ortadan kalkması düşünü kurmaktaydı. Esas olarak 1889 Deniz Savunma Yasa Tasarısı'nın yol açtığı 1,9 milyon sterlinlik açığı karşılamak isteyen Goschen, gelir vergisini artırmak yerine, değeri 10.000 sterlini aşan bütün mülkler için yüzde birlik oranda bir vergi getirme yolunu seçti. Ardından Sir William Harcourt 1894'te özel bir miras vergisi koyarak, "veraset vergileri"ni resmileştirdi.

Ne var ki İngiliz dolaysız vergilerinde savaş öncesinde en büyük artışa yol açan etken, Boer Savaşı'nın beklenmedik biçimde yüksek maliyetiydi. Örneğin, Asquith 1907'de "rant" (yatırım) gelirlerinden alınan vergiyi ("kazanılmış" gelirlerden alınan sterlin başına 9 peniyi aşacak şekilde) sterlin başına 1 şiline (12 peni) çıkardı. İki yıl sonra, Lloyd George'un hazırladığı "Halk Bütçesi" (başka önlemlerin yanı sıra) 5.000 sterlinin üzerindeki gelirlere bir "süper vergi" (ilave gelir vergisi) koyup rantla ilgili gelir vergisine sterlin başına 2 peni ekleyerek ve arazilerden alınacak bir sermaye kazancı vergisi getirerek toplam gelirleri yüzde 8 oranında yükseltmeye yönelikti.⁴¹ 1907 ve 1909-10 bütçelerinin bir sonucu olarak, merkezi hükümet gelirleri içinde dolaysız vergilerin payı yüzde 39'a yükseldi. 1913'e varıldığında, toplam hükümet gelirleri içinde dolaysız vergiler ile gümrük ve tüketim vergileri neredeyse tam eşit paya sahipti ve gelir vergisi yılda 40 milyon sterlini aşkın kaynak sağlamaktaydı. Lloyd George'un savaş öncesindeki son bütçesi başta gelir vergisinde sterlin başına ilave bir 2 peni, 3.000 sterlinin üzerindeki gelirlere artan oranlı bir şekilde üst haddi sterlin başına 2 şilin 8 peniye varacak yeni bir süper vergi ve 1 milyon sterlinin üzerinde değere sahip mülklerden yüzde 20'ye varan veraset vergileri olmak üzere yeni artışlar öngörmekteydi.⁴² Savaş öncesinde

41 Murray, *People's Budget*.

42 Rowland, *Last Liberal Governments*, c. II, s. 325 vd.

Liberallerin silahı (drenotlar) ve tereyağını (artan oranlı vergiler ve bazı sosyal harcamalar) birleştiren yaratıcı bir politika geliştirdiği söylenebilir.

Hobson sırf mali açıdan, Britanya'nın o dönemde vergileri artırma yoluyla 1 ila 2 milyon kişilik bir düzenli ordu yaratabilecek güçte olduğunu ileri sürer.⁴³ Ancak bu yaklaşım Liberal mali politikanın başlattığı köklü siyasal çatışmaları göz ardı eder. Daha önce gördüğümüz üzere, Liberaller silah harcamalarını kısma vaadiyle iktidara gelmişlerdi ve donanma hesaplarındaki artışları sıradan parlamento üyelerine ve radikal basına kolayca kabul ettiremezlerdi. Lloyd George'un bütçeleri aslında artan oranlı vergileri olumlu karşılayan daha zengin seçmenlerin tekrar Muhafazakârlara yönelmesinde büyük rol oynadı: "Halk Bütçesi"nden hoşlanmayan, sadece Lordlar Kamarası değildi. Savaş öncesi dönemin Aralık 1910'daki son genel seçiminde Liberaller ve Muhafazakârlar 272'şer sandalye kazandığı için, hükümet çoğunluk için İşçi Partisi'nin 42 milletvekiline dayanmak zorundaydı. Muhafazakârların sonraki ara seçimlerde yirmi sandalyenin on altısını kazanmaları nedeniyle, Temmuz 1914'te bu çoğunluk on ikiye indi ve böylece seksen küsur sandalyeli İrlandalı Milliyetçilerin nüfuzu arttı.⁴⁴ Bu durum 1914 bütçesinin (22 çekimser ve 1 aleyhte Liberal oyuyla) niçin bir hükümet giyotinine maruz kaldığını ve itiraza daha açık tedbirler içeren ayrı Gelir Yasa Tasarısı'ndan niçin tamamen vazgeçildiğini açıklar. Özellikle Lloyd George'un gelir vergisi artışlarından sağlanan gelirlerin yerel hadlerdeki değişikliklere bağlı zararları telafi etmeleri için yerel makamlara hibede kullanılması gerektiği önerisine yüksek sesli muhalefet vardı.⁴⁵ Bu bakımdan Britanya hakkında söylenebilecek en fazla şey, artan silah harcamalarının yarattığı siyasal çatışmaların Kara Avrupası'na nazaran daha az keskin olduğu ve (şu ya da bu türden) bir iç siyasal krizin hükümeti 1914'te savaş seçeneğinde karar kılmaya yönelttiğine dair bir bulgunun olmadığıdır.⁴⁶

Fransa'da ise vergiler ta ki savaş arifesine kadar belirgin biçimde azalan oranlı kaldı. Bu durum kısmen yurttaşın gelirini ve mülkünü devlet incelemesine karşı koruyarak, ortalama ödeme gücüne ilişkin güya "nesnel" değerlendirmeler temelinde *katkıları* tahsil etmeyi tercih eden devrimci geleneği,

43 J. M. Flobson, "Military-Extraction Gap", s. 495 vd, 499 vd. Benzer öneriler için bkz. Friedberg, *Weary Titan*, s. 301 vd; ayrıca bkz. McKeown, "Foreign Policy", s. 259-78.

44 Butler and Butler, *British Political Facts*.

45 B. Gilbert, *David Lloyd George*, s. 81 vd. Başkaldırı aynı zamanda Churchill'in donanma hesaplarına ilişkin kavganın bir uzantısıydı: Bernstein, *Liberalism and Liberal Politics*, s. 181.

46 Özgün ve dolaylı bir değerlendirme için bkz. Dangerfield, *Strange Death*; değerlendirmenin daha sonra geliştirilen biçimi için bkz. Mayer, "Domestic Causes of the First World War", s. 288-92. Eleştirel görüşler için bkz. Lammers, "Arno Mayer", özellikle s. 144, 153; Gordon, "Domestic Conflict and the Origins of the First World War", s. 197 vd, 200, 203-13, 224 vd. Değişik yorumlar için ayrıca bkz. Nicolson, "Edwardian England", s. 161 ve K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 148.

ayrıca artan oranlı vergi hadlerini devre dışı bırakan (oranda) eşitlik ilkesini yansıtmaktaydı. Ortaya çıkan sonuç “dört kocakarı”nın (arazi vergisi, işletme vergisi, menkul kıymet vergisi, kapı ve pencere vergisi) fiili gelirle ve servetle ilişkisi gittikçe kopan meblağlar getirmesiydi. Menkul kıymetlere 1872’de yeni bir vergi getirilmesi nadir bir yeniliktir: Fransız burjuvazisi 19. yüzyılın büyük bölümünde gereğinden az vergilendirildi. Dolayısıyla savaş öncesindeki harcamalar esas olarak dolaylı vergilerle finanse edildi. Savaş arifesinde hükümetin vergi “tahsilatında” on iki yıllık serbest ticaretten sonra 1872’de yeniden yürürlüğe konulan gümrük tarifelerinin payı yüzde 18’i, esas olarak devlet tekelindeki içki, tuz ve tütünden alınan tüketim vergilerinin payı ise tam üçte biri bulmaktaydı. İkinci başlıca gelir kaynağı (1913 vergi gelirlerinin yaklaşık dörtte birini bulan payla) küçük çaplı yasal işlemlerde ödenen çeşitli damga vergileriydi. Dolaysız vergiler 1913’teki toplam olağan gelirlerin sadece yüzde 14’ünü sağlamaktaydı.⁴⁷ Modern bir gelir vergisi getirmeye yönelik girişimleri 1896’da, 1907’de ve yine 1911’de parlamentodaki muhalefet yüzünden defalarca boşa çıktı. Bu muhalefet tam savaş arifesinde aşılabildi ancak. Mart 1914’te eski gelir vergilerinde reforma gidildi; Temmuz 1914’te 7.000 frangın üzerindeki yıllık gelirlere nihayet kapsamlı bir genel gelir vergisi getirildi. Yüzde 2’lik bir standart haddinin olmasına karşın, bu vergi aslında artan oranlıydı. Ayrıca, uygulamada İngiliz sisteminin tarifelerine benzer (yani farklı gelir türleri için farklı oranda) beş kısmi gelir vergisi (*impôt cédulaires sur les revenus*) getirildi.⁴⁸ Bu reformun kabul edilmesi büyük ölçüde bozulan uluslararası durumun yanı sıra, Poincaré’nin nispi temsile geçişi sağlaması ve bunun sonucunda Radikal Parti’nin zayıflaması sayesindeydi. Ancak savaşın çıkması yüzünden bu vergi Ocak 1916’ya kadar uygulamaya geçirilemedi.

Rus sistemi dolaylı vergilerden sağlanan gelirlere daha da yoğun biçimde bağımlıydı: Gelirin ancak küçük bir kısmı (1900-1913 arasında yaklaşık yüzde 7’si) dolaysız vergi kaynaklıydı. İş çevrelerinin Duma’daki muhalefeti yüzünden bir gelir vergisi yoktu. Dolayısıyla hükümetin ağırlıklı finansman kaynağı (1913’teki net kazancı 270 milyon ruble dolayında olan demiryolu şebekesi gibi) devlet işletmelerinin gelirleri ve gazyağı, kibrit, şeker, votka gibi temel ihtiyaç maddelerinin tüketiminden alınan vergilerdi. Devletin 1890’ların sonlarında tekel altına aldığı votka satışına konulan tüketim vergisi hiç kuşkusuz bu tüketim vergilerinin en önemlisiydi. Votka tekelinden sağlanan net gelir devlet demiryollarından sağlanan net gelirin aşağı yukarı iki buçuk katıydı; gayrisafi gelir (1913’te 900 milyon ruble) bütün devlet gelirlerinin dörtte birinden faz-

47 Schremmer, “Taxation and Public Finance”, tablo 51, 52, 54 ve 55; Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 184-9. Çoğunlukla daha varlıklı kesimlerce ödenmesinden dolayı, damga vergileri yarı dolaysız vergi işlevini görmekteydi.

48 Sumler, “Domestic Influences”.

lasını oluşturmaktaydı. Ekonomi tarihçisi Alexander Gerschenkron'un haklı olarak belirttiği gibi, 1860'ta kişi başına milli gelirin yüzde 12,4'ü düzeyinde olan toplam vergi yükü 1913'te yüzde 16,9'a çıktı. Ama bunun yaşam standartlarının düşmesi sonucunu doğurduğu yolundaki düşüncesi yanlıştı; tüketim vergilerinden sağlanan gelirlerin yükselişi öyle olmadığını gösterir.⁴⁹

Almanya'da işler yine federal sistemden dolayı daha çapraşıktı. Federe devletler dolaysız vergiler üzerinde fiili bir tekele sahipti; Bismarck'ın dengeyi Reich lehine çevirme girişimleri sürekli engellendi.⁵⁰ Aslına bakılırsa, bazı yıllarda Reich'tan federe devletlere net transferler vardı; bu meblağın yıllık ortalaması 1890'larda 350 milyon marktı. Böylece federe devletler (ve yerel yönetimler) gelir vergileri koyarak mali sistemlerini modernleştirme olanağı bulunurken,⁵¹ Reich 1890'larda neredeyse tamamen (gelirlerinin yüzde 90'ında) mevcut tüketim ve ithalat vergilerine bağımlı kaldı. Bülow'un Bismarck'ı hatırlatan ifadesiyle, "tek tek devletlerin kapılarını inatla çalan yoksul bir gezgin, geçim peşinde koşan bütünüyle davetsiz bir misafir" olmaktan çıkamadı.⁵² Bu yüzden Reich kendini (dolayısıyla Alman ordusunu ve donanmasını) esas olarak dolaylı vergilerle finanse etme konumuna kısırmış durumdaydı. Böylece askeri harcamaların yükselmesiyle birlikte gümrük tarifelerini artırma eğilimine girildi; ama sosyal demokratlar halkın "pahalı ekmek" ve "militarizm" politikasından hoşnutsuzluğunu öylesine başarıyla istismar ettiler ki hükümet çok geçmeden Reich düzeyinde emlak vergileri koymayı tasarlamak zorunda kaldı. Alman sağındaki birçok kişinin ortaya attığı varsayımların aksine, orduya ve donanmaya daha fazla harcama genelde SPD'nin işine yaradı ve azalan oranlı vergilerden darbe yiyenlerin partisi haline gelmesini sağladı.⁵³ Buna karşılık, sağ kanatta ekonomik çıkarlar parti çizgilerini aş-

49 Gatrell, *Government, Industry*, s. 150.

50 Kruedener, "Franckenstein Paradox", s. m-23; Witt, *Finanzpolitik*, s. 15 vd; Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 174 vd. Krş. Terhalle, "Geschichte", s. 274-89.

51 Sakonya 1874'te, Baden 1884'te, Prusya 1892'de, Württemberg 1903'te ve Bavyera 1912'de: Schremmer, "Taxation and Public Finance", s. 488 vd. 1913'e gelindiğinde federe devletlerin gelirleri yüzde 40 ila 75 oranında gelir vergisine bağlıydı. Aynı yıl toplam kamu harcamalarındaki payı yüzde 40 dolayında olan yerel yönetimler de gittikçe gelir vergisine bağlı hale gelmekteydi. Prusya'da 1910 itibarıyla yerel yönetim gelirlerinin yüzde 52'si bu federe devletin gelir vergisine ilavelerden sağlanmaktaydı: Hentschel, "German Economic and Social Policy", s. 163 vd.

52 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 29.

53 Reich maliyesinden ancak Aman finansal sisteminin azalan oranlı ve militarist karakterini vurgularken söz etmek birçok tarihçiye uygun geldiği gibi, Alman sosyal demokratlarına da uygun gelmekteydi. 1910-13'te gelirlerinin yaklaşık yarısını (sağlık ve eğitim hizmetleri gibi) "sosyal" politikalara ayıran federe devletlerin ve yerel yönetimlerin gittikçe artan oranlı vergi sistemi hakkında ise daha az şey söylenmekteydi. Toplam kamu harcamalarının dolaysız vergiden sağlanan kısmı 1907-1913 arasında yüzde 49'dan yüzde 57'ye çıktı; toplam kamu harcamalarının "sosyal" ve eğitim amaçlı işlere ayrılan kısmı yüzde 13,3 (1891) düzeyinden yüzde 28'e çıktı. Bkz. Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 301-5; Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 150; Schremmer, "Taxation and Public Finance", Tablo 95.

maktaydı ve bunlara dayalı koalisyonlar konudan konuya değişkenlik göstermekteydi; örneğin, 1912’de dolaysız vergilerden yana olan (Sanayiciler Birliği gibi) iş dünyası gruplarının birçoğu 1913’te ortaya çıkan düzenlemeyi aşırı ölçüde artan oranlı olmakla suçladılar. Daha da önemlisi, bu aynı zamanda yerel çıkarları öne çıkaranlar ile daha merkezi bir Reich’in savunucuları ve kraliyet ayrıcalıklarının savunucuları ile daha güçlü parlamento taraftarları arasında anayasal fikirlerle ilgili bir tartışmaydı. Bu tartışmada anayasal savları pekiştirmek amacıyla ekonomik çıkarlar çoğu kez abartılmaktaydı. Son olarak, çeşitli partilerin temel tarihsel duruşlarının (Merkez Partisi’nin Prusya karşıtlığı, SPD’nin militarizm, Ulusal Liberallerin sosyalizm karşıtlığı ve Muhafazakârların hükümet yanlılığı) neredeyse aynı anda tehlikeye girdiği bir tartışmaydı bu.

Dolayısıyla Alman iç siyasetinin 1912’den önceki gelişimi büyük ölçüde bütçe kilitlenmesi çerçevesindeydi: Reich’in dolaysız vergi gelirlerinden pay alma girişimlerine federe devletlerin direnişi, Hazine Dairesi’nin harcamalardan sorumlu resmi kuruluşların çekışmelerini önlemek için boşuna didinişi, hükümetin Reichstag’la maliyeyi tartışmaya gittikçe zorlanması ve bizzat Reichstag partilerinin vergi sorunlarında kavgaya girişi. Sosyal demokratların yankı uyandıran 1912 seçim zaferi ve daha sonra 1913 Ordu Yasa Tasarısı’nı finanse etmek üzere iki yeni dolaysız verginin getirilişi tarihçilerce çoğu kez bu kördüğümün doruğa varışı olarak yorumlanmıştır; ancak Reich’in “çıkamaz” a mı, yoksa “örtük kriz” e mi giden bir “dönüm noktası” nda olduğu konusunda görüşler değişmektedir.⁵⁴ Bir SPD milletvekilinin durumu açıklayıcı yorumla “dolaylı vergilerin genişletilmesine karşı halkın büyük bir güç gösterisi” olarak nitelendirdiği 1912 seçimiyle ortamın değiştiği kesindir.⁵⁵ İlginç bir yeniden saflaşmayla, Nisan 1913’e doğru Ulusal Liberaller Reich düzeyinde bir “genel emlak vergisi” nin konulmasını isteme konusunda Merkez Partisi’ne, sol-liberal eğilimli İlerici Parti’ye ve SPD’ye katıldı (Ulusal Liberal Parti ve Merkez Partisi liderlerinin adlarıyla anılan “Bassermann-Erzberger” önergesi). Hatta yeni vergilerin yıllık olarak belirlenmesi yönündeki bir SPD önergesine, ayrıca şeker vergisi indiriminin geri getirilmesi ve miras vergisini genişleten 1909 tarihli tasarının kabul edilmesi yönündeki bir İlerici Parti önergesine destek verecek kadar ileri gitti.⁵⁶ Ortaya çıkan ikinci bir önemli değişim, Merkez Partisi’nin ve Sosyal Demokrat Parti’nin askeri harcamaların artırılmasını desteklemeye yatkın tutuma girmesiydi. Merkez Partisi açısından Erzberger’in sömürge harcamalarına muhalifliği bırakıp do-

54 Berghahn, “Das Kaiserreich”; Mommsen, “Die latente Krise”. Ayrıca bkz. Schmidt, “Innenpolitische Blockbildungen”, s. 3-32.

55 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 115.

56 Hükümet ikinci ve üçüncü önergeleri bastırmayı başardı: Agy., s. 170-81.

nanma harcamalarının destekçisi kesilmesinin yansıttığı bu değişim, sosyal demokratlar açısından ise dikkatle kaleme alınmış 1912 açıklamasında ifadesini buldu: “Biz sosyal demokratlar geçmişte olduğu gibi, militarizm uğruna tek bir asker ya da tek bir metelik için oy vermeyeceğiz. Ama [...] dolaylı bir verginin yerine dolaysız bir verginin geçirilebileceğine emin olursak, böyle bir dolaysız vergi için oy vermeye hazırız.” 1913’teki olaylar Reich’in federe devletlere finansal bağımlılığını azaltma kavgasının doruğa çıkışı olarak da görülebilir. Bassermann-Erzberger önergesiyle siyasal risklerin yükseldiği konusunda Bethmann’ın elbette hiç kuşkusu yoktu. Federe devletlerin hükümetçe önerilmekte olan Reich sermaye kazancı vergisini (*Vermögenszuwachssteuer*) kabul etmemelerinin seçeneği şuydu:

Reich’in (ve böylece federe devletlerin de) yöneleceği siyasal gidişat burjuva partileri arasındaki ayrılığı onarılamayacak ölçüde derinleştirirdi ve olumlu bir sonuca ulaşması ancak radikal unsurlara hükümet ve izleyeceği politika üzerinde bir dereceye kadar etki alanının bırakılmasıyla mümkün olurdu – böyle bir şey de Reich’in ve her bir devletin siyasal geleneklerinden kopuşu beraberinde getirirdi.

Prusya maliye bakanı (Muhafazakâr liderlere danıştıktan sonra) federe devletlerin dolaysız vergiler üzerindeki tekeline son vermenin “parlamentar yönetime gidiş yolunda feci bir adımı” ifade edeceğini ima eden sert bir mukabeleyle buna tavır aldı. Ona göre, can alıcı mesele “Prusya’nın Prusya olarak kalması”ydı. Sermaye kazancı vergisini “üniterlik” aracı olarak gören Saksonya hükümdarı Friedrich Augustus’un tavrı daha da kararlıydı. Öngörülen düzenleme Saksonya’nın aleyhte oyuna rağmen Bundesrat’tan [Federal Konsey], Ulusal Liberal Parti ve Sosyal Demokrat Parti oylarıyla Reichstag’dan nihayet geçtiğinde, tepkiler daha da güçlendi. Muhafazakâr Kont Westarp’a göre, Reich artık “demokratik yönetime dayalı üniter bir devlet”e dönüşme yolundaydı. Muhalefet partileri “büyük deprem”in ve (yoğun ironiyle) “kıyamet”in geldiğini ilan etti.⁵⁷

Bu iç siyasal krizin, Reich yönetici elitlerini savaşın gereğine ikna ettiği öteden beri ileri sürülür: Yükselen sosyal demokrasi dalgasından kurtulmak için “ileriye doğru kaçış”.⁵⁸ Daha önce gördüğümüz üzere, Bethmann’ın hesaplarında böyle bir faktör yoktu. Ne var ki bu durum savaşın çıkışında 1908-14’teki finansal çekişmelerin bir önem taşımadığı anlamına gelmez. Daha yakından incelendiğinde, bu çekişmelerin asıl önemi tam da finansal açıdan önemsiz oluşlarında yatıyor olabilir; çünkü bu konuda esasen çok az şey elde edildi. Ordu yasa tasarısı 1913 bütçesine toplam 512 milyon mark

57 Agy, s. 181-273.

58 Groh, “Je eher, desto besser!”, “Wehler, *German Empire*, s. 192-201.

ilave yük getirecek şekilde, bir defalığına 996 milyon mark gideri ve ortalama 194 milyon mark düzeyinde bir yıllık artışı öngörmüştü. Hükümetin ilk baştaki tasarısına göre finansman kaynakları şunlardı: Şirket beratları ve sigorta sertifikaları için yeni damga vergileri (yılda 22 milyon marktan 64 milyon marka yükseliş); devletin satılamaz mülk hakkını genişletme (yılda 5-15 milyon mark); değeri 10.000 markı aşan bütün mülklerden yüzde 0,5 ve 50.000 markın üzerinde bütün gelirlerden yüzde 2 vergi biçiminde bir defalık savunma katkısı (üç tahsilat diliminin biri 374 milyon mark, ikisi 324,5 milyon mark); 25.000-50.000 mark arasında kazançlar için yüzde 0,6'dan başlayıp bir milyon marktan fazla kazançlar için yüzde 1,5'e varmak üzere on aralıkla artan oranlı bir sermaye kazancı vergisi (tasarlanan gelir yılda 82 milyon mark). Sonuç itibarıyla, bu düzenleme Reich maliyesinde bir devrim olmaktan uzaktı.⁵⁹ Bütçe Komitesi'ndeki tartışma mutlak gelir ve harcama düzeyleriyle değil, esas olarak belirli ekonomik gruplara farklı muameleyle ilgiliydi. Dahası, ortaya çıkan netice siyasal bakımdan koftu. Savunma ve maliye yasa tasarılarının geçirilmesi gerici kuvvetlere karşı ilerici bir koalisyonun kesin bir zaferini yansıtmak yerine, esas itibarıyla partiler içindeki bölünmelerin vardığı düzeyi açığa vurmaktaydı.⁶⁰ Aksine, dolaysız bir Reich vergisinin (daha doğrusu savunma katkısının teorik olarak tekrarlanabileceği göz önünde tutulursa, üç dolaysız Reich vergisinin) yasalaştırılmasının ifade ettiği çok küçük çaplı siyasal atılımı, muhafazakâr unsurların toparlanmasıyla bir tepkinin izlemesi muhtemel görünmekteydi – ancak böyle bir toparlanmanın önemi tarihçilerce bazen abartılır.⁶¹ Nitekim Kehr 1912-13'te Reich gelirlerinin hızla yükseldiğini ve Reichstag'ın "militarize ve feodal" üyelerine kalmış olsa, Ludendorff'un Büyük Tezkere programının kabul edilmiş olacağını ileri sürerken hataya düşer.⁶² Hükümetin bu tasarının gerektirdiği daha yüksek vergiler için bir parlamento çoğunluğunu elde etmiş olabileceği son derece kuşkuludur.

Avusturya-Macaristan gelirler konusunda Reich'takine benzer sorunlarla karşı karşıyaydı. Ortak (esas olarak savunmaya dönük) bütçe ortak gümrük gelirleriyle ve ayrı krallıkların ilave katkılarıyla, diğer hükümet ise ya ayrı

59 Reichstag'ın daha artan oranlı hale getirme yoluyla, sermaye kazancı vergisinden sağlanan geliri 18 milyon marka çıkarmasına karşın, toplam harcama düzeyini fiilen 22 milyon mark kadar artırması tipik bir durumdu: Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 220-70.

60 Westarp ve Heydebrand Muhafazakâr taktikleri konusunda görüş ayrılığına düşmüştü; Erzberger'in hevesliliği bütün Merkez Partisi milletvekillerince paylaşılmadı ve bir kısmı sermaye kazancı vergisi aleyhinde oy kullandı; SPD içinde silah harcamalarıyla bağlantılı herhangi bir yasa tasarısına lehte oy vermeye karşı çıkan birçok kişi vardı; önemli sayıda Ulusal Liberal milletvekili ise savunma katkısı için artan oranlı bir ölçek getirilmesinden hoşnutsuzdu: Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 272 vd.

61 Stegmann, *Erben Bismarcks*, s. 356; Eley, *Reshaping the German Right*, s. 330-34.

62 Kehr, "Klassenkämpfe und Rüstungspolitik", özellikle s. 98 vd, 110.

krallıklar ya da tabi devletler ve yerel yönetimler tarafından finanse edilmekteydi. Macarların ortak giderlerde adil bir pay ödemediği genellikle söylenir. Bu ancak sınırlı bir ölçüde doğrudur. İlk başta Avusturya *eyaletleri* ve *krallıkları* yaklaşık yüzde 70 öderken, Macar *eyaletleri* yüzde 30 ödemekteydi; ama 1907’de varılan yeni bir anlaşma uyarınca, Avusturya’nın payı yüzde 63,6’ya düşerken, Macaristan’ın payı yüzde 36,4’e yükseldi. Bu durum iki yarının nispi nüfusuna göre pek de çarpık değildi (Macaristan toplam Avusturya-Macaristan nüfusunun yaklaşık yüzde 40’ını barındırmaktaydı). Ne var ki o dönemin algısı Avusturya’nın aşırı yük üstlendiği yönündeydi. Bir hesaba göre, 1900’de ortak hazineye Avusturya devlet bütçesinin yaklaşık yüzde 14,6’sı, Macaristan devlet bütçesinin ise ancak yüzde 9,5’i girmektedir. Çok daha önemli bir nokta her iki yarının ayrı ayrı ve müştereken dolaylı vergilere bağımlı oluşuydu. Başlıca ortak gelir kaynağı 1913’te toplam ortak gelirlerin yüzde 25’ini oluşturan gümrük vergileriydi. Avusturya-Macaristan genelinde toplam kamu gelirlerinin ancak yüzde 13’ünün kaynağı dolaysız vergilerdi.

Yani, bütün kıta ülkeleri modern bir gelir vergisinin yokluğundan mustaripti; dolayısıyla silahlanmayı ve diğer harcamaları finanse etmede esas itibarıyla azalan oranlı vergilere dayanmak zorundaydı. Ancak Almanya’da ve Avusturya-Macaristan’da özellikle federal sistemdeki merkezi ve bölgesel yönetimler arasındaki gerginliklerden dolayı, siyasal sistem bu durumu düzeltme açısından daha çok engel yaratmaktaydı.

BORÇLAR

İç ve dış politikanın yükselen maliyetini karşılamının diğer yolu haliyle borçlanmaktır. Tablo 14’ün gösterdiği üzere, bazı ülkelerde öbürlerinden daha fazla yeğ tutulan bir seçenektir bu. Gerek Almanya, gerekse Rusya 1887 sonrası dönemde yoğun biçimde borçlandı; ancak Rusya’nın altın standardına geçişinden sonra rublenin sterlin karşısında değer kazanışı açısından düzeltme yapıldığında, 1890-1913 arasında Rus borç yükü sadece üçte iki oranında yükselirken, Alman borç yükü iki katın üzerine çıktı. Mutlak rakamlara göre Fransa da epeyce borçlanmakla birlikte, Almanya’ya nazaran daha yüksek bir borçluluk noktasından başlaması nedeniyle borç yükünün artış yüzdesi daha düşüktü. Britanya ulusal borç düzeyinin 1887-1913 arasında düşmesi açısından, büyük devletler arasında olağandışı bir konuma sahipti. Boer Savaşı’nın getirdiği maliyetin 1900-1903 arasında hükümet borçlanmasını toplam 132 milyon sterline çıkardığı akıld tutulduğunda, bu başarı daha da çarpıcıdır.

Emsali görülmemiş bir ekonomik büyüme döneminde bu borç yüklerinin sürdürülemez olmadığını bir kez daha belirtmek gerekir. Nitekim her dört

ülkede de toplam borç, Tablo 15'in gösterdiği üzere safi milli hasıla açısından düşüş eğilimi içindeydi.

Tablo 14 Ulusal para birimi (ve £.) cinsinden milyon değerleriyle ulusal borçlar, 1887-1913

	Fransa (frank)	Britanya (sterlin)	Almanya (mark)	Rusya (ruble)
1887	23.723 (941 £)	655	8.566 (419 £)	4.418 (395 £)
1913	32.976 (1.308 £)	625	21.679 (1.061 £)	8.858 (937 £)
artış yüzdesi*	39	-5	153	137

Notlar: Almanya = Reich artı federe devletler. *Artış sterlin cinsinden.

Kaynaklar: Schremmer, "Public Finance", s. 398; Mitchell ve Deane, *British Historical Statistics*, s. 402f; Hoffmann vd., *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft*, s. 789f; Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finances*, s. 234, 239.

Tablo 15 Safi milli hasılanın yüzdesi olarak ulusal borçlar, 1887-1913

	Fransa	Britanya	Almanya	Rusya
1887	119,3	55,3	50,0	63,0
1913	86,5	27,6	44,4	47,3

Not: Almanya = Reich artı federe devletler.

Kaynaklar: Tablo 14'le aynı ve Hobson, "Wary Titan", s. 505 vd.

İngiliz hükümetinin 18. yüzyıla uzanan benzersiz başarı geçmişine dayalı bir kamu borçlanması sistemi vardı. Bütün önde gelen Kara Avrupası ülkelelerinden farklı olarak, Britanya Waterloo'da doruğuna çıkan savaşlardan geçerken, tahvil sahiplerine yükümlülüklerinde temerrüde düşmemiş ya da onları enflasyonla dolandırmamıştı (1819'da alınan altın standardına dönüş kararının önemi buradan gelmekteydi). Dolayısıyla yüzyılın büyük bölümünde (aslında 1873'e kadar) İngiliz ulusal borçları Kara Avrupası devletlerinininkinden önemli ölçüde yüksekti. Toplam kamu vergi gelirlerinin on katını aşan düzeydeydi; buna karşılık borç giderleri 1818'den 1855'e kadar gayrisafi harcamaların yaklaşık yüzde 50'sini oluşturdu.⁶³ Bu durum, İngiliz politikacıları yeni borçlanma konusunda son derece sakıngan kıldı: Boer Savaşı sırasında olduğu gibi, borçlanmaya gitmek hep midelerini bulandırdı. Hazine üst düzey görevlilerinden Edward Hamilton bunu 1907'de Asquith'e şöyle ifade etti: "Devlet sınırsız miktarda para topladı. Hepimiz Boer Savaşı sırasında bunu gerekli gördük ama o savaş boyunca borçlandığımız tutarla çok bariz biçimde itibarımızı sarstığımızın farkındaydık."⁶⁴

63 Hesaplama kullanılan rakamların alındığı kaynak Mitchell ve Deane, *British Historical Statistics*, s. 396-9, 402 vd.

64 Britanya Kütüphanesi (BL), MSS Asquith 19, folyo 180-82, Hamilton'dan Asquith'e, 22 Ocak 1907.

Oysa işin gerçeği, o noktaya kadar “devlet tahvilleri” (19. yüzyılın sağlam menkul kıymetleri) piyasası 1820’lerden beri pek zorlanmamıştı. Victoria dönemi politikacıları kamu borçlanmasını sınırlamada öylesine başarılıydı ki 1815’te 800 milyon sterlin civarında toplam nominal borç tutarı, 19. yüzyıl maliye tarihinde neredeyse benzersiz bir sonuçla, yüz yıl sonra 600 milyon sterlinin biraz üzerine kadar inmişti. Britanya’nın kamu borçları Birinci Dünya Savaşı arifesinde milli gelirin oranı olarak tarihe geçecek düşük bir noktadaydı: Diğer büyük devletlere nazaran bir hayli geride kalan bir oranla yüzde 28. Toplam borçlar toplam gelirlerin üç katının biraz üzerindeydi ve borç giderleri toplam harcamaların ancak yüzde 10’unu oluşturmaktaydı. Ayrıca, Britanya dünyadaki en büyük ve en gelişkin para piyasasına sahipti; İngiltere Bankası’nın yanı sıra özel ve anonim bankalardan oluşan gayriresmi bir elit kesimin yönettiği bu piyasa sayesinde, kısa vadeli borçlanma da nispeten düzen bir işleyiş içindeydi.

Fransa’nın günümüz standartlarıyla tuhaf görünecek kadar yüksek düzeydeki kamu borçları 1913’te milli gelirin yaklaşık yüzde 86’sına denkti ve 1887’den beri yaklaşık yüzde 40 oranında artmıştı. Bu aynı zamanda bütün büyük devletler içinde en yüksek düzeydi ve dolayısıyla borç ödemeleri merkezi hükümet harcamalarında en yüksek oranı oluşturmaktaydı.⁶⁵ Fransız devletinin (siyasal renge bağlı olmaksızın) bütçe açıkları verme eğiliminin bir yansımasıydı bu; bütçenin sadece 20. yüzyılın birkaç yılında dengeli olması nedeniyle, borçlar 1815’in nispeten düşük düzeyinden başlayarak amansız biçimde tırmandı. Büyük kamu borcu, *daimi rant*a (bu adın ima ettiği gibi vadesiz olan Fransız gösterge devlet tahviline) bağlılığı İngiliz dullarının ve yetimlerinin devlet tahvillerine meşhur düşkünlüğünden bile daha güçlü olan Fransız tasarruf sahiplerinin iştahına da uymaktaydı. Vergi indirimleri düşük ama güvenilir faiz karşılığında hükümete uzun vadeli borç verme alışkanlığını teşvik eden bir etkendi. Ekonomistlerin geçimlerini yatırımlarıyla sağlayanlara 19. yüzyıl Fransası’na özgü tabirle hâlâ *rantiye*”demeleri bir tesadüf değildi.

Rusya’nın toplam kamu borçları da 19. yüzyılın ikinci yarısında nominal açıdan keskin bir artış gösterdi; 1886-1913 arasında ikiye katlanarak 4,4 milyar rubleden 8,8 milyar rubleye çıktı. Ancak (Kahan’ın ağır sanayideki büyümeyi finanse etmeye yönelik yüksek düzeyde devlet borçlanmasının özel sektör yatırımlarında “sıkışmaya” yol açtığı yolundaki savının aksine) bu durum felce uğraticı bir yük oluşturmadi.⁶⁶ Rus ekonomik büyümesi öylesine hızlıydı ki milli gelirin yaklaşık yüzde 65’ini bulan Rus borç yükü savaş arifesinde yüzde 47’ye kadar düştü. Dahası, Rusya’da toplam borçla-

65 Delarme ve André, *L’Etat*, s. 50, 721-7, 733; Lévy-Leboyer ve Bourguignon, *L’Economie française*, s. 320 vd; Straus, “Le Financement”, s. 50, 97.

66 Kahan, “Government Policies”, s. 460-77.

rın vergi gelirlerine oranı (2,6:1) gerek Fransa'ya (6,5:1), gerekse Britanya'ya (3,3:1) kıyasla düşüktü. 1900-1913 arasında merkezi hükümet harcamalarının yaklaşık yüzde 13'ünü oluşturan borç ödemeleri Britanya'daki düzeyden biraz daha düşüktü.⁶⁷ Sıkışma yönünde somut bir bulgu yoktur: Toplam Rus sermaye piyasası ihraçlarında devlet tahvillerinin yüzdesi 1893'te yüzde 88 iken, 1914'te yüzde 78'e indi. Zaten devlet borçlarının hatırı sayılır bir oranı, Rus özel şirketlerine yatırım yapmaya hazır olmayan yabancılarca sağlanmaktaydı.⁶⁸

Almanya'da sadece savaş giderleri gibi olağanüstü harcamaların değil, devlet işletmelerine yatırım gibi "üretken" harcamaların da cari gelirlerden ziyade borçlanmayla finanse edilmesi (*Finanzwissenschaft*) yerleşik bir ilkeydi. Barış döneminde bir Alman donanması inşa etmenin "karşılığını vereceği" inancı Tirpitz programını bu şekilde finanse etmeye gerekçe oluşturdu.⁶⁹ 1891-95 beş yıllık döneminde yılda 86 milyon mark olan donanma harcamalarının 1901-05 döneminde 228 milyon marka fırlarken, Reich borçları da buna bağlı olarak 1,1 milyar marktan 2,3 milyar marka yükseldi.⁷⁰ 1901-1907 arasında toplam (olağan ve olağanüstü) Reich gelirlerinin ortalama yaklaşık yüzde 15'inin kaynağı borçlanmaydı; 1905'te gelirlerin beşte birinden fazlası bu kaynaktan sağlandı.⁷¹ Borç ödemeleri maliyetinin toplam Reich harcamalarındaki payının orantılı olarak yükselmesi, "devletten alacaklılar uğruna kitlelerin faiz köleliği" yolunda siyasal şikâyetlere yol açtı.⁷² Dahası, Reich düzeyindeki sürekli açıklar, toplam borçlanma içinde kısa vadeli borçlanma oranının yüzde 4'ten yüzde 9'a yükselmesini getirdi.

Almanya'nın durumunu çapraşık hale getiren şey, Reich borçlanmasının diğer yönetim kademelerinin, federe devletlerin ve yerel yönetimlerin borçlanmasında muazzam bir artışla çakışmasıydı. Aslına bakılırsa, üç kademe sermaye piyasasında birbiriyle rekabet halindeydi. 1890'da 1,3 milyar mark düzeyinde olan toplam Reich borçları, yerel yönetimlerin toplam borçlarından (1,0 milyar mark) sadece biraz daha yüksekti. Federe devletlerin toplam borçları, yaklaşık üçte ikisi Prusya'nın olmak üzere 9,2 milyar marktı. Bu kademede bir ölçüde sıkışma ortaya çıkmış olabilir. 1896-1913 arasında kamu sektörü tahvil ihraçları hacmi yüzde 166 yükselirken, özel sektör ihraçlarında artış oranı sadece yüzde 26'ydı; 1901'de kamu sektörü tahvil ihraçla-

67 P. Gregory, *Russian National Income*, s. 58 vd, 252, 261 vd; Gatrell, *Tsarist Economy*, s. 214-22.

68 Gatrell, *Government, Industry*, s. 140, 150; Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finances*, s. 234, 239.

69 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 122, n. 65.

70 Kroboth 1913/14'te toplam Reich borç yükü içinde ordu, donanma ve sömürge borçlarının oranını yüzde 65,3 olarak hesaplar. Agy., s. 33n.

71 Hesaplama kullanılan rakamların alındığı kaynak Witt, *Finanzpolitik*, s. 378.

72 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 33.

rı, bütün menkul kıymetler piyasası ihraçlarının nominal değerinin ortalama yüzde 45-50'sini oluşturdu.⁷³ 1913'e varıldığında toplam kamu sektörü borçları 32,8 milyar marka çıkmıştı; bunun yarısından biraz fazlası federe devlet borçlarıyken, yüzde 16'sı Reich'a ve geri kalanı yerel yönetimlere aitti.⁷⁴ Britanya'nın ve Fransa'nın aksine, Almanya kamu sektörü borçlanmasını finanse etmek için dış yardıma muhtaçtı. 1913'te toplam kamu borçlarının neredeyse yüzde 20'sini sağlayan dış yatırımcılardı.

İleride göreceğimiz üzere, dönemin yöneticileri bu durum karşısında tedirgin oldular. Ancak Alman borç yükünü bir perspektife oturtmak önemlidir. Savaş arifesinde toplam kamu borçları gayrisafi milli hasılanın yaklaşık yüzde 60'ına denkti. Yükselen borç ödemeleri yükü 1913'te toplam kamu harcamalarının yüzde 11'ini oluşturmaktaydı. Üç Antant devletinin merkezi hükümet borçları, toplam Reich ve federe devlet borçlarıyla karşılaştırıldığında (Tablo 15), ikincisinin aslında Rusya'nın ve Fransa'nın borçlarından daha düşük olduğu görülür.

Avusturya-Macaristan'da da yaklaşan mali felaket korkuları vardı. Holstein 1880'lerin sonlarında Berlin'e şunu bildirdi: "Bütün yeni vergilere rağmen, bütçeyi denkleştirmenin bir *pium desiderium* [kutsal arzu] olduğu malum. Bu arada keyifle borçlanmayı sürdürüyorlar..."⁷⁵ Ekonomist E. Böhm-Bawerk ikili monarşinin "kazandığından çok harcadığını" ısrarla savundu. Macarların kendi masraflarını karşılamadıkları gerekçesiyle Avusturyalıların homurdandığını söylemeye gerek yok: Ortak borçları ödemedeki Macar katkısının yılda 2,9 milyon guldenlik sabit bir tutarla belirlenmiş olması, ikili monarşinin batı yarısını her türlü yeni borçlanmanın sıkıntısını üstlenme durumunda bırakmaktaydı. Ancak o dönemin endişeleri yine abartılıydı. Aslında, toplam kamu borçları 1913'te milli gelirin yüzde 40'ının altındaydı. 1867 öncesi dönemle karşılaştırılınca, olağanüstü mali sıkılık demekti bu. Borç ödemeleri 1907'de Avusturya harcamalarının ancak yüzde 14'ünü oluşturmaktaydı; oysa bu oran 1850'lerde ve 1860'larda yaklaşık yüzde 33'tü.⁷⁶

Kısacası, silahlanma yarışının kamu borçlanmasına etkileri nispeten önemsizdi: Silahlanma yarışına rağmen, borç yükleri reel olarak fiilen düştü. Yine de dönemin yöneticileri hükümet borçlanmasındaki mutlak artıştan rahatsızdı. Bunun önemli sebeplerinden biri, devlet tahvillerinin değerine (ya da getirisine) göre ölçüldüğünde, hükümet borçlanmasının *maliyetinde* bir artışa yol açıyor gibi görünmesiydi.

73 Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 144; Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 489.

74 Rakamların alındığı kaynak Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 489 vd. Krş. Stuebel, *Das Verhältnis*.

75 Rich ve Fisher, *Holstein Papers*, c. III, s. 302 vd.

76 Paulinyi, "Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik", s. 567-604; März, *Austrian Banking*, s. 26-30, 99; Bordes, *Austrian Crown*, s. 232 vd; Komlos, *Habsburg Monarchy*, s. 153, 176.

Uluslararası tahvil piyasası 19. yüzyıldaki gelişim sürecinde kapitalist ekonomik ve siyasal duyarlılığın kendine özgü bir hassas barometresine dönüşmüştü. 1900'lerin başlarında uluslararası tahvil piyasası büyük ölçüde Batı dünyasındaki mülk sahibi elitlerinin tasarrufları olmak üzere yatırıma dönük muazzam bir fon hacmine sahipti; bu kesimlerin o dönemdeki hâlâ orantısız siyasal nüfuzu göz önünde tutulduğunda, tahvil piyasasındaki dalgalanmalar tarihçilerin genellikle gösterdiğinden çok daha fazla ilgiyi hak eder. Alım satım yapan birey ve kurum sayısının 1914'e doğru oldukça yükselmesi ve işlem giderlerinin nispeten düşük olması açısından, nispeten iyi işleyen bir piyasa söz konusuydu. Dahası, uluslararası haberleşmedeki atılımlar (özellikle telgraf) sayesinde, bu piyasa siyasal haberlere çabuk tepki vermekteydi. 1890 dolaylarında açığa çıkan bir süreçle (Tablo 16), tahvil değerlerinde gerileme (veya getirilerinde yükselme) yaygın biçimde aşırı mali "gerilme" belirtisi olarak görülmekteydi.

Tablo 16 Başlıca Avrupa tahvil değerleri, yak. 1896-1914

	Tavan değer	Tarih	Dip değer	Tarih	Yüzdelik değişim
İngiliz yüzde 2,75'lik devlet tahvilleri*	113,50	Temmuz 1896	78,96	Aralık 1913	-30,4
Fransız yüzde 3'lük rantları	105,00	Ağustos 1897	80,00	Temmuz 1914	-23,8
Rus yüzde 4'lük devlet tahvilleri	105,00	Ağustos 1898	71,50	Ağustos 1906	-31,9
Alman yüzde 3'lük emperyal tahvilleri	99,38	Eylül 1896	73,00	Temmuz 1913	-26,5

Not: * 1913 için yüzde 2,5'lik değer yüzde 2,75'lik bir kupona göre yeniden hesaplanmıştır.

Kaynak: *Economist* (haftalık kapanış değerleri).

Bu gerilemenin başta gelen sebebi aslında enflasyonun hızlanmasıydı, yani altın üretimindeki artışın ve daha da önemlisi, kâğıt para ve nakitsiz işlem yöntemi (özellikle bankalar arası takas) kullanımını artırmakta olan banka aracılığındaki hızlı gelişimin yol açtığı parasal bir olguydu. Ne var ki dönemin uzmanları, yükselen tahvil getirilerini gevşek mali politikalara karşı piyasa protestosunun bir biçimi olarak yorumladı. Bu aslında ancak kamu sektörü tahvil ihraçlarının sermaye piyasasına dönük özel sektör talepleriyle rekabete girerek genelde borçlanma maliyetini yukarı çekmeye yöneldiği ölçüde doğrudu: Almanya'daki durum kesinlikle öyleydi. Bununla birlikte, hem sol hem de sağ kesimdeki muarızlar hükümetlerin çoğuna (hatta İngiliz hükümetine) mali gevşeklik suçlamasını sürekli yöneltti. Tablo 17, yükselen getirilerin genel bir olgu olduğunu göstermektedir; ancak daha da ilginç nokta, çeşitli ülkelerin tahvillerinden sağlanan getiriler arasında bariz farklılıklar ya da "uçurumlar" bulunmasıydı. Bu getiri farkları sadece mali politikaya değil, devrim, savaş ve iflas tehlikeleri arasında öteden beri var olan sıkı bağıntılar göz önünde

tutulunca, daha genel düzeyde siyasal istikrara ve dış politikaya ilişkin piyasa değerlendirmelerini sahiden ifade etmekteydi. 1904-05 tecrübesinin yanı sıra ekonomik ve siyasal “geriliğe” bağlı daha genel sorunlardan dolayı belki öngörülebilir bir sonuçla, Rusya büyük devletler arasında en büyük kredi riski sayılmaktaydı. Daha şaşırtıcı nokta, Alman getirileri ile dikkat çekici ölçüde benzer İngiliz ve Fransız tahvillerinin getirileri arasındaki geniş değer farkıydı. Bu durum Alman özel sektörünün Berlin sermaye piyasasına dönük daha büyük talepleri çerçevesinde açıklanamaz; çünkü bunlar *Londra* değerleriydi (ve her halükârda yatırımcılar genellikle sektörlerin menkul kıymetleri ya da tahvilleri arasında değil, farklı hükümetlerin tahvilleri arasında seçim yapmaktaydı). Açıkçası, yatırımcılar Wilhelm Almanyası’nın finansal bakımdan Batılı rakiplerine nazaran güçsüz olduğu kanısındaydı.

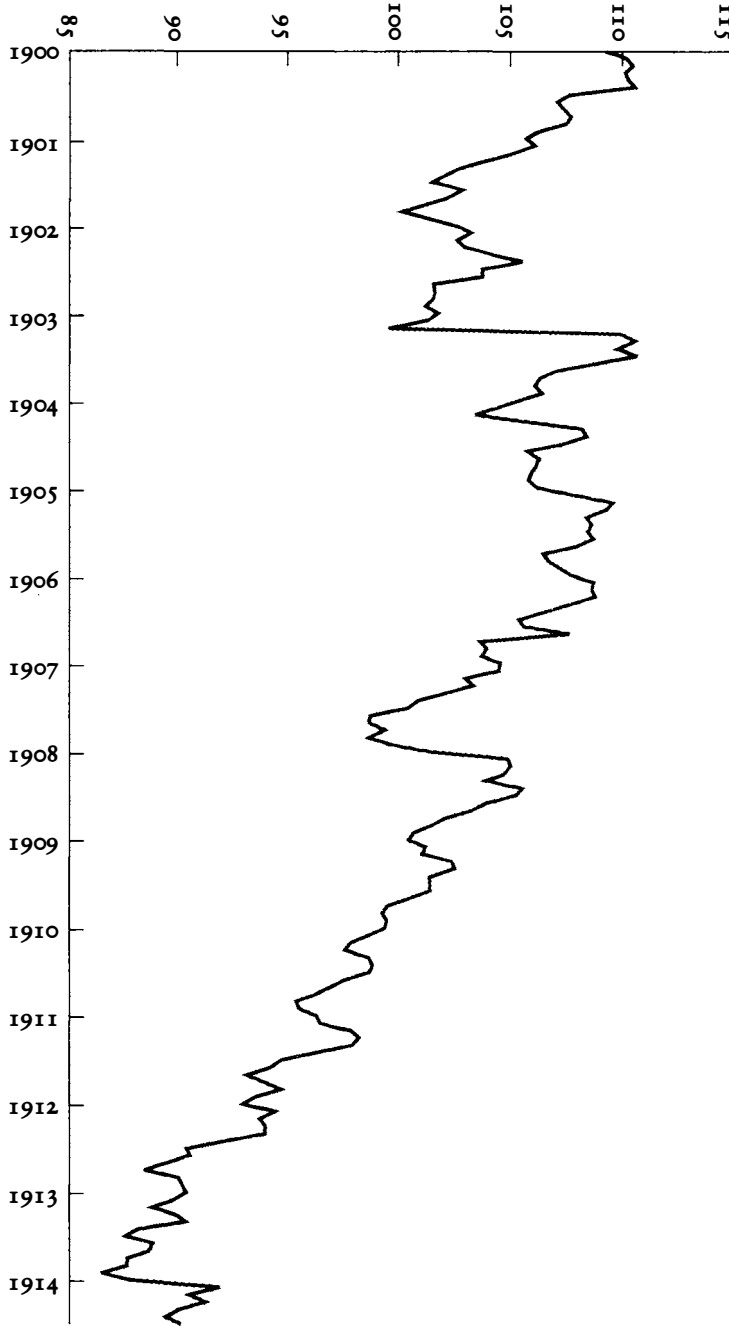
Tablo 17 Başlıca devletlerin tahvil getirileri, 1911-1914

	İngiliz devlet tahvilleri	Fransız rantları	Alman yüzde 3'lük tahvilleri	Rus yüzde 4'lük tahvilleri	Alman-İngiliz getiri farkı	Rus-İngiliz getiri farkı
Mart 1911	3,08	3,13	3,56	4,21	0,48	1,13
Temmuz 1914	3,34	3,81	4,06	4,66	0,72	1,32
Ortalama	3,29	3,36	3,84	4,36	0,55	1,07

Kaynak: *Economist* (ortalama aylık *Londra* değerleri).

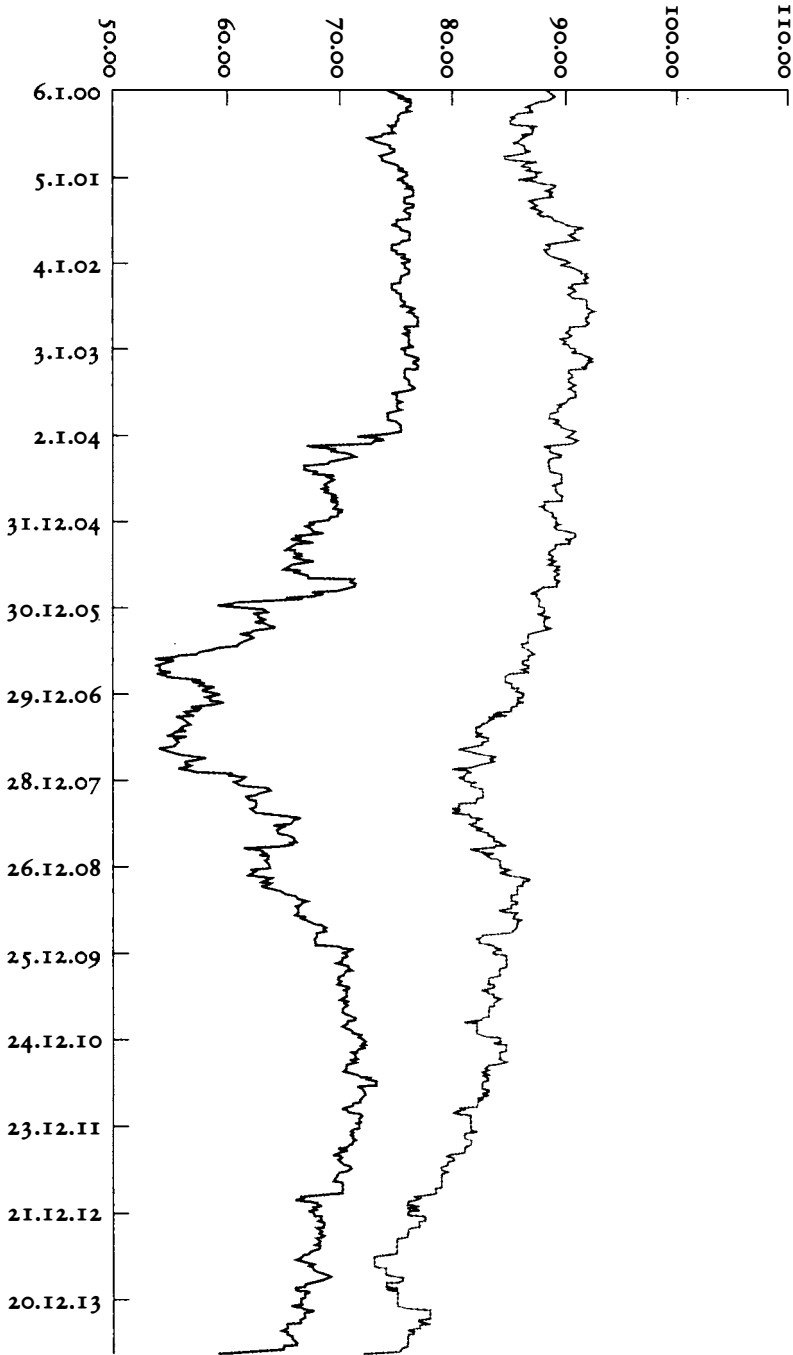
Economist gibi finansal dergilerde yayımlanan haftalık ve aylık tahvil değerleri, dalgalanmaları daha yakından izlememize olanak verir. Büyük devletlerce çıkarılan tahvillerin nominal faizi tarihsel sebeplerden dolayı değişkendi: İngiliz devlet tahvilleri 19. yüzyılın büyük bölümünde yüzde 3 öderken, bu oran 1888’de yüzde 2,75’e, 1903’te yüzde 2,5’e indirildi. 1890’larda Alman ve Fransız tahvilleri yüzde 3, Rus tahvilleri ise yüzde 4 ödemektedir; 1905 Devrimi’nden sonra çıkarılan yeni Rus tahvillerindeki oran yüzde 5’ti. Dönemin yatırımcıları genellikle tahvillerin getirisiyle elbette daha fazla ilgiliydi ve öncelikle ilgili devletlerin ödeme gücüne ilişkin beklentilerine uygun olarak, değerleri yukarıya ve aşağıya çekmekteydi. Karşılaştırma kolaylığı açısından, başlıca devletlerin tahvil değerlerini sanki hepsi yüzde 3 faiz ödüyor gibi, getiri oranlarına göre yeniden hesaplama yoluna gittim. Şekil 6 1900-1914 arasında İngiliz devlet tahvillerinin bu şekilde yeniden hesaplanmış ortalama aylık değerini, Şekil 7 ise Rus tahvillerinin benzer şekilde yeniden hesaplanmış değerini, aynı dönem için Fransız, Alman ve Rus tahvillerinin haftalık kapanış değerini göstermektedir.

İngiliz ve Fransız tahvillerine nazaran Alman tahvillerine önemli ölçüde (ortalama yaklaşık yüzde 10) düşük değer biçilmiş olması yine dikkat çekici-

Şekil 6 Yüzde 3'lük kupon üzerinden hesaplanmış İngiliz devlet tahvillerinin ortalama aylık değeri, 1900-1914

Kaynak: *Accounts and Papers of the House of Commons*, c. li, xxi.

Şekil 7 Hepsi yüzde 3'lük kupon üzerinden hesaplanmış Fransız (üstte), Alman (ortada) ve Rus (altta) tahvillerinin haftalık kapanış değeri, 1900-1914

Kaynak: *Economist*.

dir. Teknik farklılıklar bunu bir ölçüde açıklayabilir olsa da tahvil değeri uçurumu İngiliz tahvillerine kıyasla Alman tahvillerinin algiya dayalı riskliliğini her şeyden daha çok yansıtmaktaydı. Alman ve Rus tahvil değerleri arasındaki uçurum da aydınlatıcıdır: Şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, bu uçurum Rus-Japon Savaşı ve onu izleyen devrim sırasında epey açıldı ama 1910'a doğru Fransız ve Alman kâğıtları arasındaki uçurumun oldukça altına inecek şekilde daraldı. Almanya'ya nazaran daha iyi bir kredi riski sayılan devletler sadece Britanya ve Fransa değildi. Bülow'un düşüşünden kısa bir süre sonra, yüzde 4'lük Reich tahvillerinin değeri fiilen yüzde 3,5'lik İtalyan tahvillerine biçilen değer altına indi.⁷⁷

Bu durum dönemin uzmanlarının dikkatinden kaçmadı. Toplam 1,28 milyar marklık Reich ve Prusya tahvil ihraçları 1909-10'da borsada pek alıcı bulmayınca, Hazine Sorumlu Devlet Bakanı Adolf Wermuth'la birlikte birçok gözlemci, Almanya'nın "finansal silahlanma"sının "askeri silahlanma"sıyla uyummadığı sonucuna vardı.⁷⁸ Yükselen Alman getirileri sorunu özellikle Max Warburg gibi uluslararası bankerleri kaygılandırdı.⁷⁹ Warburg 1903'te Bülow'un teşvikiyle, bir akşam yemeğinden sonra konuyu Kayzer'e açmaya çalıştı ama girişimi Kayzer'in "Ruslar önce batacak" yolundaki güvenli teminatıyla savuşturuldu.⁸⁰ Warburg'un 1912'de Alman Bankerleri Genel Kongresi için yazdığı bildiri "Devlet Tahvillerinin Değerini Yükseltmenin Uygun ve Uygunsuz Yolları" başlığını taşımaktaydı,⁸¹ ertesi yıl ekonomist Otto Schwartz Alman maliyesinin artık Rus maliyesinden daha zayıf olduğunu ileri sürerek, Kayzer'in önceki savına karşı çıktı.⁸² Durum yurtdışında da dikkatleri çekti: "Alman yüzde üçünün 82", buna karşılık "Belçika [yüzde üçünün] 96" düzeyinde olması, Angell'a militarizmin ekonomik rasyonelliğine karşı daha sağlam savlarından birini sağladı.⁸³ Aynı sebeple, 1908'de ihraç edilen yeni Alman istikrazının yüksek getirisi Londra finans merkezindeki bazı yorumcuları bir "savaş istikrazı" olduğu kuşkusuna kapılmaya yöneltti.⁸⁴

77 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 235.

78 Agy., s. 98.

79 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 91 vd.

80 Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 29 vd.

81 MMW, Max M. Warburg belgeleri, "Geeignete und ungeeignete Mittel zur Hebung des Kurses der Staatspapiere". Almanya'nın uluslararası piyasadaki risk toplamını sorunun bir parçası olarak gören Warburg, kamu borçlanmasını iç piyasayla sınırlı tutmaktan yanaydı.

82 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 355-62.

83 Angell, *Great Illusion*, s. xi-xii.

84 Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, s. 304.

MALİ ÇIKMAZDAN STRATEJİK ÇARESİZLİĞE

Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın nispi finansal zayıflığı yönündeki algı, gelecekteki askeri harcamalara dönük imalarından dolayı köklü tarihsel sonuçlar doğuracaktı. Daha önce gördüğümüz üzere, Savaş Bakanlığı'ndaki Prusyalı muhafazakârların nüfuzu nedeniyle, Alman ordusunun büyüme hızı önünde kısıtlamalar vardı. Ama Ludendorff'a genel askerlik hizmetine yakın bir sistemi uygulamada tam yetki verilmiş olsaydı bile, ekonomik gücün buna yeteceği açık değildir. Çünkü Alman savunma bütçesi de federal sistem içinde mali merkezleşmeyi artırmaya direniş, Reichstag içinde vergileri artırmaya direniş ve Almanya ile Batılı rakipleri arasındaki tahvil getirisi uçurumunu açmaksızın borçlanmanın imkânsızlığı yüzünden kısıtlıydı. Federe devletlerin ve yerel yönetimlerin toplam gelirlerdeki büyük paylarını azaltamayan, Britanya'daki kadar dolaysız vergiler veya Rusya'daki kadar dolaylı vergiler toplayamayan, Britanya ve Fransa gibi düşük maliyetle borçlanamayan Reich, finansal silahlanma yarışını kaybetmeye mahkûm gibiydi.

Dönemin uzmanlarınca sıklıkla doğrulanan bir sorundu bu. Reich'in finansal sistemi konusunda önde gelen otorite Wilhelm Gerloff, "Maliyemiz bizi yarı yolda bırakacaksa, harekete geçmeye hazır bir ordunun, savaşa hazırlıklı bir donanmanın ne yararı var?" diye sormuştu;⁸⁵ Bülow ise "Alman halkını [finansal] reformun bir ölüm kalım meselesi olduğuna manevi ve maddi bakımdan ikna etme" gereğinden söz etmekteydi.⁸⁶ Ordu Birliği dergisi *Die Wehr* de hemfikirdi: "İnsan huzurlu yaşamak istiyorsa, yükleri taşımayı, vergileri ödemeyi de bilmeli: Onsuz bu iş düpedüz mümkün değil."⁸⁷ Bernhardi'nin yakından incelendiğinde 1912'nin siyasal tartışmalarını etkilemeye dönük bir finansal reform çağrısı olduğu anlaşılan *Almanya ve Önümüzdeki Savaş* [Germany and the Next War] kitabında vardığı kısa ve öz sonuç aslında buydu:

Askeri ve stratejik bakış açısını umursamamak ve savaş hazırlıklarının çoğunu şu anda mevcut finansal imkânlarla dayandırmak [...] siyasal zaaf doğuracak vahim ve aptalca bir davranış olur. Bu politikanın büründüğü kisse "Güvenlik getirmeyen harcama olmaz" formülüdür. Harcamanın ancak güvenliği sağlaması halinde doğru olacağını öngörür. Büyük bir uygar devlette yerine getirilmesi gereken şey ödevlerdir; [...] harcamaları belirleyen budur ve asıl mahir, Maliye Bakanı siyasal bakımdan zorunlu giderlerde feragatte bulunacak şekilde, ulusal kuvvetleri idareli kullanarak ulusal hesapları denk tutan adam değildir...⁸⁸

85 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 188.

86 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 83.

87 Coetzee, *German Army League*, s. 50.

88 Bernhardi, *Germany and the Next War*, s. 128 vd. Bernhardi şu saptamada bulunur (s. 254): "[Japonlar] ellerindeki parayı son meteliğine kadar güçlü bir ordu ve filo yaratmaya harcadılar. [Rusya karşısında] zafere ulaşmalarını sağlayan şey bu ruhtu."

Ama bu savı ileri süren sadece askerler değildi. Reichsbank başkanı Havenstein, caydırıcılığın finansal temeli konusunda aynı ölçüde açık söylüydü: “Barışı ancak askeri olduğu kadar finansal bakımdan da güçlü olursak koruyabiliriz,” diye bildirdi 18 Haziran 1914’te. Bu saptamayı savaşa hazır olmanın değil, tam tersi bir durumun belirtisi olarak yorumlamak gerekir: Havenstein’e göre, Almanya finansal bakımdan güçlü değildi.⁸⁹

Gelgelelim, siyasal engeller aşılmaz gibiydi. Ordu Birliği lideri Keim “Elimizde insan ve para var,” saptamasında bulunduktan sonra, hüsrân duygusuyla şunu eklemekteydi: “Sadece her ikisini vatanın hizmetine koşacak kararlılıktan yoksunuz.”⁹⁰ Aynı sorun sosyal demokrat bir perspektiften de görülebilirdi: “Bazıları daha fazla gemi istiyor, bazıları da daha fazla asker için yaygara koparıyor,” yorumunda bulunmaktaydı Daniel Stücker. “Yeter ki hedefleri bu talepler için gerekli parayı yaratmak olacak başka kuruluşlar bulunabilsin.”⁹¹ Hükümetin ikilemi basitti: “Halihazırdaki finansal yükler ekonominin kaldıramayacağı kadar büyük,” diye yazdı bir Prusya Savaş Bakanlığı yetkilisi 1913’te. “[Daha ileri] her ajitasyon sosyal demokratların değirmenine su taşır.”⁹² Warburg belki de aklından bu düşünce geçtiği için, Kasım 1908’de şu uyarıda bulundu: “Mali politikamızı aynı şekilde sürdürürsek, [...] günün birinde hasarı ancak olabilecek en büyük fedakârlıkla giderebileceğimizi göreceğiz – tabii giderebilirsek.”⁹³ Ertesi yıl arkadaşı Albert Ballin “yeni bir finansal reform”un iç siyasette “çok ciddi bir dönüş”e yol açabileceği korkusunu dile getirdi.⁹⁴ Oysa vergi tıkanıklığının gerçek sebebi bir ironiyle Prusya Muhafazakâr Partisi’ydi: Bu ironiyi kişiliğinde somutlaştıran Ottomar Baron von der Osten-Sacken und vom Rhein bir taraftan genel askerlik hizmetinden yanayken, diğer taraftan subay kadrosunun burjuvalaşmasına ve büyük Doğu Elbe malikânelerinin vergilendirilmesine karşıydı.⁹⁵

Mali çıkmaz stratejik çaresizliğe yol açtı. *Ostdeutsche Buchdruckerei und Verlagsanstalt* 1912’de “Almanya’yı Ordusunda Bütün Ulusal Gücünden Tam Yararlanmaktan Alıkoyan Finansal Durumu mudur?” gibi anlamlı başlık taşıyan bir bildiri yayımladı.⁹⁶ Verilen cevap evetti. “Çok daha zengin İngiliz-

89 Zilch, *Die Reichsbank*.

90 Coetzee, *German Army League*, s. 28.

91 Agy., s. 35.

92 Agy., s. 41.

93 Sterling Library, Yale University, Paul M. Warburg belgeleri, dizi II, kutu 8, dosya 118, Max M. Warburg, “Die geplante Reichsfinanzreform: Wie vermeiden wir, dass aus der Beseitigung der Reichsfinanznot eine Bundesstaatsfinanznot entsteht[?]”, Kasım 1908.

94 L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 159 vd.

95 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 228 vd, n. n, 12.

96 Aktaran Ropponen, *Die russische Gefahr*, s. 98.

lerle bir dretnot yarışına gücümüz düpedüz yetmez,” diye hayıflanmaktaydı Ballin.⁹⁷ Kayzer de 1909’da “kaynak sıklığının amansız kısıtlamaları altında olmanın [...] Cephe’yi yarım halde bırakma yönündeki talepleri haklı kıldığını” kabul etti.⁹⁸ Moltke bile sorunu görerek, Aralık 1912’de şu yorumda bulundu: “Düşmanlarımız bizden daha gayretli silahlanıyor çünkü para-ya sıkışmış durumdayız.”⁹⁹ Aynı ay içinde Kayzer şunu bildirmişti: “Alman halkı her türlü fedakârlığı yapmaya hazırdır. [...] Halk başarısız savaşın şu ya da bu vergiden çok daha pahalıya patlayacağını anlıyor.” Nitekim “halkın askeri amaçlar için [istenecek] her türlü şeyi vermeye istekli olduğundan” hiç kuşkusu yoktu.¹⁰⁰ Almanya’nın militarist bir kültüre sahip olduğu yönündeki bütün dış belirtilere rağmen, bu görüşünün yanlışlığı Wilhelm döneminin temel paradoksuydu.

Almanya’nın finansal zayıflığı sır değildi. İngiltere’de popüler basının 1914’ten önce Alman sınai ve ticari gücünün artışı aralıklarla dert edinmesine karşın, işin içyüzünü bilenler Reich’in *finansal* gücünün o kadar çarpıcı olmadığını gayet farkındaydı. Churchill ticaret bakanlığını yürüttüğü Kasım 1908’de “para bulma konusunda artan güçlükler”in “Alman donanmasını büyümesini frenleme” açısından “müthiş etkili hale gelmekte olduğunu” ileri sürdü. Sunduğu tezkere Almanya’nın içerideki zor durumuna ilişkin çok doğru bir saptama olduğu için uzunca alıntılanmaya değerdir:

Alman İmparatorluğu’nun doludizgin harcamaları, Almanya’nın sosyal ve siyasal birliğinin korunmasını sağlayan her siperi zorluyor ve tehdit ediyor. Yüksek gümrük vergileri ticari antlaşmalarla esneklikten büyük ölçüde çıkarılmış durumda. [...] Gümrük gelirlerinin ana kısmının sağlandığı gıda maddeleri üzerindeki ağır vergiler, toprak sahipleri ile sanayi[ci]ler arasında derin bir çatlak yaratmış bulunuyor; ikinci kesim kendisini gıda maddelerinin yüksek fiyatları karşısında imalatçılar için en ayrıntılı koruma araçlarıyla pek tazmin edilmemiş sayıyor. Muhtemem devlet demiryolları varlığı baskı altında, sırf bir vergilendirme aracı derekesine sürekli geriliyor. Dolaysız vergiler alanı devlet ve yerel yönetim sistemleriyle zaten büyük ölçüde doldurulmuş durumda. Bu tükenmiş alanda İmparatorluk Parlamentosu için genel oy hakkıyla açılacak muhtemel gedik, gerek emperyalist eğilimli, gerek devlet hakkı yanlısı mülk sahibi sınıfları baştaki yetkililerin sempatiyle bakmadığı ortak bir anlayışta birleştiriyor. Öte yandan, halkın düşkün olduğu her türlü şeye yeni ya da daha yüksek vergilerin konulmasıyla etkili bir güce kavuşan sol partiler, silahlanmaya dönük harcamalara ve başka birçok şeye karşı.

97 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 77 vd.

98 Agy., s. 82 vd.

99 Förster, *Der doppelte Militarismus*, s. 253; Krş. Ritter, *Sword and the Sceptre*, c. II. s. 220.

100 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 210 vd.

Bu arada Alman İmparatorluğu'nun borçları son on üç yıldaki kesintisiz barış döneminde iki katın üzerine çıkmış bulunuyor. [...] Olağan yıllık harcamaları karşılamaya dönük sürekli borçlanmaların etkisi yararlı dış yatırım sürecini durdurmuş ve Berlin'in ileride dünyanın önde gelen kredi merkezi olarak Londra'nın yerine geçebileceği [...] hayalini dağıtmış bulunuyor. Alman İmparatorluğu'nun itibarı İtalya'nın seviyesine düşmüş durumda. [...]

Bu şartlar Almanya'da ağır bir iç gerginlik döneminin yaklaştığı sonucuna varmayı zorunlu kılıyor.¹⁰¹

Almanya'nın finansal zayıflığını fark eden sadece Churchill değildi. Daha Nisan 1908'de bizzat Grey "önümüzdeki birkaç yılda finansman meselesinin Almanya'ya çok ciddi bir güçlük çıkarabileceğine ve dizginleyici bir etkiye bulunabileceğine" işaret etmişti. Londra'daki Alman büyükelçisi Kont Metternich ertesi yıl basbayağı Grey'in dikkatini donanma harcamalarına ülke içindeki "direniş"e çekti.¹⁰² Berlin'deki İngiliz mevkidaşı Goschen 1911'de donanma harcamalarına karşı kamuoyundaki "homurdanmalar" üzerine yorumda bulundu ve Kayzer'in "dış dünyada Almanya'nın parasız olduğu yolundaki genel fikri" çürütmeye çalışmasını şüpheli buldu.¹⁰³ 1913 Ordu Yasa Tasarısı sırasında "her sınıfın [...] finansal yükün kendisi dışındaki çevrelerin sırtına yüklenmesinden memnun olacağını" belirtti.¹⁰⁴ Mart 1914'te Nicolson "Almanya askeri amaçlar için daha kapsamlı finansal fedakârlıklara hazır olduğu sürece, Avrupa'da hegemonyasının günleri sayılı olacaktır" öngörüsünde bulunacak kadar ileri gitti.¹⁰⁵

Benzer görüşler Londra finans merkezinde Almanya'yı iyi tanıyanlarca da dile getirildi. Lord Rothschild Alman gücünün sınırlarını sezmede gecikmedi. Yeni bir Reich istirazının piyasaya sürüldüğü Nisan 1906'da "Alman hükümeti çok zor durumda," diye belirtti.¹⁰⁶ Londra'da yaşanan krizlerden birçok yönüyle daha ciddi olan ve kamu sektörünün kısa vadeli borçlanmasıyla şiddetlenen 1907 uluslararası finansal krizi sırasında Reichsbank'ın karşılaştığı güçlükleri de göz ardı etmedi.¹⁰⁷ Almanya'nın dış sermaye piyasalarında tahvil satma gereğini duyması Rothschild'e özellikle çarpıcı geldi; ne Britanya'nın, ne de Fransa'nın barış döneminde başvurduğu bir son çareydi bu.¹⁰⁸ Aşırı gerilmiş bir Reich izlenimi Nisan 1908'deki geniş çaplı Prusya

101 Bodley Kütüphanesi, Oxford, Harcourt MSS, 577, Churchill tezkere, 3 Kasım 1909. Bu gönderme için Peterhouse'dan Edward Lipman'a minnettarım.

102 Bkz. O'Hara, "Britain's War of Illusions".

103 G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. VI, no. 430, 437.

104 PRO FO 371/10281, Goschen'den Grey'e, 3 Mart 1913.

105 O'Hara, "Britain's War of Illusions".

106 RAL, XI/130A/0, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 5 Nisan 1906.

107 RAL, XI/130A/1, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 3 Ocak 1907.

108 RAL, XI/130A/1, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 17 Nisan 1907.

tahvil ihracıyla ve Reich bütçe açığıyla daha da doğrulandı.¹⁰⁹ Hamburg'daki Warburg'lar gibi, Rothschild'lerin de Alman hükümetinin donanma inşasını sınırlandıracak bir tür anlaşma arayışına girmesini beklemesine pek şaşmamak gerekir.¹¹⁰ 1911'deki ikinci Fas krizi Berlin piyasasının dış sermaye çekilmeleri karşısındaki zayıflığını vurguladı.¹¹¹ Yani, bankerler Almanya'yı güçlü değil, zayıf görmekteydi.

Amerikalı diplomat John Leishman 1913 Ordu Yasa Tasarısı'nın önemini iyi anlayan başka bir dış gözlemciydi:

Başarılı bir savaşın bile Almanya'yı ticari gelişiminde elli yıl geriye iteceğine dair bizzat en yüksek çevrelerde ağır basan kanaat doğrultusunda, Almanya'nın hareket tarzına herhangi bir ülkeyle savaşa tutuşma yönünde gizli niyetlerin yol açmadığı görüşüne oldukça yakın olmama karşın, İmparator'un girişiminin diğer devletlerin kafasında kuşklar uyandıracığı kesindir. Alman kuvvetindeki artışı hiç kuşkusuz hem Fransız, hem de Rus ordusunda nispi bir artış izleyeceğinden, Alman hükümetinin muazzam ölçüde artan yüklerle orantılı olarak bir avantaj elde etmeyi nasıl hesaplayabildiğini kavramak zordur; zaten aşırı vergi alınan halkın böylesine ağır bir yüke nasıl bu kadar uysalca boyun eğebildiğini anlamak ise daha da zordur.

Almanya içinde bulunduğu durumdan dolayı, her tarafta askeri güçlerce kuşatılmışken belli bir askeri güç sağlamaya haliyle mecbur kalsa da bu savunma ya da sözde sigorta ciddi ekonomik karışıklıkların getireceği büyük risk göze alınmadan çok fazla ileriye götürülemez...

Bununla birlikte, Leishman "güçlü bir askeri parti"nin "hükümetçe gösterilen barışçı çabalara rağmen ülkeyi bir savaşa sürükleyebileceği ve mevcut Alman imparatoru kadar ehil ve uzak görüşlü olmayan bir hükümdarın bazı durumlarda savaş partisinin baskına direnemeyebileceği" korkusunu taşımaktaydı.¹¹² Amerikan büyükelçisi Walter Page Şubat 1914'te Dışişleri Bakanlığı'nı şöyle uyardı: "Bir devlet (muhtemelen Almanya) yakında iflasla karşı karşıya gelecek ve bundan en kolay çıkış yolu büyük bir savaş gibi görünecek. Savaş öncesinde iflas küçültücü olur; savaş sonrasında ise 'Şan' hesabına yazılabilir." Aşağı yukarı bu sıralarda büyükelçinin gözüne "Berlin Post'ta [...] Almanya'nın kısa bir süre sonrasına nazaran şu anda daha elverişli bir konumda olduğu gerekçesiyle hemen savaşa girmeyi ısrarla savunan" bir makale ilişti.¹¹³

109 RAL, XI/130A/2, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 2 Nisan 1908; RAL, XI/130A/3, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, 7 Ocak 1909.

110 Örneğin bkz. E. Dugdale, *German Diplomatic Documents*, c. III, s. 407.

111 Poidevin, *Relations économiques*, s. 635, 655-9.

112 Seligmann, "Germany and the Origins", s. 315 vd.

113 Agy, s. 318, 320.

Üstelik bunun zemini vardı. Asıl tehlike (Churchill'in sözleriyle) Alman hükümetinin "içerideki durumu yatıştırmaya" çalışmak yerine, "dış serüvenle bir kaçış yolu bulmaya" kalkışabilecek olmasıydı. Rothschild'ler de finansal kısıtlamaların Alman hükümetini "büyük ölçekte yeni askeri ve donanma harcamalarıyla karşılaşma" riski pahasına bile olsa, saldırgan bir dış politikaya kesinlikle yöneltebileceğini gördü.¹¹⁴ Sosyal demokrat lider August Bebel Aralık 1911'deki unutulmaz bir Reichstag konuşmasında esas itibarıyla aynı noktaya işaret etti:

Bütün taraflarda silahlanma ve yeniden silahlanma sürecek, ta ki bir gün dehşetin sona ermesinden ziyade sonu gelmez dehşete varılincaya kadar. [...] Şöyle de diyebilirler: Bakın, daha uzun süre beklersek, daha güçlü taraf yerine daha zayıf taraf durumuna düşeceğiz. [...] Burjuva dünyası tanrıların alacakaranlığı ufukta görünüyor.¹¹⁵

Bu analiz fazlasıyla kurnazcaydı. Moltke'nin Mart 1913'te "İşler öylesine tırmandırılmalı ki savaş muazzam silahlanmadan, finansal yüklerden, siyasal gerginliklerden bir kurtuluş olarak görülsün" savını ortaya atması boşuna değildi.¹¹⁶

Haliyle, Birinci Dünya Savaşı'nın iç kaynaklı sebepleri artık revaçta değil.¹¹⁷ Bununla birlikte, (iç siyasetin önceliğinden olmasa bile) savaşın iç kaynaklı sebeplerinden başka bir anlamda söz etmeyi sürdürmek geçerli gibidir: Çünkü Almanya'nın askeri kabiliyeti üzerinde iç şartların belirlediği finansal kısıtlama, Alman genelkurmayının 1914'teki hesaplarında can alıcı bir (belki de asıl) etkendi.

LUDENDORFF'UN "TERSİ OLSAYDI" SENARYOSU

Almanya daha az para "darlığı" çekebilir miydi? İki hesaplama siyasal tıkanıklığın yaşanmaması halinde, bunun ekonomik bakımdan mümkün olduğuna işaret eder. 1913 Ordu Yasa Tasarısı beş yılda 1,9 milyar markı aşkın maliyetle ordu mevcudunda 117.000 kişilik artışı öngörmekteydi; böylece 1913 bütçesine ilave yük 512 milyon markı bulmaktaydı. Orantılılık esasından hareketle hesaplandığında, Büyük Tezkere'de ana hatlarıyla ortaya konulan ve 300.000 kişilik bir asker artışı öngören Ludendorff aza-

114 RAL, XI/130A/1, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 28 Ocak 1907.

115 Bkz. Mommsen, "Topos of Inevitable War", s. 23-44.

116 Ferro, *Great War*, s. 32.

117 Örneğin bkz. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik*, s. 1.

mi planı beş yılda 4,9 milyar markı aşkın maliyet getirecekti; 1913-14 yılı açısından bunun anlamı askeri harcamalarda ilave 864 milyon marktı. Bu durum Alman savunma bütçesini mutlak rakamlarla Rus bütçesinin yaklaşık yüzde 33 yukarısına çıkaracaktı; ama ister (yüzde 5,1'e yükselecek olan) GSMH oranı olarak, isterse toplam kamu harcamalarıyla bağlantılı olarak ölçülsün, nispi rakamlarla Alman harcamaları diğer devletlerinkinden pek fazla olmayacaktı.

Bunun nasıl finanse edilmiş olabileceğini de tasarlamak mümkündür. Artış sırf borçlanmayla karşılanmış olsaydı, Alman borçları yine de GSMH'nin kesri olarak Fransız ve Rus borçlarından daha az olacaktı; borç ödemeleri de yerel olmayan harcamaların kesri olarak Fransız ve İngiliz borç ödemelerinden daha az olacaktı. Alternatif bir yol olarak, *Wehrbeitrag* ["savunma katkı payı"] 996 milyon marktan 2.554 milyon marka ve sermaye kazancı vergisinin yıllık getirisi 100 milyon marktan 469 milyon marka çıkarılmış (ya da ek dolaysız vergiler getirilmiş) olsaydı, söz konusu artış sırf dolaysız vergilerle finanse edilebilirdi. Bu sadece Alman dolaysız vergilerini GSMH oranı (yüzde 3,3) olarak İngiliz dolaysız vergileriyle aynı düzeye çıkaracak ve kamu harcamalarının yüzdesi olarak yine de düşük kalmasını sağlayacaktı. Bir başka deyişle, siyasal bakımdan imkânsız olmasına karşın, Ludendorff'un Büyük Tezkeresi'nde öngörülen askeri harcama artışı Almanya'nın rakiplerinin bütçelerine göre tanımlanan ekonomik olabilirlik sınırları içindeydi. Eklenebilecek başka bir husus, Reichsbank'ın daha geniş bir para politikası artan silah harcamalarını finanse etme zorluğunu kısa vadede hafifletebilirdi. Bir ekonomik gerileme döneminde altın stoklamakta olan Reichsbank, asgari rezerv oranını tehlikeye atmaksızın hazine bonolarının yüklüce bir kısmını kolaylıkla satın alabilirdi.¹¹⁸

Böyle "tersi olsaydı" hipotezleri genelde tarihçilerce geçerli sayılır. Kaldı ki Temmuz 1914'ten sonra fiilen olup bitenleri göz önünde tutarak da aynı sav ileri sürülebilir. İleride göreceğimiz üzere, savaşın çıkmasıyla birlikte savunma harcamaları üzerindeki mali ve parasal kısıtlamaların çarçabuk aşılması Reich'in daha önce yapmış olabileceği şeyleri ortaya koyar. Nitekim 1917'ye varıldığında, toplam kamu harcamaları GSMH'nin yüzde 70'inin üzerine çıkmıştı, Reich'in gelirlerdeki ve harcamalardaki payı hızla yükselmışti ve Reichsbank hükümete yüksek düzeyde kısa vadeli krediler açarak savaş seferberliğini desteklemekteydi.¹¹⁹ O sırada gerileyen üretim ve yükselen enflasyon Alman ekonomik gücünün sınırlarını

118 Zilch, *Die Reichsbank*, s. 69-133; Hentschel, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik*, s. 136-43.

119 Roesler, *Finanzpolitik*, çeşitli yerlerde.

göstermeye elbette başlamıştı. Ama Reich'ın üç yıl boyunca üç cephede topyekûn savaş yürütmenin maliyetini kaldırabilmesi, savaşı *önlemenin* çok daha düşük maliyetini güçlük çekmeden kolayca kaldırmış olabileceğine işaret eder. Savaş getirdiği ulusal dayanışmaya dayalı ruh hali olmadan bunun siyasal bakımdan imkânsız olduğunun ortaya çıkması, Wilhelm Almanyası'nın çokça eleştirilen militarizminin pratik açıdan zayıflığını gösterir. Paradoksal sonuç şudur: Temmuz 1914'ten önceki Alman askeri harcamalarının daha yüksek olması (bir başka deyişle *daha* militarist bir Almanya) Birinci Dünya Savaşı'na yol açmak şöyle dursun, onu önleyebilirdi.

6 - İnsanlığın Son Günleri: 28 Haziran-4 Ağustos 1914

NİÇİN BOSNA?

Diplomasi tarihçisi için 1914 gerek devlet adamlarının, gerekse araştırmacıların gözde şaşırtıcı sorununa ilişkin bütün çözümlerin en şiddetlisiydi: “Doğu Sorunu”,¹ yani hem büyük devlet rekabetinin, hem de Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa’dan çıkarmaya yönelik Balkan milliyetçiliğinin devreye girdiği uzun süreli mücadele. Sorun şuydu: Türklerden sonra kim gelecek? 19. yüzyılın büyük bölümünde Rusya’nın en saldırgan devlet olduğu ve köklü ama epeyce şaşkın rakibi Avusturya’nın Britanya’yla ve Fransa’yla birlikte ona karşı saf tutmaya yöneldiği bir mücadeleydi bu. “Yakındoğu” (“Ortadoğu” ve “Uzakdoğu” çeşitlemelerinin aksine, günümüzde kullanımdan düşmüş bir ibare) aynı zamanda deniz savaşına elverişli bir yerdi; İngiliz filosu için Cebelitarık’tan Çanakkale Boğazı’na salınarak yol almaktan daha kolay bir şey yoktu. Ancak bölge bütün ilgili tarafların 1854-55’te Sivastopol’de ve altmış yıl sonra Gelibolu’da farkına vardığı üzere, askerlik açısından sağlıklı bir yerdi. Ruslar da İstanbul’a doğru ilerleyişlerinin Plevne’de durdurulduğu, böylece ikinci bir Kırım Savaşı riskinin azaldığı 1877’de aynı tecrübeyi yaşadı.

Prusya ve ardından Almanya 19. yüzyıl boyunca bu oyunda neredeyse hiç rol oynamadı. Bismarck akılcıca bir tutumla Pomeranyalı ağır piyadelelerinin kemiklerini daha kuzeydeki ülkelerde kullanmak üzere sakladı. Fakat yüzyılın dönümünde yeni bir saflaşma ortaya çıktı. Karadeniz’de ciddi bir Rus donanma varlığının yokluğunda, Britanya’nın çok eski mesele olan Boğazlar üzerinde denetime ilgisi kaybolma yolundaydı. Buna karşılık, Almanya Türkiye’ye ekonomik ve siyasal bir ilgi duymaya başlamıştı ve bunun sembolü de tasarlanan Berlin-Bağdat Demiryolu’ydu. Belki en önemli gelişmeyle, 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminden kurtulup bağımsızlığa kavuşan (ya da kavuşturulan) Balkan devletleri daha atak ve daha özerk politikalar izlemeye koyuldu. Rusya 1886’da (bir “Büyük Bulgaristan” yaratma yönündeki kendi çizgisinden çok farklı olmasa bile) kendi başına bir politika izleme belirtileri gösteren Bulgar kralını alıkoyup hizaya getirebilmişti. Sırp hükümeti ise asla St. Petersburg’a bu kadar tabi değildi; politikası saldırganlığı

1 Özellikle bkz. Schulte, *Vor dem Kriegeausbruch 1914*; Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht*.

varacak ölçüde milliyetçi ve yayılmacıydı. Sırlar Yunanistan'ın 1820'lerde Mora'da, Belçika'nın 1830'larda Flandr'da, Piemonte'nin 1850'lerde İtalya'da ve Prusya'nın 1860'larda Almanya'da yaptığı'nın aynısını, 1900'lerde Balkanlar'da yapma peşindeydi: "Güney Slav" milliyetçiliği adına topraklarını genişletmek.

Ne var ki küçük devletlerin bağımsızlığa kavuşma ya da büyüme konusundaki başarısı ya da başarısızlığı her zaman büyük devlet siyasetinin getirdiği saflaşmaya bağlıydı. Asıl önemli nokta Leopold von Ranke'nin "beşler" olarak adlandırdığı büyük devletler arasındaki denge ya da dengesizlikti. Dolayısıyla Yunanlar ve Sırlar 1820'lerde ancak bu devletlerin izin verdiği ölçüde Türklere karşı (kısmen) başarılı olabildi. Yeni devletler yaratmanın tipik yolu, Yunanistan'ı başında bir Alman kralın bulunduğu uysal bir monarşiye çeviren 1830 uluslararası mutabakatıydı. Aynı şey 1830'larda Belçikalılar Hollanda'dan koptuğunda yaşandı: Büyük devletlerin çatışan çıkarları arasında uyum ancak 1839'da yeni devlete tarafsızlık statüsü veren belirleyici mutabakatla sağlanabildi. 1856'da Boğdan ve Eflâk eyaletlerinden Romanya'nın yaratılması (Kırım karmaşasının yegâne kalıcı sonucu) başka bir örnekti.

Buna karşılık, Piemonte ve Prusya uluslararası anlaşmazlıktan ve ilgisizlikten yararlanan taraflardı. Cavour Kuzey İtalya konfederasyonu hedefine III. Napoléon'un desteğiyle ulaştı; ardından Papalık devletleri, Napoli ve Sicilya'nın elde edilmesi, az sayıdaki gerçek milliyetçinin (Garibaldi'nin Binler Seferi'yle) başarılı olduğu nadir olaylardan biriydi. Prusya kısmen Danimarka, Avusturya ve Fransa'yı yenilgiye uğratarak, ama esas olarak Britanya'nın ve Rusya'nın itirazda bulunmaması sayesinde Alman Reich'ını yarattı. Bulgar bağımsızlığı İngilizlerin müdahale tehditleriyle küçültülen bir Rus projesiydi: Bir serüven ürünü olan Doğu Rumeli devletliğinin kısa ömürlü olması ve Makedonya'da Osmanlı yönetiminin sürmesi bu yüzdendi. Daha sonraları Norveç kimsenin umursamamasından yararlanarak, İsveç'ten bağımsızlığını elde etti. Bütün yeni devletlerin monarşiler olması ve yeni tahtlardan çoğuna yerleşik kraliyet ailelerinin çocuklarının oturması, milliyetçiliğin devrimci potansiyelinin hedefe varmaktan ne kadar uzak kaldığının bir belirtisiydi. Avrupa'da sadece iki yeni cumhuriyet kuruldu: Her ikisi de köklü ulus-devletler olan Fransa (1870) ve Portekiz (1910).

Üstelik yeni devletlerin hiçbiri Mazzini hayaline uyacak şekilde etnik bakımdan homojen ve kapsayıcı ulus-devletler değildi. Belçika bir dil çorbasıydı; Romanya dışında kalan bir sürü Rumen vardı; İtalyanca konuşan ya da kendini İtalyan hisseden İtalyanlar çok azdı (özellikle bir Piemonte sömürgesi haline gelen güney bölgesinde); yaklaşık 10 milyon Alman zaten üniter bir ulus-devlet değil, bir federasyon olan (üstelik çeşit çeşit Polonyalıları ve Da-

nimarkalıları barındıran) Reich'in sınırları içinde yaşamamaktaydı. Dahası, başarıya ulaşan her devlet inşa projesinin yanında, başarısızlığa uğrayan bir proje vardı. İrlandalılar savaş çıktığında bu hedefin eşiğine kadar gelmekle birlikte, parlamentolarını ("özyönetim") geri almayı dahi başaramadılar. Polonyalıların kahramanlık özelemleri yine Rusya ve Prusya tarafından bastırıldı: Dört kez (1772, 1793, 1795 ve 1815) bölüşülen Polonya'nın 1830'da ve 1863'te bağımsızlığa dönük iki nafile girişimi Çarlık ordusunca ezildi. Macaristan tavizsiz Macar şovenizmine katlanmaya mecbur kalan Hırvatlar, Rumenler ve Almanlar için özyönetim uzak bir rüyaydı. Başka bazı azınlıklar daha da sıkı Rus denetimi altındaydı: Finliler, Estonyalılar, Letonyalılar, Litvanyalılar, Ukraynalılar vb. Atlantik'in öbür yakasında yeni bir devlet kurulur kurulmaz yıkıldı: Güney Konfederasyonu ABD'den bağımsızlığını elde etmeyi başaramadı. Bismarck Alman "iç savaş"ını kazanırken, Jefferson Davis Güney'in "birleşme savaşı"nı kaybetti.

Daha sonra bazıları benimseyecek olsa da 1914'ten önce ulusal bağımsızlık istemeyen etnik azınlıklar da vardı. Örneğin, Avusturya-Macaristan'daki Çeklerin ve Slovakların, az sayıda Siyonist dışında Yahudilerin tutumu öyleydi. Başka bir çokuluslu krallıktaki İskoçların çoğunluğu Birlik'ten ve İmparatorluk'tan bariz maddi yararlar sağlamaktaydı; milliyetçi duygudan fena halde yoksun oluşları Çekleri bile hayrete düşürecek. Slavie ve Aberdeen takımları arasında (Jaroslav Hašek'in unutulmaz bir tasvirle anlattığı) bir futbol maçından sonraki ağırlama yemeğinde, Çek ev sahipleri İskoç konuklarına "Çek halkının uyanışı"nı sergileyerek, Hus, Havlíček ve Aziz Jan Nepomucký gibi ulusal kahramanlarını tanıtarak ve Çek ulusal marşını okuyarak bir kültürel alışverişe girmeye çalışırlar. Ülke aşkıyla değil, para (günde 2 sterlin) için futbol oynayan İskoçlar ise Havlíček'in eski bir Slavie oyuncusu olduğunu sanırlar ve "seyyar satıcı güzel bir kızla ilgili açık saçık bir şarkı"yı bağıra çağırarak söylerler.²

Son olarak, milliyetçiliğin ilk ilkelerine karşı koyan aykırı devletlerin ve devletçiklerin varlıklarını sürdürdüklerini de unutmamalıyız: Çok-dilli bir konfederasyon olan İsviçre'yle ya da ufak bir bağımsız düklük olan ve Belçika'yla aynı uluslararası statüyü taşıyan Lüksemburg. Milliyetçilik adına Bosna-Hersek'in aynen kalması için direten karşı konulmaz bir kuvvet yoktu: Dinsel açıdan heterojen olan bu eyalet önceleri Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıyken, Berlin Kongresi'nin 1878'deki kararıyla Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilip yönetildi ve 1908'de incorporated ("ortak" Avusturya-Macaristan Maliye Bakanlığı'nın denetiminde tahta ait bir bölge olarak) resmen Habsburg monarşisine katıldı.

2 Hasek, "Sporting Story" (1911), s. 67 vd.

Avusturyalılar Bosna'ya asker ve bürokrat yığdı, haydutluğun kökünü kazıdı, 200 ilkokul açtı, 1.000 kilometre demiryolu ve 2.000 kilometre karayolu inşa etti ve beyhude bir çabayla tarımı geliştirmeye çalıştı. (Bir köye damızlık olarak gönderilen iyi cins bir yabandomuzu Noel için kesilip kızartıldı.) 1910'da bir Bosna parlamentosu oluşturuldu. Hatta üç farklı dinsel topluluğu topluca *Bošnjaci* kimliğini benimsemeye ikna etmek üzere nafile bir uğraşa girildi. Çabalar boşunaydı. Ortodoks, Katolik ve Müslüman toplulukların hemfikir olduğu tek şey, Avusturya yönetimini umursamamaktı; nitekim terörist bir öğrenci grubu olan Mlada Bosna ("Genç Bosna") içinde her üç dinsel topluluğun mensupları vardı. Avusturyalılar sıkıştırdıkça, genç teröristlerin kararlılığı daha da arttı. Arşidük Francis Ferdinand ve karısı Hohenberg düşesi Sophie (sadece ulusal Vidovdan Yortusu'na değil, Kosova Muharebesi'nin yıldönümüne denk gelen) 28 Haziran'da Sarajevo'yu ziyaret etmeye karar verince, Mlada Bosna üyeleri onları öldürmek için bilendi. İkinci girişimde ve tarihteki en meşhur yol şaşıрма olayı sayesinde, veremli bir Sırp öğrenci olan Gavrilo Princip bu işi başardı.³ Sırp hükümeti suikastı planlamış değildi; ancak Princip ve şürekâsı Sırp Askeri İstihbarat şefi Albay Apis'le bağlantıları olan pan-Sırp derneği Kara El'den hiç kuşkusuz yardım almıştı. Apis'in üstleri Bosna-Hersek'i krallıklarına katma şanslarının askeri bakımdan üstün Avusturya-Macaristan'la bir savaş sonucunda artmayacağını gayet iyi bilmekteydiler. Buna karşılık, genel bir Avrupa savaşının işlerine yarayacağını da farkındaydılar. Bir Sırp gazeteci Belgrad'daki İngiliz elçiye daha 1898'de (birinci Lahey Barış Konferansı arifesinde) şunu söylemişti:

Silahsızlanma fikri hiç de halkımızın hoşuna gitmiyor. Sırp ırkı yedi ya da sekiz farklı yabancı yönetim altında bölünmüş halde ve bu durum devam ettiği sürece memnun olamayız. Gerçekleştiği anda genel yangından kendi adımıza bir şey kapma umuduyla yaşamaktayız.⁴

Sırp dış politikası Lenin'in "ne kadar kötüleşirse, o kadar iyi" düsturunun bir tür milliyetçi versiyonuydu. "Ah, evet, Avusturya-Macaristan'ın dağılması Türkiye'nin tasfiyesiyle aynı zamana denk gelirse, çözüm büyük ölçüde basitleşir," demişti Sırp dışişleri bakanı.⁵ Ne var ki bunun olması için bir Avusturya girişimi en azından bir Rus tepkisine zemin hazırlamalıydı.

3 Malcolm, *Bosnia*, s. 133-55. A. J. P. Taylor durumu şu unutulmaz sözlerle açıklar: "İngiliz kraliyet ailesinden bir kişi de İrlanda sorunu doruğundayken, Aziz Patrick Yortusu'nda Dublin'i ziyaret etseydi, aynı şekilde vurulmayı bekleyebilirdi". *Struggle for Mastery*, s. 520. Aslında Sırp hükümeti bu ziyaretten vazgeçilmesi için Avusturyalıları uyardı; suikastın tertipçisi olsaydı, böyle bir davranışa girmezdi. Olayın anlatımı için ayrıca bkz. Davies, *Europe*, s. 877 vd.

4 G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. I, s. 220.

5 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 485.

Oysa 1908'den önce Balkan istikrarsızlığının büyük devletler düzeyinde yarattığı ciddi sonuçlar yoktu. Avusturya ve Rusya 1897'den beri bölgeyle ilgili anlaşmazlığa düşmemede mutabıktı. Nitekim Avusturya Dışişleri Bakanı Baron Aehrenthal, Bosna'yı ilhaka girişmeden önce Rus mevkidaşı Aleksandr İzvolski'ye danıştı. Bunun karşılığında Boğazlar'da beklediği tavizi Avusturya'nın sağlayamayacağını gecikmeli olarak fark eden İzvolski'nin 1908-1909'da ilhakın uluslararası bir konferansta onaylanmasını talep etmesi elbette bir kızgınlık belirtisiydi. Balkan kavgalarına öteden beri seyirci kalan Almanya, bu kez Viyana'ya güçlü destek verdi. (II. Wilhelm döneminin ilk yıllarında Caprivi'nin "yeni çizgi" yönündeki kısa süreli denemesinden beri ilk kez karşılaşılan bir durumdu bu.)⁶ Moltke hemen Conrad'a teminat verdi: "Rusya seferberlik ilan ettiği anda, Almanya da seferberlik ilan edecek ve şüphesiz bütün ordusunu harekete geçirecektir."⁷ Ancak Alman müdahalesinin doğrudan etkisi savaş riskini artırmaktan ziyade azaltmak oldu: Ruslar, Japonya karşısında küçük düşmeden kısa bir süre sonra başka bir savaşa hazır olmaktan uzaktı ve ne Fransa'nın ne de Britanya'nın bu işe sıcak baktığının açığa çıkması üzerine geri adım attı. Karadağ'ın ve Yunanistan'ın yardımıyla Sırbistan ve Bulgaristan'ın Türkleri (Berlin Kongresi'yle Osmanlı yönetiminde kalmış) Kosova, Makedonya ve Novi Pazar sancağından çıkardığı Birinci Balkan Savaşı'nın ardından, 1912 sonbaharında benzer bir şey yaşandı. Poincaré'nin "Rusya savaşa girerse, Fransa da girecektir," diye açıkça belirtmesine ve Kiderlen'in Avusturyalıları "koşulsuz [...] destek" sözünü vermesine karşın, işin doğrusu ne St. Petersburg ne de Viyana savaşa tutuşmaya niyetliydi. Aehrenthal'ın ardılı Kont Berchtold şartlarını (Arnavutları bile şaşırtan bağımsız bir Arnavutluk ve Sırpların Adriyatik kıyısında bir liman oluşturmaya yasak) belirtince, Sazonov Sırlara ikinci hususta diretmeleleri halinde Rus desteği alamayacaklarını kesin dille iletti. (Rusların bir antlaşma gereğince bir savaşta Sırbistan'a yardımla bağlı olmadığını belirtmek gerekir.)⁸ Rusların normal olarak yılın sonunda askerliği bitecek olan erleri orduda tutmakla silahlıanma yarışında peyi yükselttiği doğrudur ama bu bir tür refleks hareketiydi. Asıl endişe kaynağı (uzun süredir Rus denetiminden çıkmış) Bulgarların İstanbul'a kadar ilerleyip bahiste öne geçme ihtimaliydi. Bethmann Şubat 1913'te Berchtold'a şunu söyledi: "Bence, bizim için daha elverişli şartlarda bu çatışmaya girme ihtimali çok uzak olsa bile varken, [...] zorla bir çözüm bulmaya kalkışmamız tahmin edilemez sonuçlar doğuracak

6 Avusturya-Macaristan açısından gelişmenin arka-planı için ayrıca bkz. S. Williamson, *Austria-Hungary and the Coming of the First World War*, Leslie, "Antecedents of Austria-Hungary's War Aims", s. 307-94.

7 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 453.

8 Davies, *Europe*, s. 881.

bir hata olur.”⁹ Bulgaristan Haziran 1913’te (fena halde kaybedeceği) savaşa girerek Makedonya’yı Sırbistan’dan (ve Selanik’i Yunanistan’dan) koparmaya çalıştığında, Alman şansölyesi “Viyana’nın Büyük Sırbistan *kâbusu* yüzünden barışın bozulmasına izin vermeyeceği” umudunu dile getirdi.¹⁰ Berchtold’un yapmaya hazır olduğu en fazla şey, Sırları Arnavutluk topraklarından çıkarmaktı.

Peki, 1914’te ne değişti? Kısmen General Liman von Sanders başkanlığındaki Alman askeri heyetinin İstanbul’a gidişinin işaretini verdiği üzere, Almanların Türkiye’ye dönük doğrudan ilgisi. Bu gelişme mali durumu Boğazlar yoluyla tahıl ihracatına bağlı olan ve Karadeniz filosu zayıfladığı için Balkan savaşları sonrasında Türkiye kadar kırılganlaşan Rusları ürküttü. Nitekim Ocak 1914’teki Fransız-Rus demiryolu anlaşmasının ve altı ay sonra Duma tarafından onaylanan silahlanma programının gerekçelerinden biri buydu. Pervasızca savaşkan Conrad’ı o zamana kadar dizginlemiş olan Francis Ferdinand’ın devre dışı kalışı gidişatı bir ölçüde değiştirdi. Ama asıl belirleyici olan şey, “Güney Slavlarının Piemonte’si”nin yarattığı tehdide son vermek amacıyla Sırbistan’a yönelik bir Avusturya askeri darbesini destekleme, hatta tahrik etme yönündeki Alman kararıydı. Francis Joseph’in ifadesiyle, amaç “Sırbistan’ı Balkanlar’da bir siyasal etken [...] olmaktan çıkarmak”tı. Gerek Kayzer gerekse Bethmann Habsburg büyükelçisi Kont Szögyéni-Marich’e ve Berchtold’un özel olarak gönderdiği Kont Hoyos’a açık bir güvence verdi: “İş Avusturya ve Rusya arasında bir savaş noktasına varsa bile [...] Almanya bizim yanımızda duracak.”¹¹ Tarihçi için muamma Berlin’deki hükümetin aslında bir Avrupa savaşına yol açacağı yönündeki bolca belirtiye rağmen, bu girişimde niçin ısrar ettiğini açıklamak olmuştur hep.

KUMARBAZLAR

Temmuz ayı boyunca çatışmanın yerel düzeyde kalacağı umudunun Alman karar alıcılar tarafından defalarca ifade edildiği doğrudur. Bir başka deyişle, Avusturya bir Rus müdahalesine fırsat kalmadan Sırbistan’ı haklayacaktı.¹² Ne var ki böyle özelemleri başka kaynaklarda daha genel bir yangın olasılığına sıkça işaret eden imalarla bağdaştırmak zordur. Örneğin, Şubat 1913’te Bethmann Sırbistan’a karşı önleyici bir savaş fikrini “Rus müdahalesinin [...] Üçlü İttifak’ı Üçlü Antant’la karşı karşıya getiren [...] savaşa ben-

9 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 495.

10 Agy., s. 497.

11 Agy., s. 521. Krş. S. Williamson, *Austria-Hungary and the Coming of the First World War*, s. 195 vd.

12 Çok sayıdaki örnekten biri olarak, Biedemann’ın 17 Temmuz’da Dresden’e gönderdiği rapor için bkz. Geiss, *July 1914*, belge 28.

zer bir çatışmaya yol açacağı ve Almanya'nın Fransız ve İngiliz saldırısının ceremesini çekeceği" gerekçesiyle reddetmişti.¹³ Kayzer'in önleyici bir savaştan söz ettiği Max Warburg'un Rusya, Fransa ve Britanya'ya karşı bir savaşta kastettiğini açıkça varsayması çarpıcıdır – hem de Britanya'yla sömürge meselelerinde bir yakınlaşma arayışı içinde yer almasına karşın. Almanların Sırbistan'a yönelik bir Avusturya hamlesinin Almanya tarafından desteklendiğinde büyük çaplı bir Avrupa savaşına yol açmasından korkmaları için haklı bir sebep vardı. Sazonov Avusturya ultimatومunun yayımlandığı andan itibaren Rusya'nın tepki göstereceğini açıkça belirtmişti. Grey de Aralık 1912'de belirlenen İngiliz tutumunu 25 ve 29 Temmuz 1914'te tekrar ifade etmişti: "Bir devlet olarak Fransa'nın konumu" tehdit altına girdiğinde, İngiltere kenarda durmayacaktı.¹⁴ Savaşın yerel düzeyde kalmayacağı yönünde bu belirtiler göz önünde tutulduğunda, Berlin'in geri adım atması için bolca fırsat vardı.¹⁵ Ancak ilk başta İngilizlerin barışı korumaya dönük girişimlerine, Almanya samimiyetten son derece uzak bir destek verdi sadece.¹⁶ Almanlar bastırarak Avusturya'yı acele etmesi için sıkıştırdı ve 26 Temmuz'dan sonra diplomatik alternatifleri açıkça reddetti.¹⁷ Gidişattan ancak son anda ürkmeye başladı: Önce Kayzer'in 28 Temmuz'da¹⁸ ve ardından Grey'in 29 Temmuz'da Alman büyükelçisi Prens Lichnowsky'ye uyarısını öğrendikten sonra, Bethmann Avusturyalıları frene basmaya ikna etmek için telaşla uğraştı.¹⁹ Berchtold buna ayak uydurmaya çalıştı; ama sonuçta Alman ordusu çatışmayı başlatan seferberlik talimatlarını, ultimatoları ve savaş ilanlarını bir ikna ve gözdağı bileşimiyle sağladı.²⁰

Rusya'nın kısmi ya da tam seferberlik kararının çatışmayı başlatmada kendince rol oynadığı elbette ileri sürülen bir savdır.²¹ Ne var ki bu seferberliğin Almanlarca ilan edilenle aynı olmadığı ve savaşta amaçlamadığı yolundaki Rus savı, özel görüşmelerde Moltke'nin ve Bethmann'ın kabul etmiş olduğu bir husustur. Almanların 27 Temmuz itibariyle başlıca kaygısının, bizzat Müller'in ifadesiyle "Rusya'yı kabahatli duruma düşürmek ve ardından savaş girmekten kaçınmamak", bir başka deyişle, Rus seferberliğini Almanya'ya

13 Agy., s. 44. Schoen'in 18 Temmuz 1914'te anlattığı çok kötümser değerlendirmeleri karşılaştırmak için bkz. agy., belge 33.

14 Agy., belge 97, 98, 99, 122, 130.

15 Agy., belge 100, 108, 128, 129, 130, 135, 163, 173, 174.

16 Agy., belge 95.

17 Agy., belge 96, 101, 110, 165.

18 Agy., belge 112, 131; Schmidt, "Contradictory Postures", s. 149.

19 Geiss, *July 1914*, belge 130, 133, 134, 143.

20 Agy., belge 125, 168, 171, s. 266, 270, 364; Ritter, *Sword and the Sceptre*, c. II, s. 247-75; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 207.

21 Turner, "Russian Mobilisation", s. 252-68.

yönelik bir saldırının kanıtı gibi sunmak olduğu açıktır.²² Alman askeri istihbaratı Rus seferberliğine ilişkin kanıtı ortaya koymakla, savaş sırasındaki ilk casusluk başarısını elde etti. “Savaşa hazırlık dönemi”nin 25 Temmuz gecesi ilan edildiğine dair ilk bulgular Berlin’e 27 Temmuz Pazartesi sabahı ulaştı; oysa Bethmann önceki gün öğleden sonra Lichnowsky’ye iletisinde, “güvenilir [bir] kaynak”tan alınan bu yöndeki “teyit edilmemiş haberler”i aktarmıştı.²³ Çar’ın genel seferberlik talimatı verdiğine ilişkin ilk raporlar Berlin’e 30 Temmuz akşamı vardıysa da Moltke ancak ertesi sabah buna ikna oldu; hatta o zaman bile kırmızı Rus seferberlik afişlerinden birinin ele geçirilmesi ve telefonda yüksek sesle okunması için ısrar etti.²⁴ Bir saat sonra Almanlar “yakın savaş tehlikesi” durumunu ilan etti.

Almanlar niçin böyle davrandı? Diplomasi tarihçisince buna verilebilecek en iyi cevap, yüzyılın dönümünden beri açıkça Berlin’in aleyhine çevrilmiş olan Avrupa ittifaklarının yapısıyla ilgilidir. Rusya, Fransa ve İngiltere anlaşabilecekleri hususları bulmayı başarırken, Almanya antantlar sağlamada defalarca başarısızlığa uğramıştı (ya da bunu tercih etmişti). Almanlar kazandıkları müttefikler hakkında bile kuşkuluydu: Gerileyen Avusturya ve güvenilmez İtalya. Dolayısıyla Almanların Balkanlar konusundaki bir kapışmayı mevcut kırılğan ittifakı korumanın, ayrıca mümkün olursa Rusya karşıtı bir Balkan ittifakı yaratmanın ve hatta belki Üçlü Antant’ı bölmenin aracı olarak gördükleri ileri sürülebilir.²⁵ Böyle hesaplar hiç de gerçekçilikten uzak değildi. Olayların kanıtladığı üzere, Üçlü İttifak’ın güvenilirliğinden kuşklanmak için sağlam sebep vardı; özellikle İngiltere açısından Üçlü Antant sahiden kırılıyordu.²⁶ Temmuz Krizi’nin başlamasından önce bile, Woodrow Wilson’ın Avrupa’ya elçi olarak gönderdiği Albay House “Almanya’nın asıl isteğinin İngiltere’nin Üçlü Antant’tan kopması” olduğunun farkına vardı.²⁷ Rusya’ya verilen Fransız desteği bile, Büyükelçi Maurice Paléologue ve Joffre tarafından coşkuyla ifade edilmekle birlikte, 30 Temmuz’da ve 1 Ağustos’ta bocalar gibi oldu.²⁸ Dolayısıyla Bethmann’ın ve Jagow’un Belçika açısından

22 Agy., s. 205 vd; Geiss, *Der lange Weg*, s. 320; Pogge von Strandmann, “Germany and the Coming of War”, s. 120.

23 Albertini, *Origins*, c. II, s. 343.

24 Trumpener, “War Premeditated”, s. 69 vd, 80 vd. Doğu ve Batı Prusya’da konuşlanmış üç kolordu komutanından biri olan General Hermann von François, 30 Temmuz sabahı şifreli karısını “müziğin” başlamak üzere olduğu konusunda uyardı. Bir Rus seferberlik afişini sınırdan gizlice geçiren ajan, Pinkus Urwicz adında Polonyalı bir tüccardı. Bunun St. Petersburg’daki Alman büyükelçiliğinden haberi teyit eden bir telgrafla aşağı yukarı çakışması, olaydan bir serüven hikâyesi çıkarmayı suya düşürür.

25 Schmidt, “Contradictory Postures”, s. 143 vd. Krş. Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 139 vd, 191 vd, 200; Geiss, *July 1914*, belge 30.

26 Geiss, *July 1914*, belge 162, 170, 175.

27 Seligmann, “Germany and the Origins”, s. 315.

28 Geiss, *July 1914*, belge 148, 176.

savaşın getireceği sonuçların gayet bilincinde olmalarına karşın, Üçlü Antant içinde Almanlar açısından İngiliz tarafsızlığı umudunu sürdürmeye yetecek ayrılık belirtilerini fark etmiş olmaları mümkündür. Belçika açısından karşılaşılabilecek riskleri biliyorlardı: Bizzat Jagow 28 Nisan 1913'te Reichstag Bütçe Komitesi'ne (ona has bir hüner olan anlamlı inkârlarından birini sergileyerek) Belçika'nın tarafsızlığına ilişkin bir güvence vermekten kaçınmıştı; gerekçesi ise bunun Fransızlara "bizi nerede beklemeleri gerektiğine dair bir işaret" verecek olmasıydı.²⁹ Ama o ve Bethmann bir diplomatik zaferin getireceği ödül için kumar oynama yolunu seçti.³⁰

Gelgelelim, bu saptamaların hiçbirisi Alman generallerin savaşa girmekte ve Üçlü Antant sağlam dursa bile savaşmayı sürdürmekte niçin o kadar kararlı olduklarını doyurucu biçimde açıklamaz; bu kritik noktadır, çünkü diplomatik kumarın boşa çıkmasından sonra seferberlik için bastıran onlardı. Askeri tarihçi, işte bu noktada Alman genelkurmayının Avrupa ordularının o zamanki ve ilerideki nispi güçlerine dair yaptığı ve ön alıcı ya da önleyici bir savaş savında esas aldığı kötümser hesaplara dayanan bir açıklama sunar. Aynı sav geçmişte defalarca reddedilmişti. Ama daha önce gördüğümüz üzere, 1914 yazında Moltke'nin Kayzer'i, sivil makamları ve Avusturyalıları, Fransa'daki ve daha da önemlisi Rusya'daki yeni silahlanma programlarının bir sonucu olarak, Almanya'nın birkaç yıl içinde onların insafına kalacağına ikna etmeye yönelik bir kampanya yürütmesiyle bir kez daha gündeme (*Tagesordnung*) geldi. Genelkurmay Başkan Yardımcısı Kont Georg Waldersee 3 Temmuz'da Rusya'nın hazırlıksızlığına değinerek, "Başarı şansı bizim için asla daha iyi olmayabilir," düşüncesini ileri sürdü. Kayzer üç gün sonra aynı görüşü tekrarladı: "Rusya şu anda askeri ve finansal bakımdan savaşa tamamen hazırlıksız durumda."³¹ Riezler 6-7 Temmuz'da askeri istihbaratın "yıkıcı bir tablo" sunduğunu kaydetti: "[Rusların] Polonya'daki stratejik demiryollarının tamamlanmasından sonra konumumuz savunulmaz hale gelecek. [...] Antant tamamen felce uğradığımızı biliyor."³² Szögyéni 12 Temmuz'da Alman savını Berchtold'a şöyle bildirdi: "Çarlık savaşa karar verirse, askeri bir bakış açısından pek hazır olmayacak ve hiçbir şekilde birkaç yıl sonra ulaşabileceği kadar güçlü olmayacak."³³ Jagow bu savı Londra'daki Lichnowsky'ye 18 Temmuz'da usulünce aktardı: "Rusya şu anda vurmaya henüz hazır de-

29 Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 279.

30 Erdmann, "Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs"; Erdmann, "War Guilt 1914 Reconsidered", s. 334-70; Zechlin, "Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg", s. 347-458; Jarausch, "Illusion of Limited War"; Hildebrand, "Julikrise 1914". Ayrıca bkz. Erdmann, "Hat Deutschland auch den Ersten Weltkrieg entfesselt" ve Zechlin, "Julikrise und Kriegsausbruch 1914".

31 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 180.

32 Agy., s. 203; Schmidt, "Contradictory Postures", s. 144.

33 Geiss, *July 1914*, belge 18.

ğil, [...] [ama] bütün uzmanların gözlemine göre, birkaç yıl içinde savaşmaya hazır olacak. O zaman asker mevcuduyla bizi ezecek; Baltık Filosu'nu ve stratejik demiryollarını inşa etmiş olacak.”³⁴ Jagow 25 Temmuz'da gazeteci Theodor Wolff'a şunları anlattı: “Ne Rusya ne de Fransa savaş istiyor. [...] Ruslar [...] silahlanma açısından hazır olmadıkları için, saldırıya kalkışmazlar; gidişatı oluruna bırakırsak, iki yıl içinde tehlike şimdikinden çok daha büyük hale gelir.”³⁵ Wolff'a “savaşın nasıl olsa yakında çıkacağını” kesin dille belirten Jagow'a göre, durum o sırada “çok eleverişli”ydi.³⁶ Dolayısıyla Moltke ertesi gün Berlin'e döndüğünde, zemin şu savı için zaten bayağı hazırды: “Fransa'nın ve Rusya'nın ordularını büyütme süreci henüz bitmediğinden, şimdiki kadar iyi bir darbeyi bir daha hiç indiremeyiz.”³⁷ Bethmann da nihayet ikna oldu: “Savaş mutlaka çıkacaksa, Antant'ın daha güçlü olacağı bir ya da iki yıl sonrası yerine şimdi olması daha iyi.”³⁸ Sonraki günlerde bocalama belirtileri gösterdiğinde ise, Moltke şunu hatırlatarak kararlılığını pekiştirdi: “Askeri durum bizim için her geçen gün daha elverişsiz hale geliyor ve muhtemel hasımlarımızın rahat bırakılarak daha da hazırlanmaları bizim açımızdan vahim sonuçlar doğurabilir.”³⁹ Böylece iki yıl sonrası yerine o yıl savaş yeg tutan yaklaşım, yarın yerine bugün seferberlik yaklaşımına dönüştü.

Almanların bu düşünce çizgisinde olduğu bir sır değildi. Bizzat Grey Temmuz 1914'te Alman bakış açısından, askeri dengenin daha da bozulmasından önce Rusya'ya ve Fransa'ya yönelik önleyici bir darbe mantığı üzerine iki kez yorumda bulundu:

İşin doğrusu şu ki geçmişte Alman hükümeti saldırgan niyetler taşıırken, [...] şimdi Rusya'daki askeri hazırlıklar, Rus askeri kuvvetlerindeki muhtemel artış ve özellikle Fransız hükümetinin ısrarıyla ve Fransız parasıyla Alman sınırına kadar varacak stratejik demiryolları inşa etme tasarısı nedeniyle sahiden telaş içinde. [...] Almanya korkmuyordu, çünkü ordusunun sağlam olduğuna inanıyordu ama birkaç yıl sonra korkacak duruma düşme ihtimalinden dolayı korkuyordu. [...] Almanya gelecekte korkuyordu.

Grey'in tek hatası bunun Alman hükümetini “barışçıl bir mizaç”ta tutacağını sanmasıydı.⁴⁰ Alman diplomat Kanitz 30 Temmuz'da Amerikan büyükelçisine şunu söyledi “A[lmanya] hazır olduğunda savaşa girmeli ve Rusya'nın

34 Agy, s. 123.

35 T. Wolff, *Eve of 1914*, s. 448.

36 Sösemann, *Theodor Wolff: Tagebücher*, c. I, s. 64.

37 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 203.

38 A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 522.

39 Geiss, *July 1914*, belge 125.

40 Schmidt, “Contradictory Postures”, s. 144; Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 244.

barış döneminde 2.400.000 kişilik bir güce kavuşma planını tamamlamasını beklememeli.” Albay House 1 Ağustos’ta Woodrow Wilson’a “elindeki en iyi fırsatın çabuk ve sert bir darbe indirmek olduğunu bilen” Almanya’nın “güvenliğini sağlamanın bir yolu olarak çatışmayı hızlandırabileceğini” bildirdi.⁴¹

Kayzer’in 30 Temmuz’daki saptaması haliyle gerçeklikten kopuktu: “İngiltere, Rusya ve Fransa bize karşı bir imha savaşı yürütmek üzere Avusturya-Sırbistan çatışmasını bir bahane olarak kullanmak için [...] aralarında anlaşmışlar. [...] Almanya’ya yönelik malum kuşatma nihayet tam bir olguya dönüşmüş durumda. [...] Ağın içinde tek başımıza kıvranıyoruz.”⁴² Ama Almanya’nın durumunu saldırıya açkımış gibi algılayan sadece o değildi. Albay House’un Başkan Wilson’a 29 Mayıs tarihli mektubundaki ünlü “şovenizmin çıldırması” saptamasını bu bağlamda görmek gerekir:

Durum olağanüstü. Tamamen çıldırmış şovenizm bu. Sizin adınıza hareket eden birisi farklı bir anlayış ortaya koymadığı sürece, korkunç bir afete sayılı günler var artık. Avrupa’da hiç kimse bunu yapamaz. Fazlasıyla nefret, fazlasıyla haset var. İngiltere rıza gösterdiği anda, Fransa ve Rusya hemen Almanya ve Avusturya’yı kuşatmaya alacak.

House daha sonraları İngilizlerin “Belçika için savaşma” yönündeki iddialarını önemsemeyecekti. Ona göre, Britanya’nın Fransa ve Rusya safında yer alması “esas olarak [...] Almanya’nın baskın bir orduya ve baskın bir donanmaya sahip olmak istemesindendi; Büyük Britanya kendi güvenliği açısından böyle bir şeye göz yumamazdı.” Üstelik House bir Alman hayranı değildi. Berlin’i ziyaret ettikten sonra şu saptamada bulundu: “Savaş ruhunun oradaki kadar beslendiğini ve yüceltildiğini hiç görmedim. [...] Kafalarındaki tek düşünce sanayi bakımından ilerlemek ve savaşı yüceltmek.” House ayrıca Almanya’nın savaşa girmesini ülkeye yön veren “militaristler ve finansörler grubu”nun “bencilce çıkarlarını koruma”ya kısmen bağlayan teorisinin ilk taraftarlarından biriydi. Ama analizinde Alman güvenliğinin gerçekten tehdit altında olduğu ihtimaline de yer bıraktı.⁴³

Bu bakımdan Fischer’in yaptığı gibi, öteden beri Orta Avrupa’da ve Afrika’da nüfuz alanları yaratmaya, Fransa’yı bir devlet olarak yok etmeye ve Rusya’nın batı topraklarını parçalamaya yönelik Alman savaş planlarını var saymaya gerek yoktur.⁴⁴ Eldeki bulgular Almanya’nın askeri durumunda bir

41 Seligmann, “Germany and the Origins”, s. 320.

42 Geiss, *July 1914*, belge 135.

43 Seligmann, “Germany and the Origins”, s. 322, 330 vd.

44 F. Fischer, “Foreign Policy of Imperial Germany”, s. 37.

bozulmanın önüne geçmek üzere tasarlanmış bir askeri “ilk darbe” amacına çok daha inandırıcı biçimde işaret eder; ancak bu yaklaşım, böyle bir darbenin başarıya ulaşması halinde, Avrupa’da Alman hegemonyasını getireceği fikriyle hiç de bağdaşmaz değildir. Ortadaki tek gerçek soru bu stratejinin mazur görücü “önleyici savaş” adını hak edip etmediğidir.⁴⁵ Alman karar alıcıları, köhne bir onur duygusu uğruna ve “bir öfke nöbeti”nde savaşa giren irrasyonel düelloocular gibi karikatürleştirmek onları küçümsemek olur. Almanların kaygısı “rezil” olmak değil, silahlanma yarışını kaybetmektir.⁴⁶

Bununla birlikte, tasarlanmış Alman fesadının çapı abartılmamalıdır. Bir savaşı planlayan kişiler gibi ele alındığında, Büyük Genelkurmay’ın üst düzey mensupları Temmuz 1914’te garip biçimde rahattılar. Kayzer’in Avusturyalılarına meşhur “açık çek”ini bildirdiği sırada, Moltke, Waldersee, Demiryolu Seksiyonu şefi Groener ve kilit istihbarat kuruluşu “IIIb Seksiyonu”nun başındaki Binbaşı Nicolai tatildeydi – tabii hepsi ayrı sayfiyelerde. Tirpitz ve Amiral von Pohl da tatile çıkmıştı. Nicolai’ın vekili Yüzbaşı Kurt Neuhof’a Rus askeri hareketliliğini izleme çalışmalarını hızlandırması ancak 16 Temmuz’da bildirildi. Bu bile Mecklenburg’dan 23 Temmuz’da dönen Waldersee’ye pek çarpıcı gelmedi; Nicolai ise işinin başına iki gün sonra döndü. Nicolai’ın Rusya ve Fransa’daki Alman casuslarına verilen adla “gerginlik gezginleri”ne (*Spannungsreisende*) talimatı o zaman bile “Fransa’da ve Rusya’da savaş hazırlıkları olup olmadığını” öğrenmekten ibaretti.⁴⁷

TELEFONU KAPATMAK

Dönüp geriye bakıldığında, 1914’ün en büyük sorusu (savaşın kaderini belirleyecek soru) Britanya’nın ne yapacağıydı. Ancak bu konu o sırada kıtadaki kilit karar alıcıların birçoğuna önemsiz gibi görünmekteydi. Bethmann’ın bazen İngiliz tarafsızlığı düşü kurmasına karşın, Alman generalleri kayıtsızdı: Hepsi Britanya’nın küçük ordusuyla bir savaşın neticesini etkileyebileceğine kuşkuyla bakmaktaydı. Fransız generallerin de pek umursadığı yoktu. Joffre, Batı Cephesi’nde yardım almadan savaşı kazanabileceğine inanacak kadar iyimserdi.

Sarajevo suikastlarının ardından, Avusturya hükümetinin “Sırbistan’ın burnunu biraz sürtecek bazı tavizler” talep etme niyetinde olduğunun Londra nezdinde açıklığa kavuşması üzerine, Grey’in ilk tepkisi Rusya’nın nasıl tepki

45 F. Fischer, *War of Illusions*, s. 461-5; Pogge von Strandmann, “Germany and the Coming of War”, s. 118 vd.

46 Offer, “Going to War”, s. 213-41. Moltke bir Instetten [Thomas Mann’ın bir romanında kıskançlıktan düelloya kalkışan koca tipi] değildi.

47 Trumpener, “War Premeditated”, s. 62-6.

verebileceğini merak etmek oldu. Avusturya ve Rusya arasında bir kapişma olasılığını gördüğü için, önceki yıl Balkan diplomasisinin başarısını tekrar-lama umuduyla, herhangi bir Avusturya misillemesini yumuşatmak üzere Berlin yoluyla dolaylı baskı uygulamaya çalıştı. Viyana'daki Rus büyükelçisi daha 8 Temmuz'da Avusturya'nın "savaşa kalkışması" halinde, "Rusya'nın Sırbistan'ı savunmak üzere silaha sarılmaya mecbur kalacağını" açıkça be-lirtti; St. Petersburg Grey'in Sırbistan'ı toprak feragatine zorlamayla daha ağır misilleme yapma arasında bir ayırım yapılabileceği kanaatini aslında paylaş-mamaktaydı. (Grey'in Lichnowsky'ye "Rusya'da İngiltere'ye mevcut tepki göz önünde tutulduğunda [...] Rus hissiyatına karşı dikkatli olmasının gerekece-ği" uyarısında bulunması anlamlıydı.)⁴⁸ Grey ilk başta Sırlar için her iki ta-rafça makul bulunabilecek şartların belirlenebileceği umuduyla, Avusturya'yı ve Rusya'yı "meseleleri birlikte ele almaları" için sıkıştırdı; ama o sırada bir ziyaret için St. Petersburg'da bulunan Poincaré bunu bir tarafa itti. Rusya'yı yatıştırabilme gücünden ve Alman hükümetinin aslında Avusturyalıları "kı-zıştırıyor" olabileceğinden kuşkulanan (üstelik bu kuşkusu Sırbistan'a verilen ultimatoomun şartlarıyla doğrulanan) Grey yön değiştirerek, Lichnowsky'ye Rusya'nın Sırbistan'a arka çıkacağı uyarısında bulundu ve diğer dört devletin Avusturya ile Rusya arasında arabuluculuk yapmasını önerdi.⁴⁹

Başından itibaren Grey çatışmada bir tırmanışa Britanya'nın nasıl tepki verebileceğine dair bir belirti vermede son derece isteksizdi. Avusturya'nın Alman desteğiyle Belgrad'a aşırı talepler dayatması ve Rusya'nın Sırbistan'ı savunmak üzere seferberlik ilan etmesi halinde, Fransa'nın pekâlâ işine girebileceğinin farkındaydı; Londra'da bilindiği kadarıyla Fransız-Rus an-tantının ve Alman askeri stratejisinin mahiyeti böyleydi. Grey'in geçmişte Fransa'yla ve Rusya'yla antantları yarı ittifaklara dönüştürme stratejisi bir ölçüde Almanya'yı savaş riskini göze almaktan caydırmaya yönelikti. Oysa şimdi (Crowe'un ve Nicolson'ın beklenir tavırla ısrar ettiği gibi) Fransa'ya ve Rusya'ya çok güçlü bir destek sinyalinin Ruslara tam da bunu yapma cesa-reti vermesinden çekinmekteydi. Fransa'ya ve Rusya'ya cesaret vermeksizin Avusturya'yı ve Almanya'yı caydırmak gibi bir çıkmazla karşı karşıya kalan Grey, bu yüzden kendine has çapraşık ifadeyle Lichnowsky'ye 24 Temmuz'da şunu bildirdi:

Bizi Fransa'ya ve Rusya'ya karşı [...] yükümlü kılan [...] bir ittifak yoktu. [...] Öte yandan, [...] İngiliz hükümeti bir devlet grubuna bağlıydı; ama bu yola gitmesi iki Avrupa grubu arasında daha büyük güçlükler yaratmaya yönelik değildi; aksine, is-

48 Albertini, *Origins*, c. II, s. 203-8. Krş. Butterfield, "Sir Edward Grey", s. 9 vd; Geiss, *July 1914*, s. 95, 138.

49 Albertini, *Origins*, c. II, s. 209-14, 329-38; Geiss, *July 1914*, belge 44, 46, 57, 80, 93.

teğimiz grupların karşı karşıya gelmesinden [...] kaynaklanacak her türlü sorunu önlemektir. [...] Asla saldırgan bir politika izlememeliydik; bir Avrupa savaşının çıkması ve bunun içinde yer almamız halinde, saldırgan tarafta olmayacaktık çünkü kamuoyu buna karşıydı.

Lichnowsky bu sözleri Grey'in hiç kuşkusuz amaçladığı gibi, "Fransa'nın işin içine çekilmesi halinde, İngiltere'nin ilgisiz kalmayı göze alamayacağı" yolunda bir uyarı olarak yorumladı; kriz yoğunlaştıkça Grey artan endişeyle bu hususu tekrarladı. Ama Bethmann ve Jagow besbelli ki Almanya'nın dört devletli arabuluculuk önerisine destek veriyormuş gibi görünmesinin Grey'i tatmin etmeye yeteceği sonucuna vardı.⁵⁰ Britanya kralı da 26 Temmuz'da Alman veliaht prensiyle görüşürken benzer bir muğlak tutum takındı:

Ne yapacağımızı bilmiyorum, kimseyle kavgamız yok ve tarafsız kalacağımızı umarım. Ama Almanya eğer Rusya'ya savaş açar ve Fransa da Rusya'ya katılırsa, korkarım ki bu işin içine sürükleneceğiz. Yine de benim ve hükümetimin bir Avrupa savaşını önlemek için elimizden geleni yapacağımıza emin olabilirsiniz.

Prens Heinrich İngiltere'nin "ilk başta" tarafsız kalacağı sonucuna vardı; ancak "Fransa'yla ilişkilerinden ötürü, [...] uzun vadede bunu sürdürüp sürdüremeyeceği" konusunda kuşkuluydu.⁵¹ Bununla birlikte, ordunun kıtada yeterince güçlü bir askeri konum elde etmesi halinde, tarafsızlık kısa vadede Alman hükümetine yetebilirdi. Kısacası, İngiliz politikası öylesine karmakarışık ki az çok uygun görüldüğü gibi yorumlanabilirdi. Pazar 26 Temmuz itibarıyla Fransızlar Britanya'ya güvenebilecekleri kanısındayken, Almanlar İngiliz tarafsızlığından "emin" gibiydi. Jagow bunu Cambon'a şöyle ifade etti: "Senin kendi istihbaratın var. Bizim de öyle." Ne yazık ki kaynak her iki durumda da aynıydı. Alman hükümeti Grey'in hiç de uymaya niyetli olmadığı arabuluculuk önerilerine ilgi duyuyormuş gibi görünerek, kararlılıkla yolunda ilerledi.⁵²

Adil olmak gerekirse, Grey'in hesaplı muğlaklık taktiği sonuç vermeye çok yaklaştı. Sırp hükümeti kendini çok korumasız hissettiği için, Viyana'nın "zorlu" şartlarının Grey'i dehşete düşürmesine karşın, Avusturya ultimatomeni neredeyse kabul ederek, sadece çok sınırlı değişiklikler yapmaya çalıştı.⁵³ Dahası, Avusturyalıları Grey'in arabuluculuk önerisini ciddiye almama-

50 Geiss, *July 1914*, belge 68, 73, 81, 82, 83, 85, 94, 97, 98, 99; Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 304 vd, 317. Ayrıca bkz. Albertini, *Origins*, c. II, s. 336-9, 514; Asquith, *Genesis*, s. 201 vd. Nicolson bu sahte tavrı sezmişti: PRO FO 800/94, Nicolson'dan Grey'e, 26 Temmuz 1914.

51 Albertini, *Origins*, c. II, s. 429, 497, 687.

52 Geiss, *July 1914*, s. 221, belge 95, 96; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s.319 vd.

53 Albertini, *Origins*, c. II, s. 329-34, 340; Geiss, *July 1914*, belge 50, 79; W. S. Churchill, *World Crisis*,

ları için sıkıştırmış olan Bethmann'ı ve Moltke'yi şaşırtacak bir gelişmeyle, Kayzer Sırp cevabını bir diplomatik zafer olarak övdü. “Savaş için her türlü sebebin [artık] çöktüğü” inancıyla, Viyana'yı “Belgrad'da durması”, bir başka deyişle Prusya'nın 1870'te “vaatlerin yerine getirilip uygulanmasının bir garantisi olarak” Kuzey Fransa'yı işgal etmesine oldukça benzer biçimde, Sırp başkentini geçici olarak işgal etmekle yetinmesi için sıkıştırdı. Bu tutum Rusya'nın sadece güneyde (yani Almanya'ya değil, Avusturya'ya karşı) seferberlik uygulaması halinde, Almanya'nın harekete geçme yereğini belirtmiş olan Jagow'un yarattığı karışıklığı artırdı.⁵⁴ Aynı sıralarda Sazonov Avusturya ve Rusya arasında iki taraflı görüşmeler olasılığı (Alman hükümetinin dört devletli bir konferansa dönük öneriyi aslında desteklemediğinin açığa çıkması üzerine Grey'in derhal üzerine atladığı tasarı) konusunda beklenmedik biçimde fikrini değiştirdi. Nicolson kızgınlıkla şu yorumda bulundu: “İnsan Bay Sazonov'la nereye kadar gideceğini gerçekten bilemiyor.”⁵⁵ (Almanlarla nereye kadar gidileceğini de bilmek mümkün değildi: Jagow dört devletli bir konferansın Avusturya'yı ve Sırbistan'ı eşit konumda sayan “bir tahkim mahkemesi anlamına” geleceğini ileri sürmeye başlarken, aynı sıralarda Bethmann büyükelçinin “her şeyi Sir Edward'a [Grey] bildirdiği” gerekçesiyle Lichnowsky'ye Sazonov'un iki taraflı görüşmeler yönündeki önerisini belirtmekten bilinçli olarak kaçındı.)⁵⁶ Bir an için kıta savaşı önlenememiş gibi göründü. Elbette Sazonov Avusturya'nın Belgrad'ı işgal etmesini kabullenme niyetinde değildi; böyle bir şey onun gözünde Balkanlar'daki Rus nüfuzu açısından ciddi bir yenilgi demektir.⁵⁷ Ama “Avusturya'nın [...] ultimatomundan Sırbistan'ın egemenlik haklarını çiğneyen hususları çıkarmaya hazır olduğunu ilan etmesi halinde” seferberliği durdurmaya yatkın olduğunu bildirdi. Gittikçe umutsuzluğa kapılan Bethmann bir müzakere temeli olarak buna sarıldı ve Avusturya hükümeti Sazonov'un görüşmeler önerisini 30 Temmuz'da fiilen kabul etti.⁵⁸

Gelgelelim, askeri mantık diplomatik hesabın önüne geçmeye başlamıştı. Daha Avusturya'nın Belgrad bombardımanına girişmesinden önce, Sazonov ve askeri mesai arkadaşları kısmi seferberlik için talimatlar verdiler; Almanya'nın aslında Rus kısmi seferberliği durumunda bile kuvvetlerini harekete geçirme niyetinde olduğu uyarısının alınması üzerine, can havliyle bunu tam seferberliğe çevirmeye çalıştılar. Ruslar aslında seferberliği güney illeri Odessa,

c. I, s. 193 vd.

⁵⁴ Geiss, *July 1914*, belge 103, no, 112, 114.

⁵⁵ Agy., belge 108, 119, 120; Albertini, *Origins*, c. II, s. 509; Grey, *Twenty- Five Years*, c. I, s. 319; Asquith, *Genesis*, s. 190 vd.

⁵⁶ Geiss, *July 1914*, belge 90, 100.

⁵⁷ Agy., belge 121, 122, 123, 128; Albertini, *Origins*, c. II, s. 510 vd.

⁵⁸ Geiss, *July 1914*, belge 101, 140, 141a, 153.

Kiev, Moskova ve Kazan'da (Çar'ın daha sonra dört gün önce alındığını belirteceği bir kararla) 29 Temmuz'da başlatırken, Alman büyükelçisine bunun "savaş amacı taşımaktan uzak olduğu" teminatını verdiler. Ama Pourtalès'ten Almanya'nın yine de "seferberliğe geçme zorunluluğunu duyacağını, bu durumda da hemen taarruza girişeceği" bilgisini alınca, kısmi bir seferberliğin yetersiz olacağı ve hatta tam seferberliği tehlikeye düşürebileceği sonucuna vardılar. Bunu histerik bir toplantılar ve telefon konuşmaları dizisi izlerken, Sazonov ve meslektaşları tereddütlü Çar'ı tam seferberliğe razı etmek için uğraştılar. Çar nihayet 30 Temmuz öğleden sonra saat ikide razı oldu ve ertesi gün seferberlik başladı. (Aynen Berlin'de olduğu gibi, hükümdarın çokça yüceltilen gücünün yanıltıcı olduğu karar anında ortaya çıktı.)⁵⁹ Bu tam da Almanların sadece Rusya'ya değil, Fransa'ya karşı da seferberlik başlatmak için aradığı bahaneydi.⁶⁰ Avusturya-Rusya görüşmeleri fikri, Almanya'nın iç kamuoyunu kazanmak uğruna Rusya'nın önce seferber olmasını sağlamaya çalıştığı tuhaf bir "geri adım yarışı"nda unutulup gitti. Kıta savaşı artık kesinlikle kaçınılmazdı. Fransa'ya yönelik bir saldırı karşısında Britanya'nın hemen müdahale edebileceğini nihayet kavrayan Bethmann'ın müzakere masasına zorla oturtmaya çalıştığı Avusturyalılar askeri harekâtlarını askıya almaya yanaşmadılar.⁶¹ Avrupa saraylarının St. Petersburg'a seferberliği durdurma çağrıları aynı ölçüde boşunaydı; çünkü Rus genelkurmay başkanı General Nikolay Yanuşkeviç (Sazonov'a anlattığı üzere) "telefonunu kapatmaya ve birinin [yani Çar] seferberliği tekrar durduracak aksi yönde talimat vermek üzere onu bulmasını önleyecek genel tedbirleri almaya" karar vermişti.⁶² Rusya seferberliği sürdürürken, Almanlar da aynı yola gitme dışında bir seçeneğin olmadığına directtiler. Bu da Belçika'nın ve Fransa'nın istilası demekti.⁶³ Kısacası, "tarifeli savaş", Rusya'nın tam seferberliğe karar verdiği anda başladı; dört kıta devleti (tabii ayrıca Sırbistan ve Belçika) arasındaki tarifeli savaşı bu. Hâlâ kaçınılabılır olan şey ise Britanya'nın (aynı şekilde Türkiye'nin ve İtalya'nın) katılmasıydı.

BRİTANYA NİÇİN SAVAŞA GİRDİ?

Şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, bu noktada Fransız ve Rus hükümetleri Britanya'nın tutumunu açıklığa kavuşturması için Grey'i ciddi biçimde sıkıştırmaya başladı.⁶⁴ Fransızlar Grey'in "Almanya ve Fransa arasındaki bir

59 Agy., s. 271, 291; belge 118, 123, 124a, 137, 138, 147.

60 Agy., belge 91. in, 114, 115, 125.

61 Agy., belge 133, 134, 143, 145, 154; Albertini, *Origins*, c. II, s. 523-6.

62 Geiss, *July 1914*, belge 147; Albertini, *Origins*, c. II, s. 635-8, 645; c. III, s. 378 vd, 390 vd.

63 Geiss, *July 1914*, belge 158; Albertini, *Origins*, c. II, s. 634 vd; c. III, s. 373, 378, 386.

64 Geiss, *July 1914*, belge 107, 148, 149.

çatışmada [...] İngiltere'nin Fransa'ya yardım edeceğini açıklaması halinde, savaşın çıkmayacağını" ileri sürdüler.⁶⁵ Ama günlerdir Lichnowsky'ye bunu çitlatmaya çalışan Grey, tek başına Fransa'ya böyle bir taahhütte bulunamayacağını farkındaydı. Evet, antantla bir "manevi bağ"ın "kurulduğunu" (Crowe) ileri süren ve dolayısıyla "orduyu seferber etmek için hemen talimat verilmesi gerektiğini" savunan (Nicolson) Dışişleri Bakanlığı'ndaki şahinleri önceden arkasına almıştı.⁶⁶ Ama 1911'de defalarca ortaya çıktığı üzere, Kabin arkadaşlarının ve partisinin (ayrıca o bulanık ve sıklıkla sözü edilen "kamuoyu" varlığının) desteği olmadan harekete geçemezdi. Üstelik hepsinin Fransa'ya aleni bir askeri taahhüde destek vermesine güvenebileceği kesin olmaktan uzaktı. Dolayısıyla hiçbir karar almama kararıyla yetinildi; buna da Herbert Samuel'in ifadesiyle "Her iki taraf ne yapacağımızı bilmezse, risklere girmeye daha az istekli olacaktır" görüşü gerekçe gösterildi.⁶⁷ Grey'in en fazla yapabildiği şey ("ileride kötü niyet serzenişine maruz kalmamak açısından") Lichnowsky'e şahsen şunu bir kez daha söylemekti: "[Almanya] ve Fransa için içine girerse, [...] İngiliz hükümeti [...] çabuk karar vermek zorunda kalacaktır. Böyle bir durumda kenarda durmak ve bir süre beklemek mümkün olmayacaktır."⁶⁸ Bu sözlerin Bethmann'ı Grey'in önceki beyanlarından daha fazla etkilemesi, Grey'in Fransa'yı savunmaya dönük bir İngiliz girişiminin çabuk olacağını ilk kez ima etmesiyle açıklanabilir.⁶⁹ Londra'da aynı ölçüde derin etki bırakan gelişme, Grey'in Lichnowsky'ye uyarısını öğrenmesinden hemen önce, Bethmann'ın İngiliz tarafsızlığını sağlama hamlesiydi; çünkü öncelikle Almanya'nın Fransa'ya saldırma niyetinde olduğunu çok pervasız açıklıkla gösterdi.⁷⁰ Sert bir dille geri çevrilmesine karşın, bu hamle bile müdahale yönünde bir taahhüde yol açmadı ve Churchill'in 28-29 Temmuz'daki sınırlı donanma hazırlıkları kesinlikle Kara Avrupası ordularının seferberlik talimatlarıyla aynı ağırlıkta olmadı.⁷¹ Aksine, Grey şahsi uyarısını kamuoyu-

65 Agy., belge 152.

66 Agy., belge 164; PRO FO 800/94, Nicolson'dan Grey'e, 31 Temmuz 1914. Krş. Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 52; Andrew, "Entente Cordiale", s. 33; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 95; Albertini, *Origins*, c. III, s. 374.

67 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 78 vd. Grey'in aynı formülü Ponsonby'ye tekrarlayışı için ayrıca bkz. Agy., s. 37. Krş. K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 149 vd.

68 Geiss, *July 1914*, belge 130, 133.

69 Albertini, *Origins*, c. II, s. 514, 523-5.

70 Almanya'nın (sömürgelerini kapsamamak üzere) Fransız toprak bütünlüğü için güvence verme önerisini aslında Alman armatör Albert Ballin'in 24 Temmuz'da Churchill'le bir akşam yemeği sohbeti izlemişti: W. S. Churchill, *World Crisis*, s. 196; L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 207. Bethmann'ın önerisi için bkz. Geiss, *July 1914*, belge 139, 167; Albertini, *Origins*, c. II, s. 506; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 325 vd.

71 Geiss, *July 1914*, belge 151; Albertini, *Origins*, c. II, s. 507, 519, 633; Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 327 vd.; R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1989, 1993; K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 153; W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 213 vd.; Offer, *First World War*, s. 308;

na açıklarken, dört devletli arabuluculuk fikrini canlandırmaya dönük son bir çabayla Almanya'ya karşı belirgin biçimde *daha yumuşak* bir resmi çizgi benimsedi.⁷² Nitekim Grey 31 Temmuz sabahı Lichnowsky'ye şunu söyleyecek kadar ileri gitti:

Almanya eğer Avusturya'yla birlikte hâlâ Avrupa barışını korumaya çalıştığını açıkça gösteren makul bir önerinin ortaya konulmasını sağlayabilirse ve Rusya ile Fransa buna yanaşmama gibi makul olmayan bir tutum gösterirse, öneriyi desteklerim [...] ve Rusya ile Fransa'nın kabul etmemesi halinde, çıkacak sonuçlar açısından Majestelerinin Hükümetince yapılacak hiçbir şeyin kalmayacağını söylemek için elimden geleni yaparım.

Grey'in aklından geçen "makul öneri" şuydu: "Rusya ve Almanya arasında bir savaş halinde, Fransa'nın tarafsız kalması [ya da birliklerini kendi top- raklarında tutması] kaydıyla, Almanya'nın Fransa'ya saldırmamayı kabul etmesi."⁷³ Kötümser Lichnowsky bile bu sözleri duyunca "olası bir savaşta İngiltere'nin bir bekle-gör tutumu benimseyebileceği"ni düşünmeye başladı.⁷⁴ Paris'teki tepkiler ise buna bağlı olarak can sıkıcıydı. Grey 1 Ağustos akşamı Cambon'a açıkça şunu söyledi:

Fransa bu tutumdan [yani öneri] yararlanamazsa, demek ki bunun sebebi bizim taraf olmadığımız ve şartlarını bilmediğimiz bir ittifakla bağlı olmasıdır. [...] Fransa şu anda artık söz verecek durumda olmadığımız bir yardıma bel bağlamaksızın kendi başına kararını vermelidir. [...] Çıkarlarımız ve yükümlülüklerimiz köklü biçimde ve tam anlamıyla gerektirmediği sürece [...] Kara Avrupası'na bir sefer kuvveti göndermeyi şu anda Parlamento'ya öneremeyiz.⁷⁵

Grey'in Cambon'a açıkladığı üzere, Lichnowsky'ye şahsi bir uyarı "Fransa'ya bir taahhülle [...] aynı şey demek" değildi.⁷⁶ Grey Belçika büyükelçisine "Almanya'nın tarafsızlığını çiğnemesi halinde, Belçika'ya kesinlikle yardım edileceği" yönünde bir garanti vermeye bile hazır değildi – her ne kadar daha sonraları bunu yapmak için hukuki yükümlülüğü olabildiğince öne çıkaracak olsa da.⁷⁷ Grey'in bu can alıcı günlerdeki hareket tarzını iç siyasi mülahazalar

Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 23.

72 Albertini, *Origins*, c. II, s. 511 vd, 521 vd; Asquith, *Genesis*, s. 198.

73 Geiss, *July 1914*, belge 170, 173, 177. Krş. Albertini, *Origins*, c. III, s. 380-85. Moltke'yi yeise düşüren bir tutumla, Kayzer bunun Batı'daki saldırının iptal edilebileceği anlamına geldiğini sandı; hatta kutlama için şampanya getirilmesini isteyerek şunu bildirdi: "Yani şimdi sadece Rusya'yla savaşmamız yeterli, dosdoğru bütün orduyu doğuya süreriz." M. Gilbert, *First World War*, s. 30.

74 Albertini, *Origins*, c. II, s. 639.

75 Geiss, *July 1914*, belge 162, 177.

76 Albertini, *Origins*, c. II, s. 638 vd, 646-9; c. III, s. 373, 380, 384 vd, 392 vd.

77 Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 260.

sınırlamaktaydı. Daha önce gördüğümüz üzere, böyle bir taahhüde güçlü biçimde karşı çıkan hatırı sayılır bir Liberal politikacı ve gazeteci kitlesi vardı.⁷⁸ Parlamento Dış ilişkiler Komitesi'nin yirmi iki Liberal üyesi 30 Temmuz'da Arthur Ponsonby aracılığıyla, "bir Avrupa savaşına katılma lehinde bir kararın sadece en güçlü itirazla değil, hükümetten desteğin fiilen çekilmesi durumuyla karşılaşılabileceğini" cıtlattı.⁷⁹ Asquith'in tahminine göre, parlamento parti grubunun yaklaşık dörtte üçü "her ne pahasına olursa olsun mutlak karışmama"dan yanaydı.⁸⁰ Kabine aşağı yukarı bunu yansıtmaktaydı; kıta taahhüdü taraftarları hâlâ kararlı bir azınlık durumundaydı. 31 Temmuz'da toplanan on dokuz kişi denk olmayan üç gruba ayrılmıştı: Parti çoğunluğuyla ortak tavır içinde hemen bir tarafsızlık bildirisi yayımlanmasından yana olanlar (Morley, Simon, John Burns, Kont Beauchamp ve C. Hobhouse), müdahaleden yana olanlar (sadece Grey ve Churchill) ve henüz kararını vermemiş olanlar (bizzat Asquith'in yanı sıra en başta McKenna, Haldane, Samuel, Harcourt, Quaker Joseph Pease ve Crewe markisi ama muhtemelen ayrıca Lloyd George).⁸¹ Morley Rusya'nın yanında müdahaleye, ikna edici bir dille karşı çıktı ve çoğunluğun bu görüşe eğilimli olduğu açık gibiydi. Ne var ki Grey'in "müdahale etmeme yönünde hepten tavizsiz bir politika" benimsenmesi halinde istifa etme tehdidi pata durumunu sürdürmeye yetti.⁸² Kabine "İngiliz kamuoyunun halihazırda Fransa'ya desteğe olanak vermeyeceği [...] bağlayıcı hiçbir şey söylenemeyeceği" konusunda hemfikir kaldı.⁸³

Grey'in Brooks Kulübü'nde bilardo oynadığı 1 Ağustos gecesi Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiği haberi üzerine, Churchill'in Asquith'i donanmanın seferber edilmesine ikna etmeyi başarması da tikanıklığın gerçek anlamda aşılmasını sağlayamadı.⁸⁴ Bu adım Morley'i ve Simon'ı ertesi sabahki toplantıda istifa tehdidinde bulunmaya ve Grey'in açık seçik bir taahhüt bildirisi yönündeki sürekli ricalarına karşı çoğunluğun bir kez daha kenetlenmesine yaradı sadece. O can alıcı pazar gününün ilk oturumunda ancak "Alman filosunun Manş'a girmesi veya Kuzey Denizi üzerinden Fran-

78 Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, s. 458 vd.

79 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 36-9; R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1990 vd.

80 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 33; Bentley, *Liberal Mind*, s. 17.

81 Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 19 vd. Krş. Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 254; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 49, 73, 84-91; K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 150 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 136-9. Lloyd George'un 1911'deki Londra Belediye Konağı konuşması temelinde müdahale fikrine bir şekilde bağlı olduğunu sanmak bir hata olur. Lloyd George asla kendisi dışında bir şeye bağlı kalmazdı.

82 Albertini, *Origins*, c. III, s. 369 vd. Ayrıca bkz. Morley, *Memorandum*, s. 7; Nicolson, "Edwardian England", s. 157; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 49, 86.

83 K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 150.

84 Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 28f; W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 216 vd; R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1997.

sız kıyılarına ya da gemi ulaşımına karşı düşmanca harekâtlara girişmesi halinde, İngiliz filosunun elinden geldiğince her türlü korumayı sağlaması” konusunda mutabık kalınabildi.⁸⁵ Böyle bir Alman deniz harekâtının son derece ihtimal dışı olması nedeniyle bir savaş ilanından uzak olan bu tedbiri bile çok fazla bulan Ticaret Bakanı John Burns istifa etti. Samuel’e göre, “iş bir bildiri noktasına gelseydi, Asquith herhalde Grey’in yanında yer alırdı [...] ve üç kişi daha hükümette kalırdı. Sanırım, geri kalanlarımız istifa ederdi.”⁸⁶ O gün Beauchamp’ın evindeki öğle yemeğinde, aralarında Lloyd George’un bulunduğu yedi bakan sınırlı deniz tedbirleri konusunda bile çekincelerini dile getirdi. Morley’nin geriye dönüp bakışla vardığı kanaat, Lloyd George’un tereddütlü bakanlara öncülük etmiş olması halinde, “Kabine’nin hiç kuşkusuz o akşam bozulmuş olacağı” yönündeydi; ama Harcourt’un Lloyd George’a “sözcülüğü üstlenme” çağrısı boşunaydı.⁸⁷ Grey’in bir Rus-Alman savaşında Fransız tarafsızlığına dair Lichnowsky’ye sunduğu öneriden gizlice “vazgeçtiğinin” ve Lichnowsky’nin o sabah Asquith’in kahvaltı masasında gözyaşlarına boğulduğunun farkına varmış olsalardı, söz konusu çekinceler doğrultusunda davranabilirlerdi.⁸⁸ İşler bu duruma gelince, Grey’in ancak istifa tehdidiyle o akşam elde edebildiği Belçika’ya taahhüdün ardından Morley, Simon ve Beauchamp istifalarını sunmada Burns’e katıldı. Devlet bakanlarından Charles Trevelyan da istifa dilekçesini verdi.⁸⁹

Peki, hükümet niçin düşmedi? Asquith’in günlüğüne kaydettiği üzere, doğrudan cevap Lloyd George, Samuel ve Pease’in “çekilmemeleri ya da en azından bunu ertelemeleri” çağrısı üzerine, istifacıların “o gün hiçbir şey söylememeyi ve Avam Kamarası’nda alışılmış yerlerinde oturmayı kabul etmeleriydi.”⁹⁰ Öyleyse sonunda niçin sadece Morley, Burns ve Trevelyan istifa etti?⁹¹ Geleneksel cevap tek bir kelimeyle ifade edilebilir: Belçika.

85 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 138 vd; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 94; Geiss, *July 1914*, belge 183; Albertini, *Origins*, c. III, s. 406 vd. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 2; Offer, *First World War*, s. 317.

86 K. Wilson, “British Cabinet’s Decision for War”, s. 153 vd; Albertini, *Origins*, c. III, s. 403 vd.

87 Albertini, *Origins*, c. III, s. 403 vd; B. Gilbert, *Lloyd George*, s. 109; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 141; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 66 vd.

88 Albertini, *Origins*, c. III, s. 381 vd, 386, 399. Grey daha sonra Avam Kamarası’nda öneriyi sunduğunu inkâr ederek, Lichnowsky’nin kendisini yanlış anladığını ileri sürdü. Bu sav 1 Ağustos’ta Bertie’ye mektubundaki ifadeyle çelişir; bkz. Geiss, *July 1914*, belge 177. Tabii Lichnowsky’ye önerisini anlatırken, Cambon’u bilinçli olarak yanıltmadıysa.

89 Asquith, *Genesis*, s. 221; Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 21; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 138 vd; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 93 vd.

90 Albertini, *Origins*, c. III, s. 483; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 116 vd; K. Wilson, “British Cabinet’s Decision for War”, s. 157 vd; Asquith, *Genesis*, s. 220 vd.

91 Morley’nin istifası için bkz. Morley, *Memorandum, çeşitli yerlerde*; Pottle, *Champion Redoubtable*, s. 39 vd.

Hiç kuşkusuz, Fransa adına müdahale kararına “Alman saldırganlığının [...] Belçika’nın tarafsızlığına yönelik bir ihlali gerektirmesi halinde daha kolay varılacağı” Dışişleri Bakanlığı’nda çoktan kavranmıştı.⁹² Lloyd George ve başkaları daha sonraları Belçika’nın tarafsızlığının ihlal edilmesini kendilerini (ve “kamuoyu”nu) savaştan yana bir tutuma yönelten en önemli sebep olarak sayacaklardı.⁹³ İlk bakışta bu husus su götürmez gibi görünür. Britanya’nın “ciddi uluslararası yükümlülük” olarak hukuk ve onur adına Belçika’nın tarafsızlığını desteklemesi ve “küçük ulusları ezdirmeme [...] ilkesini savunması” 6 Ağustos 1914’te Asquith’in Avam Kamarası’ndaki “Ne uğruna savaşıyoruz?” konuşmasının iki ana temasını sağladı.⁹⁴ Ayrıca Lloyd George’un başarılı Galler asker alımı kampanyasına dayanak oluşturdu.⁹⁵

Bununla birlikte şüpheli olmayı gerektirecek sebepler vardır. Daha önce gördüğümüz üzere, Dışişleri Bakanlığı’nın 1905’teki görüşü 1839 anlaşmasının Britanya’yı Belçika’nın tarafsızlığını “her şart altında ve her risk pahasına” desteklemekle yükümlü kılmadığı yönündeydi. Mesele 1912’de gündeme geldiğinde, savaş halinde Belçika’nın tarafsızlığını korumanın İngiliz abluka stratejisini baltalayacağı endişesini dile getiren bizzat Lloyd George’dur. Kabine’nin konuyu ele aldığı 29 Temmuz’da, Belçika’ya yönelik bir Alman istilasına her türlü tepkiyi “hukuki yükümlülük”ten ziyade “politika”ya dayandırma kararının alınması anlamlıydı.⁹⁶ Bu bakımdan hükümetin çizgisi Belçika’ya yönelik bir saldırının İngiliz kamuoyunun “yön değiştirmesine” yol açabileceğini belirterek Almanları dolaylı yoldan uyarmaktı. Böylece Grey Almanların bu konudaki kaçamak ifadesine, “Belçika’nın tarafsızlığına yönelik bir ihlal durumunda [...] halkta uyanacak duyguyu dizginlemenin son derece zor olacağı” yolunda oybirliğiyle alınmış bir Kabine uyarısıyla karşılık verebildi.⁹⁷ Ama bu bizzat hükümeti bağlayıcı nitelikte değildi. Bir dizi bakanın Belçika’ya güvence verme sözünü tutmamaya gayet hevesli olması nedeniyle, böyle bir tutum pek şaşırtıcı sayılmazdı.

Beaverbrook’un anılarında aktardığına göre, Lloyd George Almanların “sadece en güney köşeden geçeceğini” ve bunun “tarafsızlığa yönelik küçük bir ihlal” anlamına geleceğini ileri sürmeye çalışanlardan biriydi. Yine onun

92 PRO CAB 16/5 XC/A/035374, Dışişleri Bakanlığı tezkeresi (ISK belgesi E-2), 11 Kasım 1908. Krş. K. Wilson, “Foreign Office”, s. 409.

93 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 30 vd, 40; W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 65, 199, 219.

94 Albertini, *Origins*, c. III, s. 513; Asquith, *Genesis*, s. 211.

95 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 177, 303.

96 Agy., s. 73; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 136; K. Wilson, “British Cabinet’s Decision for War”, s. 149.

97 R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1991, 1996; Geiss, *July 1914*, belge 166, 174; Albertini, *Origins*, c. III, s. 388 vd, 399 vd. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 329 vd; c. II, s. 10; Asquith, *Genesis*, s. 209.

anlatımıyla, bir haritayı işaret ederek, “Bakın, ufacık bir yer ve Almanlar her türlü zararı tazmin edecekler,” demişti.⁹⁸ Ardenler’den bir Alman geçişi halinde, zaten Belçikalıların İngilizlerden yardım istemek yerine, biçimsel bir protestoda bulunmakla yetineceği (yanlış olsa bile) yaygın bir kanıydı. Almanların 29 Temmuz’da İngiliz tarafsızlığını sağlama girişiminde, Belçika içlerine bir saldırı çok açık biçimde ima edilmişti; ama Belçika’nın tarafsızlığı için Jagow’un güvence vermeye yanaşmadığı 2 Ağustos sabahında bile, Lloyd George, Harcourt, Beauchamp, Simon, Runciman ve Pease savaşı ancak “Belçika’nın *tamamının* istila edilmesi” halinde düşünebilecekleri konusunda görüş birliğine vardılar. Charles Trevelyan aynı görüşü benimsedi.⁹⁹ Kabine’nin Crewe tarafından Kral’a iletilen o akşamki kararında, “[Belçika’nın] tarafsızlığına yönelik *esaslı* bir ihlal bizi Bay Gladstone’un 1870’te mümkün gördüğü, müdahalenin harekete geçmemizi zorunlu kılan bir gerekçe sayıldığı durumda bırakır” şeklinde dikkatli bir ifadenin kullanılması bu yüzdendi.¹⁰⁰

Dolayısıyla Belçika’ya Alman ultimatoma dair haber 3 Ağustos sabahı ulaştığında, Asquith’i bir bakıma rahatlattı. Belçika’nın *tamamından* engelsiz geçiş için Moltke’nin talepte bulunması, ardından Kral Albert’in yardım çağrısıyla Belçika’nın tarafsızlığına yönelik her türlü ihlale direnme niyetinde olduğunun ortaya çıkması ve ertesi gün Almanların istilaya başlaması, Asquith’in ifadesiyle açıkça “işleri basitleştirdi” çünkü hem Simon’ın, hem de Beauchamp’ın istifalarını geri çekmelerini sağladı.¹⁰¹ Dolayısıyla Moltke’nin ve Lichnowsky’nin savaş sonrasında Belçika’nın toprak bütünlüğü için güvence vermeye dönük son dakika girişimleri, Almanların Belçika içlerine doğru bir Fransız ilerleyişine dair arsızca yalanları kadar boşunaydı.¹⁰² Goschen’e “İngiltere sırf Belçika’nın tarafsızlığı uğruna bize saldıracak,” diye hayıflanırken, bu yükümlülüğü “*un chiffon de papier*” [“bir kâğıt parçası”] olarak nitelediren Bethmann, meselenin esasını anlamaktan uzaktı. Schlieffen Planı Belçika’nın *tamamından* geçecek bir Alman ilerleyişini öngörmesi açısından, sonuçta Liberal hükümeti kurtardı.¹⁰³

98 Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 22 vd.; M. Brock, “Britain Enters the War”, s. 149 vd.

99 K. Wilson, “British Cabinet’s Decision for War”, s. 153; Brock, “Britain Enters the War”, s. 151; B. Gilbert, *Lloyd George*, s. 110; Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 70 vd.

100 PRO CAB 41/35/23, Crewe’dan V. George’a, 2 Ağustos 1914. Krş. Albertini, *Origins*, s. 409 vd (italikler bana ait). Lloyd George’un bu konuda kıvranışına ilişkin canlı bir kanıt için bkz. K. Morgan, *Lloyd George Family Letters*, s. 167. Lloyd George’un C. P. Scott’a aktardığı görüşler için ayrıca bkz. B. Gilbert, *Lloyd George*, s. 112.

101 Albertini, *Origins*, c. III, s. 494; Brock, “Britain Enters the War”, s. 160. Krş. Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 9 vd.

102 Geiss, *July 1914*, belge 179, 184, 188; Albertini, *Origins*, c. III, s. 479, 489, 492, 497.

103 “Almanya’nın [Belçika’yı] istila etmemesi halinde, sadece birkaç istifa daha olabilirdi” demek, bir bütün olarak hükümetin kırılğan durumunu küçümsemek olur: Martel, *Origins*, s. 69.

Ancak Kabine'yi müdahaleden yana bir çizgiye savuran şey Belçika'ya yönelik Alman tehdidinden ziyade, Grey ve Dışişleri Bakanlığı'ndaki şahinler tarafından Fransa'nın düşmesi halinde ortaya çıkacağı her zaman ısrarla belirtilmiş olan *Britanya*'ya yönelik Alman tehdidiydi. Bu yaklaşım Asquith'in metresi Venetia Stanley'ye 2 Ağustos'ta gönderdiği ve kendisine yol gösteren altı ilkeyi ortaya koyduğu pusuladan çıkarılabilir: Britanya'nın "Belçika'yı Almanya tarafından kullanılıp yutulmaktan koruma yükümlülükleri"nden sadece altıncı ilkede söz edilmekteydi. Daha önemli olan dördüncü ve beşinci ilkeler, Britanya'nın Fransa'ya yardım etme yükümlülüğü altında olmasına karşın, "Fransa'nın silinip büyük bir devlet olmaktan çıkarılması-nın İngiliz çıkarlarına aykırı" olduğu ve "Almanya'nın Manş'ı hasmane bir üs olarak kullanmasına izin verilemeyeceği" belirtilmekteydi¹⁰⁴ Aynı şekilde, Grey'in Avam Kamarası'nda 3 Ağustos'ta (Belçika'ya Alman ültimatomu verildiği haberinden önce) yaptığı konuşmanın ana gerekçesi şuydu: "Fransa bir ölüm kalım mücadelesinde yenik düşerse, bütün Batı Avrupa'nın tek bir devletin hâkimiyeti altına girip [...] bize karşı dikilmesini önlemek üzere [...] gücümüzü kararlılıkla kullanacak bir konumda [...] olacağımızı sanmıyorum."¹⁰⁵ Müdahale etmemenin stratejik riskleri (tecrit, dostsuz kalma) müdahale etmenin risklerine ağır basmaktaydı. Grey ertesi günkü özel bir sohbette bunu şöyle ifade etti: "Bu iş Belçika'yla bitmeyecek. Ardından sıra Hollanda'ya ve Hollanda'dan sonra Danimarka'ya gelecek. [...] Almanya'nın bu şekilde Avrupa'ya hâkim olmasına izin verilirse, [...] İngiltere'nin [...] konumu sarsılacak." Grey Kabine'ye de Alman politikasının "büyük Avrupalı saldırganı özgü, Napoléon kadar feci" olduğunu anlattı.¹⁰⁶ Bu savın Harcourt gibi kararsızları kazanmayı sağladığı açık gibidir. Nitekim 5 Ağustos'taki açıklaması şöyleydi:

Bir antlaşma yükümlülüğüne ya da şeref sözüne dayanarak hareket etmedim, zira ortada ikisi de yoktu. [...] Vazgeçemeyeceğim üç baskın İngiliz çıkarı söz konusuydu:

1. Alman filosu bizim tarafsızlığımız sayesinde Kuzey Denizi'ni ve Manş'ı işgal etmemelidir.
2. Almanlar Fransa'nın karşı sahilimizdeki kuzeybatı kesimini ele geçirip işgal etmemelidir.
3. Almanlar Belçika'nın nihai bağımsızlığını ihlal etmemeli ve ardından bizim için kalıcı bir tehdit oluşturacak şekilde Anvers'i işgal etmemelidir.¹⁰⁷

104 Brock, "Britain Enters the War", s. 145.

105 Albertini, *Origins*, c. III, s. 486 vd; Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 14 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 144.

106 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. I, s. 202 vd; Asquith, *Genesis*, s. 212 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 120; Brock, "Britain Enters the War", s. 161. Krş. Howard, "Europe on the Eve", s. 119.

107 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 114.

Bu geçmişte Pitt'in Fransa'yla savaşma gerekçesiydi: Deniz gücünün İngiliz güvenliğinin birinci ve sonuncu şartı olduğu varsayımına dayanan (ve geçerliliğinin kalmadığı ilk zeplin baskınında açığa çıkan) bir gerekçe. Bu bakımdan Belçika'nın "Fransa adına müdahaleye [...] mazeret" sağladığını belirten Morley pek yanılmış sayılmazdı.¹⁰⁸ Lloyd George'la 2 Ağustos akşamı yemek yiyen metresi Frances Stevenson ve Ramsay MacDonald da aynı görüşteydi.¹⁰⁹

Bununla birlikte, Britanya'nın 4 Ağustos 1914 gecesi saat on birde savaşa girmesinin daha da önemli olduğu söylenebilecek başka bir sebebi vardı. 31 Temmuz-3 Ağustos günlerinde Kabine birliğini öncelikle bir şey sağladı: Muhafazakâr ve Birlikçi muhalefete iktidar yolunu açma korkusu.¹¹⁰ İki ana parti arasındaki ilişkilerin 1914'e doğru ne kadar keskinleştiği unutulmamalıdır: Lloyd George'un bütçeleri ve Lordlar Kamarası'nın yetkileri konusundaki kavgalardan sonra, Liberallerin İrlanda'ya özyönetim yasa tasarısını geçirmeye bir kez daha çalışma kararı Birlikçi duyarlılığını alevlendirmişti. Kuzey İrlanda'nın geçici olarak dışarıda bırakılması konusunda bir uzlaşmaya varma girişimleri Buckingham Sarayı toplantısında boşa çıkmıştı. Ulster Protestanlarının "Katolik yönetimi"nin dayatılmasını önlemek için silahlандığı (Ulster Gönüllü Kuvveti'nin 100.000 adama ve en az 37.000 tüfeğe sahip olduğu) bir ortamda, iç savaş olasılığı somuttu ve önde gelen Muhafazakârların, dahası üst düzey subayların tutumu Protestan davasına karşı pek soğuk sayılmazdı.¹¹¹ Avrupa diplomatik krizinin birden ortaya çıkması, Asquith'in işaret ettiği gibi, çekişmeli İrlanda meselesini yatıştırmaya hizmet etti ("bu menfur savaştaki tek güzel şey"); ama aynı zamanda Muhafazakârlara hükümeti dövecek yeni bir sopa verdi. Muhafazakâr liderlerin Alman tehdidini çoğu Liberal bakandan daha fazla ciddiye aldığı öteden beri belirgindi. Örneğin, Balfour İngiliz-Alman ilişkileri üzerine 1912'de yayımlanan bir makalesinde, Alman hükümetini kıtada Kutsal Roma İmparatorluğu'nu diriltme ve denizaşırı imparatorluğunu genişletme amacıyla saldırı savaşı tasarlamakla açıkça suçladı:

[Britanya] tek bir devletin Avrupa'ya hâkim olma çabasından kaynaklanan kötülüklerden dolayı fazlasıyla acı bir tecrübe yaşamıştır; böyle bir politikanın başarılı olması halinde başımıza saracağı tehlikelerden [...] bunları önemsiz saymayacak kadar eminiz elbette.

Daha önce gördüğümüz üzere, Grey Muhafazakârlarca kendi politikalarını çok çürük kabine arkadaşlarının muhalefetine rağmen elinden geldiğince

108 Morley, *Memorandum*, s. 10; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 146.

109 B. Gilbert, *Lloyd George*, s. 108, 111.

110 K. Wilson, "British Cabinet's Decision for War", s. 154.

111 PRO FO 800/100, Grey'den Asquith'e, 23 Mart ve 20 Mayıs 1914. Krş. Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 26-32; Lammers, "Arno Mayer", s. 147 vd.

sürdüren “sağlam bir adam” sayılmaktaydı. Ama dışişleri bakanı 1911’den beri ricat olmasa bile savunma halindeydi. Frederick Oliver gibi Birlikçiler, “içerideki durumumuzu böylesine berbat etmiş ve yanlış anlamış bir hükümet” tarafından alınacak hayati bir dış politika kararı ihtimalinden dolayı dehşet içindeydi.¹¹² Austen Chamberlain Aralık 1914’te geriye dönüp krize bakarken, Liberallerin krizi ele alışına ilişkin muhtemelen baskın Muhafazakâr görüşü şöyle ifade edecekti:

Daha önce resmi konuşmalarda veya resmi yayınlarda, sorumluluklarımızı yerine getirmeye ve çıkarlarımızı savunmaya hazırlamak üzere çatığımız tehlikeyi [halkımıza] bildiren hiçbir şey yoktu. En çok bilgi sahibi olanlar suskundu; halk kitlesini bilgilendirmeyi üstlenenler bilgisizdi; kamu işlerini yürütmede belirleyici söz hakkına sahip demokrasimiz ona gereğince yol gösterebilecek olanlarca rehbersiz bırakıldı ve rehberliğe soyunanlarca yanlış yönlendirildi.¹¹³

Kardeşi Neville de onun gibi şaşkındı. “Ebedi yüz karasına düşmemize ramak kaldığını düşünmek insanı basbayağı yutkunduruyor,” diye hayretle belirtti Ağustos’ta.¹¹⁴

Muhafazakârlara harekete geçme işaretini Kabine’nin 2 Ağustos’taki bıçak sırtı toplantıları verdi. O sabah Balfour, Lansdowne ve Walter Long’un önerisiyle Asquith’e mektup yazan Bonar Law, “şu anda Fransa’ya ve Rusya’ya destek vermede bir duraksamanın Birleşik Krallık’ın onuru ve gelecekteki güvenliği açısından vahim olacağı” yolundaki Muhafazakâr görüşü açık seçik ilettili. “İngiltere’nin savaşa müdahalesi için gerekli bütün tedbirler açısından” Bonar Law’ın önerdiği “birleşik destek” hükümetin böyle tedbirlerde görüş birliğine varamaması halinde, Muhafazakârların devreye girip Liberallerin yerine geçmeye hazır olduğu yönünde örtülü bir tehditti düpedüz.¹¹⁵ Muhafazakâr basının yıllarca süren kavgacı eleştirilerinden sonra, bu yaklaşım Asquith’in kararlılığını pekiştireceği hesaplanan bir şeydi. Asquith Kabine’ye istifanın böylesine bölünmüş bir hükümet için olağan gidişat gibi görünebileceğini anlattı. Ama şunu da ekledi: “Ulusal durum olağan olmaktan uzak ve öbür partinin bu işin altından kalkabilecek kişilerce yönetildiğine ya da böylelerini barındırdığına bir türlü ikna olamıyorum.”¹¹⁶ Samuel ve Pease hemen meseleyi kavrayarak Burns’e şunu söyledi: “Kabine çoğunluğunun şimdi ay-

112 Woodward, *Great Britain*, s. 46.

113 K. Wilson, “In Pursuit of the Editorship”, s. 83.

114 Andrew, “Entente Cordiale”, s. 34.

115 Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 31; Albertini, *Origins*, c. III, s. 399-404; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 141.

116 Lammers, “Arno Mayer”, s. 159; K. Wilson, “British Cabinet’s Decision for War”, s. 155. Bu fikrin Muhafazakâr cephesindeki karşılığı için bkz. Woodward, *Great Britain*, s. 46.

rilması bir savaş hükümeti demektir ve bu da istenecek son şeydir.” Pease’e göre, “alternatif hükümet barışa kendilerinden çok daha az hevesli olmak zorundaydı.” Aynı şeyi üç gün sonra Trevelyan’a söylediği sırada, Simon ve Runciman istifadan kaçınma tutumunu benimsemişlerdi.¹¹⁷ Margot Asquith daha sonraları şu yorumda bulunacaktı: “Liberallerin 1914’te iktidarda olması bu ülke için talihli bir durumdu; çünkü insanlar şoven bir hükümetin dayatmasıyla böyle feci bir karara razı olmaya kuşkuyla yaklaşabiliirdi.”¹¹⁸

Kabine’nin geri kalan kısmının muhtemelen bilgisi dışında, içlerinden biri (tarafsızlıktan yana olanlar üstün gelirse) saf değiştirmeye aslında yatkındı. Churchill daha 31 Temmuz’da F. E. Smith aracılığıyla Bonar Law’a, sekiz istifayla karşılaşılması halinde “muhalafetin boş makamları dolduracak bir koalisyon oluşturarak [...] hükümeti kurtarmaya hazır” olup olmadığını gizlice sordu.¹¹⁹ Bonar Law, 2 Ağustos akşamı Grey’in de katılacağı bir akşam yemeğine gelmesini isteyen Churchill’in davetini geri çevirdi; ama Kabine’ye yazdığı mektup, tutumunu göstermek açısından yeterliydi. Bu olay Asquith hükümetinde yer alan birinin koalisyon fikrini açmasının ilk örneği değildi. Bizzat Lloyd George 1910’da aynı doğrultuda flörtlte girmişti.¹²⁰

Muhafazakârların savaşa Liberallerden daha fazla hevesli olması ilk bakışta kaçınılmaz bir İngiliz müdahalesi savını güçlendiriyor gibi görünebilir: Asquith devrilmiş olsa, Bonar Law yine de savaşa girerdi. Ama bu yine de aynı şekilde olur muydu? Lloyd George hazırladığı gelir yasa tasarısını geçiremeyen, finansal panikle sıkışan, *Guardian* ve *British Weekly*’deki barış yanlısı başyazılarla kuşkuya kapılan Grey’in 2 Ağustos’taki kritik Kabine toplantısında saf değiştirdiğini ve öncülüğü müdahale karşıtlarına bıraktığını varsayalım. Grey kesinlikle istifa ederdi; Churchill hemen Bonar Law’la işbirliğine girmek için harekete geçerdi. Asquith bu durumda tutunabilir miydi? Öyle olmayacağı neredeyse kesindir. Ama bir Muhafazakâr hükümet ne kadar çabuk oluşturulabilirdi? Son hükümet değişikliği uzun bir sürecin sonucuydu: Daha 1903’te gümrük reformu konusunda dağılmanın ilk belirtilerini gösteren Balfour hükümeti 20 Temmuz 1905’te Avam Kamarası’nda fiilen bozguna uğramış, kasım ayında Chamberlain yanlılarının güvenini kaybetmiş ve nihayet 4 Aralık’ta istifa etmişti. Ülkede Liberallere desteğin gücünü teyit eden genel seçim ancak 7 Şubat 1906’da sonuçlanmıştı. Asquith’in Ağustos 1914 başlarında istifaya zorlanmış olması halinde, işlerin daha hızlı ilerlemiş

117 K. Wilson, “British Cabinet’s Decision for War”, s. 154 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 141 vd. Krş. Shannon, *Crisis of Imperialism*, s. 466. Pease “gemide kalmaya” maddi sebeplerle de ikna edilmiş olabilir. Karısının işaret ettiği üzere, istifa etmesi halinde “iştıyakla bekleyeceği bir ticari istikbalı” olmayacaktı.

118 Hurwitz, *State Intervention*, s. 53.

119 Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 13-19. Krş. Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 41.

120 Searle, *Quest for National Efficiency*, s. 175-201.

olacağı muhtemeldir. Churchill'in koalisyon planı hiç kuşkusuz gecikmeyi en aza indirmeye yönelikti. Ama bir genel seçim öncesinde böyle şartlarda Almanya'ya savaş ilanı mümkün olur muydu? Berlin'de ve St. Petersburg'daki kuzenleri gibi, uçurumun eşiğinde duruma göz atınca savaşa çok az heves eden Kral'ın tutumu epeyce belirleyici olacaktı.¹²¹ Bir hükümet değişikliğinin İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin (İYSK) gönderilmesini en az bir hafta geciktirmiş olacağını varsaymak akla yakın gibi görünmektedir.

Her halükârda, hükümet değişmese bile, İYSK'nin gönderilmesi kaçınılmaz bir sonuç değildi ve Fransız genelkurmayına danışılarak hazırlanmış olan planlara göre işlemedi. Daha önce gördüğümüz üzere, bunun sebebi kıta taahhüdünden yana açık seçik bir kararın aslında hiç alınmamış olmasıydı; öyle ki buna karşı ileri sürülmüş eski savlar savaşın patlak vermesiyle birlikte hemen su yüzüne çıktı. Donanma stratejisi yanlıları her zaman olduğu gibi, deniz gücünün tek başına savaşın sonucunu belirleyebileceğinde ısrar ettiler ve 5 Ağustos'a kadar bakanların çoğu bu konuda hemfikir gibiydi.¹²² Nitekim Paris'teki Bertie, sefer kuvvetine gerek olmayacağını bildirdi; Fransız genelkurmay başkan yardımcısı General de Castelnau ona şu teminatı vermişti: "İngiltere'nin deniz girişlerini Almanya'ya kapatmaya yardımcı olması kaydıyla, Fransızlar aksiliklerle karşılaşsalar bile sonunda mutlaka kazanır."¹²³ Bakanlar ordunun bir kısmını ya da tamamını ülkede tutmayı uygun görmeye de eğilimliydi: Beklenmeyen bir istilayı savuşturmak için değil, (savaşın ekonomik sonuçlarının kendini hissettirmeye başlamış olmasından dolayı) sosyal barışı korumak için.¹²⁴ Asquith'in 5 Ağustos'ta topladığı generallerin ve bakanların "oldukça uyumsuz" savaş konseyinde, kafa karışıklığı ağır bastı ve Fransız genelkurmayının bir temsilcisiyle görüşme beklenirken, hiçbir karara varılamadı. Kabine ertesi gün Amiens'e sadece dört piyade tümeni ve tek süvari tümenini göndermeyi kararlaştırdı; oysa Henry Wilson Fransızlara yardım etmek üzere yedi tümenin tamamını Maubeuge'e göndermeye çoktan karar vermişti. Mısır'dan alelacele çağrılan ve savaştan sorumlu devlet bakanlığına getirilen Kont Kitchener ancak altı gün sonra Maubeuge planına dönmeye ikna edildi ve Kabine'nin, kalan son tümeni Fransa'ya göndermeye razı olması 3 Eylül'ü buldu.¹²⁵

121 Alman veliaht prensine 26 Temmuz'da aktardığı ve pek şahince sayılamayacak yorumları buna örnek gösterilebilir.

122 Albertini, *Origins*, c. III, s. 407, 503; Hankey, *Supreme Command*, s. 165; A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery*, s. 526; Offer, *First World War*, s. 5, 308 vd.

123 PRO FO 800/55, Bertie'den Grey'e, 3 Ağustos 1914; Bertie'den Tyrrell'a, 4 Ağustos 1914. Krş. Bertie'den Grey'e [şifreli telgraf], 4 Ağustos 1914.

124 D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 87 vd; Offer, *First World War*, s. 312.

125 Beaverbrook, *Politicians and the War*, s. 36; Hankey, *Supreme Command*, s. 169 vd, 187, 192; Albertini, *Origins*, c. III, s. 510 vd; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 125; J. Gooch, *Plans of War*, s. 301 vd; Collier, *Brasshat*, s. 162 vd; K. Morgan, *Lloyd George Family Letters*, s. 169; d'Ombraïn, *War Machinery*, s. 113 vd.

Taraftarlarının ve sonraki savunucularının ileri sürdüğü gibi, bu girişim savaşın neticesinde belirleyici bir farklılık yarattı mı? Binbaşı A. H. Ollivant'ın 1 Ağustos'ta Lloyd George'a sunduğu tezkeredeki "İngiliz ordusunun varlığı ya da yokluğu [...] çok muhtemelen Fransa'nın kaderini belirleyecektir" saptaması doğru muydu?¹²⁶ Daha önce gördüğümüz üzere, İYSK olmasa bile, Moltke'nin yaptığı değişikliklere bağlı kusurlar yüzünden Schlieffen Planı muhtemelen her durumda başarısızlığa uğrayacaktı. Dolayısıyla Fransızlar savunmaya yoğunlaşmak yerine neredeyse intihar niteliğindeki taarruza kalkışmamış olsalardı, Alman taarruzunu yardım almadan belki durdurabilirlerdi. Ama öyle yapmadılar; Alman hataları hesaba katılsa bile, Mons'tan ilk baştaki çaresiz ricata ve Ostend'deki yanıltma harekâtı fiyaskosuna rağmen, İngiliz birliklerinin Le Cateau'daki (26 Ağustos) ve Marne'daki (6-9 Eylül) varlığının Alman zaferi şansını *sahiden* önemli ölçüde azaltmış olması akla yakın görünmektedir.¹²⁷ Ne yazık ki yapamayacağı şey bir Alman yenilgisini sağlamaktı. Anvers'in düşüşünden ve Birinci Ypres Muharebesi'nden (20 Ekim-22 Kasım) sonra, Batı Cephesi'nde üç buçuk yıl sürecek olan kanlı bir kilitlenmeye varılmıştı. Tarafsızlık ya da donanma stratejisi yanlıları ağır basmış ve Britanya İYSK'yi göndermemiş (hatta yeni bir hükümet oluşturulurken yola çıkış gecikmiş) olsaydı, Fransa karşısında Alman zafer şansını hiç kuşkusuz güçlenmiş olacaktı.

KAYZER'İN AVRUPA BİRLİĞİ

Britanya'nın bir kıta savaşına katılımını sınırlı tutmuş olabileceği, tarihçilerce neredeyse göz ardı edilmiş bir ihtimaldir.¹²⁸ Savaşın yürütülüş *tarzından* yakanlar bile genellikle bu "tersi olsaydı" senaryosunu göz ardı ederler. Oysa böyle bir ihtimalin çok somut olduğu artık açık olsa gerek. Bizzat Asquith ve Grey daha sonraları hatıratlarında bunu doğrulamışlardır. Her ikisi de Britanya'nın Fransa'ya karşı antlaşmaya bağlı herhangi bir yükümlülüğün dolaylı müdahale etmek zorunda olmadığını vurgular. Asquith'in ifadesi şöyledir: "Gerek hasıl olduğunda, savaşa girip girmeyeceğimize karar vermede kendimizi serbest tuttuk."¹²⁹ Grey de kendi partisi içinde, Fransa'ya temmuz ayında bir taahhütte bulunmasını engelleyen siyasal muhalefeti gizlemeye kalkışmaz.¹³⁰ Başka yerlerde karşı konulmaz tarihsel etkenlerden söz etmesine rağmen, bir tercih şansının olduğunu itiraf eder.

126 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 63 vd.

127 Woodward, *Great Britain*, s. 32-5; Hankey, *Supreme Command*, s. 187-97; Collier, *Brasshat*, s. 166 vd, 172-90. Ayrıca bkz. Guinn, *British Strategy*, s. 37 vd.

128 Nadir bir istisna için Johnson, *Offshore Islanders*, s. 365 vd. Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ferguson, "Kaiser's European Union".

129 Asquith, *Genesis*, s. 57 vd, 60, 63 vd, 83.

130 Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 75, 81, 85, 313, 334 vd. Krş. Trevelyan, *Grey of Falloden*, s. 254, 260.

Hiç kuşkusuz, Grey Kabine'nin tercihinin doğru olduğunda haliyle diredir. Peki, tarafsızlığa karşı çıkmasının gerekçeleri neydi? Hatıratında bunları şöyle ortaya koyar:

Sonuçta işin içine girmek zorunda olduğumuza göre, bunu hemen yapmış olmamıza şükredelim – dışında kalmak için uğraşmaya ve ardından kendimizi içinde bulmaya, [...] mecburen savaşa girmeye nazaran böylesi daha iyi oldu, itibarımız açısından daha iyi, lehte bir sonuç açısından da daha iyi oldu. [...] [İşin içine girmeseydik] tecrit olurduk; dünyada dostumuz olmazdı; kimse bizden bir şey beklemeydi ya da bizden korkmazdı veya dostluğumuza değer vermezdi. İtibarsız hale gelirdik, [...] belirsiz bir rol oynama durumunda kalırdık. Bize nefretle bakılırdı.¹³¹

Yani, Grey için savaş temelinde “bir onur meselesi”ydi: Belçika’ya hukuki taahhüt ve daha da önemlisi, Fransa’ya manevi taahhüt. Gelgelelim, “kalles İngiltere” damgasını yememe arzusu, ardında stratejik hesapların yattığı cildan ibaretti. Grey’in temel gerekçesi Britanya’nın bir Alman zaferi riskini göze alamayacağıydı; çünkü böyle bir zafer Almanya’yı “bütün Avrupa kıtasında ve Küçük Asya’da üstün” konuma getirecekti.¹³²

Peki, Alman hedefi gerçekten bu muydu? Kayzer gerçekten Napoléon muydu? Bu soruya verilecek cevap elbette Almanya’nın 1914’teki “savaş hedefleri”nin aslında ne olduğu konusundaki düşünceye bağlıdır. Fritz Fischer’e ve öğrencilerine göre, bu hedefler Alman fobisine kapılan İngilizlerin korktuğu kadar radikaldir. Savaş Fransa, Belçika ve bir ihtimal Rusya topraklarını ilhak etme, bir Orta Avrupa gümrük birliği kurma ve doğrudan ya da dolaylı Alman denetimi altında yeni Polonya’yı ve Baltık devletlerini yaratma yoluyla “Avrupa üzerinde Alman hegemonyası olarak özetlenebilecek Alman siyasal emellerini gerçekleştirmeye” dönük bir girişimdi. Almanya ayrıca Afrika’da yeni topraklar edinecek, böylece sömürge mülklerini bütünleştirip kesintisiz bir Orta Afrika bölgesine dönüştürebilecekti. Devrimleri kışkırtarak İngiliz ve Rus imparatorluklarını parçalamaya dönük sıkı bir çaba da söz konusuydu.¹³³

Ancak Fischer’in akıl yürütmesinde birçok tarihinin umursamadığı temel bir kusur vardır. Almanya’nın savaş başladıktan sonra belirttiği hedeflerin savaştan önceki hedefleriyle aynı olduğu varsayımdır bu.¹³⁴ Böylece Bethmann’ın “Eylül Programı” (Batı Cephesi’nde çabuk bir Alman zaferi varsayımından hareketle hazırlanan Fransa’yla ayrı bir barış için “politika doğrultumuza ilişkin geçici notlar”) bazen savaşın çıkışından önce var olan

131 Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 35 vd. Ayrıca bkz. Agy., c. I, s. 77.

132 Agy., c. II, s. 28.

133 Örneğin bkz. F. Fischer, *War of Illusions*, s. 470.

134 Butterfield, “Sir Edward Grey”, s. i vd; Hatton, “Britain and Germany”, s. 143.

hedeflerin ilk açık ifadesiymiş gibi sunulur.¹³⁵ Bu doğruysa, savaşın kaçınılmaz olduğu savı çöker; zira Eylül Programı'nın Fransa ve Belçika için öngördüğü bölgesel ve siyasal çerçeveyi o dönemde hiçbir İngiliz hükümetinin kabul edemeyeceği açıktır.¹³⁶ Böyle bir sonuç Almanya'ya Belçika kıyıları üzerinde denetimi sağlayarak, "Napoléon kâbus"unu sahiden gerçeğe dönüştürürdü. Ama kaçınılmaz gerçek, Britanya'nın savaşa girişinden önce bu hedeflerin var olduğu konusunda Fischer ve öğrencileri tarafından hiçbir delilin ortaya konulamamış olmasıdır. Söz konusu hedeflerin hiçbir zaman kâğıda geçirilmemiş olması veya ilgili belgelerin yok edilmiş ya da kayıplara karışmış olması ve işin içindekilerin daha sonra Versailles Antlaşması'nın "savaş suçu" hükmünün geçerliliğini kabul etmek yerine yalana başvurmuş olması teorik olarak mümkündür. Ama bu ihtimal dışı görünmektedir. Fischer'in ortaya koyabildiği tek şey hiçbiri resmi statü taşımayan bir avuç Pan-Alman'ın ve işadamlarının savaş öncesindeki boş hayalleri, ayrıca siyasete etkisi kendisinin sandığı kadar istikrarlı ya da büyük olmayan Kayzer'in tek tük savaşkan ifadeleridir.¹³⁷ Kayzer'in "bir tür Napoléon tarzı üstünlük" konusunda ara sıra hayaller kurduğunu¹³⁸ ve Britanya'nın müdahale edeceğini gecikmeli olarak 30 Temmuz'da anladığında, en çılgın küresel tasarıları açığa vurduğu elbette doğrudur:

Türkiye'de ve Hindistan'daki konsoloslarımız, ajanlarımız vs. bütün Muhammedi dünyasını ateşleyip bu menfur, yalancı, vicdansız esnaf milletine karşı şiddetli isyana yönelmelidir; çünkü biz kan kaybından öleceksek, İngiltere de en azından Hindistan'ı kaybetmelidir.¹³⁹

Moltke de "İngiltere bize hasım bir tutum takınırsa, Hindistan'da bir ayaklanmayı kışkırtma [...] girişimleri"ni tasarlamaktaydı. "Mısır'da, Güney Afri-

135 F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 103-6.

136 Birinci madde Fransa'dan "Belfort'un ve Vosges Dağları'nın batı yamaçlarının alınması, kalelerin yıkılması ve Dunkirk'ten Boulogne'a kadar olan kıyı şeridinin ayrılması" olasılığını gündeme getirmekteydi. Metak cevheri bölgesi Briey "her halükârda bırakılacaktı." İkinci madde Belçika'nın Liège ve Verviers'i Prusya'ya ve bir "kıyı şeridi"ni Lüksemburg'a bırakmasını öngörmekteydi. "Liège'e giden bir koridorla birlikte Anvers'in ilhak edilip edilmeyeceği sorusunu" ucu açık halde bırakmaktaydı. "Askeri bakımdan önemli limanlar" Almanya tarafından işgal edilecekti; aslında bütün Belçika kıyıları "her yönlüyle askeri tasarruf altına" alınacaktı. Bu durumda Dunkirk, Calais ve Boulogne'la birlikte Flandr bölgesinin Fransa'ya yakın kesimi Fransa'dan alınıp Belçika'ya verilebilirdi. Üçüncü madde Lüksemburg'un bir Alman federe devleti olacağını ve Longwy'yi Fransa'dan alabileceğini belirtmekteydi. Yedinci madde "Anvers kalesinde ve Scheldt Nehri ağzında birer Alman garnizonu bulundurma hakkı karşılığında" Anvers'in Hollanda'ya bırakılması olasılığını gündeme getirmekteydi: F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 105.

137 F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 10, 28, 32 vd, 101 vd; Geiss, *July 1914*, s. 21 vd; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 138 vd.

138 Örneğin 1892'de: Geiss, *July 1914*, s. 21 vd.

139 Agy., belge 135.

ka Dominyonu'nda da aynı şeye girilmelidir.”¹⁴⁰ Ama John Buchan'ın savaş döneminde yazdığı *Doğudaki Sır* [Greenmantle] gerilim romanına yakışan ve onun kadar gerçekçi olan böyle hayalleri Alman savaş hedefleriymiş gibi ciddiye almamak gerekir. Kayzer savaştan önce İngiliz diplomatlara şunu hatırlatmaya aynı ölçüde yatkındı: “Yüz yıl önce yan yana dövüştük. Mensup olduğumuz iki milletin Waterloo'daki Belçika anıtı önünde yine birlikte durmasını istiyorum.”¹⁴¹ Bu pek de Napoléon tarzı bir konuşma sayılmazdı. Kayzer'in daha 30 Temmuz'da Britanya'yla savaşın “Almanya'nın kanını emeceği” öngörüsünde bulunması da ilginçtir. Doğrusu, Kayzer kendini Napoléon'la karşılaştırdığında bile, aklından geçen şey İmparator'un nihai akıbetiydi: “Ya Boğaziçi tahkimatı üzerinde Alman bayrağı dalgalanacak ya da St. Helena Adası'ndaki büyük sürgünle aynı hazin akıbeti uğrayacağım,” diye belirtmişti 1913'te.¹⁴²

Kritik nokta şudur: Britanya hemen müdahale etmemiş olsaydı, Almanya'nın savaş hedefleri Eylül Programı'nda belirtilenlerden önemli ölçüde farklı olacaktı. Bethmann'ın 29 Temmuz 1914'te Goschen'e beyanı, İngiliz tarafsızlığı karşılığında hem Fransa'nın hem de Belçika'nın (ayrıca Hollanda'nın) toprak bütünlüğünü garanti etmeye hazır olduğunu gösterir.¹⁴³ Moltke'nin 2 Ağustos tarihli mahut “askeri-siyasal mahiyette öneriler”i aynı kapıya çıkar: Belçika'nın toprak bütünlüğüne ilişkin garantilerle birlikte, Almanya'nın “Fransa'ya karşı bir zafer halinde itidalle davranacağı” güvencesi “koşulsuz ve en bağlayıcı biçimde [...] verilecekti.”¹⁴⁴ Britanya'nın fiilen savaşın dışında kalması durumunda, böyle bir pazarlığın gereklerine uymamak aptalca olurdu. Böylece Almanya'nın hedefleri Eylül Programı'nda öngörülen toprak değişikliklerini (belki Britanya'nın bir çıkarının bulunmadığı Lüksemburg'la

140 Agy., belge 179.

141 G. Gooch ve Temperley, *British Documents*, c. VI, no. 442.

142 Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 138 vd.

143 Bkz. Grey, *Twenty-Five Years*, c. I, s. 325; Albertini, *Origins*, c. II, s. 506. Belçika'nın toprak bütünlüğü için ancak “Belçika'nın karşı safta yer almayacağı varsayımıyla” güvence verildiğini ve Fransız sömürgeleri için hiçbir güvence verilmediğini de belirtmek gerekir. O aşamada Belçika'nın buna razı olma ihtimalinin düşük olması nedeniyle, bundan Bethmann'ın Belçika'nın topraklarında ve statüsünde bazı değişiklikleri zaten tasarladığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Öte yandan, Belçika'nın istila edilmesini gerekçelendirmek üzere Moltke'nin hazırladığı 87 numaralı taslak kararname, tarafsız kalması karşılığında Belçika'nın egemenlik haklarını ve bağımsızlığını tanımanın yanı sıra, savaş bittikten hemen sonra ülkeyi boşaltma ve her türlü savaş zararı için tazminat ödeme güvencesi vermekteydi: Geiss, *July 1914*, belge 91. Belçika'nın geleceği Berlin'de savaş boyunca bir ihtilaf konusu oldu ve İngiliz kamuoyunu tatmin edecek şekilde, Belçika'nın toprak bütünlüğünü yeniden sağlama yönünde kesin taahhüt vermenin imkânsız olduğu ortaya çıktı; ancak Almanların başarımlarına ramak kalan bir adımla, Kral Albert'i ülkesinin tarafsızlık taahhüdünden vazgeçmeye ikna etmiş olmaları halinde, meselenin tamamen gündemden düşmüş olabileceğini de belirtmek gerekir: F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 215-25; 420-28.

144 Geiss, *July 1914*, belge 179.

ilgili olanlar dışında) neredeyse kesinlikle içermeyecekti; Belçika kıyıları üzerinde hiçbir İngiliz hükümetinin göz yumamayacağı Alman denetimine ilişkin önerilere kesinlikle yer vermeyecekti. Geriye olsa olsa şu öneriler kalacaktı:

1. *Fransa* [...] Taksitler halinde ödenecek bir savaş tazminatı; bu Fransa'yı sonraki 15-20 yılda silahlanmaya yüklüce harcamalar yapmaktan alıkoymaya yetecek miktarda olmalıdır. Dahası: Fransa'yı ekonomik bakımdan Almanya'ya bağımlı [ve] Fransız pazarını ihracatımıza açık kılacak bir ticaret antlaşması. [...] Bu antlaşma Alman işletmelerinin Fransızlardan artık farklı muamele görmeyeceği şekilde, bize Fransa'da finansal ve sınai dolaşım serbestliği sağlamalıdır.
2. [...] Fransa, Belçika, Hollanda, Danimarka, Avusturya-Macaristan, Polonya, ayrıca belki İtalya, İsveç ve Norveç'i kapsayacak ortak gümrük anlaşmaları aracılığıyla bir *Orta Avrupa ekonomik birliği* yaratmalıyız. Bu birliğin yüksek bir ortak anayasal yetkisi olmayacaktır ve bütün üyeleri resmen eşit ama fiilen Alman öncülüğüne bağlı olacaktır; birlik Almanya'nın *Mitteleuropa* üzerindeki ekonomik hâkimiyetini istikrarlı kılmalıdır.
3. Kesintisiz bir Orta Afrika sömürge imparatorluğu yaratmanın öncelikli hedef olduğu *sömürge kazanımları sorunu*, aynı şekilde Rusya karşısında ulaşılabilecek hedefler sorunu daha sonra ele alınacaktır.
4. *Hollanda*. Hollanda'nın Alman İmparatorluğu'yla daha yakın ilişkiye girmesini sağlamanın araçları ve yöntemleri üzerine düşünmek gerekecektir. Hollandalıların karakteri göz önünde tutulursa, daha yakın ilişki onlarda herhangi bir zorlama duygusu uyandırmamalı, Hollanda yaşam tarzında hiçbir şeyi değiştirmemeli ve onları yeni askeri yükümlülöklere de tabi kılmamalıdır. Ayrıca Hollanda dış görünüşüyle bağımsız bırakılmalı, ama iç yapısıyla bize bağımlı hale getirilmelidir. Sömürgeleri kapsayacak bir saldırı ve savunma ittifakı belki düşünülebilir, her halükârda sıkı bir gümrük birliği...¹⁴⁵

Esasen Fransa ve Belçika'dan ilhakların yer almadığı Eylül Programı demek olan bu hususlara, "[Rusya'yı] olabildiğince Almanya'nın doğu sınırının uzağına itmek ve Rus olmayan bağımlı halklar üzerindeki Rus hâkimiyetini [kırmak]" üzere daha sonra hazırlanan ayrıntılı planları eklemek gerekir. Söz konusu planlarda (Habsburg Galiçyası'yla birleştirilecek) yeni bir Polonya devletinin yaratılması ve Baltık illerinin (ileride bağımsız bırakılmak, yeni Polonya'ya katılmak ya da bizzat Almanya tarafından ilhak edilmek üzere) ayrılması öngörülmekteydi.¹⁴⁶ Eylül Programı'nın yeniden düzenlenmiş bu versiyonu bile muhtemelen Alman yönetiminin savaş öncesi hedeflerini abartır niteliktedir. Bülow haliyle artık şansölye değildi; ama Veliht Prens'e

145 F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 104 vd.

146 Agy., s. 115 vd.

1908'de aktardığı yorumlar, savaşın siyasal sol akımı güçlendireceğini ve Reich'i içeride zayıflatacağını belirten Bethmann'ın görüşünden pek farklı değildi:

Avrupa'da hiçbir savaş bize çok fazla şey getirmez. Yeni Slav ya da Fransız topraklarını fethetmekle kazanacağımız hiçbir şey yoktur. Küçük ülkeleri imparatorluğa katmakla, maalesef Almanya'da hiç eksik olmayan merkezkaç unsurları güçlendirmiş oluruz sadece. [...] Her büyük savaşı bir liberalizm dönemi izler; çünkü halk savaşın gerektirdiği fedakârlıkların ve çabaların telafi edilmesini ister.¹⁴⁷

Yukarıda ana hatlarıyla belirtilen sınırlı savaş hedefleri İngiliz çıkarları için doğrudan bir tehdit oluşturur muydu? Napoléon tarzı bir strateji mi demekti? Hiç de değil. Eylül Programı'nın bütün ekonomik maddelerinin (seksen küsur yıl erken olduğu söylenebilecek yaklaşımla) işaret ettiği şey, Alman güdümlü bir Avrupa gümrük birliğinin yaratılmasıydı. Nitekim konuya ilişkin resmi beyanların birçoğu çarpıcı bir güncel tını taşır. Hans Delbrück'ün "Atlantik ötesi dünyanın muazzam üretici kaynaklarını ancak tek bir gümrük birimi oluşturmuş bir Avrupa yeterli güçle karşılayabilir" saptaması ya da Gustav Müller'in "İsviçre, Hollanda, İskandinav devletleri, Belçika, Fransa, hatta İspanya'yı ve Portekiz'i, ayrıca Avusturya-Macaristan aracılığıyla Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'yi kapsayacak" bir "Avrupa Birleşik Devletleri" (Kayzer'in savaştan önce kullandığı ibare) yönündeki coşkulu çağrısı örnek olarak verilebilir. Aynı şekilde Baron Ludwig von Falkenhausen'in özlemi şuydu:

ABD, İngiliz ve Rus imparatorluklarının büyük, kapalı ekonomik yapılarıyla boy ölçüşmek [üzere] Almanya öncülüğündeki [...] bütün Avrupa devletlerini temsil eden aynı ölçüde sağlam bir ekonomik blok iki yönlü amaç [gütmelidir]:

1. Bu bütün içindeki üyelerin, özellikle Almanya'nın Avrupa pazarına egemen olmasını sağlamak;
2. Büyük devletlerle karşılıklı olarak pazarlara giriş koşulları üzerine mücadelede müttefik Avrupa'nın bütün ekonomik gücünü yekpare bir kuvvet halinde sahaya sürmeye öncülük edebilmek.¹⁴⁸

Savaş öncesi dönemin Alman "korku tellalları"ndan bazıları bile bu garip biçimde tanıdık ifadelerle tartışmaya katılmışlardı. *Eski Dünyanın Çöküşü* [The Collapse of the Old World] kitabında "Seestern" (Ferdinand Grauthoff)

147 Bülöw, *Memoirs*, s. 400. Krş. Winzen, "Der Krieg".

148 Savaş sırasında gelişen haliyle Alman *Mitteleuropa* kavramına ilişkin daha geniş ayrıntılar için bkz. F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 201-8, 247- 56, 523-33. Krş. Berghahn, *Germany and the Approach of War*, s. 130-38.

kâhince bir yaklaşımla şunu bildirir: “Kaybedilmiş olan tartışmasız siyasal gücü ve denizlerde hâkimiyeti geri kazanmayı ancak Avrupa halklarının birliği sağlayabilir. Günümüzde siyasal ağırlık merkezi Washington, St. Petersburg ve Tokyo’dadır.” Karl Bleibtreu’nun *İngiltere’ye Karşı Taarruz İstilas* [Offensive Invasion Against England] romanı şu sonuca varır: “Diğer ırkların artan gücü ve Amerika’nın ekonomik tahakkümü karşısında ancak barışçıl yoldan birleşmiş bir Avrupa tutunabilir. Birleşin! Birleşin! Birleşin!”¹⁴⁹

“Alman Ulusunun Orta Avrupa İmparatorluğu” tasarısının sırf “güç isteminin Avrupai kisvesi” olduğundan Bethmann’ın ve sırdaşı Kurt Riezler’in hiç kuşkusu yoktu elbette. Riezler’in Mart 1917’de ifade ettiği gibi, Bethmann’ın hedefi şuydu:

Bölgesel Prusya devletinin yöntemleriyle [...] büyük bir devlete dönüşemeyecek olan Alman Reich’ını [...] Avrupai tarzda emperyalizme yöneltmek, Kara Avrupası’nı örtük öncülüğümüz çerçevesinde merkezden dışarıya doğru (Avusturya, Polonya, Belçika) düzenlemek.¹⁵⁰

Alman politikacılar günümüzde böyle konuşmuyor. Ama böyle ifade edilse bile, Almanya’nın Avrupa projesi, deniz imparatorluğuna dokunulmaması kaydıyla Britanya’nın katlanamayacağı bir proje değildi.

Tabii ki öyle olmadı. Bildiğimiz üzere, İngiliz tarafsızlığı önerisi geri çevrildi. Ancak Alman tarihçiler Bethmann’ın önerisini çılgınca yanlış hesap diye geçiştirmede, hatta bizzat Almanların İngiliz tarafsızlığını sağlamayı beklemediğini ileri sürmede fazlasıyla acele etmişlerdir. Bulgular bunu doğrulamaz. Aksine, Bethmann’ın hesaplarının mantıksızlıktan uzak olduğunu gösterir. Grey’in ve Churchill’in savlarının sayısal bakımdan daha güçlü olan müdahale karşıtlarına, son dakikada ağır basacağını ve Parlamento üyelerinden çoğunun dışişleri bakanının son derece yanıltıcı olduğu sonradan anlaşılacak olan “Savaşa girersek sıkıntı çekeceğiz ama seyirci kalsak bile çekeceğimiz sıkıntıdan biraz fazla olacak bu” şeklindeki tezini benimseyeceğini kestiremediği için mazur görülebilebilir.¹⁵¹

149 I. Clarke, *Great War*, s. 203, 232.

150 Stern, “Bethmann Hollweg”, s. 99 vd.

151 Offer, “Going to War”, s. 228.

7 - Ağustos Günleri: Savaş Coşkusu Miti

İKİ GÖNÜLLÜ

Avrupa’da insanların savaşın patlak verişini ateşli yurtseverlik coşkusuyla selamladığı görüşü bir zamanlar tarihyazımının bir aksiyomuydu. Aşağıdaki pasaj bunu desteklemek için genellikle aktarılan türden kanıtların tipik örneği olarak ele alınabilir:

1914 yılındaki kavga kitlelere zorla dayatılmadı, hayır, canlı bedene bürünmüş Tanrı adına belirtirim ki bütün insanlarca istenen bir şeydi.

İnsanlar genel belirsizliğe nihayet bir son vermek istedi. İki milyonu aşkın Alman erkeğinin ve gencinin bütün kavgaların en zorlusu için üniforma giymek üzere akın etmesi, bayrağı kanının son damlasına kadar savunmaya hazırlanması ancak bu çerçevede anlaşılabilir.

Benim için o saatler gençliğimin acılı duygularından bir kurtuluş gibiydi. Şiddetli coşkudan kendimi tutamayıp dizüstü çöktüğümü ve bu dönemde yaşamama izin verilmesi gibi güzel bir talihi bahşetmesinden dolayı Rabbime ateşli bir gönülle şükrettiğimi söylemekten bugün bile utanmıyorum.

Dünyanın şimdiye kadar gördüklerinden daha muazzam bir özgürlük savaşı başlamıştı. [...] Milletin ezici çoğunluğu ilanihaye belirsiz gidişattan dolayı uzun süredir bezgindi. [...] Ben de bu milyonlardan biriydim. [...] Öteki bir milyon kişi gibi, gönlüm gururlu sevinçle dolup taşmaktaydı. [...]

Benim için [...] dünyevi hayatımın en harika ve en unutulmaz dönemi başladı artık. Bu devasa kavgadaki olaylarla karşılaştırıldığında, geçmişteki her şey geri plana düşüp sığ hiçliğe dönüştü. [...] O sırada başka birçok kişi gibi, bana da azap çektiren tek bir kaygı vardı: Cepheye acaba çok geç varır mıydık?¹

Ancak Adolf Hitler’in içinden geçen duygunun, iddia ettiği kadar genel olduğuna inanmak zordur. Hitler’in Bavyera ordusundaki askerlik kariyerine ilişkin sınırlı bilgilerimiz onun hiç de tipik gönüllü olmadığını doğrular. Silah arkadaşı Bavyera piyadelerinin gözünde tuhaf bir tipti; espri anlayışından yoksun ve titiz bir yurtsever olarak, 1914-15’in gayriresmi “Noel ateşkesleri”ni sertçe kınadı.²

1 Hitler, *Mein Kampf*, s. 148 vd.

2 Kershaw, *Hitler*, s. 92 vd.

Hitler'in gönüllü asker yazılmasına ilişkin geçmişe dönük anlatımını, Harry Finch adlı bir İngiliz bahçıvanın o dönemde günlüğüne not düştüğü anlatımla karşılaştıralım:

1915. 12 Ocak Salı. Bu sabah Hastings'e gidip Havelock Yolu'ndaki askerlik şubesine başvurdum ve savaş hizmeti için Kitchener'in ordusuna yazıldım. Doktor muayenesinden geçtim ve Kraliyet Sussex Alayı'na (2. Güney Downs) bağlı 12. Tabur'un 1. Bölük'üne verildim. Ayın 18'inde Bexhill'deki taburumda hazır olmam talimatıyla eve döndüm. Şube askere yazılan insanlarla doluydu.

18 Ocak Pazartesi. Bugün Bexhill'deki Down Eğitim Okulları'nda 1. Bölük başçavuşu Carter'a teslim oldum. Bana üç battaniyeyle birlikte telli şilte ve saman yatak verildi. İlk izlenimim koğuş dilinin azıcık samimi olduğuydu. Yatağım görünüşe bakılırsa bayağı kötüydü ve pek fazla uyuyamadım. Acemi olmamdan dolayı kırık bir yatak düşmüştü bana haliyle.³

Bu tezat kesinlikle *ulusal* karakterdeki bir farklılığa işaret etmek için değildir. Savaşın çıkışına yönelik Almanların ve Britanyalıların tepkisindeki farklılıklardan birini göstermek üzere kültür tarihçilerinin birçok girişimde bulunmasına karşın,⁴ aşağıda sunulan bulgular savaşın bütün devletlerde tepkilerin ne kadar değişken olduğunu ortaya koymaktadır. Hitler ve bir tesadüf eseri savaş döneminde ona nazaran daha başarılı bir kariyerle çavuş rütbesine yükselen Finch arasındaki farklılık ulusal değil, kişisel nitelikteki bir farklılıktı.

KALABALIKLAR VE ACİZLİK

Elbette biraz coşku vardı. Hitler'in tanıklığına kuşkuyla bakabiliriz ama daha güvenilir başka birçok tanık vardır. Büyük liberal tarihçi Friedrich Meinecke 1945'te yazdığı bir kitapta, Hitler'in anısını tekrarlar: "Yaşayarak görenlerin hepsi için, 1914'ün Ağustos günlerindeki coşkunluk [*Erhebung*] en unutulmaz ve en yüce anılar arasında yer alır. [...] Alman halkı içindeki bütün görüş ayrılıkları [...] ortak tehlike karşısında bir anda eriyip yok oldu..."⁵ Hatta Meinecke o dönemde "Alman coşkunluğu" üzerine bir kitap bile yazdı.⁶

Coşkunluk pratikte kalabalıklar demektir.⁷ Hitler'in *Kavgam* kitabındaki anlatımı, Münih'in Odeonsplatz adlı meydanında çekilen ve mest olmuş suratının seçilebildiği bir insan kitlesi fotoğrafıyla unutulmaz biçimde doğrulanır. Stefan Zweig, Viyana'da yurtsever bir kalabalığın içine düştüğünde

3 Finch, "Diary", 12 Ocak 1915; 18 Ocak 1915.

4 Özellikle bkz. Eksteins, *Rites of Spring*, özellikle s. 55-93, 193-7. Also, Wohl, *Generation of 1914*.

5 Meinecke, *Die deutsche Katastrophe*, s. 43.

6 Meinecke, *Die deutsche Erhebung*.

7 Genel olarak bkz. Joll, *Origins*, s. 171-200.

heyecana kapıldı; Josef Redlich 26 Temmuz'da Sırbistan'a savaş açılması için gösteri yapan işçileri görünce etkilendi.⁸ Önceki gece Berlin'de ilk milliyetçi gösteriler yapılmıştı ve bunlar 26 Temmuz'da tekrarlandı.⁹ Hamburg'da 25 Temmuz'dan itibaren Jungfernstieg istasyonundaki Alster Köşkü'nde benzer kalabalıklar toplandı.¹⁰ Savaşın ilk ayları boyunca süren bir ruh haliydi bu; cepheye giden trenler çiçeklerle süslenmekteydi ve Tannenberg'deki zafere kutlamak için borsanın dışında kalabalıklar toplanmaktaydı.¹¹ Drieu La Rochelle'in *The Comedy of Charleroi* [Charleroi Komedisi] kitabının kahramanını Paris'te böyle bir kalabalıkta bulunmanın zevkli duygusunu şöyle anlatır: "Sıradan biri olmanın sevinciyle coşarak [...] kalabalığın ortasında kaybolup gittim."¹² On yedi yaşında bir banka memuru olan E. C. Powell, anılarında 3 Ağustos'ta Chiltern Tepeleri'ndeki bir Bank Tatili gezisinden Londra'ya döndüğünde kenti "bir histeri hali içinde" bulduğunu aktarır. "Büyük bir alay uçtan uca yolu tıkamıştı, herkes bayraklar sallıyor ve yurtseverlik şarkıları söylüyordu. Aynı histeri havasına kapılmış halde [...] yürüyüşçülerin arasına daldık."¹³ Lloyd George anılarında olayı "yakın dönemde emsali görülmemiş bir coşku sahnesi" diye nitelendirir.¹⁴

Coşkuya kapılmayanlar bile yaşanan olgu üzerine yorumlarda bulundu. (Bizzat Lloyd George geçmişte Mafeking'in kurtuluşunu kutlayanları çok hatırlatan "şoven bir kalabalık" tarafından tezahüratla karşılanmasından pek hoşlanmadı.) Karl Kraus'un Viyana kalabalığını aktarışı (yabancı düşmanı sarhoşlardan oluşan çeteleri yurtsever bir kalabalık gibi yansıtmının ancak bir gazete muhabirinin hayal gücüyle mümkün olacağını belirtmesi açısından) derin bir alaycılık taşır; ama kalabalığın orada olduğunu yadsımaz.¹⁵ Elias Canetti anılarında 1 Ağustos'ta kendisinin ve kardeşlerinin (bir askeri bandonun orijinal Alman ezgisini çalmaya başlamasıyla birlikte) "Tanrı Kralı Korusun" marşını okuyarak tam da böyle bir kalabalıktan kurtuluşunu anlatır.¹⁶ Sosyal demokrat lider Friedrich Ebert bile seferberliğin "kesin" hale gelişinden sonra trenlere tikişirken gördüğü yedek askerlerin ve onları uğurlamaya gelen kalabalıkların "güçlü coşku"yla dolu olduğunu yadsımaz.¹⁷ Bertrand

8 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 91; Sösemann, "Medien", s. 212. Hitler'in yer aldığı fotoğrafın düzmece olması mümkündür.

9 Sösemann, "Medien", s. 220 vd.

10 Ullrich, *Kriegsalltag*, s. 10-14. Ayrıca bkz. Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 480 vd.

11 Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 480.

12 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 91.

13 Reader, *At Duty's Call*, s. 103.

14 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 41.

15 Kraus, *Die letzten Tage*, s. 69-83.

16 Bkz. Canetti, *Tongue Set Free*, s. 90.

17 Buse, "Ebert", s. 443 vd.

Russell, “Trafalgar Meydanı semtinde [...] tezahüratta bulunan kalabalıkları” izlediğinde, “vasat erkeklerin ve kadınların savaş ihtimalinden hoşnutluğunu dehşetle fark ettiğini” belirtir.¹⁸ William Beveridge de onları “demiryolunda heyecanla dikilirken, Parlamento Binası’nın karşısındaki raylarda ve Nelson sütununun kaidesinde üst üste yığılmış halde otururken” görmüştü.¹⁹

Temmuz Krizi sırasında özellikle Britanya’da politikacılar “kamuoyu”na sıklıkla göndermede bulundular. Sir Edward Grey, 25 Temmuz 1914’te Rusya’daki büyükelçisine “kamuoyunun [...] bir Sırp kavgası yüzünden savaşa girilmesini onaylamayacağını” bildirdi; aynı görüş Paris’te Francis Bertie tarafından dile getirildi.²⁰ Altı gün sonra, Pease günlüğüne Kabine’de “kamuoyunun Fransa’ya desteğe izin vermeyeceği” sonucuna varıldığını ancak “Belçika’ya yönelik bir saldırının [bu] görüşü değiştirebileceğini” not düştü; Grey’in Alman büyükelçisi Lichnowsky’ye de ciddiyetle bildirdiği bir ifadeydi bu.²¹ Jules Cambon da Paris’e raporunda, “İngiliz kamuoyunun olup bitenlerde çok önemli bir rol oynadığını”, Almanya’dan önce seferberliğe geçmekten kaçınmak için her türlü çabanın gösterilmesi gerektiğini belirtti.²² Grey daha sonraları 1915’te, önceki yılın temmuz ve ağustos olaylarıyla bağlantılı “en güçlü duygularından biri”ni “elinde politikayı belirleyecek bir güç bulunmayışı ve İngiltere’nin sadece sözcüsü oluşu” şeklinde saptayacaktı.²³ Kamuoyunun kalabalıklara ilişkin çok sayıda anlatımın işaret ettiği söylenebilecek kadar coşkulu olduğu doğruysa, savaşa dönük çeşitli kararlar önceki bölümde ileri sürülenden daha az kaçınılabılır gibi görünmeye başlar.

Ancak kitlesel savaşkanlık tezini tam anlamıyla çürütmese bile nicel olarak değerlendirmeyi sağlayan bulgular gittikçe artmaktadır. Kalabalıkların varlığı doğru olabilir ama onların ruh halini dosdoğru “coşku” ya da “hoşnutluk” olarak nitelendirmek yanıltıcıdır. O şartlarda endişe, panik ve hatta binyıl dindarlığı duyguları savaşın çıkışı karşısında halkın gösterdiği aynı ölçüde yaygın tepkilerdi.

Savaşı başlatan politikacıların ve generallerin bile pek fazla savaş coşkusu duymamış olması çarpıcıdır. Bethmann’ın ve Moltke’nin, hele Kayzer’in ne kadar kötümser olduğunu daha önce görmüştük. Aslına bakılırsa, Moltke daha Alman taarruzu başladığında düpedüz asabi çöküşün eşiğindeydi. Bir tanığın anlatımına göre, 4 Ağustos’ta İngilizlerin savaş ilan ettiği haberini alan Alman dışişleri bakanı Jagow’un “yüz hatlarında [...] bir keder ifade-

18 Joll, *Origins*, s. 184.

19 J. Harris, *William Beveridge*, s. 199 vd.

20 Grey, *Twenty-Five Years*, s. 316h; Butterfield, “Sir Edward Grey”, s. 14.

21 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 84; Geiss, *Twenty-Five Years*, belge 174; Albertini, *Origins*, c. III, s. 388 vd. Ayrıca bkz. Asquith, *Genesis*, s. 209; R. Churchill, *Winston S. Churchill*, c. II, kısım 3, s. 1996.

22 Geiss, *July 1914*, belge 149.

23 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 52.

si belirdi.”²⁴ Önceki akşam Grey’in savaşı “Avrupa’nın her yanında ışıkların sönüşü”ne benzeterek, bir arkadaşına söylediği “Işıkların tekrar yandığını ömrümüzde görmeyeceğiz,” sözleri bir dönemin mezar yazıtıydı.²⁵ O gün öğleden sonra Asquith’in Avam Kamarası’ndaki makam odasında baş başa olduğu karısına “Her şey bitti,” demekle yetinmesinin ardından, çift “gözyaşlarına boğulup hiçbir şey söyleyemedi.”²⁶ Churchill istisnaydı. Violet, Asquith’e 22 Şubat 1915’te şunları söyledi:

Sanırım üstüme bir lanet çökmüş olmalı çünkü bu savaşı *seviyorum*. Her an binlerce kişinin hayatını mahv ve harap ettiğini biliyorum, yine de elimde *değil*, savaşın her saniyesi hoşuma gidiyor işte.²⁷

Ama Churchill özünde savaşı kazanmanın kolay bir yolu olduğuna inanmaktan hiç vazgeçmeyen iflah olmaz bir iyimserdi. Karısı besbelli ki onun keskinliğini paylaşmamaktaydı.²⁸

Sosyalist ve barışsever örgütlerin pek çok üyesinin savaşın çıkışına dehşetle baktığını söylemeye gerek yok; sosyalistlerin 1914’ten önceki seçim başarısının çapı göz önünde tutulduğunda hiç de önemsiz değildi bu (bkz. Bölüm 1). Avrupa’nın sosyalist partileri ve sendikaları savaşın önüne geçmede haliyle bariz bir başarısızlığa uğradı: İkinci Enternasyonal bütün tartışmalardan ve kararlardan sonra, savaşın çıkmasıyla birlikte esasen dağılıp ulusal bileşenlerine ayrıldı. Militarizme karşı bir genel grevden yana olanlar, savaşın bütün devletlerin bir şekilde savunmaya dönükmüş gibi sunduğu bir savaşı destekleme yönündeki çağrılarla başa çıkamadı. Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) en çok bilinen örnek olsa da İngiliz İşçi Partisi aşağı yukarı aynı şekilde davrandı.

Temmuz ayının büyük bölümünde SPD’nin ana gazetesi *Vorwärts*, Sırbistan’a karşı Avusturya politikası hakkında ciddi çekinceleri olduğunu ifade ederek, hükümeti Fransa’yla ve Britanya’yla bir “mutabakat” a varması için sıkıştırdı.²⁹ Parti liderleri kendilerini saldırıya açık görünce, içlerinden ikisi, Ebert ve Otto Braun, hükümetin partiye karşı harekete geçmeye karar verebileceği düşüncesiyle, bir tedbir olarak 30 Temmuz’da Almanya’dan ayrılıp İsviçre’ye geçti. Oysa önceki gün Ebert ve parti arkadaşları hükümete “hiçbir eylemin (genel ya da özel grev, sabotaj ya da benzeri şeylerin) tasar-

24 Albertini, *Origins*, c. III, s. 524.

25 Grey, *Twenty-Five Years*, c. II, s. 20.

26 Davies, *Europe*, s. 885.

27 Pottle, *Champion Redoubtable*, s. 25.

28 Davies, *Europe*, s. 885.

29 Koszyk, *Zwischen Kaiserreich und Diktatur*, s. 31; Sösemann, “Medien”, s. 200.

lanmadığı ve bundan korkmaya gerek olmadığı” teminatını vermişti. Hatta 4 Ağustos’ta revizyonist Eduard David başta olmak üzere, bir dizi SPD milletvekilinin Bethmann’ın Reichstag’daki konuşmasını alkışladığı görüldü. Toplam 110 sosyal demokrat milletvekilinden sadece 14’ü parlamento parti grubunun savaş istikrazları lehinde oy kullanma kararına karşı çıktı. (Militarizmin en katı muhalifi Karl Liebknecht bunlar arasındaydı ve daha iki hafta önce Condé-sur-Escaut’da yaklaşık 10.000 Fransız sosyalisti önünde çok olumlu karşılanan Fransızca bir konuşma yapmıştı.)³⁰ Dokuz gün sonra Ebert, hükümetin Fransa’nın ve İtalya’nın daha 23 Temmuz’da Almanya’ya karşı seferberliği başlattığına dair düzmece iddiasını hiç sorgulamaksızın günlüğüne not düştü.³¹ SPD liderlerinin çoğu gibi, o da otokratik Rusya’nın saldırganlığına (*der Krieg gegen Zarismus*) karşı Almanya’yı savunmak için savaşın gerekli olduğu yolundaki hükümet çizgisini benimsedi ve gayriresmi reformcu gündemi ileriye taşıma umuduyla, Bethmann’ın uzattığı “barış kale” (*Burgfrieden*) zeytin dalını tuttu.³² Aynı şekilde, Ağustos 1914’te Keir Hardie’yle beraber *İşçi Sınıfına Çağrı* başlığıyla ateşli bir savaş karşıtı broşürü yazmış olan Arthur Henderson, Mayıs 1915’te birer küçük bakanlığı kabul eden diğer iki İşçi Partisi milletvekiliyle birlikte, Asquith hükümetine eğitim bakanı olarak girdi.

Bununla birlikte, bütün ulusal birlik laflarına rağmen savaşa karşı çıkmayı sürdüren solcular önemsiz bir azınlığın üstünde bir güce sahipti. Berlin’de 29 Temmuz’da “miting alanlarını tıka basa dolduran, sokaklarda savaş karşıtı ve barış yanlısı gösteriler yapan [...] binlerce işçi”nin bir hafta sonra sırra kadem bastığına inanmak zordur; bu işçiler Almanya’da temmuzun son günlerinde savaş karşıtı gösterilere katılan yarım milyon kişi arasındaydı.³³ Aynı şey 13 Temmuz’da Liebknecht’in konuşmasını dinleyen 10.000 Parisli sosyalist için geçerliydi.³⁴ Ağustos ayında parti çizgisinden ayrılan Alman sosyalistlerinin arkasındaki belli bir halk desteğinin resmi taciz karşısında dikkat çekici ölçüde dirençli olduğu ortaya çıktı. Liebknecht’in ve arkadaşlarının 1915’te kurduğu *Internationale* adlı savaş karşıtı gazete 5.000 nüsha satıldı; ardından devletin müdahalesiyle geri kalan 4.000 nüshaya el konuldu.³⁵ Britanya’da da Bağımsız İşçi Partisi (ILP) mütevazı ama kararlı desteğe sahipti; bu destek özellikle James Maxton gibi liderlerin hapse atılmaya yol açsa bile resmi makamlarla kapışmaktan hoşlanır gibi görüldüğü İskoçya’da

30 Sösemann, “Medien”, s. 207.

31 Buse, “Ebert”, s. 433, 435.

32 Genel olarak bkz. Miller, *Burgfrieden und Klassenkampf*.

33 Agy, s. 40; Buse, “Ebert”, s. 440n.

34 Sösemann, “Medien”, s. 207.

35 Carsten, *War against War*, s. 48 vd.

güçlüydü. Maxton'ın tutumunu belki de en iyi özetleyen şey yazdığı savaş karşıtı şarkıdır:

Ah, benim adım Henry Dubb
Savaşa gitmeye niyetim yok
Çünkü ne uğruna dövüşüyorlar
Bunu hiç bilmiyorum

Kayzer'in canı cehenneme
Çar'ın canı cehenneme
Lord Derby'nin canı cehenneme
Ve onlarla birlikte GR'nin [Kral George].³⁶

Mizah, haliyle solun daha sağlam kozlarından biriydi. Daha 30 Temmuz 1914'te J. C. Squire *Herald* adlı sosyalist gazetede çıkan hikâyesinde, 1920'de yazan bir tarihçinin başlamak üzere olan savaşı nasıl tasvir edeceğini şöyle hayal etti:

İngiliz denizaşırı kuvveti Bois le Due'de son ferdine kadar yok oldu, [...] yüz bin Alman Kraków yakınında tuzığa düştü ve sadece onda biri bu felaketten sağ kurtuldu. [...] Bütün ülkelerde gıda stokları tükendi, [...] milyonlarca kişi açlık, işkence ve yangın yüzünden öldü, [...] karışıklıklar bütün başkentleri sardı ve Büyük Veba Salgını [...] bir kez daha doğudan batıya Avrupa'yı kırıp geçirdi.

Gazete, tutumunu açık seçik ortaya koymak üzere aynı gün “Yaşasın savaş! [...] Yaşasın kan ve bağırsak, parçalanmış akciğerler, ağlayan analar ve baba-sız çocuklar, dışarıda ölüm ve hastalık, içeride yokluk...” diye başlayan bir başmakale yayımladı.³⁷ İşçi Partisi içinde Grey'in 3 Ağustos tarihli konuşmasından sonra Avam Kamarası'nda savaşa açıkça karşı çıkanlardan biri Ramsay MacDonald'dı. Dışişleri bakanının “ülkenin tehlikede olduğu”na dair sözleriye “ikna olmadığını” bildirdi. Grey'in ülke onuruna göndermede bulunmasını ciddiye almadı: “Devlet adamlarının işledikleri bu mahiyette hiçbir suç yoktur ki dayanak olarak ülke onuruna göndermede bulunmasınlar. Kırım Savaşı'nda onurdan dolayı çarpıştık. Güney Afrika'ya onurdan dolayı koştuk.” MacDonald savaşa Belçika uğruna girilmesi gerektiği savından da etkilenmedi (her ne kadar kendi savı bariz biçimde çapraşık olsa bile):

Saygıdeğer Beyefendi bize gelip Belçika gibi küçük bir Avrupa milliyetinin tehlikede olduğunu söyleyebilseydi ve çatışmayı bu sorunla sınırlı tutacağı güvencesini ve-

36 G. Brown, *Maxton*, s. 58 vd.

37 A. Gregory, “British Public Opinion”, s. 12.

rebilseydi, onu desteklerdik. [Ama] topyekün bir Avrupa savaşına girilirken, [...] Belçika'nın yardımına koştuktan söz etmenin ne yararı var? [...]

MacDonald çok daha etkili bir dille Grey'in antantlar politikasına yönelik sert eleştirisini şöyle sürdürdü:

Saygıdeğer Beyefendi bize Rusya hakkında hiçbir şey söylemedi. Bunu öğrenmek isteriz. Her şey olup bittiğinde, Rusya'nın Avrupa'da gücüne ne olacağını anlamaya çalışmak isteriz. [...] Fransa açısından ise, iki ülke arasında Saygıdeğer Beyefendi'nin tarif ettiği türden hiçbir dostluğun bu ülkelerden birinin diğeri adına savaşa girmesini haklı gösteremeyeceğini ciddiyle ve katiiyetle söylemekteyiz.

MacDonald 5 Ağustos'ta, Almanya'ya savaş ilanından sonra partisinin Ulusal Yürütme Kurulu'ndan Grey'in hareket tarzını kınayan ve işçi hareketinin "en yakın zamanda barışı sağlama" arzusunu açıklayan bir karar geçirmeyi bile başardı. Aynı gün savaş istikrazları lehinde oy veren parlamento parti grubunu yanına çekmeyi başaramasa da Grey'e yönelik sert eleştirileri ILP üyeleriince alkışlandı.³⁸

Sosyalist olmayan savaş karşıtlarına da değinmek gerekir. Almanya'da zayıf düşmüş Barışseverler Derneği'nin yerine geçmek üzere 1914 sonbaharında Yeni Vatan Birliği (*Bund neues Vaterland*) kuruldu. Alman barışseverleri tarafsız topraklarda bir araya gelen Kalıcı Barış İçin Pan-Avrupa Merkezi Örgütü'nün içinde de yer aldı.³⁹ Britanya'da müdahaleye karşı koymak üzere Temmuz 1914'te iki grup oluşturuldu: Norman Angell ve başkalarının kurduğu İngiliz Tarafsızlığı Birliği ile üyeleri arasında J. A. Hobson'ın yer aldığı İngiliz Tarafsızlığı Komitesi.⁴⁰ İkincisi 3 Ağustos'ta Almanya'yı "düşman devletler arasında sıkışmış, son derece uygar" ve Britanya'yla "ırksal bakımdan müttefik" ülke olarak nitelendiren bir mektup yayımladı.⁴¹ Daha sonra Savaş Durdurma Komitesi ve Zorunlu Askerliğe Hayır Derneği devreye girdi. Önceden gördüğümüz üzere, George Bernard Shaw kendine has tarzıyla ve (geniş anlamdaki) radikal grupların ortaya attıklarından pek farklı olmayan sebeplerle savaşa karşı çıktı.⁴²

"Bloomsbury" olarak bilinen biraz narsist aydınlar klığının savaşa karşı çıkışı mahiyet itibarıyla farklıydı. Lytton Strachey, Duncan Grant, David Garnett, Gerald Shove, E. M. Forster ve Virginia Woolf'un erkek kardeşi Adrian

38 Marquand, *Ramsay MacDonald*, s. 167 vd.

39 Shand, "Doves", s. 97 vd. Ancak bu kısıtlamaların 1917'de bir ölçüde gevşetilmiş olması dikkat çekicidir.

40 Marwick, *Deluge*, s. 71 vd.

41 Genel olarak bkz. Wallace, *War and the Image*, s. 25.

42 Holroyd, *Bernard Shaw*, s. 348 vd. Kitabın Giriş bölümündeki değerlendirmeye bakınız.

Stephen, yeni Bloomsbury erkeklerinin hemen hepsi vicdani retçiydi. (Ancak içlerinden sadece Shove gerçek bir barışseverdi.) Grant'ın babasına yazdığı mektup, onların züppece özgürlükçü görüşlerini belki de en iyi özetleyen metindir:

Büyük bir Avrupa savaşı olasılığı aklımdan hiç geçmedi. Uygar bir halkın böyle bir şeye kalkışması kesinlikle çılgınlık gibiydi. [...] Kişinin karşısındaki düşmanların yabancı halka mensup belirsiz kitleler değil, kendi ülkesindeki ve düşman ülkedeki insan kitleleri olduğunu, dostlarının ise uğradığı her ülkede karşılaşabileceği ve karşılaştığı doğru fikirlere sahip insanlar olduğunu görmeye başladım. Hâlâ aynı görüşteyim ve savaşı tamamen çılgınca ve aptalca bulmaktayım.⁴³

Clive Bell ve Leydi Ottoline Morrell'in gözünde savaş, Virginia Woolf'un ifadesiyle "uygarlığın sonu", "hayatımızın geri kalan kısmını değersiz" kılacak bir şeydi: Bell'in *Hemen Barış* (1915) makalesinde basit (ve yanlış sayılmayacak) bir dille savaşın toplam insan mutluluğunu azaltacağı ileri sürülmekteydi: "Emeğimizle eskiye oranla daha berbat yiyecekler, daha kısa tatiller, daha küçük odalar, daha az eğlence, daha az rahatlık, kısacası daha az refah satın alınacak."⁴⁴

Avrupa üniversitelerinde savaş aleyhtarı oldukça farklı savlar duymak mümkündü. Viyana'da Sigmund Freud (hiç kuşkusuz bir yurtseverlik anından sonra) "bireysel düzeyde insanı rezil edecek nitelikte her türlü kötülüğü, her türlü şiddet eylemini kendine reva görmesinden" dolayı "savaşçı devlet"i sert biçimde eleştirdi.⁴⁵ Berlin'de Albert Einstein ve *Savaşın Biyolojisi* [The Biology of War] kitabının yazarı hekim Georg Friedrich Nicolai, doksan üç aydının imzaladığı savaş yanlısı tumturaklı "Kültür Dünyasına" hitabına bir cevap olarak tasarlanan "Avrupalılara Manifesto" metninin imzacıları arasındaydı (bkz. Bölüm 8). Marburg hukuk profesörü Walther Schücking en seçkin Alman barışseverlerinden biriydi; savaş boyunca askeri çatışma yerine hukuk ve hakemlik üzerine kurulu bir uluslararası ilişkiler sistemini savundu.⁴⁶ Paris'te müzikolog Romain Rolland savaşı "uygarlığın çöküşü, [...] tarihteki en büyük felaket, [...] insan kardeşliği yönündeki en kutsal umutlarımızın yıkılışı" diye kınadı.⁴⁷ Cambridge felsefecisi Bertrand Russell'in Demokratik Denetim Birliği'yle (UDC) ve Zorunlu Askerliğe Hayır Derneği'yle bağlantısı yazılı kaynaklara dayalıdır. Russell'a göre, Grey bir "savaş kıskırtıcısı"ydı ve savaş Almanya'ya karşı rasyonel bir yatıştırma politikası izleyememenin

43 Agy., s. 326.

44 Hynes, *War Imagined*, s. 4, 85.

45 Freud, "Thoughts", s. i vd.

46 Shand, "Doves", s. 103.

47 Davies, *Europe*, s. 895.

sonucuydu.⁴⁸ Russell'ın Cambridge'de yalnız bir kişi olduğu doğrudur; nitekim UDC'yle bağlantısı Trinity'de öğretim üyeliğinden mahrum kalmasına mal oldu. Öte yandan, savaş coşkusu çoğunluğun hissiyatı olmaktan uzaktı. Profesör J. J. Thomson 1914'te İngiliz müdahalesine alenen karşı çıkanlardan biriydi; 1 Ağustos Öğretim Üyeleri Protestosu'nun imzacılarından tarihçi F. J. Foakes-Jackson aynı tutumu takındı. "İngiltere'nin Avrupa suçuna katılması"na alenen karşı çıkan başka bir tarihçi, Cambridge'de öğretim üyeliğini artık bırakmış olan G. M. Trevelyan'dı.⁴⁹ Trinity'den Henry Jackson gibi başından itibaren keskin bir Alman fobisi taşıyan öğretim görevlileri çok azdı. John Maynard Keynes'in babası Neville, muhtemelen Cambridge'deki ruh halinin daha tipik örneği idi; "bu korkunç savaş"ın dehşetini aklından çıkarıp atmak için acınacak tavrıla kendini golf oynamaya vurdu.⁵⁰ Londra İktisat Okulu'nda Graham Wallas İngiliz Tarafsızlığı Komitesi'nin üyelerindendi. Hiç kuşkusuz, aralarında Wallas ve George Trevelyan olmak üzere ilk baştaki müdahale karşıtlarının birçoğu 4 Ağustos'tan sonra fikir değiştirdi.⁵¹ Trevelyan 13 Ağustos tarihli bir mektupta "mevcut berbat kavganın İngiltere, Belçika ve Fransa'yı Junkerlerden ve nazik dokusuyla ada uygarlığını çöküşten kurtarmaya dönük olduğu" görüşünü benimsedi.⁵² Ama bu tutum savaş coşkusundan bir hayli uzaktı ve esas itibarıyla 19. yüzyıl liberal geleneğiyle yetişmiş bir kafa için Belçika meselesinin çekiciliğini yansıtmaktaydı.

Daha muhafazakâr Oxford'da savaş karşıtı hissiyata dair ifadeler daha az bilinir. *The Times*'ta 1 Ağustos'ta bir mektup olarak yayımlanan ve imzacıları arasında iki Oxford öğretim üyesinin yer aldığı "Almanya'yla Savaşa Karşı Öğretim Üyelerinin Protestosu" şunu belirtmekteydi:

Almanya'yı sanatlarda ve bilimlerde öncülük yapmış bir ülke olarak görmekteyiz; hepimiz Alman bilginlerden [çok şey] öğrendik ve öğrenmeye devam ediyoruz. Sırbistan'ın ve Rusya'nın çıkarları için ona savaş açmak uygarlığa karşı bir günah olacaktır. [...] Bizimle yakın benzerlik taşıyan ve birçok ortak yanımız bulunan bir ulusla kavganın içine çekilmeyi protesto etmede haklı olduğumuz görüşündeyiz.⁵³

Christ Church College'i rektör yardımcısı T. B. Strong bile bu görüşü destekledi ve 1914 sonbahar sömestrinin başlangıcındaki konuşmasında, Almanya'yı "Avrupa'da şimdiye kadar en sıkı yakınlık içinde olduğumuz devlet" olarak

48 Ryan, *Bertrand Russell*, s. 55-80.

49 Butterfield, "Sir Edward Grey", s. 1.

50 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. I, s. 297.

51 Pogge von Strandmann, "Historians", s. 9, 14.

52 Cannadine, *G. M. Trevelyan*, s. 78.

53 Hynes, *War Imagined*, s. 68.

nitelendirdi. *Oxford Magazine* savaşta can veren Oxford mezunu Almanları saygıyla andı ve Ocak 1915'te eski Christ Church öğretim üyelerinden Kurt Hahn'dan gelen ve Grey'in savaşa dönük dış politikasını suçlayan bir mektubu yayımladı. Hiç kuşkusuz, Oxford tarihçileri Alman karşıtı propagandada öncü bir rol oynadı (bkz. Bölüm 8) ve öğrenci dergisi *Varsity* savaşın uzamasıyla birlikte gittikçe Alman fobisi taşıyan bir üslubu benimsedi. Ama yüzü aşkın kişi derginin Alman profesör H. G. Fiedler'e sataşmasını protesto eden bir mektubu imzaladı ve bu eylem Almanca sınavlarını boykot çağrısıyla doruğa çıktı.⁵⁴ Rektör yardımcısının 1916 konuşmasında, Oxford'un bundan böyle "kendi çizgisinde ilerleyeceğini ve sistemimize [...] Alman yöntemlerini ve Alman katılığını ithal etmeye çalışmayacağı"nı bildirmesinde belki de bir ironi vardı: Alman lisansüstü sisteminin bilinçli taklidiyle felsefe doktorluğu diplomasına geçiş tam da savaş sırasındaydı.⁵⁵ Rhodes Mütevelli Heyeti Almanlara Rhodes bursu vermeyi sona erdirmesi yönündeki baskıya Mart 1916'ya kadar direndi.⁵⁶ Trinity öğretim üyelerinden H. Stuart Jones'un bir kuzey gazetesinde yayımlanan mektubu "öfkeden ziyade üzüntü" havasını yansıtır:

Savaşa karşı tiksintimde ne Norman Angell'a, ne de başka birine uymaktayım; ama bize Almanya'nın önceki bir krizde Alsace-Lorraine'de başına dert açma korkusuyla husumetleri kışkırtmaktan alıkonulduğunu söylediğinde ve Rotterdam, Anvers ve Dunkirk'i alması halinde, Almanya'nın uyruk halkları yönetme güçlüğünden dolayı saldırganlıktan çekineceği öngörüsünde bulunduğunda, insan böyle derin bir ahmaklık karşısında gülmek mi, yoksa ağlamak mı gerektiğini şaşıyor.⁵⁷

Savaş seferberliğine destek veren sol eğilimli birçok liberalin bunu coşkunun tam tersi bir duyguyla yaptığını da vurgulamak gerekir. William Beveridge ve John Maynard Keynes, savaş süresince İngiliz savaş ekonomisinin hizmetinde çalıştı; ama şahsi görüşmelerde ikisi de savaşı bir hata saydı. Beveridge 3 Ağustos'ta annesine şunu anlattı:

Gerekli ve bir anlamda görevimiz gibi görünmesine [rağmen], [...] Fransızlarla ve Ruslarla birlikte Almanlara karşı savaşa girmek bana tamamen aykırı geliyor. Eğer savaşa girersek, bir garimizizin olmadığını ve erken bir barışa her zaman hazır olacağımızı anlayacağımızı ve Almanların da bunu anlayacağını umabilirim ancak.⁵⁸

54 Winter, "Oxford", s. 16.

55 T. Weber, "Stormy Romance", s. 14-22.

56 Winter, "Oxford", s. 5.

57 Esposito, "Public Opinion", s. 37.

58 J. Harris, *William Beveridge*, s. 200.

İki hafta sonra çaresizce şunu yazdı:

Yaptığım işten tiksiniyorum. [...] Şimdiye kadar uğruna çalıştığım her şey sonraki on yılda militarizm içinde boğulacak ve bu savaştan çıkabilecek silahsızlanma yönündeki yeni hareketlerin birinde yer almak için onlarla çok fazla meşgul olacağım.⁵⁹

Keynes kardeşi Geoffrey'yi ve Macar arkadaşı Ferenc Békássy'yi askere yazılmaktan caydırmak için boşuna uğraştı. Arkadaşı Freddie Hardman Ekim 1914 sonlarında öldürüldüğünde, Duncan Grant'a şunu yazdı: "İnsanı fena halde perişan ediyor ve insanda savaşın neredeyse hangi şartlarla olursa olsun çarçabuk durması özlemini uyandırıyor. Onun ölmek zorunda kalışına dayanamıyorum."⁶⁰ Cambridge'den başka bir arkadaşı Rupert Brooke'un ve Békássy'nin sonraki ölümleri kederini yoğunlaştırdı.⁶¹ Hazine'de "ulusal önem taşıyan işi"nden dolayı muharebe hizmetinden muaf olmasına karşın, Şubat 1916'da vicdani ret gerekçesiyle savaştan muaf tutulmak için başvuru da bulunmakta diretti. Ottoline Morrell'e 4 Ocak'ta "bizi çileden çıkaran ve aşağılayan o kanlı adamlara [...] ders verecek bir genel grevi ve gerçek bir ayaklanmayı" istediğini belirtti. Duncan Grant'a Aralık 1917'de şunu söyledi: "Nefret ettiğim bir hükümet için bana canice gelen gayeler uğruna çalışıyorum."⁶²

Çarpışmak için gönüllü yazılanlar bile savaş siyasetini eleştirmekten uzak değildi. Efsanevi savaş hayranı, eski misyoner, öğretmen ve şair Rupert Brooke 3 Ağustos'ta şöyle hayıflandı: "Her şey düpedüz ters. Almanya'nın Rusya'yı ezip parçalamasını ve ardından Fransa'nın Almanya'yı yenmesini istiyorum. Korkarım ki tam bunun aksine Fransa'yı fena halde ezen Almanya daha sonra Rusya tarafından yok edilecek. [...] Prusya bir iblistir. [Ama] Rusya Avrupa'nın ve her türlü inceliğin sonu demektir. Sanırım bizi bekleyen gelecek, dünya çapında despot ve çılgın bir Slav İmparatorluğu."⁶³ Hükümetteki bakanlar da Britanya'nın Doğulu müttefiki karşısında böyle bir kararsızlık içindeydi. Lloyd George "Rusya'nın yararına Almanya'yı ezecek bir fetih savaşı yürütmeye son derece karşıyım," diye yazdı karısına 11 Ağustos'ta. "Junker'i yenelim ama Alman halkıyla savaşmayalım vs. Bu amaç uğruna [...] oğlumu feda etmeye niyetim yok."⁶⁴

Böyle görüşlerin eğitilmiş bir küçük elit tabakaya özgü olduğu ileri sürülebilir. Ancak 1914'teki İngiliz gazetelerinden (ve özellikle okur mektupla-

59 Agy., s. 202.

60 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. I, s. 295 vd.

61 Agy., s. 302 vd.

62 Agy., s. 317-21.

63 Davies, *Europe*, s. 892.

64 K. Morgan, *Lloyd George Family Letters*, s. 169.

rı köşelerinden) elde edilebilen bulgular, daha sıradan kafaların da benzer doğrultuda düşündüğünü gösterir. Bay A. Simpson adında bir kişi 3 Ağustos 1914'te *Yorkshire Post*'a şunu yazmıştı:

İngiltere'ye ve Almanya'ya gelince. Aramızda bir savaş olmamalı. Ticaret bağlarımız, fikirlerimiz ve dinimiz böyle bir şeye elvermeyecek kadar yakın ve somut. [...] Almanlarda akıl, manevi güç, metanet var. Hiçbir olası Avrupa kombinezonu Almanya'nın daha büyük kudrete ve güce kavuşmasını engelleyemez. İngiltere, Rusya'ya ve Fransa'ya bu yıl ya da gelecek yıl (ya da günün birinde) yenilse bile, içe kapanır, temellerini kazır, içindeki güçle ve amaç yoğunluğuyla [...] sonunda öne çıkar ve Avrupa'nın geleceği onun yanında olur. [...] Rusya kaba gücü temsil ediyor, Avrupa işlerinde onun hâkimiyeti bütün insanlık idealleri için bir yenilgi olur.⁶⁵

Verdiği bir vaazda bu Rus fobisini tekrarlayan Newmarket'taki St. Mary Kilisesi papazı, "Rusya hükümetini dünyadaki en korkunç, en barbar hükümet" olarak suçlamaktaydı.⁶⁶ *Barrow Guardian*'da 5 Ağustos'ta artık iş isten geçmişken yayımlanan bir okur mektubunda C. R. Buxton adlı kişinin çağrısı şöyleydi: "Liberaller ilkelerinize bağlı kalın ve soğukkanlı olun. Muhafazakâr basın bizi hiçbir çıkarımızın olmadığı bir savaşa sürüklemeye çalışıyor."⁶⁷

Şüphesiz küçük bir azınlık olan savaş karşıtlarını ne kadar ciddiye almak gerekir? Hükümetler onları yeterince ciddiye aldı. Bavyera hariç bütün Reich'ta geçerli olan ve savaşın çıkışıyla birlikte yürürlüğe giren 1851 Prusya Kuşatma Hali Yasası'nın verdiği yetkiyle, Almanya'da bağımsız sosyalistler ve barış yanlıları sistematik biçimde baskı altına alındı. Savaş öncesinde kurulmuş Barış Derneği'nin dergisi kapatıldı ve lideri Ludwig Quidde'nin "ileride herhangi bir görüş yayma faaliyeti"ne girmesi yasaklandı. Yeni Vatan Birliği 1915'te sansüre maruz kaldı ve 1916'da tamamen yasadışı ilan edildi. Görüşlerini sözlü ya da yazılı olarak ifade etmesi yasaklanan Schücking fiilen susturuldu. Britanya'da savaştan önce karşı-casusluktan sorumlu makamlar, yetki alanlarını ülke içindeki savaş karşıtlarını kapsayacak şekilde genişletmekte gecikmediler. İlk başta Alman casuslarını saptamak için uygulanan posta sansürü, düşmanla bağları olduğu ileri sürülen 34.500, ayrıca "bir davranıştan ya da düşmanca bağlantıdan ötürü kuşku altında olan" 38.000 ve "barışseverlik, anti-militarizm gibi" çalışmalarla ilişkilendirilen 5.246 İngiliz yurttaşı hakkında listeler hazırlanmasına olanak verdi. ILP'nin yanı sıra Savaş Durdurma Komitesi ve Zorunlu Askerliğe Hayır Derneği resmi soruştur-

65 A. Gregory, "British Public Opinion", s. 9. Ayrıca bkz. Esposito, "Public Opinion", s. 28.

66 A. Gregory, "British Public Opinion", s. 9.

67 Esposito, "Public Opinion", s. 26.

madan geçirildi.⁶⁸ Ülkeyi Savunma Yasası (DORA) sadece Maxton gibi ILP liderlerini değil, siyasal olmaktan ziyade ahlaki ve hatta dinsel gerekçelerle savaşa karşı çıkan kişileri de hapse atmak için kullanıldı. Örneğin, Dağdaki Vaaz'a göre savaşa ilişkin Hristiyan doktrinini ortaya koyan bir bildiri yayımlamaktan dolayı Aralık 1915'te iki kişi altışar ay cezaya çarptırıldı.⁶⁹ Bertrand Russell, Haziran 1916'da zorunlu askerlik karşıtı bir broşürden dolayı kovuşturmayla uğradı ve sonunda 1918'de "bir müttefike hakaret" gerekçesiyle hapsedildi. Bütün savaş döneminin en sarsıcı olaylarından birinde, otuz dört İngiliz vicdani retçi Fransa'ya gönderildi, divaniharpte yargılandı ve ölüm cezasına çarptırıldı; Russell ve başkalarının protestoları üzerine bu idamlar daha sonra kürek cezasına çevrildi.⁷⁰ Almanya'da veya Avusturya-Macaristan'da buna paralel bir gelişmenin ortaya çıkmamasının tek sebebi, oralarda bir vicdani ret sisteminin olmamasıydı.

PANİK

Ne var ki savaşa endişeyle bakanlar, sırf siyasal görüşlerini açıkça ortaya koyanlardan ibaret değildi. Sivillerin düşman baskınlarını gözetmeye mecbur olduğu bölgelerde, paniğe daha yakın bir hava vardı. Bilindiği üzere, Paris toplu bir göçe sahne oldu. Bu göç daha kentin ilk bombardımana (30 Ağustos 1914) maruz kalmasından önce başladı; 1870 kuşatmasına dair anılar insanların korkması için yeterliydi. Eylül ayına kadar Paris'ten kaçtığı anlaşılan yaklaşık 700.000 sivilin 220.000'i on beş yaş altındaki çocuklardı; yetişkinler arasında Bordeaux'nun güvenli ortamına sığınan bütün hükümet ve idare mensupları vardı.⁷¹ Doğu Cephesi'nde benzer mülteci akınları yaşandı. Bukovina'da 1914'te doğmuş etnik bir Alman olan Gregor von Rezzori'ye anne babasının sonradan anlattığına göre, "birinin yanlışlıkla Alman askerlerinin sipersiz gri yeşili kepleri sandığı [Rus] kasketlerini gördüğünü iddia etmesi üzerine, halk arasında panik baş göstermişti." Rezzori'nin annesi yöreden toplu göçe katıldı ve sonunda iki çocuğuyla birlikte Trieste'ye vardı.⁷²

Jean-Jacques Becker'in çığır açıcı eseri, 1914'te doğrudan savaş tehdidi altında olmayan yörelerde bile Fransız ruh halinin ne kadar kararsız olduğunu ortaya koymuş bulunuyor.⁷³ Tarihçi için talihli bir adımla, Fransız eğitim bakanı Albert Sarraut belli şehirlerdeki ilkökul öğretmenlerine şöyle bir baş-

68 Hiley, "Counter-Espionage", s. 637-50.

69 Hynes, *War Imagined*, s. 81.

70 Ryan, *Bertrand Russell*, s. 56.

71 J. Lawrence, Dean ve Robert, "Outbreak of War", s. 582 vd.

72 Rezzori, *Snows of Yesteryear*, s. 7 vd.

73 Becker, 1914.

lığın da yer aldığı bir anket dağıttı: “Seferberlik. Nasıl yürütüldü? Halkın ruh hali, tekrarlandığı duyulabilen tipik ibareler.” Becker’in altı şehirde öğretmenlerin verdiği cevaplara ilişkin analizi, sıradan Fransızların savaşa asıl tepkisinin coşku *olmadığını* gösterir. Savaşın çıktığına dair haberin gelişinden önce, Mansle’daki bir öğretmen “Herkes hiç kimsenin böyle bir musibeti başa saracak kadar çılgın ya da canı olamayacağını söylüyordu,” diye belirtmişti. Charente şehrinde anketin yapıldığı 300’ü aşkın komünde seferberlik haberi karşısında en sık ifade edilen tepki “hayret”ti ve bunu “şaşkınlık” izlemekteydi. Halkın ruh halini tanımlamak için belirli ibareleri analiz eden Becker, yüzde 57’nin olumsuz, yüzde 20’nin “soğukkanlı ve sakin” ve sadece yüzde 23’ün yurtseverlik şevkine işaret eden tutum içinde olduğunu saptadı. Olumsuz kategorisi içinde seferberlik karşısında en sık belirtilen tepkiler “ağlama” ve “üzüntü”ydü: Bunlar tam doksan iki cevapta yer alırken, “coşku”ya göndermeler yirmi dokuz cevaptan ibaretti.

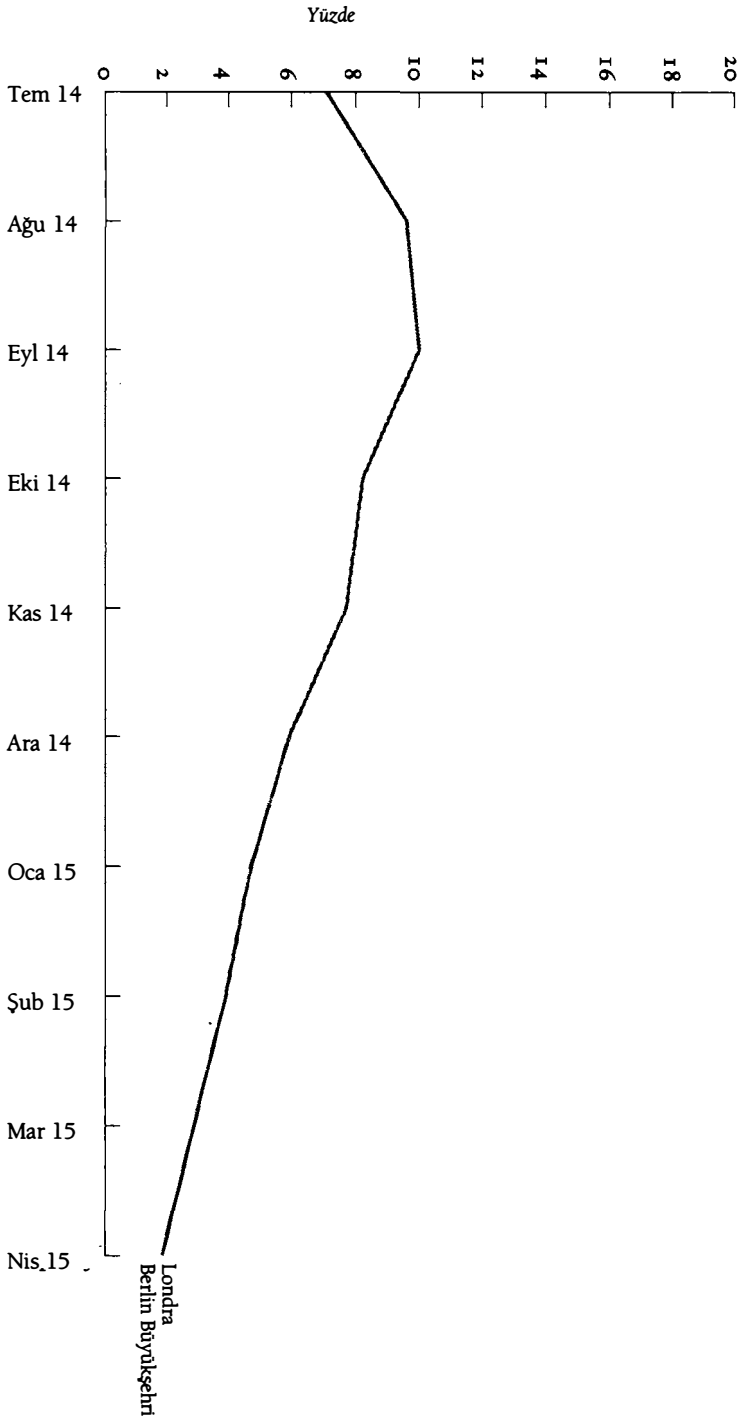
Bununla birlikte, seferberliğe (Rusya’daki kadar) bir direniş yoktu; birliklerin yola çıkmaya başladığı sırada ruh hali hiç kuşkusuz daha olumlu hale geldi ve “coşku” ibaresini belirtenlerin sayısı yetmiş bire çıktı. Ama o ortamda bile sınırlı bir coşku söz konusuydu. “Yüksekten atanların ve böbürlenenenlerin şarkıları bana inandırıcı gelmedi; görünüşe bakılırsa cesaretlerini yükseltmek ve korkularını gizlemek,” diye yazdı Aubeterre’deki bir öğretmen. “İnsanların tarihçilerce Fransa için belirtilen 1870-71’in intikamını ve Alsace-Lorraine’i geri almak gibi savaş güdülerinden pek fazla bahsettiği de yoktu. Başka yerlerde olduğu gibi, savaşın başta gelen gerekçesi savunmaydı. Bu ruh halinin tipik birer ifadesi şöyleydi: “Fransa savaşı istemedi; saldırıya uğradı; biz de görevimizi yerine getireceğiz.” Dahası, diğer beş şehre ilişkin bulgular, Charente şehrinde coşkunun muhtemelen ortalamanın üzerinde olduğuna işaret eder. Côtes du Nord ilinde seferberliğe tepkilerin yaklaşık yüzde 70’i olumsuzdu.⁷⁴ Britanya’daki ruh haline ilişkin karşılaştırılabilir bir çalışmaya olanak verecek aynı düzeyde bulgular yoktur; ancak bir basın taraması İngiltere’nin kuzey kesiminde Carlisle’de ve Scarborough’da savaş karşıtı mitingleri saptamıştır.⁷⁵ Almanya’da karışık duygulara ilişkin benzer bulgular vardır.⁷⁶

Becker’in sunduğu bulguların çoğu haliyle kırsal Fransa’yla ilgilidir; buna karşılık anekdota dayalı bulgular genelde 1914’teki yurtsever kalabalıkların kentsel bir olgu olduğuna işaret eder. Ancak bu konuda şüpheli olmayı gerektirecek dayanaklar vardır. Her şey bir yana, savaşın çıkışının kentsel ekonomiler üzerindeki en doğrudan etkisinin ekonomik durgunluğa sivruluş olduğunu hatırlamak önemlidir. Berlin’de sendika üyeleri arasında işsizlik,

74 Becker, “That’s the death knell...”, s. 18 vd.

75 Esposito, “Public Opinion”, s. 25. Bu mitinglere katılım düzeyi maalesef kayıtlara geçmiş değildir.

76 Krumeich, “L’Entrée”, s. 65-74.

Şekil 8 Berlin'de ve Londra'da işsizlik oranları, Temmuz 1914-Nisan 1915

Kaynak: Lawrence vd., "Outbreak of War", s. 586.

Temmuz 1914'te yüzde 6'yken, Ağustos 1914'te yüzde 19'a fırladı ve ertesi ay yüzde 29'a yakın bir oranla doruğa çıktı. Londra'da ulusal sigorta kapsamındaki işçiler açısından işsizlik oranı yüzde 7'den yüzde 10'a yükseldi (bkz. Şekil 8). Bu yüzdelerin toplam işsizliğin altında olduğu neredeyse kesindir; çünkü geçici (genellikle sendikasız ya da sigortasız) işçilerin işten çıkarılma ihtimali daha yüksekti. Bu durumdan en kötü etkilenen yerin Paris olmasında birçok işverenin başkentten kaçıışı küçümsenmeyecek bir etkindi. Paris bölgesinde toplam istihdam ağustosta yüzde 71 oranında düştü. Bu gerilemenin büyük ölçüde işçilerin işten ayrılıp orduya katılışından kaynaklanmasına karşın, ekimde kayıtlara işsiz olarak geçen en az 300.000 Parisli vardı. Bu da kentteki toplam işgücünün yaklaşık yüzde 14'ü demekti.⁷⁷

Elbette işsizlik esas olarak bir işçi sınıfı olgusuydu; buna karşılık fotoğraflara ve başka kaynaklara dayalı bulgulardan 1914'teki yurtsever göstericilerin çoğunlukla orta sınıftan olduğu anlaşılır. Odeonsplatz kalabalığında Hitler'in etrafında proleter kasketi hiç görünmez; hasır şapkalar ve panamalar ağır basar. *Vorwärts*'taki habere göre, Berlin'de de 26 Temmuz ve 27 Temmuz tarihlerinde sokaklara dökülen kalabalık esas olarak "çoğu son moda olan en yeni kıyafetlerini giymiş gençler, milliyetçi Alman öğrenciler ve memurlar"dan oluşmaktaydı.⁷⁸ Gazete haberleri 3 Ağustos'ta Buckingham Sarayı ve Whitehall çevresinde toplanan (ve sayıları *Daily Mail* tarafından 60.000 diye tahmin edilmekle birlikte büyük ihtimalle 20.000'i bulan) kalabalığın ağırlıklı olarak banliyö sakinleri ve orta sınıf mensupları olduğuna işaret eder. Banka Tatili'ne denk gelen bir pazartesiydi ve kentin "fodulları" Boer Savaşı sırasındakine oldukça benzer davranış içindeydiler; ancak bazı anlatımlara göre, hava daha ağırbaşlıydı.⁷⁹

Her halükârda, Ağustos 1914'te güneyli banka memurları arasında şovenizm ne kadar azıtmış olursa olsun, onları istihdam eden finansal piyasalarda belirgin bir savaş coşkusu yoktu.

Ivan Bloch ve Norman Angell gibi yazarlar 1914'ten önce büyük çaplı bir Avrupa savaşının finansal sonuçlarının çok vahim olmasının böyle bir savaş pratikte imkânsız kıldığını ileri sürmüşlerdi. Bloch'un tahminine göre, beş ülkenin katılacağı büyük çaplı bir savaşın günlük maliyeti 4 milyon sterlini bulacak ve sırf askerleri bir yıl beslemek aşağı yukarı 1,46 milyar sterline mal olacaktı:

"Peki borçlanma ve kâğıt para basma yoluna gidemezler mi?" [diye sordu İngiliz editörü]. "Tamam, hiç şüphesiz bunu yapmaya çalışırlar," dedi Bay Bloch, "ama sa-

77 J. Lawrence, Dean ve Robert, "Outbreak of War", s. 571 vd, 581-7.

78 Sösemann, "Medien", s. 220.

79 A. Gregory, "British Public Opinion", s. 13 vd.

vaşın ilk plandaki sonucu bütün menkul kıymetlerde yüzde 25 ila 50'lik bir düşüş olacaktır ve böyle tepetaklak bir piyasada kredi bulmak zor olur. Dolayısıyla cebri istikraza ve konvertibl olmayan kâğıt paraya başvurmak gerekecektir. [...] Fiyatlar [...] muazzam yükselişe geçecektir.⁸⁰

Savaş öncesinde borçlarını finanse etmek için kısmen yabancılara dayanmak zorunda olan ülkeler açısından sorun özellikle ağırlaşacaktı. Angell'a göre, "krediyle ortaya çıkan köklü değişim" ve "uluslararası finansın karşılıklı nazik bağımlılığı" savaşın az çok imkânsız hale gelmesi demekti: "Hiçbir fiziksel güç kredinin gücünü hiçe sayamaz." Yabancı bir devlete ait bir zırhlı geminin Thames'tan yukarıya çıkması halinde, yatırımcılar saldırganın tahvillerini elden çıkaracağı için, bundan İngiliz ekonomisi değil, o devletin ekonomisi zarar görürdü.⁸¹ Fransız sosyalist Jean Jaurès "Uluslararası sermaye dolaşımı dünya barışının başlı başına en büyük garantörüdür," derken, düpedüz Angell'ın görüşünü papağan gibi tekrarlamaktaydı.

Savaşın önündeki ekonomik kısıtlamalar fikri yaygın bir kanaatti ve sırf siyasal solla sınırlı değildi. Schlieffen kendi planını tam da şu varsayımdan hareketle hazırlamıştı:

Milyonlarca kişinin geçimini sağladığı binlerce çarkıyla [ekonomik] makine uzun süre hareketsiz kalamaz. Bir ya da iki yıl boyunca on iki günlük muharebelerde mevziden mevziye koşulamayacağı için, muharip ülkeler tamamen bitkin ve yorgun düşünce, karşılıklı barış isterler ve *statûkoyu* kabullenirler.

Schlieffen 1910'da yayımlanan bir makalesinde aynı savı tekrarladı: "Bir ülkenin varlığının ticarete ve sanayide kesintisiz ilerlemeye dayandığı bir dönemde [uzun] savaşlar imkânsızdır. [...] Milyonlarca kişinin bakımı milyarlarca [harcamayı] gerektirdiğinde, yıpratma stratejisi işe yaramaz."⁸² Benzer savlar temmuz ayında da duyuldu. Berlin'deki Rus maslahatgüzârı daha 22 Temmuz'da, bir Alman diplomatı "Alman hissedarlar"ın "Avusturyalı politikacılarca izlenen yöntemlerin bedelini kendi menkul kıymetleriyle ödeyecekleri" konusunda uyardı.⁸³ Ertesi gün Sir Edward Grey (Avusturya büyükelçisi Kont Mensdorff'la sohbetinde) savaşın "mutlaka çok büyük meblağda para harcamaya ve ticarete çok büyük bir aksamaya yol açacağı, böylece savaşla birlikte ya da savaş sonrasında Avrupa kredi ve sanayi sektöründe tam bir çöküş yaşanacağı" öngörüsünde bulundu.⁸⁴ 24 Temmuz'da da Lichnowsky'ye

80 Bloch, *Is War Now Impossible*, s. xiv.

81 Angell, *Great Illusion*, s. 209.

82 Förster, "Dreams and Nightmares", s. 14.

83 Geiss, *July 1914*, belge 43.

84 Albertini, *Origins*, c. II, s. 214; K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 13. Morley'nin 1848'le benzer bir

bir kıta savaşının “kesinlikle hesaplanamaz [...] sonuçlar” doğuracağını bildirdi: “Tam bitkinlik ve yoksullaşma; sanayi ve ticaret batacak ve sermayenin gücü yok olacak. Varılan sonuç sanayi faaliyetlerinin çöküşüne bağlı olarak 1848 yılındakine benzer devrimci hareketler olacak.”⁸⁵ (Bu sözler sırf retorik gereği değildi: Londra’da ağustos başlarında “emekçi halk kitlesine yayılması” halinde “ciddi sıkıntı” yaratacak “yeni başlamış bir gıda paniği” konusunda sahici korkular vardı.)⁸⁶ Grey 31 Temmuz’da bunu Britanya’nın müdahale etmemesinden yana bir gerekçe olarak kullanacak kadar ileriye gitti. Nitekim Paul Cambon Paris’e şunu bildirdi:

Ufukta beliren çatışmanın Avrupa maliyesini sıkıntıya düşüreceği, Britanya’nın emsali görülmemiş bir ekonomik ve finansal krizle karşı karşıya olduğu ve İngiliz taraf-sızlığının Avrupa kredi piyasasında tam bir çöküşün önüne geçmenin yegâne yolu olabileceği düşünülüyor.⁸⁷

Her ne kadar orta vadede yanlış olduğu ortaya çıksa da bu öngörüler aslında hem kısa vadede hem de uzun vadede doğrudu. Viyana borsası daha 13 Temmuz’da inişe geçmişti. Hamburg’da Max Warburg, Sarajevo suikastlarından hemen sonra “satılabilecek şeyleri elden çıkarmaya ve yükümlülükleri azaltmaya” başlamıştı ve 20 Temmuz’da başlıca Hamburg bankaları borsa-da bir paniğe karşı koymak için ilk tedbirleri almak zorunda kaldılar.⁸⁸ Hamburg’da krizin erken çıkışı muhtemelen savaşın yakın olduğunu gösteren bir dizi resmi işaretin sonucuydu. Kayzer 18 Temmuz’da armatör Albert Ballin’in olası seferberlik konusunda bilgilendirilmesini istedi; üç gün sonra Reich Şansölyeliği bir savaş halinde işgücü tahsis etmek üzere bölgesel iş bulma bürosu görevini Senato’ya yazdı; Dışişleri Bakanlığı Sırbistan’a verilen Avusturya ultimatının bir kopyasını yanında taşıyan bir yetkiliyi 23 Temmuz’da Hamburg’a gönderdi.⁸⁹ Grey’in Londra’da dışişleri bakanlarının katılacağı bir konferansa ilişkin önerisinin Alman hükümetince reddedildiğine dair haber 28 Temmuz akşamı Hamburg’a ulaştığında, Hamburg borsasında öylesine ağır bir panik yaşandı ki Warburg hemen Wilhelmstrasse’yle temasa geçme görevini duydu. Alman hükümetinin önerilen konferansı “uygulanabilir” bulmamasına karşın, “son derece başarılı biçimde başlatılmış

karşılaştırması için bkz. D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 87.

85 Geiss, *July 1914*, belge 57.

86 Offer, *First World War*, s. 312.

87 Geiss, *July 1914*, belge 162.

88 MMW, Max M. Warburg belgeleri, “Jahresbericht 1914”, s. 2 vd.

89 Geiss, *July 1914*, s. 134; Staatsarchiv Hamburg, Deputation für Handel, Schifffahrt und Gewerbe II Spez. XXXIV 23a, Reich Şansölyeliği’nden Senata’ya, 21 Temmuz 1914; MMW, Max M. Warburg belgeleri, “Jahresbericht 1914”, s. 3.

olan Kabine'den Kabine'ye [iki taraflı] müzakerelerin sürdürüleceğini" açıklamakla yetkili kılındı. Bu ikiyüzlü beyan takdirle karşılandıysa da borsa o akşam tekrar açılmadı.⁹⁰

Kriz Londra'da ancak 27 Temmuz'da (Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan edişinden önceki gün) Alman bankalarının mevduat çekmeye ve pozisyonları kapatmaya başlamasıyla birlikte gerçek anlamda algılanabildi.⁹¹ Ertesi gün Lord Rothschild'i tamamen şaşkınlığa uğratan bir gelişmeyle, Parisli kuzenlerinin "Fransız hükümeti ve tasarruf bankaları için burada büyük miktarda devlet tahvili" satışını isteyen şifreli bir telgraf göndermesi üzerine, bunun sadece başlangıç olduğu belirginleşti. Rothschild önce "piyasalarımızın fiili durumunda herhangi bir şey yapmanın basbayağı imkânsız olduğu" gibi sırf teknik bir gerekçeyle bu isteği geri çevirdi; ardından "herkesin ağzında 'savaş' lafı dolaşırken bir kıta devletine kendisini güçlendirmesi amacıyla altın göndermenin [...] çok kötü bir etki" yaratacağı şeklindeki daha siyasal nitelikte bir gerekçeyi de ekledi.⁹² Ailenin Fransız kanadına telgraflarının sıkı sıkıya gizli tutulduğu güvenceleri vermesine rağmen, olup bitenler konusunda Asquith'i hemen uyardı. Asquith dillere destan küçümseyici tavırla, bu durumunu Venetia Stanley'ye aktarırken "meşum" olarak nitelendirdi.⁹³ Günlüğünde ise daha samimiydi: "Londra finans merkezi [...] feci bir çöküş ve felç halinde. [...] Manzara çok karamsar."⁹⁴

Krizin ilk gerçek belirtisi tahvil değerlerinde sert bir düşüştü, yani uluslararası bir krizin alışlagelmiş işaretiydi. Devlet tahvilleri 29 Temmuz'da 74'ün üzerindeki seviyeden 69,5'e indi ve piyasa yeniden açılıncaya kadar düşmeye devam etti; yatırımcının bir krizde sondan ikinci (altından önceki) çaresi genellikle devlet tahvilleriydi. *Economist*'e göre, 1 Ağustos'taki beş puanlık düşüş emsali görülmemiş bir şeydi; alım satım değerleri farkının (alıcıların teklifleri ve satıcıların pazarlık fiyatları arasındaki farkın) geçmişteki sekizde birlik ortalamaya kıyasla açılarak tam bir puana çıkması da öyleydi. Diğer devletlerin tahvilleri daha da hızlı bir inişe geçti.⁹⁵ Kısacası, Bloch'un tahvil değerlerinde yüzde 25 ila 50'lik düşüşler yönündeki öngörüsü doğru çıkmaya başladı. Hızlı düşüş hisse senedi değerlerini de etkiledi; Avrupa dışı şirketler bile bundan kurtulamadı. Keynes 28 Haziran'da Rusya'nın ve Almanya'nın bir Avusturya-Sırp savaşına "katılmayacağı" varsayımıyla Rio

90 *Hamburger Börsenhalle*, 28 Temmuz 1914.

91 RAL, XI/130A/8, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 27 Temmuz 1914.

92 RAL, XI/130A/8, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 28 Temmuz (iki mektup) ve 29 Temmuz 1914.

93 M. Brock ve E. Brock, H. H. Asquith, s. 131.

94 Albertini, *Origins*, c. III, s. 378.

95 Lipman, "City", s. 68 vd. Bu husustaki yardımı için yazara minnettarım.

Tinto ve Canada Pacific hisselerine dönük bazı “cesur” alımlar yapmıştı.⁹⁶ Ağır zararlara bakakalan birçok yatırımcıdan biriydi artık.

Şekil 9, krizin çapına ilişkin bir fikir vermenin yanı sıra, Londra finans merkezi beklentilerini değerlendirmemizi sağlar. Daha önce gördüğümüz üzere, 3 Ağustos’a kadar belirsiz olan nokta Britanya’nın savaşa fiilen girip girmeyeceğiydi. Dolayısıyla 1 Ağustos’a kadarki değerler Londra finans merkezinin tam bir kıta çatışmasında neler olacağını beklediğini çıkarsamamıza olanak verir. Bütün başlıca devletlerin tahvilleri 18 Temmuz ve 1 Ağustos (kotasyonların yayımlandığı son gün) arasında hızla düştü ama bazılarında bu oran ötekilerden daha yüksekti. Rus yüzde 4’lük tahvilleri yüzde 8,7 ve Fransız yüzde 3’lük tahvilleri yüzde 7,8 oranında düşerken, Alman yüzde 3’lük tahvillerindeki düşüş yüzde 4’te kaldı. İngiliz müdahalesi yokken, Londra finans merkezi aynen 1870’te olduğu gibi, parasını Moltke’ye bağladı. Ne var ki İngilizlerin müdahale ederek dengeyi Fransa lehine çevirme kararı her şeye yeni bir mahiyet kazandırdı; çünkü uzun bir savaşın ve küresel bir savaşın işaretiydi bu. Avrupa menkul kıymet piyasaları 1 Ağustos’tan sonra açık kalmış olsaydı, bütün menkul kıymetlerin değerleri daha da düşecekti; doğrusu, bu çöküşün 1848 dahil olmak üzere önceki yüz yılın bütün krizlerini gölgede bırakmış olacağını düşünmek için gereken her sebep vardır.

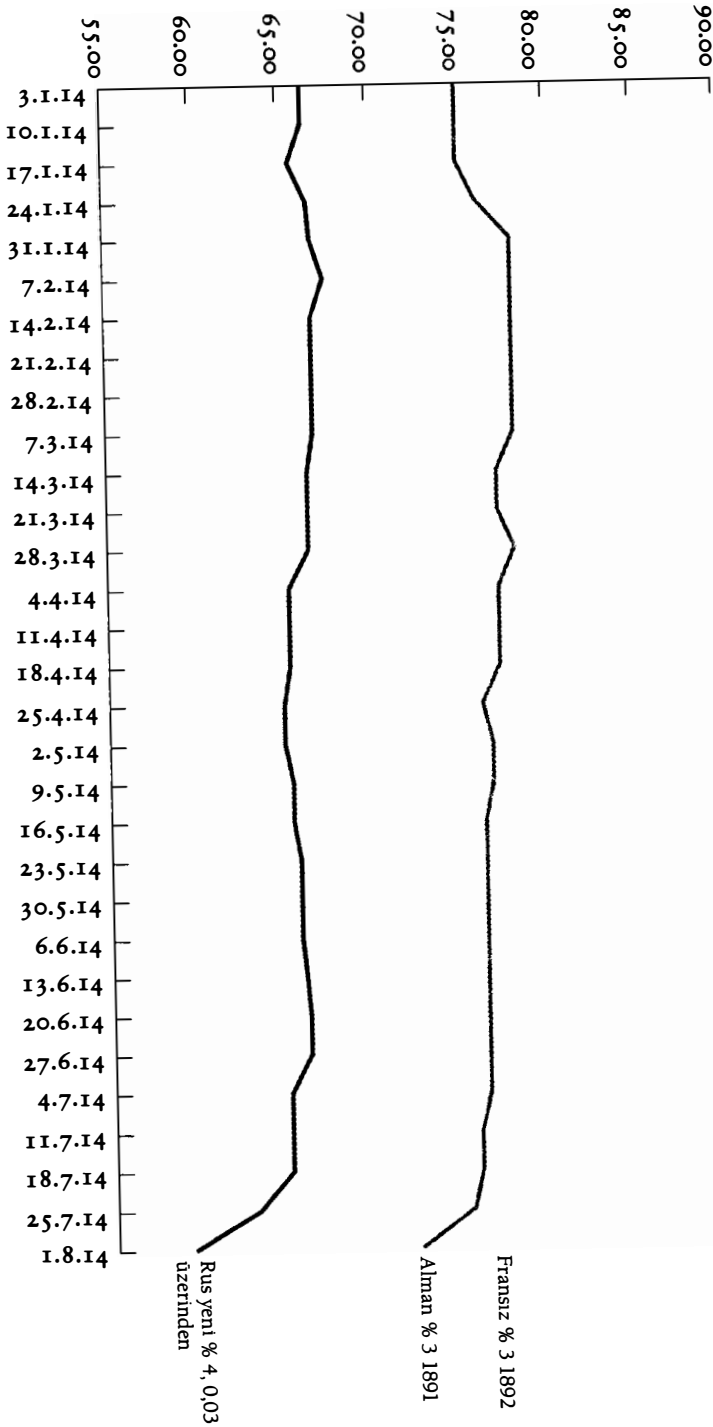
Dolayısıyla aynen Jaurès’in ve diğerlerinin tahmin ettiği gibi, bankerler 1914’te ellerinden geldikince savaştan kaçınmaya çalıştılar: Büyük çaplı bir savaşın beraberinde finansal kargaşa getireceğini politikacılar daha net biçimde gördüler. Lord Rothschild 27 Temmuz’da kuzenlerine şöyle dedi: “[Londra finans merkezinde] hiç kimse, Avrupa’daki durum ve bir Avrupa yangınına önlemek için ciddi adımlar atılmaması halinde doğacak sonuçlar dışında bir şeyi düşünmüyor ve konuşmuyor.”⁹⁷ 30 Temmuz’da şunu yazdı: “Avusturya ne kadar sakar olursa olsun, cinayet teorisini, Sırplarca işlenmiş vahşice bir cinayeti kutsallaştırmak için *milyonlarca hayatın* feda edilmesi canilik ötesi bir şey olur.”⁹⁸ Ertesi gün Fransız kuzenlerini Poincaré’nin şu hususları “Rus hükümetine telkin etmesini” sağlamaları için sıkıştırdı:

1. Müttefikleri ne kadar güçlü bir ülke olursa olsun, bir savaştan çıkacak sonuç kuşkuludur; ama sonuç ne olursa olsun, savaşın beraberinde getireceği fedakârlıklar ve perişanlık müthiş ve tarifsiz olacaktır. Bu durumda musibet şimdiye kadar görülen ya da bilinen her şeyden daha büyük olacaktır.
2. Fransa, Rusya’nın en büyük alacaklısıdır, aslında iki ülkenin finansal ve ekono-

96 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. I, s. 285.

97 RAL, XI/130A/8, Londra’daki Lord Rothschild’den kuzenlerine, Paris, 27 Temmuz 1914.

98 RAL, XI/130A/8, Londra’daki Lord Rothschild’den kuzenlerine, Paris, 30 Temmuz 1914. İtaliye bana ait.

Şekil 9 Londra'da kıta devlet tahvillerinin 1914'teki haftalık kapanış değerleri

Kaynak: Economist.

mik koşulları sıkı sıkıya birbirine bağlıdır; elinizdeki her türlü nüfuzu kullanmak, devlet adamlarınızla son anda bile bağlantıya girmek, bu iğrenç kavganın çıkmasını önlemek ve Rusya'ya Fransa karşısında böyle bir yükümlülüğü olduğunu belirtmek üzere elinizden geleni yapacağınızı ummaktayız.⁹⁹

Rothschild 31 Temmuz'da *The Times*'tan "ülkeyi kıskırtıp savaşa sürükleyen" başmakalelerini yumuşatmasını rica etti; ama hem dış haberler editörü Henry Wickham Steed, hem de gazetenin sahibi Lord Northcliffe bunu "bizi tarafsızlığı savunmaya zorlayan kirli bir uluslararası Alman-Yahudi finansal girişimi" saydı ve "münasip cevabın ertesi gün daha da sert bir başmakale olacağı" sonucuna vardı. Cumartesi gününün başmakalesi "Seyirci kalmayı göze alamayız," diye gereğince gürledi. "En sarsılmaz çıkarımız varlığını koruma yasasıdır."¹⁰⁰ Rothschild Berlin'le haberleşme kanallarını Paul Schwabach aracılığıyla açık tutmak için hummalı bir çabaya girdi;¹⁰¹ doğrudan Kayzer'e şahsi bir barış çağrısı bile gönderdi.¹⁰² Asquith'in Venetia Stanley'e anlattığı üzere, "her ne pahasına olursa olsun işin dışında kalma" kanaati "özellikle Londra finans merkezinde güçlüydü."¹⁰³ Cambon'un Quai d'Orsay'a bildirdiği şu saptama Wickham Steed'in görüşlerini yansıtmaktaydı:

İş dünyası hükümetin Almanya'ya karşı müdahalede bulunmasını önlemek için [...] olağanüstü çabalar gösteriyor. Alman asıllı bankerlerin az çok tahakkümü altındaki Londra finans merkezi finansörleri, İngiltere Bankası guvernörleri çok tehlikeli bir kampanya yürütüyor.¹⁰⁴

Gelgelelim, bankerlerin sonuçta güçsüz olduğu bir anda belirginleşti. Angell ve ötekiler işin özünü ters anlamışlardı: Bankalar bir savaşı durduramazdı ama savaş bankaları durdurabilirdi. Bunun sebebi de Britanya'nın yer alacağı bir savaş ihtimalinin kıtayla ticaret üzerindeki felç edici etkisiydi. İngiliz savaş planları hakkındaki bilgiler (ve bir yüzyıl önceki tecrübeye ilişkin anılar) bu ticaretin fiilen duracağını varsaymaya yetecek düzeydeydi: Alman mallarının Britanya'ya ve İngiliz mallarının Almanya'ya sevkiyatı artık olmayacaktı. Ancak sefere artık hiç çıkmayacak gemilere ödemeler her durumda kambiyo senetlerinin çıkarılmasıyla peşin yapılmıştı. Dolayısıyla söz konusu senetleri kıırarak bu ticareti finanse eden akseptans firmaları mali darboğaz-

99 RAL, XI/130A/8, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 31 Temmuz 1914.

100 Steed, *Through Thirty Years*, c. II, s. 8 vd; *The Times, History*, s. 208.

101 Barth, *Die deutsche Hochfinanz*, s. 448.

102 Joll, *Origins*, s. 30. Bu da boşunaydı; daha bir cevap vermeye fırsat kalmadan Berlin'le iletişim kesildi.

103 Hazlehurst, *Politicians at War*, s. 85.

104 Albertini, *Origins*, c. III, s. 376.

daydı; yaklaşık 350 milyon sterlin değerinde akseptans ödenmemiştir ve bunların kestirilemeyecek bir oranının karşılıksız kalması yüksek ihtimaldi.¹⁰⁵ Tablo 18 sorunun çapını göstermektedir.¹⁰⁶

Tablo 18 Londra akseptans piyasası: Yıl sonunda akseptanslara bağlı borçlar toplamı, 1912-1914 (milyon £)

	Barings	Kleinwort Sons	Schröders	Hambros	N. M. Rothschild	Gibbs	Brandts	"Büyük yediler" toplamı	Bütün akseptanslar
1913	6,64	14,21	11,66	4,57	3,19	2,04	3,33	45,64	140
1914	3,72	8,54	5,82	1,34	1,31	1,17	0,72	22,62	69

Kaynak: Chapman, *Merchant Banking*, s. 209.

Keynes'in işaret ettiği üzere, bunun bir bütün olarak bankacılık sistemi açısından getireceği büyük çaplı sonuçlar vardı: "[Takas] bankaları [...] akseptans firmalarına ve iskonto firmalarına bağımlı; iskonto firmaları akseptans firmalarına bağımlı; akseptans firmaları da ödeme gücü olmayan yabancı müşterilere bağımlı." Böylece akseptans firmalarından kaynaklanan ağır bir likidite krizinin bütün İngiliz finansal sistemini tehdit etmesi ihtimali doğmaktaydı. İngiltere Bankası 30 Temmuz'a varıldığında, avans olarak iskonto piyasasına 14 milyon sterlin ve bankalara buna yakın bir meblağ aktarmıştı; ama (pasiflerin yüzde 51'inden yüzde 14,5'ine kadar inen) rezervlerini, faiz haddini yüzde 3'ten yüzde 4'e çıkararak korumak zorunda kaldı. Rus merkez bankası daha 27 Temmuz'da altın konvertibilitesini mecburen askıya almıştı. İngiltere Bankası 31 Temmuz'da taban faiz haddini iki misli artışla yüzde 8'e yükselterek aynı akıbetten kaçınmaya çalışınca ve ertesi gün bunu yüzde 2'lik bir artış izleyince, piyasa düpedüz çöktü. Tam bir göçüşün önüne geçmek için, 31 Temmuz'da borsayı kapatmak gerekti; Berlin'de ve Paris'te de aynı adım atıldı. Paris'te borsayı kapatma daha önce (örneğin 1848'de) yaşanmış bir olaydı; ama Londra'da 19. yüzyılın en feci krizi bile böylesine köklü bir tedbiri gerektirmemişti. Lloyd George ertesi gün (1847, 1857 ve 1866'da olduğu gibi), İngiltere Bankası guvernörüne Banka Kuruluş Yasası'nca belirlenmiş banknot ihracı sınırını gerektiğinde aşmasına izin veren bir mektup verdi. Şans eseri, 1 Ağustos Cumartesi'ne denk gelmekteydi ve ertesi Pazartesi bir Banka Tatili günüydü; tatilin bütün haftayı kapsayacak şekilde uzatılması bir soluklanma fırsatı sağladı. Borsa "ikinci bir duyuruya kadar" kapalı kaldı. Paris'te olduğu gibi, geçici bir borç ertelemesine gidildi; Berlin'de ise bu tedbirden başarıyla kaçınıldı.¹⁰⁷

105 RAL, XI/130A/8, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 31 Temmuz 1914.

106 Konunun açıklanışı için ayrıca bkz. Wake, *Kleinwort Benson*, s. 138-42, 207 vd.

107 RAL, XI/130A/8, Londra'daki Lord Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 4 Ağustos 1914. Ayrıca

Bankerlerin kasveti tahmin edilebilir. İngiltere'nin savaşa girişiyle birlikte Hamburg'da Ballin'in kapıldığı umutsuzluk Warburg'u bile şaşırttı. Ancak Warburg da çabuk bir zafer umudunu eylüle doğru terk etti.¹⁰⁸ Alfred de Rothschild 3 Ağustos'ta Britanya'nın müdahale edeceğini açıkça görünce, "Hiçbir hükümet bundan daha ciddi ve ıstıraplı bir görevle karşı karşıya kalmamıştır," diye yazdı Parisli kuzenlerine. "Ufukta beliren ıstırap verici ayrıntılarıyla karşımıza dikilen askeri ve manevi manzara'yı "ürpermeksizin" düşünemediğini belirtti.¹⁰⁹ 1914'te savaşın kısa ve kolay olacağına içtenlikle inanmış insanlar elbette olabilir. Ama bankerler (tıpkı kötümserliğini daha önce anlattığımız Alman genelkurmayı gibi) onlar arasında değildi.

ASKERE YAZILMA

Savaş coşkusunun en sağlam kanıtı, hiç kuşkusuz askerlerin çarpışmaya istekli oluşudur. Kıtada haliyle askerlerin pek fazla tercih şansı yoktu. Askerlik yapmakta olanlar ya da bu hizmeti yeni tamamlamış olanlar, savaşın çıkışıyla birlikte hemen seferber edildi. Bununla birlikte, Fransa'nın bazı kesimlerindeki gibi sönük coşkuyla karşılandığı yerlerde bile, seferberliğe pek fazla direniş olmadığını belirtmekte yarar vardır. Sadece Rusya'da askeri makamların hasat arifesindeki baskınına kızan köylülerden sert direniş geldi; ancak bu da münferitti.¹¹⁰ Dahası, zorunlu askerlik hizmetine zaten geçmiş ülkelerde bile, barış döneminde "askerlik yapmamış" kişilerin savaşta gönüllü çarpışması hâlâ mümkündü; birçoğu da bu yola gitti. Münih'e taşınmakla Avusturya'da askerlik hizmetinden kurtulmasına karşın, Ağustos 1914'te Bavyera ordusuna alelacele gönüllü yazılan Adolf Hitler onlardan biriydi. Ernst Jünger başka bir örnekti. Anılarında aktardığına göre, "eski askerlerce belli bir şaşkınlık"la karşılandı. "Sıradan asker bu işi bizim bir tür kibirliliğimize bağlamaktaydı."¹¹¹ Başka yerlerde olduğu gibi, Hamburg'da da kendi özgür iradesiyle üniforma giymeye koşanlar orta sınıftandı: Büyük bir Hanse tüccar ailesinden gelen on beş yaşındaki Percy Schramm¹¹² ya da daha 14 Temmuz 1914'te "ticaret stajı için Hamburg'a gitmek yerine askerliğe başlama" fikrini aklından geçiren ve bir tereddüitten sonra 1 Ağustos'ta gönüllü yazılan Frankfurt Yahudisi Herbert Sulzbach¹¹³ gibi delikanlılar.

bkz. J. Lawrence, Dean ve Robert, "Outbreak of War", s. 564 vd; Hardach, *First World War*, s. 140.

108 L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 210-14; Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 34.

109 Archives Nationales, Paris, 132 AQ J594/1M192, Alfred de Londra'daki Rothschild'den kuzenlerine, Paris, 3 Ağustos 1914.

110 Dahlmann, "Russia at the Outbreak", s. 53 vd.

111 Jünger, *Storm of Steel*, s. 8.

112 Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 467-9.

113 Sulzbach, *With the German Guns*, s. 21 vd.

Britanya'da ve Britanya İmparatorluğu'nda ise zorunlu askerliğe ancak 1916 başında geçildi. Dolayısıyla o tarihten önce askere yazılanların hepsi gönüllüydü. Rakamlar çarpıcıdır. Kitchener 25 Ağustos 1914'te gönüllü asker alımına ilişkin hedefini otuz tümen olarak belirtti; bu rakam sürekli artarak bir yıl sonra yetmiş tümene ulaştı. Savaşın ilk aylarında öngördüğü toplam asker sayısı 200.000'di.¹¹⁴ Ancak fiilen tam 300.000 kişi orduya alındı (bkz. Şekil 10). Tek bir haftada (30 Ağustos-5 Eylül) 174.901 kişi askere yazıldı.¹¹⁵ Günlük toplam 25 Ağustos'ta 10.019 kişiyken, 3 Eylül'de 33.000 gibi doruk bir seviyeye çıktı.¹¹⁶ Toplamda 2,5 milyona yakın kişi İngiliz ordusunda çarpışmaya gönüllü oldu; şartlara uygun olanların yüzde 25'i gibi bir orandı bu. Gönüllülerin yüzde 29'u savaşın ilk sekiz haftasında orduya katıldı. Zorunlu askerliğe geçişten sonra orduya katılanlar ve gönüllü yazılanlar neredeyse aynı sayıdaydı; nitekim yıllık bir temelde toplam asker girişi zorunlu hizmet rağmen gerilemeye yüz tuttu.¹¹⁷ Savaş Bakanlığı ilk baştaki akını yavaşlatmaya dönük bir çabayla, acemiler için asgari boy ölçüsünü 11 Eylül'de sekiz santime yakın bir artışla bir altmış beşe çıkardı; ancak ekim sonundan itibaren tekrar düşürerek 14 Kasım'da eski seviyeye döndü.¹¹⁸ Ayrıca, askerlik yaşını geçmiş birçok kişi Gönüllüler Kuvveti'nde veya Özel Polis Birliği'nde görev aldı.¹¹⁹ Somme Muharebesi'ne kadar İngilizler çoğunlukla mecbur oldukları için değil, istedikleri için çarpıştılar.

Ne var ki buna bir dizi kayıt koymak gerekir. Britanyalıların hepsinin çarpışmaya aynı ölçüde hevesli olduğu söylenemez. Savaşın sona erdiği sürüldüğü gibi, "bütün sınıfların [...] aynı ölçüde katkıda bulunduğu" kesinlikle doğru değildir.¹²⁰ Yeni Ordu'nun savaştan önceki "ortalama nizami acemi tertibiyle aynı ortalama acemi sınıfı"ndan oluştuğu da doğru değildir.¹²¹ Aralarında "büyük şube çavuşu" Lord Derby de olmak üzere, o dönemdeki birçok kişinin belirttiği gibi, potansiyel subay koşulları taşırsan, çarpışmaya katılma hevesiyle orduya er olarak yazılan birçok orta sınıf mensubu vardı. Birmingham Kent Alayı'na katılanlardan birinin anılarında belirttiği "avukatlar, banka memurları, vasıflı mühendisler"ın yanı sıra, işçi sınıfından alışlagelmiş kavruk tipte acemiler de hatırı sayılır düzeydey-

114 Beckett, "Nation in Arms", s. 12; Reader, *At Duty's Call*, s. 107.

115 J. Winter, *Great War*, s. 30.

116 Simkins, *Kitchener's Army*, s. 59, 65 vd.

117 J. Winter, *Great War*, s. 27; D. Winter, *Death's Men*, s. 29.

118 Reader, *At Duty's Call*, s. 107. Fussell'in (*Great War*, s. 9) bu konuyu ele alışını yanlış anlamaya dayanır.

119 Beckett, "Nation in Arms", s. 15 vd.

120 H. Wolfe, aktaran Dewey, "Military Recruitment", s. 200.

121 Aktaran Hughes, "New Armies", s. 104.

di.¹²² İşçi sınıfı içinde oran itibarıyla tekstil işçileri çok azken, madenciler (savaş ekonomisi açısından bakıldığında akıl almaz bir şekilde) çok fazlaydı: Savaşın ilk aylarında yaklaşık yüzde 15'i Madenciler Federasyonu üyesi olmak üzere 115.000 madenci gönüllü yazıldı ve Haziran 1915'te bu sayı 230.000'e ulaştı. Bazı madencilik kasabalarında neredeyse hiç genç erkek kalmadı.¹²³ Ama en çarpıcı dengesizlik, sanayi sektörüne kıyasla hizmet sektöründe çalışanların yüksek oranıydı: Şubat 1916 itibarıyla finans, ticaret ve serbest meslek alanlarında askere yazılanlar yüzde 40'ı bulurken, sanayi çalışanları açısından bu oran yüzde 28'di.¹²⁴ Bu kısmen beyaz yaka çalışanlarının daha uzun boylu ve daha zinde olmalarından, kısmen hayati sanayi dallarındaki işçileri fabrikalarda tutmak için belli bir çaba gösterilmesindendi; ama orta sınıfın çarpışmaya daha hevesli oluşu da bir etkendi.

Belki daha da çarpıcı bir nokta, Büyük Britanya ve Britanya İmparatorluğu içindeki ulusal değişkenliklerdir. Savaştan önce orduda oran itibarıyla biraz düşük olan İskoçlar, savaş için gönüllü yazılmaya en hevesli kesimdi. Aralık 1915'e varıldığında, 15 ila 49 yaş arasındaki İskoç erkeklerinin yüzde 27'ye yakın kısmı gönüllü yazılmıştı.¹²⁵ Avustralyalılar da hevesliydi: İmparatorluk içinde zorunlu askerliğe başvurma gereği duymayan tek ülke Avustralya'ydı.¹²⁶ İrlanda ise nispeten isteksizdi: Şartlara uygun olanların ancak yüzde 11'i askere yazıldı; ancak orada da hatırı sayılır bölgesel değişkenlik vardı ve güney bölgesi özellikle 1916'dan sonra isteksizdi.¹²⁷ Benzer siyasal etkenler bütün dominyonlar içinde en yüksek sayıda (641.000) asker gönderen Kanada'da asker alımını etkiledi. Bunların sadece yüzde 5'i Fransızca konuşan Kanadalılardı; oysa bu kesim toplam nüfusun yüzde 40'ını oluşturmaktaydı.¹²⁸

İnsanlar niçin askere yazılmaktaydı? Çoğu durumda Belçika'nın tarafsızlığına ilişkin 1839 anlaşmasına uyulmasını sağlamak (hele Sarajevo suikastından dolayı Habsburg misillemesine karşı Sırbistan'ı savunmak) için olmadığı kesindi. Savaşa katılan daha meşhur kişilere ait hatıratların bazılarında elbette Belçika meselesine göndermede bulunulur. Graves "Belçika'nın tarafsızlığının Almanlarca arsızca ihlal edilmesine [...] çok öfkelenildiğini" hatırlamaktaydı; Sassoon gazetelerde "Alman askerlerinin Belçi-

122 J. Winter, *Great War*, s. 30h Krş. Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 33; Beckett, "Nation in Arms", s. 10.

123 Bkz. Dewey, "Military Recruitment", s. 200-219; J. Winter, *Great War*, s. 33 vd.

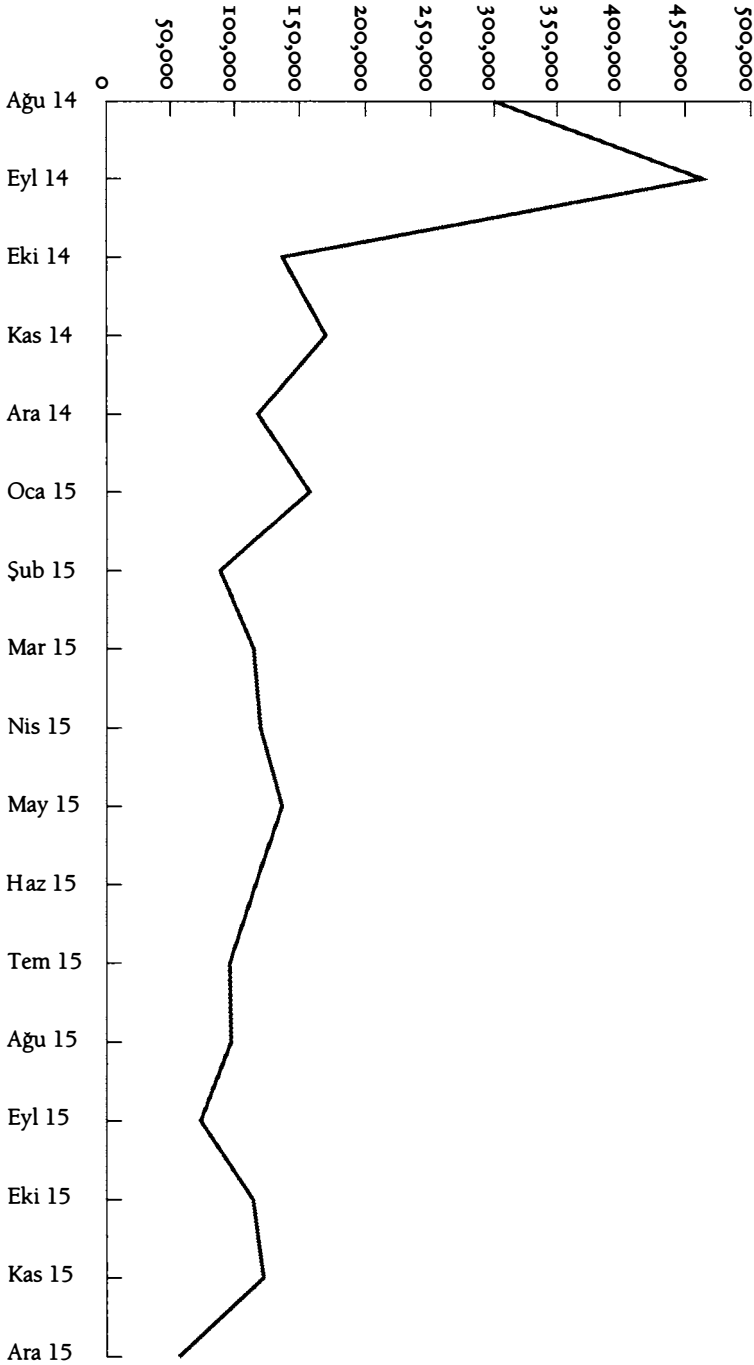
124 J. Winter, *Great War*, s. 36 vd. Ayrıca bkz. A. Gregory, "Lost Generations", s. 79 vd.

125 Spiers, "Scottish Soldier", s. 315.

126 Offer, "Going to War", s. 234.

127 J. Winter, *Great War*, s. 27.

128 Armstrong, *Crisis of Quebec*, s. 250.

Şekil 10 İngiliz düzenli ordusuna ve Gönüllüler Kuvveti'ne asker alımı, Ağustos 1914-Aralık 1915

Kaynak: Beckett ve Simpson, *Nation in Arms*, s. 8.

kalı bebekleri çarmıha geldikleri”ni okumuştur.¹²⁹ Sir William Lever sürgündeki Belçika hükümetinin bir mensubuna, Yeni Ordu’daki “bütün askerler”in “cepheye varma ve Belçika’ya yapılmış haksızlıkların öcünü alma hevesiyle dolu” olduğu teminatını verdi.¹³⁰ Ne var ki özellikle “sıradan erler” arasında bu duygunun yaygın olduğu kuşku gibidir. Herbert Read’in model “Memlekete Erat Mektubu” şöyle biter: “Valla, her şeyin ufacık Belçika için olduğunu söylüyorlar, bu bakımdan içiniz rahat olsun derim; ama şu ufacık Belçika’yı ele geçirmeme kadar bekleyin.”¹³¹ Belki düzmece (ya da asker kara mizahı) olsa bile, Manş’ı geçmek üzere gemilere binen İngiliz askerlerinin “Belçikalıları haşat edeceğiz” şeklinde şarkı söylediklerine dair bir hikâye bile vardır.¹³²

Daha belirsiz olan “vatan aşkı”, daha çok gönüllülerdeki tipik saik olarak görülür.¹³³ Yurtsever “1914 ruhu”nun okullarda, üniversitelerde, milliyetçi derneklerde ve (Kara Avrupası’nda) bizzat ordularda yıllarca yürütülmüş beyin yıkamanın ürünü olduğu ileri sürülür. *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanındaki kötü adamlardan birinin öğretmen olması boşuna değildir. Milliyetçi müziğe, milliyetçi şiirlere, milliyetçi sanata, milliyetçi anıtlara ve haliyle milliyetçi tarihe sürekli maruz kalmak kitlelere (veya en azından orta sınıflara) “milli kimlik” kazandırmıştı. “Modernist” sandığımız kültürel yönelimlerden bazıları bile savaşı yok oluş yerine manevi canlanmanın bir aracı gibi sunarak, savaş coşkusu katkıda bulundu.¹³⁴ İngiliz özel okullarından çıkanların, savaşı oyun sahalarının diliyle kavrayışı göz önünde tutulduğunda, bu sav belirli bir çekicilik taşır. Sir Henry Newbolt’un “Vitaî Lampada” (“Hayat Meşalesi”, 1898) şiiri bu bağlamda sıkça alıntılanan metindir: Ücra bir çöl muharebe alanında, “öğrencinin sesi erati canlandırır: ‘Canını dişine tak! Canını dişine tak! Kuralına göre oyna!’”¹³⁵ İngiltere’deki özel okulların tam da savaş için doğru vasıfları aşıladığı ileri sürülmüştür: “Sadakat, onur, yiğitlik, Hristiyanlık, yurtseverlik, sportmenlik ve liderlik.” Eton, Winchester, Harrow, Shrewsbury 1914-15’te siperlere giden geçitlerdi (aynen yakın zamana kadar hapis cezası için ideal hazırlık yeri olarak nam saldıkları gibi). Winchester’dan 1909-15 arasında mezun olan 539 delikanlıdan yalnızca sekizi gönüllü asker yazılmadı. *Eton Chronicle* şunu açıkça belirtmekteydi: “[Gönüllüler] şimdi geçmeleri gereken çetin sınava dayanmalarını sağlayacak olan

129 Graves, *Goodbye*, s. 60 vd; Sassoon, *Memoirs of a Fox-Hunting Man*, s. 244.

130 Reader, *At Duty’s Call*, s. 110.

131 Fussell, *Great War*, s. 182.

132 A. Gregory, “British Public Opinion”, s. 11.

133 Churchill’in ifadesi, aktaran Engländer ve Osborne, “Jack, Tommy and Henry Dubb”, s. 593.

134 Wohl, *Generation of 1914*, çeşitli yerlerde; Eksteins, *Rites of Spring*, çeşitli yerlerde; Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 54-66; Hynes, *War Imagined*, s. 7 vd, 59.

135 Örneğin bkz. T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 11; Fussell, *Great War*, s. 25 vd; Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 60 vd.

dersleri burada öğrendiler.”¹³⁶ Alman liseleri (*Gymnasien*) için de aşağı yukarı aynı şey söylenebilirdi ancak orada spor bir takıntı olmaktan uzaktı; kürek takımları yerine düello derneklerinin bulunduğu Alman üniversiteleri ise dövüş kültüründe Oxford’a ve Cambridge’e karşı kesinlikle üstündü. Fransız okulları da savaş öncesinde ve sırasında müfredatın bir parçası olarak yurtseverliği aşılayan kurumlardı.¹³⁷ Fransız gençleri düelloya diğer Avrupalılardan daha çok düşkündü.

1914-15’te gönüllü asker yazılan birçok kişinin yurtseverlik şevkinden kuşku yoktur; bunun okulla muhtemelen epeyce alakası vardı. Kenneth Kershaw, Haziran 1915’te Gordon Highland Alayı’na katılımını “hayatımın istisnasız en mutlu günü” olarak nitelendirmişti. “Ülkem adına çarpışmak için, hayattaki bütün ve yegâne emelim için nihayet seçildim.”¹³⁸ Ama çarpıcı olan nokta bu vatan aşkının bulanıklığıydı: Belçika’da veya Kuzey Fransa’da çarpışmanın Britanya (hele İskoçya’nın Highland bölgesi) uğruna çarpışmayla alakası tam olarak neydi? Gelgelelim, özel okul çıkışlı birçok gönüllü için, gördüğü eğitimin etkisi savaş sebeplerine ilgiyi ortadan kaldıracak nitelikteydi. Sir John French’in ideal yeni subayları (“avcılığa, poloya ve saha sporlarına alışkın [...] kır insanları”) savaşı “en büyük oyun” saymaya eğilimliydi: Sassoon’un sözleriyle, “kusursuz havada [...] atlı bir piknik” demekti bu.¹³⁹ Francis Grenfell gibi kişilerin gözünde, Alman askerleri spor için avlanacak bir tilki ya da yabandomuzu cinsiydi.

Peki, bu durumda “sıradan insan”lara, yani bir özel okul eğitiminin yararlarını görmemiş olanlara ne demeli? Gönüllü yazılan böyle bir kişi, İYSK’nin hedefini Almanya’nın Britanya’yı istila etmesini önlemek olarak varsayışını daha sonra anılarında şöyle anlatacaktı:

Kral ve ülke için çarpışmıyorduk çünkü kralla hiç karşılaşmamıştık. Sanırım, asıl sebep süren bir savaşın olması ve herkesin yapılabilecek bir şey olduğu kanısını taşımasıydı. Karşımızda bir ordu vardı ve İngiltere’ye girmesini istemiyorduk; onu durdurmanın en iyi yolunun onu bulunduğu yerde, yani Fransa’da tutmak olduğunu düşündük.¹⁴⁰

Bu neredeyse akla yakın olmakla birlikte yanıltıcı. Daha önce gördüğümüz üzere, Britanya’yı istila etme gibi bir Alman planı yoktu. Yine de savunmaya dönük saik muhtemelen içtendi. Asker alımında doruk noktasının, İngiliz

136 P. Parker, *Old Lie*, s. 17, 130, 204-17; Barnett, *Collapse of British Power*, s. 28; Nicolson, “Edwardian England”, s. 165.

137 Becker, *Great War*, s. 156-8.

138 Spiers, “Scottish Soldier”, s. 315.

139 Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 28; Sassoon, *Memoirs of a Fox-Hunting Man*, s. 244.

140 Hodgson, *People’s Century*, s. 29 vd.

Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin en dip noktaya indiği ve Almanların Paris'i almanın eşiğinde görüldüğü dönemle (Mons'tan ricat) az çok çakışması anlamlıdır.

Ama bu sosyal çevreye mensup başkaları o kadar stratejik bakışlı değildi. Sadece temel eğitim görmüş, on altı yaşında bir Croydon genci olan George Coppard, 27 Ağustos'ta gönüllü yazıldığında Fransa'da neler olup bittiği konusunda "hiçbir şey bilmeyen" biriydi.¹⁴¹ Harry Finch, Ocak 1915'te askere yazılma kararı için bir saik belirtmeye bile gerek görmedi; kardeşi savaştan önce ordudaydı ve bu yüzden barış sürseydi bile, belki yine orduya katılacaktı.

Savaşta en okuryazar ordulardan birindeki İngiliz askerlerinin ne uğruna çarpıştıklarına emin olmadıklarına bakılırsa, Doğu Cephesi'ndeki ordularda kafa karışıklığı daha da büyüktü. Hašek'in *Aslan Asker Şvayk* romanının başında avanak Çek kahraman, Arşidük Francis Ferdinand'ın suikasta uğradığını ilk kez yerel meyhanedeki hizmetçi kadından duyar: "Bizim Ferdinand'ı vurmuşlar." Kadının hangi Ferdinand'ı kastettiğini açıklaması üzerine, Şvayk suikastın ardındaki sebeplerle ilgili acayip yanlış bir analiz ortaya atar. "Sanırım, Türkler yaptı," der dalgın halde. "Yani, Bosna ve Hersek'i onlardan hiç almamalıydı." Bu sözlerle kulak misafiri olan sivil kıyafetli bir polis, Şvayk'a suikastçıların aslında "Sırplar" olduğunu belirtir:

"Yanılıyorsun," diye karşılık verdi Şvayk. "Bosna ve Hersek yüzünden Türkler yaptı bunu." Ardından Balkanlar'daki Avusturya dış politikasına ilişkin görüşlerini açıklamaya koyuldu. Bak, Türkler 1912'de Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'la girdikleri savaşı kaybettiler. Avusturya'nın kendilerine yardım etmesini istemişlerdi ve bu da olmayınca, Ferdinand'ı vurdular. [...] "İmparator Majestelerinin böyle bir şeyi sineye çekeceğini sahiden sanıyor musun? Öyleyse, onu hiç tanımamışsın demektir. Türklerle mutlaka bir savaş çıkacak. 'Amcamı öldürürsün ha, ben de çeneni dağıtırım.' Savaşın çıkacağı kesin. Sırbistan ve Rusya bu işte bize yardımcı olacak. Bayağı kan gövdeyi götürecek işte."

Şvayk kehanet anında sevimli görünüyordu. Yusuvarlak bir ay gibi gülümseyen sade yüzünden coşku saçılıyordu. Onun için her şey öylesine berraktı ki.

Avusturya'nın istikbaline dair anlatımını şöyle sürdürdü: Türklerle bir savaşa tutuşursak, Almanlar bize saldırabilir çünkü Almanlar ve Türkler birbirine sınıksı bağlı. Arasan onlar kadar teresleri bulamazsın bir yerde. Ama 1871'den beri Almanya'ya gıcık olan Fransa'yla ittifaka girebiliriz. Derken balon tırmanacak. Savaş çıkacak. Daha fazlasını söylemeyeyim.¹⁴²

Bahtsız Şvayk bu içgörülerden dolayı tutuklanır ve daha sonra askere alınır.

Elbette bu komedidir. Ancak Şvayk'ın Arşidük'e yönelik suikastı izleyen beş hafta içinde, kendisi gibi üniforma giymek ve savaşa doğru yürümek du-

141 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 1.

142 Hasek, *Good Soldier Svejk*, s. 9-13.

rumunda kalan milyonlarca askerin çoğundan daha bilgisiz olduğu kuşkulu gibidir. General Aleksey Brusilov anılarında, savaşın neyle ilgili olduğunun çok az Rus acemi askerince bilindiğini şöyle aktarır:

Siperlerdeki adamlarıma niçin savaşta olduğumuzu defalarca sordum; kaçınılmaz olarak anlamsız cevap, bir Arşidük'ün ve karısının öldürüldüğü, bu yüzden de Avusturyalıların Sırları aşağılamaya çalıştığı yönündeydi. Bu Sırların kim olduğunu pratikte kimse bilmiyordu; Slav kimliği de onlar için aynı ölçüde müphemdi. Bir Almanın bu Sırlar yüzünden bize savaş açmayı niçin istediğini kimse kestiremiyor- du. [...] Almanyalı'nın emellerini hiç duymamışlardı; böyle bir ülkenin var olduğunu dahi bilmiyorlardı.

Smolensk'ten bir vergi memuru, çatışmanın ilk haftalarında köylü askerlerin ifadelerini şöyle aktardı: "Almanların derdi bedelse, insan öldürmek yerine kelle başına on ruble ödemek daha iyi."¹⁴³ St. Petersburg'daki İngiliz askeri ataşesi 1914'te Rus köylülerinin seferberliğe tepkisini anlatırken şunları yazdı: "[Rus askerlerin] ilk başta savaşa çoğunlukla isteyerek gitmelerinin asıl sebebi, savaşın ne demek olduğunu pek bilmemeleriydi. Uğruna savaşıkları gayelere dair anlaşılır bilgiden [...] mahrumdular..."¹⁴⁴

Avusturyalı asker kaçağı Adolf Hitler'in suikast haberine ilk tepkisi şuydu:

O kurşunların sürekli Slavlaştırma yönünde çalışan veliahda duydukları kızgınlıkla, Alman halkını bu iç düşmandan kurtarmak isteyen Alman öğrencilerin tabancalarından çıkmış olabileceği endişesine kapıldım. [...] Ama kısa bir süre sonra suikast zanlılarının adlarını öğrendiğimde ve dahası Sırp olduklarının saptandığını okuduğumda, esrarengiz bir kaderin bu intikamı karşısında içimden hafif bir ürperti geçmeye başladı.

Slavların en büyük dostu, Slav bağnazların kurşunlarıyla yere serilmişti.¹⁴⁵

T. E. Lawrence Ortadoğu'da savaşan Arapların ve Türklerin çatışmaya girizgâhı "laf sağanağı"yla yaptıklarını aktarır. "Bildikleri dillerdeki en iğrenç küfürler doruğa çıktıktan sonra, Türkler çıldırmış halde Araplara "İngilizler" diye seslenir ve Araplar da "Almanlar" diye bağırarak karşılık verirdi. Hiç kuşkusuz Hicaz'da hiç Alman yoktu ve oradaki ilk İngiliz bendim."¹⁴⁶ Besbel-

143 Figes, *People's Tragedy*, s. 258.

144 Pipes, *Russian Revolution*, s. 204.

145 Hitler, *Mein Kampf*, s. 145 vd. Herkes Francis Ferdinand'ın buna müstahak olduğu kanısındaydı; amcası bile şu yorumu yapmıştı: "Tanrı hiçbir meydan okumayı hoş görmez. Korumaya gücümün artık yetmediği bir düzeni daha yüce bir güç yeniden sağlamış bulunuyor." Bu sözler Avusturya imparatorunun nafil bir çabayla men etmeye çalışmasına karşın, Francis Ferdinand'ın Sophie Chotek'le evlenmesine bir göndermeydi.

146 T. E. Lawrence, *Seven Pillars*, s. 97.

li ki Araplar Belçika için çarpışmamaktaydı (doğrusu Lawrence onları kendi bağımsızlıkları için çarpışmaya ikna etmekte epey güçlük çekmişti).

O halde İngiliz gönüllü askerleri sayıca niçin o kadar yüksekti? Akla beş saik geliyor:

1. Başarılı asker toplama teknikleri. Parlamento Asker Alımı Komitesi'nin (PRC) uğraşları alınan asker sayısını artırmada pekâlâ başarıya ulaşmış olabilir. 2 bin gönüllüyle oluşturulan çarpıcı bir örgüt 20.000 kadar konuşmanın yapıldığı 12.000 miting düzenlemeyi, askere çağrıya dönük 8 milyon mektup göndermeyi ve 54 milyon afiş, bildiri ve başka yayın dağıtmayı başardı. Öte yandan PRC ancak 27 Ağustos'ta kuruldu, ilk toplantısını 31 Ağustos'ta yaptı ve gerçek anlamda faaliyete, asker toplamadaki en büyük atılımdan sonra geçti.¹⁴⁷ Croydon'dan Lancashire'a kadar uzanmak üzere, hatıratlardaki bulgular savaşın daha ilk aşamalarında askerlik şubelerinin dışında marşlar çalan askeri bandoların heyecan verici sesinin yerel kodamanlarca yapılan konuşmalardan daha etkili olduğuna işaret eder.¹⁴⁸ Belki gazeteler de bunda bir rol oynadı. *Newcastle Daily Chronicle*'da 1 Eylül'de şu çağrıda bulunana benzer çok sayıda başmakale de yayımlandı elbette: "Britanya'dan giden daha çok askerimiz olmalı; müttelifiklerimiz erkekliklerini şimdiden tam anlamıyla göstermiş bulunuyorlar."¹⁴⁹

2. Kadın baskısı. Kadınların üniformasız erkeklerin eline korkaklığı simgeleyen beyaz tüyler tutuşturduğuna dair bolca anlatım vardır. Resmi propagandada bundan yararlanıldı. Muhatabın kocasının ya da oğlunun her iki durumda da sağ kalacağı yönündeki şu akıllıca çıtlatmayı içeren PRC afişi doğru hedefe dönüktü: "Savaş bittiğinde ve birileri kocana ya da oğluna Büyüyük Savaş'ta ne yaptığını sorduğunda, sen onun gitmesine izin vermediğin için başını eğmek durumunda mı kalacak?" Savaşmaya gitmeyen erkeğin kötü yola sapmanın biçimlerine de kapılabileceği iması daha kaba olmakla birlikte, belki daha etkiliydi: "En güvenilir oğlun hâki giyiyor mu? [...] Genç yavrun krala ve ülkeye karşı ödevini ihmal ederse, günün birinde seni de ihmal eder."¹⁵⁰ Bir PRC broşüründe Bayan F. Boas şunu sormaktaydı: "Şu bizim Little Bidworth'te bir delikanlı kendisinin iki misli başka bir delikanlının bir çocuğa her gün zorbalık ettiğini görürse, onunla dövüşmez mi?"¹⁵¹ Emmeline ve Christabel Pankhurst gibi kadınlara oy hakkı önderleri bile kervana katılarak, Almanya'nın "erkek bir millet" olduğunu ve bir Alman zaferinin "kadın

147 Reader, *At Duty's Call*, s. 111-18.

148 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 1; Offer, "Going to War", s. 232.

149 Esposito, "Public Opinion", s. 54.

150 Reader, *At Duty's Call*, s. 115; Offer, "Going to War", s. 232. Ayrıca bkz. Hynes, *War Imagined*, s. 92.

151 Reader, *At Duty's Call*, s. 115.

hareketine feci bir darbe" vuracağını ileri sürdü, zorunlu askerlik için hevesle bastırdı ve kadın işçilerin mühimmat fabrikalarına akın edişini olumlu karşıladı.¹⁵² Wilfred Owen'ın "Çağrı" şiirinin yazarı Jessie Pope'a özel bir nefret beslemesine pek şaşmamak gerekir: "Kim girecek sipere/Sen mi, yavrum?"¹⁵³

3. Akran grubu baskısı. Arkadaş gruplarının, komşuların ya da meslektaşların birlikte askere yazılmasını sağlamada "ahbap taburları"nın önemi konusunda hiç kuşku yoktur. Bunun ilk örnekleri olan Kraliyet Hafif Piya-de Alayı'na bağlı Borsa Simsarları Taburu (kuruluşu 21 Ağustos), Gloucester Alayı'na bağlı "ticaret ve serbest meslek erbabı" taburu ve üç Liverpool memur taburu, sadece yerel ve bölgesel aidiyetleri değil, sivil mesleki yapıları (ve herhalde sınıf yapılarını) ordu yaşamına aktarma isteğini kanıtlar.¹⁵⁴ Savaşın bir oyun olduğu yolundaki İngiliz tezini doğrularcasına, bir futbolcu taburu ve bir boksör bölüğü bile vardı.¹⁵⁵ İlk başlarda dışa kapalılık mümkündü; hatta bazı taburlar beş sterline kadar varan bir giriş ücreti talep etmekteydi.¹⁵⁶ Ancak 1915 ilkbaharına doğru ağır zayıat "ahbap" taburlarının mevcudunu azaltınca, insanlar çoğu kez oldukça farklı sosyal ve bölgesel kökenden gelen yabancılarla birlikte çarpışmaya alışmak zorunda kaldı.¹⁵⁷ Böylece PRC propagandasında "ahbap" teması daha az kendiliğinden, daha incelikle zorlayıcı bir tona büründü: "Ordudaki ahabplarından elbette gururlusun! Peki, ahabpların SENİN hakkında ne düşünecek?"¹⁵⁸ İlk başta böyle düşünceleri ifade etmeye gerek yoktu. Ağustos 1914'te William Beveridge gibi askerlikle alakasız bir kişi bile askere yazılanlara karşı öylesine "çılgınca kıskançlığa" kapıldı ki bizzat orduya katılmak için "bir ya da iki gevşek girişim"de bulundu.¹⁵⁹

4. Ekonomik saikler. Askere yazılma kararında ekonomik etkenlerin rolüne şüpheyle bakan bazı tarihçiler vardır. Bir Kanada askeri gazetesi bunu Aralık 1917'de şöyle ifade etmekteydi: "Bir sustalı çakı ve bir ustura elde etmek için askere yazıldığını söyleyen kesim bayağı keskin olmalı."¹⁶⁰ Dewey düşük ücretler ile asker alımı arasında bir bağıntı görmez; bunun tam tersine bir durum olduğunu savunur.¹⁶¹ Oysa Britanya'da asker alımı zirvesinin Ağustos

152 Hynes, *War Imagined*, s. 88 vd.

153 S. Gilbert, "Soldier's Heart", s. 209. Owen'ın "Hoş ve Onurlu" şiiri ilk başta "Jessie Pope'a" başlığını taşımaktaydı.

154 J. Winter, *Great War*, s. 32; Beckett, "Nation in Arms", s. 7; Reader, *At Duty's Call*, s. 109 vd, 132 vd.

155 Reader, *At Duty's Call*, s. 110.

156 Offer, "Going to War", s. 233.

157 Hughes, "New Armies", s. 103 vd. Spiers "Scottish Soldier" makalesinde, olağanüstü yüksek zayıat veren Highland alaylarına İngilizlerin gönderilmeye başladığını anlatır.

158 Reader, *At Duty's Call*, s. 114.

159 J. Harris, *William Beveridge*, s. 201.

160 Fuller, *Troop Morale*, s. 36.

161 Dewey, "Military Recruitment", s. 206 vd, 211, 218. Dewey'in oldukça mekanik analizinde yaşın daha önemli olduğunu, ama bir bütün olarak savaş açısından kilit etkenin muafiyet sisteminin işleyişi

finansal ve ticari krizinin yol açtığı işsizlik zirvesiyle çakıştığı tartışmasıdır. Bristol'da savaşın ilk aylarında işten çıkarılan on emekçiden dokuzu orduya katıldı;¹⁶² iş hayatının kısa sürede toparlandığı yörelerde asker alımı oranları açık biçimde daha düşüktü. İnsanlar 1914'te tamamen irrasyonel değildi. A. J. Dawson, *How to Help Lord Kitchener* [Lord Kitchener'a Yardımcı Olma Yolu] adlı broşüründe, "birçok emekçi için [...] askere yazılmanın kesinlikle parasal kayıp getirmeyeceği"ni göstermek için çırpınmaktaydı; ancak kendi seçtiği evli ve üç çocuklu adam örneğinde, kocanın ölmesi ya da kalıcı sakatlanması halinde böyle olmayacağı apaçıktı.¹⁶³ Cardiff Demiryolu Şirketi askere yazılma kaydıyla, çalışanlarına iş güvencesi, aile yardımı ve emekli aylığı önerdiğinde, çok büyük tepkiyle karşılaşınca bunu geri çekmek zorunda kaldı.¹⁶⁴

İşverenler de baskı uygulayabilecek bir konumdaydı. Batı Yorkshire Kömür İşletmecileri Birliği 3 Eylül'de üyelerinin çalışanlarından bir tabur toplama kararını aldı; Newcastle Ticaret Odası aynı şeyi yaptı.¹⁶⁵ Foster & Braithwaite adlı aracılık kurumunun aynı gün dağıttığı bir duyuruda dosdoğru şu ifade yer almaktaydı: "Firma 35 yaş altındaki bütün bekâr personelin [...] hemen Kont Kitchener'ın ordusunu katılmasını beklemekte, ayrıca evli ve şartları uygun olanları aynı yolu izlemeye çağırmaktadır."¹⁶⁶ Glasgow Tramvay İdaresi müdürü James Dalrymple benzer çağrılarla, Highland Hafif Piyade Alayı'na bağlı 15. Tabur'a birkaç saat içinde asker toplayabildi.¹⁶⁷

5. Dürtü. Son olarak, Avner Offer'ın işaret ettiği gibi, bazı kişilerin kendileri açısından ortaya çıkacak sonuçları, hele savaşın sebeplerini pek fazla düşünmeden bir dürtüyle gönüllü yazıldıkları dikkate alınmalıdır.¹⁶⁸

VAHIYLER

Gelgelelim, 1914'teki motivasyona ilişkin hiçbir genel teori bütün durumları kapsamaz. Felsefeci Ludwig Wittgenstein 7 Ağustos 1914'te Avusturya ordusuna katıldığında günlüğüne şunu yazdı: "Şimdi dürüst bir insan olma şansım var, zira ölümle göz gözeyim. [...] Ölüme yakınlık belki de hayata ışık getirecek. Tanrım beni aydınlat." İsteddiği şey "[onu] farklı bir kişiye dönüştürecek [...] bir çeşit dinsel vukuf"tu.¹⁶⁹ Wittgenstein savaşa coşkunun değil,

olduğunu saptaması pek şaşırtıcı sayılmaz.

162 Beckett, "Nation in Arms", s. 10.

163 Reader, *At Duty's Call*, s. 119.

164 Hughes, "New Armies", s. 102; Reader, *At Duty's Call*, s. 121.

165 Esposito, "Public Opinion", s. 54.

166 Reader, *At Duty's Call*, s. 120 vd.

167 Spiers, "Scottish Soldier", s. 315.

168 Offer, "Going to War", s. 232.

169 Monk, *Wittgenstein*, s. 112.

koyu kötümserliğin belirlediği bir ruh haliyle yaklaştı. Daha 25 Ekim’de özel bir sohbette “Alman ırkının durumu” karşısında duyduğu derin kasveti dile getirdi. “Dünyanın en sağlam ırkı olan İngilizlerin yenilmesi *imkânsız*. Biz ise yenilebiliriz ve bu yıl olmasa bile gelecek yıl yenileceğiz. Irkımızın yenileceği düşüncesi beni çok büyük sıkıntıya düşürüyor.” Savaşın birinci evresini geçirdiği Vistül’deki gemide hoyrat mürettebat arkadaşlarını itici bularak intihar etmeyi düşündü.¹⁷⁰

Zeki, ıstırap dolu, Yahudi asıllı ve Cambridge eğitilmiş Wittgenstein son derece istisnai görünebilir. Ancak savaşı dinsel bir çerçevede ele alan tek kişi değildi. Savaşın çıkışı muharip ülkelerin hemen hepsinde dine bağlılıkta bir kabarışı getirdi. Savaşın ilan edildiği hafta Berlin’deki Reichstag önünde değişik mezheplerin katıldığı bir ayinde cemaat, Protestan ve Katolik ilahileri birlikte okudu.¹⁷¹ O dönemde Alman kentlerinin belki de en az dindarı olan Hamburg’da bile insanlar dinsel şevke kapıldı: Percy Schramm’ın kız kardeşi Ruth “halkımız Tanrı yoluna geldi” diye sevinçten uçtu.¹⁷² Ruhban karşıtlığının yıllardır siyasal yükselişte olduğu (ve savaş sırasında kesinlikle ortadan kalkmadığı) Fransa’da, Katolik Kilisesi “Tanrı’nın kitlelere ve muhariplerin arasına büyük dönüşü”nü selamladı. Kutsal Yürek kültü (bazı militan rahiplerin bu görüntünün üç renkli bayrağın üstüne işlenmesi çağrısında bulunmaları noktasına varacak kadar) gelişti; Lourdes, Pontmain ve La Salette’e hac ziyaretlerinde belirgin bir artış görülmeye başlandı.¹⁷³

Gayet iyi bilindiği üzere, birçok papaz ve rahip kutsal savaş fikrini çoğu zaman oldukça grotesk tarzda teşvik etti. Almanya’da bu sadece Reinhold Seeberg gibi muhafazakâr papazlar için geçerli değildi; Otto Baumgarten gibi liberal ilahiyatçılar “Yurtsever İsa” diye yakarmaya aynı ölçüde yatkındı ve savaşın başlamasından kısa bir süre sonra İsa Duası’nın grotesk bir naziresini (“Bize her gün düşman ölüsü ver...”) yayımlayan Martin Rade’nin çıkardığı *Christliche Welt* dergisiydi.¹⁷⁴ Karl Kraus *İnsanlığın Son Günleri*’nde mecazi olarak “Sina Cephesi”nde çarpışan Protestan papazların savaşkan vaazlarını hicveder. Aslında, bu sahneler tam anlamıyla hiciv değildir. Kraus’un bir bütün olarak oyun için söylediği gibi, “en grotesk uydurmalar alıntılardır” ve “[Savaş döneminde] insan öldürmek bir Hristiyanlık ödevidir, aslına bakılırsa ibadettir” sözlerinin gerçekten söylendiğine inanmak için her türlü sebep vardır.¹⁷⁵ Fransız rahipler de kendi cemaatlerine (bazı gerekçelerle olsa

170 Agy., s. 114.

171 Eksteins, *Rites of Spring*, s. 61.

172 Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 486.

173 Mayeur, “Le Catholicisme français”, s. 379 vd.

174 Ayrıca bkz. Greschat, “Krieg und Kriegsbereitschaft”, s. 33-55.

175 Kraus, *Die letzten Tage*, s. 355 vd.

bile) Fransa'nın haklı bir savaş yürüttüğü teminatını vermekte duraksamadılar.¹⁷⁶ İngiltere'de militarist rahipliğin en berbat örneği, Londra piskoposu A. F. Winnington-Ingram'ın 1915'te İsa'nın görünüşünü anma vesilesiyle verdiği sarsıcı vaazdı. Daha sonra 1917'de bir vaaz derlemesinde yayımlanan bu vaazda savaş şöyle tarif edilmekteydi:

İnkâr edemeyeceğimiz üzere, Almanları öldürmeye yönelik büyük bir Haçlı seferi: Cinayet uğruna değil, dünyayı kurtarmak için onları öldürmek; kötülerin yanı sıra iyileri öldürmek; yaşlıların yanı sıra gençleri öldürmek, Kanadalı çavuşu çarmlıha geren canavarların, Ermeni katliamını yönetenlerin, Lusitania gemisini batıranların, Aershott ve Louvain sivillerine makineli tüfeklerini doğrultanların yanı sıra yaralılarımıza şefkat göstermiş olanları öldürmek ve dünya uygarlığı katledilmesin diye öldürmek.¹⁷⁷

Elbette Winnington-Ingram savaşın “bin yıldır dünyada görülmüş olanlardan daha alçakça tutkuların ortaya çıkışı” olduğunu oldukça kaba bir tarzda belirtmeye çalışmaktaydı; bununla birlikte Britanya'nın “saflik uğruna, özgürlük uğruna, uluslararası onur uğruna ve Hristiyanlık ilkeleri uğruna bir savaş” yürüttüğünde ve bu savaşta “ölen herkesin bir şehit” olduğunda diretti.¹⁷⁸ Bu görüş Horatio Bottomley'nin “herkes bir azizdir” ibaresinden çok uzak değildi. Nitekim Winnington-Ingram *Guardian*'a şunu bildirecek kadar ileriye gitti:

Kilise'nin millete yardımcı olmasının en iyi yolu, öncelikle bir Kutsal Savaş'a tutuştuğunu kavramasını sağlamaktır. [...] Mesih Hayırlı Cuma'da Özgürlük, Onur ve Yiğitlik uğruna can verdi, evlatlarımız da aynı şey[ler] için can veriyor. [...] Kilise'nin ne yapması gerektiğine dair tavsiyemi tek bir cümleyle belirtmemi istiyorsunuz. Cevabım MİLLETİ BİR KUTSAL SAVAŞ İÇİN SEFERBER ETMEKTİR.¹⁷⁹

Kraliyet şairi Robert Bridges, savaşın “esas itibariyle bir kutsal savaş” olduğunda hemfikirdi.¹⁸⁰ Kilise bünyesinde bazı kişiler böyle garip görüşleri kınarken, Pretoria piskoposu Michael Furse'un aralarında bulunduğu ötekiler içtenlikle onay verdi. Furse Almanların “Tanrı düşmanları” olduğunu yazdı.¹⁸¹ ABD'de bu tür şeyler daha da fazla vardı. Billy Sunday, Temsilciler Meclisi'ndeki duasına “Ey Rabbim, biliyorsun ki tarihin sayfalarına kara leke

176 Mayeur, “Le Catholicisme français”, s. 383.

177 Mews, “Spiritual Mobilisation”, s. 258. Tam inandırıcı olmayan bir mazur gösterme yaklaşımı için ayrıca bkz. Diane Y. Thompson, s. 264 vd.

178 Mews, “Spiritual Mobilisation”, s. 259.

179 Agy., s. 260.

180 Bogacz, “Tyranny of Words”, s. 650n.; ayrıca bkz. s. 659.

181 Genel olarak bkz. Hoover, *God, Germany*.

süren bu kadar rezil, alçak, hırslı, şehvani, kana susamış bir millet yoktur”, diye başladıktan sonra, yersiz biçimde şunu ekledi: “Cehennemi baş aşağı çevirerseniz, dibinde ‘Alman malı’ damgası bulunduğunu görürsünüz.”¹⁸²

Savaşı dinsel çerçevede tasarlamak generallerin ve politikacıların da hoşuna gitmekteydi. Bir 19. yüzyıl çocuğu olan Churchill’e göre, “ölümün ve yıkımın dağıtılışındaki olağanüstü keyfi ve gelişigüzel tarz”ın ardında “ila-hi takdir”in işleyişi (çok Gladstonvari bir ibare) yatıyor olmalıydı: “Kişinin sağ mı, yoksa ölü mü olduğu sanıldığı kadar önemli *olamaz*. Buradaki *mutlak* plansızlık başka bir yerdeki daha büyük bir planın varlığı kuşkusunu uyandırır.”¹⁸³ Haig’in İskoçya Kilisesi’ne bağlı olduğunu bilmeden, haşin karakterini anlamak imkânsızdır. Churchill, Somme Muharebesi arifesinde karısına, “Planımdaki her adımın ilahi yardımla atıldığını sezmekteyim,” demişti. Protestanlık bazı kişileri sanki yüksek zayıata razı etmiş gibidir. Savaş boyunca Fransız askerlerinin maruz kaldığı en büyük kıyımlardan birinin sorumlusu olan Robert Nivelle, Fransa nüfusunun yüzde 1,5’ini oluşturan Protestanlardan biriydi.¹⁸⁴ Aynı ölçüde felaketle biten Schlieffen Planı’nın mimarı, daha önce gördüğümüz üzere softa bir dindardı (her ne kadar planı uygulamada başarısızlığa uğrayan Moltke bir teosofist olsa da). Birçok kişiye göre, açık mezhep çatışmalarının neredeyse hiç olmamasına karşın, Birinci Dünya Savaşı bir tür din savaşıydı, kâfirlerin olmadığı bir Haçlı seferiydi. Protestanların, Yahudilerin ve Katoliklerin karşılıklı çarpıştığı Batı Cephesi’nde bile, askerlerden Tanrı’nın kendi yanlarında olduğuna inanmaları istendi. Dinsel görüş ayrılıklarının siyasal görüş ayrılıklarıyla çakışıyor gibi görüldüğü durumlarda ise sonuçlar özellikle dehşet vericiydi ve bunun en bariz örneği, Ermenilere yönelik Türk soykırımıydı.

Ancak bir Winnington-Ingram’ın çarpışmayı kutsayıcı Hristiyanlığı ile ve bir Moltke’nin Mesih beklentisi içindeki umutsuzluğu arasında muazzam bir farklılık vardı. İkincisinin 1914’teki dinsel ortam açısından daha tipik olduğunu ileri sürmek caziptir. Percy Schramm’ın halası Emmy’nin patlak veren savaşa tepkisindeki mahşere gönderme apaçıktı: “İşlerin bu noktaya gelmesi kaçınılmaz; zira Kitabı Mukaddes’te böyle öngörülmüştür ve Şeytan’ın hükümünün yakında yıkılacak olmasından dolayı Tanrı’ya ancak şükredebiliriz. Ardından İsa Mesih efendimizin hükümdar olacağı gerçek Barış İmparatorluğu nihayet gelecek!”¹⁸⁵ Klaus Vondung’un ileri sürdüğü gibi, Alman 1914’ünün kıyamete dönük bir mahiyeti vardı. Ama öyle düşünen sadece Al-

182 Agy., s. 260. Nægler, “Pandora’s Box”, s. 11 vd.

183 Pottle, *Champion Redoubtable*, s. 25 vd.

184 Robert, “Les Protestants français”, s. 421.

185 Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 486 vd. Krş. Vondung, “Deutsche Apokalypse”; Greschat, “Krieg und Kriegsbereitschaft”, s. 33-55.

manlar değildi. H. G. Wells 1906'da şöyle yazmıştı: "Kuşağımdaki birçok kişi gibi, hayata binyıl dönümü varsayımlarıyla atıldım. [...] Borazanlar, bağırışlar ve göksel olaylar olacaktı, bir Mahşer kavgası ve Kıyamet yaşanacaktı."¹⁸⁶ J. L. Garvin'in Ağustos 1914'te *Observer*'daki yazısı dünyanın sonunun geldiği diline aynı ölçüde dayalıydı: "Bir savaş akidesini yok etmede üstümüze düşen görevi yerine getirmeliyiz. Böylece bir kan yağmurundan sonra, insan ruhlarının bakışları altında daha yüce gökkuşağı doğabilir. Mahşer'den sonra savaş diye bir şey sahiden kalmayabilir."¹⁸⁷ Newmarket'ta St. Mary Katedrali'nin papazı 4 Ağustos 1914'te cemaatini şöyle uyardı:

Eski çağlardaki savaşın dehşeti bugünkü savaşın dehşeti yanında bir hiç kalır. [...] İnsanoglu için yıkım silahlarını mükemmelleştirmek üzere bilimin bütün olanakları seferber edilmişti. Günümüze varıldığında İngiltere artık eskisi gibi dünyadan kopuk değildi; [...] hava bir zeplin filosunca girişilecek saldırılara açıktı. İngiltere'deki hiçbir şehir artık güvenli değildi. Geceleyn şehir içten içe yanan bir harabeye ve sakinleri kararmış cesetlere dönüşebilirdi.¹⁸⁸

Vahiy Kitabı kırsal Fens yöresindeki H. G. Wells'le işte böyle buluştu. Bu tür kötümser vaazlar olağandışı değildi. Norwich'teki bir papazın 3 Ağustos'ta cemaatine uyarısı şöyleydi: "Avrupa militarizmi, muharebe alanının cehennemi, yaralıların ve yıkıma uğramış köylülerin perişanlığı düşünüldüğünde, bir kıta savaşı tam anlamıyla felaket olabilir."¹⁸⁹ Feministler bile kıyamet havasına uydu. Charlotte Perkins Gilman'ın bütün erkekleri yok eden bir afet sonrasındaki bir kadın ütopyasını canlandıran *Herland* adlı romanı 1915'te yayımlandı.¹⁹⁰ Dünyanın Kitabı Mukkades'te anlatılan Mahşer'e vardığı hissi belki de bütün "1914 fikirleri"nin en güçlüsüydü.

Üstelik olaylar o Mahşer'e benzer şekilde gelişti:

O anda şimşekler çaktı, uğultular ve gök gürlemeleri işitildi. Öylesine büyük bir deprem oldu ki insan yeryüzünde oldu olalı bu kadar büyük bir deprem olmamıştı.

Büyük kent üçe bölündü. Uluslara ait kentler de yerle bir oldu. Büyük Babil, Tanrı'nın önünde anıldı ve Tanrı'nın ateşli gazabının şarabını içeren kâse kendisine verildi. Bütün adalar ortadan kalktı, dağlar yok oldu. Gökten insanların üzerine [...] şiddetli bir dolu yağdı. Dolu belası öylesine korkunçtu ki insanlar bu beladan ötürü Tanrı'ya sövdüler.¹⁹¹

186 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 101.

187 Marwick, *Deluge*, s. 88.

188 A. Gregory, "British Public Opinion", s. 9, 11.

189 Agy., s. 12.

190 S. Gilbert, "Soldier's Heart", s. 204.

191 Vahiy Kitabı, 16: 18-21.

8 - Basın Çetesi

KALEM SAVAŞI

Jean Cocteau savaştan kısa bir süre sonra Paris'te bir *Le Figaro* nüshası satın aldığında, kendisinden kapak fiyatının iki misli para alındığını ve gazetenin de iki yıl öncesine ait olduğunu fark etti. Bu durumdan yakınması üzerine, satıcı şu karşılığı verdi: "Ama, *cher monsieur*, daha pahalı olmasının sebebi tam da bu; çünkü içinde hâlâ bir savaş var."¹

Birinci Dünya Savaşı ilk medya savaşıydı. Savaşlar daha önce de haliyle gazetelerde haber konusu olmuştu. Kırım ve Boer savaşları örneğinde olduğu gibi, bazen basında çıkan haberler savaşın yürütülüş tarzını etkilemişti: *The Times*'ın Aralık 1854'te generallerin Sivastopol kuşatmasını idare edişini kınaması, Liberal basında Güney Afrika savaşına yönelik eleştiriler ya da Alman Katolik basınının Güneybatı Afrika'da Herero isyanına yaklaşımından dolayı Bülow'a yönelttiği saldırılar hemen akla gelen örneklerdir. Ama savaş başladığında nispeten yeni sayılan kitle iletişim araçları 1914'ten önce bir savaş *silahı* olarak hiç kullanılmamıştı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili en büyük mitlerden biri, sonucunu aslında resmi propagandanın kanalları olma kapasitesiyle medyanın belirlediğidir.

Bütün hükümetlerin işi aynı hızla öğrenmediği ileri sürülmüştür. İttifak devletlerinin yenilgisinde üstün Antant propagandasının belirleyici bir rol oynadığı iddiası buna dayanır. "Günümüzde sözler muharebeler haline gelmiş bulunuyor", diye belirtmişti Ludendorff. "Doğru sözlerle muharebeler kazanılır, yanlış sözlerle ise muharebeler kaybedilir."² Hem o, hem de Hindenburg hatıratında propagandayı, 1918'de birliklerinin "moral bozukluğu"ndaki kilit unsur olarak görür. "Yılan karşısındaki tavşan gibi [...] hipnotize olduk," diye yazmıştı Ludendorff. "Tarafsız ülkeler bir tür manevi abluka altındaydı."³ Almanların savaş sonrası analizleri, 1914'e doğru Britanya'nın en büyük gazete grubunu kurmuş olan Lord Northcliffe'in, yani iki Harmsworth kardeşten büyüğünün rolüne özellikle odaklanır.⁴ Britanya'da savaştan önce Liberal-

1 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 1.

2 Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 3.

3 Marquis, "Words as Weapons", s. 493.

4 Northcliffe *London Evening News* (1894'ten beri), *Daily Mail* (kuruluşu 1896), *The Times* (satın alınışı 1908) ve başka gazetelerin sahibiydi. Sonradan Lord Rothermere unvanını alan kardeşi Harold ise *Daily Mirror* (ağabeyinden satın alışı 1914), *Sunday Pictorial*, *Leeds Mercury*, iki Glasgow gazetesi *Daily Record*

lerin zaten hiç hoşlanmadığı Northcliffe, savaşın son aşamalarında Alman askerlerine yönelik propagandasından dolayı Almanya'da bir nefret figürü haline geldi. Hırçın bir Alman 1921'de ona açık mektubunda şunları yazdı:

Alman propagandası özünde uzmanların, özel danışmanların ve profesörlerin propagandasıydı. Bu dürüst ve saf insanlar gazeteciliğin şeytanlıklarıyla, senin gibi kitlesel zehirleme uzmanlarıyla nasıl başa çıkabilirlerdi ki? Alman propagandası içeriği itibarıyla akla, zekâya, vicdana hitap etmekteydi. [...] Olgulardan ibaret bu yavan malzeme senin sunduğun şatafatlı mavallarla, nefret hipnotizmasıyla, kaba [...] sansasyonlarla nasıl başa çıkabilirlerdi ki? [...] Almanlar [...] senin seviyene düşmekten kararlılıkla kaçındı.⁵

Kazanan taraftaki bir barışseverin tekrarladığı bir görüştü bu. Norman Angell savaş sırasındaki İngiliz gazetelerini, "Bismarck'ın yaratmayı umabileceğinden daha dalkavuk bir alet" olarak nitelendirdi.⁶ Hitler'e göre ise Northcliffe'in savaş propagandası "çok güzel bir deha eseri"ydi. "Bu düşman propagandasından kendim muazzam şeyler öğrendim," diye belirtti *Kavgam* kitabında.⁷ Nazi propagandacısı Eugen Hadamovsky *In Propoganda and National Power* [Propaganda ve Ulusal Güç, 1933] kitabında şunu açıkça ifade etti: "Alman halkı muharebe alanında değil, kalem savaşında yenildi."⁸ Üçüncü Reich döneminde yürütülen bir dizi çalışma bu savı daha ayrıntılı biçimde geliştirerek, İtalya'nın Antant devletlerine desteğini propagandanın nasıl sağladığını göstermeye çalıştı.⁹ Bu savın öbür yüzü ise haliyle Alman propagandasının bir fiyasko olduğu ve Yahudi ve/veya sosyalist basının Alman moralini sistematik biçimde baltaladığıydı. "Arkadan hançerleme" efsanesinin basına uygulanışının ilk örneklerinden biri Alfred Rosenberg'in *Berliner Tageblatt*'a yönelik saldırısıydı.¹⁰

İtilaf propagandasından sorumlu olanlar (şaşırtıcı sayılmayacak biçimde) aynı görüşteydi. Lloyd George durumun çok zorda olduğu Aralık 1917'de *Manchester Guardian*'dan C. P. Scott'a şunu söyledi: "İnsanlar gerçekleri bilse, savaş yarın durur. Ama haliyle bilmiyorlar ve bilemezler. Muhabirler yazmıyor ve sansür de doğruların aktarılmasına izin vermez."¹¹ İngiliz propa-

ve *Evening News*'un sahibiydi. Yüksek tirajlı gazetelerden çocuk çizgi roman dergilerine kadar uzanmak üzere yaklaşık kırk yayın organını kontrol eden Harmsworth imparatorluğuna ilişkin ayrıntılar için bkz. Gebele, *Die Probleme*, s. 420 vd. Genel olarak bkz. S. Taylor, *Great Outsiders*.

5 Hansen, *Unrepentant Northcliffe*, s. 12. Ayrıca bkz. Grünbeck, *Die Presse Grossbritanniens*.

6 Gebele, *Die Probleme*, s. 27.

7 Hitler, *Mein Kampf*, s. 161.

8 Marquis, "Words as Weapons", s. 493 vd.

9 Bkz. Dresler, *Geschichte*.

10 Sösemann, *Theodor Wolff. Tagebücher*, c. I, s. 41.

11 Knightley, *First Casualty*, s. 109.

gandasında önemli bir rol oynayan romancı John Buchan'ın 1917'de aynı doğrultudaki yorumu şöyleydi: "Britanya açısından bakıldığında, elindeki gazeteler olmadan savaşı bir ay dahi yürütemezdi."¹² Beaverbrook enformasyon bakanıyken hazırlattığı haber filmlerinin "1918 yazı başlarının kara günlerinde insanların moralini ayakta tutmada belirleyici etken" olduğunu ileri sürdü.¹³ Hatta Northcliffe "iyi propagandanın muhtemelen savaştan bir yılı kurtardığını ve bunun trilyonlarca paranın ve muhtemelen en az bir milyon canın kurtarılması anlamına geldiğini" iddia edecek kadar ileriye gitti.¹⁴ Propagandacının mesleği elbette soylu bir iş değildi. A. R. Buchanan'ın sözleriyle, "alaycı biri bazı yurtseverler muharebe hatına gidip ülkeleri için can verirken, öbürlerinin ülkede kalıp ülkeleri için yalanlar düzdüklerini söylemekten kendini alamayabilirdi."¹⁵ Ama savaş sırasında İngiliz medyasını yönetenlerin dürüstlüğü kurban edışı hâlâ geniş bir kesimce yararlı (ya da en azından sonuç alıcı) sayılıyor.¹⁶

Savaş sırasında gazete sahiplerine verilen makamların her şeyi açıkça gösterdiği söylenebilir. Northcliffe, Mayıs 1917'de Lloyd George tarafından ABD'ye gönderilen özel bir heyetin başına getirildi ve Şubat 1918'de düşman ülkelerde propaganda direktörlüğü görevini kabul etti. Kardeşi 1916'da Kraliyet Ordu Giyim Dairesi'nin genel direktörlüğüne atandı ve bir yıl sonra hava bakanı oldu. Aralık 1916'da *Daily Express*'te çoğunluk hissesini elde etmiş olan Kanadalı işadamı ve Birlikçi milletvekili Sir Max Aitken, Lancaster Düklüğü'nden sorumlu bakan ve Şubat 1918'den itibaren enformasyon bakanı olarak görev yaptı. Bolca nişan dağıtımı benzer bir hikâyeyi anlatmaktaydı. İlk soyluluk unvanını 1905'te alan Northcliffe 1917'de vikont oldu. Kardeşi Harold 1914'te baron oldu, 1919'da da Vikont Rothermere sanını aldı. Aitken 1911'deki şövalyelik nişanından ve Ocak 1916'daki baronetlikten sonra Aralık 1916'da Lord Beaverbrook unvanına layık görüldü. *Observer* gazetesinin sahibi Waldorf Astor, 1917'de vikont oldu. *News of the World* gazetesinin sahibi Sir George Riddell'e 1918'de, United Newspapers şirketinin başındaki Henry Dalziel'e ve *Sunday Times* ile *Financial Times*'tan W. E. Berry'ye 1921'de soyluluk unvanı verildi. *Daily Chronicle*'in yayın yönetmeni Robert Donald 1916'da sunulan baronetlik unvanını geri çevirdi. En az on iki basın şövalyeliği nişanı dağıtıldı.¹⁷ Lloyd George'un "basın lordları"na sadık hizmetlerinden dolayı şükranlarını bildirmesinin yolu buydu.

12 Gebele, *Die Probleme*, s. 45.

13 A. J. P. Taylor, *Beaverbrook*, s. 144.

14 Marquis, "Words as Weapons", s. 493.

15 Gebele, *Die Probleme*, s. 45.

16 Marquis, "Words as Weapons"; A. Jackson, "Germany, the Home Front", s. 568; Gebele, *Die Probleme*, s. 43.

17 Marquis, "Words as Weapons", s. 479; Gebele, *Die Probleme*, s. 43.

Basının yeterli sorumluluk olmadan aşırı güç kullandığı fikri elbette Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan bir şey değildi. Ama görünüşe bakılırsa savaş her ülkede medya gücünü belirgin biçimde artırdı. Nitekim Viyanalı hiciv yazarı Karl Kraus'a göre, basın savaştan yarar gören (ve hatta belki savaş fitneleyen) kesimlerin başında gelmekteydi. Başkan Wilson'ın meşhur On Dört Madde tasarısının bile Petrograd'daki Halkla İlişkiler Komitesi'nin Amerikalı temsilcisi Edgar Sisson'dan gelen istek üzerine hazırlandığı söylenir.¹⁸

UYUMSUZ SESLER

Ne var ki iki tarafça kullanılan propaganda teknikleri arasında köklü bir farklılık bulunduğu fikri, savaşın neticesine askeri olmayan bir açıklama arayanların işine gelmekle birlikte, yakından incelendiğinde kolayca sarsılır. Georges Weill'in belirttiği gibi, "savaştan her ülke kendi hükümetinin propagandayı ihmal ettiğine, buna karşılık düşmanın [...] son derece etkili olduğuna hemen kandı."¹⁹ Hiçbir ülkede basın tamamen kısıtlı olmadığı gibi, tek seslilik hiçbir zaman sağlanamadı. Bütün ülkelerde haberleri sansürden geçirecek ve yönlendirecek kurumlar derme çatmaydı ve hiçbiri etkili şekilde çalışmadı. Propaganda ilk başta çoğunlukla iç kamuoyundan ziyade tarafsız devletlere dönüktü. "Sivil cephe"yi etkileme girişimlerinde bulunulduğunda asıl hedef negatifti, yani muhalefeti bastırma amaçlıydı. Başlıca pozitif hedefler savaş tahvili satışlarını ya da (Britanya'da ve Britanya İmparatorluğu'nda) asker alımını artırmaktı. Savaşın büyük bölümünde bizzat çarpışan askerlere yönelik pek fazla propaganda yapılmadı; oysa sonuçta savaşın neticesini belirleyen onlardı.

Savaşın başladığı sırada Avrupa basınındaki görüş çeşitliliğini vurgulamakta yarar vardır. Liberal Viyana kamuoyunun kalesi *Neue Freie Presse* [Yeni Özgür Basın], 30 Haziran 1914'te Sarajevo cinayetlerine rağmen, "monarşi tarafından izlenen politikada temel hedeflerin" hâlâ "zaafa düşmeyecek ve çıkarları savunacak onurlu bir barış" olduğunu bildirdi ve 2 Temmuz'da da "intikam savaşlarının günümüzde söz konusu olmadığını" ekledi.²⁰ İki hafta sonra uluslararası sahneyi itidalle izlemeyi sürdürdü. "Büyük Sırbistan uğruna dünyayı ateşe verme [...] emrini verecek kişi [...] ortalıkta yok," görüşünü ilan ettiği 16 Temmuz'da "monarşinin barışçıl tutumu"nu teyit etti. Sırbistan'a karşı daha savaşkan bir üslubu benimsemeye başladığında bile, "yerel çatışmaların yayılarak dünya savaşlarına dönüşmemesi gerektiği"ni (18 Temmuz)

18 Marquis, "Words as Weapons", s. 488.

19 Becker, *Great War*, s. 59.

20 Sösemann, "Medien", s. 196 vd.

tutarlı biçimde savundu.²¹ Macar gazetesi *Pester Lloyd* temmuz ayı boyunca aynı şekilde ölçülü bir üslup izledi.²²

Almanya'da liberal *Berliner Tageblatt*, "Büyük Sırbistan sorunu"nu "hepimizi ilgilendiren en tehdit edici ve en endişe verici" sorunlardan biri olarak görmesi açısından alışılmamış bir tutum içindeydi. Ama 30 Temmuz'da hâlâ "Alman halkı kesinlikle barışçıldır," görüşünde ısrar etti ve Rusya'nın seferberliğine ilişkin resmi duyuruyu aldığı anda, "sınırı güvenceye alma" çağrısının ötesine geçmedi.²³ Almanya'nın batı kesimindeki onun dengi *Frankfurter Zeitung* savaşa daha hevesli değildi.²⁴ Katolik basın da savaşıktan uzaktı. *Germania*, 30 Temmuz'da Alman halkının "öncelikle barış" istediği fikrini ısrarla işledi; ancak *Kölnische Zeitung*'un savaşın başlamasından sonra aşırı bir "yaşasın yurtseverlik" havası sergilediği doğrudur.²⁵ Muhafazakâr (ve geleneksel olarak hükümetin telkinine açık) *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Avusturya ve Sırbistan arasındaki çatışmanın yerel düzeyde tutulmasını sürekli savundu²⁶ ve hatta *Berliner Tageblatt*'ın 1 Ağustos'ta savaşın kaçınılmaz olduğu yolundaki kötümser uyarısına karşı çıktı.²⁷ Bu görüş çeşitliliği savaşa dönük girişimlerini barışçı başyazılarla örtmeye çalışan Alman hükümetinin Makyavelist yaklaşımına elbette bağlanabilir. Ne var ki bu anakronik görünmektedir; çok daha muhtemel durum tamamen diplomatik ve askeri konularla uğraşan bir hükümetin berrak yol göstericiliğinin düpedüz olmayışdır.²⁸

Britanya'da tek bir istisna hariç, basın ilk başta savaşın yaklaşmasını ilgisizlikle ya da hoşnutsuzlukla izledi. *Manchester Guardian*, Temmuz 1914'te "[Britanya'nın] ittifak antlaşmalarından dolayı [Avusturya ve Sırbistan arasındaki] çatışmaya sürüklenme tehlikesi"nin olmadığını güvenle belirtebildi.²⁹ Yayın yönetmeni C. P. Scott 1 Ağustos'ta, müdahalenin "kendi halkımıza verilmiş onlarca sözü, barışı gözetme, yoksulları koruma, ülkenin kaynaklarını idareli kullanma, barışçıl ilerlemeyi destekleme sözlerini çiğnemiş" olacağını ileri sürdü.³⁰ Savaş gelip çatığında, gazete "gizli bir akit sonucunda İngiltere'nin farkında olmaksızın, iki militarist birliğin bir savaşa dönük berbat kumarında yer almanın yıkıcı çılgınlığına teknik olarak mahkûm kılınışını" kızgınlıkla protesto etti. *Guardian*, zamanla "Cephemiz birleşiktir"

21 Agy., s. 203, 20J, 209, 212.

22 Agy., s. 204, 216.

23 Agy., s. 223, 229.

24 Agy., s. 198, 211.

25 Agy., s. 213 vd.

26 Agy., s. 210; Ferro, *Great War*, s. 41.

27 T. Wolff, *Vorspiel*, s. 276.

28 Mommsen, "Domestic Factors in German Foreign Policy", s. 34.

29 Brock, "Britain Enters the War", s. 146; Barnett, *Collapse of British Power*, s. 55.

30 Shannon, *Crisis of Imperialism*, s. 458.

sonucuna varmasına karşın, şu ciddi uyarıda bulundu: “Gurur duyduğumuz her şeyi riske atacağımız ve muhtemelen hiçbir şey kazanamayacağımız bir savaş olacak. [...] Günün birinde pişman olacağız.”³¹

Daily News, “Slav dünyası üzerinde Rus hegemonyası uğruna [...] İngiliz canının [...] feda edilişi”ne yönelik daha da isteksizdi. 1 Ağustos’ta A. G. Gardiner’in dosdoğru “Niçin Savaşa Girmemeliyiz?” başlıklı bir makalesini yayımladı. “Dünyada Almanya’yla çıkarlarımızın çatıştığı yer neresi?” diye soran Gardiner, “Hiçbir yer” şeklindeki sert cevabı vermekteydi. “Bu toz dumanda Almanya’yı ezmemiz ve Rusya’yı Avrupa ile Asya’nın diktatörü haline getirmemiz, Batı kültürünün ve uygarlığının başına gelen en büyük felaket olacaktır.”³² Gazete 3 Ağustos’ta “bu ülkede bir savaş partisi” olmadığını, çünkü “savaş dehşetinin şimdiden halkın hayal gücünü kısıtladığını” ileri sürdü.³³ Sonunda Britanya’nın girmesi halinde, savaşı kazanmaya mecbur olduğunu kabullenmesine karşın, 4 Ağustos’ta bile “korkunç çatışma”ya ve Grey’in “hatalı dış politika çizgisi”ne esef etti.³⁴ Pazar günleri çıkan popüler *News of the World*’ün sahibi Sir George Riddell, “hükümetin savaşa girişi ihtimali karşısında [...] şiddetli öfke duygusu”nu Lloyd George’a aktardığında, liberal gazetecilerin çoğu adına konuşmaktaydı.³⁵

Taşrada da liberal basın coşkulu değildi. *Yorkshire Evening News*, 29 Temmuz’da “kavganın dışında kalmanın kesinlikle Büyük Britanya’nın çıkarına” olduğunu savundu. Daha da ileri giden *Northern Daily Mail*, 28 Temmuz’da Britanya’nın “bütün savaş boyunca tarafsız kalabileceğini ve kalması gerektiğini” ileri sürdü.³⁶ *Carlisle Journal*, 4 Ağustos’ta “En kötüsü oldu” diye feryat etti. Gazeteye göre, “İngilizlerin bu savaşa sürüklenme ihtimaline çoğunlukla hayret ve dehşet duygularıyla baktığına çok az şüphe vardı.”³⁷ *Lancaster Guardian* ve *Barrow News* gibi gazeteler “küçük ama sağlam bağımsız devletleri Alman kursağına girmekten kurtarmak” için savaşın gerekliliğine ancak 8 Ağustos’ta ikna oldu.³⁸

Bütün Avrupa’da önde gelen gazetelerin sadece biri, büyük devletler arasında savaşı sürekli savundu ve o da *The Times*’ti. Daha 22 Temmuz’da bir Avrupa savaşı öngörüsünde ve beş gün sonra da Britanya’nın bu savaşa katılması çağrısında bulundu; bu sav 29 Temmuz ve 31 Temmuz tarihli başma-

31 A. Gregory, “British Public Opinion”, s. 15.

32 Carsten, *War against War*, s. 24; Koss, *Gardiner*, s. 148 vd; Marquis, “Words as Weapons”, s. 468.

33 Lloyd George, *War Memoirs*, c. I, s. 41.

34 Marwick, *Deluge*, s. 72.

35 Marquis, “Words as Weapons”, s. 469.

36 Esposito, “Public Opinion”, s. 17.

37 Agy., s. 33.

38 Agy., s. 40.

kalelerde tekrarlandı.³⁹ Northcliffe ve dış haberler editörü Steed'in gazete çizgisinin yumuşatılması için Rothschildlerden gelen ricaları nasıl terslediğini daha önce görmüştük. Bu bilgi ışığında, Northcliffe basınının "ülkeyi savaşa katılmaya yöneltecek bir kampanya" yürüttüğü yolunda eski Liberal bakan Lord Fitzmaurice'in 31 Temmuz'da ortaya attığı iddia üzerine çok şey söylenebilir.⁴⁰ (*Figaro*'nun Londra muhabirinin İngiliz hükümetinden umudunu kestiğinde, "Lord Northcliffe ve *Mail* bir şey yapamıyor mu?" diye haykırması aydınlatıcıdır.)⁴¹

Oysa Northcliffe bile Britanya'nın savaşta oynamasını istediği rol konusunda berrak bir görüşe sahip olmaktan uzaktı. Temmuz ayındaki Balkan krizinin önemini kavramada yavaş kaldı.⁴² Savaş patlak verince, gazetelerin ortaya çıkacak feci sonuçları küçük göstermeleri yönünde hiçbir çabaya girmedi. *The Times* bile 3 Ağustos'ta bunun "Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri [...] [Avrupa'daki] en korkunç savaş" olacağı öngörüsünde bulundu. "Böyle bir çekişmenin insan hayatı ve kuşaklar boyu birikmiş zenginlik bakımından getireceği kayıplar [...] düşünilemeyecek kadar ürkütücü."⁴³ Northcliffe 5 Ağustos gibi geç bir tarihte İYSK'yi ülke dışına göndermeye karşı çıkışıyla üst düzey yöneticilerini şaşkınlığa uğrattı. "Fransa için bir İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti konusunda duyduklarım neyin nesi?" diye çıkıştı *Mail*'in yayın yönetmeni Thomas Marlowe'a:

Zırvalık. Tek bir asker dahi bu ülkeden ayrılmayacak. Elinden gelen her türlü yardımı sağlayacak müthiş bir filomuz var ama bu ülkeden tek bir İngiliz askeri gönderilmesine bile destek vermeyeceğim. İstilaya uğrarsak ne olacak? Kendi ülkemiz ne olacak? Başmakaleye bunu koy. Duydun mu? Tek bir asker dahi benim rızam olmadan gitmeyecek. Yarınki gazetede öyle söyle.

Northcliffe hatta bu mealde bir başmakale yazdı ve Marlowe'un (İYSK'yi göndermeyi savunan) alternatif versiyonunu basmayı ancak hararetle bir tartışmadan sonra kabul etti.⁴⁴

Kasım 1914 sonlarında bile *The Times* cephede olup bitenlere dair hakikati cilalamak için sebep görmedi. "Savaşın harikulade yanı bir daha ortaya çıkmamak üzere yok olup gitti," diye bildirdi gazetenin muhabiri acımasızca:

39 Pogge von Strandmann, "Historians", s. 7.

40 Morris, *Scaremongers*, s. 359.

41 T. Clarke, *My Northcliffe Diary*, s. 63.

42 Agy., s. 58 vd.

43 Bogacz, "Tyranny of Words", s. 643.

44 T. Clarke, *My Northcliffe Diary*, s. 65-7.

Siperler ve hep siperler var, gizlenmiş toprakların menzili içinde görünmemek en geçerli kanun. [...] Görünmeyenin bilinmeye karşı günlerce süren katliamı. [...] Savaş keleşleşti. [...] Piyadenin üzerinde çok büyük ve sonu gelmez baskı var. [...] Birkaç yüz metrelik alan binlerce can pahasına kazanılabiliyor ama doğrusu en müthiş saldırı [bile] nadiren sonuç veriyor. [...] Baskınla alan açan muazzam bir topçu ateşi koruması altında öne sürülecek zinde birlikler bir gedik sağlayabilir. [...] Ama böyle bir saldırı ancak ağır kayıpla yürütülebilir.⁴⁵

Bu sözler hiç de İngiliz askerinin Noel'i Berlin'de kutlayacağı umudunu teşvik etmeye yönelik sayılmazdı.

Üstelik muhafazakâr gazetelerden cınlayan tek rahatsız edici tını değildi bu. Temmuz sonlarında *Yorkshire Post*'ta çıkan bir başyazı şunu bildirdi:

Rusya'nın ve Fransa'nın Almanya'yı ve Avusturya'yı ezmesi halinde, öbür tarafça kazanılacak zafere kıyasla ülkemizin daha iyi durumda olacağı kanısında değiliz; mevcut şartların şöyle ya da böyle bozulmasının bizim için son derece dezavantajlı olacağı inancındayız. Dolayısıyla İngiliz hükümetinin bir Avrupa savaşında şu ya da bu tarafa katılması gerektiği görüşüne hiç de katılmamaktayız.⁴⁶

Pall Mall Gazette 1 Ağustos'ta "kötü niyetin azalmış gibi görüldüğü anda [Britanya ile Almanya'nın] karşı karşıya gelmesini kaderin acımasız bir cilvesi" sayarak şunu ekledi:

İmparator WILHELM ve danışmanlarının barış için gayretle uğraştığına inanmaktayız. Çok muhtemel görüldüğü gibi, onların çabaları insan denetiminin ötesindeki kuvvete yenik düştüyse, onlara karşı niçin sert bir söz söyleyelim? Öyle yapmayacağız. İçimize sinmeyerek kılıç çekmeye [...] mecbur kalırsak, centilmenler gibi ve yiğit bir hasma saygı göstererek dövüşeceğiz.⁴⁷

Horatio Bottomley'nin 8 Ağustos'ta biten hafta için *John Bull*'da çıkan başyazısı daha da garipti. "SİRBİSTAN'IN CANI CEHENNEME" diye başlayıp şöyle sürmekteydi: "Sırbistan yok edilmelidir. Sırbistan Avrupa haritasından silinsin." En keskin Avusturyalı başyazarları bile bastıran sözlerdi bunlar. Bununla birlikte, Bottomley yazısına şöyle devam ediyordu:

[İngiliz hükümeti] Alman tehdidinden temelli kurtulmak için krizden yararlanmalıdır. [...] Töton rakibimizin planlarında değişiklik yönünde tatmin edici bir güvence alınamazsa, ileri görüşlü ve yurtsever devlet adamlarının izleyeceği tek yol, Alman filosunu derhal yok etmek olacaktır. ...

45 Bogacz, "Tyranny of Words", s. 611 ve n.

46 Esposito, "Public Opinion", s. 27.

47 A. Gregory, "British Public Opinion", s. 8.

Yine belirtelim - "SİRBİSTAN'IN CANI CEHENNEME!"
TANRI KRALI KORUSUN.⁴⁸

Bu tuhaf akıl yürütme çizgisinin çok iyi ortaya koyduğu üzere, savaşın çıkışına basının tek sesli bir tepki gösterdiği hiç de söylenemezdi.

Üstelik hükümetler tek sesliliği sağlamayı hiç başaramadı; doğrusu böyle bir şeye kalkıştığı bile açık olmaktan uzaktı. Öncelikle düşmana yararlı olabilecek askeri bilgilerin yayımlanmasını önlemeye yönelik sansürün ötesinde pek fazla çaba gösterilmedi. Bunun için genellikle emsaller vardı. Adalet bakanına yetki tanıyan bir sanat sansürü geleneğinin zaten bulunduğu Britanya'da, gazeteler 1912'de oluşturulan Ortak Daimi Komite'nin gözetiminde askeri konulara ilişkin bir otosansür sistemini çoktan benimsemişti.⁴⁹ 8 Ağustos 1914'te kabul edilen (ve daha sonra süresi altı defa uzatılan) Ülkeyi Savunma Yasası (DORA) devletin bu alandaki yetkisini köklü biçimde artırdı. Yönetmelik, 27 Kral'a sadakati, asker alımını ya da para birimine güveni sarsmaya "matuf ya da müsait" haberleri ya da beyanları "sözlü ya da yazılı olarak veya gazete, dergi [...] ya da başka matbu yayın yoluyla" aktarmayı açıkça yasaklamaktaydı.⁵⁰ Sansürcüler 26 Eylül 1914'te birlik hareketlerine dair haberlerin ve hatta bunlarla ilgili spekülasyonun yayımlanmasına da yasak koydu. Ertesi yılın mart ayında basın İngiliz başarısının çapını abartmama yönünde uyarıldı; oysa (bir gazete sahibinin sertçe belirttiği üzere) böyle aşırı iyimserlik bizzat Sir John French'in sermayesiydi.⁵¹ Zayıf listeleri ancak Mayıs 1915'te yayımlanmaya başladı. Daha sıkı sansür yönündeki adımlara 1915 sonbaharında başarıyla direnilmesine karşın, basın savaş boyunca sıkı denetim altında kaldı. Britanya İmparatorluğu'nun çoğu kesiminde de sansüre tabi tutuldu.⁵² "Savunma duyuruları" sistemiyle 40 yayın organının başındaki yayın yönetmenlerine savaşa ilişkin gizli bilgilerin verilmesine karşın, bunun yayımlanmama kaydıyla yapıldığı apaçıktı; *The Times*'in (eski bir albay olan) savaş muhabiri Charles à Court Repington'a bolca sağlanan içeriden bilgi açısından da aynı şey geçerliydi. Bizzat Lloyd George'un itiraf ettiği üzere, "halk hikâyesinin sadece yarısını bilmektedir"; basının bildiği şeyler ise dörtte üç kadardı.⁵³

DORA, İngiliz yazarlar için ne demekse, savaş dönemi sansürünün tim-sali "Anastasi" de Fransız meslektaşları için o demektir.⁵⁴ Bu sistem askeri makamlara kamu düzeni için zararlı her türlü yayını yasaklama yetkisini ve-

48 Agy., s. 10.

49 Gebele, *Die Probleme*, s. 20.

50 Agy., s. 24.

51 Agy., s. 23.

52 Örneğin bkz. Saad El-Din, *Modern Egyptian Press*, s. 13.

53 Marquis, "Words as Weapons", s. 478.

54 Livois, *Histoire de la presse*, s. 399-402.

ren 1849 ve 1878 kuşatma hali yasaları temelinde getirildi. Savaş Bakanlığı buna uyulmasını sağlamak üzere 3 Ağustos'ta bir Basın Bürosu oluşturdu. İki gün sonra geçirilen bir yasa daha da ileriye giderek, basının hükümetçe belirlenenler dışındaki askeri harekâtlara ilişkin bilgileri yayımlamasını yasakladı.⁵⁵ Savaş Bakanı Alexandre Millerrand'ın kuralları yeniden sıkılaştırdığı eylül ayında, zayıatın asker adları verilerek yayımlanmasına da yasak konuldu.⁵⁶

Fransa'da olduğu gibi, Almanya'da da çatışmaların başlaması üzerine eski (1851 tarihli) bir kuşatma hali yasası yürürlüğe konuldu; bu yasa uyarınca "söz, yazı ya da resim yoluyla serbestçe görüş belirtme hakkı" askıya alındı ve bölgesel askeri komutanlara yayınları sansür etme ya da yasaklama yetkisi tanındı. Reich şansölyesi "güvenilmez bilgileri" yayımlamada caydırıcılığı artırmak üzere, basına 26 özel yasağın yer aldığı bir genelge dağıttı. Savaş Bakanlığı'nın 1915'te çıkardığı ek tavsiyeler, başka şeylerin yanı sıra zayıat toplamlarını yayımlamaya da yasak getirdi (Şehit listelerinde bile sıralı numaralandırma kullanılmayacaktı).⁵⁷ Çıkarılan bu tür sansür kuralları 1916'nın sonuna doğru sayıca 2 bine ulaştı. Askeri komutanlarca uygulanıştaki tutarsızlıklar üzerine, Şubat 1915'te bir Merkezi Sansür Bürosu (Oberszensurstelle) oluşturuldu ve bu kuruluşun adı yedi ay sonra Savaş Basın Bürosu (Kriegspresseamt) olarak değiştirildi.⁵⁸ Avusturya'da aynı işlevi Savaş Gözetim Bürosu (Kriegsüberwachungsamt) yerine getirdi.⁵⁹ İtalya'da daha savaşa girişten önce benzer düzenlemeler yürürlüğe konuldu.⁶⁰

Sansür kör bir araçtı. 1915'te hem *The Times* hem de *Labour Leader* sansür kurallarını ihlal etmekten dolayı para cezasına çarptırıldı. *Figaro*, Fas'la ilgili bir haberden dolayı 14 Ağustos'ta epey mahcup olacak şekilde aynı aizzliğe uğradı.⁶¹ Clemenceau'nun *L'Homme Libre* dergisi yaralı askerlerin tetanos kapmalarına yol açacak çok pis şartlarda nakledilişine ilişkin bir haberi yayımlamasından dolayı kapatıldı; *L'Homme Enchaîné* adıyla tekrar yayına geçtiğinde bir kez daha yasaklandı.⁶² Alfred Capus durumu 27 Eylül 1914'te şöyle ortaya koydu:

55 Beilanger vd., *Histoire générale*, s. 32, 409.

56 Becker, *Great War*, s. 47, 53.

57 Marquis, "Words as Weapons", s. 471, 481.

58 H.-D. Fischer, *Pressekonzentration*, s. 226 vd; Koszyk, *Deutsche Presse*, s. 14 vd. Genel olarak bkz. Koszyk, *Deutsche Pressepolitik*.

59 Morgenbrod, *Wiener Grossbürgertum*, s. 92.

60 Dresler, *Geschichte*, s. 53.

61 Becker, *Great War*, s. 50.

62 Manevy, *La Presse*, s. 150; Livois, *Histoire de la presse*, s. 402; Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 417.

Yazılarında resmi makamlara, hükümete, siyasete, [...] bankalara, yarahlılara, Alman mezalimine [ya da] posta idaresine değinmemek kaydıyla, insan iki ya da üç sansür-cünün izniyle her şeyi ifade edebilirdi.⁶³

Askeri bilgileri ifşa etmekten dolayı sansüre uğrayan ya da kapatılan Alman gazeteleri arasında tanınmamış ve zararsız *Täglichen Rundschau für Schlesien und Posen* de vardı.

Ne var ki tedricen bütün ülkeler askeri bilgileri sansür etmenin ötesine geçti ve savaş dönemi yetkilerini daha açık bir siyasal yaklaşımla kullandı. Britanya'da savaş sırasında zaman zaman gazeteler ya da dergiler arasında *Irish Worker*, *Irish Volunteer*, *Irish Freedom* ve *Sinn Féin*, ayrıca *Nation* ve barış yanlısı *Tribunal* vardı. "Savaş seferberliği" açısından zararlı olabileceği düşünülen her şeyin dışarıya aktarılmasını önlemeye özel itina gösterildi. Kaçak literatüre ilişkin ayrıntılı listeler hazırlandı: Sadece İrlanda milliyetçilerinin, barış yanlılarının ve sosyalist grupların dergileri değil, cephedeki eski mezunların neler yaptıklarına ilişkin aşırı ayrıntılı haberleri kasıtsız biçimde yayımlayan okul dergileri ve İngiliz ulaşım sistemine ilişkin güya hassas bilgileri açığa vuran demiryolu gazeteleri. İngiliz Heidelberg Mezunları Birliği'nin dergisi arada kalan kurbanlardandı.⁶⁴ DORA, ayrıca adalet bakanının ülkedeki edebiyat dadılığı rolünü devralmaya kalkıştı. Fenner Brockway'in *Şeytanın Avukatı* [The Devil's Advocate] oyununun kitap versiyonu 1914'te yasaklandı. Dört yıl sonra Rose Allatini takma adla yayımladığı ve eşcinsel bir vicdani retçiyi konu alan *Horlanan ve Dışlanan* [Despised and Rejected] romanından dolayı DORA uyarınca kovuşturmaya uğradı. Yayıncı para cezasına çarptırıldı ve kitabın nüshaları yok edildi.⁶⁵ Böylece savaş dönemi Britanya'sı, aşamalarla bir tür polis devletine dönüştü. Basın Bürosu 1916'da MI7(a) adlı gizli servis departmanının yardımıyla 38.000'i aşkın makaleyi, 25.000 fotoğrafı ve en az 300.000 özel telgrafı incelemeden geçirdi.⁶⁶ Metternich buna gıpta ederdi herhalde. *Nation* gazetesinin Mayıs 1916'da haklı olarak yakındığı gibi, "özgürlüğü savunmak uğruna savaşa katılan ülkenin kendi özgürlüklerini teker teker kaybedişi ve büyük bir destek saydığı kamuoyuna dayanarak yola çıkan hükümetin ondan korkacak ve onu kısıtlayacak noktaya gelişi içerde yaşanan bir savaş trajedisi"ydi.⁶⁷

Aynı şey her yerde yaşandı. Bir Fransız mahkemesi 1917'de, askeri bilgilerin izinsiz yayımlanmasını yasaklayan 1914 tarihli yasal düzenlemenin

63 Manevy, *La Presse*, s. 149n.

64 PRO KV 1/46, MI5 G Şubesi Raporu, Ek, folyo 75-6. Ayrıca bkz. Gebele, *Die Probleme*, s. 435.

65 Hynes, *War Imagined*, s. 80 vd, 232 vd.

66 Gebele, *Die Probleme*, s. 20n.

67 Agy., s. 21.

“bozgunculuk ifadeleri”nin yayımlanmasını yasaklamada da kullanılabileceği hükmünü verdi.⁶⁸ Barış yanlısı *Bonnet Rouge*, Mayıs 1916-Temmuz 1917 arasında bu gerekçeyle tam 1.076 kez sansür edildi.⁶⁹

Almanya’da *Vorwärts*, 27-30 Eylül 1914’te yasaklandı ve yayın hayatına dönüşüne ancak “sınıf nefretine ve sınıf mücadelesine” göndermelerden kaçınması kaydıyla izin verildi; gazetenin genel grevi savunduğu Ocak 1918’de benzer bir yasak getirildi.⁷⁰ Yabancı filmler daha savaşın başında yasaklandı ve mevcut film sansürü sistemi sadece “moralî yüksek tutması ve yurtseverliği teşvik etmesi” muhtemel filmlerin geçmesini sağlayacak şekilde değiştirildi.⁷¹ 1915 başlarında gazeteciler “herhangi bir Almanın ulusal duyarlılığını ve kararlılığını sorgulamamaları” konusunda uyarıldı; işin ilginç tarafı, “barbarca bir savaş yürütülmesi ve yabancı halkların imha edilmesi yönünde [...] itici talepler”den vazgeçmeleri de istendi. Bunu, Kasım 1915’te Alman savaş hedeflerinin alenen tartışılmasına getirilen bir yasak izledi. Savaş Basın Bürosu’nun 1916’dan itibaren generallerle röportajları, Alman-Amerikan ilişkileri üzerine değerlendirmeleri ve Kayzer’e göndermeleri yayımlanmadan önce inceleyip ayıklaması gerekti. Ayrıca yerel askeri komutanlar uygun gördüklerinde kendilerince talimatlar çıkardılar.⁷² *Berliner Tageblatt*, Marks bölgesinde sansür genel sorumlusunun siyasal önyargılarının azizliğine uğradı ve ilhakçıların saldırılarına karşı Bethmann’ı savunmaktan dolayı geçici olarak kapatıldı!⁷³

Ancak hiçbir kıta ülkesinde sansür totaliter bir ölçekte değildi. Örneğin, Fransız sansürcüler yeni kurulan (ve sloganı “Ahmaklar Bizi Okumaz” olan) haşarı *L’Oeuvre* gazetesinin Barbusse’ün *Ateş* romanını tefrika etmesine izin verdi.⁷⁴ Maurice Maréchal ve arkadaşlarının Eylül 1915’te kurduğu *Le Canard Enchaîné* adlı mizah dergisini dizginleme yönünde de pek çaba göstermedi.⁷⁵ Almanya’da (Kasım 1916’da ilgili yasağın kaldırılmasını takiben) basında savaş hedefleri üzerine tartışmalar Fransa’da göz yumulabileceğinden daha geniş yelpazeliydi. Alman sansürcülerin İtilaf askeri bildirimlerinin Alman gazetelerinde yayımlanmasını hiç yasaklamamış olmaları daha da dikkat çekicidir.⁷⁶

Dahası, Avrupa (ve hatta İngiliz) tecrübesi ABD’de benimsenen çok sert tedbirlerin yanında sönük kalırdı. Bu durum hiç kuşkusuz çok-etnisiteli bir

68 Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 32.

69 Agy., s. 440.

70 Koszyk, *Zwischen Kaiserreich und Diktatur*, s. 40-m.

71 Welch, “Cinema and Society”, s. 33.

72 Marquis, “Words as Weapons”, s. 471, 481-5.

73 T. Wolff, *Der Marsch*, s. 274.

74 Livois, *Histoire de la presse*, s. 402.

75 Agy., s. 407 vd; Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 439.

76 Koszyk, *Deutsche Presse*, s. 19, 21.

toplumda yurtseverlik düzeyine ilişkin Amerikan ikirciminin bir yansımasıydı. (1914'te 100 milyon Amerikalının 14,5 milyonu yurtdışında doğmuştu; yaklaşık 8 milyon Amerikalı birinci ya da ikinci kuşaktan Alman asıllıydı.)⁷⁷ 1917'den sonra Casusluk Yasası'na Mayıs 1918 tarihli Fitne Yasası'yla yeni hükümler eklendi; bir pansiyonda savaşı eleştirmek bile yasadışı hale geldi. Bu yasa uyarınca 2.500'den fazla Amerikalı hakkında dava açıldı ve bunların yaklaşık 100'ü 10 ila 20 yıl arasında hapis cezaları aldı. Yurtseverlik duygusunu işleme iddiasındaki 76 *Ruhu* [The Spirit of '76] filminin yönetmeni (filmin adından çıkarsamayla) İngiliz karşıtı olduğu gerekçesiyle 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı.⁷⁸ Britanya bile savaş sırasında konuşma özgürlüğünü bastırmada bu düzeye yaklaşmadı. İtilaf devletlerinin özgürlük uğruna savaşma iddiasını gülünçleştiren bir durumdu bu.

Haberleri (özellikle savaşın tarafsız ülkelerde aktarılışını) aktif biçimde yönlendirmeye dönük kurumlar el yordamıyla oluşturuldu. İlk İngiliz askeri bildirileri sırf kapalı toplantılarda bakanlarca gölge kabine üyelerine yüksek sesle okunurdu; Binbaşı Ernest Swinton'ın basına mesajlar iletmekle görevlendirilişi eylül ayını buldu ve bu mesajlar usulen "Görgü Tanığı" imzasıyla yayımlandı (Max Aitken Kanada kuvvetleri için benzer bir rol oynadı). Daha ayrıntılı bilgiler için, Gazete Sahipleri Birliği'nde Sir George Riddell iktidar koridorlarında bir basın temsilcisi işlevini üstlenerek, Asquith, Churchill ve ötekilerden duyduğu şeyleri haftalık toplantılarda arkadaşlarına ve onların yayın yönetmenlerine aktardı; bu düzen Mart 1915'te resmileşti.⁷⁹ Akredite savaş muhabirleri sistemine ancak Kasım 1915'te geçildi; yine de onların geçtiği haberler sıkı biçimde denetlendi.⁸⁰

Yurtdışında aktif bir İngiliz propagandasını koordine etme yönünde ilk adımlar, Lancaster Düklüğü'nden sorumlu bakan Charles Masterman'ın kurmaca ve kurmaca dışı edebiyatın tanınmış yazarlarından oluşan seçkin bir topluluğu Buckingham Gate adlı cadde üzerindeki Wellington Konağı'na davet etmesiyle atıldı (Ulusal Sigorta Komisyonu'na bağlı dairelerin bulunduğu konağın iyi bir "vitrin" olduğu düşünülmüştü).⁸¹ Topluluk 1914'ün sonuna kadar tarafsız ülkelerde dağıtılmak üzere 20'den fazla yayını tercüme etti; yazdırıp yayımladığı kitapların adedi Haziran 1915'e doğru 2,5 milyona ulaştı. Ayrıca 360 kadar Amerikan gazetesine bir haber bülteni gönderdi ve çoğunlukla belgesel olmak üzere bir dizi filme destek verdi. Bunun dışında alelacele oluşturulan Parlamento Savaş Hedefleri Komitesi,

77 Nágler, "Pandora's Box", s. 4.

78 Agy., s. 27.

79 Marquis, "Words as Weapons", s. 473.

80 Gebele, *Die Problème*, s. 23 vd.

81 Agy., s. 36 vd.

Ağustos 1914'te başına Birlikçi milletvekili F. E. Smith'in getirildiği bir Basın Bürosu kurdu.⁸²

Lloyd George 1916'da *Daily Chronicle*'ın yayın yönetmeni Robert Donald'dan Wellington Konağı'nın performansını incelemesini istedi ve onun eleştirilerinin bir sonucu olarak, yeni bir Enformasyon Dairesi kuruldu. İki ay sonra, Şubat 1917'de daireyi yönetme işi popüler romancı, avukat ve ara sıra emperyal idareci John Buchan'a verildi.⁸³ Dairenin tam bir bakanlığa dönüştürüldüğü Temmuz 1917'de, Buchan kâğıt üzerinde Ulster, Birlikçi lideri Sir Edward Carson'a bağlı konuma getirildi; ama Carson'ın ilgisizliği basın danışma komitesini protesto amacıyla istifaya yöneltti ve böylece Lloyd George başında Beaverbrook olmak üzere yeni bir Enformasyon Bakanlığı oluşturmak zorunda kaldı (Şubat 1918).⁸⁴ Bu da Dışişleri Bakanı Balfour'u yurtdışında İngiliz propagandasını yayma üzerindeki denetimini korumaya yönelik sürekli bir çırpınışa yöneltti.⁸⁵ Bütün partileri kapsayacak şekilde Haziran 1917'de oluşturulan Ulusal Savaş Hedefleri Komitesi ülke içinde paralel bir rol oynadı; Eylül 1918'den Mart 1918'e kadar 1.244 miting düzenledi, hazırladığı yayın malzemelerini 1919 ilkbaharı itibarıyla 107 milyon adede varan bir çapta dağıttı ve 650 gazeteye hükümet çizgisinde standart başma-kaleler sundu.⁸⁶

Kara Avrupası'ndaki kurumsal gelişmeler çoğu kez ileri sürüldüğü kadar farklı değildi. Fransız ordusunun Ekim 1914'te Askeri İstihbarat Dairesi bünyesinde oluşturduğu Enformasyon Şubesi ilk başta günde üç defa askeri bildiri hazırlayıp yayımlamakla yetindi; ama daha sonraları gazetelere cep-hedeki yaşama ilişkin oldukça yatıştırıcı haberler sağladı. General Nivelle bu birimi Ordular İçin Enformasyon Servisi adıyla yeniden düzenleyip canlandırdı ve ilk kez (subaylar yerine) akredite muhabirlerin cepheden haberler geçmesine izin verdi. Bu arada Dışişleri Bakanlığı kendi bünyesinde bir Basın ve Enformasyon Bürosu (Bureau de la presse et de l'information) oluşturdu. Yurtdışındaki Fransız propagandasını koordine etmeye yönelik Basın Evi (Maison de la Presse) ancak Ocak 1916'da kuruldu.⁸⁷

Almanya'da 3 Ağustos'tan itibaren muhabirler için bir genelkurmay subayınca (sabah saat on birde) verilen günlük brifingler vardı; brifing özetleri Wolff Telgraf Bürosu'na verilmekteydi. Yeni kurulan Savaş Basın Bürosu

82 Agy, s. 20.

83 Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 23.

84 Gebele, *Die Problème*, s. 37 vd. Ayrıntılar için bkz. A. J. P. Taylor, *Beaverbrook*, s. 137 vd.

85 A. J. P. Taylor, *Beaverbrook*, s. 146-53. Taylor'ın kitabına konu olan kişinin enformasyon bakanı olarak başardığı işlere ilişkin hükmü bariz biçimde donuktur, s. 156.

86 Gebele, *Die Problème*, s. 33 vd.

87 Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 8 vd, 13 vd; Albert, *Histoire de la presse*, s. 77; Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 420-27.

Eylül 1915'te ikinci bir akşam brifingi eklemenin yanı sıra, üç askeri haber bülteni de hazırladı. Britanya'da olduğu gibi, bilgiler bazen yayımlanmama kaydıyla sunulmaktaydı.⁸⁸ İlk başta bir ölçüde kurumsal ikilik söz konusuydu. Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Haber Dairesi (Nachrichtenabteilung) tarafından ülkelerdeki propagandadan sorumluydu. Ancak Başkomutanlık 1917'de Ludendorff'un tercih ettiği genel merkezileşme çerçevesinde özel bir basın birimi olarak Alman Savaş Haberleri Servisi'ni (Deutsche Kriegsnachrichtendienst) kurdu. Yeni şansölye Georg Michaelis'in 1917 yazı sonlarında bir basın şefi atayarak, propagandayı yeniden sivil denetim almaya çalışmasına karşın, generaller savaşın sonuna kadar denetimi ellerinde tuttular.⁸⁹

Avusturya da içeriye ve dışarıya dönük resmi bültenler hazırlayan bir Savaş Basın Bürosu (Kriegspressequartier) kurdu.⁹⁰ Amerikalılar savaşa girince, Nisan 1917'de bir Halkla İlişkiler Komitesi oluşturarak aşağı yukarı aynı yolu izledi. Komite savaş sonuna doğru en az 75 milyon adede ulaşmak üzere savaş yanlısı yayınlar hazırlayıp dağıttı.⁹¹

Bütün bu uğraşlarda başlıca hedeflerden biri, dış kamuoyunu etkilemenin yanı sıra ülke içindeki kararlılığı pekiştirmektir. Halktan para toplama gereği özel öneme sahipti. Küçük Yatırımcıya Dönük Savaş İstikrazları Komitesi'nin isteği üzerine çekilen *You! [Sen!]* ve *For the Empire [İmparatorluk İçin]* adlı İngiliz filmlerinde seyirciler savaş tahvillerine yatırım yapmaya teşvik edildi; ikincisinde 15 şilin 6 penilik yatırımın sağlayacağı "mühimmat miktarı"nı göstermeye varan bir ayrıntı düzeyine inildi.⁹² Almanya daha ziyade yurttaşlarının hükümete borç vermedeki istekliliğini esas aldı; bu doğrultuda halkı savaş tahvillerini satın almaya teşvike yönelik çok sayıda afiş hazırlandı. Lucian Bernhard'ın 1917 tarihli afişinde bir deniz subayı, bir düşman gemisinin batışını birlikte izlediği bir askere şu açıklamada bulunur: "Verdiğin para savaşa işte böyle yardım ediyor. Bir denizaltına dönüştüğünde, düşman mermilerini senden uzak tutuyor. Bu yüzden savaş istikrazlarına yatırım yap!"⁹³ Amerika'da da birinci özgürlük istikrazı kampanyası 2 milyon afişin dağıtılmasına sahne oldu ve üçüncü özgürlük istikrazı kampanyasında afiş sayısı 9 milyona ulaştı.⁹⁴

Buna karşılık, askerlere telkinde emre itaat yönündeki geleneksel değer anlayışının ötesine geçen girişimler son derece sınırlıydı. Düşman askerlerinin aklını çelmeye yönelik girişimler ise ancak savaşın sonlarında gündeme

88 Koszyk, *Deutsche Presse*, s. 20.

89 Agy, s. 18. Krş. Marquis, "Words as Weapons", s. 475; Prakte, Lerg ve Schmolke, *Handbuch*, s. 105.

90 Morgenbrod, *Wiener Grossbürgertum*, s. 92.

91 Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 31 vd.

92 Hiley, "British Army Film", s. 172 vd.

93 Feldman, *Great Disorder*, s. 48.

94 Nágler, "Pandora's Box", s. 15.

geldi. Temmuz 1917'de *Frankfurter Zeitung* gibi Alman gazetelerinin düzmece baskıları Fransız ajanları tarafından gizlice Almanya'ya sokuldu.⁹⁵ İngiliz gizli servisi aynı hileye başvurmaktan geri kalmadıysa da bu teknik ancak Northcliffe'in Enformasyon Bakanlığı'na bağlı "Crewe Konağı" dairesine atanmasıyla kamuoyunun dikkatini çekti. Haziran 1918'i izleyen altı ay içinde ricat eden Alman birliklerinin üzerine havadan yaklaşık 20 milyon bildiri atıldı; "Selam Anavatan" ("Grüße an die Heimat") gibi başlıklar taşıyan bu bildirilerde Alman zayıflığına ve Almanya'nın müttefiklerindeki çöküşe ilişkin ayrıntılar yer almaktaydı.⁹⁶

İttifak devletleri bu çapta bir uğraşa hiç girişmedi. Almanlar tarafsız ülkelerdeki paravan kişiler üzerinden rüşvet verme yoluyla, barış yanlısı gazetelere sızmayı tercih etti. Fransa'daki mahut örnekler Alman kaynaklarından yaklaşık 10 milyon frank alan *Le Journal*, Joseph Caillaux'nun Almanya'yla müzakereye dayalı barış fikrini desteklemek üzere 1917'de kurulan yeni gazete *Le Pays* ve hem sahibi, hem de yayın yönetmeni Temmuz 1917'de vatana ihanet suçlamasıyla tutuklanan (biri hapiste intihar etti, diğeri ise suçlu bulunup kurşuna dizildi) *Bonnet Rouge*'du.⁹⁷

PROPAGANDANIN ÖZERKLİĞİ

Şimdiye kadar anlatılanlardan propagandayla resmi propagandanın kastedildiği sanılmış olmalıdır. Oysa gerçekte savaş dönemi propagandası büyük ölçüde resmi kuruluşlar değil, özerk örgütler ya da özel kişiler tarafından hazırlandı; öyle ki yukarıda belirtilen kurumların rolü çoğu zaman koordinasyondan ibaretti.⁹⁸ En pahalı medya olan ve dolayısıyla hükümetin en büyük rolü oynaması beklenebilecek sinema örneği bunu gayet açık gösterir. Örneğin, Parlamento Asker Alımı Komitesi bir resmi kuruluş muydu? Gerçek anlamda değildi; çalışmaları milletvekilleri ve başka kamu şahsiyetleri tarafından gönüllülük temelinde yürütülmekteydi. Asker alımını konu alan 1915 tarihli *Sen!* filmini Savaş Bakanlığı değil, PRC çekti.⁹⁹ Savaş Bakanlığı'nın daha savaştan önce acemi askerleri çekmek için sinemayı kullanmaya başlayarak, *The British Army Film*'i [İngiliz Ordusu Filmi, 1914] çektiği doğrudur.¹⁰⁰ Ama cephede film çekme ayrıcalığı için Savaş Bakanlığı'na para ödeyen ve ardından çekimlerini propagandada kullanıl-

95 Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 75.

96 MI7(b)'nin benzer ama duyulmayan çabalarının ayrıntıları için bkz. Gebele, *Die Problème*, s. 39n, 40n. Genel olarak bkz. Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 52, 85-129, 188-216; Fyfe, *Northcliffe*, s. 236-53.

97 Manevy, *La Presse*, s. 53 vd; Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 432 vd, 439 vd.

98 Britanya örneğindeki biyografik incelemeler için bkz. Messinger, *British Propaganda*.

99 Hiley, "British Army Film", s. 169 vd.

100 Agy., s. 166 vd.

mak üzere hükümete satan bağımsız yapım şirketlerinin oluşturduğu İngiliz Konulu Savaş Filmleri Komitesi adlı kartelin faaliyetlerine göz yummanın ötesinde pek bir şey yapmadı. Bu yolla çekilen *Britain Prepared* [Britanya Hazır] adlı ilk konulu film Aralık 1915'te gösterime girdi. Bunu *The Battle of the Somme* [Somme Muharebesi, Ağustos 1916] ile *The German Retreat and the Battle of the Arras* [Alman Ricatı ve Arras Muharebesi, Haziran 1917] izledi.¹⁰¹ Savaş Bakanlığı bu filmlerin belgesel üslubunu etkilemek şöyle dursun, genelde araya mesafe koydu. İngiliz film yapımcıları 1915-1918 arasında yaklaşık 240 film çekmenin yanı sıra, Mayıs 1917'de iki haftada bir haber filmi çekmeye başladılar. Resmi dairelerin doğrudan teşvikiyle çalışan bu yapımcıların oranı oldukça düşüktü – ancak şimdi olduğu gibi, o zaman da İngiliz film yapımcıları devlet desteklerini her zaman kollayan bir tutum içindeydiler.

Almanya'da da *How Max Won the Iron Cross* [Max'ın Demir Haç Nişanı'nı Kazanışı], *On the Field of Honour* [Onur Cephesinde], *Miss Field-grey* [Gri Yeşilli Kadın] ve *It Should be All of Germany* [Her Şey Almanya'nın Olmalı] gibi “gri yeşili” filmler, resmi makamların sınırlı telkiniyle özel sektöre çekildi.¹⁰² Yabancı filmler üzerindeki yasağın yanı sıra, Savaş Bakanlığı'nın (1916'da başlayan) gizli film siparişleri sürece katkıda bulundu. Ama Alman savaş sineması esas itibarıyla kendi başına hareket etmekteydi. Fırsatçı yaklaşımla askeri makamlara çeşitli savaş alanlarında film çekimlerini yönetme önerisini götüren film yapımcısı Oskar Messter'di. Messter'in cephe film çekme ruhsatları üzerindeki resmi denetimi sayesinde, “Mess-ter-Woche” haber filmi kısa sürede rakiplerinin canını sıkı ve neredeyse tekele varan bir konum elde etti. Başkomutanlık oldukça gecikmeli olarak Ekim 1916'dan itibaren sinema üzerinde bürokratik bir denetim sağladı; bu amaçla kurulan Askeri Film ve Fotoğraf Bürosu (Militärische Film- und Photostelle) Ocak 1917'de Fotoğraf ve Film Bürosu (Bild- und Filmamt) adını aldı. Ludendorff 1917'nin ikinci yarısında bir “yurtseverlik eğitimi” programıyla film propagandasını güçlendirmeye yönelince, bu görev devletin ve özel sektörün birlikte finanse ettiği Universum-Film-AG (UFA) adlı yeni bir şirkete verildi. UFA savaşın sonra Avrupa'daki en büyük özel film şirketi olarak hızla öne çıktı.¹⁰³

Hükümet müdahalesine en az maruz kalan ise Amerikan sinemasıydı. Hollywood'un büyük ölçüde kendi inisiyatifiyle kurduğu Ulusal Sinema Sektörü Birliği, *How the War Came to America* [Savaşın Amerika'ya Gelişi], *The*

101 Reeves, “Film Propaganda”, s. 466 vd. Aynı tarzdaki diğer belgeseller arasında *The King Visits His Armies in the Great Advance* ve *The Battle of the Ancre and the Advance of the Tanks* sayılabilir.

102 Welch, “Cinema and Society”, s. 33.

103 Agy., s. 38 vd, 41 vd.

Kaiserite in America [Amerika'daki Kayzer Yanlıları] ve *German War Practices* [Alman Savaş Uygulamaları] gibi savaşçı filmlerin çekilmesini sağladı.¹⁰⁴

Dahası, Sir Francis Younghusband'ın kurduğu Doğru Hareket İçin Mücadele, Sadık İngiliz Uyrukları Konseyi, Victoria Birliği, Britanya İmparatorluğu Birliği ve Ulusal Yurtsever Örgütler Merkez Konseyi gibi kuruluşlar herhangi biçimde hükümete başvurmaksızın çok daha ucuz bir “propaganda” sundu.¹⁰⁵ Pan-Alman Birliği'nin ve yeni kurulan Vatan Partisi'nin benzer bir bağımsız rolü üstlendiği Almanya için de aynı şey söylenebilir. Amerika'da iç düşman arayışı Adalet Bakanlığı'ndan ziyade Amerikan Yurtsever Birliği, Yurtsever Amerikan Evlatları Tarikatı ve Özgürlük Şövalyeleri gibi düzen sağlayıcı gruplarca yürütüldü. Savaş yıllarında düşmana sempati beslediğinden kuşku duyulan kişilerin linç edilmesini de kapsayan yüzlerce hukuk dışı şiddet olayının failleri böyle örgütlerdi.¹⁰⁶

Sadece bir medya savaşı değil, bir medyatik öğretim üyeleri savaşı da vardı. Donanma Bakanlığı'nın önerisiyle, aralarında bilimadamı Max Planck ve Fritz Haber, oyun yazarı Gerhart Hauptmann ve ekonomist Lujo Brentano ile Gustav Schmoller'in bulunduğu doksan üç tanınmış Alman akademisyen, sanatçı ve aydın Alman basınında 4 Ekim 1914'te, Belçika'daki Alman eylemlerini (Louvain'in yakılması dahil) haklı bulan ve Britanya'nın “barbar”, “yarı Asyalı” Rusya safında yer alarak müdahale etmesini kınayan “Kültür Dünyasına!” başlıklı bir manifesto yayımladı. Seçkin öğretim üyeleri Ernest Hackel ve Rudolph Eucken ağustos sonunda benzer bir manifestoyla şunu bildirmişti: “Mevcut savaşın genişleyip bir dünya savaşına dönüşmesi İngiltere'nin hatasıdır.”¹⁰⁷ Bunu Alman Öğretim Üyeleri Kültür Birliği tarafından yayımlanan benzer bir açıklama ve tarihçi Friedrich Meinecke ile Hermann Oncken'nin *Why We Are at War* [Savaşa Giriş Sebebimiz] adlı broşürü izledi.

İngiliz yazarlar müdahalede belki daha da erken davrandı. Gayet iyi bilindiği üzere, elli iki “tanınmış edebiyatçı”nın 18 Eylül 1914'te *The Times*'ta yayımlanan karşı manifestosu, Masterman tarafından 2 Eylül'de Wellington Konağı'nda düzenlenen bir toplantının sonucuydu.¹⁰⁸ Ama imzacıların yüreklendirilmeye pek ihtiyacı yoktu; zaten çoğunun içi kabarmaktaydı. Wellington Konağı'na gidenler ya da *The Times* “Yazarlar Bildirisi”ni imzalayanlar arasında G. K. Chesterton, Arthur Conan Doyle, John Masefield, Rudyard Kipling ve *Punch*'un yayın yönetmeni Owen Seaman vardı – yani yurtsever

104 Nágler, “Pandora's Box”, s. 15.

105 D. Wright, “Great War”, s. 78; Gebele, *Die Probleme*, s. 35. Sonucusu *Quarterly Review* yayın yönetmeni G. W. Prothero ve *Pall Mall Gazette* yayın yönetmeni Harry Crust tarafından kuruldu; başındaki parti liderleri göstermelikti.

106 Nágler, “Pandora's Box”, s. 17 vd.

107 Hynes, *War Imagined*, s. 70.

108 D. Wright, “Great War”, s. 70.

ve üstelik muhafazakâr yazarların tam bir listesi. Tahminleri doğru çıkan savaş kâhini H. G. Wells ve Thomas Hardy de toplantıdaydı ve konuşarak katkıda bulunmaktan geri kalmadılar. Daha beklenmedik nokta ise hiçbiri de savaşın çıkışını pek coşkuyla karşılamayan romancı Arnold Bennett ve John Galsworthy'nin, klasik edebiyat uzmanı Gilbert Murray'nin ve tarihçi G. M. Trevelyan'ın imzalarının bulunmasıydı.¹⁰⁹

Kendi kendine seferber olmanın özellikle çarpıcı bir örneği Oxford Tarih Fakültesi'nin durumudur. Başını H. W. C. Davies'in ve Ernest Barker'in çektiği beş Oxford tarihçisi üniversitenin tarihinde alışılmamış, hatta belki emsali görülmemiş bir hızla çalışarak, *Why We Are at War: Great Britain's Case'i* [Savaşa Giriş Sebebiz: Büyük Britanya'nın Davası] yazdı. Üniversite Matbaası bazı kaynaklarda *Kırmızı Kitap* [The Red Book] olarak anılan bu çalışmayı 14 Eylül gibi erken bir tarihte (metnin teslim edilışinin üzerinden ancak iki hafta geçmişken) basmayı becerdi.¹¹⁰ Ardından "aklı başında emekçi"ye yönelik bir dizi Oxford broşürü geldi. Glasgow'dan D. J. Medley ve Manchester'dan Ramsay Muir gibi "taşra" üniversitelerinin tarihçileri de bu işe daldı. Büyük kentlerde "birçok emekçimizin kafasından" geçiyor olabilecek "Almanya'nın kazanmasının şimdikinden daha kötü duruma yol açmayacağı" kanaatine karşı koymak üzere konferanslar verildi.¹¹¹ Başka fakültelerden öğretim üyeleri de furyaya katkıda bulundu. Gilbert Murray "edebiyatçılar" manifesto-sunu imzalamanın yanı sıra, *How Can War Ever Be Reight?* [Savaş Nasıl Haklı Olabilir?] ve *The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906-15* [Sir Edward Grey'in Dış Politikası] kitaplarını yazdı. Haziran 1915'te yayımlanan ikincisinin mazeret bulucu anlatımı, Ramsay MacDonald tarafından haklı olarak "olağanüstü bir badanalama ve macunlama çalışması" sayılıp küçümsendi.¹¹²

Yukarıda belirtilen muteber yazarlardan çok azının savaş dönemi yazılarının bedelini ödemeye yanaştığını belirtmek gerekir. Gerek Galsworthy, gerekse Wells yayın temsilcilerini telaşa düşürecek şekilde, Wellington Konağı makalelerini çalakalem ve bedavaya yazmışlardı.¹¹³ Arnold Bennett gibi daha özenli yazarlar ise Beaverbrook'un Enformasyon Bakanlığı'na ancak savaşın sonuna doğru kapıldılar. Fransa'da da aşağı yukarı aynı şey yaşandı.¹¹⁴

Şairler de kendiliğinden seferber oldular. *The Times*'ın Ağustos 1914'te her gün aldığını belirttiği yüz civarında şiirin çoğunluğu yurtsever/romantik havalıydı. Bir tahmine göre, Almanya'da aynı ay içinde her gün en az

109 Agy., s. 72; Hynes, *War Imagined*, s. 26 vd.

110 Pogge von Strandmann, "Historians", s. 16.

111 Agy., s. 26.

112 D. Wright, "Great War", s. 82 vd.

113 Agy., s. 86.

114 Colin ve Becker, "Les Ecrivains", s. 425-42.

50.000 savaş şiiri yazılmaktaydı. Hemen hepsi yurtsever nitelikte İngiliz savaş şiirlerini kapsayan bir bibliyografyada 3.000'i aşkın eser yer alır; Almanya'ya ilişkin 350 civarındaki tahmin gerçek sayıdan düşük olabileceği gibi, ağustos günlerinden sonra düşünürler (*Denker*) sayıca şairleri (*Dichter*) geçmiş olabilir.¹¹⁵ Şair bozuntuları haliyle hükümetlerce teşvik edildi. Örneğin, gazeteci Ernst Lissauer "Nefret İlahisi" şiirinden dolayı Demir Haç'la ödüllendirildi. Ama bunu kendi inisiyatifiyle yazmıştı. Aynı şekilde, oyun yazarlarının tiyatrodaki sahnelenecek yurtseverlik piyesleri karalamaları için telkine gerek yoktu.¹¹⁶

Toplumsal her kademesinde savaş propagandasının hükümetlerce sunulması şart değildi; bu kendi başına ortaya çıkmaktaydı. Akademisyenler, gazeteciler, amatör şairler ve sıradan insanlar telkine gerek kalmadan ürünler verdiler. İş dünyası da bu üretimde yerini aldı. Savaşan ülkelerin hemen hepsinde görülebilen bir olgu olarak, çocuklara dönük oyuncak ve çizgi roman üretimi belki de bu durumu en iyi, gözler önüne serer.¹¹⁷ Britanya'da (tankın muharebede ilk kullanılışından altı ay sonra piyasaya sürülen) oyuncak tanklar, Fransa'da Lusitania yapbozları ve Monopol'un militarize bir versiyonu, Almanya'da bezelye taneleri ateşleyen minyatür topraklar vardı.¹¹⁸

Propaganda büyük ölçüde hükümet denetimi dışında olduğundan, çoğu kez kendine özgü bir gelişim seyri izledi. Milliyetçi lobilerin Bethmann Hollweg'i baltalamak için izlediği tipik yaklaşım, Wolfgang Kapp'ın denizaltı savaşı üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması için (herhalde Donanma Bakanlığı'nın örtük onayıyla) yürütülen pervasız kampanya çerçevesinde yazdığı *Nationalist Circles and Reich Chancellor* [Milliyetçi Çevreler ve Reich Şansölyesi, 1916] broşürüydü.¹¹⁹ Daha da iyi örnek which Northcliffe'in birbirini izleyen İngiliz hükümetlerini oldukça olağandışı şekilde rahatsız ediyordu. Charles à Court Repington savaş sırasında hükümete sadık basın anlamında bazen "hükümet basını" ibaresini kullanırdı; oysa kimi zaman Britanya bir basın hükümeti durumuna yöneliyor gibiydi.¹²⁰ Northcliffe 1914'te Haldane'e, 1915'te Kitchener'e, 1916'da Asquith'e ve sonunda da savaşın bitmesinin ardından Milner'in yanı sıra Lloyd George'a karşı kampanya yürütmek için gazetelerini kullandı. Emrindeki gazeteler İngiliz savaş seferberliğini yoğunlaştırmaya yönelik bir dizi kampanyaya girişti: Yabancıların

115 Bogacz, "Tyranny of Words", s. 647 ve n.

116 Hynes, *War Imagined*, s. 217 vd.

117 Bkz. Audoin-Rouzeau, *La Guerre des enfants*.

118 Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 128, 140 vd.

119 Koszyk, *Deutsche Presse*, s. 16.

120 Hynes, *War Imagined*, s. 221.

gözüaltına alınması, bir Mühimmat Bakanlığı kurulması, silah tutabilecek durumdaki erkekleri kapsayan bir ulusal kayıt sistemine geçilmesi, özel bir Savaş Konseyi oluşturulması, makineli tüfek sayısının artırılması ve haliyle zorunlu askerliğin uygulanması. Bu müdahaleler öylesine can sıkıcıydı ki Churchill'in desteğiyle Rosebery kontu *The Times*'in millileştirilmesini önerdi; ama bu yola gidilmedi.¹²¹ Asquith daha sonra böyle yapmadığına pişman olacaktı. Beaverbrook'un da rol oynadığı bir süreçle başbakanlıktan düşürülmesinin yegâne mimarı Northcliffe olmasa bile, basın lordlarının bu süreci hızlandırdığı tartışmasızdı.¹²²

Northcliffe'in yaklaşımının tipik örneği Aralık 1916'da *Daily Mail* yayın yönetmeni Tom Clarke'a verdiği şu talimattı: "Lloyd George'un güleç bir resmini seçip altına 'ŞİMDİ YAP' yazısını koy, Asquith'in ise olabilecek en kötü resmini seçip üstüne 'BEKLE GÖR' yaftasını vur."¹²³ Savaşın sonraki aşamalarında (özellikle egosunu şişiren ABD gezisinden sonra)¹²⁴ Northcliffe bir tür megalomani belirtileri göstermeye başladı. Haig'in personelinde bir kişiye 1917 sonbaharında şunu söyledi: "Şefe de ki eğer [Lloyd] George aleyhinde bir şey yapmaya kalkışırsa, onun ayağını kaydırırım."¹²⁵ 3 Ekim 1918'de Riddell'e şunu söyleyecek kadar ileri gitti: "Hükümete girecek kişileri kesin biçimde ve yazılı halde öğrenmediğim ve bilinçli onay verecek bir durumda olmadığım sürece, [...] gazetelerimi ve şahsi nüfuzumu yeni bir hükümeti desteklemek için kullanmaya niyetim yok."¹²⁶

Dahası, basının nispi özerkliği, sıklıkla hükümetleri daha iddialı savaş hedeflerini benimseme yönünde baskı altına aldı. Almanya'da savaş hedefleri tartışmasının Fischer sayesinde dillere düşmesine karşın, Britanya'da ve aslına bakılırsa savaşın bütün devletlerde çok benzer bir tartışma vardı. Örneğin, İngiliz gazetecilerce savaş hedefleri olarak işlenen en uç seçeneklerden biri Alman Reich'ının dağıtılmasıydı. Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının yıkılması yönündeki diğer talepler buna nazaran bize o kadar uçuk görünmüyorsa, sebebi o hedeflere fiilen varılmış olmasıdır.¹²⁷

121 W. S. Churchill, *World Crisis*, c. III, s. 246; Woodward, *Great Britain*, s. 48.

122 Ayrıntılar için bkz. W. S. Churchill, *World Crisis*, c. III, s. 244-51; Woodward, *Great Britain*, s. 80 vd; T. Clarke, *My Northcliffe Diary*, s. 74-106; A. J. P. Taylor, *Beaverbrook*, s. 101-27. Aslında, gerçek hasara yol açan şey Fisher'in istifasıydı. *The Times* muhabiri Repington'un mermi eksikliğini askeri aksaklıklara bağladığı haber ve buna eşlik eden başmakale bir yana bırakılırsa, basın kampanyası büyük ölçüde 20 Mayıs'tan, yani koalisyonun kurulmasından ve üstelik Parlamento'da açıklanmasından sonra başladı.

123 T. Clarke, *My Northcliffe Diary*, s. 107.

124 Fyfe, *Northcliffe*, s. 221-35.

125 Squires, *British Propaganda*, s. 63n.

126 Gebele, *Die Probleme*, s. 67.

127 Agy., s. 61 vd.

ÜST VE ALT PERDE

Propagandanın içeriği bizi öyle uzun uzadıya uğraştıracak nitelikte değildir. Bütün ülkelerde Paul Fussell'in ifadesiyle bir "üst perde" taşkınlığı vardı: Arkadaş için "yoldaş", at için "küheylan", düşman için "hasım" ifadesi kullanılır oldu.¹²⁸ G. K. Chesterton, *The Barbarism of Berlin* [Berlin'in Barbarlığı] kitabında Britanya'nın "itimat ve ahit için, [...] şeref ve hatıranın gücü için savaştığını" ileri sürdü. Şiir böyle duyguları ifade etmenin tercih edilen aracıydı. Sir Henry Newbolt, "Yüce Yemin" şiirinden kendine has tarzıyla "Ölüm ölmeyi göze alan için ölüm değildir," makamını tutturdu.¹²⁹ Kipling "Varımız Yoğumuz ve Varlığımız İçin" şiirinde "Özgürlük yıkılırsa kim kalır ki ayakta?" ve "İngiltere yaşarsa kim ölür ki?" diye sordu. Romantizmden ne kadar uzak olursa olsun, savaşın hiçbir vechesi bu ifade biçiminden masun değildi. Newbolt bir savaş filmi üzerine yazarken bile böyle bir üslup tutturdu ("Ey ölümlerin canlı resimleri, Ey sedasız şarkılar...").¹³⁰ Eski ekole mensup başka bir şair olan Alfred Noyes, "analığın her türlü sevdasında cömert" Glasgowlu kadın cephane işçilerinin "mermillerinden oluşan parıltılı kuluçka [üstünde] [...] daha değerli bir can ve kan kuluçkasına siper olmak için çocuk doğuruşunu [aynen böyle]" anlattı.¹³¹ Gilbert Murray böyle saçma sapan şeyleri haklı göstermek için şunları ileri sürdü:

Romantizm ve melodram dili günümüzde [...] normal hayatımızın diline dönüşmüş bulunuyor. [...] "Ölüm onursuzluktan daha iyidir" [...] şeklindeki eski ibare, tiyatro sahnesine ya da çocuk hikâyelerine yakıştığını düşündüğümüz ibareler artık yaşarken güç aldığımız sıradan gerçeklerdir.¹³²

Aşırıya kaçan bir tantanaydı bu. Daha ağırbaşlı bir eleştirmenin savaş döneminin üst perdesini "süslü sözler" sayıp hafife alması doğruya daha yakın bir tutumdur.¹³³

İngiliz propagandası açısından Belçika tarafsızlığının ihlal edilişi bulunmaz kozdu ve insanı *bıkırtacak ölçüde* kullanıldı. Britanya "edebiyatçılar"ın ifadesiyle "uygar halklar arasında ortak adaletin üstünlüğünü korumak [ve] küçük ulusların haklarını savunmak için" savaşıyordu.¹³⁴ Oxford kaynaklı *Kırmızı Kitap* hukukun üstünlüğünü rehber alan Britanya'yı antlaşmaları çiğ-

128 Fussell, *Great War*, s. 21 vd.

129 D. Wright, "Great War", s. 75.

130 Bogacz, "Tyranny of Words", s. 662.

131 Agy., s. 663.

132 Hynes, *War Imagined*, s. 69, 111. Krş. Marwick, *Deluge*, s. 85.

133 Bogacz, "Tyranny of Words", s. 664 vd.

134 D. Wright, "Great War", s. 72.

neyen Almanya'yla karşılaştırmaktaydı. Gilbert Murray'ın *How can War Ever Be Right* [Savaş Nasıl Haklı Olabilir?] kitabında ortaya attığı “birkaç kez yenilenmiş resmi antlaşma” tezi belirleyici savaş gerekçesiydi.¹³⁵ Harold Spencer da kuşku liberalleri Britanya'nın hukuka uyulmasını sağlamak için savaşa girdiğine ve “bunun tek sebep olduğuna” temin etti.¹³⁶ Yazar Hall Caine yayımladığı *King Albert's Book: A Tribute To the Belgian King and People* [Kral Albert Kitabı: Belçika Kralına ve Halkına Bir Övgü] kitabında “küçük bir ulusun kirlenmiş özgürlük altlarında imzalanan [...] ahit” ibaresini kullandı.¹³⁷ Galsworthy ve tarihçi Arnold Toynbee, Alman “korkunçluğu”nu basılı eserlerinde paylayan birçok kişi arasındaydı. Hatta Hardy konuya ilişkin “Belçika Sürgünü Üzerine” adlı bir şiir yazdı ve daha sofu Anglikan rahipler bu temadan hiç bıkmadı.¹³⁸ Aynı çizgide olan Parlamento Asker Alımı Komitesi'nin “Kâğıt Parçası” afişinde 1839 anlaşmasındaki mühürler ve imzalar yer almaktaydı. Buna karşılık, İngiliz propagandası Kabine'nin 1914'te büyük önem verdiği ve savaş öncesinde Alman fobisi taşıyanların çok işlediği asıl stratejik gerekçeye, yani Almanya'nın Manş kıyısında donanma üsleri kurmasını önlemek açısından Belçika'yı ve Fransa'yı savunma gereğine çok az değinmekteydi.¹³⁹

Herkesçe bilindiği üzere, ilerleyen Alman ordularının Belçika halkına uyguladığı “mezalim”le ilgili Antant propagandası abartılıydı. Barış yanlısı Liberal siyasetçi Arthur Ponsonby savaştan sonra, *Kölnische Zeitung*'da çıkmış bir haberin (“Anvers'in düştüğü anlaşıncı kilise çanları çaldı”) Antant gazetelerince zincirleme biçimde hepten çarpıtılıp değiştirilişinin çokça dile dolanan (ama aslı astarı olmayan) bir örneğini şöyle aktardı:

Anvers'in barbar fatihleri kilise çanlarını çalmayı reddeden talihsiz Belçikalı rahipleri, canlı tokmaklar gibi çanlara baş aşağı asarak cezalandırdı.¹⁴⁰

Oysa Almanların Belçika'daki davranışına dair hikâyeleri “gözler önüne sermek” için aslında savaş öncesindeki Rus pogromlarının fotoğrafları basılmıştı. *Sunday Chronicle*, Almanların Belçikalı çocukların başlarını kopardığını iddia eden birçok İngiliz gazetesinden biriydi. Eski korku tellalı William Le Queux, “savunmasız kadınların, kızların ve küçük yaştaki çocukların ırzına gaddarca geçme ve onları katletme” türünden güya Almanların göz yumduğu “çılginca hunharlık ve ahlaksızlık âlemleri”ni pek gizleyemediği bir hazla anlattı. Başka bazı yazarlar “zorla içki içirilen” ve ardından çimlerin üstünde

135 Marwick, *Deluge*, s. 85 vd.

136 Bentley, *Liberal Mind*, s. 19 vd.

137 D. Wright, “Great War”, s. 75.

138 Marwick, *Deluge*, s. 73.

139 Agy., s. 70, 73.

140 Marquis, “Words as Weapons”, s. 487. Ponsonby'nin verdiği örnek aslında bir Alman uydurmasıydı.

“peş peşe tecavüz edilen” on altı yaşında kızların memelerinin daha sonra “süngülerle [...] parçalanışı”nı canlandırmaktan büyük keyif aldılar. Başka bir gözde görüntü süngülenmiş bebektir. J. H. Morgan, “küçük çocuklara yönelik [...] kulamparalık” gibi bir suçlamayı bile ortaya attı. Britanya’da 1914-1918 arasında konu üzerine Lord Bryce’in resmi nitelikteki *İddia Edilen Alman Mezalimi Üzerine [...] Rapor* (1915)¹⁴¹ metnini de kapsayan en az on bir broşür yayımlandı ve Masterman yönetimindeki Wellington Konağı bunların büyük bir kısmının tercüme edilip başka ülkelere gönderilmesini sağladı. Mezalim ihracatı kazançlıydı. Amerikan özgürlük istikrazı kampanyalarının birkaç afişinde, maymun görünüşlü Almanlardan aman dileyen yarı çıplak Belçikalı dilberlerin görüntüleri şehvet düşkünü tasarruf sahiplerini savaş tahvilleri satın almaları için ayartmak üzere kullanıldı.¹⁴²

Daha ihtiyatlı İngiliz yazarlar “Batı Avrupa’nın [...] [ya da] İngilizce konuşan ırkın [...] özgürlük ve hukuka bağlılık idealleri” ile Almanya’nın “askeri kastı” tarafından tercih edilen “‘Kan ve Demir’ hükümlerliği” arasındaki ayrımı ortaya koymaya çalıştılar.¹⁴³ *The Prisoner of Zenda* [Zenda Mahkûmu] romanının yazarı Anthony Hope, *Almanca (Yeni) Ahit* gibi Bernhardi parodilerinde Alman militarizmini alaya aldı. Hardy de “Nietzsche, Treitschke, Bernhardt vesairenin yazılarını” kınadı.¹⁴⁴ Bu yaklaşım *Daily News*’ta vicdan azabı çeken liberallerin kavgalı olmadıklarını ileri sürdükleri Alman halkı ile “onu pençesinde tutan tiranlık” arasında bir ayrım yapmalarını sağladı. Böylece savaş, “eski dönemin yeni dönemle son büyük kavgası” gibi sunulabildi.¹⁴⁵

İngiliz propagandasının özellikle Amerikan kamuoyuna yönelik olan ve H. G. Wells’in hemen benimsediği başka bir teması, Britanya’nın “Kruppçuluğa, [...] devasa savaş makinesine, [...] ölüm araçları üzerine kurulu muazzam çıkarıcı ticarete” karşı bir savaş yürüttüğü fikriydi.¹⁴⁶ Wells’in ilk savaş yazılarında, ondan pek beklenmeyecek bir yaklaşımla, savaş “bütün yeryüzünde silahsızlanmaya ve barışa” dönük bir savaşa dönüşüverdi.¹⁴⁷ Amerikan duyarlılığına daha da uygun düşen ve 14 Ağustos’ta çalakalem yazdığı *The War that Will End War* [Savaşı Sona Erdirecek Savaş] adlı çığır açıcı broşüründen Woodrow Wilson’ın sonraki retorığının epeyce bir kısmı filizlendi.

141 T. Wilson, “Lord Bryce’s Investigation”, s. 374. Bryce başında olduğu komiteye “görgü tanıkları” tarafından verilen ifadelerin doğruluğunu araştırmak için ciddi çabaya girmedi; aslına bakılırsa, mezalim üzerine bizzat Belçikalılarca hazırlanan (ve genelde malların gasp edilmesine ağırlık veren) resmi raporları geçiştirmeyi becerdi.

142 Gullace, “Sexual Violence”, s. 714 vd, 725 vd, 734-9, 744 vd.

143 D. Wright, “Great War”, s. 72.

144 Agy., s. 92.

145 Barnett, *Collapse of British Power*, s. 57; Marwick, *Deluge*, s. 88.

146 Esposito, “Public Opinion”, s. 46.

147 Barnett, *Collapse of British Power*, s. 57.

Propagandacılar karşılıklı olarak ulusal kültürleri karalamaktan da geri kalmadılar. Kısmen “Kültür Dünyasına” başlıklı Alman manifestosuna tepki olarak, İngiliz yazarlar “Töton profesörlüğü”ne has “acımasızlığa ve sıkıcı allameliğe” verip veritirdiler.¹⁴⁸ Yıllardır Alman üniversitelerinin sıklığı karşısında kendilerini aşağı konumda hissetmiş İngiliz akademisyenler bu temaya ısındılar. Gilbert Murray, “hayatlarını çok büyük önem ve belirli bir aydınlık ya da güzellik taşımayan [...] bazı konulara dönük dar ve tek odaklı uğraşla geçirmiş” Alman öğretim üyelerine dudak bükenlerin dışında değildi. Cambridge’de Sir Arthur Quiller-Couch, “[Alman] tarih araştırması ve eleştirisi geleneğinin yavan ıvrır zıvırlarına” savaş açtı.¹⁴⁹ Oxfordlu bir iyimser “Alman dipnotlar çağı”nın “şönmeye yüz tuttuğunu” ilan etti.¹⁵⁰ Thomas Mann’ın İngiliz “uygarlığı”nı Alman *kültürü* (özellikle Wagner) karşısında düşük kalmakla lafazanca suçlayışı aynı hırpani kumaştandı ve dipnotların Alman fikir hayatındaki tersliklerin en önemsizi olduğunun kanıtıydı.¹⁵¹ Britanya’daki aklı başında adamların dipnotlarla mücadele ettiklerini, Almanya’daki aklı başında adamların ise “mi bemol” akortlarını savunduklarını sanmaları pek inanılır olmasa da doğrudu.

Savaşın ulusal kültürde arındırıcı bir etki yaratacağı savı buna denk bir yaklaşımdı. *Poetry Review* dergisinde 1914’te çıkan ve “son zamanlarda epeyce belirginleşmiş marazi salgılarda bir ‘arınma’ süreci”ni dört gözle bekleyen yorumlar böyle bir yaklaşımın örneği idi.¹⁵² Bu görüşün öne çıkan İngiliz savunucularından Edmund Gosse, savaşın “aklın durgun havuzlarını ve tıkanmış kanallarını” bir “dezenfektan” gibi temizleyeceğini öngörmekteydi; beklentisi özellikle Vortisizm akımından kurtulmayı sağlamasıydı.¹⁵³ Alman şair Richard Dehmel aynı şekilde savaşla birlikte sıradan Almanların “özgürlük, eşitlik ve benzeri şeyler” üzerine daha az, “büyüyen ağaçlar” üzerine ise daha çok düşüneceklerini ummaktaydı.

Böyle yazarların daha şatafatlı savlarını gülünç kılan şey, görünüşe bakılırsa savaşın yol açtığı kültürel alçalmaydı. Ulusal canlanma şöyle dursun, bir bayağılık karnavalı vardı. *Jeder Tritt ein Britt* (“Her adım için bir İngiliz”), *Jeder Stoss ein Franzos* (“Her darbe için bir Fransız”) ve *Jeder Schuss ein Russ* (“Her mermi için bir Rus”) gibi kaba sloganların benzerlerine her yerde rastlanmaktaydı. Örneğin, “Kayzer’i Sallandırılım” böyle bir slogandı. Mizahi kartpostallar savaşı önemsiz gösterici özelliğe sahipti. Bir Alman kartpostalı

148 Hynes, *War Imagined*, s. 71.

149 Agy, s. 73.

150 Esposito, “Public Opinion”, s. 35.

151 Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, çeşitli yerlerde.

152 Bogacz, “Tyranny of Words”, s. 655 ve n.

153 Hynes, *War Imagined*, s. 12, 62 vd.

gaz saldırısını şaka konusu yapmaya kalkışırken, İtalyanlar Belçika mezaliminin gülünç yanını görmeye çalışıyorlardı.¹⁵⁴

Bu önemsizleştirme, bizzat çarpışmayı süslemeye ya da en azından sterilize etmeye yönelik daha geniş çaplı bir çabanın parçasıydı. Northcliffe'in bizzat cepheden geçtiği haberlerde, savaş bir tür neşeli yaz tatili gibi sunulmaktaydı: "Açık havada yaşam, düzenli ve bol kepçe beslenme, talim, bakım ve sorumluluk derdinin olmayışı, askerleri olağanüstü zinde ve rahat tutuyor." Gözde bir İngiliz teması, savaşın bir tür spor olduğuydu: "Daha büyük av" ya da "tazılarla birlikte hızlı bir koşu".¹⁵⁵ Ölüme bile bu abes iyimserlik prizmasından bakılmaktaydı. *The Times*, Lloyd George'un şu sözlerini aktarmıştı: "İngiliz askeri iyi bir sporcudur, [...] iyi bir sporcu gibi çarpışmış [ve] binlercesi iyi bir sporcu gibi can vermiştir." W. Beach Thomas'ın *Daily Mirror*'daki yazısına göre, bir İngiliz cesedi "öbürlerine nazaran daha sessizce inancılı, daha yapmacıksız biçimde kararlı [görünmekteydi]; ... öldüğü zaman duruşunda hamasilik [...] olmamasına itina göstermiş gibiydi sanki."¹⁵⁶ Zayıfın en yüksek düzeye vardığı dönemde, yani Somme sırasında bu örtbas ediş alabildiğine uygulandı. Fransız basını savaşın felaketle sonuçlanan ilk evresinde aynı taktiklere başvurmak zorunda kalarak, okurları Alman mermilerinin etkisiz olduğuna inandırmaya çalıştı; 1915'te de "muharebeye bir şenlikmiş gibi giden" *Fransız piyadelerinin* güleryüzlülüğünü akıl almaz biçimde vurguladı. "Bir tatile çıkacakmışçasına taarruzu iple çekiyorlardı. Çok mutluydular! Gülüyorlardı! Şakalaşıyorlardı!"¹⁵⁷

Son olarak, propagandacılar kendi yurttaşlarını zaferin onlara iç siyasal kazanımlar getireceği umuduyla teşvik etmeye çalıştılar. Öncelikle hükümetler çatışmanın öne çıkardığı ulusal birlik gereğinin borazanlığını yaptı. Fransa *Union sacrée* [Kutsal Birlik], Almanya *Burgfrieden* [Ateşkes Hali] havasına girerken, Britanya da İrlanda meselesini memnuniyetle unutup "olağan hal"e döndü. (Böyle bir sloganı önemli kılan unsurlardan biri, durumun 1913-14'te pek de olağan olmamasıydı.) Bu yaklaşıma bir siyasal omurga kazandıran ilk politikacılardan biri olan Lloyd George, Eylül 1914'te Kraliçe Konser Salonu'nda dinleyicilerine şunu söyledi:

Bencillikten sıyrılan bütün üst ve alt sınıflarda, ülke onurunun sadece felaket bölgesinde şanını sürdürmeye değil, ailelerini de sıkıntıdan korumaya dayandığı yönünde yeni bir kavrayışı görmekteyim.¹⁵⁸

154 Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 132-6.

155 Hynes, *War Imagined*, s. 118; Fussell, *Great War*, s. 26; Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 61, 142.

156 Hynes, *War Imagined*, s. 117; Fussell, *Great War*, s. 87 vd.

157 Becker, *Great War*, s. 31, 37 vd, 164. Quotations from the *Petit Parisien* ve the *Petit Journal*.

158 Marwick, *Deluge*, s. 89.

Bu sözleri Liberal destekçilerine, geçmişte dretnotlar sorununda olduğu gibi, savaş giderlerinin sosyal politikayla ve artan oranlı vergilerle bağdaşmaz bir durum yaratmayacağına dair şifreli bir taahhüt anlamına gelmekteydi. Savaşın sonraki aşamalarında haliyle İngiliz propagandası savaşın sonunda İngiliz halkının maddi durumunun düzeleceği yönünde daha açık vaatlerde bulundu –“kahramanlara yaraşır evler” sözünün ardında yatan buydu.

HEDEF KİTLE

Peki, propaganda işe yaradı mı? Böyle bir soruya cevap vermek için gerekli bulgular azdır; ama bir hükme varmaya yetecek düzeydedir.

Sansür muhtemelen bir işe yaradı; bizzat gazetecilerin sansürden çok yakınması buna işaret eder niteliktedir. Uluslararası erime sahip özel radyolardan dolayı Goebbels'in basın üzerindeki sıkı denetiminin bile sarsıldığı İkinci Dünya Savaşı'nda imkânsız olduğu görülecek bir şekilde, sansürün epeyce şeyi gizli tuttuğu kesindir. *Audacious* zırhlı gemisinin Ekim 1914'te İrlanda açıklarında yüz kızartıcı biçimde batışı Britanya'da haber konusu olmadı; Jutland Muharebesi de ancak bitişinden bir süre sonra öğrenildi. Almanlar 1917'deki Fransız isyanlarının ne kadar ciddi olduğundan habersizdi; bunu bilen Fransız siviller bile muhtemelen çok azdı.

Propagandanın kendisi de bir işe yaramış olabilir. İyi satış getirdiği kesindi. Oxford kaynaklı *Kırmızı Kitap* 50.000 adet satıldı ve bunun sadece 3.300'ü yurtdışında kullanılmak üzere Dışişleri Bakanlığı'na gitti. Eylül 1915 itibariyle 500.000 baskı adedine ulaşan 87 ayrı Oxford broşürü çıkmış durumdaydı. Fiyatları 1 ila 4 peni arasında değişen bu broşürler de iyi satıldı: Ocak 1915'e varıldığında satış miktarı 300.000'e yakındı.¹⁵⁹ John Masefield'in Somme Muharebesi'ni yavan bir dille anlattığı *The Old Front Line* [Eski Cephe Hattı] Britanya'da 20.000, Amerika'da yaklaşık 4.000 satışa ulaştı. Arnold Bennett'in *Statement of the British Case* [İngiliz Davasının Bir Açıklaması] kitabı Britanya'da 4.600 adet satıldı; Gilbert Murray'ın *Sir Edward Grey'in Dış Politikası* kitabı da iyi bir satış düzeyi yakaladı.¹⁶⁰ *İmparatorluk İçin* filmi önemli bir gişe başarısı sağladı; Aralık 1916 sonu itibariyle toplam seyirci sayısı belki de dokuz milyon kadardı.¹⁶¹ Tahminlere göre, Ulusal Savaş Hedefleri Komitesi yayın tufanıyla savaşın son yılında bir milyonu aşkın okura ulaştı.¹⁶²

Buna karşılık, Alfred Leete'in meşhur Kitchener afişinin savaş sonrası şöhretinin uyandırdığı izlenim ölçüsünde etkili olduğu pek söylenemez.¹⁶³

159 Pogge von Strandmann, "Historians", özellikle s. 31 vd, 38 vd.

160 D. Wright, "Great War", s. 77, 83.

161 Hiley, "British Army Film", s. 177.

162 Gebele, *Die Probleme*, s. 34.

163 Hiley, "Kitchener Wants You".

Aynı amaca yönelik *Sen!* filmi bir ticari fiyaskoydu.¹⁶⁴ Dahası, savaşa eleştirel yaklaşan bazı eserler de ticari başarı elde etti. Shaw'un *Common Sense about the World* [Savaş Konusunda Sağduyu] kitabı 25.000 adet satıldı; Wells'in kırılgınlık temasını işleyen *Mr. Britling Sees it Through* [Bay Britling İşini Bitiriyor] romanı 1916 sonuna kadar on üç baskı yaptı ve ona sadece ABD'de 20.000 sterlin telif ücreti kazandırdı.¹⁶⁵ Barbusse'un *Ateş* romanı çok satılan kitaplar arasına girdi.

The Battle of the Somme [Somme Muharebesi] gibi filmlerin gördüğü ilgiye dair bilgiler daha da belirsizdir. Bu filmin aslında ne kadar propagandaya dönük olduğu bile tartışmaya açıktır. 77 dakikalık süresinin en az yüzde 13'ü ölümlerin ve yaralıların vuruluş sahneleriydi; filmin son çeyreğinde bu oran yüzde 40'ın üzerindeydi. Altyazılardaki ifade biçimi gözü karaydı: "İngiliz askerleri mermi ateşi altındaki silah arkadaşlarından birini kurtarıyor (Bu adam bir sipere vardıktan yirmi dakika sonra öldü)." Yine de film muazzam bir başarı elde etti. *Kine Weekly* dergisinde "şimdiye kadar çizilmiş en harika muharebe tablosu" olarak nitelendirildi. Ekim 1916 itibariyle ülke genelinde 2.000'den fazla sinemada, yani toplam 4.500 sinemanın yaklaşık yarısında gösterildi. Gişe geliri 30.000 sterlin civarındaydı.¹⁶⁶

Öte yandan bu sahneler herkesin hoşuna gitmedi. Gerek *The Times*, gerekse *Guardian* (Durham Katedrali başrahibinin sözleriyle) "yüreklere yaralayan ve bizzat ölümlerin kutsallığını bozan bir eğlence"ye esef eden okur mektupları aldı. Film tasvip edenlerin birçoğu da savaşın dehşeti karşısında seyircilerin hıçkırıklara boğulmasından dolayı bu tutum içindeydi.¹⁶⁷ Dahası, böyle filmleri yabancı seyircilere göstermenin ne kadar yararlı olduğundan pekâlâ kuşku duyulabilirdi. Diplomatların raporları Nikaragualıların "destroyerlerin [...] ara sıra bir maskot resmi eşliğinde sisli denizde dolaşıp durduğu" uzun sekanslardan sıkıldığını, Hartum'daki seyircilerin daha fazla "ölü Alman ya da Türk" görmek istediğini ve Çinli sinema müdavimlerinin fiili çarpışma sahnelerinin yokluğunu yadırgadığını ortaya koyar.¹⁶⁸ Kızılhaç, *Somme Muharebesi* filminin Lahey'de gösterilmesini, savaş karşıtı birlik için para toplama açısından mükemmel bir fırsat olarak gördü. Buchan'a New York'taki elemanının bildirdiğine göre, ABD'de "Somme filmlerinin yarattığı dehşete, asker alımını köstekleyici ve insanları savaş aleyhtarı tutuma yöneltici feci

164 Hiley, "British Army Film", s. 173.

165 D. Wright, "Great War", s. 89.

166 Reeves, "Film Propaganda", s. 468 vd. Gişe gelirlerinin 1917-18'de gerilemesi üzerine, sinema bulunmayan yörelerde de "sinemotorlar" kullanılarak filmler gösterildi ve böylece savaş belgesellerinin haftalık seyirci kitlesi 163.000'e kadar ulaştı.

167 Agy., s. 485.

168 Agy., s. 479.

etkilerine dair birçok şikâyet mektubu üzerine, [...] filmleri toplatma ve sıkı sansürden geçirme” gereği duyuldu.¹⁶⁹ Tek başına bu olay Britanya’nın parlak savaş propagandası efsanesine herhalde kuşku düşürür niteliktedir.

Buna karşılık, Almanların sinemadan yararlanışının daha başarılı olduğunu düşünmek için sağlam sebepler vardır. Oskar Messter’in iddiasına göre, hazırladığı haber filmlerini Almanya’da ve müttefik ülkelerde 18 milyon kadar kişi, tarafsız ülkelerde ise 12 milyondan fazla kişi seyretmişti.¹⁷⁰ Eğer doğruysa, bunlar muazzam rakamlardı. Alman ve İngiliz savaş filmleri arasındaki çarpıcı bir farklılık dramların belgesellere ağır basmasıydı. Almanlar çok sayıda “gri yeşili” aşk ve serüven filmleri çekerken, Britanya’da *Hearts of the World* (Dünyanın Gönülleri, 1916) istisnai bir örnekti ve zaten bir Amerikalı yönetmence çekilmiş olması dikkat çekiciydi. Geoffrey Malins gibi İngiliz yapımcılarının “bütün acımasız çıplaklığıyla ölüm”ü göstermenin halktaki kararlılığı pekiştireceğini düşünmekte haklı olup olmadıklarını sorgulamak için sağlam sebep vardır.¹⁷¹

Antant propagandasının yurtdışındaki başarısının belki de en iyi ölçüsü, Alman tarafından gelen reddiyelerin sayısıydı. Alman Dışişleri Merkez Bürosu tamamen Alman birliklerince mezalim uygulandığı suçlamalarını yalanlamaya yönelik bir “Beyaz Kitap” hazırladı. Mezalim haberleri birçok sıradan Almanı da rahatsız etmekteydi. Hamburglu sanat tarihçisi Aby Warburg takıntılı bir tavırla savaşın büyük bir bölümünü, gazetelerden böyle suçlamaları çürütecek kanıtlar derlemekle geçirdi.¹⁷² Daha az açık olan husus propagandanın tarafsız kamuoyunu etkilemede sahiden ne kadar etkili olduğudur. Örneğin, Amerika’nın müdahale kararının birincil ve hatta ikincil düzeyde Antant propagandasından kaynaklanmadığı açıktır.¹⁷³ Her iki tarafın da İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerde gazetecilerin desteğini sağlama çabasıyla epeyce parayı boşuna harcadığı sonucuna varmaktan kendini alamaz insan.¹⁷⁴ İtilaf propagandasının Alman kamuoyu üzerindeki etkisine ilişkin bulgular ise azdır. Bazı Alman askerlerinin (ve özellikle denizcilerinin) Kasım 1918’deki davranışından bir çıkarsamaya varılabilirse, Bolşevikler bu açıdan en çok sonuç alan taraftı.¹⁷⁵

Dahası, şovenist gazetecilik sivil cephede morali yükseltmiş olsa bile, bizzat çarpışmanın içindeki insanların bundan etkilendiği pek açık değildir. Askerler elbette Northcliffe basınıni okumaktaydı: *Daily Mail* muhabere

169 Agy., s. 486.

170 Welch, “Cinema and Society”, s. 41-5.

171 Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 147-9.

172 Gombrich, *Aby Warburg*, s. 206.

173 Squires, *British Propaganda*, s. 64-8.

174 Cassimatis, *American Influence*, s. 15-28; Leontaritis, *Greece and the First World War*, özellikle s. 102.

175 Bruntz, *Allied Propaganda*, s. 147.

siperlerinin girişlerinde Fransız çocuklarınca satılmaktaydı ve hatta Somme Muharebesi'nin en kızıştığı dönemde Londra'daki gazeteler yayın tarihinden sadece bir gün sonra ulaşmaktaydı.¹⁷⁶ İleride göreceğimiz üzere, mezalim hikâyeleri askerler üzerinde sahiden bir etki yarattı. Ama cephede yaşama ve ölüme dair gerçekçilikten daha uzak anlatımlar alay konusu oldu. “Görgü tanığı” ibaresi “görgü zırvası” şekline çevrildi ve Hilaire Belloc'un şovenist üslubu *Wipers Times*'in Şubat 1916'daki şu “Belary Hilloc” parodisinde olduğu gibi hicvedildi:

Bu makalede mevcut şartlarda her şeyin düşman safında hızlı bir dağılmaya işaret ettiğini açık seçik göstermek istiyorum. Öncelikle savaşın Almanya'daki erkek nüfusa etkisini ele alalım. İlk iş olarak, diyelim ki Almanya'nın toplam muharip nüfusu 12.000.000 gibi bir rakam olsun. Bunun 8.000.000'u öldürüldüğüne veya öldürülmekte olduğuna göre, geriye 4.000.000 kalır. Bunun 1.000.000'u donanmada görev yaptığı için muharip sınıfına girmez. Geriye kalan 3.000.000'dan, hantal bir yaşam tarzının yol açtığı şişmanlığa ve diğer rahatsızlıklara bağlı olarak bünye bakımından çarpışmaya uygun olmayan 2.500.000'u düşebiliriz. Bu da bize 500.000 gibi bir tam mevcut verir. Bunun 497.240'ının tedavi edilemez hastalıklardan mustarip olduğu biliniyor; geriye kalan 600 kişinin 584'ü generaller ve kurmay subaylardır. Böylece Batı Cephesi'nde 16 askerin bulunduğunu görürüz. Bence bu sayı dört büyük hamleye daha direnmek için, onlara ufak bir şans bile vermeye yeterli değildir...¹⁷⁷

Siegfried Sassoon'un “Bitişe Doğru Kavga” şiiri Londra içindeki zafer geçidinden sonra “çocuklar” tarafından süngülenişlerini hayal ettiği “boyalı basın adamları”ndan duyduğu tiksintiyi ifade eder.¹⁷⁸ Fransız askerleri daha heveskâr gazetelerine karşı aşağı yukarı aynı duyguları beslemekteydi.¹⁷⁹ Hatta Ypres'teki Saksonyalı askerler Temmuz 1915'te İngiliz hatlarına şu mesajın ilişitirildiği bir taş fırlattılar: “Bize bir İngiliz gazetesi gönderin ki, işin doğrusunu öğrenebilelim.”¹⁸⁰

İngiliz askerleri (yaklaşık yarısı sıradan erlerce yazılan) kendi siper gazetelerini hazırlayıp okumayı tercih ettiler.¹⁸¹ Aynı yola başvuran Fransızlar *Le Rire aux Eclats* [Şaka ve Şan] ve ister istemez *Le Poilu* [Kıllı Piyade] gibi adlarla bir sürü “siper gazetesi” çıkardılar; bunların sayısı 400'e kadar ulaştı.¹⁸² En uzun ömürlü Fransız mizah dergilerinden *Le Crapouillot* yayın hayatına Ağus-

176 Fussell, *Great War*, s. 65 vd.

177 J. Winter, *Great War*, s. 287 vd.

178 Fussell, *Great War*, s. 87.

179 Becker, *Great War*, s. 43 vd.

180 Ashworth, *Trench Warfare*, s. 35.

181 Fuller, *Troop Morale*.

182 Bertrand, *La presse francophone*, özellikle s. 90 vd.

tos 1915'te siperlerde başladı.¹⁸³ Alman askerleri kendi hükümetlerinin propagandasına karşı aynı ölçüde şüpheciydi. Elbette (sanatçı Otto Dix gibi) eğitilmiş birçok asker sırt çantasında Nietzsche'nin eserlerini taşımakta ve "Asya barbarlığına ve Latin kayıtsızlığına karşı Alman hissiyatını savunduğuna" içtenlikle inanmaktaydı.¹⁸⁴ Ama bu başlangıçta öyleydi. *From the Front* [Cepheden] adlı bir haber filmi 1916'da askerlere gösterildiğinde alayla karşılandı.¹⁸⁵

Savaş propagandasıyla ilgili belki de en haşin gerçek, savaş seferberliğini en umursayan sosyal kesim üzerinde en büyük etkiyi yaratmasıydı: Çocuklar. Karl Kraus, *İnsanlığın Son Günleri* oyununda neşeyle karşılıklı savaş sloganları atan Viyanalı çocukları tasvir eder. Hanschen arkadaşı Trudchen'i "*Gott strafe England*" [Tanrı İngiltere'nin Cezasını Versin] diye selamlarken, yeni yürümeye başlamış iki çocuk savaş istikrazlarına katkıda bulunma "ödev"ini şöyle değerlendirir:

KLAUS: Nasıl kuşatıldığımızı her çocuk biliyor.

DOLLY: İngiliz kıskançlığı, Fransız intikamcılığı, Rus açgözlülüğü. [...] Almanya'nın istediği kendine yaraşır bir yerdi.

KLAUS: Avrupa bir barut fıçısıydı.

DOLLY: Belçika antlaşması bir kâğıt parçasıydı.¹⁸⁶

Bunun sadece hafif abartı olduğunu gösteren bulgular vardır. İki Londra okullundaki çocuklara en çok ne tür filmleri sevdikleri sorulduğunda, savaş filmleri ikinci sırada çıktı; beş gözde film sıralamaları istendiğinde ise, çoğunluk ya *Somme Muharebesi* ya da *Ancre Muharebesi* filmini ilk sırada saydı. Bir öğrencinin ikincisini bir solukta anlatışı, en gerçekçi muharebe sahnelerinin bile Buchan ve benzerlerinin eserleriyle erken yaşta tanışan hassas bir zihince nasıl yeniden kalıba dökülebildiğini gösterir:

Derken tiz ısıklık sesiyle birlikte siperin üstünden atlarlar, Alman makineli tüfeklerinin takırtısı başlar ama hiçbir şey askerlerimizin gözünü korkutmaz. Pat! Başlarındaki cesur yüzbaşı yere serilir. Bu durum askerleri öfkeden çıldırtır. Sonunda Alman hatlarına ulaşırlar. Almanlar canlarını kurtarmak için "Kamerad! Kamerad!" diye bağırıp sıvışır. Derken İngiliz ve Alman yaralıları içeriye getirilir. [...] Kısa bir süre sonra onları Alman esirler izler, karanlık bir gecede karşılaşmayı hiç istemeyeceğim hain bakışlı alçak tipler...¹⁸⁷

183 Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 439; Livois, *Histoire de la presse*, s. 407 vd. Diğer Fransız siper gazeteleri için bkz. s. 419-27 (General Weygand'ın makalesi).

184 Eksteins, *Rites of Spring*, s. xv, 196.

185 Welch, "Cinema and Society", s. 40.

186 Kraus, *Die letzten Tage*, s. 404 vd.

187 Reeves, "Film Propaganda", s. 481, 486.

TARİHİN YAZARKASASI BAŞINDA

Savaş sırasında basının rolüne ilişkin en ilginç savlardan biri Viyanalı hiciv yazarı Karl Kraus'un tek kişilik dergisi *Die Fackel*'de ve savaşı konu alan destansı oyunu *İnsanlığın Son Günleri*'nde karşımıza çıkar.

Kraus, gazetelerin bilinçli sinizm ve bilinçaltı ironi karışımı bir yaklaşımla, savaşı kesin “iyi hikâye” olarak ele alışları karşısında meraka kapıldığı kadar dehşete de düştü. *İnsanlığın Son Günleri*'nin başında yabancı düşmanı sarhoşları yurtsever kalabalıklar gibi sunan muhabirlerdir; Francis Ferdinand'ın cenaze töreninde bariz biçimde eksik olan “hava”yı katan ise bir editördür. Kameramanlar birbirlerine fotojenik ölümlere (“tamamen doğal”) ve kurşuna dizmelere (“orada olmaman ne kadar kötü”) dair hikâyeler anlatırlar. Muhabirlerin bulunduğu bir yerde on yedi Avusturyalı askerin şarapnel ile vurulması, “basının şimdiye kadar savaşta mazhar olduğu en büyük iltifat” sayılır. Yaralı bir askerin para istediği gazeteci, onu şu sözlerle asabi biçimde azarlar: “Kusura bakma, benden ne istiyorsun ki, geçen pazartesi güncü gazetede seksen satır sansür yiyen benim.” Sinemalarda bir haber filminde *Lusitania*'nın batışıyla ilgili kısım başlamadan önce şu duyuru yapılır: “Programın bu noktasında sigara içmek serbesttir.” Somme Muharebesi'ni konu alan bir film başlı başına “savaşın en müthiş olayı”dır.

İnsanlığın Son Günleri'ndeki birçok aşağılık gazetecinin en mahiri, askerlerin acılarını metni için sırf harika bir “renk” olarak gören kadın savaş muhabiri Alice Schalek'tir. Onun gözünde, savaş ortamı barış döneminde üzerine eleştiriler yazdığı oyunlardan farklı değildir. Cephede izlediği “performans”lar “birinci sınıf”tır ve subaylara röportajlarda birer sahne yıldızıymış gibi davranır. (“Neler hissettin?” gözde sorusudur.) Hemingway'in habercisi sayılacak bir tutumla, deneme için bizzat bir topun başına geçen Schalek, (önceden uyarıldığı gibi) düşmanın ateşe fazlasıyla karşılık vermesini “ilginç” bulur. Kraus oyun boyunca gazetecilik dilinin savaşı nasıl çarpıttığını gösterir: “Binlere binlerin” eklendiği “halk kitleleri” (magandaların yabancıları tehdit edişi); “Viyan a şırı güvenden ya da zaaftan uzak bir şekilde, [...] mukadder kararı sahici yiğitlikle karşılıyor” (daha fazla sayıda magandanın yabancıları tehdit edişi); “şanlı ordumuzun önderi önemli bir açıklamada bulunuyor” (bunak bir generalin anlaşılmasız sözler sayıklayışı); “askerler gönüllü çarpışıyor” (insanların işverenlerince çarpışmaya mecbur edilişi). Dahası, bu dil herkese bulaşır: Askeri makamlar ve az önce gördüğümüz üzere çocuklar da aynı dili kullanmaya başlar. Küçük bir kız sporun bir İngiliz saçmalığı olduğu, Almanların ise sadece çalıştığı gerekçesini ileri sürerek, arkadaşlarıyla oynamaktan kaçınır. Bundan hoşlanan annesi onun “altın sözleri”ni *Berliner Abendzeitung*'a göndermeyi önerir.

Bu sırf savaşın sonucu değildi. Aksine, Kraus'a göre, savaş kitlesel basını yarattığı hayal gücü yoksullaşmasının sonucuydu:

Yılların alıştırmasıyla [...] gazete muhabiri kendimize karşı bir imha savaşı yürütmemizi mümkün kılacak derecede bir hayal gücü yoksullaşmasını dayatmıştır bize. Elindeki aygıtın sınırsız etki gücünün bizi yaşantı için ve yaşantının zihinsel gelişimi için gerekli her türlü yetiden yoksun bırakması nedeniyle, çarpışmaya koşmak için gerek duyduğumuz ölüm karşısındaki cesareti bize aşılayabilir. [...] Onun dil istismarı, hayat istismarını süsler.¹⁸⁸

Bu bakımdan savaşın anahtarı, “basın yoluyla insanoğlunun kendini zihinsel bakımdan sakatlaması”ydı. Kraus’un “Şu Güzel Günler” makalesindeki temel savı “eylemlerin sadece haberleri üretmediği, haberlerin de eylemlerde payı olduğu”, böylece “gazete mezalime dair yalanlar yaydığına, mezalimin sonuç olacağı” yönündeydi. Kraus aynı noktayı *İnsanlığın Son Günleri*’nde şöyle ortaya koyar: “Gazete yakar ve dünyayı ateşe verir. Gazete sayfaları, dünya yangını için çıra işlevini görmüştür. [...] Basın olmadan savaş hiç mümkün olur muydu, savaşı başlatmak ya da sürdürmek mümkün olur muydu?”

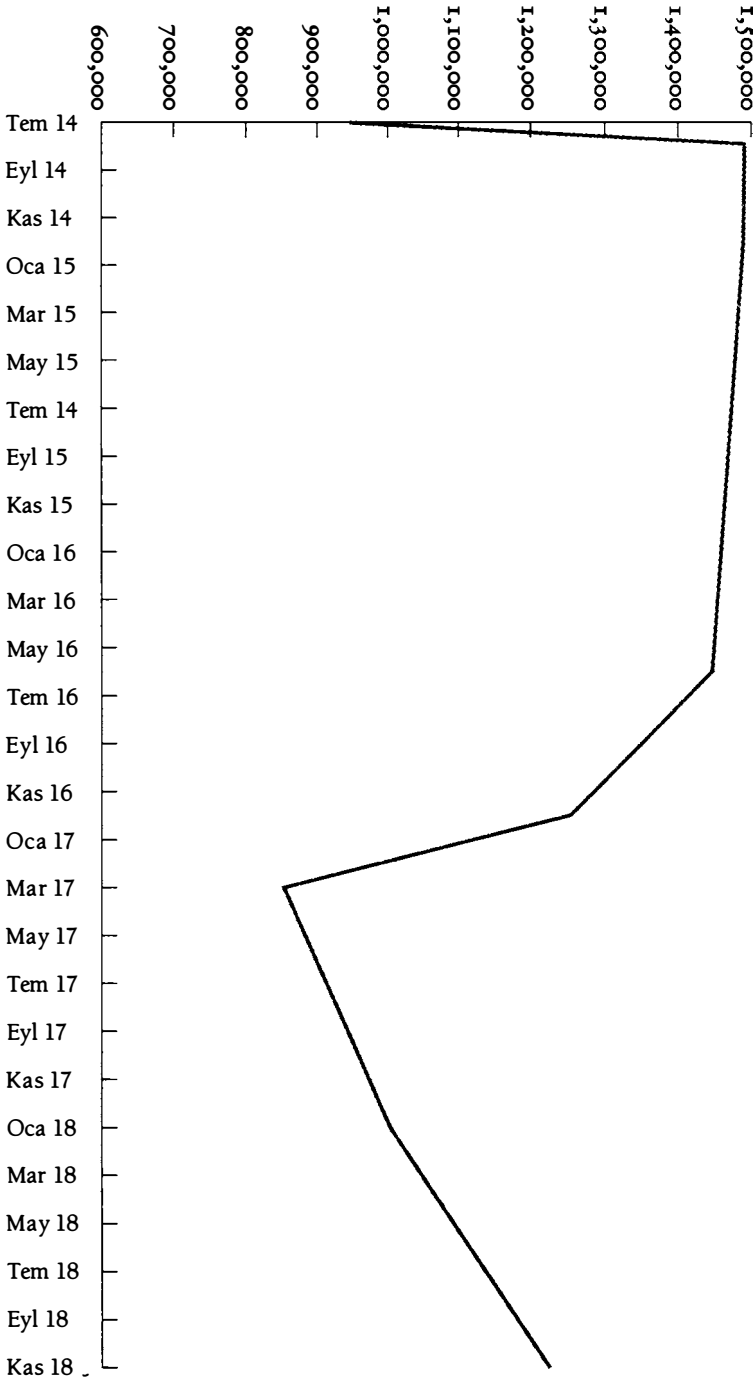
Ancak basın sadece kendi çıkarını gözeterek hareket etmekteydi. Kraus’un gazetecilerinden biri bunu şöyle ifade eder: “Halkın savaşa dönük iştahını kabartmak gerekir ve gazete için biri öbüründen ayrılamaz.” Kalabalıklar “Avusturya, Almanya ve *Neue Freie Presse* için” tezahürat yapar. Cephe hattındaki bir muhabir başka bir muhabire, “Onlar bizimkiler mi?” diye sorar. “Yani, gazeteciler mi demek istiyorsun?” karşılığını verir öbürü. Kraus’un ikinci benliği “Dırdırcı”, savaştan yarar gören yegâne “uluslararası” gücün “basılı uluslararası” güç olduğunu ileri sürer.¹⁸⁹

Bu sav Walter Benjamin, Marshall McLuhan ve Jean Baudrillard gibi sonrakı yorumcuları çağırtması açısından, ister istemez günümüz okurunun bam telini titretir. En azından kitle iletişim araçlarının elindeki gücün ve gazetelerin savaş coşkusunun yakın dönemdeki bir gelişme olmadığı yönünde yararlı bir hatırlatma sağlar. Peki, Kraus haklı mıydı? Savından çıkan sonuç, savaşın gazete tirajını ve dolayısıyla gazetelerin kârını artırdığıydı. Nitekim *Neue Freie Presse* gazetesinin sahibi Moritz Benedikt’i unutulmaz bir ibareyle “dünya tarihinin yazarkasası başında oturan adam” diye suçlar.¹⁹⁰ Savaş propagandası üzerine epeyce şeyin yazılmış olmasına karşın, şimdiye kadar tiraj ve kârlılık açısından savaşın Avrupa basını üzerindeki etkisini değerlendirmeye dönük bir girişimde bulunulmamıştır.

188 Timms, *Karl Kraus*, s. 276.

189 Kraus, *Die letzten Tage*, s. 50, 74 vd, 148 vd, 154-9, 188 vd, 241-4, 256-61, 292, 304-7, 458 vd, 491.

190 Kraus, *In These Great Times*, s. 75.

Şekil 11 Daily Mail'in tirajı, 1914-1918

İlk bakışta, Kraus haklıydı. Savaşın sahiden gazete satışlarını artırdığı yönünde çarpıcı bulgular vardır. *Daily Mail*'in savaştan önce 946.000 olan tirajı, Ağustos 1914'ün ilk haftalarında 1,5 milyona yakın bir düzeye çıktı ve Haziran 1916'ya kadar 1,4 milyon civarında kaldı. Savaşın sonunda bile savaş öncesindeki düzeyin yukarısındaydı (Şekil 11).

Tablo 19 Seçilmiş İngiliz gazetelerinin tirajı, 1914-1918 (bin)

	1914	1915	1916	1917	1918
<i>The Times</i>	183		184	137	131
<i>Daily Mail</i>	946	1.105	1.172	938	973
<i>Daily Express</i>	295	373	434	450	579
<i>Daily News</i>	550	800			
<i>Daily Chronicle</i>	400		758		
<i>Daily Mirror</i>	1.000		1.307		
<i>Daily Sketch</i>	800	1.500		820	
<i>Sunday Times</i>	35				50
<i>Observer</i>	133	194	224	188	195
<i>News of the World</i>		2.000		2.750	

Kaynak: McEwen, "National Press", s. 468-83.

Bir akşam gazetesi 3 Ağustos 1914'te yüzde 144'lük bir tiraj artışı sağladı; ama bu rekor İngiltere'nin doğu kıyısına yönelik ilk Alman donanma baskını haberinin duyulduğu 16 Aralık'ta kırıldı. *The Times*'in satışı 4 Ağustos 1914'te 278.000'e ve ertesi ay 318.000'e çıktı. *Evening News* de 1914'ün ikinci yarısında yaklaşık 900.000 okur kazandı. *Daily Express* savaş sırasında tirajını neredeyse ikiye katladı; Horatio Bottomley'nin çıkardığı *John Bull* ise 1918 sonlarına doğru daha sonraları ancak yeni *Sunday Pictorial*'in ve *News of the World*'ün geçebildiği bir rakamla 2 milyona varan bir tiraja ulaştı.

Fransa'da *Le Matin* benzer bir satış patlaması yaşadı. Almanya'da *Berliner Tageblatt*'ın 1913'te 220.000 olan tirajı, 1918'de 300.000'e çıktı.¹⁹¹ Alman gazetelerinin toplam tirajı 1913-1918 arasında yaklaşık yüzde 70'lik bir artış gösterdi.¹⁹² Satış rakamları mevcut olan 7 gazeteden oluşan bir seçki, genelde okur kitlesinin savaş döneminde hatırı sayılır düzeyde büyüdüğüne işaret eder (bkz. Tablo 20).

Tarafsız ülkelerin basını bile savaştan yarar gördü. *Neue Zürcher Zeitung*'un tirajı savaş sırasında ikiye katlanırken, *New York Times*'in tirajı ABD'nin savaşa girişinden önce yüzde 48 arttı.¹⁹³ Yani, Northcliffe'in öngördüğü gibi savaşla

191 Sösemann, *Theodor Wolff: Tagebücher*, c. I, s. 39.

192 Heenemann, "Die Auflagenhöhe", s. 70-86.

193 Cattani, Albert Meyer, s. 48; Berger, *Story of the New York Times*.

birlikte gazete satışlarının yükseldiğine hiç kuşku yoktur. Aynı sav sinema için de geçerlidir. Savaştan önce sadece bir Alman haber filmi dizisi vardı; Eylül 1914'te bu sayı 7'ye çıktı. Savaşın sonunda Almanya'daki sinemaların sayısı yüzde 27 oranında artmış ve film şirketlerinin sayısı 25'ten 130'a çıkmıştı.¹⁹⁴

Tablo 20 Seçilmiş Alman gazetelerinin tirajı, 1913-1918 (bin)

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1913-18 (% artış)
Berliner Tageblatt	228	230	238	245		300	31,6
Neue Augsburger Zeitung	38	40	38			58	52,6
Berliner Morgenpost	360	400	430			457	26,9
Cottbuser Anzeiger	16	17	17			28	71,9
Darmstädter Tageblatt	15	15				22	51,7
Jenausche Zeitung	6	7	7	8	8	8	30,6
Leipziger Neueste Nachrichten	142	182	205	196	207	215	51,5
Bütün Alman gazeteleri	16.320					27.720	69,9

Kaynak: Heenemann, "Auflagenhöhe", s. 70-86.

Ancak Kraus'un savına kayıtlar koymak gerekir. İngiliz basınıyla ilgili rakamların gösterdiği üzere, tiraj kazançlarının hepsi kalıcı olmadı. Toplam olarak alındığında, *The Times* savaş sırasında okur kaybetti. Diğer gazeteler yükselişten sonra düşüş gösterdi; bazıları (sözelimi *Telegraph*) durgun seyir izledi. Tirajı artan gazetelerden bazıları savaştan önce zaten yükselişe geçmişti. Diğer gazetelerin satışı savaş sırasında artmazken, epeyce gazete (özellikle sosyalist eğilimliler) okur kaybetti.¹⁹⁵ Dahası, tiraj artışını daha yüksek kâr tiraj artışına çevirmeyi önleyen bazı ekonomik dezavantajlar vardı. Her yerde reklam gelirleri azaldı ve silah üretiminde doğrudan bir rolü olmayan diğer hizmet sektörü dallarında olduğu gibi, basın da vasıflı işgücü kaybetti. Savaşın yol açtığı kâğıt sıkıntısı ve genel fiyat enflasyonu özellikle yıkıcıydı. Britanya'da kâğıdın 1918'de karneye bağlanması, tahsisatları yüzde 50 oranında azalttı; kaldı ki gazeteler reklam gelirlerindeki düşüşten dolayı çok daha önce sayfa sayılarını azaltmaya mecbur kalmıştı.¹⁹⁶ Fransa'da günlük gazeteler Ağustos 1914'ten itibaren iki sayfaya indi ve azami sayfa sayısının daha sonraları haftanın belli günlerinde altıya çıkarılmasına karşın, maddi sıkıntılar yüzünden gazeteler 1917'de haftanın beş günü tekrar dört sayfaya düştü.¹⁹⁷ Almanya'da gazete kâğıdı daha Nisan 1916'da karneye bağlandı.

194 Welch, "Cinema and Society", s. 43.

195 Örneğin bkz. Becker, *Great War*, s. 71.

196 Gebele, *Die Probleme*, s. 27; T. Clarke, *My Northcliffe Diary*, s. 67.

197 Bellanger vd., *Histoire générale*, s. 408, 411.

Dolayısıyla baskılarda sayfa sayısını düşürmek gerekti. Başlıca Berlin gazeteleri 1916'da savaş öncesi büyüklüğünün yaklaşık yarısına indi.¹⁹⁸ Gazete kâğıdı her yerde pahalalandı: Fransa'da beş kattan fazla ve hatta ABD'de yüzde 75 oranında.¹⁹⁹ Mürekkebin ve diğer malzemelerin fiyatları da hızla yükseldi. Almanya'da savaş sırasında neredeyse dörde katlandı.²⁰⁰ Ancak gazeteler sayfa sayısı bakımından küçülürken, okur kaybını göze almaksızın, kapak fiyatını, gazete kâğıdı ve mürekkep maliyetini artırmak zordu. *The Times*'in Mart 1914'te 1 peni olan fiyatı Kasım 1916'da 1,5 peniye, Mart 1917'de 2 peniye çıktı ve sonunda Mart 1918'de 3 peniye ulaştı. Northcliffe de *Mail*'in fiyatını iki katına çıkarmaya mecbur kaldı. Buna bağlı olarak tiraj düştü. Avrupa genelinde durum böyleydi. İngiliz gazetelerinden çoğunun kapak fiyatı savaş sırasında ikiye katlandı.²⁰¹ Eylül 1917'de bütün Fransız gazetelerine bu yönde talimat verildi²⁰² ve Almanya'da 1918'e varıldığında gazetelerin yüzde 88'inde satış fiyatı iki misline çıkmıştı.²⁰³ Aynı şey tarafsız İsviçre'de de geçerliydi.²⁰⁴ Böylece yeni okurlar çeken "oturmuş" gazeteler bile finansal bakımdan sıkıntıya girdi. *Le Matin*'in kâr oranı 1914-15'te hızla düştü ve savaş öncesi düzeye ancak 1918'de döndü; enflasyon hesaba katılırsa, toparlanma aslında yanıltıcıydı.²⁰⁵

Bu ekonomik sorunlar, savaşan bir dizi ülkede savaşın niçin gazete sayısında önemli bir düşüşe sahne olduğunu açıklamayı sağlar. Bazı gazeteler düpedüz kapandı. Örneğin, Fransa'da *Gil Bias*, *l'Aurore*, *l'Autorité* ve the *Paris-Journal* 1914'te sahneden çekilen daha tanınmış isimler arasındaydı.²⁰⁶ Almanya'da savaş ilk yılında yaklaşık 300 gazete yayını durdurdu ve 1918'e kadar bunun on katını aşan sayıda gazete en azından üretimde bir aksama yaşadı. Bazı gazetelerin bir dönüşü başarmalarına karşın, gazete sayısındaki nihai net azalış 500'ün biraz üzerindeydi.²⁰⁷ Almanya'da 1914'te 4.221 olan toplam gazete sayısı, savaş sırasında 3.719'a indi; yaklaşık yüzde 12'lik bir azalış demekti bu.

Bekleneceği üzere, sıkıntıya düşenler çoğunlukla daha küçük gazetelerdi. Üstelik ayakta kalabilenlerin birçoğu, daha büyük gazete yayıncılarının savaş dönemi kârlarını imparatorluklarını genişletmede kullanmalarıyla ticari

198 Marquis, "Words as Weapons", s. 484. Ayrıca bkz. Stummvoll, *Tagespresse und Technik*, s. 48 vd.

199 Beilanger vd., *Histoire générale*, s. 450; Innis, *Press*, s. 8.

200 Koszyk, *Zwischen Kaissereich und Diktatur*, s. 33.

201 T. Clarke, *My Northcliffe Diary*, s. 112; Koss, *Gardiner*, s. 153.

202 Beilanger vd., *Histoire générale*, s. 412.

203 Koszyk, *Deutsche Presse*, s. 23.

204 Fluber, *Geschichte*, s. 36, 46 vd.

205 Beilanger vd., *Histoire générale*, s. 43.

206 Manevy, *La Presse*, s. 148; Beilanger vd., *Histoire générale*, s. 408.

207 Koszyk, *Deutsche Pressepolitik*, s. 250.

bağımsızlığını yitirdi; en bariz örnek August Scherl'in (aralarında *Berliner Lokal-Anzeiger* ve *Der Tag*'ın bulunduğu) grubunu 1916'da satın alan Krupp yöneticisi Alfred Hugenberg'in kurduğu imparatorluktu. Bir tahmine göre, *Maternpresse* [ana basın] 905 kadar gazeteye sahipti.²⁰⁸ Ne var ki daralmaya eşlik eden beklenmedik bir siyasal boyut vardı. Liberal partileri, SPD'yi ya da Merkez Parti'yi destekleyen Alman gazetelerinin oranı 1914-1917 arasında (yüzde 28,2'den yüzde 32,4'e) yükselirken, muhafazakâr gazetelerin oranı yüzde 22,6'dan yüzde 16,8'e düştü.²⁰⁹ Hugenberg'in grubu üç medya imparatorluğundan sadece biriydi; diğer ikisi siyasal bakımdan liberal çizgide kaldı: Rudolf Mosse (*Berliner Tageblatt*, *Berliner Morgenzeitung*) ve Leopold Ullstein (*Berliner Zeitung*, *Berliner Abendpost*, *Berliner Morgenpost* ve *Vossische Zeitung*) adlarıyla özdeşleşen iki grup. Savaşın gerçek anlamda yarar gören bir bütün olarak basından ziyade bu büyük iş çevreleriydi.

GERÇEK HİKÂYELER

Belirtilmesi gereken son bir nokta var. Fransız hiciv yazarı Alain'in söylediği gibi, çarpışılan ve konuşulan olmak üzere iki savaş söz konusuydu. Oysa önemli olan ilkiydi. Kraus *kusura bakmasın* ama savaş olmadan savaş propagandası, mezalim olmadan da mezalim hikâyeleri olamazdı. Antant basınının Belçika'da olup bitenleri aşırı abartmasına karşın, Alman ordusunun 1914'te orada *sahiden* "mezalim" uyguladığı tartışma götürmez. Alman askerlerinin günlüklerindeki verilere ve diğer güvenilir kaynaklara göre, ilerleyen bütün Alman orduları aralarında kadınların ve rahiplerin de bulunduğu sivilleri katletti. Çoğu 18-28 Ağustos 1914'teki on bir günlük dönemde olmak üzere toplam 5.500 kadar Belçikalı sivil Alman ordusunca kasten öldürüldü; Fransa'daki sayı en az 500 dolayındaydı.²¹⁰ Almanlar, sivilleri insan kalkan olarak da kullandı ve çok sayıda köyü yerle bir etti. Bir olayda on sekiz yaşında bir kız süngüler altında can verdi. İşgal altındaki Fransa'da çok sayıda tecavüze girişildi.²¹¹ Le Queux'un yazdıkları sonuçta hayal ürünü değildi.

Bu olaylarla gündeme gelen uluslararası hukuk sorunları Antant propagandasının ima ettiğinden hiç kuşkusuz daha çapraşıktı. Aslında 1899 Lahey Sözleşmesi ele geçirilen topraklarda sivillere nasıl davranılacağı konusunda çok kesin değildi; bir ülkenin yenilip işgal edilmesinden sonra direnişi sür-

208 Agy.

209 Koszyk, *Deutsche Presse*, s. 24; Prakke, Lerg ve Schmolke, *Handbuch*, s. 107. Özellikle bkz. H.-D. Fischer, *Handbuch*, s. 229.

210 J. Horne ve Kramer, "German 'Atrocities'", s. 1-33; J. Horne ve Kramer, "War between Soldiers and Enemy Civilians". Ancak toplu misillemeler yasaktı.

211 R. Harris, "Child of the Barbarian", s. 170-206.

dürenlere ölüm cezasını kesin biçimde kural dışı saymamaktaydı.²¹² Daha önce 1870'te Fransız ordusunun alt edilmesinden sonra saldırmaya devam eden gerillaların (*frank-tireurs*) verdirdiği zayıt Almanların hafızasında canlıydı. 1914'teki Alman istilasıyla ortaya çıkan kargaşada, yorgun ve eli tetikte acemi askerler Belçikalı sivillerin her türlü hasmane davranışını tehdit kaynağı olarak görmeye eğilimliydi; Belçika Sivil Muhafız Birliği yedeklerinin çok ilkel üniformalar (bir Brabant pelerini ve bir kolluk) giymekle yetinmeleri bunda özellikle etkiliydi. Nitekim Almanların kazayla açtığı ateşler bile hayali *gerillalara* bağlandı ve kimi zaman tamamen suçsuz Belçikalılara yönelik misillemelere yol açtı.²¹³

Yine de şu gerçek ortadadır: Almanların Belçika'daki davranışı, bizzat Almanlarca itiraf edildiği üzere, Rusların savaşın başında Doğu Prusya'da veya Galiçya'daki davranışından çok daha kötüydü. Avusturyalılar binlerce Sırp sivil katlederken, Galiçya'da Şubat 1915'e kadar Ruslar tarafından sadece yirmi iki Habsburg uyruğunun öldürüldüğünü belirtmekte yarar vardır.²¹⁴ Aynı şekilde, Mayıs 1915'te *Lusitania* batırıldığında, 80'i çocuk ve 128'i Amerikalı olmak üzere 1.198 yolcunun boğulduğu inkâr edilemez. Almanlar geminin Antant devletleri için cephane taşıdığını ve Britanya'nın da Almanya'ya abluka uygulamakla, denizlerde serbestliği ihlal etmekten suçlu olduğunu haklı olarak ileri sürdü; ama Kraliyet Donanması uyarıda bulunmaksızın hiçbir gemi batırmadı ve tarafsız ülkelerin yurttaşlarını kasten hiç öldürmedi.

Hitler Birinci Dünya Savaşı'ndaki Antant propagandasından alınacak dersin büyük çaplı yalanları tekrarlamak olduğunu sandı. Bu konuda yanılmaktaydı. Asıl ders en etkili propagandanın gerçeğe dayandığıydı. Antant devletleri açısından talihsiz olan nokta, tarafsızların ve savaşa katılmayanların nezdinde İttifak devletlerine ahlaki üstünlüğün gerçek anlamda üstün oldukları birkaç yönden biri olmasıydı. Başka bir üstün yön de çok daha zengin olmalarıydı. Ama sonraki bölümde göreceğimiz üzere, iş savaşı yürütmeye gelince, büyük ölçüde geri kaldılar – hiçbir düzeyde propagandanın telafi edemeyeceği katı bir gerçektir bu.

212 Gullace, "Sexual Violence", s. 73 i vd.

213 J. Horne ve Kramer, "German 'Atrocities'", s. 15-23.

214 J. Horne ve Kramer, "War between Soldiers and Enemy Civilians", s. 8 vd.

9 - Ekonomik Yeterlilik: Heba Edilen Avantaj

BÜYÜK DENGESİZLİK

Ekonomi tarihçisi açısından, Asquith kabinesindeki çoğunluğun liberal vicdanı çiğnediği ve müdahaleyi tercih ettiği andan itibaren Birinci Dünya Savaşı'nın neticesi kaçınılmaz gibi görünür. Çoğu kimsenin beklediğinden daha uzun süren ve hiç kimsenin tahmin edemeyeceği kadar pahalıya patlayan bir savaştan, Britanya'nın yanında yer aldığı koalisyonun üstün çıkması kesinmiş gibi düşünülebilir. Britanya olmadığında, Fransa'nın ve Rusya'nın birleşik milli geliri, Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'inkinden yaklaşık yüzde 15 oranında azdı. İşin içine Britanya girdiğinde, durum fazlasıyla tersine döndü: Üçlü Antant'ın birleşik milli geliri, İttifak devletlerinininkinden yüzde 60 oranında fazlaydı. İttifak devletleri 1913'te dünya imalat çıktısının yüzde 19'unu, Üçlü Antant ise yüzde 28'ini sağlamaktaydı. Kennedy'nin "sanayi potansiyeli" ölçüsü açısından, Üçlü Antant'ın avantaj oranı 1'e 1,5'ten pek uzak değildi.¹ İnsan gücü açısından avantaj görünüşte daha da büyüktü. İttifak devletlerinin (Türkiye ve Bulgaristan dahil) toplam nüfusu savaş başladığında aşağı yukarı 144 milyondur; Britanya İmparatorluğu, Fransa, Rusya, Belçika ve Sırbistan'ın toplam nüfusu ise yaklaşık 656 milyondur – 1'e 4,5'lik bir avantaj oranı demektir bu. İttifak devletleri safında 1914-1918 arasında takriben toplam 25 milyon asker çarpıştı; diğer taraf cepheye 32 milyondan fazla asker sürdü. İttifak devletlerinin yüksek nüfuslu Rusya'yı 1917'de devirmeyi başardığı doğrudur. Ama yeni müttefikler bu kaybı fazlasıyla telafi etti (bkz. Tablo 21).

Finansal açıdan da Britanya birikmiş denizaşırı sermayesinin devasa stoğu (Almanya'ya nazaran kabaca üç kat fazla) sayesinde farklılık yarattı (bkz. Tablo 4, Bölüm 2) –tabii bir de üstün mali sistemi sayesinde. Rusya'nın ve Fransa'nın toplam askeri bütçeleri 1913'te Almanya'da ve Avusturya-Macaristan'dakinden pek fazla değildi. Britanya'nın eklenmesi farkı yaklaşık 100 milyon sterline çıkardı.²

1 Kennedy, *Rise and Fall of the Great Powers*, s. 314, 333 vd. Krş. Bairoch, "Europe's Gross National Product", s. 281, 303.

2 J. M. Hobson, "Military-Extraction Gap", s. 464 vd.

Tablo 21 Demografik dengesizlik (bin)

	Toplam İttifak*	Toplam Antant, 1914'te†	Toplam İtilaf, 1918'de‡
Nüfus, yak. 1910-14	144.282	655.749	690.245
Seferber edilen toplam 1914-18	25.100	32.080	30.580

Notlar: *Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan; †Büyük Britanya, Britanya İmparatorluğu, Fransa, Rusya, Belçika, Sırbistan; ‡Büyük Britanya, Britanya İmparatorluğu, Fransa, Sırbistan, İtalya, Romanya, Yunanistan, Portekiz, ABD, Japonya.

Kaynak: Parker, *The Times Atlas of World History*, s. 248 vd.

Savaş sırasında bu uçurumu kapatacak hiçbir şey olmadı. Aksine, İttifak devletleri ekonomik daralmaya uğrarken, başlıca Antant ekonomileri büyüme sağladı. Tablo 22, savaşın dört büyük ülkenin safi ya da gayrisafi milli hasıllarına ilişkin enflasyon ayarlı tahminleri vermektedir. Eldeki endeks Almanya'nın safi milli hasılasının yaklaşık dörtte bir oranında daraldığını gösterir.³ Avusturya-Macaristan muhtemelen daha kötü durumdaydı. Britanya ve İtalya ise 1914-1917 arasında yüzde 10 mertebesinde reel büyüme sağladı. Devrimin getirdiği çöküşe kadar, Rusya daha da sağlam bir büyüme-ye ulaştı; 1916 itibarıyla toplam hasılası 1913'teki düzeyden beşte biri aşan oranda yüksekti.

Tablo 22 Dört muharip ülke için reel safi/gayrisafi milli hasıla tahminleri, 1913-1918 (1913 = 100)

	Almanya	Britanya	Rusya	İtalya
1913	100	100	100	100
1914	88	101	101	97
1915	79	109	114	104
1916	78	109	122	111
1917	76	109	77	113
1918	73	107	veri yok	107

Notlar: Almanya: safi milli hasıla; Britanya ve İtalya: gayrisafi milli hasıla; Rusya: milli gelir.

Kaynaklar: Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 409-16; Stone, *Eastern Front*, s. 209; Witt, "Finanzpolitik", s. 424. Liyaşenko (*National Economy*, s. 697) Rusya için daha düşük rakamlar verir.

Ticaretin aksaması ve üretim faktörlerinin yıkım uğraşına kaydırılması, kaçınılmaz olarak her iki tarafta sanayi için sorunlar yarattı. Ne var ki sanayi üretiminde düşüş sorunu Almanya'da özellikle ağırdı (Tablo 23). Britanya için endeks 1914-1917 arasında yüzde 10 mertebesinde bir düşüş gösterir; Almanya için oran yüzde 25'tir.⁴ Rusya ise (Çarlık yönetiminin ekonomik

3 Witt, "Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg", s. 425.

4 Wagenführ, "Die Industriegewirtschaft", s. 23.

çoküşe mahkûm olduğu görüşünün aksine) 1914-1916 arasında sanayi üretimi yüzde 17 oranında artırmayı başardı.

Almanya'nın öteden beri ithal ettiği demir dışı metaller haricindeki bütün başlıca sanayilerinin üretimi 1913-1918 arasında düştü; düşüş oranı kömürde yüzde 17, çelikte yüzde 14'tü. Buna karşılık, Britanya'da çelik üretimi dörtte bir oranında artarken, kömür üretimi yüzde 20'nin biraz üzerinde düşüş gösterdi. Dahası, Rusya 1916 itibariyle kömür üretiminde yüzde 16'lık, ayrıca (İttifak devletlerinin kronik sıkıntısını çektiği bir kalem olan) petrol üretiminde yüzde 7'lik ve çelik üretiminde daha küçük oranda bir artış sağladı. Alman elektrik üretimi 1913-1918 arasında yüzde 62'ye varan oranda arttı; ama gerek Britanya gerekse İtalya üretimlerini ikiye katlarken, Fransa bile yüzde 50'lik bir artışa ulaşmayı başardı.⁵

Tablo 23 Dört muharip ülkede sanayi üretimi endeksleri (1914 = 100)

	Almanya	Britanya	Rusya	İtalya
1914	100	100	100	100
1915	81	102	115	131
1916	77	97	117	131
1917	75	90	83	117
1918	69	87	veri yok	113

Kaynaklar: Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 181 vd; Wagenführ, "Industriewirtschaft" s. 23; Stone, *Eastern Front*, s. 210; yine Liyaşçenko (*National Economy*, s. 697) Rusya için daha düşük rakamlar verir.

İttifak devletlerinin düşmanlarına indirdikleri ekonomik darbelerin hiçbirisi vahim sonuç doğurmadı. Fransa'nın kömür kapasitesinin yarıdan fazlasını, çelik kapasitesinin de üçte ikisini kaybettiği doğrudur; bu durum ilgili tesislerin feci biçimde kötü savunulan kuzey bölgesinde bulunmasının sonucuydu.⁶ Yine de 1917 itibariyle kömür üretimi, savaş öncesi düzeyin yüzde 71'ine, çelik üretimi de yüzde 42'sine döndü. İşgal edilen Belçika umulmuş olabileceği kadar zengin bir kömür kaynağı değildi: Belçika'nın toplam kömür üretimi savaş sırasında yüzde 40 düştü ve çelik üretimi aşağı yukarı durdu. Romanya da hayal kırıklığı yarattı: İstila edildiği 1916'dan Temmuz 1918'e kadar ancak 1,8 milyon ton (yani yıllık Alman hasadının yüzde 6'sı) kadar gıda ve hayvan yemi sağladı; bunun basit sebebi ise işgal altında buğday üretiminin savaş öncesi düzeyin dörtte birine inmesiydi.⁷ Rusya'nın 1917'de devrim çalkantı-

5 Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 186 vd, 199 vd, 225 vd, 290 vd; Hardach, *First World War*, s. 91.

6 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 47; Kemp, *French Economy*, s. 31n.

7 Burchardt, "Impact of the War Economy", s. 45.

sına düşüşü, 1914'ten beri sağlanmış büyük çaplı üretim atılımlarını hiç kuşkusuz tersine çevirdi; ama ABD'nin savaşa girişi bu kaybı fazlasıyla kapattı. Amerikan destekli İtilaf devletlerinin "sanayi potansiyeli" açısından avantaj oranı artık 1'e 2,6'ydı.⁸ ABD'de çelik üretimi 1913-1917 arasında yüzde 235 gibi şaşırtıcı bir oranda arttı.⁹ Almanlar kısıtsız savaş kumarını oynamakla, ABD'yi savaşın içine çekmişti. Ama İtilaf devletleri batık ticaret gemilerinin yerini doldurduğu hızla denizaltı yapmayı başaramadılar. Alman tersanelerinin çıktısı, 1917 itibariyle savaş öncesi düzeyin yaklaşık beşte birine inerken, Britanya İmparatorluğu açısından bu oran yüzde 70'ti. Amerika'da gemi yapımı 1914-1917 arasında dört kat arttı; savaşın son yılına varıldığında artış on dört kat gibi afallatıcı bir düzeye çıktı.¹⁰

Alman tarımı belli temel tüketim mallarının üretimini artırma açısından paradoksal bir başarı yakaladı. Tütün üretimi yükseldi ve şarap üretimi en az yüzde 170 arttı; şeker üretimi ise pik demir üretimine nazaran daha az düşüş gösterdi.¹¹ Almanlar hayati olan ekmeği sağlamada maalesef çok daha az başarılıydı. Toplam tahıl üretimi, 1914-1917 arasında neredeyse yarı yarıya azaldı. (Tablo 24'te buğdaya ilişkin rakamlar krizi gerçekte olduğundan biraz hafif gösterir; yulaf üretiminde yüzde 62 oranında düşüş vardı.)¹² Bütün önemli tarım ürünlerinin hektar başına verimindeki gerileme esas olarak İngiliz ablukasıyla gübre ithalatının durması yüzündendi; Reich İçişleri Bakanlığı bunun önemini savaştan önce tam anlamıyla küçümsemişti. Potas ve Haber-Bosch işlemiyle elde edilen nitrat kullanımındaki artış, açığı kapatmadı.¹³ Bira üretimi savaşın bütün Avrupa ülkelerinde azaldı; ama İttifak devletlerindeki azalma daha keskindi: Oran Almanya açısından üçte ikiye varırken, Britanya açısından yarının biraz üzerindeydi.¹⁴ Almanya'daki domuz ve kümes hayvanı sayısında da sert gerilemeler vardı; büyükbaş hayvan sayısı, ayrıca kesim sırasındaki ortalama ağırlık ve süt verimi bakımından gerileme daha küçük olmakla birlikte önemli düzeydeydi.¹⁵ Hiç kuşkusuz, o dönem çoğu ülkede iklime bağlı sebeplerden dolayı kötü yıllardı. Avusturya ve Fransa daha kötü durumdaydı; ABD'nin buğday üretimi bile yüzde 28'lik

8 Kennedy, *Rise and Fall of the Great Powers*, s. 350.

9 Glaser, "American War Effort", s. 22.

10 Wagenführ, "Die Industriegewirtschaft", s. 23; Hardach, *First World War*, s. 45.

11 Hesaplamalarda yararlanılan kaynaklar Hoffman, Grumbach ve Hesse, *Wachstum*, s. 358 vd, 383 vd, 390-93; Wagenführ, "Die Industriegewirtschaft", s. 23 vd; Feldman, *Iron and Steel*, s. 474 vd; Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 141 vd. Şarap üretiminde (Macaristan ve Bulgaristan'da da sağlanan) artış ithal ikamesinin sonucuydu. İtalyan ve Fransız üretimi biraz geriledi.

12 Burchard, "Impact of the War Economy", s. 42, 47. Krş. Bertold, "Die Entwicklung".

13 J. Lee, "Administrators and Agriculture", s. 232 vd.

14 Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 285 vd.

15 J. Lee, "Administrators and Agriculture", s. 235.

bir gerileme içindeydi. Buna karşılık, Macaristan ve Britanya buğday üretimini artırmayı başarırken, Rusya ve İtalya sadece sınırlı gerilemelerle karşılaştı.

Tablo 24 Buğday üretimi, 1914-1917 [bin ton]

	Avusturya	Macaristan	Almanya	Bulgaristan	Britanya	Fransa	Rusya	İtalya
1914	1.376	2.864	4.343	632	1.772	7.690	68.864	4.493
1917	163	3.354	2.484	791	1.784	3.660	60.800	3.709
Yüzdelik değişim	-88,2	17,1	-42,8	25,2	0,7	-52,4	-11,7	-17,4

Kaynak: Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 108-15; Stone, *Eastern Front*, s. 195.

Ticaret, tarafsız ülkelerden hasımları kadar mal ithal edemeyen İttifak devletlerinin zorluklarını daha da uzun süreye yaydı. İngiliz donanmasının Alman denizyolu ticaretini aksatan tedbirleri hiç kuşkusuz ağırdı. Alman deniz taşımacılığı dergisi *Hansa*, daha 1 Ağustos'ta Britanya'nın savaşa girmesi halinde, "ekonomik hayatın tarihte emsali görülmemiş bir çöküşe uğrayacağı"ni öngörmüştü.¹⁶ Bu tahmin fazlasıyla doğru çıktı. Alman donanmasındaki yüzey gemilerinin Kuzey Denizi üzerinde denetim çekişmesinde yetersiz kalışı, savaşın çıkmasıyla birlikte demirleme limanlarındaki Alman deniz taşımacılığının uzun süre fiilen Baltık'la sınırlandırılmasını ve Kuzey Denizi'ne ancak ara sıra çıkılmasını beraberinde getirdi.¹⁷ Ortaya çıkan sonuç, 1915'te Alman ithalatının savaş öncesi düzeyin yaklaşık yüzde 55'ine inmesiydi. Armatör Albert Ballin gibi eski İngiliz dostlarının "sırf bizi dünya pazarından dışlama gayesiyle" İngilizlerce benimsenen "iğrenç" ve "rezilce esnaf yöntemleri"ne sayıp sayıştırmasına pek şaşmamak gerekir.¹⁸

Bununla birlikte, deniz ablukasının İngiliz donanma stratejisi yanlılarınca varsayıldığı kadar öldürücü bir silah olmadığı ortaya çıktı. Tarafsız ülkelere daha sonra Almanya'nın yolunu tutabilecek mal akışını durdurmak için ilk başta hiçbir girişimde bulunulmadı. Nitekim savaşın ilk dokuz ayında kuzeyli tarafsız ülkelere İngiliz ihracatı ve ikinci elden ihracat, toplam ihracatın yüzde 10'undan yüzde 24'üne fırladı.¹⁹ Bu malların büyük bir kısmı Almanya'ya geçti. Antant devletlerinin aksi halde düşman safına geçebilecek tarafsız ülkelerden önleyici malzeme alımı yönünde bir sistemi oturtmaları zaman aldı.²⁰ Dahası, İttifak devletlerinin tarafsız komşularına Amerikan ihracatında önemli bir gerileme (1915/16'da 267 milyon dolardan 1917/18'de

16 *Hansard*, 1 Ağustos 1914.

17 Offer, *First World War*, s. 300-309; Hardach, *First World War*, s. 11-19. Krş. Vincent, *Politics of Hunger*.

18 Tirpitz, *Deutsche Ohnmachtspolitik*, s. 68.

19 Hardach, *First World War*, s. 19.

20 M. Farrar, "Preclusive Purchases", s. 117-33.

62 milyon dolara) ancak ABD'nin savaşa girmesiyle sağlanabildi.²¹ Özellikle İngiliz hükümetinin İttifak devletleriyle ticaret yaptığından kuşku duyulan Amerikan firmalarına ilişkin kara listeyi yayımladığı Temmuz 1916'da, tarafsız gemilere yönelik tacizin İngiliz-Amerikan ilişkilerine ne kadar zarar verdiğini de unutmamak gerekir. (İşin daha da kötüsü, İngiliz donanmasının Amerikan ticaretini aksatması Dublin'deki Paskalya Ayaklanması'nın bastırılmasıyla çakıştı).²² Buna karşılık, Alman denizaltıları İngiliz gıda ithalatını 1913 düzeyine kıyasla 1917'de yüzde 75'e, 1918'de de yüzde 65'e indirmeyi başardı.²³ Ama bu yeterli değildi: Konvoy sisteminin devreye girişi, denizaltıların başarı oranını hızla düşürdü; Amerikan tersaneleri Almanlarca batırılan gemilerin yerini daha hızlı bir tempoyla doldurdu; artan iç üretim ve karne sistemine geçiş Britanya'da gıda sıkıntısı sorununu hafifletmeye epeyce katkıda bulundu. Ancak Liddell Hart'ın görüşünün aksine, deniz gücü savaşın sonucunu belirlemedi.²⁴

Almanya, savaş öncesi ithalatının yaklaşık yarısı (yüzde 48) savaşa tuttuğu ülkelerden gelmesine karşın, alternatif ithalat mahreçleri bulmayı başararak, İskandinav ve kıta komşularıyla 15 milyar mark, yani savaş dönemindeki toplam ithalatının yaklaşık yüzde 46'sına denk tutarda bir toplam ticaret açığı verdi.²⁵ Gelgelelim, Rusya, Fransa ve İtalya'ya ilişkin rakamların hepsi bu düzeyden oldukça yüksekti (bkz. Tablo 25). Daha da açıklayıcı husus, savaş sırasında ortalama Alman ticaret açığının safi milli hasılanın yaklaşık yüzde 5,6'sına denk olmasıydı; İngiliz ticaret açığı açısından oran bunun iki misliydi (yüzde 11,3). Almanya'nın geride kalışı haliyle kısmen İngiliz deniz ablukasının sonucuydu; ama Almanya'nın büyük ticaret açığını finanse edecek görünmez kazançlardan, denizaşırı varlık ve yurtdışı kredi rezervlerinden yoksun olması gibi (belki daha önemli) bir etken de söz konusuydu. Savaş sırasında Britanya "görünmez" kalemlerden (ağırlıklı olarak deniz taşımacılığı) 2,4 milyar sterlin kazandı, toplam 236 sterlin milyon tutarında dış yatırım sattı ve yabancı ülkelere 1.285 milyon sterlin borç aldı. Almanya'nın boy ölçüşebilecek durumda olmamasında, ablukaya nazaran birçok bakımdan daha başarılı olan düşman tedbirlerinin küçümsenmeyecek payı vardı. Almanların, 1914'te büyük bir bölümü düşman safına geçecek olan ekonomilerde 980 milyon sterlin ile 1.370 milyon sterlin değere sahip dış yatırımları vardı. Yabancı Düşmanlar (Tasfiye) Kararnameleri'nden ilkinin çıkarıldığı Ekim 1914'ten itibaren, İngiliz, Fransız, Rus ve daha sonra Ame-

21 Hardach, *First World War*, s. 30.

22 Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 41, 80.

23 Hardach, *First World War*, s. 124.

24 Liddell Hart, *British Way*, s. 29. Krş. Ferguson, "Food and the First World War", s. 188-95.

25 Hardach, *First World War*, s. 33.

rikan yasal düzenlemelerinin bir sonucu olarak, bunun en az yüzde 60'ına el konuldu.²⁶ İngiliz topraklarında şubeleri bulunan Alman ticaret firmaları kestirme bir yargı kararıyla kamulaştırıldı. Deniz taşımacılığı özellikle ağır darbe yedi. Batırma ya da müsadere yüzünden, Alman armatörler toplam 2,3 milyon brüt tonajlı 639 gemi kaybetti; savaş öncesindeki toplam ticaret filosunun yüzde 44'ü gibi şaşırtıcı bir orandı bu.²⁷ Sonuçta Almanya'nın sözü edilmeye değer görünmez kazançları yoktu ve elindeki yabancı menkul kıymetleri satarak 147 milyon sterlin kadar paraya çevirmekle iyi etmişti. Hükümet ilk başta buna gerek olmadığı düşüncesiyle, daha sonra ise imkân bulamadığı için yurtdışından borçlanma yoluna da başvurmamıştı. Dolayısıyla Almanya ödemeler dengesi açığını finanse etmek için, 48 milyon sterlin (Britanya'nın iki misli) altın külçe satmaya ve yabancılardan kısa vadeli özel krediler almaya mecbur kaldı.²⁸

Tablo 25 Savaş döneminde ithalatın yüzdesi olarak ortalama yıllık ticaret açıkları

Britanya	41,5
Fransa	63,0
İtalya (1915'ten sonra)	66,6
Rusya (1917'ye kadar)	58,3
Almanya	45,8
Avusturya-Macaristan (1916'ya kadar)	55,7

Kaynak: Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 82 vd.

KAPLUMBAĞALAR VE TAVŞANLAR

Antant devletlerinin savaş boyunca sahip olduğu muazzam avantaj ışığında bakılınca, tarihçilerin Alman savaş ekonomisinin kusurlu örgütlenişi üzerinde çok uzun süre durmuş olmaları oldukça gizemlidir. Ekonomik kaynaklardaki farklılık İttifak devletlerinin savaşı kazanamamasında yeterli bir açıklama gibi görünse de tarihçiler (tıpkı Hitler gibi) Alman hükümetini elindeki kaynakları yanlış dağıtmakla suçlama gereği duymuşlardır.

Genel görüş birliği, Almanların hasımlarına nazaran ekonomik seferberliği daha fazla yüzüne gözüne bulaştırdığıdır. Bu tuhaftır çünkü Alman

26 Çeşitli tahminler için bkz. Keynes, *Economic Consequences*, s. 161, 165 (savaş öncesi Almanya'yla ilgili tahminler); *Economist*, "Reparations Supplement", 31 Mayıs 1924, s. 6 (McKenna Komitesi'nin tahminleri); Hoffmann, Grumbach ve Hesse, *Wachstum*, s. 262; Kindleberger, *Financial History*, s. 225.

27 Bundesarchiv [eskiden Potsdam], Reichswirtschaftsministerium, 764/ 268-301, "Verluste der deutschen Handelsflotte".

28 Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 82 vd. Alman ödemeler dengesine ilişkin ayrıntılar için bkz. Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 83-93; İngiliz ödemeler dengesine ilişkin ayrıntılar için bkz. E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 341.

işadamları ve politikacılar İngiliz muadillerine kıyasla, ekonomik hayata büyük ölçekli devlet müdahalesini kabul etmeye ideolojik bakımdan daha yatkındılar. Nitekim o dönemdeki ve daha sonraki bazı tarihçilerin Alman savaş ekonomisini yeni bir ekonomi türü olarak sunmaya çalıştıklarını görürüz: “Planlı ekonomi”, “devlet sosyalizmi”, “ortak ekonomi”, “devlet teke- li kapitalizmi”, “örgütlü kapitalizm” – bütün bu kavramları Birinci Dünya Savaşı’ndaki Almanya’ya borçluyuz.²⁹ Oysa gerçeklik bu faturayı kesmede yetersiz kalır. Aslına bakılırsa, Alman savaş ekonomisi tipik ifadesini Hindenburg Planı’nın kaba ve başarısız *güdümcü anlayışında* bulan bürokratik beceriksizlik ve askeri liderlerin gerçekçilikten yoksunluğu yüzünden sarıldı.³⁰

İngiliz tarihçiler tamamlayıcı bir görüşü yayma eğilimindedir. Evet, İngilizler savaşa (W. H. Smith firmasından H. E. Morgan’ın ortaya attığı ve Harrods mağazalarının bir reklam sloganına dönüştürdüğü) “olağan iş” ibaresinde somutlaşan neşeli bir naiflikle başladı – *laissez-faire* dogmasından ziyade Britanya’nın eski tarz bir deniz savaşı yürüteceği varsayımından kaynaklanan bir tutum. Fiyatlar denetim altına alınmayacaktı, aynı şekilde ihracat ve deniz taşımacılığı da.³¹ Ama 1915 şokları İngilizleri uyandırdı. Kahraman Lloyd George figürünün öncülüğünde ve onun eseri olan Mühimmat Bakanlığı’nın organizasyonu, İngilizler topyekûn savaşın gereklerine müthiş uyum sağladılar; tek gerçek günahları, aldıkları dersleri savaş biter bitmez çarçabuk unutmalarıydı.³² Böylece şu sevindirici paradoksal sonuç ortaya çıktı: Amatör Britanya profesyonel Almanya karşısında el yordamıyla ilerleyerek, beceriksizliklere düşerek ve tökezleyerek doğaçlama bir zafere ulaştı.³³ Bu aslında *Glasgow Herald*’ın Haziran 1916’da oldukça kendini beğenmiş tavırla duruma bakışıydı:

Almanya’da geçerli olan ve aşırı zorlandığında bozulmaya eğilimli olan türden kuralara ve düzenlemelere dayalı bir dökme demir sistemi altında yaşamaya hiç gele- meyiz. [...] Çok sıklıkla “düşe kalka iş yaptığımız” doğrudur ama bunu bizim gibi başarıyla yapabilen ve sonunda üstün gelen başka bir ulus var mıdır?³⁴

29 Zunkel, *Industrie*; Ehlert, *Die wirtschaftliche Zentralbehörde*; Feldman, “Der deutsche organisierte Kapitalismus”, s. 150-71.

30 Feldman’ın *Army, Industry and Labour* kitabı hâlâ bu konudaki klasik eserdir. Yankılar için örneğin bkz. W. Fischer, “Die deutsche Wirtschaft”; Bessel, “Mobilising German Society”.

31 D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 6-27; Marwick, *Deluge*, s. 79.

32 Adams, *Arms and the Wizard*; Wrigley, “Ministry of Munitions”, s. 32-56; Beveridge, *Power and Influence*, s. 117. Krş. Dewey, “New Warfare”; Chickering, “World War”.

33 Hurwitz, *State Intervention*, s. 62. Krş. McNeill, *Pursuit of Power*, s. 327.

34 Reid, “Dilution”, s. 61.

Ticaret Bakanlığı üzerinden örgütsel verimliliği gecikmeli olarak benimseten Etienne Clementel'i Lloyd George figürü gibi ele alan bir yaklaşımla, Fransız ekonomi politikası bile bu şekilde sunulabilir.³⁵ Jay Winter'a göre, Britanya ve Fransa "nispeten başarılı" olan "benzersiz ve plansız bir devlet kapitalizmi denemesi"ne girişti:

Britanya'da savaş dönemi devleti, asla bir "iş dünyası" devleti değildi. Yani savaş malzemesi üretimi, ulusal çıkarları işverenlerin çıkarlarından üstün tutan bir çerçevede güvence altına alındı. [...] İngiliz halkının ekseriyeti açısından, [...] savaş dönemi devleti en önemli hususta yani gerek üniformalılara, gerekse sivil halka mal dağıtımında başarıya ulaştı.

Almanya ise "korporatist" bir sistemi benimsedi:

Ekonominin yönetimi büyük firmalar ve ordu aracılığıyla iş gören dolaşık bir bürokrasiye bırakıldı. Ortaya çıkan sonuç kargaşaydı. Büyük firmalar yarar sağlarken, [...] kârlar hızla yükselirken, işgücü sıkıntısının kronik düzeyde kalması [...] savaş dönemindeki enflasyon sarmalının gittikçe ivme kazanmasını, reel ücretlerinin hızla gerilemesini ve bizzat rejimi sarsan bir geçim krizinin ortaya çıkmasını getirdi. Alman savaş ekonomisi [...] eylem halinde bir "asker-sanayi işbirliği"nin ilk ve en az başarılı örneklerinden biriydi. Almanya'nın ekonomik güçlüklerine "korporatist" çözüm [getirmek], hiç de çözüm değildi. [...] Alman yöneticileri savaş ekonomisi üzerinde etkili siyasal bir denetimi asla kuramadılar. [...] Dolayısıyla kıt kaynaklar için çekişen kesimlerin taleplerini dengeleme umudu taşıyacak durumda değillerdi. Sonuçta [...] büyük çaplı bir dalaşa varıldı. Esasen Alman devleti işçi-işveren savaşının baskısı altında dağıldı. [...] Hattın öbür tarafında durum farklıydı. Bu da [...] savaşın sonucunu belirleyen tarihsel gelişmeyi [...] oturtmak için uygun bağlamdır...³⁶

Winter başka bir yerde, "Alman işçileri 1917-18'de İngiliz işçilerinin reel gelirlerine sahip olsalardı ve aileleri [İngiliz ailelerindeki] beslenme düzeyini sürdürebilselerdi, savaşın neticesi pekâlâ tersi olabilirdi" görüşünü ortaya atacak kadar ileri gider.³⁷ Berlin'e ilişkin ayrıntılı bir incelemeden hareketle, Almanya'da bir "yurttaşlık" eksikliği bulunduğunu ileri sürer.

[Oysa] Paris'te ve Londra'da yurttaşlık hakları gerekli malların ve hizmetlerin dağıtımında sivil ve askeri talepler arasında bir dengeyi zorunlu kılarak, toplulukların savaşa katkısının sürmesini sağladı. [...] Berlin'de [...] ordu başta gelmekteydi ve tamamen ona hizmet etmek üzere yaratılmış ekonomi ülke içindeki nazik ekonomik dengeyi bozdu.

35 Kemp, *French Economy*, s. 28-57; Godfrey, *Capitalism at War*, s. 64, 104 vd, 289-96.

36 J. Winter, "Public Health", s. 170 vd.

37 J. Winter, *Great War*, s. 279 vd, 305.

Kısacası, İtilaf sistemi “daha hakkaniyetli ve verimli”ydi.³⁸

Yakın benzerlik taşıdığı kaplumbağa ve tavşan masalı gibi, bu da bir masaldan ibarettir. Zira Antant devletleri çok daha geniş kaynaklara sahip olmalarının yanı sıra, İttifak devletlerine nazaran sahiden daha verimli olsalardı, üzerine yazılacak bir 1914-18 savaşı olmazdı: Almanya için de sıkıntıların en kötü düzeye vardığı 1916-17 kışında savaş bitmiş olurdu. Savaş ekonomilerine ilişkin literatür, karşılaştırmalı perspektife yeterince sahip olmadan ulusal tarih yazmanın tehlikelerini kusursuzca yansıtır. Bu perspektif devreye girdiğinde, “kusurlu organizasyon” hipotezinin Almanya’nın yenilgisi sırasında ve sonrasında aşırı sağın ve Alman askeri liderliğinin yaydığı arkadan hançerleme teorisinin (*Dolchstosslegende*) muhter bir versiyonunun ötesine geçmediği açıkça görülür. Sırf sorumluluğu “Kasım canileri” (sosyalistler ve Yahudiler) yerine Almanya’nın savaş dönemi yöneticilerine yıkmak, savaşın sivil cephede kaybedildiği görüşünü doğrulamaz. Aksine, uğraşlarında dayanmak zorunda oldukları sınırlı kaynaklar göz önünde tutulunca, Almanların ekonomilerini savaş için seferber etmede Batı Avrupa devletlerine kıyasla önemli ölçüde başarılı olduklarını düşünmek için sağlam sebep vardır.

Alman seferberliğine ilişkin olumsuz görüşün kaynağı kısmen, o dönemde hüsrana uğrayan beklentilerdir. Savaş öncesindeki varsayım Alman askeri makamlarının verimlilik timsali olduğuydu. Albert Ballin, Ağustos 1914’te “genelkurmayın muhteşem disiplininden ve becerisinden belirli bir haz” alabilecek durumdaydı.³⁹ Diğer resmi daireleri yakından tanıyınca, hayalleri neredeyse anında yıkılıp gitti. Ballin ve Max Warburg, 6 Ağustos’ta İçişleri Bakanlığı, Hazine Dairesi, Dışişleri Bakanlığı ve Reichsbank yetkilileriyle gıda ithalatı sorununu görüşmek üzere Berlin’e götürüldüler. Toplantıdaki karışıklığın (casus arayan silahlı siviller tarafından defalarca durduruldukları) yolculuktaki kargaşadan aşağı kalır yanı yoktu; Almanya’nın Amerikan ticaret filosundan bir şekilde yararlanabileceğini belirten Dışişleri Bakanlığı temsilcisinin hatalı varsayımı yüzünden toplantı bir işe yaramadı.⁴⁰ Savaşın ilerlemesiyle birlikte, Ballin deniz taşımacılığı şirketinin İtilaf müdahaleleri yüzünden uğradığı muazzam zararları ekonomik bakımdan bir ölçüde telafi etmek için uğraşırken, eskisinden daha çok umutsuzluğa kapıldı. Hükümetin tarafsız limanlarda mahsur kalmış gemilerini satmasını yasaklaması üzerine yoğun bir hayal kırıklığına uğradı. Şubat 1918’de Ulusal Liberal Parti’nin Reichstag milletvekillerine hitap ederken, “ulusal ekonomiyi ve uluslara-

38 J. Winter, *Capital Cities*, s. 10 vd. Ayrıca bkz. Offer, *First World War*, çeşitli yerlerde.

39 L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 212 vd.

40 Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 34 vd.

rası ticareti geçit töreninden yönetmeye dönük tehlikeli anlayışı” kınadı ve “Berlin’in planlı ekonomisinden özgür olmayı” istedi.⁴¹

Ballin elbette Hamburglu bir serbest tacirdi. Elektrik mühendisliği devi AEG’nin başındaki Walther Rathenau ise savaşın Alman ekonomisini serbest piyasa sisteminden korporatist yapılara ve planlamaya dayalı sözde sosyalist sisteme dönüştürmeyi gerektirdiği inancını ilk benimseyenlerden biriydi. Daha 14 Ağustos 1914’te bir Savaş Hammadde Dairesi’nin kurulmasını önerdiği tezkeresinde, bireycilikten ve “Ağustos 1914’ten önce dünyanın taptığı” diğer ekonomi “tanrı”larından vazgeçtiğini belirtti.⁴² Daha sonra *İleride Olacak Şeyler* [Things to Come, 1917] kitabında, bir Alman “ortak ekonomi”sine (*Gemeinwirtschaft*) ilişkin ütopyacı hayalini ana hatlarıyla özetledi. Ancak 1915’te Kovno’da Hindenburg’la tanışınca feci hayal kırıklığına uğradı:

Hindenburg iriyarı ve oldukça yağ bağlamış, elleri nadir görülecek kadar tombul ve yumuşak, başının üst yarısı portrelerdeki görüntüsünü andırıyor, [...] [ama] burnu çok cılız ve basık, gözleri pörtlek ve donuk. [...] Sohbet samimi ve dostça bir havada geçmekle birlikte kısır kaldı. Açıklamaları pek canlı değildi ve sohbetin sonuna doğru ona halk arasında Luther ve Blücher döneminden beri Almanya’da hiç görülmemiş düzeydeki büyük görüş birliğinden söz ettiğimde, gösterişsiz ve dostça tarzıyla, böyle bir coşkuyu hak etmediğini, aksine bunun ülkede haset ve garaz uyandırabileceğinden herhalde korkması gerektiğini belirtti. Bu evhamına oldukça şaşırdım ve dikkatini başka şeylere çevirmeye çalıştım; [ama] tekrar bu konuya döndü.⁴³

Diğer birçok işadama gibi, Rathenau hayranlığını Hindenburg’un yardımcısı Ludendorff’a yöneltti, ama onun da kalın kafalı olduğunu gördü. Temmuz 1917’de Rathenau tamamen ekonomik bir bakış açısıyla Ludendorff’u Almanya’nın iç siyasal reforma ve bir an önce müzakereye dayalı bir barışa gerek duyduğuna ikna etmeye çalıştı. Ülkedeki “iktidar düzeni”nin “inanılmaz ölçüde karışık” olmasından yakındı:

Müsteşarlar hiçbir şey yapamıyor, çünkü başlarında Şansölye var. Şansölye de [askeri] karargâhtan teyit almadığında hiçbir şey yapamıyor. Karargâhta Ludendorff’un karşısına Hindenburg engeli çıkıyor. Hindenburg ise Kayzer omzuna hafifçe vurur vurmaz boyun eğiyor. Kayzer ülkeyi anayasaya göre yönetmesi gerektiği kanısını taşıyor ve böylece kısır döngü tamamlanıyor.

Ren-Ruhr bölgesindeki Alman sanayisini korumaya yönelik ilhaklar sürdürülmeye değmezdi: “Savaş iki yıl daha devam ederse, Aachen sanayi-

41 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 146.

42 Pogge von Strandmann, *Walther Rathenau*, s. 189.

43 Agy., s. 200.

mizi dert edinmemize gerek kalmayacak çünkü o zaman orada hâlâ bir sanayi olup olmadığını bilemeyeceğiz.” Ama Ludendorff bunu düpedüz anlamadı.⁴⁴

Ballin ve Rathenau yalnız değildi. Alman işadamları, özellikle de Berlin merkezli olmayanlar savaşın yürütülüş tarzından sürekli yakınıyorlardı. Hamburg Ticaret Odası başkanı “bütün ticari işlerin [...] savaş şirketlerinin elinde toplanmasını, [...] ordu ihalelerinin neredeyse münhasıran Berlin sanayisine verilmesini [...] [ve] ticareti köstekleyici sayısız Bundestag kararnamelelerini” aynı şekilde topa tuttu.⁴⁵ Ağır sanayi cephesinde bile savaşın son yılına girilirken, başta Hugo Stinnes olmak üzere eleştirel sesler vardı.⁴⁶ Alman çiftçiler hükümetin gıda dağıtımını yönetme tarzından sızlanmayı hiç bırakmadı.⁴⁷

Ne var ki tarihçiler (savaş öncesinde Alman militarizmine yönelik sert eleştirileri ele alışı oldukça benzer biçimde) bu şikâyetleri aşırı düz yaklaşımla ele almışlardır. Diğer savaş ekonomilerinin tecrübesi göz önünde tutulduğunda, hepsinin çok benzer sorunları yaşadığı ve Almanların dayanmak zorunda kaldıkları daha dar kaynak temeli nedeniyle, asıl dikkate değer şeyin verimsizlik değil, tam tersi olduğu açıkça görülür. Aslına bakılırsa, ekonomiyi seferber etme açısından verimsiz, üstelik müsrif olan Antant devletleriydi. Almanya’da elbette bürokratik karışıklık vardı; ama asıl nokta bunun Britanya, Fransa ve Rusya’da daha fazla olmasıydı. Almanya’nın savaştan yenik çıkması, bu gerçeği örtbas etmiştir. Oysa düzgün bir mukayese Almanya’nın görece organizasyon verimsizliği yüzünden savaşı kaybettiği savını yıkar.

TEDARİK SİSTEMİ VE HAMMADDELER

Her ülkede silahlı kuvvetlerin büyük çapta artan ihtiyaçlarının özel şirketlerle sözleşmeler yaparak ve kârı gözeten bir yaklaşımla çalışarak karşılanması gerektiği yolundaki temel varsayımın sorgulanışı zaman aldı. Reich içindeki ayrı devletlerin çatışan çıkarlarını dengelemek üzere, Savaş Bakanlığı’nın ihaleleri resmi bir kayıt temelinde (yani devletlerin nüfusuyla orantılı olarak) dağıtma yoluna başvurması, Almanya’nın savaş dönemindeki tedarik sistemini sıkıntıya düşüren sorunların tipik örneğiydi – bunun saçma bir sistem olduğu apaçıktı.⁴⁸ Ama İngiliz ve Fransız sistemleri daha

44 Feldman, “War Aims”, s. 22 vd.

45 Agy., s. 145.

46 Feldman, *Iron and Steel*, s. 80.

47 Moeller, “Dimensions of Social Conflict”, s. 142-68.

48 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 105.

berbattı. İşadamı George Booth savaşın birinci evresinde Savaş Bakanlığı'nın tedarik sistemini düzenleyişindeki karmaşık tarza ve Asquith'in yardımında bulunmayı öneren kendisine ve diğer işadamlarına kuşkuyla bakışına bir türlü inanmadı. Önceleri yeterli teçhizat siparişi verilmedi; ardından fahiş fiyatlarla gereğinden fazla sipariş verildi.⁴⁹ Sonunda ordu muhtemelen aşırı elbise alımıyla karşı karşıya kaldı.⁵⁰ Mühimmat konusuna gelince, Antant tedarik sistemini 1914-15'te sıkıntıya düşüren güçlükler (Haziran 1915'te Mühimmat Bakanlığı'nın kurulmasına yol açan İngiliz "mermi krizi", Rusya'daki benzeri durum, aynı dönemde Albert Thomas ile Fransız silah şirketleri arasındaki kavgalar) gayet iyi bilinmektedir.⁵¹ Ama sonraki düzeltilmeler çarpıcı kılan, sadece geçmişte olup bitenlerle karşılaştırmadır. İngiliz Ulusal Fabrikaları'nın katkısı, aynı şekilde özel şirketlerin kâr payları üzerindeki baskı belki daha büyük etkide bulunmuş olabilir.⁵² Mermi üretiminde Fransızların İngilizleri hatırı sayılır bir farkla geçmesi, Britanya'nın sanayi ağırlığını hâlâ zorlamadığına işaret eder. Ama 1916 sonlarında Roanne'da devasa bir askeri fabrika kurarak devlet üretimini genişletmeye dönük Fransız girişimi, savaştaki büyük ekonomik fiyaskolardan biriydi; yapımı 103 milyon franga mal olan fabrika, sadece 15 milyon frank değerinde işe yarar ürünle katkıda bulundu.⁵³

Almanların yanlış yaptığı hiçbir şey bununla karşılaştırılmaz. Almanlar hiçbir zaman ciddi mermi sıkıntısı yaşamadı (bkz. Tablo 26);⁵⁴ ancak 1918'e varıldığında İtilaf devletlerinin her kalibrede top bakımından yüzde 30 ve uçak bakımından yüzde 20 üstünlüğe sahip olduğu doğrudur. Ludendorff'un ilkbahar taarruzunun başarısızlığa uğramasının sebebi bu farklar değildi. En ciddi Alman zaafı İtilaf devletlerine kıyasla tank ve zırhlı araç (800'e karşı 10), ayrıca kamyon (100.000'e karşı 23.000) azlığıydı. Bunun yakıt (ve kauçuk) sıkıntılarından mı, yoksa üst komuta heyetindeki teknoloji karşıtlığından mı kaynaklandığı tam açık değildir. Ne de olsa, tanklar tam da Alman sanayisinin yapımında usta olması beklenecek türden şeydi.

49 Crow, *Man of Push and Go*, s. 69-85.

50 Dewey, "New Warfare", s. 78 vd.

51 D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 11-25; Adams, *Arms and the Wizard*, s. 14-69, 83, 90, 164-79; T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 217-36; Wrigley, "Ministry of Munitions", s. 34-8, 43-9; Wrigley, *David Lloyd George*, s. 83-4; Crow, *Man of Push and Go*, s. 86-92; Beveridge, *Power and Influence*, s. 124 vd. Krş. Marwick, *Deluge*, s. 99. Rusya için bkz. Stone, *Eastern Front*, s. 196 vd. Fransa için bkz. Godfrey, *Capitalism at War*, s. 45-8, 107, 184-210, 259 vd.

52 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 237; Wrigley, *David Lloyd George*, s. 85-9.

53 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 186, 261-84.

54 McNeill, *Pursuit of Power*, s. 340.

Tablo 26 İngiliz ve Alman silah üretimi: Seçilmiş istatistikler

		1914	1915	1916	1917	1918
Makineli tüfek	Britanya	300	6.100	33.500	79.700	120.900
	Almanya	2.400	6.100	27.600	115.200	
Tüfek	Britanya	100.000	600.000	1.000.000	1.200.000	1.100.000
	Almanya	43.200		3.000.000		
Patlayıcı (ton)	Britanya	5.000	24.000	76.000	186.000	118.000
	Almanya	14.400	72.000	120.000	144.000	

Kaynaklar: Hardach, *First World War*, s. 87; Herwig, *First World War*, s. 254 vd. (aylık rakamlar 12'yle çarpılarak kullanılmıştır).

İşadamları Alman savaş ekonomisinde aşırı bir güce sahip miydi? Savaş yıllarının arz cephesindeki başlıca yeniliklerinden biri, hammadde dağıtımı üzerindeki tekelci kontrollerin, Savaş Hammaddeleri Dairesi (KRA) adlı yeni bir resmi organın gözetimi altındaki sınai tüketicilerden oluşan tröstlere, yani “savaş şirketleri”ne devredilmesi idi. Savaşın sonuna doğru metalden tütüne kadar her şeyin dağıtımını kontrol eden 25 savaş şirketi vardı. Bir işadamlarının buluşu olmasına karşın, bu hareket tarzının aleyhinde söylenecek pek fazla şey yoktur. Doğrusu, KRA'ya yönelik en hararetli eleştirilerin, merkezileştirme eğilimlerinden hoşlanmayan Hanse Birliği işadamlarından gelmesi anlamlıdır; bu durum herhalde sistemin görevini yerine getirdiğinin kanıtı olarak yorumlanmalıdır.⁵⁵ Belli sanayi dallarında üretim hedeflerini belirleme işini Ren-Vestfalya Kömür Karteli gibi sanayi kartellerine devretme yönündeki Alman uygulaması sert eleştirilere daha açıktı.⁵⁶ Bu uygulama büyük sanayi çevrelerinin ve onların şemsiye örgütlerinin sadece temel maddelerin üretimini düzenlemelerini değil, fiyatlarını da kontrol etmelerini sağladı. Böylece hükümetin sıkıntısı çekilen malların fiyatlarını kontrol etmesinin güçleştiğine ve büyük şirketlerin kârlarının arttığına hiç kuşku yoktur. Son olarak, savaş sırasında ortak bir Alman Sanayisi Savaş Komitesi oluşturan Alman Sanayisi Merkez Birliği ve Sanayiciler Birliği gibi iş dünyası derneklerine fazlasıyla kulak asıldığı ileri sürülebilir.

Peki, büyük şirketlere bel bağlamanın alternatifi neydi? Savaş ekonomisine özgü organizasyon sorunlarıyla en iyi boğuşabilecek insanların büyük şirketlerde tecrübe kazanmış işadamları olduğu bütün ülkelerde kısa sürede açık ortaya çıktı. Bu iş, onlara kıyasla çoğu bürokratin boyunu aşan düzeydeydi. William Beveridge gibi bürokratlar İngiliz savaş seferberliğinde “amatörler”in

⁵⁵ Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 92, 100.

⁵⁶ Hardach, *First World War*, s. 58-61; Feldman, *Iron and Steel*, s. 67 vd; Feldman, *Great Disorder*, s. 52 vd.

hâkimiyetine dudak bükebilir⁵⁷ ama üretim üzerinde doğrudan devlet denetimine yönelik girişimlerin uygulandığı her yerde genellikle talihsiz sonuç vermesi anlamsız değildir. Asıl soru, iş dünyasının özel çıkarları ile bir bütün olarak savaş ekonomisinin gerekleri arasındaki dengeyi en iyi hangi ülkenin sağladığıdır. Alman sistemine ne ad verilirse verilsin, en azından iş dünyası ile devlet arasındaki ilişkileri kurumsallaştırma gibi bir yararı vardı, her ne kadar iki taraf da bu tecrübeye pek hayran kalmamış olsa bile (Kaldı ki savaş döneminde “korporatist” sıfatı bir suiistimal terimi anlamına gelmez).

Fransa’da ise işadamları savaşın oldukça geç bir aşamasına kadar devleti bir ortaktan ziyade bir müşteri saymayı sürdürdüler.⁵⁸ Roanne olayından dolayı Thomas’ın görevden alınması için yürütülen ve işadamı Louis Loucheur’nün Eylül 1917’de silahlanma bakanı olarak atanmasını sağlayan kampanya, kısmen bazı iş çevrelerinin devlete ait bir askeri fabrika fikrine husumetinin bir yansımasıydı.⁵⁹ Fransa’da hammadde dağıtımını koordine edecek uygun kurumlar ancak 1917 sonlarında oluşturuldu ve bu da aslında sırf Fransa’nın müttefiklerini yatıştırmaya yönelikti. Clementel’in Haziran 1918’deki yalanlamalarına rağmen, hammadde dağıtımı için oluşturulan Fransız konsorsiyumları Alman şirketlerinden pek farklı değildi; aradaki tek fark, Fransızların çok sonra devreye girmesi idi.⁶⁰ Bu açıdan bakılınca, Almanya’da “korporatist” bir sistemin gelişimindeki görece hız bir zayıflık değil, güçlülük belirtisiydi.

Britanya’da da savaş seferberliğinin içine çekiliş tarzının tasarlanmamış bir mahiyeti vardı. Lloyd George işbirliğine dönük kurumsal mekanizmalar yaratmak yerine, işadamlarını kendi şirketlerinden uzaklaştırmayı ve onlara yönetecek resmi daireler vermeyi tercih etti. “Tuttuğunu koparan” adamların bu şekilde kamu sektörüne alınış sürecini bir tür efsane kuşatır. Christopher Addison gibi bürokratlar onların evrak işlerine sistematiklikten uzak yaklaşımları karşısında çılgına dönseler de George Booth ya da Alfred Mond gibi kişiler yaptıkları işlerde hiç kuşkusuz iyiydiler. Memuriyet görevlerini kabul ettikten sonra, kendi özel çıkarlarını kamu çıkarından ayırt etmede hiç kuşkusuz titiz davrandılar. Ama böyle kişileri savaş döneminde İngiliz devleti ve iş dünyası arasındaki ilişkilerin tipik örneği saymak bir hata olur. Silah pazarına hâkim olan büyük İngiliz şirketleri fiyatlandırma politikalarında Alman denklere nazaran açıkça daha ölçülü değildi.⁶¹ D. A. Thomas’ın (sonradan

57 J. Harris, *William Beveridge*, s. 235.

58 Kemp, *French Economy*, s. 45; Godfrey, *Capitalism at War*, s. 49 vd; McNeill, *Pursuit of Power*, s. 320.

59 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 197 vd.

60 Agy., s. 107-22.

61 Boswell ve John, “Patriots or Profiteers”, s. 427-34; Alford, “Lost Opportunities”, s. 222 vd. Krş. Wrigley, “Ministry of Munitions”, s. 42 vd.

Lord Rhondda) kömür sanayisinde kamu denetimini başından itibaren savunmasına karşın, ocak sahiplerinin hepsi onunla aynı görüşte değildi ve bazıları 1917 gibi geç bir tarihe kadar denetime karşı çıkmayı sürdürdü.⁶² Kömür denetçisi makamının oluşturulduğu 1917’de sektörün fiilen doğrudan devlet denetimi altına alındığı doğrudur ama bunun üretkenliği yükseltmeye katkıda bulunduğuna dair çok az veri vardır. Nitekim kömür denetimi ocak sahiplerinin kârlarını garanti etmenin ötesine geçmeyen bir sistem olarak nitelendirilmiştir.⁶³ Makine imalat işverenleri (özellikle Clydeside’da olanlar) savaş öncesi dönemin işçi-işveren ilişkilerindeki çatışma üslubunu bırakmayı aynı şekilde ağırdan aldılar. Glasgow’da uyuşmazlıkları çözmeye çalışan bürokratlar işverenlerin kendi çalışanları kadar inatçı olduğunu gördüler.⁶⁴

Aynı sorunların 1917-18’de ortaya çıktığı ABD, savaşa girişinin ardından şaşırtıcı ölçüde ciddi ekonomik altüst oluşla karşılaştı. Banker Bernard M. Baruch yönetiminde Temmuz 1917’de oluşturulan Savaş Sanayileri Kurulu’nun savaşa doğrudan katılım için ekonomiyi seferber etmede tamamen yetersiz olduğu ortaya çıktı. Üyelerden biri Ocak 1918’de şöyle yakındı: “Günümüzde hükümetimiz içinde ne yapılacağına karar vermekle görevli [...] tek bir kişi yok.”⁶⁵

Batılı devletlerin durumunu, sırf üretim artışı açısından en başarılı savaş ekonomisine sahip Rusya’nın durumuyla karşılaştırmak ilginçtir. Rusya’da büyük iş çevreleri özel sektörün silah üretimini artırma yönündeki baskıya direnen Savaş Bakanı Vladimir Suhomlinov’la kavgayı kazandı. Suhomlinov Mayıs 1915’te görevden alınıp tutuklandı ve “Ülke Savunması İçin Gerekli Tedbirleri İncelemekle ve Uyumlulaştırmakla Görevli Özel Konsey” adıyla, Petrograd sanayisinin güçlü biçimde temsil edildiği yeni bir organ oluşturuldu. Almanya’da olduğu gibi, diğer iş çevreleri büyük şirketlerin hâkimiyetinden yakındı. Almanya’da olduğu gibi, hammadde ve ihale dağıtımına burnunu sokan bir sürü savaş sanayisi komitesi ve yerel resmi kuruluş vardı. Almanya’da olduğu gibi, metal üreticilerinin kurduğu *Prodameta* benzeri savaş öncesi karteller fiyatları belirlemede büyük güç elde etti. Daha da aşırı olmak üzere, yine Almanya’da olduğu gibi, israf, kârları şişirme ve yolsuzluk ortaya çıktı; her ikisi de devleti milyonlarca ruble dolandıran Ural’ları’daki Revdinskoye fabrikasının sahibi Solodovnikov ve Petrogradlı işadamı Putilov bunun örnekleriydi.⁶⁶ Bununla birlikte, silah üretimine ilişkin çarpıcı

62 Boswell ve John, “Patriots or Profiteers”, s. 435 vd; Hurwitz, *State Intervention*, s. 174-9. Krş. G. Holmes, “First World War”, s. 212-14.

63 Hurwitz, *State Intervention*, s. 179.

64 Bkz. Rubin, *War, Law and Labour*.

65 Glaser, “American War Effort”, s. 16.

66 Stone, *Eastern Front*, s. 197-209.

rakamların gösterdiği üzere, sistem mal teslimatını sağladı: Rus top üretimi 1916-17'de İngiliz ve Fransız üretimini geçecek noktaya yaklaştı ve Kasım 1918'e varıldığında 18 milyon mermi gibi muazzam bir stok birikmişti.⁶⁷

Uluslararası karşılaştırmadan çıkan bariz bir husus (şirket kârlarının düzeyi), Almanları anormal uygulama açısından kesinlikle mahkûm etmez. Mahut örnekler elbette vardır. Krupp AG'nin kârı 1916-17'de 31,6 milyon marktan 79,7 milyon marka çıktı.⁶⁸ Hugo Stinnes zaten muazzam olan kömür, demir ve çelik imparatorluğunu genişletti; "dikey bütünleşme" stratejisi çerçevesinde deniz taşımacılığı ve diğer seyahat şirketlerinde hisseler satın aldı. Rathenau'nun savaş sırasında AEG için geliştirdiği gözde projelerden biri, hava ulaşımına ve gemi yapımına yatırımdı: Müstakbel Lufthansa'nın tohumları savaş sırasında atıldı. Çelik dev Gutehoffnungshütte de Deutsche Werft adlı tamamen yeni bir gemi yapımı şirketine yatırım yapmaya yetecek düzeyde kârlar elde etti. Aslına bakılırsa, gemi yapımı Alman sanayisinin savaş dönemindeki performansının iyi bir göstergesini sunar. Savaş sırasında doksan yedi denizaltı siparişi alan gemi yapım şirketi Blohm & Voss'un 1914-15'te 1,4 milyon mark olan net kârı 1917-18'de 2,7 milyon marka (sermayesinin yüzde 13,5'ine) çıktı. Firma daha küçük bir tersaneden yeni bir dok ve makine fabrikası satın alarak, yıllık çıktısını yaklaşık 600.000 brüt tona yükseltti; böylece hisseli sermayesini 12 milyon marktan 20 milyon marka ve işgücünü 10.250 kişiden 12.555 kişiye çıkardı. Bu hiç de istisnai değildi. Önde gelen 13 Alman tersanesi, 1914-1920 arasında sermayesini yüzde 120 oranında artırdı. Savaş sırasında istihdam düzeyi makine sanayisinde sadece yüzde 6,6, tersanelerde ise yüzde 52 oranında yükseldi. Hükümetin "gemi yapım sektörünün [...] önceki barış dönemine nazaran savaş sırasında çok daha iyi iş yaptığından" hiç kuşku yoktu; nitekim tersaneleri kârlarının gerçek çapını "amortisman payları ya da her türlü transfer yoluyla" gizlemekle suçladı.⁶⁹

Ancak bu yaklaşımda savaş dönemi ihalelerinden kazanımlar abartılmış olabilir: İşgücündeki genişlemenin başlıca sebebi, ayrımsız zorunlu askerliğin bir sonucu olarak mevcut işçilerin çok daha düşük vasıfta olmasıydı. Blohm & Voss'un enflasyonu hesaba katarak indirilmiş kârının 1914 dip noktasına göre sadece azıcık yükseldiği (sermaye yüzdesi olarak ancak yüzde 11,4'ten yüzde 13,5'e çıktığı) ve tersanedeki genişlemenin savaştan sonra deniz taşımacılığına yönelik talepteki artış gibi birçok bakımdan kumar sayılabilecek bir beklentiye dayandığı ortaya konulabilir. Dahası, bu kârlar ortalamasının üzerindeydi. Alman sanayisinin genelinde, sermaye ve rezerv yüzdesi olarak kâr düzeyi 1913-14'te yüzde 8 iken, 1917-18'de sadece yüzde 10,8'e çıktı. Bir

67 Agy., s. 210 vd.

68 Hardach, *First World War*, s. 106.

69 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 105 vd.

bütün olarak alındığında, Alman demir-çelik sanayisi çok sıkıntı çekti⁷⁰ ve Hanse Birliği kentleri (tersaneler hariç) daha kötü duruma düştü.⁷¹ İş dünyasındaki durumun iyi bir göstergesi, toplam anonim sermayenin reel olarak daralmasıydı. Reich'in toplam hisseli sermayesi savaş sırasında reel olarak yüzde 14 düştü; Hamburg'daki düşüş üçte birin üzerindeydi.⁷² Savaş sırasında diğer sektörler nazaran daha ağır sermaye kayıplarına uğrayan büyük deniz taşımacılığı şirketleri ve küçük ticaret firmaları özellikle ağır darbe yedi. Hapag'ın savaş sonrası hesaplarına göre, toplam varlıklarının reel değerinde yüzde 25'lik bir düşüş vardı; sadece fiziksel varlıkları göz önünde tutulduğunda bu oran yüzde 53'e yükselmekteydi. Kazançlar da çarpıcı biçimde azalmıştı. Hapag'ın savaş sonrası muhasebe kayıtlarına dayanan hesaplar, savaş yıllarında enflasyona göre düzeltmeyle ancak 43,9 milyon mark kazanabildiğini gösterir. Yıllık kazançlarda yüzde 84'lük bir düşüş demekti bu.

Diğer ekonomilerdeki durum pek farklı değildi. Fransa, Britanya ve özellikle Rusya'da silah firmaları nominal kârlar bakımından yüklüce artışlar sağladı ve bunlar yayımlanan hesaplarda muhtemelen olduğundan daha düşük gösterildi.⁷³ Britanya'da Nobels' Explosives firmasının kârı üç kat yükselirken, kimya firması Brunner Mond ancak yüzde 50'lik bir artışa ulaşabildi ve deniz taşımacılığı kârları vergiden sonra üçte bir düzeyinde kaldı. Bir bütün olarak madencilik sektöründe kârlar savaş sırasında üçe katlandı; Cardiff Collieries Ltd. gibi bir firma açısından 1916 zirve yılıydı, ancak denetimlerin getirilmesi muhtemelen kârları reel olarak savaş öncesi düzeyin altına indirdi. Courtaulds ve Lever Brothers sermaye değeri bakımından çok büyük artışlar kaydetti.⁷⁴ Rusya'da kârlar belki daha da yüksekti. Rus metalürji sektöründe brüt kârlar 1913'te sermayenin yüzde 26'sıyken, 1916'da yüzde 50'ye çıktı; metal işleme firmaları açısından bu oranlar yüzde 13,5 ve yüzde 81'di.⁷⁵ İngiliz çiftçiler bile Alman sanayisine nazaran savaş döneminde daha yüksek kârlar elde ettiler. Sermaye yüzdesi olarak 1909-13 döneminde yüzde 6,1 olan çiftlik kârları 1917'de yüzde 14,3 gibi bir zirveye çıktı.⁷⁶ Almanya'da olduğu gibi, Britanya, Fransa ve Rusya'da da küçük işletmelerin hepsi görece olarak silindi.⁷⁷

70 Feldman, *Iron and Steel*, s. 11 vd.

71 Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 288.

72 Hesaplamalarda yararlanılan kaynak *Vierteljahreshefte zur Statistik des Deutschen Reiches*, *Ergänzungsheft II* (1914), s. 11; (1915), s. 9; (1916), s. 9; (1917), s. 11; (1918), s. 11; (1920), s. 106.

73 Hardach, *First World War*, s. 106.

74 Boswell ve John, "Patriots or Profiteers", s. 443; Marwick, *Deluge*, s. 164; G. Holmes, "First World War", s. 211; Alford, "Lost Opportunities", s. 210-18.

75 Liyaşchenko, *History of the National Economy*, s. 751. Ayrıca bkz. Stone, *Eastern Front*.

76 Dewey, "British Farming Profits", s. 378.

77 Kemp, *French Economy*, s. 54.

Sonuçta bütün savaş ekonomileri birçok bakımdan benzer sorunlarla karşılaştı. Demiryolu ulaşımı örneğinde bu durum açıkça görülebilir. Almanya'da demiryollarının büyük bölümü açılmalarından beri devlet denetiminde olduğu için, doğrudan Reich denetimine geçiş sırf bir idari merkezileşme meselesiydi; buna karşılık Fransız ve İngiliz hükümetleri resmen özel sektörde kalan şirketlere denetimleri dayatma gereğini duydu. Ama savaş sırasında denetimin etkisi temelde aynıydı. Her ülkede yük trafiği hacmi hızla düştü; savaş öncesi düzeye göre bu oran 1917 itibarıyla Almanya'da yaklaşık yüzde 59, Fransa'da yaklaşık yüzde 66'ydı. Fakat devlet denetimi hatların askeri kullanım için makul bir durumda kalmasını sağladı. Almanya'da lokomotiflere yatırım savaş öncesindeki düzeyi yüzde 23 oranında aştı.⁷⁸ Ağustos 1914'ten Eylül 1917'ye kadar 2,5 milyar rublenin harcandığı Rus demiryolu şebekesi de oldukça bakımlı tutuldu; ancak savaşın Rusya'da ortaya çıkardığı olağanüstü ekonomik atılıma bağlı olarak, epeyce yüksek düzeyde yolcu ve yük trafiğiyle başa çıkmak zorunda kaldı.⁷⁹

Deniz taşımacılığındaki durum ise oldukça farklıydı. Almanya'da hükümetin düşman müdahalesi yüzünden kaybedilen tonaj için deniz taşımacılığı şirketlerine nakit tazminat ödeme dışında yapabileceği pek fazla şey yoktu. Britanya'da hükümet işe sigorta sübvansiyonu sağlamakla başladı, ama çok geçmeden gıda stoklarına öncelik verilmesini sağlamak üzere bir Talep Komitesi oluşturmak zorunda kaldı ve bunu Ocak 1916'da Deniz Taşımacılığı Denetim Komitesi'nin kurulması izledi. Nihayet Aralık 1916'da Deniz Taşımacılığı Bakanlığı kuruldu.⁸⁰ Fransa deniz taşımacılığı açısından esas itibarıyla Britanya'ya bağımlıydı.⁸¹ Denetlenecek daha az ticaretinin olması nedeniyle, İttifak devletleri açısından ticaret denetimi besbelli ki daha basitti ve (Macarları olmasa bile) Avusturyalıları başkıyla sindirmek nispeten kolaydı. Savaşın başında ithalatı koordine etmek üzere Hamburg'da Emperyal (Merkezi) Alım Şirketi (*Einkaufsgesellschaft*) kuruldu.⁸² Önceleri ihracatı kısıtlama gereği yok gibiydi; ama Ocak 1917'de demir-çelik üreticilerinin hâlâ girebildikleri dış pazarlarda temel ürünler için daha yüksek fiyatlar koparmaya yönelmelerini önlemek amacıyla bir ihracat lisans sistemi yürürlüğe konuldu.⁸³

Bununla birlikte, Antant devletlerinin ekonomik varlıkları için kilit önemdeki ortak ticareti çekip çevirmedeki güçlükleri, mustarip oldukları organizasyon zaafını tam anlamıyla gözler önüne serer. Britanya'da ticaret dene-

78 Graham, *Exchange*, s. 307 vd; Petzina, Abelshauser ve Foust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 82; Fontaine, *French Industry*, s. 455.

79 Stone, *Eastern Front*, s. 205, 297 vd.

80 Hurwitz, *State Intervention*, s. 72; Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 24-38.

81 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 69-74.

82 L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 216; Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 34-7.

83 Feldman, *Iron and Steel*, s. 72-7.

timi 1915 yazında kömür ithalatına getirilen kısıtlamayla başlamıştı. Bunu 1916'nın sonunda Ticaret Bakanlığı bünyesinde yeni kurulan İthalat Kısıtlamaları Dairesi'nin denetlediği bir ithalat lisans sistemi izledi. O aşamaya kadar ABD'den alımlarda dalaş noktasına yaklaşan bir durum vardı; gerek Deniz Bakanlığı, gerekse Savaş Bakanlığı New York bankerlik firması J. P. Morgan'a tabi olmalarını isteyen Hazine'nin bu yöndeki çabalarına direnmekteydi. Hazine'nin tam olarak niçin böyle davrandığını kestirmek zordur: Britanya'ya ihraç etmek üzere silah satın almak (tahvil ihraçlarında uzmanlaşmış) Morgan grubunun uğraştığı türden bir iş değildi ve İngiliz ithalatının finansmanı konusunda firmaya tanınan tekel muazzam (sonradan ortaya çıktığı üzere 18 milyar doların yüzde 1 ila 2'si mertebesinde) kârlar vaat etmekteydi. Üstelik bu işi Morgan'a verme kararı, Atlantik ötesinden tedarik sorununu çözemedi: İngiliz iş dünyasının ve hükümetinin Eylül 1915'te oluşturulan İngiliz Mühimmat Kurulu'nda temsil edilen farklı kesimleri arasında-
daki oldukça büyük sürtüşme sürdü.⁸⁴

Britanya ticaret filosundan ve daha büyük finansal kaynaklardan dolayı, kaçınılmaz bir gelişmeyle Antant devletlerinin levazımatçısı oldu ve J. P. Morgan da onun bankerliğini üstlendi.⁸⁵ Ama İngilizlerde Fransızların kendilerini kandırdığı ya da en azından kaynakları çarçur ettiği kanısı uyandı.⁸⁶ Bu yüzden de Fransa'ya kiralanmış gemilerin yarısını geri çekerek ve Fransızların İngiliz sistemini benimsememesi halinde, kalanını da alma tehdidinde bulunarak, denetimlerini dayatmaya çalıştılar. Clemenceau'nun Clementel'i bu işle görevlendirmesi üzerine, Fransız iş dünyasından ve basınından yüksek sesli protestolar geldi. Entegre bir İngiliz-Fransız ticaret filosu havuzuna ancak Kasım 1917'de geçildi; Amerikan baskısıyla bütün ithalatı koordine etmek üzere Savaş Alımları ve Finansmanı İçin Ortak İtilaf Konseyi'nin kurulması ise savaşın son yılını buldu. Ticaret politikasında Ruslarla uyum sağlama çabaları, özellikle Rus müfettişlerin parasını Britanya ve Fransa'nın ödediği düşük standartlı ve seri üretime dayalı Amerikan mallarını mızımsı bir tavırla geri çevirmeleri yüzünden daha da zorluklarla karşılaştı.⁸⁷ İtalyanlar da İngilizlerce paralı asker muamelesine tabi tutulmaktan hoşlanmadı; oysa Keynes'in işaret ettiği gibi, onların ve diğer Britanya müttefiklerinin finansal açıdan düştüğü durum buydu.

84 Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 14-42. Krş. Ayrıca bkz. Burk, "Mobilization of Anglo-American Finance", s. 25-42.

85 Hurwitz, *State Intervention*, s. 173; G. Holmes, "First World War", s. 208 vd; Godfrey, *Capitalism at War*, s. 72-80, 94-101.

86 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 65-71.

87 Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 45-8; Godfrey, *Capitalism at War*, s. 68; G. Owen, "Dollar Diplomacy in Default", s. 260-64; Crow, *Man of Push and Go*, s. 131, 143-7.

İNSAN GÜCÜ: İNGİLİZ SORUNU

İnsan gücü dağıtımı savaştan devletlerin karşı karşıya kaldığı belki de en zorlu ekonomik sorundu. Silahlı kuvvetlerin ihtiyaçları ile ülke içinde gıda ve malzeme üretiminin ihtiyaçları arasında doğru dengeyi bulmanın her yerde son derece güç olduğu ortaya çıktı. Barış dönemindeki işlerinde kalmakla daha iyi istihdam edilmiş olacak birçok vasıflı işçi, gönüllü ya da zorunlu olarak askere yazıldı. Onların ölmeleri ekonominin temelli daha kötüye gitmesi demekti; ama sağ kalsalar bile, savaş seferberliğine optimum katkıda bulundukları söylenemezdi.

Almanya'da silah altındaki insan sayısı savaşın ilk ayında 2,9 milyonken, 1915 başlarında 4,4 milyona çıktı ve 1918 başlarında zirveye vararak 7 milyonu aştı. Toplam 13 milyon kişi askerlik yaptı.⁸⁸ Çarpışanların birçoğu sanayi işçileriydi. Yüklüce savaş ihaleleri almış Blohm ve Voss gibi firmalar, Ocak 1915'te askerdeki vasıflı işçilerin geri dönmesini istemeye başladı.⁸⁹ Stuttgart merkezli Bosch savaşın ilk aylarında işgücünün yüzde 52'sini kaybetti; kimya firması Bayer'in işgücü kaybı yarıya yakındı. Hibernia madencilik şirketi aralık ayı itibariyle savaş öncesinde 20.000 kişiyi bulan işgücünün yüzde 30'unu kaybetmiş durumdaydı.⁹⁰ Ne var ki Almanlar gerekli işçileri mevcut işlerinde tutmada oldukça çabuk davrandılar. Askerlik hizmetinden muaf sayılan işçilerin toplam sayısı 1916 başlarında 1,2 milyona ulaştı; bunların 740.000'i muayene sonunda askerliğe uygun bulunmuş olanlardı. İki yıl sonra 1,3 milyon *kriegsverwendungsfähig* [savaş malulü] olmak üzere 2,2 milyon işçi muaf tutuldu.⁹¹ Erkek işgücü açığını kapatmak üzere, istihdam edilen kadın sayısı artırıldı ve ilave 5,2 milyon kişi işgücü piyasasına girdi; 900.000 kadar savaş esiri zorla çalıştırıldı ve aralarında birçok gönülsüz Belçikalının da bulunduğu 430.000 kadar yabancı işçi dışarıdan getirildi.⁹² Böylece Temmuz 1918'de sivil işgücü 1914'tekinden takriben ancak yüzde 7 eksik bir düzeye geldi.⁹³

Bu ideal değildi. (Gerçi neyin ideal olacağını söylemek gayet zordur; savaş döneminde optimum işgücü tahsisine ilişkin bir formül yoktur.) Peki, Antant devletleri işgücü tahsisi bakımından daha iyi durumda mıydı? Cevap muhtemelen hayırdır. Britanya'da toplam sivil istihdam aşağı yukarı Almanya'daki kadar (yüzde 6,5) düşerken, daha az insan çarpışmak zorunda kaldı: Orduya katılan toplam 4,9 milyon kişi, Almanya'daki rakamın yarısından

88 Bessel, *Germany*, s. 5, 73, 79.

89 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 124.

90 Bessel, "Mobilising German Society", s. 10.

91 A. Gregory, "Lost Generations", s. 71.

92 A. Jackson, "Germany, the Home Front", s. 569; Petzina, Abelschäuser ve Foust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 27.

93 Henning, *Das industrialisierte Deutschland*, s. 34 vd.

azdı. Askerlerin yerini işgücü piyasasına giren 1,7 milyon yeni erkek eleman aldı ve kadın işgücündeki artış 1,6 milyonda kaldı.⁹⁴ Almanların savaş sırasında kadın işgücünden çok daha fazla yararlandığı hemen dikkati çeker. Gerek Britanya'da gerekse Fransa'da kadınlar savaşın sonuna doğru sanayi işgücünün yaklaşık yüzde 36-37'sini oluşturmaktaydı; bu oran Ağustos 1914'ten önce yüzde 26-30'du. Almanya'da ise oran yüzde 35'ten yüzde 55'e yükseldi.⁹⁵ Ayrıca İngiliz asker alımı sisteminin sadece gözden çıkarılabilir memurları ve Oxford mezunlarını değil, elzem vasıflı işçileri de çektiğini unutmamak gerekir. 1914'ün sonuna varıldığında, küçük silah fabrikalarında çalışanların yüzde 16'sı, kimya ve patlayıcı sektöründeki işgücünün yaklaşık yüzde 25'i orduya katılmıştı; bunda savaşın kargaşalı ilk ayında birçoğunun işten çıkarılmasının küçümsenmeyecek payı vardı. Temmuz 1915 itibarıyla madencilik sektöründe çalışanların yüzde 21'i, metal sanayisinde çalışanların yüzde 19'u askere yazılmıştı.⁹⁶ Savaş Bakanlığı'nın vasıflı işçileri bırakmasını sağlamanın, son derece güç olduğu ortaya çıktı; (1915'te uygulamaya giren) "bröve verme", Mühimmat Gönüllüleri ve "kitlesel tahliye" gibi araçlar ancak yarım yamalak tedbirlerdi.⁹⁷ Lloyd George'un Avam Kamarası'na söylediği üzere, "insanları üniformadan sıyırmak [...] ağır silahlarla dikenli tel manialarından geçmek" gibiydi.⁹⁸ Ocak 1916'da "askeri ve finansal seferberliği [...] koordine" etmeye çalışan bir Kabine komitesinin raporu, çatışan bakanlık öncelikleri sorununu şöyle teslim etmekteydi:

Komite'nin çalışmaya başlarken benimsediği soruşturma yöntemi Savaş Bakanlığı, Hazine ve Ticaret Bakanlığı'ndan ordu büyüklüğüne, orduya yapılabilecek harcamalara, ülke ticareti ve sanayisi açısından feci sonuçlar doğurmayacak şekilde askerlik hizmetine ayrılacak insan sayısına ilişkin belirledikleri eksiklikler konusunda birer açıklama almak. Bakanlıklarca ilk başta ortaya konulan öneriler bağdaşmazdı; Hazine'nin açıklamasındaki meblağ Savaş Bakanlığı'nın önerdiği büyüklükte bir orduyu ayakta tutmak için gerekli paraya yetmezken, Ticaret Bakanlığı'nın açıklamasındaki insan gücü de gerekli asker sayısını sağlamaktan uzaktı.⁹⁹

Ticaret Bakanlığı'nın zorunlu askerliği çok ayrımsız uygulamanın "ticarete

94 Dewey, "Military Recruitment", s. 204-21; Dewey, "New Warfare", s. 75; Hurwitz, *State Intervention*, s. 135.

95 J. Horne, *Labour at War*, s. 401; Henning, *Das industrialisierte Deutschland*, s. 34.

96 Dewey, "Military Recruitment", s. 204; Chickering, "World War I", s. 13. Krş. Hurwitz, *State Intervention*, s. 169; McNeill, *Pursuit of Power*, s. 326; Marwick, *Deluge*, s. 96.

97 Adams, *Arms and the Wizard*, s. 77, 93-7; Wrigley, *David Lloyd George*, s. 113 vd, 169; J. Harris, *William Beveridge*, s. 210.

98 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 135 vd.

99 PRO CAB 37/141/38, askeri ve finansal seferberliğin koordinasyonu için Kabine Komitesi, Ocak 1916.

getireceği felaket”e dair korkularını yatıştırmak amacıyla, bir muaf meslekler sistemi getirildi; ama bunun kapsamı oldukça sınırlıydı.¹⁰⁰ Dahası, vasıflı işçiler için 1916 sonlarında uygulamaya geçirilen “meslek kartı” tasarısı, hükümet planlamasının sonucundan ziyade sendika baskısıyla ortaya çıkan bir çözümdü.¹⁰¹ Vasıflı tarım işçilerine muafiyet ancak Temmuz 1917’de tanınırken, madenciler Ocak 1918’de hâlâ askere alınmaktaydı ve nisan ayında Alman ilkbahar taarruzunun yol açtığı panikte bütün korumalı meslek sınıfları iptal edildi.¹⁰² Yeni oluşturulan Çalışma Bakanlığı’nın, meseleleri düzelterek pek fazla şey yaptığı söylenemezdi; çünkü yetki alanı çok geçmeden Vatani Hizmet Bakanlığı engeliyle karşılaştı.¹⁰³ Çalışma Bakanı Auckland Geddes’in Ekim 1917’de hazırladığı “insan gücü bütçesi” iç karartıcı tabloyu ortaya koymaktaydı: Mevcut insan sayısının 1918 için gerekli insan sayısından fazlalığı sadece 136.000’di.¹⁰⁴ Geddes o yılın nisan ayı gibi geç bir tarihte Lloyd George’a şöyle yakındı: “Deniz Bakanlığı, Savaş Bakanlığı, Tarım Bakanlığı, Çalışma Bakanlığı, Vatani Hizmet Bakanlığı aynı havuzda balık tutuyor ve işverenler ile askerler bizi birbirimize düşürüyor.”¹⁰⁵ Üç buçuk yıldır süren savaştan sonra sarsıcı bir suçlamaydı bu.

Hem kısa hem de uzun vadede bunu çok ciddi kılan şey, İngiliz ekonomisinin vasıflı işgücüne olağandışı bağımlılığıydı. Örneğin, savaşın çıkışında İngiliz makine sanayisi işçilerinin yüzde 60’ı vasıflı olarak sınıflandırılmaktaydı. Ekonomi tarihçileri İngiliz işverenlerinin yeni makinelere ya da seri üretim tekniklerine geçiş için acele etmemelerinin ardındaki bir sebebin bu olduğunu ileri sürerler: Birincisi, İngiliz vasıflı işçileri düşük maliyetliydi; ikincisi, standart parça başı ücreti dayatılması halinde, işverenler için hayatı cehenneme çevirirlerdi.¹⁰⁶ Birinci Dünya Savaşı’nın modern İngiliz sanayi tarihinde dönüm noktası olarak öne çıkmasının sebebi de bu olabilir.¹⁰⁷ Britanya’daki vasıflı işçilerin çok yüksek bir oranda ölmesi kolayca doldurulamayacak bir gedik açtı. İngiliz işgücünün başına gelen şey, tam da “cansızlaşma”ydı; cansızlaştırıcı madde ise kandı.

Dolayısıyla Gregory’nin İngiliz gönüllü sisteminin zorunlu askerlik sistemine nazaran daha hakkaniyetli bir zayıat dağılımı sağladığı savı tartışmaya açıktır; bunun “siyasal istikrarı korumaya yardımcı olduğunu” ileri sürmek

100 Dewey, “Military Recruitment”, s. 215.

101 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 171-89. Krş. Waites, “Effect”, s. 36 vd.

102 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 226; Marwick, *Deluge*, s. 249; Grieves, “Lloyd George”.

103 Lowe, “Ministry of Labour”, s. 108-34.

104 J. Winter, *Great War*, s. 43 vd.

105 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 228.

106 Leunig, “Lancashire”, s. 36-43; Zeitlin, “Labour Strategies”, s. 35-40.

107 Greasley ve Oxley, “Discontinuities”, s. 82-100. Bu konuda Glen O’Hara’ya minnettarım.

ise daha da abartılıdır.¹⁰⁸ İngiliz sisteminin en önemli sonucu, mutat işlerinde daha iyi istihdam edilmiş olacak vasıflı işçileri yok etmesiydi. Bu “yitik kuşak” asıl önemli kesimdi; soylulardan, özel okul öğrencilerinden ve Oxbridge mezunlarından¹⁰⁹ oluşan daha bildik kesimin yeri çok daha kolay dolduruldu ve başka bir görev yerine subay olarak istidam edilmeleri muhtemelen daha çok işe yaradı. Angell, savaşın “uygun olmayanların hayatta kalışına” destek verdiği uyarısında bulunur; Britanya’da ise hayatta kalanlar vasıfsız ve eğitimsiz kişilerdi.¹¹⁰

İşgücü arzının diğer savaş ekonomilerinin hepsine nazaran daha sıkı olduğu Fransa’da işgücü tahsisi farklı sebeplerden dolayı yanılttı: “Özveri eşitliği” yönündeki güçlü siyasal baskı. Yaygın görüş (1790’larda olduğu gibi) kan vergisi (*l’impôt du sang*) yükünü vasıflı işçiler dahil herkesin taşıması gerektiği idi. 1915’teki mermi sıkıntısını gidermek için cepheden getirilen (ve yılın sonuna toplam mühimmat işgücünün yaklaşık yarısını sağlayan) kişiler “kaytarıcı” (*embusqué*) diye alaya alındı.¹¹¹ Savaş yaralıları dışında terhis edilen askerler savaş sırasında Fransız silah sanayisi işgücündeki artışın ancak yüzde 30’unu oluşturdu.¹¹²

Bütün savaş ekonomilerinde işgücü sıkıntıları kaçınılmaz olarak sorunlar yarattı: İşçiler “iş yavaşlatma” ya da (işletme yönetimleri ücret taleplerine direndiğinde) greve gitme yoluyla ücretleri yükseltebilecek ve/veya üretkenliği düşürebilecek konumdaydılar. Tipik sayılacak tek bir firmada yaşanan durum, bu sorunların Almanya’da nasıl tezahür ettiğini gözler önüne serebilir. Hamburg tersanesi Blohm & Voss’ta işletme yönetimi ilk başta sendikanın zayıflığından yararlanarak, işgücü sıkıntılarını çalışma saatlerini uzatma ve iş yoğunluğunu artırma yoluyla telafi etmeye yöneldi. Alt kademedeki yöneticiler ve ustabaşılar bazen bu taktikleri aşırıya götürdü. Mart 1916’da “isyankâr işçilere karşı ‘Sana siper yolu gözüküyor’ gibi ifadeler” kullanılmasını caydırıcı bir talimatname çıkarmak gerekti. (Bu durum, Karl Kraus’un bir “kahramanın ölümü”nün savaş dönemi retorğinde hem bir onur hem de bir ceza olduğu yolundaki saptamasının doğruluğunu açık seçik yansıtır.) Bir yıl sonra tam gün vardiya sistemi aşırı sayılıp yasaklandı.¹¹³ İşçiler ise tepkilerini çeşitli yollara, daha sıklıkla toplu grev eylemi yerine bireysel ve kendiliğinden eylemlere

108 A. Gregory, “Lost Generations”, s. 83 vd.

109 P. Parker, *Old Lie*, s. 16.

110 Angell, *Great Illusion*, s. 174.

111 J. Horne, “*L’impôt du sang*”, s. 201-23. Ayrıca bkz. Godfrey, *Capitalism at War*, s. 49; Kemp, *French Economy*, s. 38-43; Becker, *Great War*, s. 26 vd, 126, 202.

112 McNeill, *Pursuit of Power*, s. 321n.; Godfrey, *Capitalism at War*, s. 257.

113 Bieber, “Die Entwicklung”, s. 77-153. Askere gönderme tehdidi İngiliz işverenlerince de kullanıldı: Rubin, *War, Law and Labour*, s. 221, 225.

başvurarak gösterdiler.¹¹⁴ Tekrarlanıp duran bir disiplinsizlik sorunu vardı: Yemek molalarını uzatma, gevşek çalışma, yaygın kaytarma ve (genellikle yakacak için) malzeme çalma. Hepsinden önemlisi, işçiler emeğe duyulan yüksek talepten yararlanarak sürekli iş değiştirdiler. Öteden beri yüksek olan işgücü akışkanlığı, emsali görülmemiş düzeye ulaştı; öyle ki Ekim 1916'yı izleyen bir yıl içinde boşalan 10.000 işçi kadrosunu doldurmak gerekti. Aralık 1916 tarihli Yardımcı Hizmet Yasası'nın işçiye daha yüksek bir ücret için iş değiştirme hakkını tanıyarak daha da ağırlaştırdığı bir sorundu bu.¹¹⁵ Sonuç olarak, Ağustos 1914'te varılmış olan greve gitmeme anlaşması yavaş yavaş çöktü. Ekim 1916'da Blohm & Voss'un bir ücret talebini reddetmesi, savaş döneminin ilk önemli grevine yol açtı. Vulkan tersanesinde dört ay sonra ve ikinci kez Mayıs 1917'de (un tayınında bir indirimin kıvılcımını tutuşturduğu büyük Berlin grevinden bir ay sonra) önemli grevler yaşandı; Berlin'de başlamış olan ülke çapında bir iş yavaşlatma dalgası, Ocak 1918'de tersaneleri sardı. Almanya'nın kaçınılmaz yenilgisinin bir sebebi olmasa bile, bir belirtisi olan bu grevler geleneksel olarak Kasım 1918 devriminin habercisi sayılır.¹¹⁶

Ama Antant ekonomilerinde işlerin gerçekten daha iyi olup olmadığını yine sormamız gerekir. Savaş verimliliğinin önemli ama kaba bir ölçüsü, savaş sırasında ücretlerin ne düzeyde yükseldiğidir.¹¹⁷ Sosyal tarihçilere göre, reel ücretlerde artışın iyi bir şey olması, doğruluğu neredeyse kesin bir saptamadır. Bu anlamda Britanya'nın Almanya'dan "daha iyi" durumda olduğunu göstermek için epey çalışma yapılmıştır. Ne var ki bu yaklaşım ekonomik saçmalıktır. Parasal ücretlerin Britanya'daki kadar hızlı yükselmesi Alman savaş ekonomisi için felaket olurdu. Her türlü karşılaştırmada uygulanması gereken yegâne kriter, reel ücretlerin üretkenliğe uygun olarak artıp artmadığıdır. Ücretlerin reel üretimin ilerisinde yükseldiği ölçüde, ekonomi *daha az* verimliydi; çünkü kol işçilerine daha yüksek yaşam standartları (hiç kuşkusuz onların hoşuna gidecek olsa bile) bir bütün olarak ekonomi için ilk öncelik değildi. Tablo 27'deki rakamlar bu standarda göre Almanya'nın değil, Britanya'nın daha az verimli savaş ekonomisine sahip olduğunu gösterir. Haliyle biraz kaba olan bu rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla, İngiliz işçiler üretkenliğin ilerisinde ücret kazanımları (yani hak edilmemiş kazanımlar) elde ederken, Almanya'daki ücretler reel olarak düşen sanayi üretimiyle neredeyse kusursuz uygunluk içindeydi.

Elbette böyle ortalama endeksler, savaş sırasında epeyce değiştiği açık olan ücret farklılıkları hakkında bize hiçbir şey söylemez. Bu konuda da sos-

114 Ullrich, "Massenbewegung", s. 407-18.

115 Hardach, *First World War*, s. 63-9, 179 vd.

116 Ullrich, "Der Januarstreik 1918", s. 45-74.

117 Manning, "Wages", s. 225-85.

yal tarihçiler genişleyen farklılıklara çoğu kez genellikle başlı başına kötü bir şey saydıkları artan eşitsizliğin kanıtı olarak işaret ederler. Ama bu da ekonomik bakımdan yanlıştır. Yine asıl soru, ücret farklılıklarının işgücü talebinin yapısında savaşın vesile olduğu büyük değişimi doğru yansıtıp yansıtmadığıdır. Bunu ne kadar yansıtırsa, o ölçüde iyiydi; çünkü mühimmat fabrikalarında vasıfsız işçilerin ücretlerinde nispi bir artış, bireyleri bu hayati sektöre çekme sonucunu doğuracaktı.

Tablo 27 Almanya'da ve Britanya'da sanayi üretimi ve reel ücretler, 1914-1918

	Almanya		Britanya	
	Sanayi üretimi	Reel ücretler	Sanayi üretimi	Reel ücretler
1914	100	100	100	100
1915	81	88	102	87
1916	77	79	97	81
1917	75	65	90	81
1918	69	66	87	94

Kaynaklar: Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 33 vd, 181 vd; Wagenführ, "Industriewirtschaft", s. 23; Home, *Labour at War*, s. 395; E. Morgan, *Studies*, s. 285; Bry, *Wages*, s. 53, 331.

Bütün ülkelerde stratejik bakımdan hayati sektörlerdeki işgücü sıkıntılarını geleneksel olarak gelir ölçeğinin alt ucunda yer alan gruplara pazarlık gücü kazandırdı. Dört kilit uçurum daralmaya yüz tuttu: Farklı sektörlerin işçileri arasında; vasıfsız ve vasıflı işçiler arasında; kadın ve erkek işçiler arasında; genç ve yaşlı işçiler arasında. Örneğin, Almanya'da Temmuz 1914-Ekim 1918 arasında Blohm & Voss'taki ortalama bir erkek işçinin saat başı ücreti, nominal olarak yüzde 113 yükseldi; aynı tersanedeki bir genç işçi barış dönemine nazaran yüzde 85 ve bir tekstil işçisi yüzde 74 fazla ücret kazanmaktaydı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, bir alt kademe memurun kazancı yüzde 62, bir muhasebecinin kazancı yüzde 37 ve bir başveznedarın kazancı yüzde 30 artmıştı. Yani kol işçilerinin beyaz yakalı çalışanlardan daha fazla ücret artışı sağladığı apaçıktı.¹¹⁸ Farklılıkların daralmasının anlamı suydı: Enflasyon hesaba katıldığında, bir tersane işçisinin reel ücret kaybı (yüzde 9) bir üst düzey memurunkinden (yüzde 52) çok daha azdı. Başka bir ifadeyle, 1914'te memurun aylık geliri işçi ücretinin aşağı yukarı beş katıydı; 1918'de ise üç katından daha azdı.¹¹⁹ Üstelik söz konusu rakamlarda belli işçi kategorilerine ödenen ve savaşın sonuna doğru vasıfsız işçi gelirinin üçte birine kadar varabilen ücret ilaveleri ve çocuk yardımları hesaba katılmış değildir.¹²⁰

118 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 126. Krş. Kocka, *Facing Total War*, s. 17-22; Burchardt, "Impact of the War Economy", s. 54 vd.

119 Genel olarak bkz. Zimmermann, Günther ve Meerwarth, *Die Einwirkung*.

120 Manning, "Wages", s. 2761.

Tablo 28 Üç başkentte inşaat sektöründeki vasıflı işçi ücretlerinin vasıfsız işçi ücretlerine oranı, 1914-1918

	1914	1918	Yüzdelik değişim
Alman inşaat sektörü (saat başı ücret)	1,47	1,07	-27,3
Fransız inşaat sektörü (yevmiye)	1,90	1,47	-22,6
İngiliz inşaat sektörü (saat başı ücret)	1,53	1,31	-14,2

Kaynak: Manning, “Wages”, s. 262 vd.

Mevcut ücret istatistikleri arasında karşılaştırmalar yapmadaki aşırı güçlükten dolayı, diğer ülkelerde durumun epeyce farklı olup olmadığını kestirmek çok zordur. Londra’daki ücret farklılıklarının savaş sırasında Berlin’deki ücret farklılıklarına nazaran daha fazla daraldığı farazi olarak ileri sürülmüştür; ama Tablo 28’de sunulan rakamlar sadece üç başkentteki inşaat sektörüyle ilgili olsa bile, aksini kanıtlıyor gibidir.¹²¹

Ücret düzeylerinde ve farklılıklarında (daha iyiye ya da daha kötüye doğru) değişimler dış etkenlerle belirlenmiş değildi; örgütlü emeğin nispi gücüyle epeyce alakalıydı. İşçiler hangi ülkede en yüksek manivela gücüne sahipti? Kasım 1918 olaylarını göz önünde tutan Alman tarihçiler, bazen Alman işçi hareketinin son derece militan olduğunu varsayma eğilimindedirler. Ne var ki görünüşe bakılırsa bu paye aslında bütün işverenlerin ya da hükümetin nominal ücretleri sabit tutma ya da vasıflı işgücünü “cansızlaştırma” girişimlerine sert direniş gösteren İngiliz işçi sınıfına aittir.¹²² Sonuçta, Lloyd George bile işgücü akışkanlığını, ücret sarmalındaki can alıcı kaldırıcı kısıtlayamadı. 1915 tarihli Savaş Gereçleri Yasası’nda Madde 7’nin öngördüğü işten ayrılma sertifikaları sistemi uygulamada işe yaramadı ve sonunda Ağustos 1917’de kaldırıldı.¹²³ İngiliz işverenlerinin, işçi baskısı ve devlet iradesi bileşimiyle belirlenen ücret tarifeleri üzerindeki kontrollerini 1916’dan sonra sürekli yitirdiklerini söylemek pek abartılı olmaz.¹²⁴

Bunun olası bir açıklaması, Alman sendikalarının Batı Avrupa sendikalarına nazaran savaşla birlikte daha ağır darbe yemesiydi. Farklı savaş ekonomilerini karşılaştırmanın başka bir yolu, sendika üyeliğine ilişkin rakamları göz önünde tutmaktır (bkz. Tablo 29). Bu istatistiklere çok fazla anlam yüklenmemelidir. Britanya, Fransa ve Almanya’da sendika liderleri aynı tutumu

121 J. Winter, *Great War*, s. 232ft.; Manning, “Wages”, s. 261-76. Ayrıca bkz. Phillips, “Social Impact”, s. 118 vd.

122 Daha önce belirtilenler dışındaki kaynaklar Harrison, “War Emergency Workers” Committee”; J. Horne, *Labour at War*.

123 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 119 vd; J. Harris, *William Beveridge*, s. 208 vd; Beveridge, *Power and Influence*, s. 132. İşverenlerin sertifika vermeye yanaşmamasından dolayı işçilerin Glasgow mahkemesine açtıkları davaların dörtte birinden fazlasında işverenler haksız bulundu: Rubin, *War, Law and Labour*, s. 203.

124 J. Winter, *Great War*, s. 232.

takınarak, işverenlerle eşit zeminde bir konumu güçlendirme umuduyla savaş seferberliğine destek verdiler; sıradan sendika üyeleri ise liderlerince verilen tavizlere her yerde direndiler. Bununla birlikte, sendika üyeliği savaş sırasında Britanya’da ve Fransa’da neredeyse ikiye katlanırken, Almanya’da dörtte biri aşkın oranda düşmesi anlamsız olamaz. ABD’de de artış yaklaşık yüzde 85’ti.¹²⁵

Tablo 29 Britanya, Fransa ve Almanya’da sendika üyeliği, 1913-1918

	Britanya (TUC)	Fransa (il sendikaları ve federasyonlar)	Almanya (özgür, “sarı”, büro)
1913	2.232.446	593.943	3.024.000
1914	veri yok	493.906	2.437.000
1915	2.682.357	81.617	1.396.000
1916	2.850.547	183.507	1.199.000
1917	3.082.352	559.540	1.430.000
1918	4.532.085	1.175.356	2.184.000

Kaynaklar: Petzina vd., *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 110-18; Horne, *Labour at War*, s. 398.

Son olarak, grevlere ilişkin rakamlar Almanya’nın özellikle hassas olmadığını bir kez daha gösterir. Grevlerin yerine (1915 tarihli Savaş Gereçleri Yasası’nın silah sanayisinde öngördüğü “güdümlü işletmeler”deki gibi) zorunlu hakemliği geçirme girişimlerinin sonuçsuz kaldığı Britanya’da, grev faaliyeti dikkate değer ölçüde daha yoğunlu. Clyde bakır işçileri greve giderek ve işten çıkarılanlara ayrılış sertifikaları verilmesini isteyerek, Glasgow’da “seyreltme” tedbirlerini zorla uygulamaya çalışan Silah Sanayisi Mahkemesi’ni gülünç duruma düşürdü.¹²⁶ Aynı şekilde, Lloyd George’un madencileri pohpohlayarak bir grev yaşasını kabul ettirme girişimleri, Galli madencilerin Temmuz 1915’te greve gitmesiyle boşa çıktı.¹²⁷ Bizzat itiraf ettiği üzere, “200.000 kişiyi mahkemeye çıkarıp yargılamak imkânsız”dı; ocakları millileştirmeye gelince, bu tam da işçi hareketindeki radikallerin istediği şeydi.¹²⁸ Hiçbir Alman politikacı Lloyd George’un Glasgowlu sendika temsilcileri karşısında düştüğü türden bir aşağılanmaya katlanmak zorunda kalmadı. *Forward* ve *Worker* gazetelerinin yasaklandığı ve radikal liderlerin tutuklanıp bölgeden sürüldüğü 1916’da sendika temsilcileriyle kapışmak üretkenliğe hiç de katkıda

125 Gerber, “Corporatism”, s. 93-127.

126 Agy., s. 35, 41 vd, 73-6, 110-15, 187 vd, 208-11, 235 vd; J. Harris, *William Beveridge*, s. 218; Wrigley, *David Lloyd George*, s. 141 vd. Ayrıca bkz. Reid, “Dilution”, s. 51, 57.

127 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 122-8; Beveridge, *Power and Influence*, s. 129; J. Holmes, “First World War”, s. 213.

128 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 228.

bulunmadı; bu olay sembolik bir güç gösterisiydi.¹²⁹ Hiçbir Alman sendikası Birleşik Makinistler Derneği'nin (ASE) yaklaşımıyla “vasıflı işgücü ayrıcalıklarının neredeyse İncil kadar” kutsal saymadı.¹³⁰ Mayıs 1917'deki büyük makinist grevi ASE açısından kesin bir zaferle sonuçlandı. Beveridge'in anılarında aktardığı gibi, sendika “hükümetin istediği hiçbir şeyi vermeksizin, [...] talep ettiği en önemli tavizi kopardı.”¹³¹ Nisan 1918'de Almanlar Paris'in 80 kilometre ötesindeyken, makine sanayisinde 22.000 işçi inanılmaz bir tavırla greve gitti. Savaş Kabinesi'nin müzakereleri yürüten yetkililere talimatı kısa ve özdü: “Yakın bir grev kaçınılmaz gibi görülürse, istenen bütün tavizler verilmelidir.”¹³² Alman hükümetinin Ocak 1918'deki Berlin grevini bir hafta sonra bastırışındaki tezat ancak o kadar çarpıcı olabilirdi.¹³³ Berlin grevcilerinin yedi talebinden altısının aslında siyasal olduğunu belirtmekte de yarar vardır: İstedikleri şey daha yüksek ücret değil, savaşın durdurulmasıydı.

Tablo 30 Britanya'da ve Almanya'da grevler, 1914-1918

	Britanya		Almanya	
	grevci sayısı	iş günü kaybı	grevci sayısı	iş günü kaybı
1914	326.000	10.000.000	61.000	1.715.000
1915	401.000	3.000.000	14.000	42.000
1916	235.000	2.500.000	129.000	245.000
1917	575.000	5.500.000	667.000	1.862.000
1918	923.000	6.000.000	391.000	1.452.000

Kaynaklar: Wilson, *Myriad Faces*, s. 221; Horne, *Labour at War*, s. 396; Petzina vd., *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 110-18.

Kısacası, Lloyd George'un TUC üyelerine yönelik bir konuşmasında, savaşı “Almanya ve Avusturya makinistleri ile Büyük Britanya ve Fransa makinistleri arasındaki bir çatışma” olarak nitelendirirken yanılması Britanya açısından talihli bir durumdu.¹³⁴ Rusya bir yana bırakılırsa, Britanya basbayağı savaş sırasında işçi-işveren ilişkilerinin en kötü olduğu ülkeydi. Ne Almanya, ne İtalya, ne de Fransa o kadar çok grevle karşılaştı.¹³⁵ Dahası, Fransa'yı 1917

129 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 155-63; J. Harris, *William Beveridge*, s. 219-26. Ayrıca bkz. Rubin, *War, Law and Labour*, s. 471., 96-101, 106 vd, 131 vd; Reid, “Dilution”, s. 53. “Seyreltme” meselesi birçok bakımdan abartılıydı. Makine sanayisinde çalışmaya yönelen kadınlar pek fazla değildi; çoğu hizmet sektörüne girerek, masa başı işçilerin yerini aldı: J. Winter, *Great War*, s. 46.

130 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 147 (Asquith'in ifadesi).

131 Beveridge, *Power and Influence*, s. 129. Krş. Marwick, *Deluge*, s. 246.

132 Lowe, “Ministry of Labour”, s. 116.

133 Bailey, “Berlin Strike”, s. 158-74.

134 Wrigley, *David Lloyd George*, s. 137.

135 Ferro, *Great War*, s. 178 vd.

yazında saran grevlerin birçoğu önemsiz sayılacak giyim sektörünü etkiledi ve grevcilerin birçoğu ücretleri artırılınca işbaşı yapan sendikası kadınlar-
dı.¹³⁶ Mayıs 1918'deki daha politize bir grev eylemi dalgası anlaşıldığı kada-
rıyla üniformalıların tepkisiyle değil, halktan gelen eleştirisiyle dindi.¹³⁷

AÇLIK, SAĞLIK VE EŞİTSİZLİK

Almanya açlık yüzünden mi yenildi? Modern Avrupa tarihyazımında en direngen görüşlerden biri budur.¹³⁸ Oysa yanlış olduğu neredeyse kesindir. Toplu olarak ele alındığında, ortalama Alman yurttaşı elbette ortalama Bri-
tanya yurttaşından daha fazla sıkıntı çekti; bunun basit sebebi savaş sırasında kişi başına reel gelirin Almanya'da (yaklaşık yüzde 24) düşerken, Britanya'da fiilen yükselmeydi.¹³⁹ Daha önce gördüğümüz üzere, abluka sadece gıda ithalatını kısmakla değil, daha ciddi bir husus olarak gübre alımını kesmekle Alman gıda teminini kesinlikle azalttı. Vahim idari hataların işlendiği de tartışmasızdır; özellikle Federal Konsey'in (*Bundesrat*) azami fiyat uygulamasına kademeli geçişi, en çok talep edilen mallarda fiyat tavanının en düşük düzeyde kalmasına ve 1915 ilkbaharında güya tahılı ve patatesi insan tüketimine ayırmak üzere, tamamen ters tepen bir tedbirle 9 milyon domuzun kesilme-
sine (mahut *Schweinmord* olayı) yol açtı.¹⁴⁰

Ancak çizilen tablo abartılı olabilir. Tablo 31'in gösterdiği üzere, gıda tüketimi sadece Almanya'da değil, Britanya'da da düşmesine karşın, İngilizler yerli üretimin genişlemesi sayesinde toplamda çok daha az sıkıntı çekti. Nitekim diğer rakamlara göre, 1918'de Almanya'da kişi başına patates ve balık tüketimi aslında 1912-13'tekinden daha yüksekti.¹⁴¹ Savaş dönemindeki Alman gıda karnesi sistemine bir hayli eleştiri yöneltilmiş olsa da en azından Britanya'nın *laissez-faire* yaklaşımının daha savurganca ve verimsiz olduğu ileri sürülebilir. Almanlar ekmek karnesi uygulamasına Ocak 1915'te geçti ve Mayıs 1916'da bir Savaş Gıda Dairesi oluşturdu. Britanya'da Gıda Bakan-
lığı ise ancak Aralık 1916'da kuruldu ve başına Lord Davenport'un yerine Lord Rhondda'nın getirildiği Haziran 1917'ye kadar (William Beveridge'in ileri sürdüğü mazeretlere rağmen) belirgin biçimde etkisiz kaldı. Birçok kent-

136 Becker, *Great War*, s. 203-19.

137 Agy., s. 144, 253-9, 298-301, 3131.

138 Burchardt, "Impact of the War Economy"; Offer, *First World War, çeşitli yerlerde*. Krş. A. Jackson, "Germany, the Home Front", s. 563-76.

139 Witt, "Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg", s. 424 vd; Bry, *Wages in Germany*, s. 233, 422-9, 440-45; Holtfrerich, *German Inflation*, s. 255.

140 Burchardt, "Impact of the War Economy", s. 41 vd; Moeller, "Dimensions of Social Conflict", s. 147 vd; A. Jackson, "Germany, the Home Front", s. 567.

141 Holtfrerich, *German Inflation*, s. 255.

te gıda kuyruklarının ortaya çıkması üzerine telaşlanan hükümet, şekerde karne uygulamasını getirmenin yanı sıra, bölgesel ve yerel bir gıda dağıtım sistemi kurmaya girişti; ama ülke çapında bir et karnesi sistemi ancak Nisan 1918'de yerine oturdu ve bütün temel tüketim ürünlerinde karne sistemine ancak üç ay sonra geçildi.¹⁴² Fransa 1915 ortalarından itibaren tahıla el koymaya ve gıda dağıtımını denetlemeye çok daha çabuk yöneldi; ama tam gelişkin karne sistemi yönünde adımlar ancak Angloamerikan baskısıyla atıldı ve Ekim 1918 gibi geç bir tarihte bitkisel yağ kaynaklarından sorumlu konsorsiyumun büyük çaplı bir vurgunculuk skandalı ortaya çıktı.¹⁴³ Gıda sıkıntılarına ve fiyatlara ilişkin homurdanmalardan Alman beceriksizliği sonucunu çıkaran tarihçiler, Fransa'da 1917'de duyulan aynı homurdanmaları da okumalıdır.¹⁴⁴ Kaldı ki Almanlar çok daha büyük bir gıda açığıyla başa çıkmak durumundaydı.

Tablo 31 Barış dönemindeki tüketimin yüzdesi olarak İngiliz ve Alman gıda tüketimi, 1917-1918

	Britanya	Almanya
Et	25,3	19,8
Tereyağı	37,4	21,3
Patates	100,0	94,2

Notlar: Britanya: İşçi ailelerinin ortalama haftalık tüketimi, Ekim 1917-Mayıs 1918; Almanya: Bonn'da geçerli resmi karneler, Temmuz 1917-Haziran 1918.

Kaynaklar: Winter, *Great War*, s. 219; Burchardt, "War Economy", s. 43.

Almanlar elbette aç kaldılar. Sosis ve bira yerine mecburen berbat *ersatz* [yapay] ürünlerle ve Doğu Avrupa şarabıyla yetindiler. Bu da incelmelerine yol açtı. Beslenme uzmanı R. O. Neumann, yedi ayda sırf resmi karneyle beslenerek 19 kilo verdi.¹⁴⁵ Ama herhangi bir kişinin (hele başka bakımlardan akli başında bazı tarihçilerce hâlâ aktarılan 750.000 gibi inanılmaz sayıda insanın)¹⁴⁶ açlıktan öldüğüne dair bir kanıt ortada yoktur. Evet, 1913'te binde 14,3 olan kadın ölüm oranı binde 21,6'ya yükseldi; İngiltere'deki orana (binde 12,2'den binde 14,6'ya) nazaran epeyce yüksek bir artışı bu.¹⁴⁷ Bir

142 Beveridge, *Power and Influence*, s. 143 vd; D. French, *British Economic and Strategic Planning*, s. 19 vd; J. Harris, *William Beveridge*, s. 234-41; Wrigley, *David Lloyd George*, s. 180, 218; Dewey, "British Farming Profits", s. 373, 381; Marwick, *Deluge*, s. 231-40.

143 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 61, 66 vd, 79, 83 vd, 129 vd.

144 Becker, *Great War*, s. 132-7, 145, 206-18, 233, 303.

145 Offer, *First World War*, s. 33.

146 Blackbourn, *Fontana History*, s. 475. Krş. A. Jackson, "Germany, the Home Front", s. 575. Kraus'un verdiği 800.000 kaynağı bir "Deli"dir: Kraus, *Die letzten Tage*, s. 439. Yapay (*ersatz*) ürünlerin eğlenceli bir parodisi için bkz. Agy., s. 398 vd.

147 Offer, *First World War*, s. 35.

tahmine göre, savaş öncesinde Alman akıl hastanelerinde yatanların yaklaşık üçte biri açlık, hastalık ya da ihmal yüzünden öldü.¹⁴⁸ Ayrıca akciğer hastalığından ölenlerin sayısında bir artış (binde 1,19'dan binde 2,46'ya) ve doğum sırasındaki kadın ölümlerinde hızlı bir artış vardı.¹⁴⁹ Ama bebek ölüm oranı (1918'de yükselişin görüldüğü Bavyera ve istisnai bir durum olarak gayrimişru çocuk doğumlarının yüksek olduğu Berlin dışında) bariz biçimde düştü.¹⁵⁰ Bu açıdan Fransa çok daha kötü durumdaydı; 1918'de bebek ölüm oranı 1910-13 düzeyinden yüzde 21 yüksekti.¹⁵¹ Dahası, Winter'ın savaş sırasında Britanya'da sivil sağlıktaki düzelmeyi biraz abarttığı ileri sürülebilir. İngiltere'de ve Galler'de vereme bağlı ölümlerde yüzde 25'lik bir artış vardı ve anlaşıldığı kadarıyla, bu herhalde kısmen yetersiz beslenme yüzündendi.¹⁵² Almanların 1918'de yaşadıklarından çok daha büyük açlık çekmelerine karşın, savaşmayı sürdüren toplumlar görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Sovyetler Birliği buna en bariz örnektir.

Savaş iktisadının gerçek ölçüsü, kıt kaynakların ne kadar iyi dağıtıldığıdır. Bu konuda yine Almanya'nın başarısız olduğu görüşünün ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Kocka'nın klasik incelemesinde, savaş ekonomisi sınıf çatışmasını ve diğer sosyal bölünmeleri artırarak, Kasım 1918'deki devrime zemin hazırlamış gibi sunulur.¹⁵³ Buna göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Alman devleti sosyal gruplardan bazılarını kayıran, bazılarını cezalandıran müdahaleleriyle eşitsizliği artırdı. Savaş sırasında sınıflar arasındaki ilişkiler, özel çıkar grupları ve devlet arasındaki ilişkilere kıyasla önemsizleşti.

Oysa Almanya'nın 1914-1918 arasında daha eşitsiz bir topluma dönüştüğüne dair bulgular karmadır. Prusya için "Pareto katsayısı" hesaplamaları 1918'de Prusya gelir dağılımının 1850'den sonraki en eşitsiz düzeyde olduğuna işaret eder.¹⁵⁴ Ama nispeten az sayıda girişimcinin sahip olduğu yüksek gelirler bu rakamları çarpıtmış olabilir. Başka bulgular yaşam standartlarında en büyük görece gerilemelere işçilerin değil, orta sınıf dediğimiz geniş sosyolojik banttaki diğer grupların uğradığını fazlasıyla gösterir. Yukarıda ele alınan nominal ücret farklılıklarındaki daralma yeterli kanıttır: Bu gelişmeden özellikle memurlar kötü etkilendi ve hiyerarşi basamağı yükseldikçe, gelir kaybı arttı. Dahası, savaş dönemi denetimleri genelde toplumun çeşitli mülk

148 Burleigh, *Death and Deliverance*, s. 11.

149 Offer, *First World War*, s. 32 vd, 155.

150 J. Winter ve Cole, "Fluctuations", s. 243.

151 Voth, "Civilian Health", s. 291.

152 Winter'ın bu tezi ilk kez ortaya atışı için bkz. *Great War*, özellikle s. 105-15, 140, 148, 187 vd; savunuşu için bkz. "Public Health", s. 163-73; eleştiriler için bkz. Bryder, "First World War", s. 141-57; Voth, "Civilian Health". Ayrıca bkz. Marwick, *Deluge*, s. 64 vd.

153 Kocka, *Facing Total War*.

154 Hoffmann, Grumbach ve Hesse, *Wachstum*, s. 515. Bu katsayı gelir eşitliğinin kaba bir ölçüsüdür.

sahibi katmanlarının aleyhine işçi sınıfı hanelerini kollayan nitelikteydi. Savaşın ilk aylarında aşırı fiyatları önlemeye yönelik yasalar alelacele hayata geçirildi ve ilk fiyat tavanları 1915 başlarında belirlendi. Ne var ki tutarlı bir fiyat denetim politikası ancak Eylül 1915'te Bundesrat'ın fiyat denetim kurulları (*Preisprüfungsstellen*) oluşturmaya karar vermesiyle ortaya çıktı.¹⁵⁵ Bir sürü suç tanımının (örneğin bir Tudor dönemi İngilizinin "kabzımallık" sayacağı "zincirleme satış") yaratılmasına karşın, özünde fiyat denetim kurulları azami fiyatları ihlal eden dükkân sahiplerini kovuşturmaya yönelikti; aynı sistem Avusturya'da da benimsendi.¹⁵⁶ Ekim 1916'da Hamburg'da oluşturulan kurul, bunların nasıl çalıştığının iyi bir örneğini sunar. Sadece 1917'de yürütülen 1.538 başarılı kovuşturma 5.551 işyerinin kapatılmasını, toplam 12.208 gün gözetim cezası verilmesini ve toplam 92.300 mark para cezası kesilmesini getirdi.¹⁵⁷ Böylece dükkân sahipleri yükselen toptan fiyatları müşterilerine yansıtamadı. Denetimlerin sürekli sıkılaştırıldığı 1916-17'de ('Şalgam Kışı') kırsal kesimde benzer bir durum yaşandı: Çiftçiler ev aramalarına ve müsaderelelere maruz kaldı.¹⁵⁸

Gayet iyi bilindiği üzere, fiyat denetimi elinde hazır parası ve kırsal kesimde bağlantıları olan şehirlilerin kolayca yöneldiği büyük bir karaborsanın ortaya çıkmasını önlemek için tam anlamıyla yeterli olmadı.¹⁵⁹ Peki, hangi şehirlilerin maddi gücü (bazen resmi fiyatların on dört katına kadar çıkan) karaborsa fiyatlarına yetmekteydi? Besbelli ki hızla gelişen silah sanayisindeki işçiler artık alt kademe memurlardan daha iyi konumdaydı. Hamburg'daki askeri makamların gözünde durum kesinlikle böyleydi:

Meyveler ve taze sebzeler [...] üst tabakadaki on binler ve artık genelde iyi ücret aldıkları için yüksek fiyatlardan kaçınmalarına gerek kalmayan işçiler tarafından satın alınıyor. Savaş yüklerinin en ağır biçimde ezdiği orta sınıf [*Mittelstand*] ya da memur tabakası [*Beamtentum*] için ise durum gittikçe zorlaşıyor.¹⁶⁰

Benzer fedakârlıklar savaştan önce Almanya'daki en etkili siyasal güçlerden biri olan şehirlerdeki ev sahiplerine de yüklendi. Cepheye insan akınına rağmen, savaşın ev inşaatını neredeyse tamamen durdurması yüzünden, konut stoku üzerinde hâlâ belirli bir baskı vardı. Hamburg konut stokuna 1915-

155 Feldman, *Army, Industry and Labour*, s. 97-117, 471 vd; Hardach, *First World War*, s. 115, 129.

156 Bir dükkân sahibinin fiyat mevzuatını ihlalden dolayı kovuşturulmasına, savaş istikrazlarında tahvil aldığı ve vergilerini ödediği gerekçesiyle itiraz ettiği harika sahne için bkz. Kraus, *Die letzten Tage*, s. 334 vd.

157 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 132.

158 Moeller, "Dimensions of Social Conflict", s. 157 vd.

159 Offer, *First World War*, s. 56 vd.

160 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 134 vd.

1918 arasında sadece 1.923 yeni ev katıldı; oysa savaştan önceki iki yılda bu sayı 17.780'di.¹⁶¹ Savaş sanayilerinde çalışmak üzere büyük kentlere göçler arttıkça, ev talebi daha da yükseldi. Ama kiralari denetlemeye yönelik bir dizi mevzuat, ev sahiplerinin bundan yararlanmasını önledi. Aksine, kiralari dondurulması reel olarak aslında düşmelerini getirdi. Hamburg Mülk Sahipleri Birliği'nin tahminine göre, savaşın üyelerine maliyeti 80 milyon marktı; bu da büyük ölçüde Hamburg'da savaş sırasında kiralık evlerin yarısından fazlası için zorunlu kılınan kira indirimlerinin bir sonucuydu. Aylık kiralık 1918'in sonuna doğru Temmuz 1914 düzeyinin neredeyse yarısına kadar indi.¹⁶² Benzer denetimlerin haliyle benimsendiği Britanya'da kiralari 1914-15'te yükselmeye başladı ve daha sonra bir konut sıkıntısı ortaya çıktı.¹⁶³ Ama Almanya'daki ev sahiplerinin daha ağır darbe yediği neredeyse kesindi; savaştan sonra "proleterleşme" den yüksek sesle yakınan diğer serbest meslek sınıfları için de aynı şey geçerliydi.¹⁶⁴

Bütün bunlar, bizi savaşın sosyoekonomik güç dengesini özellikle Almanya'da olmak üzere *orta sınıftan* işçi sınıfına ve büyük iş çevrelerine kaydırıldığı sonucuna varmaya yönelir.¹⁶⁵ Fiyat ve kira denetimleri perakendecilerin ve ev sahiplerinin aleyhine olacak şekilde, işçi sınıfının yaşam standartlarına destek vermek için kullanıldı; memurların maaşları sabit tutulurken, stratejik sektörlerdeki işçilerin nominal ücretlerinin yükselmesine izin verildi. Hamburg büyük burjuvazisinin (*Grossbürgertum*) zirvesindeki bir senatör ailesi olan Schramm ailesinin başına gelenler, burjuva mahrumiyetinin yarattığı travmayı gözler önüne serer. Ruth Schramm için savaş maddi mahrumiyetin ötesinde bir şeydi, bir ahlaki ve kültürel aşağılanma dönemi idi. "Mahzun ve soğuk tavırlı halk", savaş vurguncuları, 1917 yozlaşması ve şiddeti, üç yıl önceki ateşkes (*Burgfrieden*) ideallerinin grotesk bir farsını temsil etmekteydi. Alster kuğularından yapılmış et ezmesini yemeye mecbur kalmak, Hamburg'daki seviye düşüşünün simgesi idi; karaborsada yiyecek satın almaya mecbur kalmak "1914'ten önce sıkıca bağlı kalınan ilkeler"den kesin kopuşun ifadesiydi.¹⁶⁶ Ruth'un erkek kardeşi Aralık 1918'de cepheden aile evine dönünce, anne babasının ikinci kata bir kiracı aldığını ve ısıtmadan tasarruf için zemin katı kapattığını gördü. Ailenin hâlâ gümüş kaşıklarla yemek yemesine karşın, "büyük burjuva yaşam tarzının sona erdiği"ni hemen fark etti.¹⁶⁷

161 Petzina, Abelshauser ve Foust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 124.

162 Lyth, *Inflation*, s. 158.

163 J. Winter, *Great War*, s. 229, 242 vd; Marwick, *Deluge*, s. 167, 243 vd; Harrison, "War Emergency Workers" Committee", s. 233.

164 Britanya'daki benzer yakınmalar için bkz. Waites, "Effect", s. 51.

165 Bkz. Kocka, "First World War". Krş. Günther, *Die Folgen*.

166 Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 495.

167 Agy., s. 501.

Ancak kibar çevrelerde, böyle bir yoksullaşma iç çöküşü özellikle de devrimi mutlaka getirmez. Aksine, tam da savaşı nispeten en ağır darbeyi yiyen sosyal kesimler, resmi savaş hedeflerinin en ateşli destekçileriydi. Bu bakımdan Alman yenilgisinde sivil cephenin çöküşünü öne çıkaran bir açıklama düpedüz işe yaramaz. Nisan 1917'de ve Ocak 1918'deki grevler dönemi dahil, Almanya'daki moral hiçbir zaman Rusya'daki ve hemen hemen Fransa'daki kadar çöküşe yaklaşmadı.¹⁶⁸ Sırf kronolojik açıdan bakılınca, önce çöken sivil cephe değil, Batı Cephesi'ydi; devrim Kasım 1918'de kuzey limanlarından güneye doğru Berlin'e ve Münih'e kadar yayıldığında, başını çekenler savaşın ekonomik mağlupları değil, görece galipleriydi: Sivillerden daha iyi beslenen askerler ve denizciler ile reel ücretleri en az düşen sanayi işçileri.

Alman ve Rus savaş ekonomileri hakkında ileri sürülebilecek tek akla yakın sav, *fazlasıyla* başarılı olduklarıydı. Her ne pahasına olursa olsun silah üretimini teşvik, zamanla şehirli tüketicileri aşırı zorlayarak, sonunda bir *moral çöküşüne* yol açtı. Ancak ileride göreceğimiz üzere, bu tezin sorunlu yanları vardır; bunun doğru olması bile İngiliz, Fransız ve Amerikan başarılarını öyle büyük çapta doğrulamaz. Batı Avrupa devletleri sivil ve askeri ihtiyaçlar arasında daha iyi bir denge kurdularsa, bu tasarlama sonucu değil, tesadüf eseri idi. Dahası, yüksek bir askeri bedel ödediler – doğrusu savaşı kaybetmenin eşğine gelmelerine yol açacak kadar yüksek.

10 - Strateji, Taktikler ve Net Kayıp Sayısı

STRATEJİLER

Çabalarını sınırlayan muazzam ekonomik dezavantajın yanı sıra, düşmanlarının görece verimsizliği göz önünde tutulursa, Almanlar savaşı kazanabilirler miydi? Çok az tarihçi bu kanıdadır. Carl von Clausewitz'in (1831'deki ölümünden kısa bir süre sonra yayımlanan) *On War* [Savaş Üzerine] kitabı, bilindiği üzere savaşı "siyasal çizginin [*des politischen Verkehrs*] başka araçlarla [*mit Einmischung anderer Mittel*] sürdürülmesi" şeklinde tanımlar. Alman savaş liderlerinin asıl büyük hatasının bu kuralı unutmak olduğu sıklıkla ileri sürülür. Almanya gittikçe bir askeri diktatörlüğe dönüşürken, siyaset başta gelen savaş uğraşısıyla iç içe geçmiş diğer araçların birinden ibaret hale geldi. Böylece işlenen stratejik hatalar, sonunda ülkenin yenilgiye uğramasını kesinleştirdi.

Alman stratejisini başından itibaren kumar oynamaya dönük olağanüstü yüksek bir isteklilik belirledi. Tam da Almanya aleyhindeki şartlardan dolayı böyle bir durumun ortaya çıktığı ileri sürülebilir: Uzun vadede görece düşük konumda olduklarına inanan Almanlar, kısa vadede zaferi getirecek riskli stratejilere karşı konulamaz biçimde yöneldiler. Bununla birlikte, Almanya'nın stratejik kumarlarının en azından bazılarının pervasız olduğu yadsınamaz; yani bu kumarlar olası bedeller ve kazanımlar konusunda gerçekçilikten uzaklığı (o dönemde bile) bariz olan tahminlere dayalıydı.

En fazla eleştiriye hedef olan Alman kumarı, Britanya'ya savaş gereçleri taşıdığına inanılan gemileri uyarıda bulunmadan batırmayı öngören kısıtsız denizaltı savaşıyla, ABD'nin savaşa etkili bir askeri katkıda bulunmasından önce Britanya'nın yenilgiye uğratılacağı kumarıydı. Bu strateji üç dönemde denendi: *Lusitania* ve *Arabic* gemilerinin batırıldığı Mart-Ağustos 1915 dönemi; Şubat-Mart 1916 dönemi; son olarak Alman donanma kurmay heyetinin "beş ay içinde" Britanya'nın barış istemeye mecbur kalacağını bildirdiği 1 Şubat 1917'yi izleyen dönem. Alman donanma planlamacılarına haksızlık etmemek açısından, denizaltıların ilk başta ortaya konulan ayda 600.000 ton batırma hedefini aştığını belirtmek gerekir; nitekim nisan ayında 841.118 tona ulaşıldı. Ama yapılan hesaplar akla gelebilecek her açıdan yanlış. Hafife alınan noktalar şunlardı:

1. Britanya'nın buğday üretimini artırma yeteneği;
2. Amerikan buğday rekoltesinin olağan çapı (1916 ve 1917 olağandışı kötü yıllardı);

3. Britanya'nın kıt kereste kaynaklarını ev inşaatından maden ocağı donanımına kaydırma yeteneği;
4. Britanya'nın kullanabileceği tonaj;
5. İngiliz devletinin arzi yetersiz gıdaları karneye bağlama yeteneği;
6. Konvoy sisteminin etkinliği;
7. Kraliyet Donanması'nın anti-denizaltı teknoloji geliştirme yeteneği.

Elde bulunan ya da edinilebilecek denizaltı sayısı da inanılmaz bir yaklaşımla olduğundan daha yüksek tahmin edilmişti. Ocak 1917-Ocak 1918 arasında 87 yeni denizaltı yapıldı, ama bu arada 78 denizaltı kaybedildi. Nihai harekâtın başında toplam kuvvet 100 civarındaydı ve bunun en fazla üçte biri her an İngiliz sularında devriye dolaşabilecek durumdaydı.¹ 1918'e girildiğinde İngiliz konvoylarında kayıp oranı yüzde 1'in altına indi; Alman denizaltılarında ise yüzde 7'nin üzerindeydi.²

Almanların denizdeki savaşı acemice yürütüşünün tek veçhesi de bu değildi. Bazı kaynaklarda deniz savaşının sonuçsuz kalmasının İngiliz ve Alman yüzey filolarının hiçbir zaman kesin bir kapışmaya girmediği, Dogger Bank ve Jutland muharebelerinin pata durumla sonuçlandığı söylenir. Oysa bu yaklaşım saçmadır. Kraliyet Donanması Alman muharebe filosunu Kuzey Denizi'nden çıkarmama, İngiliz doğu kıyılarına askeri bakımdan önemsiz birkaç baskınla sınırlı tutma görevini başarıyla yerine getirdi. Büyük çaplı bir deniz muharebesinden kazançlı çıkabilecek olan Jellicoe değil, Tirpitz'di. Doğrusu, Tirpitz'in savaş öncesindeki bütün stratejisi İngiliz filosunun Almanya'ya saldırmasına bağlıydı; açık denizlere zaten hâkim olan İngilizlerin Scapa Flow'da sıkıca durmakla yetinebileceği hiçbir zaman aklına gelmedi.³ Dahası, Coronel açıklarında yenilen Kraliyet Donanması, Falkland Adaları'ndaki muharebeyi kazandı. Savaşın birinci evresinde Alman ödemeler dengesine ağır bir darbe indirecek şekilde Alman deniz taşımacılığını işlemez hale getirmede de çok başarılı oldu. Lloyd George'un konvoy sistemini Deniz Bakanlığı'na zorla benimsetmesinden önce, Alman denizaltılarının epeyce İngiliz ve Amerikan ticaret gemisini batırdığı doğrudur, ama bunlar oran itibarıyla İngilizlerce ele geçirilen ya da batırılan Alman ticaret gemilerine (yüzde 44) nazaran daha düşüktü.

Almanya'da kısıtsız denizaltı savaş kumarına karşı çok az sesin yükselmiş olması çarpıcıdır. Max Warburg, denizaltı savaşında kısıtlamaların kaldırılmasına, İngiliz gıda stokları üzerindeki etkisi ne kadar büyük olursa olsun,

1 Herwig, "How 'Total' was Germany's U-Boat Campaign", *çeşitli yerlerde*.

2 Herwig, "Dynamics of Necessity", s. 104.

3 Kennedy, "Britain in the First World War", s. 48, 54, 57 vd, 60 vd; Herwig, "Dynamics of Necessity", s. 90 vd, 98.

ABD'yle arayı açma riskinin çok vahim olduğu gerekçesiyle karşı çıkan az sayıdaki etkili Alman işadamlarından biriydi. Şubat 1916'da şunu ileri sürdü: "Amerika'nın Almanya'dan kopması savaş açısından Almanya'nın finansal gücünde yüzde 50'lik bir düşüşü, İngiltere'nin ve Fransa'nın finansal gücünde ise yüzde 100'lük bir artışı getirir. [...] Amerika'yla bir bozuşmadan kaçınmak için [...] her şey yapılmalıdır."⁴ "[Kısıtsız denizaltı savaşı] böyle ilerlerse savaş kaybedilir: Finansal düzeyde istikrazlarımız artık satın alınmayacağı için, ekonomik düzeyde de yurtdışından almaya devam ettiğimiz ve vazgeçemeyeceğimiz yığınla hammadde akışı kesileceği için."⁵ Warburg, 26 Ocak 1917'de ileriye gördüğü söylenecek önsezilerini ifade etti: "Amerika'yla savaşıma noktasına varırsak, gelecek açısından hiçbir umudumuzun kalmayacağı ölçüde manevi, finansal ve ekonomik güce sahip bir düşmanla karşı karşıya kalacağız; bu benim kesin kanaatimdir."⁶ İki kardeşinin ABD'de yaşıyor olmasından dolayı taraflı sayılmasının da küçümsenmeyecek etkisiyle, Warburg'un sözlerine kulak asılmadı. Denizaltı savaşındaki kısıtlamalar kaldırıldı ve ABD iki ay kadar sonra Almanya'ya savaş açtı. Bazı uzmanlara göre, bu sonuç "sınırlı rasyonelliğe" dayalı kararın klasik bir örneği idi: Almanlar kısıtsız denizaltı savaşının muhtemel etkisine ilişkin hesaplarını, ters olguları ve olasılıkları göz önünde tutmaksızın yaptılar.⁷ Bu gafın cezasını sonunda yenilgiyle çektiler; çünkü ABD'nin savaşa girmesiyle birlikte kazanma umutları kalmadı – alışıl gelmiş savın yaklaşımı böyledir.

Almanlar karada yürüttükleri savaşta da kumar oynamakla suçlanabilir. Ağustos 1914'te daha fazla beklemenin Rusya'ya ve Fransa'ya kesin bir üstünlük sağlayacağı inancıyla, iki cephele bir savaşta zafer kumarına girdiler. Öte yandan, Avusturya-Macaristan'ın Doğu Cephesi'nde savaşa etkili bir katkıda bulunabileceği kumarına girdiler. Buna bel bağlanıp bağlanamayacağını yoklamaya dönük hemen hiçbir girişimde bulunulmadı; keza Habsburg katkısının hangi biçime bürüneceği gözetilmedi.⁸ Her iki kumar da başarıya ulaşamadı. Schlieffen Planı'nın Batı Cephesi'nde çabuk bir askeri zafer getirmesinin beklendiğine inanılacak olursa, plandaki lojistik eksikliklerden dolayı önceden belli olan tam bir fiyaskoyla bitti bu.⁹ Avusturya'yla ittifak kumarı da ters gitti. Almanlar Avusturya-Macaristan ordusunu çıkmazdan kurtarmak için Doğu Cephesi'ne defalarca asker kaydırmak zorunda kaldı: Rusya'nın Galiciya taarruzunun Falkenhayn'ı Gorlice'de karşı-saldırıya geçmeye mecbur

4 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 138.

5 Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, s. 119.

6 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 139.

7 Offer, *First World War*, s. 15-18. Krş. Simon, "Alternative Visions of Rationality", s. 189-204.

8 Herwig, "Dynamics of Necessity", s. 89.

9 Agy, s. 93 vd.

bıraktığı 1915'te ve ardından Brusilov taarruzunun başladığı 1916'da da.¹⁰ Sıklıkla eleştirilen başka bir kumar Falkenhayn'ın "belirleyici bir nokta"da "düşmanın kanını emmeye" kalkışma kararıydı: "Kıyma makinesi"ne dönüşen Verdun Kalesi. Bu girişim General Philippe Pétain'in topları başarıyla kullanmasından ve birlik değişimini hızla yürütmesinden dolayı Almanlara neredeyse Fransızlarınkı kadar asker kaybına (377.000'e karşı 337.000) mal oldu; Almanlar ilk baştaki hedefi gözden kaçırarak, kaleyi ele geçirmenin sahiden gerektiğine inanma noktasına geldiler.¹¹

Son olarak, Ludendorff'a 1918 ilkbaharında Michael Harekâtı'yla stratejik intihara kalktığı suçlaması yöneltilir. Taktik bakımından parlak Alman taarruzu İtilaf kuvvetlerini 65 kilometre püskürtmeyi ve 3.100 kilometrekare kadar toprağı ele geçirmeyi sağlamakla birlikte başarısızlığa mahkûmdur; çünkü kazanımları pekiştirmek için gerekli yedeklerden ve ikmal yapılarından yoksundu. Almanlar cephe hattını genişletmekle kendi kuvvetlerini kırılma noktasına varacak kadar zorladılar; öyle ki İtilaf karşı-taarruzunun başarıya ulaşması neredeyse kesinleşti. Dahası, mayıs sonunda Chemin des Dames'e ve Reims'a yönelik sonraki taarruzlar Alman yedeklerini yıpratarak güçsüzleştirdi.¹²

Aslına bakılırsa, Almanların savaşı tam da kazanmaya yakın oldukları için kaybettiklerini ileri sürmek akla yatkındır. Rusya karşısındaki zaferin muazzam çapı bir milyon civarında askerin Batı Cephesi'nde onlara ihtiyaç duyulan bir dönemde Brest-Litovsk sonrasının Doğu Avrupa kargaşasında başıboş dolaşmasını getirdi. Almanların 1918 ilkbaharında kat ettiği emsali görülmemiş mesafe 1914'ten beri en ağır zayıyata açık hale gelmelerine yol açtı: İlk baştaki 1,4 milyon kişilik kuvvetin beşte birinden fazlası 21 Mart-10 Nisan arasında kaybedildi.¹³ Dahası, Batı Cephesi'ndeki taarruzu Almanya'nın Güneydoğu ve Güney Avrupa'daki müttefiklerini vahim derecede saldırıya açık bıraktı;¹⁴ Bulgaristan'ın 28 Eylül'de ayrı bir mütareke istemesiyle, İttifak devletlerinin yenilgisinin başladığı yer orasıydı. Bu bakımdan Ludendorff'un o akşam Hindenburg'a "durumun ancak daha kötüye gidebileceği" gerekçeyle bir mütarekeye acilen ihtiyaç olduğunu itiraf edişi, Almanya'nın en azından kısmen kendi eliyle hazırladığı bir yenilginin kabulüydü.¹⁵

Bu stratejik savlarla ilişkili bir nokta ise Alman diplomasisine yönelik eleştiridir. Almanya'ya nazaran 1917'de daha güçlü konumda olan devletler nihai

10 Konuyla ilgili en son değerlendirme için bkz. Herwig, *First World War, çeşitli yerlerde*.

11 Herwig, "Dynamics of Necessity", s. 95. Verdun'da toplam 65 Fransız tümeni çarpışırken, Alman tarafındaki tümen sayısı 47'di; bu bakımdan Fransız zayıyatı daha geniş tabana yayılmıştı. Ortalama Alman tümeninin "kan" kaybı daha yüksekti. Ayrıca bkz. Millett vd., "Effectiveness", s. 12.

12 Deist, "Military Collapse", s. 186-207.

13 Agy, s. 197.

14 Agy, s. 190.

15 Johnson, 1918, s. 141, 145.

yenilgi riskine girmek yerine, barış masasına oturmaya çalışmışlardı. Ne var ki çatışma uzadıkça ve bunun gerektirdiği özveriler büyüdükçe, nihai kazanımlara dönük beklentiler de arttı. Olası müzakerelere bir hazırlık olarak başlayan savaş hedeflerini formüle etme süreci, büyük strateji kadar (hatta ondan daha fazla) ekonomik çıkarları ve iç siyaseti de kapsayan bir kamuoyu tartışmasına doğru hızla tırmandı. Bu tartışma uzadıkça, gerçeklikten daha da kopmaya yüz tuttu. Aynı dönemde Alman generalleri diplomasiye defalarca müdahale etti; 1916'da Jagow'un yerine, adı her zaman modern çağın büyük diplomatik gaflarından biriyle (Meksika'ya New Mexico, Texas ve Arizona'yı ABD'den geri almak için yardım teklif eden telgraf) birlikte anılacak olan Arthur Zimmermann'ın dışişleri bakanlığına getirilişi bunun bir örneğiydi. Dolayısıyla Almanya'nın yenilgisi maddi etkenlerden ziyade, siyasal etkenlerin sonucu gibi sunulabilir. Yenilgiye yol açan üretim başarısızlığı değil, politika başarısızlığıydı.

Hiç kuşkusuz, Almanlar Doğu Cephesi'nde yadsınamaz zaferler elde ettiler. Daha 1915'te Çar'ı ayrı bir barış önerisiyle baştan çıkarmaya çalıştılar;¹⁶ bu çaba başarıya ulaşıyorsa, Almanlar pekâlâ savaşı kazanabilirdi (ve Rusya da neredeyse kesin biçimde Bolşevizmden kurtulmuş olurdu). Rusların bu girişimleri geri çevirmeleri üzerine, Almanlar onları tam bir yenilgiye uğratmaya yöneldi. Bu başarının çapı küçümsenmemelidir. Genelkurmay, savaşı Rusya'ya nispetle Almanya'nın stratejik konumunda bir bozulmanın önüne geçmek için başlatmıştı. Bu hedefe 1917'ye girilirken aslında ulaşıldı. Doğu Avrupa'daki Çarlık tahakkümünü yıkmayı öngörmek de bütünüyle hayal değildi. Norman Stone'un belirttiği gibi, Brest-Litovsk hayalin ötesine geçen bir "olabilirlik" durumuydu ve Almanya'nın yegâne hedefi olması kaydıyla, Britanya Doğu Avrupa'da Alman hegemonyasını Bolşevizme karşı bir kalkan olarak kabul etmeye yatkın olabilirdi. Almanlar Woodrow Wilson'ın kendi kaderini tayin ilkesi temelinde meşhur "zafersiz barış" çağrısında bulunmasından yaklaşık iki buçuk ay önce, 5 Kasım 1916'da Polonya'nın bağımsızlığını ilan ederek inisiyatif ele geçirmişlerdi. Brest-Litovsk uyarınca, Finlandiya ve Litvanya da bağımsızlıklarını elde ettiler; ancak Letonya, Kurland, Ukrayna ve Gürcistan (Warburg'un ifadesiyle) "ulusların kendi kaderini tayin hakkının sağladığı fazlasıyla şeffaf bir görünüşle hafifçe örtülmüş ilhak"ın kurbanları olacaktı.¹⁷ Amerikan kuvvetlerinin askeri dengeyi geri dönülmez biçimde değiştirmeye yetecek sayıya ulaşmasından önce, Batı Cephesi'nde müzakereye dayalı bir barış arayışına girmenin Almanlar için daha tedbirli bir davranış olacağı anlardan biriydi bu.

16 Maier, "Wargames", s. 266 vd.

17 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 138.

Gelgelelim, Bethmann Hollweg'in Eylül Programı'nın Fransa'dan ve Belçika'dan toprak ilhakları olasılığını gündeme getirdiği andan itibaren bu seçenek ortadan kalktı. Daha önce gördüğümüz üzere, Batı Avrupa'ya ilişkin bazı Alman hedefleri Britanya açısından tamamen kabul edilemez değildi. Örneğin, bir Orta Avrupa ticaret bloku fikri Britanya'nın katlanabileceği bir şeydi. Ama Doğu Avrupa'nın yanı sıra Batı Avrupa'da toprak isteğinin müzakereye dayalı bir barış önünde tehlikeli bir engel olduğu ortaya çıktı. Tirpitz, yardımcısı Tuğamiral Paul Behncke ve Donanma Bakanlığı'ndaki başka kişiler daha Eylül 1914'te Belçika topraklarının ilhak edilmesini savunmuşlardı; Henning von Holtzendorff'un 1916'da Tirpitz'in yerine geçmesinden sonra da birçok vesileyle tekrarlanan bir talepti bu.¹⁸ Hermann Schumacher'in 1914 sonbaharındaki tezkeresiyle başlayarak, ağır sanayiciler Belçika'nın epeyce bir kısmını ve Fransa'nın metal cevheri bakımından zengin Briey-Longwy bölgesini elde tutması gerektiğini ileri sürdü. Mayıs 1915'te bu talepler altı büyük ekonomi kuruluşu tarafından sunulan ve Pas-de-Calais bölgesinin, Verdun ve Belfort kalelerinin, Kuzey Fransa kıyılarının Somme'un ağzına kadar uzanan bir şeridinin de ilhak edilmesini öngören savaş hedefleri listesine alındı.¹⁹ "İngiliz politikası bizim için Belçika'yı feda etmez," diyen ve bu nedenle "hiçbir ilhak" olmaması gerektiğini ileri süren Albert Ballin'le çok az kişi hemfikir; o bile "özellikle limanlar için [...] ekonomik ve askeri bağımlılık" öngörmekteydi.²⁰

Belçika meselesi müzakerelerin ilerlemesini birçok kez engelledi: Falkenhayn'ın gerçekçi bir yaklaşımla Bethmann'ı Almanya'nın büyük çaplı ilhaklarla bir barışa varmayı bekleyemeyeceği yönünde uyardığı Kasım 1914; Albay House'un *önceki statüko* temelinde barışı önerdiği Ocak 1916; Hindenburg'un tavizler vermeyi düşünen Bethmann'ı sindirerek caydırdığı Aralık 1916; Papa XV. Benedictus'un arabuluculuk yapmaya çalıştığı Temmuz 1917.²¹ Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann Eylül 1917'de Belçika'dan vazgeçmeyi önerdi; ama generaller ve amiraller buna geçit vermedi. Şansölye Hertling'in talimatıyla hareket eden Max Warburg, Mart 1918'de Hollanda'daki Amerikan büyükelçisiyle gayriresmi görüşmeler için Belçika'ya gittiğinde, Alman hükümeti "Belçika'nın İngilizler ve Fransızlar tarafından *bir ikinci ev* olarak kullanılmayacağına dair [...] güvencelere sahip olmak açısından" Belçika topraklarından "ufak feragatler" için hâlâ di-

18 Herwig, "Admirals versus Generals", s. 212-5, 219, 224, 228. Holtzendorff'un daha ilginç önerilerinden biri, Belçika'nın Hohenzollern hanedanı ve Fransız tahtına yeniden çıkacağını hayal ettiği Bourbon hanedanı arasında bölüşülmesiydi.

19 Fischer, *Germany's War Aims*; ayrıca bkz. Gatzke, *Germany's Drive to the West* ve Soutou, *L'Or et le sang*.

20 L. Cecil, *Albert Ballin*, s. 261-6, 269 vd; Schramm, *Neun Generationen*, c. II, s. 491.

21 Herwig, "Admirals versus Generals", s. 219.

retmekteydi.²² Hugo Stinnes ülkenin (daha doğrusu kendisinin) demir-çelik tesislerini koruyacak bir “tampon” bölge sağlamak üzere Batı Avrupa’da toprak ilhak etmeye çalışmak gerektiği konusunda savaşın son haftalarına kadar kararlıydı. İlhak edilmiş bütün topraklarda sanayi tesislerine tam anlamıyla el konulmasını ve Belçika işletme yöneticilerinin tasfiye edilmesini, dahası o toprakların “birkaç on yıl diktatörce yönetilmesini” önermekten kaçınmadı.²³ Ludendorff’un Batı Cephesi taarruzunun boşa çıkmasından sonra bile bu tutumunu sürdürmesi, Alman savaş hedefleri tartışmasının diplomatik ve stratejik gerçeklerden nasıl koptuğunu kusursuzca gözler önüne serer. Stinnes hiç de tek örnek değildi; kıdemli donanma komutanlarından Albay von Levetzow, 21 Eylül 1918 gibi geç bir tarihte, Almanya’nın savaştan sonra İstanbul, Vlorë (Avlonya), İskenderun ve Bingazi’yi alması gerektiği görüşünü ortaya attı.²⁴

İlhak taraftarları Almanya’nın Belçika’yı eski konumuna döndürmeye razı olarak, kendi çöküşünden önce savaşa müzakereyle son verilmesini sağlaması halinde koruyabileceği avantajları ciddi biçimde küçümsediler. Britanya’dan ve Fransa’dan (Hamburg iş dünyası kuruluşlarının çok sayıda dilek listelerinde somutlaşan) sömürge kazanımlarına dönük Alman planları daha az önemliydi; ama Almanya’nın denizlerdeki apaçık güçsüzlüğü göz önünde tutulduğunda, savaş hedefleri tartışmasına sinen gerçekçilikten yoksunluğa işaret etmekteydi.²⁵ Alman amirallerinin Vlorë (Arnavutluk), Dakar, Capo Verde Adaları, Azor Adaları, Tahiti ve Madagaskar’daki üslere, hele hayali Afrika *egemenliğine* dair düşleri için aynı şey söylenebilir.²⁶

Alman stratejisindeki kusurların kökeni, Reich’in savaştan önce bile çeşitli devlet daireleri arasında politikaları koordine edebilecek kurumlardan yoksun olan siyasal yapısındaki kusurlarda yatmaktaydı. Bilindiği üzere, savaş sırasında hem Şansölye’nin hem de Kayzer’in otoritesi geriledi; Hindenburg ve Ludendorff’un elindeki başkomutanlığın 1916’dan sonra “sessiz” (yani belirtilmemiş) bir askeri diktatörlük kurmasıyla ordu iktidara hâkim oldu.²⁷ Uygulamada Ludendorff Alman stratejisinde ve başka birçok şeyde tek söz sahibi haline geldi. Kısmen bu yüzden, savaş hedefleri tartışmasının Almanya’nın anayasal düzenine ilişkin tartışmaya ayrılmaz biçimde bağlanması kaçınılmazdı. Diplomatik fırsatların hesapsızca harcanmakta olduğu kanısına varanlar, sadece Dışişleri Bakanlığı’nın (*Auswärtiges Amt*)

22 Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 58.

23 Feldman, “War Aims”, s. 5-12, 18.

24 Herwig, “Admirals versus Generals”, s. 231.

25 Kersten, “Kriegsziele”, çeşitli yerlerde.

26 Herwig, “Admirals versus Generals”, s. 215 vd.

27 Kitchen, *Silent Dictatorship*, çeşitli yerlerde.

çapını değil, Reich şansölyesinin orduya bağlılığının düzeyini de sorguladı. Bethmann'ı bir "hain" ve "vatana karşı suçlu" biri olarak görenler ise tam tersine generallerin gücünü artırmanın peşine düştü. Savaş hedefleri (ilhaklar, *Mitteleuropa*, *önceki statüko*, kendi kaderini tayine ve işçi sınıfı dayanışmasına dayalı bir devrimci barış) ülke içindeki hedeflerle (diktatörlük, bir ölçüde parlamenter düzene geçiş, sosyalist devrim) özdeşleştirilir hale geldi. Şubat-Eylül 1917 dönemindeki olaylar bu alternatifleri belirginleştirdi. Rusya'daki Şubat Devrimi'nin ardından, Gotha'da Bağımsız Sosyalist Parti'nin kurulması "demokratikleşme yoluyla barış" fikrine örgütsel somutluk kazandırdı ve çoğunluktaki sosyal demokratları aynı istikamete yöneltti. Reichstag'da Merkez Partisi'yle ve İlerici Parti'yle ittifaka giren Sosyal Demokrat Parti, "zoraki feragatler olmaksızın barış" çağrısında bulunan bir önergeyi hayata geçirdi. Ama Prusya'daki seçim sistemini demokratikleştirmeye razı eden Bethmann, Hindenburg ve Ludendorff'un girişimiyle görevden alındı ve yerine silik kişilikli Michaelis geçirildi; Tirpitz'in ve Wolfgang Kapp'ın yeni kurduğu ve Temmuz 1918 itibarıyla 1.536 yerel örgütü ve 1,25 milyon üyesi bulunan Vatan Partisi bu hamleye destek verdi.²⁸

O sırada askeri diktatörler ve destekçileri geleneksel monarşik muhafazakârlığın epey ötesine geçmişti. Pan-Alman Birliği liderlerinden Konstantin von Gebsattel, savaşın sonunda hiçbir ilhakin sağlanmaması halinde yaygın "hayal kırıklığı ve üzüntü" yaşanacağı uyarısında bulundu: "Bütün zorlu uğraşlarından sonra kırılganlığa kapılan insanlar ayaklanacaktır. Monarşi tehlikeye girecek, hatta devrilecektir." Alman siyaseti kutuplaştı. Müzakereye dayalı bir barıştan yana olanların bu şartlarda, ama sırf Reich şansölyesinin ordu karşısında gücünü artırmak ve ağır sanayi lobisinin gücünü azaltmak için bile olsa, ülke içinde bazı reformlara gidilmesini benimseme dışında pek seçeneği yoktu. Asıl sorun bu unsurların Almanya'da ipleri ancak Ekim 1918'de, Ludendorff'un Alman askeri pazarlık gücünün son kıvrıntılarını heba etmesinden sonra ele geçirebilmesiydi. Bavyeralı Albay Mertz von Quirnheim bunu Temmuz 1917'de şöyle hayıflanarak dile getirmişti:

General Ludendorff (Hindenburg'un ağzından) şunu ilan edecek olsa, ne muazzam bir etki uyandırır: "Evet, OHL de Prusya için genel oy hakkından yanadır çünkü Prusyalı askerlerimiz bunu tam anlamıyla hak etmiştir." Ludendorff zafer havasıyla omuzlara alınacağı, grevler vesairesinin yarattığı her türlü tehlikenin ortadan kalkacağı kanısındayım. [...] Ama General Ludendorff savaş uğruna siyasal fikirlerden bu şekilde yararlanma anlayışından tamamen yoksun.²⁹

28 Wehler, *German Empire*, s. 215 vd; Stegmann, *Erben Bismarcks*, s. 497-519.

29 Deist, "Military Collapse", s. 194.

Böylece iç siyasetten kusurlu stratejiye ve yeniden iç siyasete dönen çember tamamlanmış gibi görünür; geriye sadece demokrasilerin savaşı diktatörlüklerden daha iyi yürüttüğü yolundaki iç rahatlatıcı sonuca varmak kalır.

Alman başarısızlığının üçüncü ve belki daha şaşırtıcı bir vechesi, Reich'in yeni askeri teknolojilerden yararlanmadaki görece yavaşlığıydı. Hiç kuşkusuz, Almanlar kaliteli siper tahkimatının, düşman siperlerini delebilen çelik çekirdekli kurşunların ve gözetleme balonlarından kurtulmayı sağlayan yangın mermilerinin öncüleriydi. Bilindiği üzere, muharebe alanında (22 Nisan 1915'te Ypres'te) klor gazını ilk kez kullanan da onlardı – her ne kadar Fransızlar etil bromoasetat (esasen göz yaşartıcı gaz) doldurulmuş el bombalarını başından itibaren kullanmış ve Almanlar ksilil bromit “T-mermileri”ni daha önce Polonya’da denemiş olsalar bile.³⁰ Lav silahları (ilk kez Hooge’da Temmuz 1915’te kullanılan) bir Alman yeniliği-ydi; siper havanları (korku salan *Minenwerfer*) ve çelik miğferler de.³¹ Ama Almanlar can alıcı üç alanda geri kaldılar. Herwig’in ileri sürdüğü gibi, Almanlar hava gücü bakımından yetersizdi; ancak sırf 1918 ilkbaharında mevcut uçak sayısını (4.500’e karşı 3.670) esas almak, zeplin filosunun ve Gotha bombardıman uçaklarının mal hasarına yol açmanın yanı sıra, İngiliz sivilleri öldürme, yaralama ve dehşete düşürme yönündeki başarılarını küçümsemeyi beraberinde getirebilir.³² Motorize ulaşım açısından aynı şey geçerliydi. Almanların 1918’de çoğunlukla çelik ya da tahta tekerlekli yaklaşık 30.000 aracı vardı; buna karşılık İtilaf tarafındaki araç sayısı çoğunlukla lastik tekerlekli olmak üzere 100.000’di. Son olarak, Almanlar yeterince tank imal edemedi. 1918’de üretilen tank sayısı ancak 20’ydi ve bunların birçoğu arızalandı; İtilaf devletleri ise o sırada 800 tanka sahipti.³³ Böylece savaştan önce en çok teknik uzmanlığıyla ve imalatıyla tanınan ülkenin malzeme savaşını (*Materialschlacht*) kazanamaması gibi bir paradoks ortaya çıktı. Başka bir teknolojik kusur Almanların İngiliz casusluğuyla boy ölçüşmemesiydi. Özellikle de Almanlar filoya iletilen sinyallerden çoğunun İngiliz Deniz Bakanlığı’nca ele geçirildiğinden ve Oda 40’ta deşifre edildiğinden habersizdi.³⁴

30 Trumpener, “Road to Ypres”, s. 460-80. Ayrıca bkz. H. Harris, “To Serve Mankind”, s. 31 vd.

31 Herwig, “Dynamics of Necessity”, s. 96.

32 Ferro, *Great War*, s. 93 vd; Banks, *Military Atlas*, s. 281-301. Zeplinlerin ve bombardıman uçaklarının hava akınları Britanya’da 1.413 ölüme ve 3.409 yaralanmaya yol açtı; hava bombardımanına bağlı Alman zayıyatı ise 740 ölü ve 1.900 yaralıydı.

33 Flerwig, “Dynamics of Necessity”, s. 85, 94.

34 Andrew, *Secret Service*, s. 139-94.

ANTANT VE İTİLAFLAR STRATEJİSİ

Ne var ki, Alman stratejisine ve diplomasisine yönelik bu eleştiride bir dizi pürüz vardır. Öncelikle, Antant devletlerince izlenen stratejinin İttifak devletlerinin stratejisinden çok daha iyi olmadığı ileri sürülebilir.³⁵ Örneğin, Liddell Hart'a göre, Çanakkale Boğazı harekâtı gibi dolaylı girişimlere daha fazla birlik ayrılması halinde, Britanya'nın Kara Avrupası'nda uzun süreli ve kanlı bir kilitlenmeye sokulmasına gerek kalmadan Almanya yenilgiye uğratılabilirdi.³⁶ Alan Clark, *In the Donkeys* [İnatçı Eşekler] kitabında Britanya'nın karadaki kuvvetlerine başvurmaktan büsbütün kaçınmasının, bunun yerine deniz gücüne dayanarak Almanya'yı açlıktan teslim olmaya zorlamasının mümkün olduğu görüşünü ortaya atar.³⁷

Resmi tarihçi Edmonds'tan sonra bu anlayışları çürütmeye en fazla katkıda bulunmuş tarihçi olan John Terraine, yaklaşık kırk yıl boyunca Britanya'nın savaşı mevcut şartlarda beklenebileceği kadar iyi yürüttüğünü savundu. Ona göre, İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'ni göndermenin bir alternatifi yoktu; Somme'da ve Passchendaele'de taarruzlara girişmenin bir alternatifi yoktu; dolayısıyla "[yüksek İngiliz] kayıplarının sebepleri için düşmanın kabiliyetinin [...] ve bizzat savaşın teknik mahiyetinin çok ötesine bakmak yararsız"dır.³⁸ Correlli Barnett bu görüşün destekçileri arasında yer almakla birlikte, Britanya'nın (garip bir ironiyle) kısmen Almanya'ya daha çok *benzeme*yi becerememesinden kaynaklanan uzun vadeli ekonomik ve stratejik gerilemesini durdurmada zaferin hiçbir işe yaramadığını da ileri sürer.³⁹

Batı Cephesi'nde savaşı kazanmanın akla yakın bir alternatifini görmek kesinlikle zordur. Öncelikle, Fransa'da bir Alman zaferini sağlama açısından, Türkiye'ye karşı uzun süreli bir harekâta daha fazla sayıda İngiliz askeri sevk etmekten *daha* elverişli başka bir şey olamazdı. Gelibolu'daki bir İngiliz zaferiyle elde edilebilecek çok fazla şey de yoktu. Rusya stratejik olarak bundan yarar görecektir. Ülkelere başındaydı ve İstanbul'u denetim altına alma yönünde öteden beri güttüğü hedefe bir adım daha yaklaşmış olacaktı. Britanya sırf Rusya'ya Boğazlar üzerinden kendi parasıyla daha fazla silah sağlama hakkını kazanmış olacaktı; bunun da İngiliz kaynaklarının optimum kullanımını getirmiş olacağı kesin olmaktan uzaktır. Bu arada Fransızlar çıkmazdan kurtulmalarını sağlamaya yeterli İngiliz askerinin yokluğundan dolayı

35 Britanya'nın stratejisini doğru yürüttüğü görüşü için bkz. Kennedy, "Britain in the First World War", s. 37-49; Kennedy, "Military Effectiveness", özellikle s.344 vd.

36 Liddell Hart, *British Way*, s. 12 vd, 29 vd.

37 Clark, *Donkeys*, çeşitli yerlerde.

38 Bkz. Terraine, Douglas Haig; Terraine, *Western Front*; Terraine, *Road to Passchendaele*; Terraine, *To Win a War*; Terraine, *Smoke and the Fire*; Terraine, *First World War*.

39 Barnett, *Swordbearers*.

dağılmış olacaktı.⁴⁰ Aslına bakılırsa, başka yerlere yapılan her büyük çaplı İngiliz asker sevkياتının stratejik bakımdan tehlikeli olduğu pekâlâ ileri sürülebilir. Sadece Gelibolu'ya değil, Mezopotamya'ya, Selanik'e ve Filistin'e de. Avrupa dışındaki savaş alanlarında kazanımlar, barış müzakerelerinde imparatorluğu genişletme açısından hiç kuşkusuz işe yaradı; ama Flandr'da ve Fransa'daki savaşı Almanların kazanması halinde, Ortadoğu'daki hedeflerin hiçbirine varılamayacaktı.

Sırf donanmaya dayanma stratejisine gelince, bu da Almanya'ya karşı zaferi sağlayamayacaktı. Almanya'nın denizdeki savaşı kaybetmesine rağmen, Britanya'nın donanma stratejisi öngörüldüğü gibi Alman sivilleri açlıktan teslim olmaya zorlamada kesinlikle başarısızlığa uğradı. Daha önce gördüğümüz üzere, ablukanın başlıca Alman mağdurları savaş seferberliği açısından hayati önem taşımayan sosyal kesimlerden. Britanya savaşı sadece denizde yürütmüş olsaydı, hükmü sadece Avrupa'nın etrafındaki dalgalara geçecekti; Kitchener'in topladığı ordular olmadan, Almanya kara savaşını kazanmış olacaktı.

Yani, Batı Cephesi'nde savaşı kazanmak şarttı. Ama bu saptama orada benimsenen ana stratejiyi, yani yıpratma savaşını kayıtsız şartsız doğru sayma anlamına gelmez.

Yıpratma stratejisinin kökleri daha Ekim 1914'te Kitchener'in Esher'e söylediği "Almanya mücadeleyi ancak olası bütün insan kaynaklarını tüketince bırakacaktır," sözlerine indirilebilir. Kitchener ilk başta uzun süreli bir oyuna girmeyi ummaktaydı; Almanları yıpratma sürecinde daha kirli işleri Fransızların yapmasından sonra, (Wellington tarzında) belirleyici müdahalede bulunmayı gözetken bir yaklaşımla Yeni Ordu'yu kuracaktı. Askeri Harekât Dairesi başkanı Sir Charles Callwell, Ocak 1915'te Almanların "sonraki birkaç ayda" askersiz kalacağını kanıtlayan bir rapor yazarak herkesin yüreğine epey su serpti. Onun ardılı Tuğgeneral Frederick Maurice beş ay sonra kendinden emin tavırla hâlâ şu öngöründe bulunuyordu: "[Ordu] azimle uğraşmayı sürdürürse, [...] Almanya'yı yıpratacağız ve savaş altı ayda bitmiş olacak." Kitchener'in görüşü ise "yıpratma"nın Alman insan gücü rezervini "aşağı yukarı 1917 başına" kadar tüketemeyeceği yönündeydi; bununla birlikte Almanların "[Antant] hatlarını yıkmaya yönelik maliyetli saldırılarla kendilerini harap etmelerine" fırsat vermeyi yeğ tuttu. Balfour'un ve Churchill'in Temmuz 1915'te "düşmana olabildiğince çok kayıp verdirecek ve bütün cephe boyunca ufak parçaları koparıp kemirecek aktif bir savunma"dan söz etmesi bu yüzdendi. Düşman "daha fazla direnişin imkânsız hale geleceği noktaya kadar [...] düşürülecekti" (Selborne); "bitkin" ve "yıpranmış" hale getirilecek-

40 Howard, "British Grand Strategy", s. 36.

ti (Robertson ve Murray); yedekleri “tükenmiş” olacaktı (Robertson). Generaller hedefler belirlemeye bile başladı. Hedeflerden biri ayda 200.000 Alman zayıyatıydı (Aralık 1915’te).⁴¹ Fransızların akıl yürütme tarzı büyük ölçüde aynıydı. Mayıs 1915’te Fransız genelkurmayı “yarma hareketinin ardından atılım”ın ancak “düşman [...] açığı kapatacak yedeklerinin kalmayacağı şekilde yıpratıldığında” mümkün olacağı sonucuna vardı.⁴²

“Aktif savunma” çok geçmeden saldırıya dönüştü. Sir Henry Rawlinson’ın Somme saldırısına ilişkin taslak planı, taktiksel öneme sahip noktaları ele geçirerek ve Almanların karşı-saldırıya geçmesini bekleyerek, “en az kayıpla olabildiğince çok Alman öldürmek” üzerine kuruluydu.⁴³ Tuğgeneral Sir John Charteris 30 Haziran’da, “Esas olarak Alman ordularını ve Alman ulusunu yıpratmak için çarpışıyoruz,” diye yazdı günlüğüne. Hiç kuşkusuz, Haig bir yarma hareketinin başarıya ulaşabileceği anlayışına sarılmayı sürdürdü; bir “yıpratma” muharebesinde kendi “birliklerinin düşmanunki kadar, hatta belki daha fazla tükeneceği” korkusu içindeydi.⁴⁴ Bu doğrudu ama Haig’in tercih ettiği seçenek, yani Alman hattına yönelik büyük çaplı bir hücum daha da pahalıya patladı. Gayet iyi bilindiği üzere, Somme Muharebesi’nin ilk gününde İngiliz ordusu 60.000 zayıat verdi; savunmadaki Almanların sadece 8.000 kayıp verdiği kavrıldığında, bu rakamın tam anlamı açık seçik görülür. Yarma girişimi sonuçsuz kalınca, herkes yıpratma savlarına dönerek, “Almanların eldeki az yedekle bozguna yakın olduğu ve (esir subayları bile kapsayacak şekilde) yenilgiden kurtulma şansına kuşkuyla baktığı” hayallerini kurdu.⁴⁵ İşin gerçeği şu ki Alman zayıyatının 680.000 olduğu yönündeki İngiliz resmi rakamı doğru kabul edilse bile, Somme’un neticesi en fazla bir pata durumuydu (İngilizler 419.654, Fransızlar 204.253 zayıat vermişti). Daha akla yakın ihtimalle Almanların zayıat rakamının (450.000) doğru olması halinde, yıpratma stratejisi beyhude sayılırdı. Haig’de bile Almanların savunmada kalmakla “bizim birliklerimizi yıpratmış” sezgisi uyanmaya başladı;⁴⁶ bunun en açık göstergesi, Nivelle’in Nisan 1917’de başlattığı ve aslında Almanların Hindenburg Hattı’na çekilmesinden sonra asla girişilmemesi gereken intihar niteliğindeki taarruzdu. Bu taarruzda 15 Mayıs itibarıyla Fransız kayıpları 187.000’e ulaşırken, Alman kayıpları 163.000’de kaldı.

Ancak Fransız hattı çökmeye yüz tutarken, Haig yıpratmanın daha da ileriye götürülmesi emrini verdi. Arras’taki İngiliz taarruzunun (Nisan-Mayıs

41 D. French, “Meaning of Attrition”, s. 385-405.

42 Edmonds, *Short History*, s. 94.

43 D. French, “Meaning of Attrition”, s. 403.

44 Terraine, *First World War*, s. 122.

45 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 331.

46 Terraine, *First World War*, s. 172.

1917) sağladığı kazanımlar ne olursa olsun, sadece 39 günde verilen 159.000 kayba değecek düzeyde değildi. Mayıs ayında Robertson ve Haig hâlâ “düşmanın direnişini yıpratmayla ve tüketmeyle kırma” görüşünü ağız birliğiyle savunmaktaydı; oysa ertesi ay Messines'deki saldırı 23.000 Alman kaybına karşılık 25.000 İngiliz zayıatına mal oldu. Üçüncü Ypres Muharebesi'ne de yıpratma taktiği gerekçe gösterildi.⁴⁷ Haig hâlâ bir yarma hayalini kursa da Robertson bile bu stratejiye “sarılma” sebebinin, “bunu destekleyecek inandırıcı bir gerekçesinin olmasından” ziyade “daha iyi bir yolu görememesi ve içgüdüünün onu bu yola bağlı kalmaya yöneltmesi” olduğunu itiraf etti.⁴⁸ Sonuçta, iki taraf toplamda 250.000 civarında zayıat verdi. Lloyd George'un şu hükmüne katılmamak zordur: “Haig kaç adam kaybettiğini umursamıyor. Düpedüz bu çocukların canlarını heba ediyor.”⁴⁹ İngiliz başbakanının buruk esprisi (“Dehşet verici zayıat listelerine baktığımda, bazen keşke bu kadar çok [büyük zafer] kazanmamız gerekmeseydi demekten kendimi alamıyorum”) meselenin tam üstüne basan nitelikteydi.⁵⁰ Alman ordusu en ağır zayıatı 1918 ilkbaharında, Ludendorff'un *kendi* taarruzunu başlatmasıyla verdi. Michael Harekâtı'nın bitiminde 178.000 İngiliz ve 77.000 Fransız kaybına karşılık, toplam Alman zayıatı 250.000'di; nisan sonu itibarıyla rakamlar 240.000 ve 92.000'e karşılık 348.000 düzeyine çıktı. Toplam zayıat açısından yine bir “pata” durumu vardı; ama Antant tarafı Amerikan takviyelerinden dolayı kayıpları artık daha çok kaldıracabilecek durumdaydı. İngiliz komutanları düşmanı “oyalama ve yıpratma” stratejisinin, sadece “asker tasarrufunu sağlayacak yeterli tedbir ve topçu hazırlığı olduğunda” işe yarayacağını farkına ancak Haziran 1918'de vardı.⁵¹

O halde İngiliz generalleri kendi kriterlerine göre başarısızlığa uğramış sayılırdı. Tablo 32'nin gösterdiği üzere, Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük paradoksu İttifak devletlerinin ekonomik bakımdan feci ölçüde dezavantajlı olmalarına karşın, düşmanlarına can kaybı verdirmede çok daha başarılı sonuç almalarıydı. Savaş dönemindeki askeri ölümlere ilişkin eldeki en sağlam verilere göre, Antant devletleri ve müttefikleri için çarpışan 5,4 milyon kadar asker hayatını kaybetti ve bunların ezici çoğunluğu düşman ateşiyle ölenlerdi. İttifak devletleri açısından aynı toplam 4 milyonun biraz üzerindeydi. İttifak devletlerinin can almadaki üstünlüğü yüzde 35 mertebesindeydi. Savaşın kısa bir süre sonra yayımlanan resmi İngiliz istatistikleri yüzde 50'ye varan daha da yüksek bir farkı verir; günümüzün bir dizi ders kitabındaki ra-

47 Guinn, *British Strategy*, s. 230; Woodward, *Great Britain*, s. 276 vd.

48 J. Gooch, *Plans of War*, s. 31.

49 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 441.

50 Agy., s. 547.

51 Edmonds, *Short History*, s. 335. 21. Kolordu komutanı Korgeneral Godley'nin sözleri.

kamlar da bu orana yakındır.⁵² Bir başka deyişle, İttifak devletleri toplu kıyım bakımından en az üçte bir oranında daha üstündü. Elias Canetti yıpratma stratejisi için şunu söylemişti: “Her iki taraf da daha büyük sağ muharip kalabalığını elde tutmak isterken, karşı tarafın en büyük ölü yığınına varmasını istiyor.”⁵³ Bu ölçüye göre değerlendirildiğinde, savaşı “kazanan” taraf İttifak devletleriydi.

Tablo 32 Birinci Dünya Savaşı'ndaki toplam zayıt

	Resmi İngiliz ölü sayısı	Düzeltilmiş ölü sayısı	Savaşın sonundaki esir sayısı	Yaralı sayısı	Toplam zayıt
Fransa	1.345.300	1.398.000	446.300	2.000.000	3.844.300
Belçika	13.716	38.000	10.203	44.686	92.889
İtalya	460.000	578.000	530.000	947.000	2.055.000
Portekiz	7.222	7.000	12.318	133751	33.069
Britanya	702.410	723.000	170.389	1.662.625	2.556.014
Britanya İmparatorluğu	205.961	198.000	21.263	427.587	646.850
Romanya	335.706	250.000	80.000	120.000	450.000
Sırbistan	45.000	278.000	70.423	133.148	481.571
Yunanistan	5.000	26.000	1.000	21.000	48.000
Rusya	1.700.000	1.811.000	3.500.000	1.450.000	6.761.000
ABD	115.660	114.000	4.480	205.690	324.170
İtilaf devletleri toplamı	4.935.975	5.421.000	4.846.376	7.015.487	17.292.863
Bulgaristan	87.500	88.000	10.623	152.390	251.013
Almanya	1.676.696	2.037.000	617.922	4.207.028	6.861.950
Avusturya-Macaristan	1.200.000	1.100.000	2.200.000	3.620.000	6.920.000
Türkiye	325.000	804.000	250.000	400.000	1.454.000
İttifak devletleri toplamı	3.289.196	4.029.000	3.078.545	8.379.418	15.486.963
Genel toplam	8.225.171	9.450.000	7.924.921	15.404.905	32.779.826
“Net kayıp sayısı”	1.646.779	1.392.000	1.767.831	1.353.931	1.805.900
Yüzde farkı	50	35	57	-16	12

Notlar: Ölü sayılarının çatışma sonucu ölümlerin yanı sıra hastalığa bağlı ölümleri kapsamı, özellikle periferideki çatışma alanlarında toplamaları şişirmektedir.

Portekiz'e ilişkin sayılar: Mozambik'ten ya da Angola'dan gelen askerlerdeki yaralı sayıları yok.

Yunan esir sayısı kayıp kişileri de kapsadığı için muhtemelen aşırı yüksektir.

Kaynaklar: İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 237, 352-7; Terraine, *Smoke and the Fire*, s. 44; J. Winter, *Great War*, s. 75.

52 G. Parker, *Times Atlas of World History*, s. 248 vd; Bullock, *Hitler and Stalin*, Ek II; Davies, *Europe*, s. 1328.

53 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 93.

Tablo 33 Toplam zayıat (ölü, esir ve yaralı) tahminleri

	Azami	Asgari	En sağlam tahmin
Fransa	6.100.000	3.791.600	3.844.300
Belçika	92.889	68.605	92.889
İtalya	2.190.000	1.937.000	2.055.000
Portekiz	33.291	33.069	33.291
Britanya ve Britanya İmparatorluğu	3.305.000	3.190.235	3.202.864
Romanya	535.706	450.000	450.000
Sırbistan	481.571	248.571	481.571
Yunanistan	48.000	27.000	48.000
Rusya	9.100.000	6.650.000	6.761.000
ABD	325.830	324.170	324.170
İttifak devletleri toplamı	22.212.287	26.720.250	17.293.085
Bulgaristan	250.513	250.513	251.013
Almanya	7.437.000	6.501.646	6.861.950
Avusturya-Macaristan	7.000.000	6.920.000	6.920.000
Türkiye	2.290.000	970.000	1.454.000
İttifak devletleri toplamı	16.977.513	14.642.159	13.486.963
Genel toplam	39.189.800	31.362.409	32.780.048
“Net kayıp sayısı”	5.234.774	2.078.091	1.806.122
Yüzde farkı	30,8	14,2	11,7

Kaynaklar: Tablo 32'dekilerle aynı.

Düşmanı saf dışı bırakmanın diğer etkili yollarının başında gelen esir alma açısından, daha da büyük bir ayrılık söz konusuydu. İttifak devletleri için çarpışan 3,1 ila 3,7 milyon asker savaş sırasında esir alınırken, esir düşen Antant ve İttifak askerlerinin sayısı 3,8 ila 5,1 milyondur (sayılara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Bölüm 13). Burada “net kayıp sayısı” düşmana esir verdiğinden yüzde 25 ila 38 civarında fazla askeri esir almayı başaran İttifak devletlerinin epey lehindedir. Sadece bir açıdan avantaj dengesi Antant ve İttifak devletlerinden yana gibidir: Eldeki istatistikler İttifak devletleri safında 1,3 milyon kadar fazla askerin düşman eylemi sonucunda yaralandığına işaret eder. Ne var ki bu sayılar en az güvenilir niteliği taşır (Örneğin, Almanlar resmi istatistiklerine küçük yaralanmaları kaydetmezken, İngilizler böyle bir yola gitmekteydi). Her halükârda, düşmanı yaralamak ona hasar verdirmenin en az etkili yolu; çünkü yaralı askerlerin oldukça yüksek bir oranı (İngiliz ordusunda yüzde 55,5)⁵⁴ yaraları sonucunda ölmedikleri takdirde, askerliğe dönebilmekteydi. Toplam zayıata ilişkin sayılara varma çabaları, kısmen bu

54 İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 246. Krş. T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 559.

yüzden güçlüklerle yüklüdür. Doğru bir saptama açısından, düşmanı öldürmenin en iyi yol, esir almanın aşağı yukarı onun kadar iyi ve belki daha da iyi bir yol (besleme ve barındırma giderleriyle kaynakları kemirse bile bir esiri çalıştırmak mümkündü), yaralamanın ise en az hasar verdirici yol olduğunu hesaba katan bir yaklaşımla sayıları tartmak gerekir. Tablo 33 zayıata ilişkin eldeki asgari ve azami sayıları, ayrıca görüldüğü kadarıyla en sağlam tahminleri özetlemektedir. Burada genelde İttifak devletlerinin yüzde 10'u aşkın bir avantaj farkının olduğu görülecektir. Yaralı sayıları göz ardı edildiğinde, fark yüzde 44 gibi şaşırtıcı bir düzeye çıkar. Bir başka deyişle, İttifak devletleri 10,3 milyon düşman askerini *kalıcı şekilde saf dışı bırakırken*, bu şekilde sadece 7,1 milyon kayıp verdi. Bunlar dikkate değer istatistiklerdir.

Tablo 34 Almanya'da kullanılabilir insan gücü, 1914-1918

	18 yaşına varmış erkekler (yaklaşık)	Savaştaki ölümler	Fazlalık
1914	670.000	241.000	429.000
1915	674.000	434.000	240.000
1916	688.000	340.000	348.000
1917	693.000	282.000	411.000
1918	699.000	380.000	319.000
1919	711.000		

Kaynak: Maier, "Wargames", s. 266.

Açıkcası, sırf "net kayıp sayısı"nı hesaplamak askeri etkinliğin biraz kaba bir ölçüsüdür; hatta Michael Howard "askeri başarı kriterlerini bu türden kayıp sayısına indirgemenin *bir olmayana ergi yaklaşımı*" olduğunu ileri sürer.⁵⁵ Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda orduların performansının başka hangi yöntemle değerlendirileceğini kestirmek kolay değildir. Taarruzların başarısı kazanılan toprak açısından değerlendirmeye kalkışıldığında, her öğrencinin bildiği bir husus kanıtlanmış olur: Batı Cephesi'ndeki savaş 1915'ten 1917'ye kadar olan dönemin büyük bölümünde sıfır toplamı bir oyundu.

Dahası, Charles Maier'in işaret ettiği üzere, Britanya ve müttefikleri savaş boyunca 18 yaşa varmış kesimi tüketecek kadar Alman askeri öldürmeyi hiç başaramadı (Tablo 34). Yıpratma stratejisi gerçekten savaşı kazanmanın yolu olsaydı, Alman yeni acemi terbinin 1914'ten beri en yüksek düzeye vardığı 1919'da savaş hâlâ sıkı biçimde sürmüş olacaktı. Stone'un ifadesiyle, "insan gücü her bakımdan tükenmezdi."⁵⁶

Antant generallerinin emrindeki insan gücünün çok daha büyük niceli-

55 Howard, *Crisis of the Anglo-German Antagonism*, s. 14.

56 Stone, *Eastern Front*, s. 266.

ğinden dolayı, yıpratma stratejisinin nispeten başarılı olduğu elbette ileri sürülebilir. Kaba bir ifadeyle, İttifak devletlerine nazaran Antant devletleri daha yüksek kayıpları kaldıracabilecek durumdaydı. Önemli olan nokta öldürülen ya da ele geçirilen düşman askerlerinin mutlak sayısı değil, kullanılabilir insan gücünün oranıydı. Tablo 35, savaşan ülkelerde ölü sayısının kullanılabilir insan gücüne oranını vermektedir. Yetişkin erkeklerdeki kayıplar bakımından yüzde 2,7'ye karşı yüzde 11,5'lik orandan dolayı, İttifak devletlerinin nispeten daha ağır darbe yediği hemen görülecektir. Bazıları bunun İtilaf zaferinin başlı başına yeterli bir açıklaması olduğunu söyleyecektir. Oysa Antant ve İtilaf tarafındaki sayılar, çok sayıda erkeğin askerlik yapmaması nedeniyle büyük çarpıklık taşır. Toplam olarak bakılınca, Antant ve İtilaf tarafında bütün nüfusun ancak yüzde 5'i fiilen seferber edilirken, İttifak devletlerinde bu oran yüzde 17'ydı. Kullanılmayan bu insanların gerektiğinde çarpışmaya ne kadar gönüllü olacağı pekâlâ sorulabilir. Bu durum özellikle Britanya İmparatorluğu'nun geniş kesimleri için geçerlidir ama savaşın sürüp gitmesi halinde, kaç Amerikalının daha seferber edilmiş olabileceğini sormak da mümkündür; nitekim yoklama kaçakları ABD'de yüzde 11 (toplam 337.649 vaka) düzeyindeydi.⁵⁷ Birinci sütunda ortaya konulan fark (fiilen seferber edilenlerin yüzdesi olarak ölü sayısı) göz önünde tutulunca, İttifak devletleri açısından oran yüzde 15,7'ye düşerken, diğer taraf açısından yüzde 12'ye çıkar.

Dahası, savaş sırasında stratejik bakımdan en önemli ülke olan Fransa açısından bakılınca, Almanların nispi olarak her bakımdan daha ağır kayıplar verilmeyi başardığı açıkça görülür. Fransızlar ve Almanlar nüfuslarının aşağı yukarı aynı orandaki kesimini seferber ettiler; ama Almanların öldürdüğü Fransız sayısı Fransızların öldürdüğü Alman sayısından daha yüksekti. İşin daha da kötüsü, Fransızlar her yıl çarpışmaya katılabilecek genç erkek sayısı bakımından daha doğurgan olan Almanların gerisindeydi. Ancak Fransız ordusu (1917'de sarsıcı bir moral krizi geçirmekle birlikte) çökmedi. Seferber edilen erkeklerin oranı olarak ve hele bütün yetişkin erkeklerin oranı olarak düşük zayıf veren Rus ordusu çöken ilk ordu oldu. Daha önce gördüğümüz üzere, İskoçlar savaşta (Sırp'lardan ve Türklerden sonra) en yüksek ölüm oranına maruz kaldı; yine de İskoç alayları sonuna kadar çarpışmayı sürdürdü. Dolayısıyla İttifak devletlerinin yenilgisi konusunda, yıpratma stratejisi taraftarlarının ileri sürdüğü türden mekanik bir açıklama işe yaramaz. Doğrusu, burada net kayıp sayısı olarak verilen farklar Almanya'nın ve müttefiklerinin Birinci Dünya Savaşı'nı nasıl kaybettiğini anlamayı epey zorlaştırır.

Her iki dünya savaşı açısından zayıf rakamlarının en ayrıntılı analizini sunan Trevor Dupuy, ortalama olarak Alman askerlerin İngiliz ya da Ameri-

57 Nögler, "Pandora's Box", s. 14.

kalı askerlerden yüzde 20 daha etkili olduğu sonucuna varır. Bu çalışmasında Birinci Dünya Savaşı'ndaki on beş muharebeyi inceler ve “zayıat verdiren kuvvetin yüzdesi olarak gün başına zayıat” için “puanlar” verir; ardından “savunma tarzının sağladığı bilinen harekât avantajı”nı (gelişigüzel savunma için 1,3, hazırlıklı savunma için 1,5 ve tahkimatlı savunma için 1,6) gözeterek bunları yeniden hesaplar. Alman kuvvetleri açısından ortalama “puan etkinliği” 5,51, Rus esirler (aslında böyle yapmak için somut sebep yokken) hesaptan düşürüldüğünde ise 2,61'dir; Ruslar açısından 1,5, Batılı İtilaf devletleri açısından daha da düşük olan 1,1 sayısı ortaya çıkar.⁵⁸

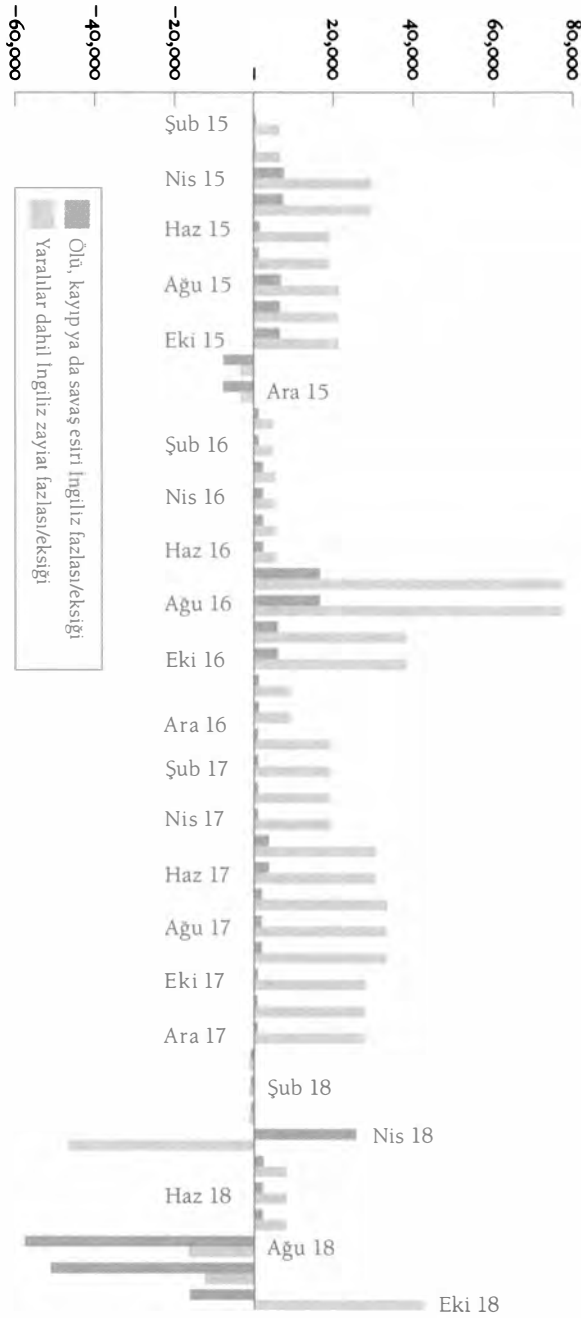
Tablo 34 İnsan gücünün yüzdesi olarak askeri ölümler

Ülke	Seferber edilenlerin yüzdesi olarak toplam ölü sayısı	15-49 yaş arası erkeklerin yüzdesi olarak toplam ölü sayısı	Nüfusun yüzdesi olarak toplam ölü sayısı
İskoçya	26,4	10,9	3,1
Britanya & İrlanda	11,8	6,3	1,6
Kanada	9,7	2,6	0,8
Avustralya	14,5	4,4	1,2
Yeni Zelanda	12,4	5,0	1,5
Güney Afrika	5,1	0,4	0,1
Hindistan	5,7	0,1	0,0
Britanya İmparatorluğu (Büyük Britanya hariç)	8,8	0,2	0,1
Fransa	16,8	13,3	3,4
Fransız sömürgeleri	15,8	0,5	0,1
Belçika	10,4	2,0	0,5
İtalya	10,3	7-4	1,6
Portekiz	7,0	0,5	0,1
Yunanistan	7,4	2,1	0,5
Sırbistan	37,1	22,7	5,7
Romanya	25,0	13,2	3,3
Rusya	11,5	4,5	1,1
ABD	2,7	0,4	0,1
İtilaf devletlerinin toplamı	12,0	2,7	0,7
Almanya	15,4	12,5	3,0
Avusturya-Macaristan	12,2	9,0	1,9
Türkiye	26,8	14,8	3,7
Bulgaristan	22,0	8,0	1,9
İttifak devletlerinin toplamı	15,7	11,5	2,6
Genel toplam	13,4	4,0	1,0

Kaynak: J. Winter, *Great War*, s. 75.

Bu sav can alıcı Batı Cephesi açısından daha ayrıntılı işlenebilir. Resmi aylık zayıat rakamları en güvenilir tarihsel kaynaklar olmayabilir ama (genellikle tarihçilerce yapıldığı gibi) göz ardı edilmeyi hak edecek kadar da yetersiz değildirler. Şubat 1915-Ekim 1918 arasında sekizi hariç altmış dört ayın tamamında, hattın İngiliz kesiminde Almanların Britanya'ya daha ağır zayıat verdirmeyi başardığını açık seçik gösterir; üstelik bunun sağlanamadığı sekiz aydan üçü tam da savaşın sonuna (Ağustos-Ekim 1918) denk gelir (bkz. Şekil 12). Savaşın büyük bölümünde İngiliz tarafındaki subay zayıatının Alman tarafına nazaran çok daha yüksek olduğunu da belirtmek gerekir: Savaşın her yılında Almanlar İngiliz kesiminde verdikleri kayıplardan daha fazla subayı öldürdüler ya da ele geçirdiler. Şekil 13'te Ağustos 1914'ten Haziran 1918'e kadar Almanların verdikleri kayıplardan daha fazla Antant askerini öldürmeyi ya da ele geçirmeyi başaramadığı *tek bir ayın* dahi bulunmadığını göstermek üzere, Fransız, İngiliz ve Alman rakamları bir araya getirilmiştir. Bu dönem boyunca Batı Cephesi'ndeki İngiliz ordusunun büyüdüğü, böylece hem subaylarda hem de askerlerde kayıp oranının kesinlikle düştüğü doğrudur. Batı Cephesi'nde İngiliz rakamları Fransız rakamlarıyla bir araya getirildiğinde ve toplam Alman zayıatıyla karşılaştırıldığında, Antant orduları sahiden düzelmeye yüz tutmuş görünür. Ancak net kayıp sayısının lehlerine dönmesi 1918 yazını buldu; bu da esas olarak İtilaf devletlerince öldürülenlerin sayısında büyük çaplı bir yükselişten ziyade, teslim olan Almanların sayısındaki hızlı artışı yansıtmaktaydı (bkz. Bölüm 13). Nitekim İngiliz kesiminde (kayıp olarak listeye alınanlardan birçoğunun aslında öldürüldüğünün daha sonra anlaşılması nedeniyle besbelli ki eksik olan) ölü sayıları göz önünde tutulursa, savaşın ilkbahar taarruzundaki korkunç kayıplardan sonra, net kayıp sayısının sanki tekrar Almanya'nın lehine döndüğü bir seyirle sona erdiği izlenimi ortaya çıkar. Bu rakamlar Ağustos, Eylül ve Ekim 1918'de Almanların öldürülen insan sayısı bakımından İngilizler karşısında ancak Somme Muharebesi dönemiyle karşılaştırılabilecek bir fazlalık sağladığına işaret eder.

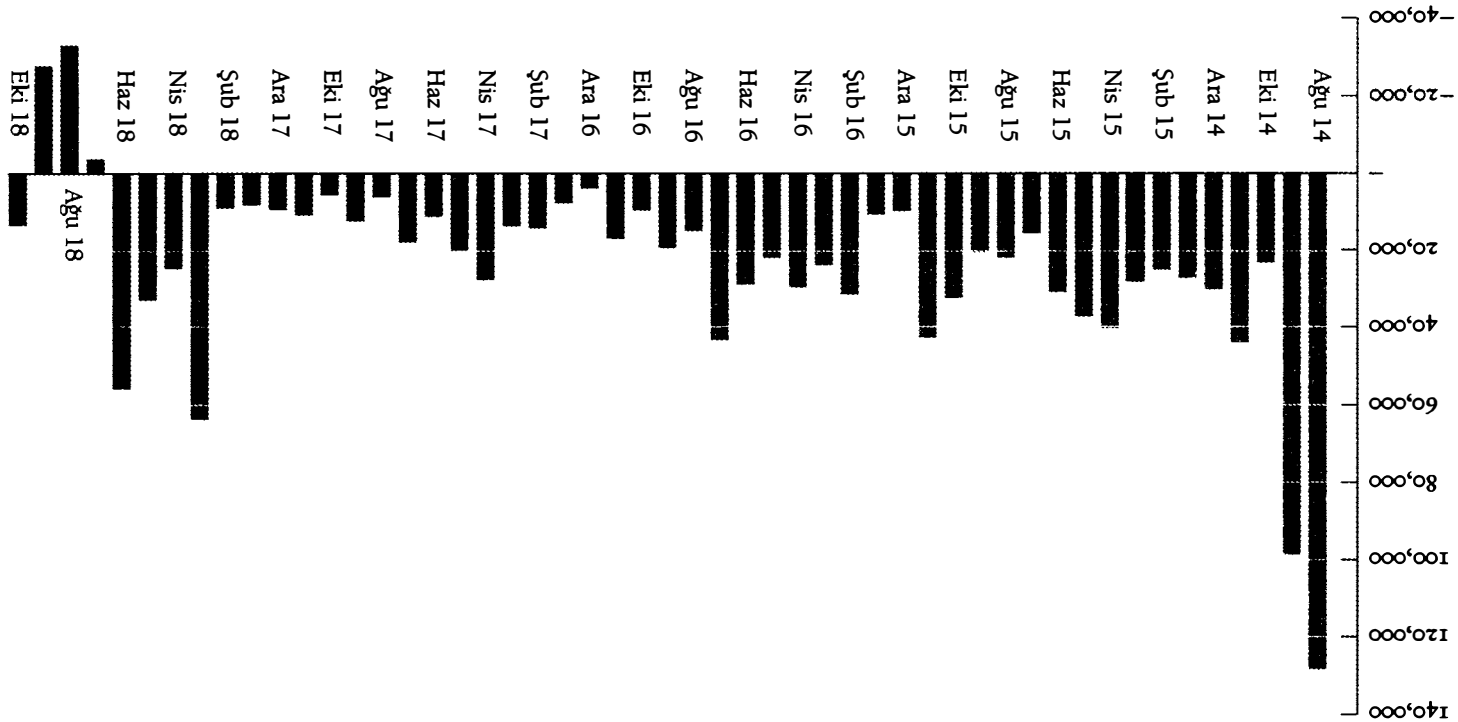
Kanada Süvari Tugayı'na komuta eden J. E. B. Seely, yıpratma stratejisinin saçmalığını 1930'daki şu saptamayla özetleyecekti: "İtilaf tarafındaki bazı ahmak insanlar savaşın Batı Cephesi'nde Almanların kökünü kazımakla sona ereceğini sanmaktaydı. Haliyle bu yöntem ancak bizzat verdiğimiz kayıplardan çok daha yüksek sayıyla onları öldürmemiz halinde başarıya ulaşabilirdi." Bunun imkânsızlığı Ludendorff'un taarruzu sonucunda İngilizlerin savunmaya geçmek zorunda kalışıyla kanıtlandı. İngiliz taarruz harekâtları ise, dikkat çekecek kadar az istisnalar bir yana bırakılırsa, genelde düşman kuvvetleri kadar kendi kuvvetlerinde de kalıcı kayıplara yol açtı. Kısacası, Almanlar can alıcı cephede savaşın büyük bölümünde daha yüksek bir askeri etkinlik düzeyine ulaştı ve bunu sürdürdü. Bu durum aleyhlerindeki ekono-

Şekil 12 "Net kayıp sayısı": Batı Cephesi'nin İngiliz kesiminde İngiliz zayıatı eksi Alman zayıatı, 1915-1918

Not: Rakamlar her zaman tek bir ay için olmadığından, bir dizi durumda ortalama aylık rakamlar verilmektedir. Bu durum belirli aylarda bazı askeri olayların etkisini gerçekte olduğundan düşük gösterebilir.

Kaynak: İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the British Military Effort*, s. 358-62.

Şekil 13 "Net kayıp sayısı": Kalıcı saf dışı bırakılan İngiliz ve Fransız askerleri eksi kalıcı saf dışı bırakılan Alman askerleri, Ağustos 1914-Temmuz 1915 (Batı Cephesi)

Not: Ağustos-Ekim 1918 itibariyle kalıcı saf dışı bırakılan Alman askerlerine ilişkin rakamlar sadece İngiliz kesimi için olduğundan, Alman kayıplarının düzeyi gerçekte olduğundan düşüktür. 1930'lardan kalma Alman resmi istatistiklerinin temmuzdan sonraki ayları atlaması tipik bir durumdur. Deist'in ("Military Collapse", s. 203) Temmuz ortalarından 11 Kasım'a kadar toplam ölü ve yaralı sayısını 420.000, esir ve kayıp sayısını 340.000 olarak vermesi, ortalama zayıfatın ağustostan ekime kadar ayda yaklaşık 245.000, ayrıca kasımda 15.000 olduğunu ima eder. Öte yandan, yukarıdaki rakamlar toplam 110.000 ölüye ve 11.480 esire ulaşan ve çoğu tam da bu dönemde verilen Amerikan kalıcı kayıplarını da içermez. Bunlar katılırsa, 1918 sonlarında Almanya aleyhindeki net kayıp sayısı düşer.

Kaynaklar: İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the British Military Effort*, s. 253-65; Reich Savunma Bakanlığı, *Sanitätsbericht*, c. I, s. 140-43; Guinard vd., *Inventaire*, c. I, s. 213.

mik zorluklara rağmen savaşı kazanmış olabilmeleri ihtimalinin çok daha az hayali görünmesini sağlar.

BAHANELER

Belirleyici kara savaşında, Antant ve İttifak devletleri arasında hem etkinlik hem de verimlilik düzeyindeki muazzam farkı nasıl açıklayabiliriz?

En yaygın açıklama hâlâ Antant generallerinin birer “inatçı eşek” olduğu ve İngilizler açısından bu inatçılığın “müskülpesent ve kıskanç bir bakış açısı katılığıyla, dar görüşlü eğitimden kaynaklanan [...] alık bir psikolojiyle” belirlendiğidir.⁵⁹ T. E. Lawrence’ın unutulmaz ifadesiyle, “askerler çoğu kez yürekli savaşçılardı ama başlarındaki generaller çoğu kez cahilce edindikleri şeyleri ahmakça vermektedir.”⁶⁰ Lloyd George “beyinleri [...] her kovuğa ve köşeye istif edilmiş yararsız keresteyle tıkalı” generallere dudak büken başka bir kişiydi. “[Bu kerestenin] bir bölümü savaş sonuna kadar hiç çıkarılıp atılmadı; [...] günümüz şartlarında bir muharebeyi fiilen yürütme konusunda kulaktan dolma bilgiler dışında hiçbir şey bilmiyorlardı.”⁶¹ Yaklaşımları böyle görüşlerle belirlenmeye devam eden günümüz yazarlarından Laffin’e göre, İngiliz generalleri geri kafalı “kasaplar ve sakarlar”dı.⁶² Daha akademik yazarlar son zamanlarda eleştirileri inceltmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda ileri sürülen savlar şöyledir: Generaller siper savaşının mahiyetini anlamada ağır kaldılar; yetersiz hazırlığa ya da topçu desteğine dayalı ve berrak hedeflerden yoksun saldırı hareketlerine giriştiler; başarı şansı kaçtıktan sonra bile bunları uzun süre devam ettirdiler; azami zayıat verdirmek yerine Alman hatlarını yarmaya kalkıştılar; taktiksel yararına bakmaksızın alan kazanmaya çalışırken, topçu gözetlemesi için uygun alanların yararını kavramaktan geri kaldılar. Bidwell’e ve Graham’a göre, savaş öncesinde ordu gerçek anlamda bir savaş doktrininden yoksundu ve taktikleri yeni savaş teknolojisine uyarlamayı başaramadı;⁶³ bu görüş Travers’in yaklaşımında da aynen karşımıza çıkar.⁶⁴

Çokça karalanan “ömzu kabarık” subayları savunma adına, nispeten yüksek İngiliz zayıatı için bir dizi açıklama ortaya atılmıştır:

1. İngiliz ordusu, Almanlar (ve Gelibolu’da Türkler) savunmaya elverişli konumdayken saldırmak zorunda kaldı. Modern ateş gücü, askerleri muharebe alanından uzaklaştırıp tahkimatlara ve yeraltı sığınaklarına tıkamıştı. Yeterli top ve mermiyle bu savunma hatlarında gedik açılabilirdi ama böyle gedikleri

59 Cruttwell, *History of the Great War*, s. 627.

60 T. E. Lawrence, *Seven Pillars*, s. 395.

61 Terraine, *Smoke and the Fire*, s. 171.

62 Laffin, *British Butchers*, çeşitli yerlerde.

63 Bidwell ve Graham, *Fire-Power*, s. 2 vd.

64 Özellikle bkz. Travers, *Killing Ground*, özellikle s. 66, 250.

genişletmek mümkün değildi. Atılan mermilerin zemini delik deşik etmesinden dolayı, toplar bizzat yaratıkları fırsatı işlemez kılmaktaydı; böyle bir zemin, topların ileriye taşınmasını ve onların koruma ateşi altından ileri harekâta yeniden başlanmasını son derece güçleştirmekteydi. Saldırıları genelde çıkmaza girerken, düşman yedeklerinin demiryoluyla ileriye taşınması mümkündü. Terraine, saldırıya geçen orduyu tek bacağı alçılı profesyonel bir boksöre benzetir: Güçlü ama ağır aksak.⁶⁵ Durum hemen her yerde aynıydı. Fuller'ın ifadeyle, "her cephede kurşun, kürek ve dikenli tel, asıl düşmandı."⁶⁶

Diğer teknik sorun yetersiz komuta, kontrol ve muhabereydi.⁶⁷ İYSK 1914'te hava gözetlemesi, havadan fotoğraf çekimi ve muhabere için yeterli araçları henüz geliştirmemişti. Haritalar yanlıştı. Haberleşme şebekeleri cephe hattında durduğu için, o noktadan ileriye geçen birliklerin konumu meçhuldü. Muharebe sırasında farklı güzergâhlar boyunca kabloları üç katlı döşeme gibi etraflı tedbirlere rağmen, muhaberenin düşman top ateşiyle kesilmesi daha yüksek ihtimaldi. Dolayısıyla generaller koşucu ulaklarla aktarılan bölük pörçük raporları esas almak zorundaydı.⁶⁸ Orduların ileri muhabere hizmetlerini geliştirmeleri ve telsiz cihazları edinmeleri 1918'i buldu. Saldırıya geçen tarafın uğradığı yüksek zayıat için bir açıklama olarak, muhabere teknolojisindeki bu pürüze işaret etmek pek abartılı sayılmaz.⁶⁹ Holmes bunu şöyle ifade eder: "Batı Cephesi'ne kendine has karakterini veren şey, esas olarak öldürme gücündeki artış değildi. Muhaberenin sürekli silahların gerisinde kalmasıydı. Savunmadaki tarafın kendi muhabere hattına püskürtülmüşken başarısızlığını takviye etmesi, saldırıdaki tarafın kendi muhabere hattı muharebe alanının yıpratıcı eşiği boyunca uzanırken başarısını takviye etmesi her zaman daha kolaydı."⁷⁰

2. İngilizler koalisyonlu savaş tarzının gereklerinden dolayı erken taarruzlara girişmeye de defalarca mecbur kaldı. Kitchener'in ifadesiyle "[Rus ordusunun] Alman darbelerine ne kadar dayanabileceği kuşkulu" görünmeseydi, İYSK 1915 yılının erken taarruzlarına girişmeyecekti.⁷¹ Kitchener ayrıca Kabine'yi "Joffre'un beklediği işbirliğinin mevcut ittifaka ciddi ve belki de vahim zarar verme tehlikesi göze alınmaksızın reddedilemeyeceği" uyarısında bulundu.⁷² Esher'e göre, Ocak 1915'te "Fransızlar mükemmel olmakla

65 Terraine, *White Heat*, s. 93.

66 Fuller, *Conduct of War*, s. 161.

67 Terraine, *Smoke and the Fire*, s. 179.

68 Edmonds, *Official History: Military Operations*, c. I, s. 355; Terraine, *Smoke and the Fire*, s. 118.

69 Terraine, *White Heat*, s. 148.

70 Holmes, "Last Hurrah", s. 284.

71 Maier, "Wargames", s. 267.

72 R. Williams, "Lord Kitchener", s. 118.

birlikte belli bir noktanın ötesinde sıkıntıya gelemeyen” yapıdaydı.⁷³ Fransızların Mart 1915’te Neuve Chapelle’e yönelik İngiliz saldırısıyla çakışması öngörülen Vimy Sırtı’na yönelik bir saldırıyı iptal etmesi karşısında, Sir John French’in “sadakatle ve en samimi tavırla işbirliği”ne istekli oluşunu kanıtlamak üzere yine de harekâtı sürdürmesi tipik yaklaşımdı.⁷⁴ Aynı şekilde, Somme Muharebesi’nin tarihi, yeri ve zamanını daha ziyade Flandr’a saldırımdan yana olan Haig değil, Fransızlar kararlaştırdı.

Bu durum 1917’e kadar sürdü. Charteris Üçüncü Ypres Muharebesi’ne katılma gerekçesini, İngiliz birliklerinin Lloyd George’un isteğine uyularak başka bir oyalama harekâtına (sendeleyeni İtalya’ya destek için Adriyatik seferine) kaydırılması halinde, Fransa’nın “çökme” ihtimali korkusuna dayandırdı.⁷⁵ İngiliz ordusu ancak Messines Muharebesi’yle birlikte (Haziran 1917) stratejik inisiyatifi eline almaya, yani ne zaman ve nerede saldırıya geçileceğini kararlaştırmaya başladı. Ama savaşı kazanmanın yolu doğrusu hareket bağımsızlığı değildi. İhtiyaç duyulan şey, İtilaf girişimlerinde etkili koordinasyondu. İngiliz ordusu kıta taahhüdünün sonuçlarını ancak 1918’deki Alman taarruzları karşısında kabul etti: Fransızların yönetiminde komuta birliği.⁷⁶ Ondans sonra bile sorunlar çıktı; örneğin, Pershing komutasındaki Amerikalılar daha tecrübeli komutanların yol göstericiliğine burun kıvrarak, Pétain’in komutası altında birleşmeye sıkı biçimde direndi.⁷⁷

3. Alman ordusunun tersine, İngiliz ordusu bir kıta savaşına göre düzenlenmiş değildi. Haig Haziran 1919’da şunu aktaracaktı: “Bu savaşa gerekli hazırlıktan yoksun biçimde girdik. ... Bütün savaş sürecinde açığı kapatacak nafile çabalar içindeydik.”⁷⁸ Örneğin, kısmen finansal kısıtlamalar ama daha çok Genel Karargâh ile İYSK arasında hiçbir komuta kademesinin öngörülmemesi nedeniyle, barış döneminde tek bir kurmay heyetle yetinilmişti.⁷⁹ Süvari Tümeni’nin başındaki Allenby hiçbir daimi kurmay subayının bulunmadığını gördü. Yanına verilen başka subaylar bu konuda tecrübesizdi.⁸⁰ Dolayısıyla İngiliz generalleri başından itibaren doğaçlamayla ilerlemeye mecbur kaldılar.

Bahanelerin artık bir tarafa bırakılmasını gerektiren asıl sorun, İngiliz düzenli ordu kültürünün etkili doğaçlamaya her bakımdan engel oluşturmasıydı. Komuta yapısı üstlere itaat ve astlara şüpheyle bakış üzerine kuruluydu;

73 Agy., s. 122. Krş. Terraine, *Douglas Haig*, s. 154; Philpott, *Anglo-French Relations*, çeşitli yerlerde.

74 Edmonds, *Short History*, s. 89.

75 Maier, “Wargames”, s. 269.

76 Philpott, *Anglo-French Relations*, s. 163 vd.

77 Trask, *AEF and Coalition Warmaking*, çeşitli yerlerde.

78 Hussey, “Without an Army”, s. 76, 81.

79 Edmonds, *Official History: Military Operations*, c. I, s. 7.

80 Terraine, “British Military Leadership”, s. 48.

terfilerde bağlantıların devreye girmesi hâlâ mümkündü; komutanlar arasında kişisel kavgalara bağlı “kopukluklar” hâlâ mümkündü.⁸¹ Bu durum bazen ciddi sonuçlar doğurabilmekteydi. Haig’in ilk baştaki Somme planı konusunda sorguya çektiği Rawlinson, görüşünü ısrarla savunmada aciz kaldı; böylece Haig intihar niteliğindeki yarma hareketi hedefinde diretti. Rawlinson’ın buna ilişkin sözleri şöyleydi: “Sınırsız bir taarruza kalkışmak bir kumar ama D. H. öyle istiyor ve ben de mantık içindeki [aynen böyle] her şeye girişmeye hazırım.”⁸² Bir ordu komutanı binlerce askerin canını tehlikeye atacak olsa bile, başkomutanın yanlışını düzeltmeyi haddini aşmak saymaktaydı.⁸³ Benzer kısıtlamalar her kademede vardı. Emirler tepede verilmekte ve aşağıya doğru iletilmekteydi; aksi yönde çok az akış vardı. Böylece subaylar, astsubaylar ve erler “emirleri bekleme”ye iyice alıştı. J. M. Bourne’un belirttiği gibi, muharebede “Alman topçu ateşi kesildiğinde, muhabere felci devreye girmektedir.” Sanayi organizasyonunun yakışık kaçmayan dilini uyarlayarak belirtmek gerekirse, bu bir “hat yönetimi”ydi ve “alt hat yöneticileri”nin görüşlerini genel merkeze aktarabilecekleri bir mekanizma sağlamamaktaydı.⁸⁴ Daha teknokrat bir yaklaşım taraftarlarının, savaşı maddi yarıştan ziyade manevi yarış olarak gören gelenekçileri ancak yavaş bir süreçle geriletebilmesi kısmen bu yüzdendi.⁸⁵ Morale, cesarete ve disipline fazlasıyla ağırlık verilirken, ateş gücüne ve taktiklere yeterince önem verilmedi.⁸⁶

Eski orduya yeni askerlerin katılımıyla da bu sorunlar hafiflemedi; tam tersi bir durum ortaya çıktı. Daha çok büyüme daha da bürokratikleşmeyi getirdi. Charteris ordunun üstlendiği sorumluluk alanlarını şöyle ortaya koymaktaydı:

Gıda temini, karayolu ve demiryolu ulaşımı, asayiş, mühendislik, sağlık işleri, kilise, eğitim, posta idaresi, hatta tarım ve İngiltere’de (Londra hariç) tek bir denetim biriminin yeterli olmayacağı her topluluk. [...] Bunlara bir de uğraşın tamamen askeri yanını katın. [...] İşin şaşırtıcı tarafı ulaşım ve posta idareleri dışında, organizasyonun her bir parçasının düzenli orduya bağlı askerlerce denetlenmesi. [...] Her daire kendi amirine bağlı ve bütün amirler tek bir adamdan, yani şeften emir alıyor. Şef ise büyük dairelerin amirlerini günde bir seferden fazla görmüyor ve bu görüşmeler de her seferinde çok nadiren yarım saati aşıyor...⁸⁷

81 Travers, *Killing Ground*, s. xx, 23.

82 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 309.

83 Prior ve Wilson, *Command on the Western Front*, s. 150 vd.

84 Bourne, *Britain and the Great War*, s. 171.

85 Travers, *Killing Ground*, s. 5 vd.

86 Agy., s. 49.

87 Creveld, *Command in War*, s. 156 vd.

Martin van Creveld'in ileri sürdüğü gibi, bizzat komuta yapısı bürokratikleşti: "Savaş yürütme tarzı muharebe alanından fabrika ve ofis düzenine geri gitti", "ofis ve fabrika yöntemleri" belli belirsiz bir sızmayla "muharebe alanına hükmedecek" şekilde geri geldi.⁸⁸ Dominic Graham'a göre, İYSK'nin öğrenme eğrisinin Neuve Chapelle ve Cambrai muharebeleri arasında acınacak ölçüde düz seyir izlemesine yol açan tam da bu organizasyon eğilimiydi.⁸⁹ Böylece İYSK savunmaya dönük çarpışmayı öğrenirken, saldırmanın en iyi yolunu kavramada ağır kalarak, elindeki farklı silahları koordine etmeyi, ateş ve hareket etkileşimine yön vermeyi beceremedi.⁹⁰ Hiç kimse elkitablarında "ateş taktiklerinin avantajlı ateş mevzilerini adım adım ele geçirmeye ve düşmana zayıt verdirmek üzere bunları bütün silahlarla etkili biçimde kullanmaya dönük olduğu", tabii bu arada düşmanıninkine yakın zayıt vermemek gerektiği yolundaki yalın ilkeyi ayrıntılı açıklama zahmetine girmede.⁹¹

Dahası, top ve tank gibi silahlar genelde kombine bir sistemin bileşenlerinden ziyade piyadenin aksesuarlarından ibaret gibi görüldü. Çoğu kaynakta aktarılan klasik bir örnek, bir prototip tankın Savaş Bakanlığı'nca kabul edilmesinin on üç ayı, tankların muharebede (Eylül 1916 Flers-Courcelette) kullanılmasının yedi ayı ve önemli sayıda tankla bir saldırıya girişilmesinin on dört ayı almasıydı. Üstelik tank aksamının (zırh kaplama, içten yanmalı motor ve palet zinciri sistemi) yanı sıra zırhlı muharebe aracı konsepti 1900 dolaylarından itibaren mevcutken. Hatta tanklar devreye girince, ordu komutanları nasıl kullanılmaları gerektiğine dair uzman tavsiyelerine genelde kulak asmadı.⁹² Amiens daha sonra bile, Haig mekanize savaş fikrine karşı çıkarak, zaferin anahtarının insan gücü olduğuna inanmayı sürdürdü.⁹³ Tepedeki muhafazakârlık, subayları ve askerleri bağlı oldukları tugay ya da tümen yerine kendi taburlarıyla özdeşleşmeye yönelten "kep rozeti sadakat" olgusuyla daha da ağırlaştı.⁹⁴

İngilizlerin topları kullanma tarzındaki yetersizliği daha da çarpıcı başka bir kanıtını sunar; çünkü toplar birçok bakımdan büyük kuşatmalara dayalı bir savaşın anahtarıydı.⁹⁵ İngilizler 1914'ten Somme Muharebesi'ne kadar yeterli sayıda güçlü toptan ve yeterli mermi stokundan yoksun oldukları için teçhizat bakımından düpedüz geride kaldı (Güçlü patlayıcılar özellikle

88 Agy., s. 186; ayrıca bkz. s. 262.

89 D. Graham, "Sans Doctrine", s. 75 vd.

90 Bidwell ve Graham, *Fire-Fower*, s. 3.

91 Agy., s. 27.

92 Travers, *Killing Ground*, s. 73; ayrıca bkz. s. 62, 75.

93 Travers, *How the War Was Won*, s. 175-80. Krş. Travers, *Killing Ground*, s. 111.

94 Griffith, *British Fighting Methods*, s. 6.

95 Terraine, "Substance of the War", s. 8.

yetersizdi).⁹⁶ Topların esasen “gözetleme” sistemine dayanması, topçuların (endirekt ve mukabil batarya ateşine elvermeyecek şekilde) sadece görebildikleri hedefleri vurmalarını getirmekteydi; haritalardan çok az yararlanılmaktaydı; bataryaların dağınık olması ateş yoğunlaşmasını güçleştirmekteydi. Eylül 1915’teki Loos Muharebesi piyadeye yeterli topçu desteği olmadan saldırıya geçme emrinin verilmesiyle, yaklaşık 60.000 İngiliz zayiatına sahne oldu. Topçu ve piyade hamlelerini koordine etme gereği ancak zamanla kalfalara dank etti.

İngiliz topçuları, görmeden ateş açmayı 1915’in sonuna doğru öğrendi ve havadan keşfe ilk kez başvuruldu. Gittikçe daha ağır toplar (özellikle obüsler ve daha yüksek kalibreli toplar) sahneye çıkarken, yükselen atış hızını karşılayacak miktarda cephaneye ihtiyaç vardı. Açılış bombardımanında toplar merkezden yönlendirilmeye başlandı. Yükseltme barajına dönük ilk denemeler yapıldı. Gelgelelim, az sayıdaki bu atılımlar Somme Muharebesi’ne damgasını vuran yetersizliklerin yanında sönük kalacak düzeydeydi. Antant komutanları topçulukta hedefin düşman savunma hatlarını yıkmak olmasından hareketle, bombardımanların uzun süreli olması gerektiği kanısına vardı. Sir John French’in “Yeterli cephaneye mevcutsa, [düşman] hattında bir gedik açılabilir,”⁹⁷ sözleri, aynı şekilde Pétain’in “Topçu bir mevziyi ele geçirir ve piyade de onu işgal eder,” sözleri bunun ifadesiydi. Mermi ağırlığının her türlü isabet açığını kapatacağı varsayıldı. Ancak Haig’in Alman birinci hattının yanı sıra ikinci hattını bombardımana tutma kararı, fiilen bombardıman ağırlığını yarıya indirdi. Daha ciddi bir gelişmeyle, cephanenin (yüzde 30’a varan oranda patlamayacak şekilde) kusurlu olduğu ortaya çıktı ve topların dörtte biri aşırı kullanım yüzünden basbayağı yıprandı. Güçlü patlayıcılar içeren mermiler sayıca hâlâ azdı, ayrıca birçok teknik eksiklik vardı: Kalibrasyon tahminle yürütülen bir işti, harita etüdü yanlıştı, yetersiz muhabere gözetlemeyle ateşi köstekleyecek düzeydeydi ve mukabil batarya ateşi yetersizdi. Üstelik İngiliz topçu ateş planı fazlasıyla katıydı.⁹⁸ Hepsinden kötüsü, 1916 bombardımanları (Haig’in Alman savunma hatlarının sağlamlığını küçümsemesi nedeniyle) başta gelen yıkım görevini yerine getiremediği gibi, sonraki piyade ilerleyişini köstekledi. Nisan 1917’de yıkımın çok daha etkili ve ilk başarının çok daha büyük olduğu ama zeminin delik deşik olmasından dolayı topların ileriye yeterince çabuk taşınmadığı ve böylece gediğin kapandığı Arras Muharebesi’nde aynı durum yaşandı. Baskın unsurunu sağlayacak daha kısa süreli bombardıman gereği henüz tam kavranmış değil-

96 Edmonds, *Official History: Military Operations*, c. I, s. 313.

97 Kennedy, “Britain in the First World War”, s. 50.

98 Prior ve Wilson, *Command*, s. 153, 163-6. Sulzbach’in *With the German Guns* kitabı, ancak savaşın sonlarında öbür tarafın mukabil batarya ateşi karşısında acizliği hissetmeye başladığını gösterir.

ken, katı bir topçu ateş planına bağlılık ilk baştaki başarıdan yararlanmayı önledi.⁹⁹ Messines Muharebesi özellikle Alman mevzileri altında açılan on dokuz lağımın yıkıcı bir patlamayla havaya uçurulması ve başarılı yaklaşma barajı gibi başka teknik gelişmelere sahne oldu; ama (yukarıda belirtildiği gibi) İngiliz zayıatı hâlâ Alman zayıatından 2.000 fazlaydı. Cambrai’de tank saldırısı öncesinde kısa ve yoğun bombardıman, doğru istikametteki başka bir adımdı; ama sıklıkla olduğu gibi, Alman karşı-saldırısına direnecek yedekler çok azdı.

Buna karşılık, Alman ordusu harekât ve taktik ustalığının bir modeliydi. Michael Geyer’e göre, Ludendorff’un 1916’da Alman ordusunu yeniden organize etmesi, Birinci Dünya Savaşı’na askeri uyum sağlamadaki dönüm noktası olarak, “insanın insan üzerindeki sınanmış hiyerarşik denetiminin yerine şiddetin işlevsel bir organizasyonunu” geçirdi.¹⁰⁰ İngilizler mevcut sabit anlayışlarına yeni silahları eklemekle yetinirken ve insan gücü unsuruna takılıp kalırken, Almanlar taktiklerini yeni teknoloji çerçevesinde şekillendirdi.¹⁰¹

Klasik Alman atılımları şunlardı: Aslında ele geçirilen bir Fransız bölgesinden hareketle geliştirilmiş “derinliğine savunma”;¹⁰² Albay Georg Bruchmüller’in geliştirdiği “yaklaşma barajı” ve “kasırga” bombardımanı;¹⁰³ fırtına birlikleri (*Stosstrups*), yani görevi içeriye sızma yoluyla düşman hatlarını dağıtmak olan özel eğitilmiş, son derece hareketli ve güçlü silahlarla donanmış birimler. En etkili haliyle 1918 ilkbaharında görülen bu atılımlar, daha Ağustos 1915’te mevcuttu.¹⁰⁴

Savaş sonrasının G. C. Wynne gibi İngiliz analizcilerini en çok etkileyen, derinliğine savunmaydı. Özünde Almanların yaptığı şey, cepheden ateş açan geniş bir hat sisteminin yerine, saldırıdaki düşmanın kanatlarına ateş açan küçük grupları geçirmektir.¹⁰⁵ Yeni sistemde (*düşman topçu ateşinin asıl hedefi olan*) cephe hattı zayıf tutulsa da arkasında kesintisiz bir savunma alanı vardı; böylece “hat” dağınık ileri karakolları ve makineli tüfek yuvalarını kapsamakta, asker mevcudu karşı-saldırı için saklı tutulmaktaydı. Derinliğine savunma 1917’deki İtilaf taarruzlarını püskürtmek için kullanıldığında, ortaya çıkan sonuç çarpıcıydı.¹⁰⁶ Sistemi ancak 1918 başlarında taklit etmeye yönelik İtilaf devletlerinin bunda hiçbir zaman gerçek anlamda ustalaşmadığı ileri sürülebilir. Fırtına birliği taktiklerinin temelinde saldırıya uygulanan

99 Krş. Farndale, *History of the Royal Regiment of Artillery*, s. 178.

100 Geyer, “German Strategy”, s. 541.

101 Strachan, “Morale”, s. 383.

102 Herwig, “Dynamics of Necessity”, s. 95.

103 Özellikle bkz. Griffith, *Forward into Battle*, s. 78.

104 Romantik olmakla birlikte klasik anlatım için bkz. Jünger, *Storm of Steel*.

105 Wynne, *If Germany Attacks*, s. 5.

106 Travers, *Flow the War Was Won*, s. 176.

benzer bir ilke yatmaktaydı. Ağırlık noktası yine hareketliliğe ve esnekliğe uygun davranan küçük gruplardı.

Almanların taktik düzeyindeki bu güçlü yanlarının kökleri, özgün bir askeri kültürde yatmaktaydı. Dupuy'a göre, Alman askeri camiası "askeri mükemmelliği *kurumlaştırma* sırrını keşfetmişti."¹⁰⁷ Martin Samuels aynı şekilde çatışmanın temeldeki kargaşa karakterini kabul eden özgün bir Alman çatışma felsefesine işaret eder.¹⁰⁸ İşte bu felsefe komuta yapılarının evrimini etkiledi. Almanlar "yönlendirici komuta"yı (her kademede esnek, görev yönelimli ve merkeziz karar alma süreci), İngilizler ise inisiyatifi bilinçli olarak körelten "kısıtlayıcı denetim"i tercih etti.¹⁰⁹ Eğitimdeki farklılıklar da mantıksal olarak bundan kaynaklanmaktaydı. Alman "kargaşa teorisi", uyum yeteneğini geliştirecek yüksek düzeyde bir eğitimi öngörürken, İngiliz yaklaşımı sadece itaati gerektirmekteydi. Dahası, Alman subayı göreve getirildikten sonra öğrenmeyi bırakmayan bir tutum içindeydi; subay kadrosu liyakat sistemine dayalıydı ve işe yaramaz subaylar acımasızca ayıklanmaktaydı.¹¹⁰ Gudmundsson fırtına birliği taktiklerini konu alan eseriyle daha da geliştirdiği bu yaklaşımda, başarının "kendini yetiştiren bir subay kadrosu"nın varlığına bağlı olduğunu ileri sürer.¹¹¹

Savaşın önce Prusya militarizmini eleştirenler, askerlere zombi tarzı itaati (*Kadavergehorsamkeit*) aşılmasını küçümserlerdi. Lord Northcliffe bir keresinde İngiliz bireycilik ve takım sporu gelenekleri sayesinde İngiliz askerinin Alman askerine nazaran daha yüksek bir inisiyatif duygusu taşımasıyla anlamsızca böbürlenmişti. Hiçbir şey hakikatten böylesine uzak olamazdı. İşin gerçeği, komuta yapısı bakımından aşırı katılıkla ve astsubay kademesinin altında düşünmeden itaat kültürüyle belirlenen büyük ölçüde amatör İngiliz ordusuydu; subaylar ve astsubaylar aciz kaldığında ise devreye giren şey düşüncesizce ataletti ("Daha iyisini biliyorsun, haydi düş peşine..."). Buna karşılık, Almanlar (Clausewitz'in öğrettiği gibi) muhaberede "sürtüşme"nin ve aksamaların ayrıntılı harekât planlarını kısa sürede geçersiz kılacağını görerek, savaş boyunca askerlerinin muharebe alanı inisiyatifini almasını teşvik ettiler.

107 Dupuy, *Genius for War*, s. 5.

108 Samuels, *Command or Control?*, s. 3.

109 Agy., s. 5.

110 Genel olarak bkz. Samuels, *Doctrine and Dogma*, s. 175.

111 Gudmundsson, *Stormtroop Tactics*, s. 172 vd.

SAHADA YENİLMEZLİK DOĞRU MU?

Britanya'nın savaş seferberliğinin savunucuları bize "Britanya'nın *sonuçta* savaşı kazandığını" (ya da kazanan tarafta olduğunu) hatırlatırlar hep. Aynı sebeple Almanya'daki çok az tarihçi, savaştan kısa bir süre sonra ilk Weimar cumhurbaşkanı seçilecek olan Friedrich Ebert'in dile getirdiği malum sava, yani Alman ordusunun sahada yenilmediği savına tahammül eder.¹¹² Oysa yukarıda aktarılan bulgular, birçok Almanın buna niçin inandığını anlamayı kolaylaştırır.

Peki, Almanya'nın 1918'deki yenilgisini nasıl açıklayacağız? Paddy Griffith'e göre, bu sorunun hoş gidecek bir cevabı vardır: İYSK savaşı kazandı çünkü (zamanla) savaşı daha iyi yürütür hale geldi. İngilizler 1918'e varıldığında tank, uçak, zırhlı araç ve süvarinin nasıl kullanılacağını ve hepsinden önemlisi piyadenin ve topçunun nasıl koordine edileceğini nihayet çözmüştü. Öte yandan, piyade baklava düzeninde veya tankların arkasında küçük gruplarla ilerleme gibi yeni taktikleri öğrenmiş ve yeni hareketli ateş gücü biçimlerini (el bombaları, Stokes siper havanları, tüfek bombaları ve Lewis makineli tüfekleri) benimsemişti.¹¹³

Topçu gücü de düzeldi. Saldırıların başarıya ulaşması için yaklaşma barajıyla desteklenmesi ve havadan keşif, saha incelemesi ve istihbarattan daha fazla yararlanılması gerektiği zamanla kavrandı. Dikenli telleri bertaraf etmek için havanlar kullanıldı ve makineli tüfek yayılım ateşi düzenine geçildi. Gelişkin topçu ateş planları eldeki bütün topların en iyi biçimde kullanılmasını sağladı. Top yerleştirme düzeni daha derli toplu hale getirildi.¹¹⁴ Mukabil batarya ateşinin, ayrıca piyadeyi korumaya yönelik sis mermileri kullanmanın önemi anlaşıldı. Doğru kalibrasyon, daha düzgün top mevzilenişi, saha etüdü, alev ve ses tespiti, daha önce tasarlanan saldırılar için sırf bir art bilgi işlevini görmüş hazırlık kaydına gerek kalmaksızın, isabetli hesaplanmış atışı mümkün kıldı. Hepsinden önemlisi, uzun süreli isabetsiz bombardmanın yerini savunma alanının bütün derinliği boyunca kasırga bombardmanı aldı. Topçunun asıl görevini düşman savunma hatlarını ve toplarını yok etmek değil, piyadenin ilerlemesine yetecek süreyle etkisizleştirmek olduğu nihayet anlaşıldı. Bu yaklaşım arazi yapısındaki fiziksel bozulmayı asgariye indirmenin yanı sıra, o zamana kadar çoğu İngiliz taarruzunda tamamen eksik olan baskın unsurunun tekrar devreye girmesini sağladı.

Bu atılımların 1918'deki "Yüz Gün" zaferiyle zirveye vardığı ileri sürülür. Beaumont-Hamel ve en başta da Amiens gibi saldırılar İngilizlerin askeri

112 Bessel, "Great War", s. 21.

113 Griffith, "Tactical Problem", s. 71.

114 Farndale, *History of the Royal Regiment of Artillery*, s. 158.

tarihçilerce İkinci Dünya Savaşı provası sayılan yöntemlerle piyade, topçu, tank ve uçak kullanımını başarıyla birleştirmesine sahne oldu. Bailey, “modern savaş tarzının [...] doğuşu”ndan, “izleyen dönemde zırh ve hava gücü alanındaki gelişmenin ve enformasyon çağına girişin tamamlayıcı unsurlar olmanın ötesine geçemediği” ölçüde devrimci bir değişimden söz edecek kadar ileriye gider.¹¹⁵ Griffith bunu “teknikte sahici bir devrim” olarak nitelendirir.¹¹⁶ Böylece Terraine doğrulanmış gibi görünür: “Düşman temelde İngiliz silah sistemiyle alt edildi.”¹¹⁷

Bu savdaki olası kusur, 1918 yazındaki Alman ricatının asla bir bozguna dönüşmemiş olmasıdır. Aksine, Almanlar düşmanı öldürmede son derece etkili olmaya devam etti. Hiç kuşkusuz, Ağustos-Ekim 1918 dönemi, net kayıp sayısının savaşta ilk kez Almanların aleyhine dönmesini getirdi. O aylarda Batı Cephesi’nin İngiliz kesiminde İngiliz zayıfına kıyasla toplam 123.300 dolayında daha fazla Alman kayıtlara ölü, kayıp ya da esir olarak geçti. Ne var ki Alman zayıfının çok yüksek bir kısmı teslim olan askerlerdi. Resmi İngiliz istatistikleri pürüzlü olmakla birlikte, net ölü sayısının yaklaşık 35.300 mertebesiyle hâlâ Almanların lehinde olduğunu gösterir. Bu ölçüye göre, Alman ordusunun kaderindeki dip nokta Ağustos 1918 değil, İngiliz tahminlerine göre Alman ölü sayısının İngiliz ölü sayısından yaklaşık 28.500 fazla olduğu Nisan 1918’i.

Bu rakamlara elbette ihtiyatla yaklaşmalıyız; çünkü 1918’in belirleyici aylarında kayıtlara kayıp olarak geçenlerin birçoğu aslında öldürülmüştü. Ama eldeki bulgular İtilaf devletlerinin zaferinde kilit etkenin düşmanı öldürme kabiliyetinde bir gelişmeden ziyade, gönüllü teslim olan Alman askerlerinin sayısında ani bir artış olduğuna kesin biçimde işaret ediyor gibidir. Sonraki iki bölümde tartışılacağı üzere, Alman moralindeki bu gerilemenin mutlaka İngiliz taktiklerindeki gelişmelerden kaynaklandığı rahatlıkla varsayılmaz; en azından moraldeki gerilemenin bir içsel olgu olma ihtimali vardır. Grappa ve Piave muharebelerindeki Avusturya-Macaristan çöküşüyle ilgili benzer bir noktaya parmak basılabilir. İtalyanlar 26 Ekim-3 Kasım arasında 500.000 esir alırken, düşmana sadece 30.000 muharebe zayıfı verdirdiler.¹¹⁸ Bunun sebebi Mareşal Diaz’ın İtalyan taktiklerinde bir devrim yapması mıydı? Alman olmayan askerlerin can çekişen Habsburg İmparatorluğu için çarpışmaya artık istekli olmamasıyla birlikte, Avusturya-Macaristan moralindeki çöküşün asıl sebep olması daha akla yakın görünmektedir.

Daha ayrıntılı incelemeler Almanlar karşısında İtilaf askeri başarısının sı-

115 Bailey, “First World War and the Birth of the Modern Style of Warfare”, s. 3.

116 Griffith, *British Fighting Methods*, s. xii. Krş. Griffith, *Battle Tactics*.

117 Prior ve Wilson, *Command*, s. 339.

118 Wawro, “Morale in the Austro-Hungarian Army”, s. 409.

nırlarını gösterir. Rawling'in Kanada Kolordusu'na ilişkin incelemesi şaşırtıcı olmayan bir sonuçla, en yüksek oranda zayıata 1915'te Ypres'te ve 1916'da Somme'da, bir başka deyişle taktiksel öğrenme eğrisinin dip noktasında uğradığını ortaya koyar. Oysa daha sonra sürekli bir iyileşme söz konusu değildi. Zayıat oranı 1917'de Vimy Sırtı'nda yüzde 16, Passchendaele'de yüzde 20, Amiens'te yüzde 13, Arras'da yüzde 15, Kuzey Kanalı'nda (aynen Passchendaele'deki gibi) yüzde 20'ydi.¹¹⁹

Birleşik İtilaf kuvvetlerinin önemli bir parçası olmakla birlikte, sözde taktik devriminden nasip alamayacak kadar tecrübesiz olan Amerikan Sefer Kuvveti (ASK) örneğinde, 1918'deki ağır kayıplara ilişkin bulgular daha da belirgindir. O dönemde yaygın olarak ileri sürülen (ve bazı kişilerin hâlâ inandığı) sav, Amerikalıların "savaşı kazandığı" görüşüydü. İşin gerçeği, ASK fazlasıyla yüksek zayıata uğradı; bunun asıl sebebi de Pershing'in cepheden hücumların yararına hâlâ inanması, İngiliz ve Fransız eğitimini aşırı temkinli bulup küçümsemesi, çok büyük ve hantal tümen yapısını korumada ısrar etmesiydi. Amerikan Birinci Ordusu'nun Eylül-Ekim 1918'de Hindenburg Hattı'na (Kriemhilde Stellung) yönelik harekâtları köhne ve savurgandı. Alman savunma hatları (birçoğu diğer orduların başa çıkmayı az çok öğrendiği zehirli gaz kaynaklı) yaklaşık 100.000 zayıata mal olan bir dizi cepheden hücumun ardından ancak Ekim'in son haftasında geçilebildi. Trask "ASK'nin en önemli hizmeti"nin "Fransa'da görünmek"ten ibaret olduğu sonucuna varır; Amerikalılar cephenin sakin kesimlerindeki İngiliz ve Fransız birliklerini rahatlatmada ve Almanlara İtilaf devletlerinin başvurabileceği tükenmez insan gücünü göstermede daha yararlıydı.¹²⁰ Eğer Alman askerlerinin teslim olmaya karar vermesini bu sağladıysa, devrimci taktiklerin bir zaferinden pek söz edilemez.

İtilaf ilerleyişi aslında Ekim 1918 sonuna doğru yavaşlamaya yüz tuttu; Alman askerlerinin kararlılığı kendi anavatanlarına (*Heimat*) yaklaşmalarıyla birlikte canlandı. Austen Chamberlain, "Bir yıl geçtiğinde acaba kaç adam daha yitirmiş olacağız?" diye sordu karısına.¹²¹ Haig de bir mütareke şansını yakalayınca rahatladı. Henry Wilson'a 19 Ekim gibi geç bir tarihte şunu söyledi: "Bu ayın 17'sindeki saldırımız hatırı sayılır direnişle karşılaştı ve [...] düşman koşulsuz teslim hazır değil. Böyle bir durumda mütareke olmaz ve savaş bir yıl daha sürer."¹²² Lloyd George'un anılarındaki saptaması ise şöyleydi: "Aldığımız askeri tavsiyeler bizi savaşın yakında bitmesini bekleme yönünde cesaretlendirmede. Dolayısıyla bütün planlarımız ve hazırlıklarımız

119 Rawling, *Surviving Trench Warfare*, s. 221.

120 Trask, *AEF and Coalition Warmaking*, s. 171-4.

121 Maier, "Wargames", s. 273.

122 Johnson, 1918, s. 166.

[...] savaşın 1919'dan önce kesinlikle sona ermeyeceği [...] varsayımına göre yapıldı.”¹²³

Yani, savaşı sona erdiren İtilaf kuvvetlerinin taktik üstünlüğü değildi. Alman moralindeki bir krizdi ve bu da İtilaf piyadesi ve topçusuna dayalı dış etkene ancak kısmen bağlanabilir. Belirtilmesi gereken kilit nokta, çarpışmayı sürdüren Almanların düşmanı öldürmede hâlâ daha üstün olmasıydı. Savaşı sona erdiren, aslında teslim olma (veya firar etme, kaytarma, silah bırakma) yolunu seçen Almanlardı. Düşmanın artan muharebe kabiliyetinin bu kararlarını etkilediğine hiç kuşku yoktu; Amiens dışında yaşanan 8 Ağustos olayları sahiden “savaşın başından beri Alman ordusunun uğradığı en büyük yenilgi”ydi.¹²⁴ Ama o günü gerçek anlamda karartan şey, Alman başkomutanlığının yenilgiyi *kabullen*iydi. Ludendorff 10 Ağustos'ta Kayzer'e istifasını sunarken, “bazı tümenlerin savaşçı ruhunun çok yetersiz olduğunu” itiraf etti. II. Wilhelm her ne kadar Ludendorff'un istifasını kabul etmese de alışılmadık bir gerçekçilikle şu karşılığı verdi: “Bir bilanço çıkarmamız gerektiğini görüyorum, iflasın eşiğindeyiz. Savaş sona ermelidir.”¹²⁵ Üç gün sonra Ludendorff,

askeri durumu, ordunun içinde bulunduğu şartları ve müttefiklerimizin konumunu gözden geçirdi ve bir taarruzla düşmanı barış istemeye zorlamanın artık mümkün olmadığını açıkladı. Tek başına savunmayla bu hedefe varılamayacağı için, savaşın sona erdirilmesi mecburen diplomasiyle sağlanacaktı; [...] mantıklı sonuç barış müzakerelerinin elzem [olduğuydu].¹²⁶

Almanya'nın gerek *fiili* hükümdarının gerekse *meşru* hükümdarının durumu böyle gördüğüne bakılırsa, Alman askerlerinin teslim olmaya ya da başka yollardan çarpışmayı bırakmaya yönelmesine pek şaşmamak gerekir. Reichstag ve Alman halkı başkomutanlığın bir mütareke istediğinden ancak 2 Ekim'de resmen haberdar oldu. Bununla birlikte, liderlerinin savaşı kaybedilmiş saydığını birçok sıradan askerin daha bir ayı aşkın bir süre önce sezdiği açıktır.

Ancak bitkin ve hasta Ludendorff'un aşırı tepki gösterdiği, günümüzde açıklığa kavuşmuş bir husustur. Almanya'nın savaşı nasıl Moltke'nin geçirdiği bir sinir bozukluğuyla başladıysa, yine zirvedeki kişinin, yani Ludendorff'un sinir bozukluğuyla bitti. Alman taarruzlarının boşa çıkmasından sonra, yorgun ve hasta Ludendorff, bir mütareke sağlanmaması halinde, ordunun çökeceği sonucuna hemen vardı; çöküşü getiren şeyin mütareke isteği olması

123 Agy., s. 167.

124 Agy., s. 94.

125 Agy., s. 109.

126 Agy., s. 112.

sanki daha akla yakın gibidir. Haig, Alman ordusunun “kendi sınırlarının içine çekilecek ve bu hattı tutacak güçte” olduğu kanısındaydı.¹²⁷ Aynı görüşte olan tecrübeli cephe hattı papazı Julian Bickersteth, 7 Kasım’da (mütarekenin imzalandığı gün) şunları yazdı:

Düşman [...] akıllıca bir son çırpınıyla çarpışıyor ve daha hızlı hareket etmesini sağlamayı nasıl umabileceğimizi anlamıyorum. İlerlerken ulaşımında karşılaştığımız güçlükler dehşet verici; köprüler havaya uçurulduğu ve yollar tahrip edildiği için, ilerleyişimiz mecburen çok yavaş ve düşmanın geri dönüp yeni makineli tüfek yuvaları kuracak bolca zamanı var; bu yuvalar ilerleyişimiz sırasında ağır zayıyata yol açıyor. [...] Belki Almanların çarpışma ya da moral gücünü önemsemeyen kurmay subaylar dışında, hepimiz savaşın en az altı ay daha sürmesini bekliyoruz.¹²⁸

Son öldürücü hançeri indiren Ludendorff’tu ve arkadan değil, Alman cephesinde vurulan bir hançerdi bu. Ernst Jünger’in (Langemark’a göndermeyle ve oldukça farklı bir maksatla söylediği) sözleri uyarlayarak şu saptamada bulunmak mümkündür: “Alman üstün bir kuvvetle karşılaştı: Karşısında kendisini buldu.”¹²⁹

Kasım 1918’de sahici bir İtilaf zaferi yaşanmış olsaydı, İngiliz, Fransız ve Amerikalı askerler Unter den Linden boyunca zafer edasıyla yürüyüş yapardı. Sonuçta, Pershing, Poincaré ve başka birçok kişinin görmek istediği şey buydu. Öyle olmamasının asıl sebebi, Haig, Foch ve Pétain’in kendi ordularının bunu yapacak güçte olmasından kuşku duymalarıydı. İtilaf devletleri hiç kuşkusuz Bulgarları, Avusturyalıları, Macarları ve Türkleri yenmişlerdi; ama Almanları tam anlamıyla yenememişlerdi. Hüzünlü olsa bile düzgün biçimde Berlin’e yürüyen, Alman birlikleriydi.

YİTİK ZAFER Mİ?

Foch’un karargâhındaki İngiliz heyetinin başı Sir John du Cane’in, 31 Mayıs 1918’de Sir Maurice Hankey’ye belirttiği görüşler bir kaynakta şöyle aktarılır:

Geleceğe dair epey şüpheleri [vardı]. [...] Bir Fransız yenilgisi halinde Kara Avrupası’nda iki buçuk milyon rehine bırakacak olmamızdan özellikle endişeliydi. Fransız ordusunun ezilerek bizden kopması, düşmanın bir barış şartı olarak Rouen’den ve Havre’dan Dunkirk’e kadar bütün limanların verilmesini talep etmesi ve bir ret cevabı karşısında, Alman ordusunun topluca ordunuzu amansızca dövmesi olasılığını öngörüyor. Ordumuzu oradan çekebileceğimizi sanmıyorsak ve savaşı sürdürme

127 Strachan, “Morale”, s. 391.

128 Bickersteth, *Bickersteth Diaries*, s. 295.

129 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 120.

niyetindeyse, Fransa'da bir milyonu aşkın esir ihtimalini göze almamız gerektiğini düşünüyor.¹³⁰

Bunlar yalnız kalmış bir Cassandra'nın görüşleri değildi. Beş gün sonra Sir Maurice Hankey, Sir Henry Wilson ve Lord Milner, "önerilen Ypres ve Dunkirk tahliyesi"ni ve "Fransızlar çökerse ordunun tamamını Fransa'dan geri çekme olasılığı"nı görüşmek üzere Downing Sokağı 10 numarada buluştu. Milner'ın 31 Temmuz gibi geç bir tarihteki görüşü, "Asla pöstekileri serdirmeyeceğiz," yönündeydi.¹³¹

Aşırı karamsarlığı gelişmelerle ortaya çıksa da bu görüşler Birinci Dünya Savaşı'nda bir Alman zaferinin gerçekçilikten uzak bir olasılık gibi görünmediğini kanıtlar. İttifak devletleri Sırbistan'ı (1915'te), Romanya'yı (1916'da) ve Rusya'yı (1917'de) yenmişlerdi. İtalya'yı da yenmelerine ramak kalmıştı. Bu bakımdan 1918'de Fransa'nın ve Britanya'nın yenilgiye uğraması pek de akıl almaz sayılmazdı; ne de olsa Almanlar daha Mayıs ayında Paris'in 65 kilometre yakınındaydı. Üstelik ekonomik kaynaklar bakımından çok geride olunmasına rağmen böyle bir noktaya varılmıştı. Bu başarı esas olarak Alman ordusunun taktik mükemmelliğinin sonucuydu.

Dolayısıyla Alman stratejisine yönelik basmakalıp eleştiriler ışığında, insan başka bir "tersi olsaydı" sorusu yöneltmekten kendini alamaz. Almanya'nın savaş çıktıktan sonra izlemiş olabileceği ve zaferi getirmiş olabilecek alternatif stratejileri var mıydı? Bir dizi alternatif hemen akla gelir.

Bazı tarihçiler 1914'te önce Rusya'yı yenmeyi öngören eski *Ostaufmarsch* planının Schlieffen Planı'na tercih edilebilir olduğunu ima eder. Ne var ki Schlieffen Planı'nın bir *Blitzkrieg*'i [yıldırım savaşı] kazanmaya değil, sırf Almanya'ya uzun süreli bir savaş için en sıkı savunulabilecek konumu kazandırmaya yönelik olduğu ileri sürülebilir.¹³² Bu açıdan da nispeten başarılıydı. Savaşın ilk aylarında Almanların Fransızları öldürmekte son derece başarılı olduğunu da unutmamak gerekir. Tarihte çok az ordu birkaç haftada böylesine zayıata uğrayıp ayakta kalabilmiştir.

Falkenhayn'ın Verdun'a saldırmakla hata ettiği savı daha inandırıcıdır. Batı Cephesi'nde savunma konumunda kalmak ve Rusya'ya yoğunlaşmak daha iyi olurdu. Ne var ki İngilizlerin ve Fransızların top ve mermi üretimini hızlandırmalarından sonra, saldırıya nazaran savunma çok daha hesaplı olmaktan çıktı. Almanların sıkı durarak, İngilizlerin ve Fransızların saldırılarla intihara girişmelerini beklemekle daha iyi durumda olacağı pek açık değildir. Savaş öncesindeki taarruz "kültü"nü alaya alan tarihçiler, Almanla-

130 J. Johnson, 1918, s. 189.

131 Agy., s. 189 vd.

132 Bkz. Förster, "Dreams and Nightmares".

rın Somme'da yürüttüğü tarzda savunmanın saldırıya kıyasla sahiden daha moral bozucu olduğunu ve can kaybı açısından pek de hesaplı olmadığını genelde göz ardı ederler.¹³³ Her halükârda, 1917-18'de Rusya'ya karşı elde edilen zafer, neredeyse çözdüğü kadar sorun yarattı. Batı Cephesi'nde azami kuvvet yığınağını sağlamak için, Almanların 1918'de yenik düştükleri dürtüye, yani Doğu Avrupa'da büyük çaplı yayılma girişimine direnmeleri gerekecekti.

Benzer şekilde, kısıtsız denizaltı savaşına başvurma aleyhindeki savlar, bu savaş olmadığında Britanya'nın Atlantik ötesinden daha da fazla mal ve mühimmat ithal etmiş olacağı gerçeğini göz ardı eder. İzlenen yol ancak Amerikalıların İtilaf zaferini güvence altına almaya yetecek asker sayısı ile Fransa'ya varmasından önce, Almanya'nın savaşı kazanmasının mümkün olmadığı gösterilebilirse hata olarak nitelendirilebilir.

Dolayısıyla can alıcı soru şu olabilir: Ludendorff 1918 ilkbaharında saldırıya geçmenin çekiciliğine karşı koymalı mıydı? Geriye dönük bir bakışla, bu savı ortaya atmak kolaydır. Oysa 11 Kasım 1917'deki şu teşhisinde hiçbir yanlışlık yoktu: "Genel durumumuz en yakın zamanda, mümkünse şubat sonunda veya mart başında, Amerikalıların teraziye sıkı ağırlık koymasından önce darbe indirmemizi gerektiriyor. İngilizleri alt etmeliyiz."¹³⁴ Mart 1918'de Fransa'da sadece 287.000 Amerikalı vardı ve ancak üç tümen cephe hattındaydı. Kasım 1918'de sayı 1.944.000'e ulaştı. Öte yandan, Fransız ordusunun Temmuz 1916'da 2.234.000 olan mevcudu, Ekim 1918'de 1.668.000'e inmişti; buna karşılık Almanlar da en üst mevcudun epey altındaydı. Ludendorff'un İngilizleri ve Fransızları ayırmak üzere saldırı harekâtını güneye doğru kaydırmakla hataya düştüğüne hiç kuşku yoktu; birbirine yaklaşacak şekilde Flandr'a ve Peronne'a yönelik iki saldırı belki daha iyi olacaktı. Ne var ki asıl hatalar, Ludendorff'un düşman direnişini tamamen dağıtamayacağını fark etmesinden (5 Nisan) sonra ortaya çıktı.

Müzakereye dayalı bir barış uğruna Belçika'dan vazgeçilecek ve yoklama taarruzlarının ötesine geçilmeyecek andı bu.¹³⁵ Taarruzlar (kaçınılmaz olarak) başarısızlığa uğradığında, Ludendorff bir mütareke arayışına o kadar acele girişmemeliydi; Almanlar 15 Temmuz'da Reims'a saldırmak yerine, Hindenburg Hattı'na çekilmeliydi.¹³⁶

Son olarak, Woodrow Wilson'ın On Dört Madde programını onaylamak yanlış bir hesaptı; Almanların çatışmaları sona erdirmesi için ona başvurmakla yaptığı şey fiilen buydu. Oysa şu bilginin hem ülke içinde hem de cephe moralini pekiştireceği neredeyse kesindi: Fransa'daki askeri liderler, sa-

133 Kennedy, "Military Effectiveness", s. 343.

134 Edmonds, *Short History*, s. 281.

135 Herwig, "Dynamics of Necessity", s. 102.

136 Howard, *Crisis of the Anglo-German Antagonism*, s. 17.

nayiciler ve radikal milliyetçiler Reich'in tamamen parçalanmasının olmasa bile, Ren'in sol yakasının Almanya'dan ayrılmasının bir Fransız savaş hedefi sayılması için defalarca çağrıda bulunmuştu. Bu bir sır değildi; böyle öneriler *Echo de Paris* ve *Action Française* gibi sağcı gazetelerin sayfalarında yer almıştı. Örneğin, Charles Maurras 1916 sonlarında *Action Française*'deki bir dizi makalede Reich'in tamamen dağıtılmasını istedi. Önerileri aynı yıl karargâh kurmay heyetinden Albay Dupont'un Joffre için hazırladığı planla yakın benzerlik taşımaktaydı. Planda öngörülen hedefler şöyleydi: Alsace-Lorraine'nin Fransa'ya geri verilmesinin yanı sıra, Saar kömür havzasının ve Baden'den iki parçanın (Kehl ve Germersheim) ilhak edilmesi; Ren bölgesinin ayrılarak bir Fransız uydusuna ya da uydular topluluğuna dönüştürülmesi; tarafsızlık statüsü yerine Fransa'ya bağımlılığı seçecek Belçika'nın büyütülmesi; Prusya'nın parçalanması; Reich'in dağıtılıp dokuz küçük devlete ayrılması. Avusturya-Macaristan da parçalanacaktı. Aristide Briand hükümetince Ekim 1916'da benimsenen asgari program bile Ren bölgesinin ayrılıp tarafsız hale getirilmesini öngörmekteydi.¹³⁷ Birçok Alman askerinin bunları önlemek için çarpışmaya devam edeceğine pek kuşku yok gibidir; reddettikleri şey, başlarındaki kişiler mütareke pazarlığı yaparken çarpışmaktı.

137 Prete, "French Military War Aims", s. 888-98.

11 - “Asgari Giderle Azami Kıyım”:

Savaş Maliyesi

MALİYE VE SAVAŞ

Bertrand Russell, bir yerde savaş iktisadının hedefini “asgari giderle azami kıyım” olarak tanımlar. Bu kıstasa göre İttifak devletlerinin Birinci Dünya Savaşı’nı “kazandığını” söylemek fazlasıyla ayartıcıdır.

İttifak devletlerinin savaşı yürütmedeki üstünlüğünün tam çapını kavramak için, sadece askeri etkinliği değil, ekonomik verimliliği de göz önünde tutmak gerekir. Bölüm 9’da muharip ülkelerin savaş ekonomilerini somut yıkım işinden aşağı yukarı tamamen kopuk biçimde ele alarak, önceki ekonomi tarihçilerinin yolunu izledik. Konuyu bu haliyle ele almak, meselenin özünü anlamamayı getirir. Russell’ın dediği gibi, savaş döneminde her türlü ekonomik faaliyetin nihai hedefi düşmanı kıyıma uğratmaktır. Dolayısıyla savaş dönemindeki verimliliğe ilişkin her değerlendirme bu kıyımı hesaba katmalıdır, tıpkı askeri etkinliğe ilişkin her değerlendirmenin üstlenilen giderleri hesaba katması gerektiği gibi. Bunu anlamlı bir şekilde yapmak açısından şimdi savaş maliyesine bakmalıyız.

Daha önce gördüğümüz üzere, maddi kaynakları emirle tahsis etme yönündeki bölük pörçük çabalarına rağmen, devletlerin çoğu savaşın sonuna varıldığında bile hâlâ ekonomilerini esasen piyasa mekanizması aracılığıyla yönetmekte ve daha berbat çarpıklıklarını dizginlemek için fiyat düzenlemesine dayanmaktaydı. Hiçbir yerde devlet (İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyetler Birliği’nin yapabildiği gibi) gereçler, şirketler ya da insanlar kendisine aitmiş gibi davranmadı: Her şeyin bedeli ödenmeliydi. Bu durum, geleneksel savaş maliyesinin ekonomik seferberlik açısından Bölüm 9’da ele alınan kaynak dağıtımına dönük az çok bürokratik araçlar kadar can alıcı önem taşımasını beraberinde getirdi.

Büyük Avrupa devletleri arasında bir savaşın kaldırılamayacağı, 1914’ten önce sıklıkla ileri sürülmüştü; buna göre, böyle bir savaşı yürütmeye dönük her girişim düpedüz finansal çöküşle sonuçlanacaktı. Savaş patlak verdiğinde, hemen ortaya çıkan ekonomik etki bu öngörülerini doğrular gibiydi (bkz. Bölüm 7). Keynes’in 10 Ağustos 1914’te Beatrice Webb’e heyecanla yaptığı açıklama şöyleydi:

Savaşın bir yıldan fazla sürmeyeceğine gayet emindi. [...] Dünyanın muazzam zengin olduğunu ama servetinin maalesef savaş amaçları doğrultusunda hızla paraya çevrilemeyecek türden olduğunu açıkladı: Savaşta işe yaramayan şeylerin yapımına yönelik sermaye donanımı biçimindeydi. Eldeki bütün servet (yaklaşık bir yılı alaçağı düşünülen sürede) tüketildiğinde, devletler barışa varmak zorunda kalacaktı.¹

Böyle baştan savma düşünme tarzı, 1914 Londra'sında yaygındı. Asquith'in George Booth'a güvenle söylediğine göre, savaş "birkaç ayda" bitecekti.² İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti kurmay heyeti başkanı Sir Archibald Murray, Esher'e savaşın "her şey yolunda giderse üç ayda, işler tatmin edici yönde gelişmezse belki sekiz ayda" biteceği güvencesini verdi. "Bu süre geçerse, cephedeki orduları ve işin içindeki toplulukları beslemenin imkânsız hale geleceği, finansal sıkıntının Avrupa'nın kaldırabileceğinden fazla olacağı görüşündeydi."³ Hepsi Bloch'u ve Angell'i okumuş gibiydi sanki.

Oysa bilindiği gibi, Ağustos 1914 finansal krizi Birinci Dünya Savaşı'nı imkânsız kılmadı. Lewis Einstein adlı zeki bir Amerikalı diplomat, bunu daha Ocak 1913'te öngörmüştü. *National Review*'de yayımlandı "İngiliz-Alman Çekişmesi ve ABD" başlıklı makalesinde, finansal çöküşün bir savaşı kısa sürede durduracağı görüşüne dirayetli bir yaklaşımla karşı çıktı:

Daha akla yakın bir olasılık, ikisinin de kesin avantaj elde edemediği, [...] uzun süreli bir çekişme olacaktır. Uzun süreli bir savaşın günümüzde ekonomik bir imkânsızlığa büründüğüne dair teorik kanıta rağmen, bu teoriyi doğrulayacak pratik bulgular yoktur ve modern kredi sisteminin savaşı uzatmayı kolaylaştırmaya tuhaf biçimde yatkın olduğuna inanan seçkin ekonomistler vardır.⁴

İsabetli bir saptamaydı bu. Kitchener Ağustos 1914'te, daha safça iyimserlik taşıyan meslektaşlarını epey telaşa düşürecek bir yaklaşımla aynı noktaya işaret etti. Esher'e savaşın "en az iki ya da üç yıl" sürebileceği, çünkü "şimdiye kadar hiçbir finansal baskının sürmekte olan bir savaşı durduramadığı" uyarısında bulundu.⁵ Savaş giderlerinin nominal olarak emsali görülmemiş düzeyde olmasına karşın, Avrupalı vergi mükellefleri, daha da önemlisi uluslararası sermaye ve para piyasaları Bloch'un öngördüğü türden çöküşün nihayet ortaya çıkmasına kadar yaklaşık üç yıl kıyıma dayanabildi.

Peki, sıklıkla ileri sürüldüğü gibi kabak Almanya'nın başına mı patladı? Açıkçası, ekonomi tarihçileri uzun süre 1914-1918 arasındaki Alman savaş

1 Harvey, *Collision of Empires*, s. 279.

2 Crow, *Man of Push and Go*, s. 69.

3 Harvey, *Collision of Empires*, s. 279.

4 Seligmann, "Germany and the Origins", s. 321 vd.

5 D. French, "Meaning of Attrition", s. 387 vd.

maliyesini övgüden uzak bir yaklaşımla sunarak, "çok yüksek" enflasyon suçlamasını yöneltmişlerdir.⁶ Başta gelen eleştiri hükümetin dolaysız vergileri yeterince yükseltmediği ve enflasyonist borçlanma biçimlerine yoğun biçimde dayandığı yönündedir.⁷ Theo Balderston bile, İngiliz ve Alman maliyelerinin aydınlatıcı bir karşılaştırmasını yaparken, açıklanması gereken noktanın enflasyonu kontrol altına almadaki Alman başarısızlığı olduğu varsayımından yola çıkar. Aslında Almanya'nın savaş dönemi kamu harcamalarını vergiyle finanse etmede Britanya'nın pek gerisinde kalmadığını inandırıcı biçimde ileri sürer. Ama vardığı sonuç, yine de daha örtük bir Alman kusuruyla ilgilidir: Almanya'da Britanya'ya nazaran çok daha büyük bir parasal tehdidin gelişmesine yol açan etken (başka şeylerin yanı sıra) Alman finansal piyasalarının kısa vadeli hükümet borçlarını masetmedeki nispi yetersizliği idi.⁸ Bu parasal tehdidi önceki bölümde ele alınan sözde Alman idari verimsizliği sorununa bağlamak akla yakın gibi görünür. Karmaşık bir fiyat denetimi sistemiyle dizginlenerek bastırılan enflasyon, bir karaborsanın ortaya çıkmasına yol açtı. Bunun mevcut yanlış kaynak dağıtımı sorununu ağırlaştırarak, güya bir bütün olarak Alman ekonomisinde görülen verimlilik gerilemesine katkıda bulunduğu ileri sürülür.

Dolayısıyla Alman savaş maliyesi konusu şu sıkıntı verici satırlarla anlatılabilir: Savaş kötümserlerin beklediğinden bile daha maliyetli oldu. Yerel yönetimleri ve sosyal sigorta sistemini de kapsamak üzere, savaştan önce safi milli hasılanın yaklaşık yüzde 18'ini bulan toplam kamu harcamaları, 1917'deki zirve noktayla yüzde 76'ya ulaştı.⁹ Bu harcamaların sadece sınırlı bir kısmı vergilerle karşılandı.¹⁰ Hükümetin daha yüksek dolaysız vergiler koyamayışı iş çevrelerinin güçlü siyasal konumunun göstergesiydi; savaş sırasında gelir ve servet bakımından en yüksek kazançları elde eden, iş çevreleri ve özellikle sanayi sektörüydü. Haziran 1916'da her türlü ticari faaliyete getirilen sabit oranlı ciro vergisine (*Umsatzsteuer*) direniş tipik örnekti. Bunun yerine, harcamalar ağırlıklı olarak borçlanmayla finanse edildi; Almanya yurtdışından sınırlı miktarda borçlanabildiği için, borçlanma yükünün büyük kısmı Alman sermaye piyasasının sırtına bindi. Ne var ki kamu sektörü açığının hızla büyümesiyle birlikte, borçlanma düzeyi halkın hükümete uzun süreli borç verme isteğini aştı. Kasım 1918'e varıldığın-

6 Örneğin bkz. Berghahn, *Modern Germany*, s. 48; Manning, "Wages and Purchasing Power", s. 260, 284 vd. Genel bir değerlendirme için bkz. Zeidler, "Deutsche Kriegsfinanzierung", s. 415-34.

7 Örneğin bkz. Kindleberger, *Financial History*, s. 291 vd; Flotfrerich, *German Inflation*, s. 118 vd.

8 Balderston, "War Finance", s. 222-44.

9 Witt, "Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg", s. 425. Ayrıca bkz. Lotz, *Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft*, s. 104; Roesler, *Finanzpolitik*, s. 197 vd; Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 47; F. Graham, *Exchange*, s. 7.

10 Roesler, *Finanzpolitik*, s. 196-201; Hardach, *First World War*, s. 157 vd.

da Reich'in kısa vadeli borçları 51,2 milyar marka, yani toplam borçların yüzde 34'üne varmıştı.¹¹ Yüksek düzeyde kamu borçlanması Reichsbank'ın 31 Temmuz 1914'te nakit ödemeleri (yasaya aykırı biçimde) askıya alması-nın ardından hızlı parasal genişlemeye yol açtı. 4 Ağustos'ta çıkarılan yasa, Reichsbank'ın rezerv kuralında bir dizi değişiklik yoluyla sınırsız parasal büyüme potansiyelini yarattı.¹² İzleyen dönemde dolaşımdaki nakit, yıllık ortalama yüzde 38'lik bir hızla büyüdü.¹³ Parasal genişleme sonuçta enflasyon-a yol açtı; ancak fiyat denetimleri sayesinde, enflasyon oranı beklenebi-lecek düzeyden düşük kaldı.¹⁴ Buna karşılık, yapay farklılıklar yaratan fiyat denetimleri piyasayı çarpıtarak,¹⁵ talep gören mallara dönük karaborsaların ortaya çıkmasını ve resmi piyasadaki sıkıntıların ağırlaşmasını getirdi.¹⁶ Alım gücünün kösteklenmesi yönündeki bu artan tehditle ekonomik ve-rimliliğin düşmesi, Almanya'yı iç çöküşe ve yenilgiye doğru giden bir sar-mala sürükledi.

Bu savın öbür yüzü, Britanya'nın finansal üstünlüğünün zaferi sağladığı tezidir. Lloyd George'un görüşü kesinlikle böyleydi. Maliye bakanı olarak, daha önce gördüğümüz üzere, akseptans firmalarının çöküşün eşğine gelmesinden ve takas bankalarının İngiltere Bankası'nı altın konvertibilitesini tamamen askıya almaya yöneltme çabasına girmesinden dolayı, sa-vaşa berbat bir yükü başlamıştı (istenen düzenleme, takas bankalarının müşterilerine İngiltere Bankası haddinden daha düşük bir oranda likidite sağlamasına olanak verecekti). Borç ertelemesine gitme ve Banka Tatili'ni uzatma kararı akseptans firmalarını kurtardı; ama takas bankalarının öne sürdüğü mazeretlere karşın, Hazine ve İngiltere Bankası 1844 öncesindeki teamülüz izlemeyi herhangi biçimde askıya almadan kaçınmayı tercih etti. Varılan uzlaşma konvertibilitenin korunması ama İngiltere Bankası had-dinin yüzde 1 daha düşürülmesiydi. Bir hafta sonra İngiltere Bankası'nın 4 Ağustos'tan önce kabul edilmiş bütün senetleri daha düşük yeni oranla iskonto edeceği kararıyla akseptans piyasası rahatladı. Bu bir başarıydı ve böylece Lloyd George'un maliye bakanlığı koltuğundaki özgüveni muaz-zam yükseldi.

Londra finans merkezinin Halk Bütçesi'ni geçmesi halinde yıkım tahmi-ninde bulunduğu 1909'daki gibi, Lloyd George bankerlerin sırtını yere getir-mişti. Bunun uyandırdığı kibir duygusu, birkaç hafta sonra Kraliçe Konser

11 Roesler, *Finanzpolitik*, s. 206 vd; Holtfrerich, *German Inflation*, s. 117.

12 Feldman, *Great Disorder*, s. 26-51.

13 Roesler, *Finanzpolitik*, s. 208 vd, 216; F. Graham, *Exchange*, s. 216.

14 Feldman, *Army, Industry and Labour*, s. 97-117, 471 vd.

15 Roesler, *Finanzpolitik*, s. 225-7; Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 442.

16 Flotfrerich, *German Inflation*, s. 79-94.

Salonu'ndaki meşhur konuşmasının bir pasajından anlaşılabilir: "Üstünüzde beş sterlinlik banknot var mı? (Kahkaha ve Alkış) [...] Eğer varsa, yakın git-sin; kâğıt parçasından ibaret. [...] Neyle yapılmışlar? Paçavra. [...] Değerleri ne? Britanya İmparatorluğu'nun sağlam itibarı. (Yüksek Alkış)"¹⁷ İmparatorluğun sağlam itibarının zaferi garanti ettiği genel kabul gören varsayımdı. Lloyd George'un aynı yılın eylül ayında başka bir dinleyici kitlesine söylediği şey şuydu: "Sanırım, nakit şu anda tahayyül edebileceğimizden çok daha fazla değer kazanacak."¹⁸ Daha sonraları bu konuda kötümserlerin başını çekecek olan Keynes bile savaşa aynı iyimserlikle başladı. Ocak 1915'te dostları Leonard ve Virginia Woolf'a şu güvenceyi verdi: "Kazanmaya mecburuz – üstelik son dakikada bütün beynimizi [kastettiği kendi beyniydi] ve servetimizi soruna hasretmiş olmamız itibarıyla harika tarzda da olmalı."¹⁹

İNSAN ÖLDÜRMEİNİN MALİYETİ

Gelgelelim, burada bildik sorun karşımıza çıkar. Peki, madem Alman savaş maliyesi böylesine aksaktı, üstün İngiliz finansal sistemiyle desteklenen Antant devletlerinin savaşı kazanması niçin o kadar uzun sürdü?

Birinci Dünya Savaşı'nı finanse etmeyle ilgili en çarpıcı nokta, yenilen tarafa kıyasla yenen tarafa çok daha fazla (aşağı yukarı iki katı) maliyet getirmiş olmasıdır. Bütün muharip ülkeler açısından savaşın maliyetini dolar cinsinden hesaplamaya yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bir hesaplar dizisine göre, "savaş harcamaları"nın (yani kamu harcamalarında savaş öncesi "norm"un üzerindeki artışın) toplamı İtilaf devletleri (Fransa, Britanya, Britanya İmparatorluğu, İtalya, Rusya, ABD, Belçika, Yunanistan, Japonya, Portekiz, Romanya ve Sırbistan) açısından 147 milyar doları bulurken, İttifak devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) açısından bu meblağ 61-65 milyar dolardır.²⁰ Başka bir tahmin, sırasıyla 140 milyar dolar ve 83 milyar dolar rakamlarına varır.²¹ Tablo 36'da özetlenen kendi kaba hesaplamalarım şu mertebeleri doğrular: Britanya'nın harcamaları (45 milyar dolar) Almanya'nın harcamalarından (32 milyar dolar) yaklaşık yarım kat yüksekti.²²

17 Gullace, "Sexual violence", s. 722.

18 Adams, *Arms and the Wizard*, s. 17n.

19 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. 11, s. 302.

20 Hardach, *First World War*, s. 153.

21 Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 11.

22 Hesaplama da kullanılan rakamların alındığı kaynak Balderston, "War Finance", s. 225.

Tablo 36 Toplam harcamalar, 1914-1918 (milyon dolar)

	Almanya (Reich ve devletler)	Britanya	Fransa	Rusya	İtalya	ABD
1914/15	2.920	2.493	1.994	1.239	979	761
1915/16	5.836	7.195	3.827	3.180	1.632	742
1916/17	5.609	10.303	6.277	4.585	2.524	2.086
1917/18	8.578	12.704	7.794	2.774	3.012	13.791
1918/19	9.445	12.611	10.116		4.744	18.351
Toplam	32.388	45.307	30.009	11.778	12.892	35.731

Notlar: Rusya'ya ilişkin 1914 rakamı sadece son beş ay, 1917 rakamı ise sadece sekiz ay içindir. İtalyan ve Amerikan rakamları, 30 Haziran'da biten yıl, öbür rakamlar 31 Mart'ta biten yıl içindir. Dolar rakamlarına, uygun ortalama dolar kurları kullanılarak varılmıştır.

Kaynaklar: Balderston, "War Finance", s. 225; Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 119-23; Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finance*, s. 217.

Almanya bu çok yüksek meblağı toplamak için esas olarak borçlanmaya dayanırken, diğer muharip ülkelerden farklı bir davranış içinde değildi. Balderston'ın ortaya koyduğu üzere, (federal olmayan Britanya, Fransa ve Rusya gibi devletlerle karşılaştırmalarda izlenmesi gereken yöntemle) federe devletlerin bütçeleri Reich'in bütçesine eklendiğinde, Knauss ve başkaları tarafından saptanan büyük farklılıklar epeyce azalır.²³ Almanya savaş sırasında kamu harcamalarının yüzde 16-18'ini vergilerle finanse etmişti; bu da Britanya'daki orandan (yüzde 23-26) öyle çok düşük değildi. İngiliz vergi politikası da artan oranlılık bakımından Almanya'dakinden çok daha ileri sayılmazdı; fiili gelir vergisi oranı savaş sırasında üst ve orta gelir gruplarında eşit ölçüde yükseldi ve (Almanya'da kişilerin de ödemek zorunda olduğu) aşırı kazanç vergileri, Britanya'da sadece işletmelerden alındı.²⁴ Almanya'nın savaş dönemi harcamalarının ortalama yüzde 13,9'u dolaysız vergilerle karşılanırken, Britanya'daki oran pek önemli sayılmayacak bir farkla yüzde 18,2'ydi.²⁵ Aslına bakılırsa, Alman vergi politikası Fransız, İtalyan ve Rus vergi politikalarına kıyasla oldukça iyiydi. Diğer büyük Alman devletlerinin çoğu gibi, Prusya'nın daha savaştan önce iyi işleyen bir gelir vergisi düzeni vardı; buna karşılık Fransa'da savaş arifesinde nihayet yasalaşan gelir vergisi ancak 1916'da yürür-

23 Knauss, *Die deutsche, englische und französische Kriegsfiananzierung*. Krş. Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 75 vd.

24 Balderston, "War Finance", s. 225, 230-37. Krş. Kirkaldy, *British Finance*; Mallet and George, *British Budgets*; Grady, *British War Finance: Stamp, Taxation during the War*; E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*.

25 Hesaplama da kullanılan rakamların alındığı kaynaklar Roesler, *Finanzpolitik*, s. 196, 201; E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 41; Balderston, "War Finance", s. 225. Savaş dönemindeki İngiliz vergilerinin çok ayrıntılı bir dökümü için bkz. Mallet ve George, *British Budgets*, s. 394-407.

lûge girdi ve nispeten çok az getiri sağladı.²⁶ Fransız savaş kazançları vergisi zaten nispeten hafifti ve kaçırılması kolaydı.²⁷ Fransızlar toplam savaş dönemi harcamalarının ortalama yüzde 3,7'sini dolaysız vergilerle karşıladı; İtalya'da-
kinden (yüzde 5,7) bile daha düşük bir orandı bu.²⁸ Benzer şekilde, 1917'de yürürlüğe giren (ve büyük bölümü aslında Reich olağanüstü bütçesinden ödenen) Alman kömür vergisinden sağlanan gelirin yanıltıcı niteliği, Rus savaş dönemi vergi düzenindeki karışıklıkların yanında küçük bir sorun sayılırdı. Daha önce gördüğümüz üzere, Çarlık rejiminin başlıca gelir kaynaklarından biri votka tekeliydi; ama hükümetin savaş süresince içki ticaretini yasaklamasıyla, halkın dili damağı kurumadıysa da paralar suyunu çekti. Gelir vergisi ve 1916'da yürürlüğe giren aşırı kazançlar vergisi toplam 186 milyon ruble getirdi: "Savaşta bir hafta sonunun masraflarını karşılamaya bile yetmeyen" bir meblağdı bu.²⁹ Kısacası, savaşan devletlerin hepsi çok büyük açıklar vererek, ulusal borç yükünü bir hayli artırdı (bkz. Tablo 37).

Burada da asıl çarpıcı nokta, harcamalara oranla Alman açığının Antant devletlerinininkinden biraz daha yüksek olmasından ziyade, Antant devletlerinin mutlak rakamlarla çok daha fazla borçlanmak zorunda kalmış olmasıdır. Tablo 38 bize, 1914-1919 arasında nominal değerlerle Fransız ulusal borçlarının beşe, Alman ulusal borçlarının (yine Reich'in ve federe devletlerin toplamı olarak) sekize, İngiliz ulusal borçlarının on bire katlandığını gösterir. Katlanma oranı İtalya için beş, ABD için on dokuzdur. Rusya'nın borçları ise Ağustos 1914-Ekim 1917 arasında dört kat arttı.³⁰ Ne var ki böyle rakamlar biraz yanıltıcıdır; bu durum kısmen (ABD gibi) bazı devletlerin savaşa nispeten düşük borçlarla başlamasından, kısmen de bazı borçların daha zayıf para birimleriyle ifade edilmesinden kaynaklanır. Dolayısıyla savaşın sonu itibarıyla dolar cinsinden ulusal borca, toplam net ilavenin değerini hesaplayıp tablonun en alt satırına koydum. Bu satırda Almanya'nın ulusal borçlarındaki gerçek artışın, Britanya'nın ulusal borçlarındaki artışın yarısından az olduğu görülür.

Sonuçta bütün ülkeler kendi yurttaşlarının savaş tahvillerini satın alarak, savaş seferberliği için borç para vermedeki istekliliğine yoğun biçimde dayandı. Daha önce gördüğümüz üzere, bu istekliliği sürdürmek savaş propagandasının başlıca temalarından biri haline geldi. Bölüm 8'de ele alınan Alman afişinin benzerleri, savaşan bütün devletlerde vardı. *İmparatorluk İçin* adlı İngiliz savaş filminden alınma şu konu başlıkları fazla söze hacet bırakmaz:

26 Kemp, *French Economy*, s. 46 vd. Krş. Truchy, *Finances de guerre; Jèze, Dépenses de guerre*.

27 Godfrey, *Capitalism at War*, s. 215 vd.

28 Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 120, 187. İtalyan savaş maliyesi için bkz. Fausto, "Politica fiscale", s. 4-138.

29 Stone, *Eastern Front*, s. 289 vd. Ayrıca bkz. Liyaşchenko, *History of the National Economy*, s. 768 vd.

30 Hardach, *First World War*, s. 167. Krş. Carr, *Bolshevik Revolution*, c. III, s. 144 vd.

Tablo 37 Toplam harcamaların yüzdesi olarak devlet açıkları, 1914-1918

	Macaristan	Almanya	Bulgaristan	Britanya	Fransa	Rusya	İtalya	Romanya	Yunanistan	ABD
1914	-38,4	-73,5	-23,0	-61,3	-54,8	-57,0	-6,1	1,0	-55,0	-0,1
1915	-72,4	-94,4	-37,9	-79,8	-79,4	-63,0	-45,3	veri yok	-41,0	-8,4
1916	-81,4	-92,7	-59,4	-75,0	-86,6	-67,0	-64,9	-63,0	5,0	6,7
1917	-74,6	-90,8	-65,3	-76,1	-86,1	-55,0	-69,6	-76,0	-26,0	-43,7
1918	-59,1	-93,8	-56,2	-69,2	-80,00	veri yok	-70,2	-75,0	veri yok	-71,2

Kaynaklar: Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 75; Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 376-80; E. Morgan, *Studies in British Financial Policies*, s. 41; Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finance*, s. 220.

Tablo 38 Ulusal para birimi değerleriyle milyon cinsinden ulusal borçlar, 1914-1919

	Almanya (Reich ve devletler, mark)	Britanya (sterlin)	Fransa (frank)	İtalya (liret)	ABD (dolar)
1914	22.043	650	32.800	15.719	1.338
1915	34.323	1.098	40.008	18.707	1.344
1916	57.477	2.124	58.465	26.146	1.225
1917	87.119	4.025	82.504	38.449	2.976
1918	125.523	5.802	114.200	59.518	12.244
1919	179.050	7.280	171.353	79.348	25.482
Fark (1919-1914)	157.007	6.630	138.553	63.629	24.144
Dolar cinsinden fark	15.135	30.432	25.423	7.364	24.144

Not: Fransız rakamları, her yılın 1 Ocak, Alman ve İngiliz rakamları 31 Mart, İtalyan ve Amerikan rakamları 30 Haziran tarihi itibarıyla. Dolar değerlerine, uygun aylık kurlar kullanılarak varılmıştır.

Kaynak: Balderston, "War Finance", s. 227; Schremmer, "Taxation and Public Finance", s. 470; Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 139.

Bir dretnot 2.000.000 etse de savaşı kazanmaya mecburuz. Maliyeti boş ver.

Üç şey elzemdir: Para, asker, mühimmat.

Sadece iki alternatif var: Ya paranı ya da kanını vereceksin.

Canına okuyayım maliyetin, bu savaşı kazanmalıyız.³¹

Amerikan hazine bakanı William Gibbs McAdoo, 1917'de şu unutulmaz açıklamada bulundu: "Kendi hükümetine yüzde 4 faiz üzerinden 1,25 dolar borç veremeyen biri, Amerikan yurttaşı olmayı hak etmez."³² Savaş tahvili ihraçlarının, elverişlilik düzeyleri arasında seçim yapma olanağı da pek yoktu. Britanya'da 1914, 1915 ve 1917'de üç savaş istikrazına gidildi; bunları 1919'da

31 Hiley, "British War Film", s. 175.

32 Nægler, "Pandora's Box", s. 14.

bir "zafer istikrazı" izledi.³³ Fransa'da dört ulusal savunma istikrazı uygulandı.³⁴ Rusya'da Çarlık dönemindeki altı savaş istikrazından sonra, Geçici Hükümet döneminde yedinci bir "özgürlük istikrazı"na gidildi;³⁵ ABD de yurttaşlarını ellerindeki parayı bağlamaya özendirirken, "özgürlük istikrazı" yaftasını tercih etti. Almanların dokuz istikrazı sayıca Antant ülkelerindekinden daha yüksek olsa da performanslarının çok daha kötü olduğunu düşünmek için bir sebep yoktur.³⁶ Savaşın sürüp gitmesiyle birlikte, özellikle de savaşın seyri kötü gittiğinde, her ülkede yatırımcıları biraz daha yüksek getirilerle cezbetme gereği doğdu; Fransız iştirak taahhütlerinin 1917 sonlarında gerilemesi tipik bir örnekti.³⁷ Pratikte likiditeyi absorbe etmeleri için savaş tahvillerinin devlet kredi bankalarından (*Darlehnkassen*) alınan krediler için teminat olarak kullanılabilirdiği Alman sisteminin tam aynı doğrultudaki bir uygulaması Rusya'da vardı.³⁸ Fransa'da da aşağı yukarı aynı durum ortaya çıktı.³⁹

Almanya'nın bu borçlanmanın ancak sınırlı bir kısmını uzun vadeli tahviller satarak finanse edebilmesinde yine olağandışı hiçbir şey yoktu. Mart 1915-Mart 1918 arasında Alman borçlarının ortalama yüzde 32'sinin, İngiliz borçlarının ise sadece yüzde 18'inin dalgalı (kısa vadeli) olması,⁴⁰ Balderston'ın ileri sürdüğü gibi, Berlin ve Londra finansal piyasalarının niteliğindeki yapısal farklılıkları yansıtır; ama İngiliz Hazinesi'nin büyük çapta orta vadeli tahvil ihraçlarına gittiğini de yansıtır. Aralık 1919'da İngiliz ulusal borçlarının yüzde 31'i bir ila dokuz yıl arasında itfa edilmesi gereken tahvillerden oluşmaktaydı.⁴¹ Aslında Fransa'yla karşılaştırıldığında, Alman makamları uzun vadeli tahvilleri satmada başarılıydı. Fransa'da savaş sırasında borçlanmayla toplanan meblağın sadece yüzde 19'unun uzun vadeli tahvil satışlarından gelmesinin sebebi, muhtemelen savaşın başlamasından önce Fransa'nın uzun vadeli borç yükünün zaten nispeten büyük olmasıydı.⁴² Savaş sırasında Fransız borçlarının ortalama yüzde 37'si kısa vadeliyken, Almanya'da bu oran yüzde 32'yd; Mart 1919 itibarıyla Fransız kısa vadeli borçları Almanya'ya kıyasla nispeten daha yüksekti (toplamın yüzde 42'sine

33 Ayrıntılar için bkz. Kirkaldy, *British Finance*, s. 125-49.

34 Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 18.

35 Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finance*, s. 249, 252, 263.

36 Ayrıntılar için bkz. Roesler, *Finanzpolitik*, s. 206.

37 Becker, *Great War*, s. 147 vd. (Le Creuset tesisleri örneğini verir).

38 Stone, *Eastern Front*, s. 290 vd.

39 Kemp, *French Economy*, s. 47.

40 Hesaplama da kullanılan rakamların alındığı kaynaklar Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 138 vd; Balderston, "War Finance", s. 227.

41 E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 140. Krş. Bankers Trust Company, *English Public Finance*, s. 30.

42 Hardach, *First World War*, s. 162; Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 18; Schremmer, "Taxation and Public Finance", s. 398.

karşı yüzde 44'ü). Rusya da Almanya'ya nazaran kısa vadeli borçlanmaya daha bağımlıydı; 23 Ekim 1917 itibarıyla toplam borçlarının yüzde 48'i kısa vadeli Hazine bonoları biçimindeydi.⁴³ Sadece ABD, savaş açıklarını aşağı yukarı yalnız uzun vadeli tahvil satışlarıyla kapatabildi.⁴⁴

DOLAR ÜRKÜNTÜSÜ

Dışarıdan borç almanın, Birinci Dünya Savaşı'nın neticesinde belirleyici bir farklılık yarattığı sıklıkla varsayılır. Kısmen bunun kaynağı, özellikle Kasım 1916-Nisan 1917 arasında Britanya'nın ABD'yle finansal müzakerelerini çevreleyen ve kimi yazarları İtilaf savaş seferberliği için Amerikan parasının ekonomik önemini abartmaya yöneltmiş olabilecek yapmacık tavırlardır.⁴⁵ Abartma sürecinin geçmişi, savaş sırasında İngiliz Hazinesi'nin en etkili danışmanlarından biri haline gelen John Maynard Keynes'e kadar götürülebilir. Daha önce belirtildiği üzere, Keynes ilk başta Britanya'nın başarı şansı konusunda iyimserdi. Ama ruh hali kısa sürede değişti; ona nazaran daha duygusal bir yaklaşımla savaşı onaylamayan Bloomsbury çevresi dostlarından gelen baskının bunda küçümsenmeyecek payı vardı. Hazine'deki çalışması kendini beğenmişliğini tatmin etse de bizzat savaş onda derin mutsuzluk yarattı. Belki de Londra'da yakınlaşmaktan hoşlandığı delikanlıların hepsi askere yazıldığı için, seks hayatı bile bir gerileme içine girdi.⁴⁶ Keynes Eylül 1915'te, Alman maliyesinin “çökmekte” olduğu kehanetinde bulunmasından tam sekiz ay sonra, ertesi yılın nisan ayında barışın sağlanmaması halinde bir “felaket” yaşanacağı çünkü “önceki aylarda yapılan harcamaların hızla güçlükleri dayanılmaz hale getireceği” uyarısında bulundu. İttifak devletlerine mal satan Amerikan firmalarına ilişkin kara listelerin gündeme gelmesinin ardından Wilson'ın kredilere yasak getirme yönündeki endişe verici tehditlerine⁴⁷ rağmen bir felaketle karşılaşılmayınca, Keynes kehanetinin vadesini değiştirdi. Maliye Bakanı Reginald McKenna için 1916 sonlarında hazırladığı bir tezkerede, “ertesi haziran ayında ya da daha öncesinde Amerikan Cumhuriyeti Başkanı'nın eğer isterse bize kendi şartlarını dayatabilecek bir konumda olacağı” uyarısına yer verdi.⁴⁸

43 Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finance*, s. 282.

44 Hardach, *First World War*, s. 167 vd.

45 Örneğin bkz. Burk, *Britain, America and the Sinews of War*. Ayrıca bkz. Burk, “Mobilization of Anglo-American Finance”, s. 25-42.

46 Moggridge, *Maynard Keynes*, klişe resim 9. Keynes 1906-1915 arasında değişik kesimlerden becerdiği tipleri her üç ayda bir kayda geçirerek, cinsel ilişkilerinin bir çetelesini tuttu. Kendine has yaklaşımla, aldığı cinsel tatminin bir ağırlıklı endeksini hesaplamak üzere bir puanlama sistemi de uyguladı. Ağustos 1914-Ağustos 1915 yılı önceki yıldan belirgin biçimde kötüydü ve önceki çeyrek yıllık dört dönemin yüzde 14 aşağısındaydı.

47 Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 80.

48 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. II, s. 314 vd.

Özellikle Britanya'nın uç veren Amerikan açık kredisini finanse etme tarzına Federal Rezerv Kurulu içindeki Alman hayranlarının artan muhalefetine dolayı, 1916 sonlarında endişe gerekçeleri olduğu doğrudur; bu gelişme ABD yatırımcılarına İngiliz hazine bonolarına yatırım yapmama yönünde bir "uyarı"yla sonuçlandı.⁴⁹ Ne var ki sözde vicdani retçi Keynes'in, savaşı müzakereye dayalı bir sonuca vardırarak isteyen Woodrow Wilson'ın çabalarına destek vermede çıkarı vardı; (Sir Edward Grey'in 28 Kasım'da işaret ettiği üzere) bunun yollarından birinin finansal baskı olduğu açıktı.⁵⁰ Şubat 1917'de, Britanya'nın İngiltere Bankası'nın altın rezervinde ağır bir açığı savuşturmasından sonra, Keynes bir daha şansını deneyerek, Britanya'nın savaşı ancak dört hafta sürdürmeye yetecek kaynakları olduğunu ileri sürdü. Amerika'nın savaşa girmesinden sonra bile, bu görüşünden vazgeçmedi. Bonar Law için 20 Temmuz'da hazırladığı bir tezkerede, "ittifakın bütün finansal dokusu"nun "aylarla değil, günlerle ölçülecek bir sürede çökeceği" tehdidini savurdu.⁵¹ Bizzat Wilson ertesi gün İngiltere'nin ve Fransa'nın yakında "finansal bakımdan avucumuzda" olacağı sonucuna vardı.⁵²

Britanya'nın Wall Street'ten alınan kredilerin desteğiyle ABD'de temel savaş gereçlerini aşırı değerlenmiş bir döviz kuru üzerinden satın alabildiğine hiç kuşku yoktur. Sterlinin 4,70 doların çok aşağısına inmesi sadece rahatsız edici olmakla kalmayıp enflasyonu da kamçıluyacaktı.⁵³ Ama savaşın büyük bölümünde 4,76 dolar seviyesinde (paritenin yüzde 2 altında) sabit kalan sterlindeki bir zayıflamanın, İngiliz savaş seferberliğine Keynes'in iddia ettiği kadar öldürücü darbe vurmuş olacağını söylemek abartılıdır. Britanya'nın savaş sırasında ABD'de 5 milyar dolardan fazla borçlanmasına karşın, savaşın sonunda net borçlu değil, net alacaklı olduğu unutulmamalıdır. Mart 1919'da Britanya'nın ağırlıklı kısmı ABD'ye olan dış borçlarının toplamı 1.365 milyon sterlindi; ama müttefiklerinden, dominyonlardan ve sömürgelerden 1.841 milyon sterlinlik alacağıyla yaklaşık yarım milyarlık net bir bakiyeye sahipti.⁵⁴ Olup biten şey Britanya'nın (ilk başta İngiliz uyruklarının büyük çaplı dolar varlıklarına dayanan) sağlam kredi notunu kullanarak New York'ta borçlanması ve ardından bu parayı kredi itibarı çok daha düşük müttefiklerine borç olarak vermesiydi. Fransa da Britanya ve ABD'den borçlanarak,

49 Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 83 vd.

50 Agy., s. 88.

51 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. II, s. 340. Ayrıca bkz. Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 203.

52 Burk, "Mobilization of Anglo-American Finance", s. 37.

53 Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 64.

54 E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 317, 320 vd. Krş. Kirkaldy, *British Finance*, s. 175-83; Mallet ve George, *British Budgets*, Tablo XVIII.

Rusya'ya ve başka ülkelere borç vermişti.⁵⁵ J. P. Morgan'ın kudretinden dolayı İttifak devletlerinin uluslararası sermaye piyasasından bir şekilde "kopuk" olduğu da varsayılmamalıdır.⁵⁶ Bir tahmine göre, ABD'nin savaşan devletlere Nisan 1917'den önce borç olarak verdiği 2.160 milyon doların yaklaşık 35 milyon doları İttifak devletlerine gitti.⁵⁷ Savaşı sürdürme açısından, büyük bir ticaret açığının herhangi bir yolla finanse edilmesi Wall Street'te kaç savaş tahvilinin satılabileceğinden daha önemliydi ve ablukaya bağlı kısıtlamalara rağmen, Almanlar bu konuda şaşırtıcı biçimde başarılı oldu. Daha yüksek düzeyde dış finansman Almanya'ya ve Avusturya-Macaristan'a nazaran Britanya'nın ve Fransa'nın savaşı yürütmeye elbette daha fazla para harcamasına katkıda bulundu. Savaş bittiğinde Britanya'nın savaş borçlarının yüzde 18'inin yabancılara olması durumu apaçık gösterir. Ama dış finansman zafere garantisi değildi. Örnek olarak, Rusya'nın müttefiklerine borçlarının birikip 7.788 milyon rubleye (824 milyon sterlin) ulaşmasına karşın, yenilmesi ve temerrüde düşmesi verilebilir. Ülkenin toplam savaş dönemi borçlanması en az yüzde 30'una denk bir meblağdı bu.⁵⁸

Gerçekten ilginç olan nokta, daha önce gördüğümüz üzere, Antant devletleri savaşa tek başına muazzam bir finansal avantajla başlamışken, Antant savaş seferberliğinin (en azından Keynes'in gözünde) Amerikan kredilerine *muhtaç* duruma düşmesiydi. Savaş, İngiliz emperyal gücünün sınırlarını açığa vurmuştu. Britanya'nın savaşa girerken sahip olduğu büyük denizaşırı varlık birikiminin beklendiği kadar sağlam finansal tampon olmadığı ortaya çıktı. Bunun başta gelen sebebi (George Booth'un belirttiği gibi) şuydu: "İnsan satmaya mecbur kaldığında, zayıf bir satıcı olur ve satıcının durumu alıcıyı bundan azami ölçüde yararlanmaya yöneltir. Yapılan birçok [denizaşırı varlık] satışının acınacak ölçüde düşük değere gittiği daha sonra görüldü."⁵⁹ Öte yandan, 1916'ya varıldığında İngilizler Wall Street karşısında, büyük borçlunun her zaman sahip olduğu kendine özgü güçlü konumdaydı. J. P. Morgan 1917 başında Britanya'ya ve sterline öylesine bağlanmıştı ki gerçek bir kriz neredeyse düşünülemez bir şeydi; ABD'nin Almanya'yla diplomatik ilişkilerini kestiği açıklandığında, Morgan'ın ofisindeki "sevinç havası" pekâlâ tahmin edilebilir.⁶⁰ 1917'de çıkmazdan kurtulan Britanya kadar Morgan'dı. İzleyen dönemde bir sterlin krizi tehdidi Amerikalıların kendi diplomatik hedefleri-

55 Bankers Trust Company, *French Public Finance*; Hardach, *First World War*, s. 148; Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 72 vd, 84 vd.

56 Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 84.

57 Born, *International Banking*, s. 203.

58 Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finance*, s. 320 vd.

59 Crow, *Man of Push and Go*, s. 121 vd. Satışların ve tahvil mevduatlarının ayrıntıları için bkz. Kirkaldy, *British Finance*, s. 183-97.

60 Crow, *Man of Push and Go*, s. 149.

ni İngilizlerin kafasına sokmaya çalışırken kullandığı bir sopaya dönüştü az çok.⁶¹ Wilson'ın belirttiği gibi, Britanya ve Fransa karşısında finansal manivela gücüne sahip olmanın güzel tarafı "savaş bittiğinde [Amerikan] düşünme tarzına zorlanabilecek" olmalarıydı.⁶²

KÂĞITLAR VE FİYATLAR

Savaş sırasında para arzının hızla büyümesine göz yuman sadece Almanya mıydı? Kesinlikle hayır. Savaştan bütün devletler ister altın konvertibilitesini gayriresmi olarak askıya alma (Rusya ve Almanya), ister altın ihracatını kısıtlama (Rusya, Almanya, Britanya ve Fransa), ister geçici borç ertelemelerini dayatma ve ardından belli borç biçimlerini paraya çevirme (Britanya), isterse de kâğıt ödeme aracının yeni biçimlerini yaratma (Britanya ve Almanya) yoluyla olsun, savaş öncesindeki parasal kurallarını değiştirdi.⁶³ Bu değişikliklerin ilk baştaki hedefi, felakete yol açacak bir parasal daralmadan kaçınmaktı. Ama güven geri döndükten sonra, (yüksek düzeyde kısa vadeli hükümet borçlanmasıyla ve sınırlı yeni vergilerle birlikte) değişikliklerin etkisi büyük çapta likidite enjekte etmek oldu. Para arzının, merkez bankası külçe rezervleriyle anlamlı ilişkisi koptu. Banknot dolaşımında ortaya çıkan artışın (savaştan devletlerin bazıları için daha gelişkin parasal göstergeler yoktur) Britanya, Fransa ve İtalya'ya nazaran Almanya açısından daha büyük olduğu kesindi. Almanya'da geniş para 1913-1918 arasında yüzde 285 büyürken, Britanya'da bu oran yüzde 110'du. Aynı dönemde merkez bankası banknot dolaşımı için yıllık ortalamalar esas alındığında, artış Almanya açısından yüzde 600, İtalya açısından yüzde 370 ve Fransa açısından yüzde 390 mertebesindeydi. Ne var ki banknot dolaşımındaki artışlar Avusturya-Macaristan ve Rusya açısından çok daha yüksekti (bkz. Tablo 39).

Belli mallarda bu parasal genişlemeyle çıkan sıkıntılardan dolayı, enflasyon kaçınılmaz bir evrensel sorundu. Bu alanda da Almanya'nın savaş döneminde yaşadığı durum istisnai olmaktan uzaktı. Toptan fiyatlar 1914-1918 arasında Britanya'ya (yüzde 127), Fransa'ya (yüzde 233) ya da İtalya'ya (yüzde 326) nazaran Almanya'da (yüzde 105) daha az yükseldi; ancak eldeki geçim endeksleri tüketici fiyatlarının Britanya'ya (yüzde 110) ya da Fransa'ya (yüzde 113) nazaran Almanya'da (yüzde 204) yaklaşık iki kat yükseldiğine işaret eder. Bu oran yine de Avusturya'ya (yüzde 1,062) kıyasla çok iyidir (bkz. Tablo 40).

61 Örneğin bkz. Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 198 vd.

62 Burk, "Mobilization of Anglo-American Finance", s. 37.

63 Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 68-71; Hardach, *First World War*, s. 140.

Tablo 39 Para arzı rakamları (ulusal para birimi değeriyle milyon cinsinden geniş para ve dolaşımdaki para)

	Geniş para (31 Aralık)		Dolaşımdaki para (yıllık ortalama)					
	Almanya (mark)	Britanya (sterlin)	Almanya (mark)	Avusturya (kron)	Britanya (sterlin)	Fransa (frank)	İtalya (liret)	Rusya (ruble)
1913	17.233	1.154	1.958	2.405	29	5.665	1.647	
1914	19.514	1.329	2.018	2.405	36	7.325	1.828	2.321
1915	23.175	1.434	5.409	6.249	34	12.280	2.624	2.946
1916	29.202	1.655	6.871	8.351	35	15.552	3.294	5.617
1917	43.801	1.939	9.010	12.883	40	19.845	4.660	9.097
1918	66.359	2.429	13.681	24.566	55	27.531	7.751	27.900
Artış yüzdesi 1913-1918	285	110	599	921	91	386	371	1.102

Notlar: Geniş para: Almanya için Holtferich'in *German Inflation* kitabındaki M_3 tanımını kullandım; Britanya için Capie'nin ve Webber'in *Survey of Estimates* kitabını esas aldım.

Para birimi: Avusturya için aylık ortalama rakam temmuz itibariyledir; Rusya için rakamlar, 1 Ağustos 1914 ve 1 Ocak 1915-1918 itibariyledir.

Kaynaklar: Balderston, "War Finance", s. 237; Kindleberger, *Financial History*, s. 295; Bordes, *Austrian Crown*, s. 46 vd; Carr, *Bolshevik Revolution*, c. II, s. 144 vd; Bresciani, *Economics of Inflation*, s. 164; Apostol, Bernatzky ve Michelson, *Russian Public Finance*, s. 372.

Tablo 40 Geçim endeksleri (1914 = 100)

	Avusturya-Macaristan	Almanya	Britanya	Fransa	Rusya	Belçika	ABD
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	158	125	125	120	146	156	98
1916	336	165	161	135	199	328	109
1917	671	246	204	163	473	746	143
1918	1.162	304	210	213		1.434	164

Kaynaklar: Maddison, *Capitalist Development*, s. 300 vd; E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 2, 84; Fontaine, *French Industry*, s. 417; Stone, *Eastern Front*, s. 287.

Peki, savaş sırasında fiyatların yükselmesine göz yummak çok kötü bir şey miydi? Her zaman değil. Sıklıkla işaret edildiği üzere, enflasyon (özellikle bu düzeyde ve bu süre boyunca) kolayca toplanan bir vergi türü işlevini görür ve genellikle öyle olduğunun farkına varılmaz. Para biriminde değer düşüşünün etkilerinden biri, reel ulusal borç yükünü ve dolayısıyla faiz ödemelerinin vergi mükelleflerine maliyetini azaltmasıydı. Para birimleri özellikle İttifak devletlerinin yenilgisinin yakın görüldüğü 1918'in ikinci yarısında dolar karşısında önemli ölçüde değer yitiren Almanya ve Avusturya için, savaş maliyetinin dolar cinsinden daha düşük olmasının önemli bir açıklaması haliyle

budur. Ancak bu değer düşüşünün çapını abartmamak önemlidir. Rus ve İtalyan para birimleri daha kötü bir seyir izledi (Şekil 14).

Bu bakımdan her şey göz önünde tutulduğunda, sıklıkla ileri sürüldüğü gibi Alman savaş maliyesinin “feci” ya da “hazin” olduğu pek söylenemez. Aksine, finansal kaynakları düşmanlarınınkinden çok daha sınırlıyken Almanya’nın savaş seferberliğini elinden geldiğince sürdürebilmiş olması bir tür mucize sayılabilir.

ÖLÜ BAŞINA MALİYET

The Times’ın savaş muhabiri Charles à Court Repington, 1917’de savaşın ne zaman biteceğine dair görüşü sorulduğunda şu karşılığı verdi:

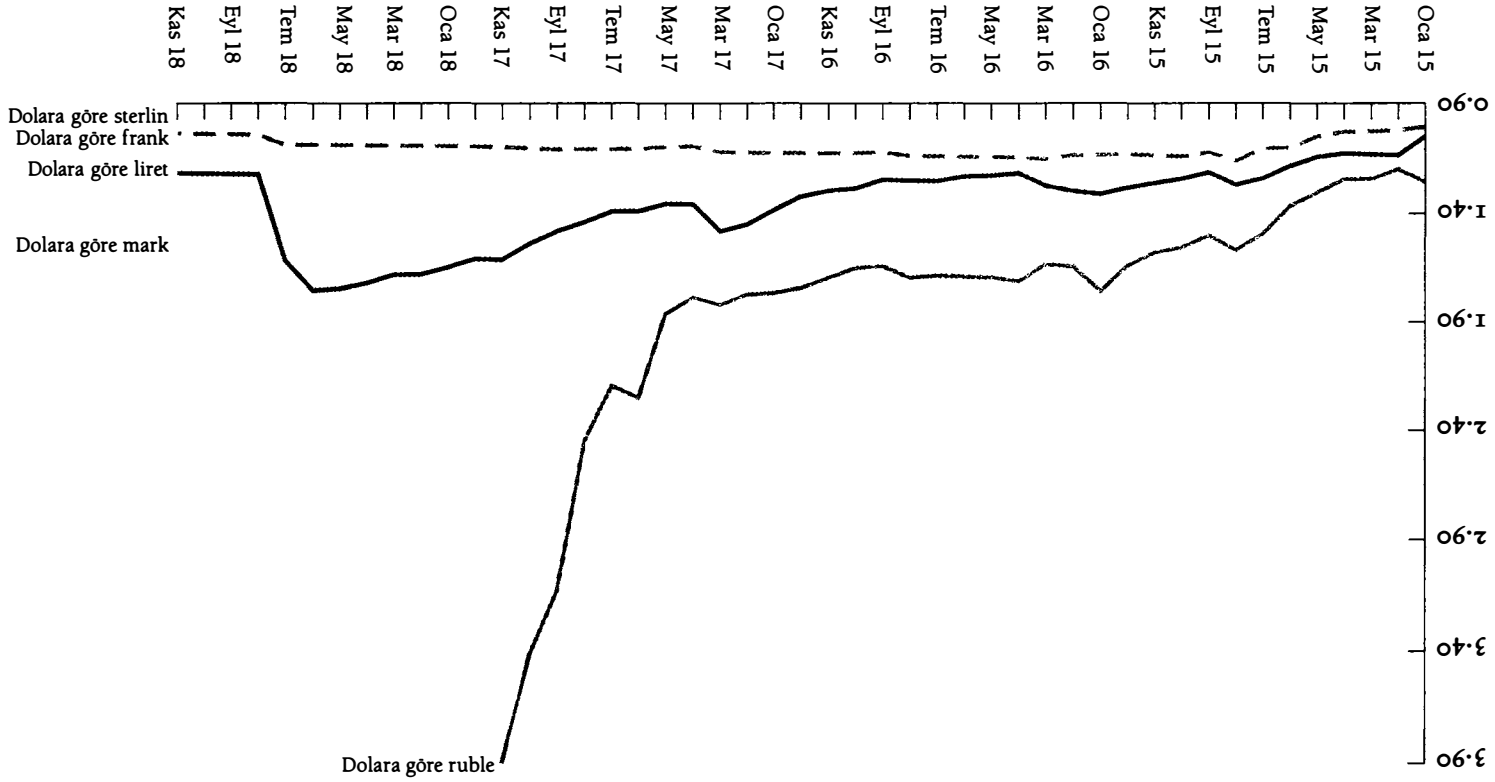
Ülkeler paraya kumsaldaki çakıllardan daha fazla değer vermediği ve hepsi de savaşın sonunda muhtemelen borçlarını şöyle ya da böyle tanımayacağı için, özellikle birçok kişi savaş sayesinde zenginleşirken bu işi durdurmak için bir sebep yok gibiydi; hanımlar kocalarının yanlarında olmamasından hoşnuttu ve sanayi, siyaset, finans ve aile hayatı açısından daha sonra kurulacak düzen herkesi korkutmaktaydı.⁶⁴

Repington’a göre savaşı sona erdirmenin tek yolu, İttifak devletlerini kesin bir askeri yenilgiye uğratmaktı. Bu gayet doğrudu. Savaşı ancak sahadaki zafer bitirirdi. Gelgelelim, Antant devletlerinin muazzam ekonomik üstünlüğü düşünüldüğünde, 1917’de buna niçin hâlâ ulaşamadığını açıklamak pek kolay değildi. Nitekim o yıl içinde birçok Amerikalı gözlemci hedefe asla varılamayacağını düşünmeye başladı. Keynes gibi, tarihçiler de Atlantik ötesi finansal ilişkileri ele alırken kafayı döviz kuruna takma eğilimindedir. Oysa tahvil getirileri (daha önce gördüğümüz üzere, savaş öncesi dünyada çok daha önemli bir gösterge) göz önünde tutulduğunda, farklı bir tablo ortaya çıkar. Britanya ve Fransa, New York’ta tahviller çıkarmaya başlayınca tam da diğer devletlerin savaştan önce Paris’te ve Londra’da borçlanırken karşılaştığı türden yatırımcı titizliğiyle karşılaştı. Savaş döneminin en önemli tahvil ihraçlarından birinin, 1915 İngiliz-Fransız istikrazının (Britanya’ya ve Fransa’ya açılan 500 milyon dolarlık bir kredi) getirilerine ilişkin rakamlar,⁶⁵ İtilaf savaş seferberliğine güven krizinin çapını ortaya koyar (Şekil 15). İtilaf savaş seferberliğine Amerikan güveninin dip noktaya inişinin beklenebileceği gibi 1918 ilkbaharına değil, Aralık 1917’ye denk gelmesi çok ilginçtir.

Daha da şaşırtıcı olan nokta, bunun Amerikan savaş seferberliğiyle değil,

64 Hynes, *War Imagined*, s. 289.

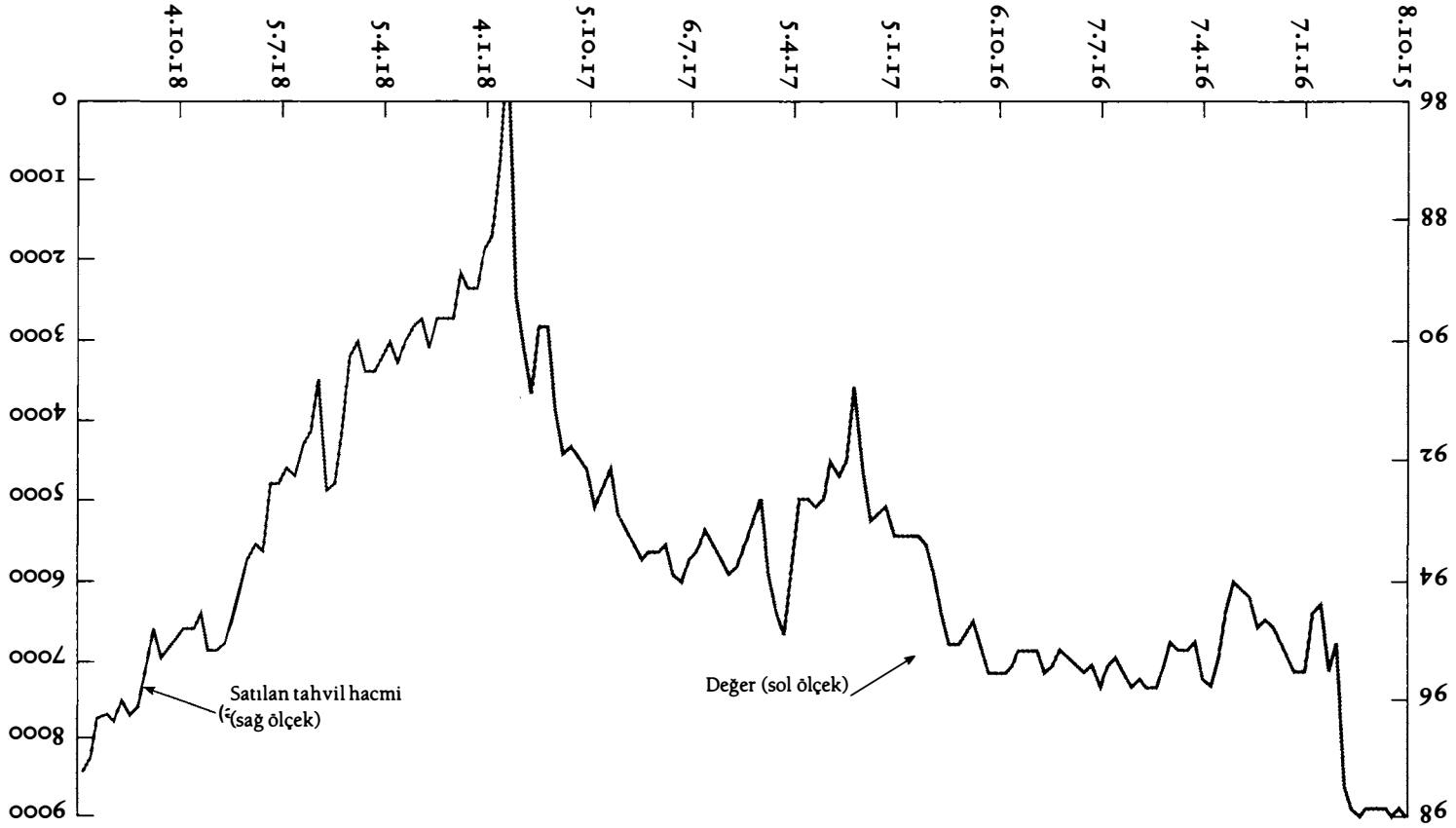
65 Ayrıntılar için bkz. Kirkaldy, *British Finance*, s. 176; Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, s. 74 vd.

Şekil 14 Dolar kurları, 1915-1918 (1913=1)

Not: New York kuru olarak verilen mark dışında Londra kurları.

Kaynaklar: E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 345-9; Statistisches Reichsamt, *Zahlen zur Geldentwertung*, s. 6; Bordes, *Austrian Crown*, s. 114.

Şekil 15 İngiliz-Fransız yüzde 5'lik kuponlarının değerleri ve işlem hacimleri, 1913-1918

Kaynak: *Commercial and Financial Chronicle*, 1915-18.

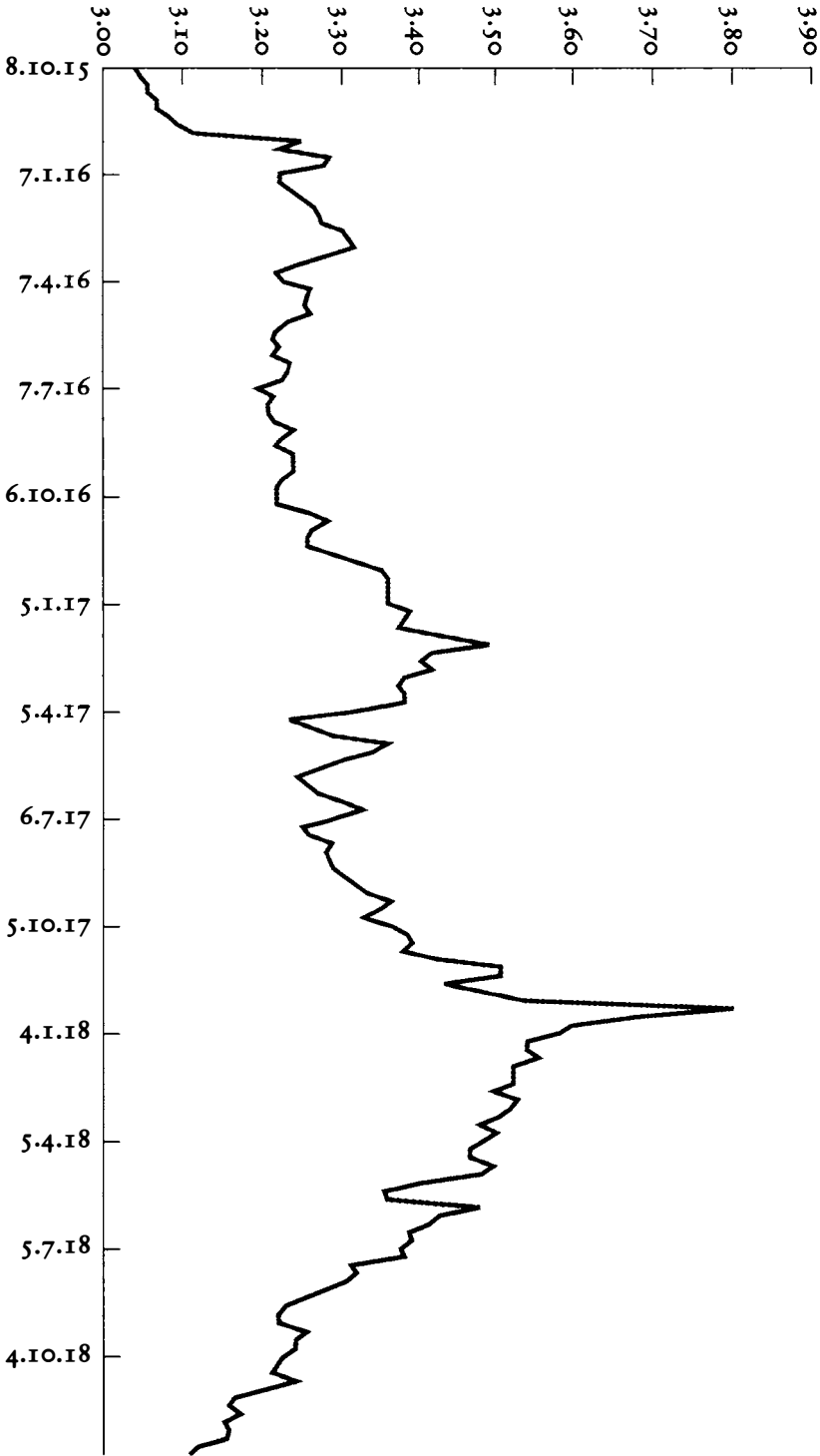
Fransız ve İngiliz savaş seferberliğiyle ilgili bir güven krizi olmasıydı. Şekil 16'da 1917'nin sonunda İngiliz-Fransız ve Amerikan tahvil getirileri arasındaki uçurumun hızla açıldığı görülür. Fark 14 Aralık'ta yüzde 3,8 gibi azami bir düzeye çıktı. Bu hiç de New York piyasasının bir cilvesi değildi; Londra'da devlet tahvillerinin getirisi, Kasım 1917'de 4,92'yle bir savaş dönemi zirvesine ulaştı.⁶⁶

Yatırımcıların Batı Avrupa devletleri hakkında endişeye kapılmasının sağlam bir sebebi vardı. Sırbistan ve Romanya yenilmişti; İtalya Caporetto'dan (Ekim 1917) sonra sendelemekteydi. Rusya'da ekim ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi, Almanya'nın Doğu Cephesi'ndeki tam zaferinin habercisiydi. Fransa'da moraller 1917'nin ikinci yarısında dip noktaya indi: Eylül ayında Bordeaux'da sansürcülerin incelediği mektuplarda kesin zafer temelinde barışa destek yüzde 30'un altındaydı; yüzde 17'yi aşkın bir kesim açığa müzakereye dayalı bir barıştan yanaydı.⁶⁷ Hiç kuşkusuz, İngiliz ordusu Cambrai'de tankları nihayet etkili biçimde kullanmıştı; ama başarı geçiciydi ve Passchendaele'de uğranan kayıpları kesinlikle telafi edemedi. Amerikalılarda özgüven vardı; ama Amerikan ordusu henüz rüşeym halindeydi ve 1917'nin sonuna doğru müttefiklerinin savaşı sürdürme kabiliyetine güvenini yitirmeye yakındı. Wall Street'te gerginliğe yol açan, belki de Lord Lansdowne'un müzakereye dayalı bir barışı savunan (ve 29 Kasım'da *Daily Telegraph*'ta yayımlanan) mektubuydu. Asıl şaşırtıcı olan şey, Almanya'nın artık zaferin eşiğinde olduğu korkusunu Britanya'da ve Fransa'da birçok etkili şahsiyetin içtenlikle hissettiği ertesi ilkbaharda, New York piyasasının İngiliz-Fransız tahvilleri konusunda iyimserliğini korumasıydı.

Hiçbir şey İttifak devletlerinin düşmanı öldürme, yaralama ve esir almada Antant devletlerine kıyasla bir hayli başarılı olduğu gerçeğine gölge düşüremez. Ama daha da şaşırtıcı olan husus, bunu çok daha düşük bir maliyetle yapmalarıydı. Askeri etkinliğin yanı sıra ekonomik kaynakları da hesaba katan, yani entegre savaş verimliliğini ölçen bir yaklaşımla iki taraf arasındaki farklılığı ifade etmenin (elbette oldukça katı yürekli) bir yolu, Almanya'nın "asgari giderle azami kıyım"a uğratmayı Antant devletlerine kıyasla çok daha iyi başardığını söylemektir. Daha önce gördüğümüz üzere, İtilaf devletleri 1914-1918 arasında yaklaşık 140 milyar dolar, İttifak devletleri ise yaklaşık 80 milyar dolar harcadı. Ancak İttifak devletlerinin İtilaf silahlı kuvvetlerinin mensuplarından öldürdüğü kişi sayısı verdiği kayıplardan çok daha yüksekti. Bu temelde basit bir hesap yapılabilir: İttifak devletleri için çarpışan bir askeri öldürmek Antant devletlerine 36.485.48 dolara mal olurken,

66 E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 152.

67 Becker, *Great War*, s. 224 vd.

Şekil 16 İngiliz-Fransız-Amerikan getiri farkı, 1915-1918

Kaynak: *Commercial and Financial Chronicle*, 1915-18.

Antant devletleri için çarpışan bir askeri öldürmek İttifak devletlerine sadece 11.344.77 dolara mal oldu (Tablo 41). Korkunç bilançoyu tamamlamak üzere, bu rakamlar Bogart'ın öldürülen her bir askerin kendi ülkesi için itibari ekonomik *değerine* ilişkin tahminleriyle elbette ilişkilendirilebilir. Bogart'a göre, bir Amerikalı ya da İngiliz asker, bir Alman askerden yüzde 20 fazla değere sahipti (1.414 dolara karşı 1.354 dolar); bir Rus ya da bir Türk askerin nakit değerinin (700 dolar) ise neredeyse iki katı etmekteydi. Ama hiçbir askerin değeri, onu öldürmenin maliyeti düzeyinde değildi.⁶⁸ Dolayısıyla finansal tarihçi, sonuçta askeri tarihçilere şu soruyu yöneltmenin ötesinde pek bir şey yapamaz: Düşmanı öldürmede Britanya'dan ve müttefiklerinden üç kat etkili olan Almanya ve müttefikleri nasıl oldu da sonunda savaşı kaybetti? Olası bir cevap, Britanya'nın ekonomik avantajından emin olmasından dolayı, savaşı yürütme tarzında bir bakıma müsrif olmaya katlanabilmesiydi. Ne var ki bunu, 1916'da ve 1917'de su yüzüne çıkan ve tutumlu olmayı teşvik etmiş olması gereken bir dolar krizinin uyandırdığı korkularla bağdaştırmak kolay değildir. Keynes'in Mart 1918'de Beatrice Webb'e belirttiği gibi, hükümeti "mutat olarak maliyeyi gözetilecek hususların en sonuna koyan ve ne kadar israfa yol açarsa açsın, harekete geçmenin temkine ve her türlü haklı tenkide tercih edilir olduğuna inanan" belki de Almanya'dan ziyade Britanya'ydı.⁶⁹

Tablo 41 İnsan öldürmenin maliyeti: Savaş harcamaları ve ölü sayısı

	"Savaş harcamaları" (cari milyar \$)	Ölü sayısı
Büyük Britanya	43,8	723.000
Britanya İmparatorluğu (Britanya hariç)	5,8	198.000
Fransa	28,2	1.398.000
Rusya	16,3	1.811.000
İtalya	14,7	578.000
ABD	36,2	114.000
Diğer	2,0	599.000
Antant ve İtilaf devletleri	147,0	5.421.000
Almanya	47,0	2.037.000
Avusturya-Macaristan	13,4	1.100.000
Bulgaristan ve Türkiye	1,1	892.000
İttifak devletleri	61,5	4.029.000
Genel toplam	208,5	9.450.000

Kaynaklar: Hardach, *First World War*, s. 153; J. Winter, *Great War*, s. 75.

68 Bogart, *Direct and Indirect Costs*. Krş. the discussion in Milward, *Economic Effects*, s. 12 vd.

69 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. I, s. 348.

Bu soruya cevap vermenin bir yolu, savaşın seyri içinde Britanya'nın daha verimli hale gelip gelmediğine bakmaktır. Bu kolay olmasa da çok kaba ve geçici bir hipoteze varmak amacıyla, İngiliz "kıyım"ının ve harcama düzeyinin Alman düzeyine oranlarını hesapladım; ilki için Batı Cephesi'nin İngiliz kesiminde kalıcı saf dışı bırakılan asker sayısını, ikincisi için dolara çevrilmiş olarak toplam yıllık harcamaları esas aldım. Rakamlar Britanya'nın en belirgin biçimde Almanya'dan daha fazla (1'e 1,8 oranında) harcama yaptığı dönemde, Almanya'nın İngiliz kesimi en lehte (1'e 1,4) net kayıp sayısı göstermektedir. Bu dönem, İngilizlerin maliyetli ama kendine zarar veren taarruzları yürüttüğü 1916 yılıydı. Ne var ki finansal açıdan biraz azalsa bile süren İngiliz üstünlüğü (1'e 1,3), Ludendorff'un taarruza geçtiği ve akabinde toplu Alman teslimlerinin başladığı 1918'de Alman net kayıp sayısındaki kötüye gidişi (1'e 0,7) açıklayabilir. Bunun İngiliz tarafında askeri verimlilik bakımından nispi bir düzelmeye işaret ettiği söylenebilir: Almanlar 1917'de ve 1918'de finansal arayı kapatma yolundaydı ama net kayıp sayısı sonuçta aleyhlerine döndü.⁷⁰ Bununla birlikte, İtilaf devletlerinin üstün harcama gücünün savaşı sona erdiren Alman moral çöküşüyle tam olarak nasıl bağlantılı olduğu hâlâ açıklanmaya muhtaçtır, tabii böyle bir bağlantı varsa.

70 Oranlar şöyledir (kaynaklar için bkz. Şekil 12 ve Tablo 36):

	Batı Cephesi'nin İngiliz kesiminde kalıcı saf dışı bırakılan İngiliz askerlerinin kalıcı saf dışı bırakılan Alman askerlerine oranı	Dolar cinsinden İngiliz toplam kamu harcamalarının Alman toplam kamu harcamalarına oranı
1915	1,39	1,23
1916	1,44	1,84
1917	1,09	1,48
1918	0,73	1,34

12 - Ölüm İçgüdüsü: Askerler Niçin Çarpıştı?

CEHENNEMDEKİ HAYAT

Yıpratma teorisinin öngördüğünün aksine, zafer sadece düşmanı öldürmekle kazanılmaz: Onu firara, isyana ya da teslimiyete yöneltmek de aynı ölçüde önemlidir. Ruslar karşısında 1917'deki Alman zaferinin anahtarı, ölü Rus istatistiğinden ziyade burada yatar. Aynı şey, 1918'deki Avusturya-Macaristan ve Alman yenilgileri için de geçerlidir.

Şöyle bir doğrudan nedensel ilişkiye varma yönünde doğal bir dürtü haliyle vardır: Verilen ölü sayısı yükseldikçe, askerlerin çarpışmaktan vazgeçme ihtimali de o ölçüde yükselir. Ama durum öyle değildi; hatta bir yazara göre, “yüksek zayıat oranları savaşı uzatmaya katkıda bulunmuş olabilir”, çünkü yüksek asker değişim oranı yorgunluğun ve umutsuzluğun fazla yaygınlaşmasını önleyen bir etkendi.¹ Eğer işin anahtarı öldürmek olsaydı, önceki bölümde ele alınan sebeplerden dolayı Almanlar savaşı kazanmış olurdu. Aslında, yüksek zayıat oranları moraldeki çöküşlerle tutarlı bir karşılıklı ilişki taşımaz. Her iki tarafta da en güvenilir alaylardan bazıları en yüksek zayıat vermiş olanlardı. İngiliz 29. Tümeni savaş sırasında ilk baştaki mevcudunun yedi katına denk zayıat verdi ama hâlâ İYSK'nin elit kuvveti sayılmaktaydı.² İskoç alaylarının dayanıklılığı başka bir iyi örnektir. Bu durum bizi ilk bakışta tuhaf görünen bir sonuca yöneltir: Savaşın neticesini askeri *malzemenin* değil, moralin (Sir John Robertson'ın ifadesiyle “insan etkeni” ya da “metanet”) belirleyeceğine inandıkları için savaş öncesinde çokça alaya alınan generaller haklıydı.³

Bu, bizi meselenin özüne götürür. Askerlerin çarpışmayı sürdürmesini sağlayan neydi? Öldürülme ya da yaralanma dışında onları durduran neydi? Öldürülme ihtimali, çabuk bir zafer ihtimaline büyük ölçüde ağır basıyorken, milyonlarca askerin çarpışmayı sürdürmeye istekli oluşunu nasıl açıklayabiliriz?

Günümüz okurunun zihninde, Birinci Dünya Savaşı'nda çarpışmak her bakımdan dehşet ve perişanlıktır. Ford Madox Ford'un 1916'daki tasviriyile, “kapıştırılan bir milyon asker [...] görünmez bir manevi gücün etkisiyle

1 Aktaran Fuller, *Troop Morale*, s. 30.

2 Agy.

3 “Makine savaşı”na sıkı biçimde inananlar arasında yer alan Pétain bile Aralık 1917'ye doğru moralin önceliği görüşüne döndü: Strachan, “Morale”, s. 385.

bu dünyada bir dengi kesinlikle olamayacak bir korku cehenneminin içine itildi.”⁴ Bu iş kesinlikle çocuk oyuncağı değildi. Savaşın ilk evresinde Fransız askerlerinin uğradığı kıyımın bir benzeri geri kalan çatışma süresince hiç görülmedi: Can verenlerin sayısı iki ay içinde 329.000’e ve yılın sonuna doğru yarım milyona ulaştı. Mart-Nisan 1918 Almanların sırf iki ayda 68.397 kişiyle en yüksek can kaybı verdiği dönemdi. Fransa’daki İYSK için en kötü iki ay, “sadece” 45.063 askerin ve subayın öldüğü Temmuz-Ağustos 1916’ydi. Bir Fransız subayının 1914’te muharebe tecrübesini tarif edişiyse, askerler anlamsız biçimde ölüme gönderilmekteydi: “Bütün gün orada uzanıp dururken kırılıp azalıyorlar, daha önce ölenlerin yanı başında can veriyorlar.”⁵ Makineli tüfekler (ve dakikada on mermi atabilen tüfekler) çılgın Plan XVII’yi hayata geçirmeye çalışan Fransız piyadelerini basbayağı biçip yere serdi. Yaklaşık iki yıl geçtiğinde, İngilizler saflar halinde ilerlemenin bir tür toplu intihar olduğu yönündeki basit dersi hâlâ öğrenememişlerdi. Siperler kazıldıktan sonra, askerler (“siperden çıkmaya” kalkışmadıklarında bile) makineli tüfekçilerin ve keskin nişancıların saldırılarına hâlâ açtı; 1916’ya doğru İngiliz hattı boyunca yaklaşık her 20 metrede bir mevzilenmiş böyle yuvalar vardı.⁶ Edwin Campion Vaughan komutasındaki “D” Bölüğü’nü Passchendaele’de çarpışmaya sürdüğünde, doksan adamından yetmiş beşini kaybetti:

Zavallı ihtiyar Pepper bir mermi parçasıyla sırtından vurulup düşmüş; bir çukurda yatıp can çekişirken iki kez toprak altında gömülü kalmış, Willis tarafından taşınıp Vanheule Çiftliği’ne getirilen cesedi daha sonra havaya uçurulup yok olmuş. Ewing makineli tüfek kurşunlarıyla vurulmuş. [...] Chalk’u [...] kurşunlarla delik değişik halde yere serilirken gören olmuş; daha sonra o kişi de bir mermiyle vurulmuş.⁷

Askerler sadece böyle büyük taarruzlarda, geleneksel askeri tarihin çok sevdiği muharebelerde can vermedi. Ara bölgede rutin devriyeler ve düşman hattına istihbarat, talim ya da hasar için “baskın” uygulaması, her iki tarafta “sakin” dönemlerde bile zayıyatı yukarıya çekti. Aralık 1915-Haziran 1916 arasında 5.845 İngiliz askeri böyle “küçük siper harekâtları”nda öldü.⁸

En kötüsü topçu ateşiydi. Tecrübeli askerlerin düşman mermilerinin yönlerini ve çeşitlerini ayırt etmeyi öğrenmelerine karşın, cepheadaki ağır bombardımanlarda başvurulabilecek kaçınma manevrası hiç yoktu ve doğrudan bir darbeye sahiden dayanacak derinlikte ve güçte sığınaklar çok azdı. Bunun

4 Hynes, *War Imagined*, s. 106.

5 Audoin-Rouzeau, “French Soldier”, s. 225.

6 Ashworth, *Trench Warfare*, s. 57 vd, 116.

7 Hynes, *Soldier’s Tale*, s. 95.

8 D. Winter, *Death’s Men*, s. 92 vd; Fuller, *Troop Morale*, s. 65. Krş. Axelrod, *Evolution*, s. 82 vd.

uyandırdığı çaresiz acizlik duygusunun savaşa bağlı en acı çektirici gerginlik olduğu neredeyse kesindi. Bir Fransız siper dergisi (*Le Saucisse*) bunu şöyle ifade etmekteydi:

Savaşta bombaların altında kalmaktan daha korkunç hiçbir şey yoktur. Askere sonu gelmez görünen bir işkence biçimidir. Birdenbire canlı gömüleceği korkusuna kapılır. [...] İsa'nın çektiği acımasız ıstırap aklına gelir. [...] İnsan bulunduğu çukura mihlanıp kalırken, çaresizce bir mucizeyi bekler, umar.⁹

Ernst Jünger bu duyguyu gayet iyi bilmekteydi:

İnsan sanki bir direğe bağlanmış ve balyoz sallayan bir herifin tehdidine maruz kalmış gibidir. Balyoz kâh darbeyi indirmek için havaya kalkar, kâh ileriye fırlanır, ta ki insanın kafatasını sıyrıp direktten bir kez daha kıymıklar uçurana kadar. [...] Beyin vınlayan metalin her tınısını ölüm fikrine bağlar ve böylece sinirler hiçbir korumaya olmaksızın ve mutlak tehdit duygusu hiç yatışmaksızın açıkta kalır. [...] Böyle saatler hiç kuşkusuz bütün savaşın en korkunç anlarıydı.¹⁰

Somme'da savunma konumunda olanların zorlukla karşılaşmadığını sanmaya eğilimli herkes, Jünger'in günlüğünde Ağustos 1916'da Guillemont'da Alman cephe hattını anlatışını okuyup bir düşünmelidir: "Sağ kalanların arasında ölümler yatmaktaydı. Sığınmak için çukur kazarken, onları üst üste istif olmuş katmanlar halinde gördük. Bölükler birbiri ardı sıra bombardımanla toprağa gömülmüş ve hiç durmaksızın imha edilmişti." Jünger, "malzeme savaşının (*Materialschlacht*) bunaltıcı etkilerinin farkına ilk kez varmasını sağlayan" şeyin yaşadığı bu olay olduğunu yazar. Ayaklarının dibine düşen mermi bir kör patlayıcı olmasaydı, tek bir kelime daha yazamayacaktı; bölüğünün uğradığı imhadan bir bacak yarasıyla kurtulan tek kişi oydu.¹¹ Mart 1918'de Jünger'in komutasındaki başka bir bölük büyük taarruz arifesinde Cagnicourt'a doğru ilerlerken dosdoğru üstüne gelen bir mermiye maruz kaldı. Toplam 150 askerin 63'ü can verdi. Neredeyse psikopatlık derecesinde cesur bir subay olan Jünger, olay yerinden dehşete düşmüş halde kaçtı, ardından yere çöktü ve sağ kalanların gözü önünde ağladı.¹² Muharebe stresinden kaynaklanan çeşitli ruhsal bozuklukları tarif etmek için kullanılan bir terimle, "mermi şoku"na her iki tarafta da birçok kişinin uğramasına pek şaşırmamak gerekir. Savaşın sonuna yaklaşık 65.000 eski İngiliz askeri "nevrastrani" nedeniyle malul aylığı almaktaydı; malul sayısının yüzde 6'sını oluşturan bu kitlede 9.000 kişi hâlâ hasta-

9 Audoin-Rouzeau, "French Soldier", s. 222 vd.

10 Jünger, *Storm of Steel*, s. 81, 179 vd.

11 Agy., s. 92 vd, 106 vd.

12 Agy., s. 244.

nede ydi.¹³ Toplam 758 vakayı kapsayan bir incelemeye göre, savaştan sonra “normal” hayata dönenlerin oranı ancak yüzde 39’du ve bu da hiç belirtinin kalmadığı tam bir toparlanma değildi.¹⁴ Alman askerler de benzer belirtiler gösterdi ve Britanya’da olduğu gibi, mağdurları tedavi kadar cezalandırma unsuru da içeren elektrik şoklarıyla ve aynı ölçüde ıstırap verici başka “deva”larla iyileştirme yönünde bir eğilim vardı. Askerlerin insan öldürme işine dönmesini sağlamada en azından insanca bir yaklaşımı olan Dr. William H. R. Rivers’in bir Alman dengi var idiyse de yaptığı işler unutulup tarihe karışmış olmalıdır.¹⁵ Jünger gibi bir adam (kısa süreli olsa bile) tam bir sinir bozukluğu geçirdiğine göre, bir bombardıman altında aşırı korkuya kapılmayan asker sayısının çok az olduğu ve hatta belki de hiç olmadığı rahatça varsayılabilir. Jünger’le ortak yanı cesaret olan Siegfried Sassoon’un “Savaşta Yaşananların Bastırılışı” şiiri topçu ateşinin psikolojik etkisini dokunaklı bir kavrayışla yansıtır:

Dinle! Pat, pat, pat, gayet pesten ve hiç kesilmeyen sesi
Gelince o hışırdayan topların, Ey Mesih, hemen kendimi
Dışarıya atıp durun diye bağırasım geliyor, çıldırıyorum,
O an hepten aklımı kaçıyorum toplar yüzünden.¹⁶

Bu mısraları Kent’te nekahet dönemini yaşarken yazmıştı.

Çarpışmaların içindeki askerler şiddetli yorgunluğun da sıkıntısını çekti. Er John Lucy’nin Mons’tan ricatı anlatışı bunu güzel somutlaştırır: “Kafamız ve bedenimiz uyku için feryat ediyordu. [...] Her hücre [...] dinlenmeye hasretti ve yürüyen askerlerin aklındaki en direşken düşünce sırf buydu.” Ama Aldington, Barbusse, Jünger ve diğerlerinin eserlerinden başka sayısız örnek verilebilir.¹⁷ Nitekim Jünger, “askerlerin moralini bozan şeyin [...] ne kadar zorlu olursa olsun tehlike değil, daha ziyade aşırı yorgunluk ve berbat şartlar” olduğu kanısındaydı. Orainville yakınlarındaki ilk görevi sırasında geceleri ancak iki saat uyuyabildi.¹⁸

Çoğu durumda şartlar kesinlikle berbatı. Barnett’ın uzun süre önce belirttiği gibi, Glasgow’un kenar mahallelerinden gelen askerler yağmura, soğuğa, bitlere, farelere ve şiddete alışkın olsalar bile,¹⁹ siperler daha kötü değil-

13 Englander ve Osborne, “Jack, Tommy and Henry Dubb”, s. 599; E. Brown, “Between Cowardice and Insanity”, s. 323-45; Bogacz, “War Neurosis”, s. 227-56; Talbot, “Soldiers”, s. 437-54.

14 Leese, “Problems Returning Home”, s. 1055-67.

15 Eckart, “Most Extensive Experiment”.

16 Hynes, *War Imagined*, s. 176.

17 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 56; D. Winter, *Death’s Men*, s. 42; Hynes, *War Imagined*, s. 204.

18 Jünger, *Storm of Steel*, s. 6-9, 60.

19 Barnett, “Military Historian’s View”. Ayrıca bkz. Bourne, “British Working Man in Arms”, s. 341 vd: “1918’in askeri bile bir bakıma fabrika işçisi gibi giyinmekteydi...”

miş gibi davranmak abes kaçardı: Kenar mahalleler kötü olsa da çamurdan değildi ve Katolik kiracıların Protestanları bombardımana tutma alışkanlığı yoktu. “Cehennem ateş değildir,” diye belirtmekteydi Fransız asker gazetesi *La Mitraille*. “Gerçek cehennem çamurdur.” Aynı görüşte olmayan *Le Crapouillot* dergisine göre, en berbat şey soğuktu.²⁰ Jünger, “rutubetin ve soğuğun” askerlerin direnişini toplardan daha fazla sarstığı düşüncesine bazen kapılmaktan kendini alamadı.²¹

Siperlerdeki askerler üşümedikleri, kirli ve ıslak olmadıkları zaman bile sıkıntı çektiler. Ölen arkadaşları (özellikle nispeten “çaylak” olanları) için kederlendiler.²² Northcliffe’in sağlıklı bir açık hava yaşamı masallarının aksine, (çoğu zaman geçmişteki savaşlara kıyasla daha az ölümcül olsa da) sıklıkla hasta düştüler. Alman istatistikleri bütün savaş boyunca ordunun toplam muharip gücünün ortalama yüzde 8,6’sının hasta olduğunu, oranın 1918 yazında daha da yukarıya sıçradığını ortaya koyar; dünya genelindeki grip salgınının 1918 yazında ordusunu vurması Ludendorff’un hatası değildi.²³

“Paslı dikenli teller”, “altüst olmuş toprak” ve “mermi sıyrıklarının parçaladığı [...] hortlak gibi ağaçlar”la çevriliyken neşeli olmak psikolojik bakımdan da zordu – her ne kadar manzaradan hoşlanmamak, yine esas olarak çaylaklarla sınırlı olsa da.²⁴

Bütün bunlara karşılık, askere nispeten düşük bir yevmiye ödenmekteydi (çoğu asker için çevrenin çirkinliğinden çok daha ciddi bir şikâyet konusuydu bu). Günde bir şilin alan İngiliz askerleri 1917’de hatların gerisinde bunun beş ya da altı katını alan sömürge askerleriyle karşılaşınca öfkeyle tepki gösterdiler (dominyon askerlerini aşağılamak için kullanılan “lanet beş şilinci” ibaresi buradan gelir); askerlerin yevmiyesi bir bardak şaraba yetmezken, küp gibi içen subayların görüntüsü daha da asap bozucuydu (bir teğmen günde 7 şilin 6 peni, ayrıca 2 şilin konut yardımı ve 7 şilin 6 peni kıta yardımı almaktaydı).²⁵ George Coppard’ın hatıratı İngiliz askerinin yoksulluk duygusuna göndermelerle doludur;²⁶ yine de günde 25 kuruş gibi cüzi bir parayla idare etmek zorunda kalan Fransız acemilerinin çoğundan daha iyi durumdaydı. Savaşı başlatmış bütün ordular, sahneye çıkan Amerikalı askerlerin zenginliğiyle yerin dibine girdi. Brest’te Fransız piyadeleri ile ayakları-

20 Audouin-Rouzeau, “French Soldier”, s. 224.

21 Jünger, *Storm of Steel*, s. 182.

22 Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 30.

23 Reichswehrministerium, *Sanitätsbericht*, s. 140-43.

24 Cooke, “American Soldier”, s. 250.

25 Engländer ve Osborne, “Jack, Tommy and Henry Dubb”, s. 601; Fuller, *Troop Morale*, s. 76; K. Simpson, “Officers”, s. 77.

26 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 17 vd, 24, 77, 134 vd.

nın tozuyla kadınları yatağa atmada haksız avantaj yakalayan bu zipçıklar arasında büyük kavgalar koptu.²⁷

Askerlerin katlanmak zorunda olduğu şartların korkunçluğu göz önünde tutulduğunda, savaşın belki de en şaşırtıcı tarafı askeri disiplinin çok daha sıkça ya da erken aşamada bozulmamış olmasıdır. İngiliz ve Alman askerlerinin ara bölgede birbiriyle “kardeşleştigi” 1914’ün meşhur Noel ateşkesleri fazlasıyla öne çıkarılan bir konudur;²⁸ 1914’te ve 1915’te Batı Cephesi’nin belli kesimlerinde ortaya çıkan “yaşa ve yaşat” sistemine dönük ilgi daha da fazladır. Esasen öğünlerde ya da yaralıların toplandığı dönemlerde örtük mutabakatla uygulanan ateşkesler vardı; her sebepsiz atışa iki atışla misillemede bulunmaya dayalı bir “kısasa kısas” sistemi geliştirildi.²⁹ Hasım gece devriyeleri ara bölgede birbirleriyle karşılaşmamaya özen gösterirlerdi. Keskin nişancılar ateş açsalar bile öldürmeye yönelik atışlar yapmazlardı. Daha sonra karargâhtan çarpışmaya yeniden başlama emri geldiğinde şiddet sırf “ritüel” haline bürünürdü.³⁰ Sosyal bilimciler bu olguları insanların işbirliğine yatkınlığının,³¹ Darwinci biyologlar ise bireylerdeki bencil genlerin yok olmaktan kaçınma kararlılığının kanıtı olarak sunarlar.³²

Böyle şık teoriler açısından talihsiz olan nokta, söz konusu davranışların rağbet bulmamasıydı. Birinci Dünya’nın meşhur tekrarlamalı Esirin İkilemi oyununa sahiden benzer bir tarafı varsa,³³ o da çoğunlukla her iki

27 Engländer, “French Soldier”, s. 57 vd.

28 M. Brown ve Seaton, *Christmas Truce*; Ashworth, *Trench Warfare*, s. 32; D. Winter, *Death’s Men*, s. 220 vd.

29 Jünger, *Storm of Steel*, s. 63; “İş patlayıcılara geldiğinde, misilleme her zaman en azından bire iki oranındaydı” (9 Nisan 1916).

30 Ashworth, *Trench Warfare*, özellikle s. 19, 24-48, 99-115.

31 Axelrod, *Evolution*, s. 73-86.

32 Dawkins, *Selfish Gene*, s. 225-8.

33 Esirin İkilemi’nin en basit versiyonunda, ayrı tutulan iki esir, suçlarını inkâr ederek birbirleriyle işbirliğine mi gireceklerine, yoksa kovuşturmadan muaf tutulma karşılığında birbirlerine ihanet ederek döneklik mi edeceklerine karar vermek durumundadır. Her ikisi de işbirliğine girerse, en iyi ortak sonuç elde edilir. Ama biri döneklik ederken, öbürü böyle davranmadığında, dönek esir işbirliğine bağlı kalmasından daha da iyi sonuç sağlar. Dönekliği teşvik eden unsur budur. Ama her ikisi de döneklik ettiğinde, birlikte zararlı çıkılır. Bu da olabilecek en kötü sonuçtur. İşbirliğini teşvik eden unsur budur. Axelrod’un *Evolution* kitabında tarif ettiği klasik versiyonda, oyun daha ziyade bir kasiyerin, işbirliği kartlarını oynamaları halinde, her iki oyuncuya 300’er dolar ödediği bir iskambil oyununa dönüşür; biri döneklik ettiğinde, dönek 500 dolar, “keriz” ise 100 dolar alır; her ikisi döneklik ettiğinde, hesapları eksi 10 dolara düşer. Axelrod rakip bilgisayar programları arasında düzenlenen tekrarlamalı esirin ikilemi tarzında bir dizi “turnuva”yı anlatır. En iyi sonuca ulaşan program KISASA KISAS (KK) adlı olandı. Özelliği ise asla ilk dönen taraf olmaması, ancak ihanete uğrayınca bu yola başvurmaması ve bunu da aynı ölçüde tutarak, daha sonra tekrar işbirliğine yönelmesiydi. İki yüz hamleli (ve işbirliğinin karşılığının üç puan olduğu) basit bir oyunda, KK ortalama 504 puan aldı ve programların sıralamasında başa yerleşti; ilk sekiz programın hepsi ilk dönen taraf olmayanlardı. Axelrod’un yürüttüğü altı turnuvanın beşini “kibar, misillemeye yatkın, bağışlayıcı ve açık sözlü olma” bileşimiyle KK kazandı. İktisatta bu

tarafın sürekli döneklilik etmesiydi.³⁴ Gordon Piyade Alayı'ndan bir askerin bir Noel ateşkesinden dönüşünde parmağıyla kamasını işaret ederek, "Bu puştlara hiç güvenmiyorum," diye mırıldanması birçok askerin tutumunu yansıtmaktaydı.³⁵ Yani böyle ateşkeslerden hoşlanmama açısından Hitler yalnız değildi.³⁶ Jünger ateşkeslerin genelde nasıl bozulduğunu birebir şöyle anlatır:

Her iki tarafta siperlerde kalanlar [berbat yağmur yüzünden] mecburen yukarıya çıkmışlardı ve dikenli tellerin önünde sürüp giden canlı bir içki, sigara, üniforma düğmesi vs. trafiği ve takası vardı. [...] Birdenbire gelen bir pat sesiyle adamlarımızdan biri cansız yere serilip çamura düştü.

Jünger'in başka bir adamı, 1915 Noeli'nde yandan gelen bir ateşle can verdi. "Hemen akabinde İngilizler dostane bir girişimde bulunmaya çalıştı ve siperlerinin üstüne bir Noel ağacı dikti. Ama bizimkiler çok hırçınlaştıkları için ateş açıp ağacı devirdiler. Ve buna tüfek bombalarıyla cevap geldi."³⁷ Güven artacağına azaldı. "Yaşa ve yaşat" sisteminin sona erişinin suçunu sırf kendi terfi istikballeri uğruna "aktif bir cephe" isteyen pişkin kurmay subaylara yıkmak inandırıcı değildir.³⁸ Kardeşleşmeye son verilmesi için Şubat 1917'de 16. Tümen'e verilen türden emirlere oldukça istekli biçimde uyuldu. George Coppard, Noel'de Alman hattına makineli tüfekle ateş açmaktan haz alışını şöyle belirtir: "Çok eskiden kalma 'herkese karşı iyi niyet' duygusunun bizim için hiçbir anlamı yoktu."³⁹

İşbirliği norm haline gelmediğine göre, başka bir döneklilik türü olan firarda durum neydi? Ara bölgede dolaşan bir firari ordusuna dair mitlere rağmen, aslında Batı Cephesi'nin her iki tarafında da nispeten az firar vardı. Savaşın başlarında her iki taraftaki köylü acemi askerlerin hasat zamanı memlekete dönmeye çalışmaları sıkça görülen bir durumdu; savaşın sonuna doğru Alman moralinin çökmesiyle birlikte aynı durum ortaya çıktı. Kasım 1917'ye varıldığında Rus ordusunun çöküşünden sonra

akıl yürütme çizgisi rasyonel seçim teorisini ve (klasik iktisadın azami kâr peşindeki bencil bireylere dayalı Pareto dengesine karşıt) Nash dengesini doğurmuştur: Coleman, "Rational Choice Perspective", s. 166-80.

34 Bu belirgin "irrasyonellik" sırf Birinci Dünya Savaşı'na özgü değildir. Cornell Üniversitesi'ndeki iktisat öğrencilerini kapsayan bir inceleme, Esirin İkilemi oyununda yüzde 58'inin, oyuncu arkadaşlarının *hesinkes* işbirliğine gireceğini bildiklerinde dahi dönekliliğe yatkın olduklarını ortaya koymuştur: Frank, Gilovich ve Regan, "Does Studying Economics", s. 159-71.

35 Spiers, "Scottish Soldier", s. 326.

36 Kershaw, *Hitler*, s. 93.

37 Jünger, *Storm of Steel*, s. 51-4.

38 Ashworth, *Trench Warfare*, s. 90, 105; Fuller, *Troop Morale*, s. 64.

39 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 108 vd.

kolaylaşan bir yöntemle nakliye trenlerini kullanarak firar eden askerlerin oranı yüzde 10'a kadar çıktı; 1918 yazına girilirken Prens Rupprecht Ordu Grubu'na giden yedek birliklerde erime yüzde 20'ye ulaştı.⁴⁰ Ama savaşın büyük bölümünde firarlar askeri etkinliği sarsmayacak kadar düşük bir düzeydeydi. İngiliz ordusunda firardan dolayı kurşuna dizilen asker sayısı sadece 266'ydı.⁴¹ 1914-1917 arasında yılda ortalama 15.745 Fransız askeri, birliğinden izinsiz ayrılmış olarak kayıtlara geçti; bu olayların büyük bir bölümü firar değil, daha ziyade izinden geç dönme idi.⁴² Avusturya-Macaristan birliklerinde de firarlar etnik Slavların yüksek oranından dolayı beklenebileceği kadar yüksek değildi. Etnik bakımdan homojen İtalyanlar sınışımaya sadece biraz daha az yatkındı; özellikle *Mezzogiorno* [Güney İtalya] kökenli ve kuzeyli subaylarını düşman kadar yabancı sayan askerler firara eğilimliydi. Savaşın son aşamalarına kadar, özellikle yakında bir tarruz olacağını sezincede yüksek sayıda firarlara girişenler Ruslardı. Ne var ki Rus firarları, yüz binler, hatta milyonlar düzeyine ancak 1917'nin epey sonlarında ulaştı.⁴³

İsyanlar da nadirdi. 1917 yazında 49 Fransız tümeninin⁴⁴ ve daha küçük ölçekte olmak üzere Saksonya ve Württemberg birliklerinin isyan edişı, Batı Cephesi'nde karışıklığın dikkate değeri ölçüde az olması kuralını kanıtlayan istisnalar olarak çarpıcıdır.⁴⁵ Doğrusu, Fransız isyanları bile maksat bakımından Fransız başkomutanlığının ürküttüğü kadar devrimci değildi; esas olarak *Fransız piyadeleri* arasında Nivelles'in generalliğine güven kaybını yansıtmaktaydı. Almanların savaşı kazanmasını sağlama gibi bir niyete kesinlikle işaret etmemekteydi. Yine de savaşın böyle kritik bir aşamasında 30.000 ila 40.000 askerin emre itaatsizliği ciddi idi. İngiliz ordusunda bu türden hiçbir şey yaşanmadı. Eylül 1917'de menfur Etaples üssünde 5. Highland Tümeni'nin, Northumberland Piyade Alayı'nın ve Avustralyalı askerlerin karıştığı tek önemli disiplinsizlik olayı esas itibarıyla düzenli ordunun kıdemli bir onbaşısını yakındaki kasabaya giden bir köprüyü geçmeye çalıştığı gerekçesiyle vurup öldüren inzibata yönelikti.⁴⁶ Hatların gerisindeki işçi kökenli İngiliz askerlerinin gördükleri muameleden hoşnutsuzluk duyunca en fazla yaptıkları şey, barış dönemine özgü protesto tekniklerine başvurmaktı. Bazı 25. Tümen birlikleri 1916'da yetersiz barakaları protes-

40 Deist, "Military Collapse", s. 195, 201; Strachan, "Morale", s. 394.

41 Engländer ve Osborne, "Jack, Tommy and Henry Dobb", s. 595; Simkins, "Everyman at War", s. 300.

42 Engländer, "French Soldier", s. 54.

43 Stone, *Eastern Front*, s. 240 vd.

44 Engländer, "French Soldier", s. 53 vd. Pedroncini'nin *Les Mutineries* kitabı klasik eserdir.

45 Westbrook, "Potential for Military Disintegration", s. 244 vd; Strachan, "Morale", s. 387.

46 Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 67-76; Fuller, *Troop Morale*, s. 1 vd, 161 vd.

to etmek üzere mitingler düzenledi,⁴⁷ Haziran 1917’de Tunbridge Wells’te kurulan İşçi ve Asker Konseyi şikâyetlerini tıpkı bir grev komitesi gibi dile getirdi: Harçlıkların gıda fiyatlarındaki artışa uygun olarak yükseltilmesi ve askerlerin sivil işlerde “grev kırıcı” olarak kullanılmaması.⁴⁸ Savaşın sonuna doğru emre itaatsizliğin en çok yeni birliklere dağıtımında ortaya çıkması İngiliz disiplininin tipik özelliği idi.⁴⁹ Bununla birlikte, Üçüncü Ypres Muharebesi’nde ağır şartlarda çarpışmaya çağrıldıklarında, İngiliz askerlerinin morali Beşinci Ordu’ya komuta eden Sir Hubert Gough’a göre, “şaşırtıcı ölçüde yüksek” kaldı: “Erlerimizin [...] bildiği tek şey, imkânsız şartlar altında, ölüm yukarıda, etrafta, aşağıda kol gezerken çarpışmalarının istendiği idi. [...] Askerlerin böyle yoğun bir gerginliğe dayanmaları neredeyse olağanüstüydü.”⁵⁰ Kitlesele zorunlu askerlikte en az tecrübeli ülkeden geldiklerine bakılırsa, bu saptama doğruydu.

SOPALAR

Peki, askerler çarpışmayı niçin sürdürdü? Bunu yapmaya zorlanmış olmaları ihtimali elbette vardır. Hiç kuşkusuz, savaş devletin kendi yurttaşlarını zorlama gücünün çapında büyük bir artışı getirdi. 1914-1918 arasında artan kamu harcamalarının yüklüce bir kısmı, yurttaşlarını çarpışmaya zorlamakla görevli yüz binlerce kişiyi istihdam eden idari yapıları geliştirmeye gitti. Bürokrasideki bu genişleme savaştan önce başlamış ve sadece kamu sektöründe değil, gönüllü birlikler alanında ve iş dünyasında da ortaya çıkmıştı: İnsanlar hiçbir zaman 1914’teki kadar örgütlü olmamıştı. Dev sanayi şirketleri on binlerce kişiyi istihdam etti ve kendi idari bürokrasilerince çekip çevrildi. Sendikaların çok büyük üye tabanı vardı. Böyle yapılar toplu kıyım işinin hizmetine koşulduğunda olağanüstü etkili oldu.

Dahası, İngiliz ordusunun askeri disiplini korumak üzere zora başvurma açısından, sonunda çöküşle karşılaşan ordulara nazaran daha acımasız olduğu en azından ileri sürülebilir. Zorunlu Askerliğe Hayır Birliği’nin savaş işleri yapmayı reddeden üyeleri askeri makamlarca infaz edilmekten kılpayı kurtuldu ve iki yıllık zorunlu çalışmaya mahkûm edilen 1.540 barışseverden 71’i kötü muamele sonucunda öldü.⁵¹ Bilindiği üzere, 3.080 İngiliz askeri firar, korkaklık, isyan ya da başka suçlar nedeniyle ölüm cezasına çarptırıldı ve içlerinden 346 talihsiz kişinin cezaları infaz edildi. (Bu

47 Hughes, “New Armies”, s. 108 vd.

48 Englander ve Osborne, “Jack, Tommy and Henry Dubb”, s. 604.

49 Fuller, *Troop Morale*, s. 24, 51 vd.

50 Agy., s. 67.

51 Carsten, *War against War*, s. 205.

sayı Fransa'dakinden fazla ve Almanya'dakinin yedi katı olmakla birlikte, İtalyan ordusunda vurulan askerlerin yarısından azdı).⁵² İnfaz edilenlerin listeleri göya "başkalarına cesaret vermek" (*pour encourager les autres*) adına geçit törenlerinde yüksek sesle okunurdu. Bu uygulama George Coppard'ı şoka uğratsa da çok etkilemişti. Max Plowman kolları ve bacakları yana açılmış halde tekerleğe bağlı bir adam gördüğünde neredeyse aynı ölçüde şaşırdı: Geçmişi Wellington dönemine inen ve ancak 1923'te kaldırılan bir kıta cezasıydı bu.⁵³ 1918'e varıldığında her 291 İngiliz askerine bir inzibat düşmekteydi; oysa savaşın başında bu oran 3.306'ya l'di.⁵⁴ İngiliz ordusunda subayların askerlere oranı da Alman ordusuna kıyasla çok daha yüksekti; bir İngiliz taburunda 25, bir Alman taburunda ise 8 ya da 9 subay vardı.⁵⁵ İngiliz askerlerinin ezici çoğunluğu savaştan önce askeri tecrübeden yoksunluğu göz önünde tutulursa, ordunun sonunda dikkate değer ölçüde disiplinli bir organizasyona kavuştuğu söylenebilirdi. Daha önce gördüğümüz üzere, İngiliz ordusuna askerlere aşılana kör itaat düzeyi, Alman ordusundakinden çok daha yüksekti.⁵⁶ John Lucy anılarında başından yaralı bir adamın sıranın dışına çıkmadan önce izin istediğini aktarır.⁵⁷ İngiliz "sıradan erleri"nde daha yaygın gözlemlenen olgu, pasiflik ve hatta kayıtsızlık ruhuydu: Askerler emir gelmedikçe parmaklarını bile kımlıdalmazdı.⁵⁸ Aslına bakılırsa, bu hiyerarşik, itaatkâr yapı (bir üst subayın emirlerine bağımlılık) askerleri yukarıdan açık komutların yokluğunda inisiyatif almaya teşvik eden Alman kültürüne kıyasla, İngiliz ordusunda bir zaaf kaynağı olarak belirlenmiştir.⁵⁹

Gelgelelim, askerleri çarpışmaya zorlamanın kapsamı abartılmamalıdır. Korkaklıktan dolayı vurulan asker sayısı, savaş sırasında İngiliz ordusunda görev yapan toplam mevcudun (5,7 milyon) çok ufak bir yüzdesiydi. Dahası, bu suçlamaya maruz kalanların birçoğu (fiilen infaz edilenlerin hatırı sayılır bir oranını da kapsamak üzere) mermi şokunun etkisi altındaydı – tıpkı Batı Yorkshire Alayı'nın Ekim 1916'da bir idam mangasının karşısına dikilen talihsiz eri Harry Farr gibi.⁶⁰ Bu asker, çarpışmadan bilinçli olarak kaçmamıştı; düpedüz çarpışmayı sürdürebilecek durumda değildi ve Haig'in bu bir avuç

52 Hynes, *War Imagined*, s. 214; Engländer, "French Soldier", s. 54. Vurulan İngiliz askerlerinin yaklaşık yüzde 10'u cinayet hükümlüsüydu.

53 Hynes, *War Imagined*, s. 465; Hynes, *Soldier's Tale*, s. 18.

54 Engländer ve Osborne, "Jack, Tommy and Henry Dubb", s. 595.

55 K. Simpson, "Officers", s. 87.

56 D. Winter, *Death's Men*, s. 44.

57 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 60.

58 D. Winter, *Death's Men*, s. 40; Engländer ve Osborne, "Jack, Tommy and Henry Dubb", s. 227.

59 Simkins, "Everyman at War", s. 299.

60 Davies, *Europe*, s. 911.

perişan kişinin bağışlanması halinde savaşın kaybedileceğini düşünmekte haklı olup olmadığından herhalde kuşku duymak gerekir. İşin gerçeği, savaş dönemindeki askeri disiplin, daha sonraları Troçki'nin Kızılordu'sunda "İleriye gidersen yaşama şansın var, geriye adım atarsan kesinlikle vurulacaksın" şiarıyla uygulanacak olandan çok daha incelikliydi. Savaş sırasındaki disiplin askerlerin astsubaylara ve subaylara duyduğu saygının çapıyla çok daha fazla alakalıydı. Büyük değişkenlik gösteren bu saygı (kendi askerlerine birer serfmiş gibi davranan, çarpışmaya katılmaktan kaçınan) Ruslarda son derece kötüydü⁶¹ ve İtalyanların onlardan pek aşağı kalır yanı yoktu. Fransız subayları ortalarda bir yerdeydi.⁶² Nam salmış Alman subay tipi de 1918'e doğru kendi askerlerinin saygısını yitirmeye başlamış olabilir; ancak devrim sırasında bu konu öylesine siyasal bir hassasiyet kazandı ki efsaneyi gerçeklikten ayırt etmek zordur.⁶³

İngiliz ordusunda subaylar ve erler arasındaki ilişkilerin aslında ne kadar iyi olduğu hâlâ tartışmaya açıktır. Subay kadrosunun sosyal bileşimi savaş sırasında hiç kuşkusuz çok büyük bir değişim geçirdi: Daimi kadro verilen astsubayların oranı savaştan önce ancak yüzde 2 iken, yüzde 43'e çıktı; geçici subayların yaklaşık yüzde 40'ı işçi sınıfı ya da alt-orta sınıf kökenliydi.⁶⁴ Eski düzenli orduya mensup subaylar için kabullenilmesi zor bir durumdu bu: İçlerinden biri Manchester Alayı'ndaki subayların askerlerine "fırla" ve "toz ol" diye bağırıldığını duyduğunda donakaldı.⁶⁵ Öte yandan, bu sosyal "sulandırma" geçmişte subaylar ve erler arasında var olan sosyal uçurumu (astsubayların *Feldwebelleutnant* rütbesinden yukarıya çıkarılmadığı Alman ordusuyla tezat oluşturan bir gelişmeyle) büyük ölçüde daralttı.⁶⁶ Yeni subayların birçoğu daha sonraları anılarını yazarken, askerleriyle ilişkilerini tozpembe bir çerçevede sunma eğilimine girdi. Bazıları "daha katı düzenli ordu üstünün umudunu kestiği [...] silah arkadaşlığı"nı özlemle andı.⁶⁷ Bazıları daha da ileriye gitti. Örnek olarak akla hemen şunlar gelir: Herbert Read'in "bölüğü" için yazdığı tutkulu şiiri ("Ey güzel adamlar, Ey sevdiğim adamlar..."), Guy Chapman'ın "sımsıkı saf tutmuş" olan komutasındaki askerlere benzer şekilde ateşli hitabı ya da Robert Graves'in bir asker müfrezesinin "yakışıklı ve yürekli bir genç subaya [...] gönül bağlayışı"nı "çok ama çok güçlü bir romantik bağ" olarak nitelendiren olağanüstü eşcinsellik ima-

61 Figs, *People's Tragedy*, s. 264 vd.

62 Englander, "French Soldier", s. 55, 59, 67.

63 Deist, "Military Collapse", s. 192 vd.

64 K. Simpson, "Officers", s. 71, 81; Sheffield, "Officer-Man Relations", s. 416.

65 Beckett, "Nation in Arms", s. 21.

66 Strachan, "Morale", s. 389.

67 Agy., s. 414.

sl.⁶⁸ Siegfried Sassoon, 4 Haziran 1918'de günlüğüne şunları yazdı: “Ne de olsa, tuğgeneralin nitelendirmesiyle ‘potansiyel bir Alman katili’nden başka bir şey değilim. Yüce Tanrım, bunu niçin yapmalıyım? Öyle değilim. Sadece bazı adamlara göz kulak olmak için buradayım.” Beş ay sonra Wilfred Owen annesinin içini şöyle rahatlatmıştı. “Bu oğlanlara yardımcı olmak için ortaya çıktım – bir subayın yapabileceği ölçüde yol göstererek dolaysız yoldan, bir avukatın yapabileceği ölçüde onlar adına konuşabilmem açısından çektiikleri ıstırapları izleyerek dolaylı yoldan yardım etmek için.”⁶⁹ Hiç kuşkusuz, böyle eşcinsel subaylar ve askerleri arasında kurulan ilişkilerin bazen erotik bir boyutu vardı. T. E. Lawrence *Bilgeliliğin Yedi Sütunu* [The Seven Pillars of Wisdom] kitabında şu kadarını itiraf eder:

Aylar süren dolaşmamız sırasında karşılaştığımız nadir beldelerin hayat kadınları, sağlıklı takım taklavata sahip bir adamın damak tadı onların kınalı uzuvlarını kaldırsa bile, sayıca bizim kalabalığımıza hiç yetmeyecek düzeydeydi. Böyle iğrenç bir ilişkiye girmenin dehşetiyle gençlerimiz birbirlerinin ihtiyaçlarını kendi temiz bedenleriyle aldırışsızca gidermeye başladılar – öbürüne kıyasla cinsiyetsiz ve hatta nezih görünen züğürt işi bir kolaylık. Zamanla bazıları bu kısır işleme hak vermeye başladılar ve gevşek kumda sıkıca kucaklaşmayla sıcacık kolları ve bacakları birbirine dolanmış halde birlikte titreyen arkadaşların orada karanlığa gizlenmişken, canlarımızı ve ruhlarımızı tek bir ateşli uğraşa kaynaştıran akli tutkunun şehvi bir katsayısına ulaştığını yeminle belirttiler.⁷⁰

Gelgelelim, bu anlatım büyük olasılıkla fanteziydi. Böyle özel okul/Oxbridge “tutku”larından birçoğunun yerine getirilmiş olması uzak ihtimal görünmektedir. 1914-19 döneminde 22 subay ve 270 sıradan er, başka bir erkekle “uygunsuz” vaziyette yakalanmaktan dolayı divanıharbe verildi. Genellikle eşcinsel subaylar öbür subaylarla ve erler de öbür erlerle yatmaktaydı. Lawrence “12. Baraka” sayesinde “Freud’un ardındaki hakikati” gördüğü yönündeki cilveli saptamada bulunmuştu.⁷¹

George Coppard’a göre, subaylar astsubaylar aracılığıyla dolaylı iletişime giren uzak yaratıklardı. Birlikler siperlerdeyken uçurum belki daralmaktaydı ama hem maddi hem de sosyal olarak yine de bir uçurumdur.⁷² Bir genellemeye gidilebileceği ölçüde belirtmek gerekirse, bir subayda askerlerin hoşuna giden taraf yakışıklılığı değil, “birlikte çalışma” istekliliği idi. Subaylar hakkında olumlu yorumlar yapılmasını sağlayan çoğu kez

68 P. Parker, *Old Lie*, s. 172; Fussell, *Great War*, s. 165.

69 Hynes, *War Imagined*, s. 186.

70 T. E. Lawrence, *Seven Pillars*, s. 28.

71 Hynes, *War Imagined*, s. 225, 366.

72 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 69.

“herkes gibi [...] toprağı kazıp kum torbası doldurmak”, “siperdeyken [...] cesur davranmak” ya da “eline bir kürek almak” gibi şeylerdi.⁷³ Şair ve er Ivor Gurney’nin belirttiğı gibi, biraz hoşgörü de hoş giden bir özellikti. Başındaki subaylardan biri “Ne dersin, Gurney, şu gördüğün delikten emekleyerek geçebilir misin?” diye sormuştu bir keresinde. “Hiç sanmam, efendim,” diye karşılık verme gücünü kendinde bulmuştu Gurney.⁷⁴ Buna karşılık, diğer subayların (ayrı bir vesileyle Guy Chapman’ın da) itiraf ettiğı üzere, asker değişiminin çok yüksek olmasından dolayı, komuta ettikleri adamların isimlerini bile zar zor hatırlayanlar vardı;⁷⁵ bazen askerlerin (özellikle adamlarından saygı görme çabası yüzünden) daha yüksek bir oranda can veren subaylar hakkındaki hissiyatı da tam olarak böyledi.⁷⁶

Her halükârda, moralin disipline ancak kısmen bağı olduğu açık gibiydi; disiplin (Etaples’ta olduğu gibi) meşakkatli talim ve anlamsız angarya biçimine büründüğünde, fiili muharebeden geçmiş askerlerin morali sahidensarsılabilirdi. Westbrook’un ileri sürdüğü üzere askeri moral, disiplin sopaları kadar maaş ve ödöl havuçlarına da bağıdır; bir orduyu kenetleyen manevi ve sosyal bağların etkisi ikisinden daha da fazladır.⁷⁷

HAVUÇLAR

Birinci Dünya Savaşı’nda ordu yaşamına ilişkin en iyi anlatımlar, askerleri canlı tutmada gayet sıradan şeylerin önemini vurgular. Hemen ulaşılabilecek kısa vadeli rahatlık rağbetteydi. En çok önem verilen rahatlıkların ve rahatsızlıkların basit bir listesi şöyledir:

1. *Sıcak tutucu ve rahat giysiler*. Eylül 1915’te Doubs’daki Fransız öğretmenleri savaş seferberliğine katkı çerçevesinde 4.403 adet el örgüsü yün başlık gönderdiler; kışa girilmek üzereyken, bu çok hoş karşılanmış olsa gerek.⁷⁸ İngiliz subayların elbiseleri ısmarlama dikilirken, askerlere üzerlerine nadiren oturan kaba üniformalar verilmekteydi – üstelik bütün ordular içinde en iyi giyimli askerler olmalarına karşın. Alman üniformaları çok daha ucuz malzemedendi ve sağlam postallar (*Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanında anlatıldığı gibi) bir arzu nesnesiydi; Rus ordusunda ise 1914’te ayakkabı eksikliği öylesine büyüktü ki birçok asker muharebe-

73 Spiers, “Scottish Soldier”, s. 320; K. Simpson, “Officers”, s. 85; Sheffield, “Officer-Man Relations”, s. 418.

74 Bourne, “British Working Man in Arms”, s. 345.

75 Fuller, *Troop Morale*, s. 54 vd.

76 Agy., s. 55.

77 Westbrook, “Potential for Military Disintegration”, s. 244-78.

78 Becker, *Great War*, s. 159; Marwick, *Deluge*, s. 78.

ye yalınayak gitti. İskoç alayları için (haki bir önlüğün altına) İskoç eteği giymek büyük bir gurur kaynağıydı; ama bu etek siper savaşında birçok bakımdan bir handikapı ve sonunda hardal gazının vücuttaki daha terli kısımları yakarak feci sonuçlara yol açtığıнын farkına varılınca, etekten mecburen vazgeçildi.⁷⁹

2. *Temiz barınak*. Alman siperleri genelde İngiliz siperlerine nazaran çok daha sağlam inşa edilmekteydi; bir İngiliz askerinin eve mektubunda yeraltı sığınağı hakkında övücü sözler yazması nadir bir durumken, düşman hattının bazı kesimlerini ele geçirince gördükleri pespayelik Almanlar için şaşırtıcıydı (bkz. klişe resim 17). Buna karşılık, kendi “berbat, derme çatma çukurlarına” kıyasla “[Alman] siperlerinin yüksek standardı”nı gören İngiliz askerleri ise afallamaktaydı.⁸⁰ Burada helalara da değinmek gerekir: Alman askeri “ayakyolu”na belden aşağı şakalar yapacak kadar aşırı düşkünken, daha ahlakçı İngiliz askeri çoğu kez hendeklerle idare etmek zorundaydı.⁸¹

3. *Yiyecek*. Savaş hatıratlarının hemen hepsi moralin tayınlara sıkı biçimde bağlı olduğunu açık seçik gösterir. Bu konu birçok bakımdan *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanının ana temasıdır. Sabahleyin beykın kokusu her iki tarafta (Jünger ve Liddell Hart dahil) askerleri neşeye boğan bir şeydi; buna karşılık, George Coppard’ın anılarında aktardığı gibi, “tayında en ufak bir eksiklik isyankâr homurdanmalara yol açmaktaydı.”⁸² Jünger’in başından geçenler tipik sayılabilirse, Alman ordusunda tayınlar 1917’nin ikinci yarısında belirgin biçimde bozulmaya başlayarak (“yavan öğle çorbası, [...] üçte bir somun, [...] yarı küflü reçel”) önemli sonuçlar doğurdu: Almanlar ertesi yılın ilkbaharında İtilaf hatlarını yardığında, değerli zamanı yağmayla boşa harcadı. Orgeneral von Einem emrindeki 3. Ordu’nun yozlaşarak bir “hırsız çetesi” derecesine düşmesine hayıflandı.⁸³ Ama buna çok fazla anlam yüklenmemelidir: Yağma hırsı fena bir motivasyon kaynağı değildir. Kaldı ki Fransız askerlerinin mektupları da kötü ya da yetersiz yiyeceklere ilişkin sızlanmalarla doluydu: “Art arda dokuz öğün konserve sığır eti ve Saygon pirinci yedik,” diye yakınılmaktaydı Haziran 1916’daki bir mektupta. “Bizi herhalde tavuk sanıyorlar.”⁸⁴

79 Spiers, “Scottish Soldier”, s. 317 vd.

80 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 83-7.

81 Çok sayıda fotoğraf ve hatırat, dışkılama konusundaki Alman şevkine tanıklık eder; örneğin bkz. Remarque, *All Quiet*, s. 6 vd. İngilizler ise bunu Almanların “pis bir puşt sürüsü” olduğunun kanıtı saymaktaydı: Coppard, *With a Machine Gun*, s. 90 vd.

82 D. Winter, *Death’s Men*, s. 56. Krş. Jünger, *Storm of Steel*, s. 8 vd, 14; Ashworth, *Trench Warfare*, s. 25; Englander ve Osborne, “Jack, Tommy and Henry Dubb”, s. 600; Fuller, *Troop Morale*, s. 59 vd, 81 vd.

83 Jünger, *Storm of Steel*, s. 239; Strachan, “Morale”, s. 391.

84 Englander, “French Soldier”, s. 56.

4. *Uyuşturucular*. İçki ve belki de tütün olmadan, Birinci Dünya Savaşı yürütülemezdi. Kraliyet Sussex Alayı'ndan Çavuş Harry Finch, Passchendaele taarruzu (31 Temmuz 1917) öncesinde ara bölgeye girdiğinde, bulunduğu kesimdeki askerlerden çoğunun saldırıyı beklemek üzere yere yatar yatmaz “derin uykuya dalması” karşısında şaşkınlığa uğradı. Bu durum yorgunluk kadar, askerlere dağıtılan romun da sonucuuydu.⁸⁵ Bir sıhhiye subayı “Eğer rom tayını olmasaydı, sanırım, savaşı kazanamazdık,” diye belirtecekti daha sonraları.⁸⁶ Bu saptama, askerlerin cephe hattında değilken tükettiği çok büyük miktarda içkiye değinilmemesi açısından eksik sayılırdı. Sıradan askerler her fırsatta kafayı çekmekteydi; Highland Hafif Piyade Alayı'ndan bir subayın ifadesiyle, bu konuda “müthiş maharet”e sahiptiler.⁸⁷ George Coppard'a göre sefaletin uç noktası, “subaylar gümrüksüz viskilerini” içerken, “cepte içki parası olmadığından تنها bir köyde sinsice dolanmaya” mecbur kalmaktı. Aynı şekilde, şarabın bulunamaz, alınamaz ya da içilemez hale geldiği durumlarda, Fransız birliklerinin morali genelde inişe geçmekteydi.⁸⁸ Aussie siper gazetesinde bir asker-şair Haziran 1918'de şu mısraları yazdı:

Biraya yumuluyoruz diye deli dersiniz bize,
Oysa yaralıları taşıyan çocukları görseydiniz,
Ürpertici korkuyla çakılıp kalırdınız yerinizde.
Hiç yolun izin olmadığı ara bölgeye geçseydiniz,
Mezmurlar okumazdınız çarpışan askerlere.
Parçalanmış uzuvları ve çıkmış gözleri görünce
Veya can çekişen bir arkadaşın yanından geçince,
Unutmak için vururdunuz kendinizi içkiye.⁸⁹

Almanların durumu da farklı değildi. Jünger içki âlemlerine defalarca değinir: “On iki askerden onu öldüğünde bile, sağ kalan son iki kişi, istirahat verilen ilk akşam muhakkak şişenin başına geçer ve ölen ‘arkadaşlar’ın şerefine sessizce kadeh kaldırırdı.”

Birlikte [...] alabildiğine içtik, [...] derken bütün dünyayı masamızın etrafında dönüp duran gülünç bir hayaletten ibaret sayıp umursamayacak noktaya vardık. [...] Bizi çevreleyen her türlü yıkım mizahi açıdan ve ne kadar geçici olursa olsun, neşeli havada görülür hale geldi ve sonunda zamanın gamsız bağımsızlığı içinde [...]

85 Finch, “Diary”, 31 Temmuz 1917.

86 Fussell, *Great War*, s. 46 vd.

87 Spiers, “Scottish Soldier”, s. 321. Ayrıca bkz. Hughes, “New Armies”, s. 104.

88 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 55, 78; Englander, “French Soldier”, s. 56.

89 Fuller, *Troop Morale*, s. 75.

büsbütün yok olup gitti. [...] Zamanı aşır geçmek [...] ve sınırsız bir dünyada bir-iki saatliğine sevinmek buydu işte.⁹⁰

5. *İstirahat*. Bir piyade, aslında zamanının beşte üçünü cephe hattında değil, cephe gerisinde geçirirdi. Kraliyet Sussex Alayı'na bağılı 7. Tabur, 1915-1918 arasında zamanının yüzde 42'sini cephe hattında veya yakın destek görevinde geçirme açısından tipik örnekti.⁹¹ Harry Finch gibi bir asker hasta düştüğünde veya (Somme'un ilk gününde şanslı bir gelişmeyle başına gelen türden) bir "tebdili hava" yarası aldığıında, çoğı kez daha az süreyi hizmette geçirirdi. Onun günlüğünü okumak, gerçekten korkunç çarpışma dönemlerinin ne kadar seyrek olduğuna iyi ışık tutar.⁹² Guy Carrington 1916'nın ancak üçte birini ateş altında geçirdi ve bu sürenin sadece altmış beş gününde cephe hattındaydı.⁹³ Hattın bazı kesimleri haliyle sakindi. Örneğın, 1915'ten sonra Festubert yakınıında olmak, Ypres yakınıında olmaktan çok daha güvenliydi.⁹⁴ Bazı askerlerin "rahat" işleri vardı. Bir milyon askerın üçte biri sırf İYSK'ye ikmal sağlamakla meşguldü.⁹⁵ "İstirahat alanları" genellikle hiç de istirahat sağlamazdı (sonu gelmez kazı, tamir, yükleme ve boşaltma işleri vardı); ama er denen varlık ucu ucuna geçerli asgari işi yapmanın yolunu her zaman bulan becerikli bir "kaytarıcı"ydı.⁹⁶ Daha ciddi sorun ise askerlerin fiili çarpışmadan sakınmaya çalışmasıyla ortaya çıkan kaçkınılıktı. Bir tahmine göre, 1918 yazında Alman kaçkınıların (*Drückeberger*) sayısı 750.000 gibi yüksek bir düzeydeydi; bu bir "örtülü askeri grev" demekti ve hatta ricat eden askerler cepheye gidenlere "grev kırıcı" diye bağırmaktaydı.⁹⁷

6. *Eğlence*. Askerler işi şakaya vurmaya yatkındı. Bir İngiliz siper gazetesı, "Hoşluk ve şenlik havası olmasaydı, savaşı sürdürmekte güçlük çekerdik herhalde," diye ifade etmişti bunu.⁹⁸ İngiliz askerlerinin çevrelerindeki şeylere taktıkları komik adlar, siper mizahının nasıl bazen kara mizaha çaldığını somutlaştırır: Mezarlığa "istirahat kampı" adı yakıştırılırken, siperlerden çıkmak "torbalardan atlamak" oldu ve Foncquevillers "Funky Villas" ["Korkak Villalar"] şekline sokuldu.⁹⁹ Askerlerin mektup yazmasına

90 Jünger, *Storm of Steel*, s. 112 vd, 140, 227-33.

91 Fuller, *Troop Morale*, s. 6, 58; Bond, "British "Anti-War" Writers", s. 824 vd.

92 Finch, "Diary", 30 Haziran 1916.

93 D. Winter, *Death's Men*, s. 81.

94 Agy., s. 82.

95 Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 63.

96 Fuller, *Troop Morale*, s. 47 vd, 77 vd; Bourne, "British Working Man in Arms", s. 345; Englander ve Osborne, "Jack, Tommy and Henry Dubb", s. 598.

97 Deist, "Military Collapse", s. 204.

98 Fuller, *Troop Morale*, s. 64, 144-53.

99 Fussell, *Great War*, s. 178 vd. Müstehcen fıklarının önemi konusunda Krş. Coppard, *With a Machine Gun*, s. 62.

ve almasına izin vardı, her ne kadar Form A 2042'yi, yani "Çabuk Ateşleyici" olarak da anılan Kıta Hizmeti Kartpostalı'nı doldurmaktan ibaret mektupları genellikle "Gayet iyiyim" dışındaki bütün kısımlarının üstü çizilmiş olarak gönderilse de. Fussell'in belirttiği gibi, İngilizce hafifseme ibareleri dağarcığı siperlere çok uygundu.¹⁰⁰ Askerler düşmana ait rozetleri, düğmeleri, süngüleri ve miğferleri de kapsayan hatıra eşyalar toplamaktaydı.¹⁰¹ Onları eğlendirecek profesyonel ve amatör konserler düzenlenmekteydi.¹⁰² Sahra sinemalarında filmler seyredilmekteydi.¹⁰³ İngilizlerde saplantıya varacak derecede ve resmi teşvikle futbol oynanmaktaydı. Subayların ve erlerin barış dönemindeki "beyefendiler" ve "oyuncular" gibi eşit şartlarda beraber oynamaları anlamlıydı; ancak sıkı fıkı tavır bitiş düdüğüyle birlikte ortadan kalkmaktaydı. Ayrıca Kanadalılar için beyzbol maçları ve hatta Avustralyalılar için at yarışları vardı.¹⁰⁴ Ve elbette seks de vardı; hatıratlara¹⁰⁵ ve zührevi hastalık rakamlarına bakılırsa, bu ilişkiler daha çok fahişelerleydi. İngiliz birliklerinde zührevi vaka sayısı 1917'de 48.000 kadardı; bu rakam 1918'de dominyon birliklerini de kapsamak üzere 60.000'e çıktı. Savaşın sonra her beş askerden birinin frengili olduğu yolunda panik yaratıcı iddialar ortaya atıldı; oysa İngiliz ordusunda yıllık oran, savaş öncesi seviyeye göre hafif bir düzelmeye yüzde 4,83'tü. Buna karşılık dominyon birliklerinde yıllık oran çok daha yüksekti ve Kanada askerlerinde 1915'te yüzde 28,7 olarak saptanmıştı.¹⁰⁶ Bunun dışında pornografi, mastürbasyon ve küçük bir kesim için oğlancılık her zaman vardı.

7. İzin. Askerler doğal olarak memleket iznini dört gözle beklemekteydi. Bazı kaynaklara göre, özellikle Fransız piyadesini ayakta tutan şey, eviyle ve ailesiyle ilgili hayallerdi.¹⁰⁷ Çünkü onları öyle sıkça göremezdi. Fransız askerlerinin her üç aylık hizmet için yedi günlük izin alması öngörülmüş olsa da, bundan yararlananlar çok azdı.¹⁰⁸ İngiliz askerlerinin eve dönmesine daha da seyrek izin verilirdi. Savaşın büyük bir bölümünde ortalama bir İngiliz askerinin on beş aylık hizmet için ancak on günlük

100 Fussell, *Great War*, s. 159, 162 vd.

101 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 88.

102 Simkins, "Everyman at War", s. 301 vd; Fuller, *Troop Morale*, s. 95-8.

103 Fuller, *Troop Morale*, s. 110-13.

104 Englander ve Osborne, "Jack, Tommy and Flenry Dubb", s. 595; Fuller, *Troop Morale*, s. 85-93; Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 20.

105 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 56.

106 Buckley, "Failure to Resolve", s. 71 vd. Krş. Beckett, "Nation in Arms", s. 19; Cooke, "American Soldier", s. 247 vd; D. Winter, *Death's Men*, s. 99; Hynes, *War Imagined*, s. 371.

107 Becker, *Great War*, s. 155; Audouin-Rouzeau, "French Soldier", s. 226; Englander, "French Soldier", s. 63 vd.

108 Englander, "French Soldier", s. 57.

izin alması mümkündü; 1917 yazına varıldığında, on sekiz ay boyunca hiç izin kullanmamış olanlar 100.000 dolayındaydı ve bunun dört katı sayıda asker bir yılı izinsiz geçirmişti.¹⁰⁹ Avustralyalılar için ise memleket izni aşağı yukarı söz konusu değildi.¹¹⁰ Bununla birlikte, birçok askerin eve dönüş keyfinin başlarından geçen olaylara kıyasla çok sıradan olaylar yaşamış olan ve cephe hattındaki şartlara dair bilgileri basındaki sterilize haberlere dayanan sivillere yönelik düşmanlık duygularıyla bozulduğu açıktır. Robert Graves ve Siegfried Sassoon hatıratlarında ve başka yerlerde buna defalarca göndermede bulunurlar. Graves bunu şöyle anlatır: “İşin gülünç tarafı altı haftalığına ya da altı günlüğüne izinli olarak eve gittikten sonra, olup bitenlerin neyle ilgili olduğunu anlamayan insanların arasına girmekten dolayı, evde bulunmanın ve kalmanın insana korkunç gelmesiydi.”¹¹¹ Sonradan seçkin bir ekonomi tarihçisi olan R. H. Tawney, Somme’da yaralanmasının ardından toparlanırken şöyle köpürmüştü: “Şu yazılarınıza ve [...] şu konuşmalarınıza [bakın]. [...] Kendinize bir savaş timsali oluşturma yolunu seçmişsiniz, olduğu haliyle değil, bir tür pitoresk şekliyle; [...] çünkü [...] hakikate [...] tahammül edemiyorsunuz.”¹¹² Doğrusu, siviller muhtemelen askerlerin sandığı kadar romantik değildi: Yaralılara ve kayıplara ilişkin Kızılhaç raporları akrabalara sadece biraz yumuşatılarak iletilmekteydi.¹¹³ Birçok *Frontschwein*’da [“cephe domuzu”] aynı yabancılaşma duygusu vardı. Hitler gibi Alman askerleri, 1918’de cepheden dönünce karşılaştıkları bozgunculuk havasıyla şoka uğradılar; öbürleri ise cephedeki ruh halini beraberlerinde getirdiler.¹¹⁴

Yabancılaşma duygusunun sonucu, askerler arasında güçlü bir silah arkadaşlığı duygusunun oluşmasıydı. Askerlerin nostaljiyle andıkları “cephe yaşantısı”nda kilit unsur şuydu: “Ahbap sevgisinin kadınlara dönük sevgiyi aşması”, yani omuz omza çarpışan erkekler arasındaki yoğun dostluk.¹¹⁵ İngiliz erlerinden birinin sonradan yazdığı gibi, onu sivişmaktan alıkoyan şey, “inzibat korkusu”ndan ziyade “ötekileri yüzüstü bırakmama” arzusuuydu.¹¹⁶ Fransız tarihçi Marc Bloch da aynı görüştedir.¹¹⁷ “Birincil grup” bağlılığı üze-

109 Fuller, *Troop Morale*, s. 72.

110 Agy., s. 23.

111 Fussell, *Great War*, s. 170. Ayrıca bkz. P. Parker, *Old Lie*, s. 197; Hynes, *War Imagined*, s. 116 vd, 206; J. Winter, *Great War*, s. 293 vd.

112 Hynes, *War Imagined*, s. 117.

113 Schneider, “British Red Cross”, s. 296-315.

114 Remarque, *All Quiet*, s. 114-33; Strachan, “Morale”, s. 387, 393.

115 D. Winter, *Death’s Men*, s. 55-7. Çok sayıda başka örneklerden birkaçı için bkz. Spiers, “Scottish Soldier”, s. 318; P. Parker, *Old Lie*, s. 177; J. Winter, *Great War*, s. 299.

116 Fuller, *Troop Morale*, s. 22 vd.

117 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 156.

rine geliştirilen bir teoriye göre, askeri etkinlikte kilit unsur budur.¹¹⁸ Ancak “ahbaplar”ın önemini abartmamak gerekir. Fussell’in, başlarından geçen olayları çok ilginç bulduğu edebiyatçı subaylardan birçoğu besbelli ki kader arkadaşlıkları kadar, yalnız kalıp okumanın hazzından da keyif almaktaydı. Dahası, birliklerin çoğu kez oluşturulduktan kısa bir süre sonra çarpışmaya gitmesinden ya da söz konusu dostlukların çoğu kez ölümle son bulmasından dolayı, zorluklarla başa çıkmada böyle bireyci, içe dönük yollar, sonuçta muhtemelen aynı ölçüde hatta belki daha fazla önem taşımaktaydı. Öte yandan, askerler çoğu kez bağlı oldukları daha geniş birliklerle özdeşleşmekteydi. Özenle geliştirilmiş alay kimliği gelenekleri daha az şahsi düzeydeki sadakat bağlarını, alayın ortadan kalkmasından sonra bile sürecek bağları pekiştirmeye yönelikti. Ordunun büyümesiyle birlikte alay bağlarının epeyce zayıflamasına karşın, 1918’de taburların büyük çapta yeniden düzenlenişi askerlerde büyük hoşnutsuzluk yarattı; bazıları yeni “yuva”lara geçme yolundaki emirlere uymaya yanaşmadı.¹¹⁹

Ülkeye köklü bir bağlılığın da (çoğu kez hükümetin tam stratejik hedeflerinden habersiz olsalar bile) askerleri motive ettiği ileri sürülebilir. Clausewitz’e göre, askeri güç morale bağlıdır: “En öldürücü ateş altında bile kenetlenişini sürdüren, [...] silahlarının onuru gibi tek güçlü fikir sayesinde bütün görevlerini ve niteliklerini gözetten bir ordu, işte böyle bir ordu gerçek askeri ruhla doludur.” Clausewitz ulusal duyguyu harekete geçirmenin, Napoléon döneminde Fransız ordusunun moraline güç veren kilit unsurlardan biri olduğunu belirtmişti; günümüzün birçok analizcisi bir ordunun dayanıklılığında bunun kilit unsur olduğuna katılacaktır.¹²⁰ Birinci Dünya Savaşı’nda da askerler imparatorluğun yanı sıra vatan için çarpıştı. Fransız örneğinde bu durum belki en belirgin düzeydeydi: Düşmanın Fransız topraklarında oluşunun 1790’lara dair anılarla bir araya gelmesi, güçlü bir yurtsever kararlılık duygusu yarattı.¹²¹ Üzerinde daha az durulan İngiliz üstünlüğü duygusu da muhtemelen bir çimento işlevini gördü.¹²² Ama bu konuda da kayıt koymaya gerek vardır. İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti ağırlıklı olarak İngilizlerden oluşmakla birlikte çokuluslu bir kuvvetti. Özellikle İskoçlar kendi özgün kimliklerine ilişkin güçlü bir duyguya sahipti ve gaydaların arkasında yürürken “Savaşı kazanan bizdik, Biz” nakaratıyla bunu göstermeye heves-

118 Janowitz ve Shils, “Cohesion and Disintegration”. Eleştirel bir değerlendirme için bkz. Westbrook, “Potential for Military Disintegration”, s. 251-60.

119 Fuller, *Troop Morale*, s. 45, 70. Krş. Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 39 vd; Cooke, “American Soldier”, s. 246.

120 Westbrook, “Potential for Military Disintegration”, s. 254 vd.

121 Audoin-Rouzeau, “French Soldier”, s. 228.

122 Fuller, *Troop Morale*, s. 35 vd.

liydi.¹²³ Savaşa katılmaya onlar kadar can atmamakla birlikte, İrlandalılar da gerekli mevcuda ulaşmak için İngilizlerin askere alınmasının gerektiği durumlarda bile, özgün bir kültüre sahip alaylar oluşturdular. Bu yapı öylesine özgündü ki üst düzey İngiliz subayları genelde onların muharip vasfını sırf önyargıdan dolayı küçümsediler.¹²⁴ Kanadalı ve Avustralyalı askerler yüksek oranda Britanya doğumlu olsalar bile, aynı şekilde çok belirgin kimliklere sahipti; özellikle Avustralyalı “kazıcılar” günümüzün bakışıyla çekici görünse de her durumda değer katıcı bir özellik olmayan itaatsizlikleriyle İngiliz generallerini endişelendirdiler.¹²⁵ Alman tarafında da Prusya ve Güney Almanya askerleri arasında sezilebilir bir farklılık vardı. Özellikle Saksonyalılar, Prusyalılardan “daha güvenli” muhalifler sayıldı. Avusturya-Macaristan ordusunda ulusal kimliğin haliyle çok az önem taşıdığı apaçıktı; birçok acemi köylü askerin Rusya’dan ziyade, “dünya”ya denkmiş gibi gelen kendi doğum yerini, sözgelimi “Tambov”u memleket olarak gördüğü Rus ordusu için de aynı şey geçerliydi. Bununla birlikte her iki ordu Fransa’nın daha homojen ordularıyla aşağı yukarı aynı süre boyunca iç kriz yaşamaksızın çarpıştı. (Kaldı ki Fransa’nın kendine özgü bölgesel ayrılık sorunları vardı. Bir subay Fransızca’yı çok az anlayan Breton askerlerine dört farklı lehçede hitap ederek komuta etmek zorundaydı.)¹²⁶

Askerlerin gazetelerde yürütülen şovenist propagandadan etkilenmediğini daha önce görmüştük. Ne var ki kıyımla başa çıkmanın daha incelikli yollarını sunan din, alternatif bir “resmi” motivasyon kaynağıydı. Batı Cephesi’nde ağırlıklı olarak Hristiyan olan askerler çektikleri ısırapları Mesih’in Çilesi meselinden alınma bir fedakârlık retorikleriyle kolayca yorumlayabilirdi. (Fussell, cephedeki subaylarca yazılan metinlerde ve mektuplarda bu türden özdeşleştirmeye ilişkin çok sayıda örnek verir: Sassoon’un “Kurtarıcı” hikâyesi, Owen’in “çarmıhını sayı komutlarıyla nasıl kaldıracığı” öğretilen Mesih figürü ve Bunyan’ın *Pilgrim’s Progress* [Hac Yolunda] kitabındaki Hristiyan kahramanla çok sayıda benzetmeler.) Almanların, silah arkadaşlarının gözü önünde çarmıha gerdiği yaralı bir Kanadalı askere dair yaygın biçimde tekrarlanan bir hikâye bile vardı. Savaş aynı zamanda bir hayalet görme dönemi idi. Mons’un yukarısında uçurken görüldüğü söylenen melekler, askerlerin kafalarında kurdukları hayaldi; okuryazar ol-

123 Spiers, “Scottish Soldier”, s. 323.

124 Perry, “Maintaining Regimental Identity”, s. 5-11. Bkz. Kipling, *Irish Guards*.

125 Fuller, *Troop Morale*, s. 23, 50, 171; Englander ve Osborne, “Jack, Tommy and Henry Dubb”, s. 601; Dallas ve Gill, *Unknown Army*, s. 31; Simkins, “Everyman at War”, s. 306 vd. Kanadalı askerlerin yüzde 42’si, Avustralyalı askerlerin yüzde 18’i Britanya doğumluydu. L. L. Robson’un ortaya koyduğu üzere, Avustralya kuvvetlerindeki en geniş sosyal kesim aslında sanayi işçileriydi; “kazıcı” timsali bir ölçüde uydurmaydı.

126 Englander, “French Soldier”, s. 55.

mayan üç Portekizli çocuk Mayıs 1917'de Fatima köyünün dışında Meryem Ana'nın Rus Devrimi'nden yakınısını nasıl gördüyse, Belçika'da ve Kuzey Fransa'daki askerler de yol kenarındaki mabetlerin Meryem Ana figürlerinden kehanet sözleri duyduklarına öyle inandılar. Birçok bitkin askerin hortlakları gördüğüne ya da seslerini duyduğuna inandığı siperlerde ruhçuluk gelişti. Popüler konuların işlendiği *Épinal* tasvirlerini görerek büyümüş Fransız askerleri, 1916'da Bois-Brûlé'de Almanların hayalet Fransız piyadelerince püskürtüldüğüne inanma noktasına geldi.¹²⁷ En çarpıcı Meryem Ana görüntüsü aslında gerçekte: Albert'teki Notre Dame des Brebières Bazilikası'nın tepesinde duran ve top ateşi sonucunda her an düşecekmiş gibi öne doğru kaykılan yaldızlı Meryem Ana heykeli. Yaygın söylentiye göre, heykel devrildiğinde savaş bitecekti ama öylece yerinde kaldı.¹²⁸ Çarmıha gerilmiş Mesih figürü bir serseri mermiyle kopan Saarburger Haçı adlı heykel, savaşın çelişik duygular uyandıran başka bir görüntüsüydü: Kısmen mübarek, kısmen melun.

Ancak Birinci Dünya-Savaşı'nın bir din savaşı olarak ele alınabileceği fikrini ileriye götürmenin sınırları vardır. Bir örnek vermek gerekirse, Robert Graves İngiliz askerleri arasında din duygusunun yokluğu karşısında şaşkınlığa uğramıştı. Her şey bir yana, en kaba asker için bile Dağdaki Vaaz'da işlenen öğreti ile süngü kullanmayla ilgili talim arasında bir farklılık olduğu barizdi. Her iki tarafta savaşa katılan 8.000 kadar Katolik rahip XV. Benedictus'un savaşa karşı çıkışının yarattığı sıkıntıyla uğraşmak zorundaydı. Bu tavır 1 Ağustos 1917'de intihara varan husumetlere son verilmesi çağrısında bulunmasıyla en belirgin biçimde ortaya çıktı. Çağrı Fransa ve Belçika'daki Katolik müminlere pek etkili olamadı. İngiliz ordusundaki 3.480 papaza dönük duygular da karışık. "Woodbine Willie" (Peder G. A. Studdert Kennedy) herkesin çekici bulmadığı bir tür güce dayalı, üstelik hunhar Hristiyanlığın timsaliydi. Cemaatine boks, güreş ve süngüleme gösterilerini izlettirdikten sonra vaaz verirdi.¹²⁹ Siper gazetesi *Mudhook*'un ifade ettiği gibi, 63. Tümen'dekine benzer bir ordu papazının oynayacağı garip derecede şizoit bir rol vardı:

Hiç istemem seni incitmeyi
Ama (Bam!) yapmam gerekli.
Seni böyle vurup yere sermem
Bir Hristiyan erdemi işte.
(Vın! Yedin ya sen o kurşunu)

127 J. Winter, *Sites of Memory*, s. 64-9, 91 vd, 127 vd, 206.

128 Fussell, *Great War*, s. 40 vd, 116 vd, 131 vd, 137 vd. Ayrıca bkz. Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 74 vd.

129 Robbins, *First World War*, s. 155 vd. Krş. Moynihan, *God on Our Side*.

Ölüm yaraştı sana doğrusu.
Seni vurdum diye kusura bakma
İşte, başını koy kucağıma.¹³⁰

Öte yandan, diğer bazı ordu papazları tehlikeden sakınmalarıyla meşhurdur.¹³¹ Malum, Haig “iyi bir ordu papazının iyi bir general kadar değerli” olduğunu belirtmişti. Bir hüküm olarak, bu sözler kişinin asıl maksadından farklı bir anlamda yorumlanabilir.

SAVAŞ HAZZI VAR MIYDI?

Birinci Dünya Savaşı’na ilişkin tarihyazımında, çok makbul olmaması gibi basit bir sebepten dolayı çok az ilgi görmüş başka bir ihtimal vardır. Askerlerin öylesi hoşlarına gittiği için çarpışmayı sürdürdüğü tezidir bu.

Sigmund Freud, savaş döneminde yazdığı “Savaş ve Ölüm Dönemleri Üzerine Düşünceler” makalesinde savaşın toplum tarafından daha önce bastırılmış ilkel içgüdülerin tekrar ortaya çıkışına işaret ettiğini ileri sürdü.

Bu savaştaki çılgınca çatışma neticeye bağlandığında, galip savaşçıların hepsi öldürdüğü düşmana ilişkin herhangi bir düşünceyle oyalanmaksızın ve gocunmaksızın evine, karısına ve çocuklarına neşeyle dönecektir. [...] Bilinçaltımızdaki isteklere göre değerlendirilecek olursak, tıpkı ilkel insan gibi, düpedüz katiller guruhuyuz. [...] Bilinçaltımız en eski çağdaki insan kadar [...] yabancıya karşı canice niyetli, sevilen kişiye karşı bölünmüş ya da ikirciklidir. [...] Savaş [...] bizi uygarlığın daha sonra kazandırdığı şeylerden sıyrır ve her birimizin içindeki ilk insanı açığa çıkarır.

Ancak Freud, “ölüme karşı tutumumuzda ortaya çıkan bir arıza”yı da saptadı. Ona göre, savaştan önce “ölümü ‘rafa kaldırma’, hayattan çıkarma yönünde şaşmaz bir eğilim” vardı. “Onu örtbas etmeye çalıştık. [...] Psikanaliz ekolü hiç kimsenin kendi ölümüne inanmadığı savını ortaya atabilir. [...] Bilinçaltında herkes kendi ölümsüzlüğünden emindir.” Bu tutumu doğru bulmayan Freud, ölüme inançsızlığın “hayatı yoksullaştırma” sonucunu doğurduğunu ileri sürdü. Savaş, hayatı “tekrar ilginç” hale getirmişti çünkü “ölüme bu basmakalıp yaklaşımı” silip yok etmişti.¹³²

Freud savaştan sonra bu akıl yürütme çizgisini geliştirdiği *Beyond the Pleasure Principle* [Haz İlkesinin Ötesi, 1920] kitabında şunu belirtti: “Organik özü koruma ve gittikçe büyüyen birimlere bağlama yönündeki içgüdünün yanı sıra, buna antitez olarak, bütün o birimleri dağıtmaya ve önceki inor-

130 Fuller, *Troop Morale*, s. 156.

131 Keilet, *Combat Motivation*, s. 194.

132 Freud, “Thoughts”, s. 1-25.

ganik hallerine geri getirmeye yönelecek başka bir içgüdü olsa gerek; yani Eros'un yanı sıra ölüm içgüdüğü." İnsan ruhu açısından artık kilit unsur olarak gördüğü şey, ölüm içgüdüğü ve erotik içgüdü arasındaki etkileşimdi:

Saldırganlık eğilimi insanda içten gelme, bağımsız, içgüdüsel bir mizahtır ve [...] kültürün önündeki en güçlü engeli oluşturur. [...] Eros [...] tekil insan bireylerini, ardından aileleri, daha sonra kabileleri, ırkları, ulusları kenetleyip tek bir büyük birliğe, insanlık birliğine dönüştürmeyi amaçlar. Niçin öyle olması gerektiğini bilmiyoruz; bu basbayağı Eros'un işidir. İnsan kitleleri libido yoluyla birbirine bağlanmak zorundadır; tek başına zaruret, ortak çalışmanın yararları onları bir arada tutamaz. İnsandaki doğal saldırganlık içgüdüğü, her bir kişinin hepimize ve hepimizin her bir kişiye düşmanlığı bu uygarlık programına karşı koyar. Eros'la birlikte karşımıza çıkarak, onun yeryüzündeki hükümlanlığını paylaşan ölüm içgüdüğü'nün türevi ve asıl temsilcisi saldırganlık içgüdüğüdür. Bana öyle geliyor ki kültürel evrimin anlamı bizim için artık bir muamma değildir. Bizi Eros ve Ölüm arasındaki, yaşam içgüdüğüleri ve yıkım içgüdüğüleri arasındaki mücadeleyle tanıştırmaları şarttır.¹³³

Günümüzde Freud'a dudak bükmek revaçta olsa da bu yorum hakkında çok şey söylenebilir – en azından savaşta insan davranışı açısından. Günümüzün neo-Darwinci genetik determinizmi Freud'un psikanaliz ve amatör antropoloji karışımından bilimsel düzeyde daha muteber olabilir ama ikincisi, milyonlarca insanın dört yıl üç ayı öldürmekle ve ölmekle geçirmeye yatkınlığını açıklamak daha elverişli gibi görünür. (Henüz evlenmemiş ve çocuk sahibi olmamış o kadar çok erkeğin ölüme gidişinin Dawkins'in "bencil genleri"nin amaçlarına nasıl hizmet etmiş olabileceğini anlamak kesinlikle zordur.) Özellikle Freud'un öldürme arzusunu ("yıkıcı içgüdü") ve öldürülme arzusundan yoksunluğu ("her canlının [...] kendi mahvını hazırlama ve yaşamı ilk eylemsiz madde haline indirgeme" çabası) kaynaştırmasını ciddiye almak gerekir.

Freud'un tezini destekleyen bazı bulgular vardır. "Vortisizm" akımına bağlı sanatçı Wyndham Lewis Haziran 1914'te, yani içinde yer alacağı savaşın başlamasından önce şunu yazmıştı:

Birini öldürmek hayattaki en büyük zevk olsa gerek: Varlığını koruma içgüdüğü'nün engeline takılmaksızın kendi canına kıymak ya da bizzat varlığını koruma içgüdüğü'nün ortadan kaldırmak.¹³⁴

Orta yaşa gelmiş bir Londralı olan Arthur Annesley, Ağustos 1914'te "askerliğe kabul edilmeyeceği kanaati" yüzünden intihara sürüklendi. Öldüre-

133 Freud, "Civilization", s. 26-81. Ayrıca bkz. Freud, "Why War", s. 82-97.

134 Hynes, *War Remembered*, s. 8 vd.

meyeceği için ölümü seçti.¹³⁵ Robert Graves'de de sahici bir Freud garabeti vardı. Tam da Freud'un Eros ve Thanatos arasında kurduğu türden bir bağlantı kurarak, çatışma boyunca kendi iffetini batıl inançla korudu.¹³⁶ Cinsel dürtüsünü bastırarak, intihar dürtüsünü savuşturmaya çalıştı. "İki Hafif Piyade" şiirine konu olan askerlerin "ölümde güzellik bulduğu" söylenir.¹³⁷ Birçok kişi için, ölümün yakınlığı heyecan vericiydi. Ernest Raymond'un *Tell England* [İngiltere'ye Anlat] romanının karakterlerinden biri şöyle haykırır: "Bir mermi saldırısına hiç maruz kalmazdım, yaklaşan ölümün hızlı heyecanını asla yaşayamazdım – kaçırılmayacak harika bir duygu bu."¹³⁸ Öbür uçta ise bir Fransız siper gazetesinde bunalımın, askerleri "yaşamaktan yorulma" durumuna nasıl düşürdüğüne değinildiğini görürüz.¹³⁹ Ölümlük imaları siperlerde askerlerin kafasını sıkça kurcalayan bir konuydu. Jünger bir muharebe öncesinde "içinde ölümün yer aldığı karışık bir rüya" yüzünden endişeye kapıldı.¹⁴⁰ Bununla birlikte ele geçirilmiş bir Fransız siperinde karşılaştığı ilk cesetlerle büyülendiğini itiraf etmekten de geri kalmadı:

Genç bir adam cam gibi gözleri ve parmakları son hedefine sabitlenmiş halde sırtüstü yatıyordu. O ölümlere ve sorgulayıcı gözlerle bakmak tuhaf bir duyguydu. [...] Korkunç görüntü hiç kuşkusuz bizi savaşa sürükleyen karşı konulmaz cazibenin bir parçasıydı. [...] [Savaşın önce] kafamızı kurcalayan sorulardan biri şuydu: Etrafta ölümlerin yatması insanda nasıl bir duygu uyandırır acaba? [...] Şimdi ise dehşeti ilk kez görünce, [...] buna bir türlü aklımız ermiyordu. Öyle ki daha önce hiç görmediğimiz bu şeylere bir anlam vermekten aciz halde defalarca göz dikmek durumunda kalıyorduk. [...] Rüyada garip bitkilerle dolu bir bahçenin içinden geçiyormuşçasına, uzuvları yerinden çıkmış, yüzleri çarpılmış ve cürümenin iğrenç renklerine bürünmüş bu ölümlere öylece bakıp duruyorduk.¹⁴¹

Wilfred Owen'ın cesetlerden duyduğu tiksinti herkeste yoktu. Jünger'in kapıldığı türden "iğrenç büyülenme"yi itiraf edenlerden biri A. P. Herbert'ti.¹⁴² Başka bir şair olan W. S. Littlejohn'un şu mısraları, ondaki ölüm içgüdüsünün bilinçli bir ölüm isteğine dönüşmesi bir yana bırakılırsa, Freud'un tezini kusursuzca gözler önüne seriyor gibiydi:

135 Fussell, *Great War*, s. 19, 27.

136 Graves, *Goodbye*, s. 151.

137 J. Winter, *Great War*, s. 292.

138 P. Parker, *Old Lie*, s. 199.

139 Audoin-Rouzeau, "French Soldier", s. 225.

140 Jünger, *Storm of Steel*, s. 18.

141 Agy., s. 22 vd.

142 J. Winter, *Great War*, s. 296; Hynes, *War Imagined*, s. 201.

Siperlere yavaşça yürürken gülünç bir ölüm şarkısı geçiyor gönlümden
Yeter ki altında rahatça yatacağım çimlerle kaplı iki metrelik alan olsun
Üstünde sade bir tahta haçla benden kalanlar Tanrı'yla baş başa olsun.¹⁴³

Son olarak, Joseph Roth'un *The Emperor's Tomb* [İmparatorun Mezarı] romanındaki “ölüme elverişsiz bulunan” karakter gibi, savaştan sağ çıkanların hissettiği suçluluk duygusu vardı.¹⁴⁴ Sağlam bir Wagner hayranı olması itibariyle, Thomas Mann'ın savaş sonrasında Wilhelm Almanyası için verdiği hüküm, kültürünün ölümüne fazlasıyla bağlı oluşuydu: *Todesverbundenheit* [ölüme bağlılık] onun can alıcı kötülüğüydü, savaş ise onun zirveye varmış *Liebestod'u* [aşk ölümü] demekti.¹⁴⁵

Belki daha kötü denebilecek başka bir ihtimal, askerlerin sırf eğlenceli olduğu için çarpışmayı sürdürmüş olmasıdır. Hiç de Freudcu olmayan Martin van Creveld aynı konu üzerine şu zekice saptamalarda bulunur:

Savaş [...] sırf bir araç olmanın ötesinde, çoğu kez bir amaç sayılmıştır – başka hiçbir şeyin yerini yeterince tutamayacağı son derece çekici bir uğraş. [...] Sadece savaş, insana bütün melekelerini kullanma, her şeyi riske atma ve kendisi kadar güçlü bir hasım karşısında kesin değerini sınama fırsatını sunar. [...] Ne kadar tatsız bir olgu olursa olsun, savaşlara tutuşmamızın gerçek sebebi insanların dövüşmekten hoşlanmasıdır.¹⁴⁶

Son tahlilde, çatışmanın sürmesinin en iyi açıklaması şu olabilir: Ah! Ne hoş bir savaş, tamı tamına öyle. Üst sınıftan süvari çocuğun ilk örneği Julian Grenfell, savaşı büyük bir cümbüş olarak gören şu sözleri açısından çoğu kez istisnai sayılır:

Dördümüz yolda konuşup gülerken, bir düdük sesiyle birlikte üzerimize bir düzine kurşun yağdı. Hepimiz en yakın kapıya doğru atıldık, meğer ardında bir kenef varmış ve üst üste yığılırken kahkahalarla *bağırdık*. [...] Savaşı *delicesine seviyorum*. Pikniğe özgü amaçsızlığın olmadığı büyük bir piknik gibi. Kendimi hiç bu kadar iyi ya da mutlu hissetmedim.¹⁴⁷

Oysa böyle duygular yaygındı. Loos'taki ölümünden önce, Alexander Gillespie babasına şunu söyledi: “Müthiş bir kavga olacak ve hatta seni düşündüğümde, bunun dışında kalmayı istemezdim.”¹⁴⁸ Doğu Surrey Alayı 8.

143 Ellis, *Eye-Deep in Hell*, s. 167.

144 Coker, *War in the Twentieth Century*, s. 67.

145 Agy., s. 34.

146 Creveld, *Transformation of War*, s. 218-33.

147 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 10; Hynes, *Soldier's Tale*, s. 39.

148 Fussell, *Great War*, s. 168 vd.

Taburu'ndan Yüzbaşı W. P. Nevill, Somme Muharebesi'nin başında, bölüğünü siperden çıkarırken bir futbol topunu Alman hatlarına doğru teptikten hemen sonra vurulup öldü: Onun kafasında spor ve savaş ölümcül biçimde kaynaşmıştı.¹⁴⁹ Bazıları (tam da süvari subaylardan beklenecek biçimde) savaşı avcılığın bir uzantısı olarak gördü. Sassoon en bariz örnek olsa da bu benzetme, her yerde karşımıza çıkar. İkinci Ypres Muharebesi'nde Francis Grenfell'in birlik komutanına söylediği kayda geçen son sözleri şuydu: "Tazılar bayağı koşuyor!"¹⁵⁰ Bir İskoç keskin nişancı tek günde "yedi kesin isabet"i ve ayrıca dört olası isabeti "iyi av" saymaktaydı.¹⁵¹ Almanların onlardan aşağı kalır yanı yoktu: Jünger, Mart 1918'de komutasındaki askerlerin kırımından geçirdiği İskoçları "avlanmış hayvan"lar olarak nitelendirdi.¹⁵² Robert Nichols'ın "Hücum" şiirindeki şu mısralar, savaşı spor saymanın ardındaki katışıksız tutkuyu güzel yansıtır:

"Bakın, efendim! Şuraya bakın!"
Ha! Ha! Kümeleşmiş karaltılar bekliyor.
Altıpatlar doğruldu çabucak!
Şak! Şak!
Kan kadar kırmızı.
Almanlar. Almanlar.
Güzel! Ne de güzel!
Harika cılgınlık.¹⁵³

Kanadalı bir er hatıratında savaşın "*hayatının en harika serüveni*, anılarını geri kalan ömrü boyunca taşıyacağı ve hiçbir şeyin onu katılmaktan alıkoymuş olamayacağı serüven" olduğunu, bir İngiliz sedyeci ise "[savaşın] sonra yaşanan her şeyin bir düş kırıklığı" olduğunu belirtir.¹⁵⁴ Guy Chapman için savaş "bir metres" demekti: "Onun kucagında bir kere yattın mı, canın başkasını çekmez." Daha sonraları "insanın bedenindeki her sinirle ve hücreyle, zihnindeki her manevi dürtüyle tattığı paha biçilmez, gelgeç duyguya" özlemini itiraf edecekti.¹⁵⁵ Fransız rahip Pierre Teilhard de Chardin, sedyecilik yaparken hissettiği vecdi anlatırken aynı duyguyu tekrarlar: "İnsan [...] sıradan ha-

149 Agy., s. 27.

150 Hynes, *Soldier's Tale*, s. 38. Tümgeneral M. F. Rimington'ın savaştan önce "avcı insan soyu"ndan iyi bir süvari subayı çıkacağı, çünkü "sırf se vdiği için tehlikeye daldığı" yolundaki yorumu için ayrıca bkz. s. 33.

151 D. Winter, *Death's Men*, s. 91.

152 Jünger, *Storm of Steel*, s. 276.

153 Ellis, *Eye-Deep in Hell*, s. 168.

154 Macdonald, *They Called It Passchendaele*, s. xiii.

155 J. Winter, *Great War*, s. 292; Bond, "British 'Anti-War' Writers", s. 826.

yatın başka bir alanında zor bulunacak olan bir berraklık, enerji ve özgürlük akışının içinden doğuşunu görüyor.”¹⁵⁶

Hiç kimse Ernst Jünger'den daha fazla savaştan hoşlanmış olamaz. Ona göre, muharebe “ilk başta sınırları canlandırıcı, daha sonra donuklaştırıcı etkide bulunan afyonlu bir ilaç”tı. Felaketin eşiğinden dönen bir baskın “kısa ve eğlendirici bir ara” ve “sınırlar için iyi bir tonik”ti; sonradan vardığı kanaat, savaşın “benzersiz bir cesaret eğitimi” işlevini gördüğüydü. Ama Jünger öyle düşünen tek kişi değildi; kendi askerlerinde de aynı tutumu saptadı:

Çoğu zaman [...] bayağı keyifli. Birçoğumuz bu işe eğlendirici bir ilgi duyuyor. Deli-fişekler el yapımı mancınıklarla bombalar savurmanın olası en iyi yollarını bulmaya sürekli kafa yoruyorlar. [...] Kimi zaman sürünerek siperden çıkıyor, dikenli tele bir çingirak ve bu çingırağa da İngiliz nöbetçi noktalarını heyecanlandırmak için çekebilecek uzun bir ip bağlıyorlar. Onlar için savaş bile bir şaka konusu.¹⁵⁷

Çatışma alanının yakınına giden kadınlar da savaştan hoşlandı. May Sinclair'in bir Belçika ambulans birliğinde geçirdiği süreyi dergisinde yazarken yaptığı yorum, “Dünyayı verseler, bu serüveni kaçırmazdım,” şeklindeydi; “aşırı tehlikenin getirdiği enfes anlar” aklından çıkmayan bir şeydi. Hemşirelik de yapan Vera Brittain ve Violetta Thurstan, cephe yakınındaki hayatla yaşanan “heyecan”dan ve “müthiş eğlence”den keyif aldılar. Lezbiyen Radclyffe Hall'un savaştan sonra yazdığı “Nayan Ogilvy Kendini Buluyor” hikâyesinde, kadın kahramanın tamamen kadınlardan oluşan bir birlikte geçirdiği süre “harikulade” olarak nitelendirilir.¹⁵⁸

Bazıları için savaşı eğlenceli kılan tam da tehlikeli oluşuydu. Van Creveld şu sözleriyle farkında olmadan Freud'un görüşünü tekrarlar: “Savaşın gerçek özü sadece bir grubun öbürünü öldürmesine değil, gruptaki kişilerin gerekirse ölmeye hazır oluşuna dayanır.” Askerin kafasında öldürmek ve ölmek bir aradaydı.

Peki, bilinçaltı bir ölüm arzusu dışında, askerleri kendi canlarını riske atma pahasına düşmanı öldürme isteğine yönelten neydi? Güçlü bir motivasyon, intikamdı. John Lucy'yi Eylül 1914'te Aisne'de ve Neuve Chapelle'de motive eden, Mons'tan cehennemi ricat harekâtından ve kardeşinin ölümünden sonra Almanlara bir “ceza” verme şansıydı.

Onlara dünyanın kaç bucak olduğunu gösterdik. Toplarla ve bombalarla onlara ölüm yağdırdık. Onlarcası, yüzlercesi yere serildi, yürüyüş kolu seri ateşimizle takatten

156 Coker, *War in the Twentieth Century*, s. 162.

157 Jünger, *Storm of Steel*, s. xii, 41, 43, 91, 209.

158 S. Gilbert, “Soldier's Heart”, s. 216 vd.

düştü. Gruplar eriyip gitti ve beş dakika sonra menzilimiz içindeki hiç kimse ayakta kalamadı. Sağ kalan az sayıdaki kişi paniğe kapıldı ve tabana kuvvet kaçmaya çalıştı. Onları sırtlarından vurduk. Kırmızıya boyanan bir beş dakika. [...] Mermi azabı altında geçirdiğimiz günün öcünü alarak onlarla ödeşmiş olduk.¹⁵⁹

Somme Muharebesi'nde Gal Alayı 9. Taburu'nu, Loos'ta verilen kayıplar açısından denkliği sağlama yönündeki aynı arzu motive etti.¹⁶⁰ Puy-de-Dôme'dan bir Fransız tarım ırgatı duygularını anne babasına şöyle anlattı: "Şu barbar halka karşı korkunç bir öfke [duyuyorum]. Bir sürüsünün karşıma çıkmasına sevinirim. Sizi temin ederim ki içlerinden hiçbiri çok uzun süre sağ kalmaz. Onların muharebe alanında yere serildiğini görünce gururlanıyorum."¹⁶¹ Jünger, kendi askerlerinde aynı ruh halinin geliştiğini fark etti. Altenburg Tabyası'nda siper kazan ekipteki bir kişi öldürülünce, "silah arkadaşları öç almak için uzun bir süre siperin ardında pusuya yattı. Öfkeden hıçkırıyorlardı. Savaşı nesnel bir şey olarak kavramaktan uzak oluşları ilginç. Öldürücü kurşunu atan İngilizli bir şahsi düşman sayıyor gibiler. Bunu anlayabiliyorlar." Çatışmaya 21 Mart 1918'de sürdüğü adamları "kaba takılmalar" yerine şöyle sözlere yöneldi:

"7. Bölük ne yaparmış, şimdi göstereceğiz."

"Artık hiçbir şey umurumda değil."

"7. Bölük'ün intikamını alalım."

"Yüzbaşı von Brixen'in intikamını alalım."¹⁶²

"Artık hiçbir şey umurumda değil" sözleri dikkat çekicidir: İntikam arzusu çoğu durumda kendi canını hiçe sayan bir anlayışla örülüydü. Sassoon'un 1915-16 kışında başından geçenlerle ilgili anlatımını okurken, sadece Almanları öldürmekten değil, kendisinin ölmeye hazır oluşundan da aldığı tatmin duygusunu sezmek imkânsızdır. Yakın arkadaşı Dick'in öldürüldüğü andan itibaren, aynı anda intikam ve ölüm güdüsüyle Alman siperlerine yönelik bir dizi pervasız baskına girişti:

Birilerini öldürmeye çalışma niyetiyle siperlere gittim; [...] ne zaman bir fırsat çıkarsa, beni mayın kraterlerinde devriyelere yazılmaya yönelten bu duyguydu. [...] Ölmeye aşağı yukarı karar vermiştim çünkü o şartlarda yapılabilecek başka bir şey yok gibiydi.

159 T. Wilson, *Myriad Faces*, s. 57-64.

160 D. Winter, *Death's Men*, s. 210.

161 Audoin-Rouzeau, "French Soldier", s. 227.

162 Jünger, *Storm of Steel*, s. 48 vd, 258 vd.

Buna karşılık, birçok asker öldürmekten düpedüz keyif almaktaydı. Julian Grenfell günlüğünde, Ekim 1914'te sürünerek ara bölgeye geçince ve gözüne “gülüp konuşan” bir Alman ilişince yaşadığı “heyecan verici” bir olayı aktarır. “Dişlerindeki parıltının arpacığımı vurduğunu gördüm ve hiç titremeksizin tetiği çektim. Ağzından sadece bir hırıltı çıktı ve yere yıkıldı.”¹⁶³ Gelibolu'daki Avustralyalılar da keskin nişancılıktaki ve süngü kullanmadaki becerileriyle iftihar ederken, kısmen “öç alma”, kısmen sırf işi “güzel” yapma peşindelerdi.¹⁶⁴ Bu türden profesyonel kayıtsızlık diğer askerlerce ifade edilen “Hans'lara” yönelik şiddetli nefretle tezat oluşturur. Kraliyet Berkshire Alayı'ndaki iki subayın gözünde Almanlar “aşağılık haşarat”lardı; subay arkadaşlarından biri “onlara karşı hiçbir merhamet ya da vicdan azabı duymadıklarını” ve onlardan “ne kadar çoğunu öldürürlerse o kadar iyi” olacağını belirtmişti.¹⁶⁵ Nefret sıradan erlerde de gelişti. Bir İngiliz askeri kendisine Almanlar hakkındaki görüşünü soran bir Alman esire dosdoğru şu karşılığı verdi: “Sizi birer kusmuktan ibaret gibi görüyoruz.”¹⁶⁶ Hermann Broch'un *The Sleepwalkers* [Uyurgezerler] romanında, sol kolunu kaybedişini “bir Fransız'ın bacakları arasına bir el bombası fırlatmış” olmasının cezası sayan Jaretzki adlı karakterin hissettiği türden pişmanlığı duyanlar çok azdı. Ama o bile şöyle akıl yürütür:

İnsan bilinçli olarak çok az adam geberttiğinde, [...] bana öyle geliyor ki geri kalan bütün ömrü boyunca bir kitaba göz atmasına gerek kalmaz; [...] her şeyi başarmış olma gereği [...] bende kökleşen bir tür duygu [...] ve savaşın asla bitmeyecek olmasının da sebebi bu.¹⁶⁷

Bütün bu askerler adam öldürürken, aynı zamanda öldürülme riskine girmektedir. Ölümü göze almaya böyle istekli oluş, elbette bilinçaltındaki bir ölüm isteğinin sonucu olmayabilir; tamamen sağ kalma ihtimalini hesaplamamaktan (ya da hesaplamamayı tercih etmekten) kaynaklanmış olabilir. Fransa'da görev yapan ortalama İngiliz askerinin bir şekilde zayıat listesine girme olasılığı yüzde 50'den oldukça fazlaydı; fiilen cephe hattında olanlar açısından, özellikle taarruzlarda yaralanmak ya da esir düşmek bir yana, öldürülmek çok daha yüksek bir olasılıktı. *Fransız piyadeleri* açısından durum daha da kötüydü. “Özellikle bir saldırı öncesinde ölüm hep pusuda bekliyor,” diye yazmıştı bir asker 1917'de *L'Argonaute* dergisinde.¹⁶⁸ Askerlerin sağ kal-

163 Hynes, *Soldier's Tale*, s. 40.

164 Gammage, *Broken Years*, s. 90.

165 A. Simpson, *Hot Blood*, s. 168.

166 D. Winter, *Death's Men*, s. 211.

167 Broch, *Sleepwalkers*, s. 444h.

168 Audoin-Rouzeau, “French Soldier”, s. 222.

ma şansını tam bilmeleri (zayıat toplamlarının sıkı sıkıya gizli tutulmasından dolayı) mümkün olmasa da tecrübeye dayanarak bir tahminde bulunmak zor değildi. Bazı askerler besbelli ki öldürülme olasılığı konusunda keskin bir duyarlılığa sahipti. Norman Gladden anılarında “bir muharebe öncesinde [...] azap çekirici son saatler” den söz eder. “Sakatlıktan ya da ölümden tekrar kurtulmam için geçerli bir sebep göremiyordum.”¹⁶⁹

Ancak görünüşe bakılırsa böyle düşünceler, savaşın büyük bölümünde askerlerin çarpışma şevkini kırmada pek etkili olmadı. Bunun sebebi, ölme ihtimalinin onlar için şahsen geçerli olmadığına kendilerini inandırmalarıydı. Kişi ne kadar uzun süre yara almadan yaşarsa ve başkalarının öldüğünü ne kadar çok görürse, olasılık yasalarında bir istisna oluşturduğu kanısı o ölçüde kesinleşmekteydi. Keskin nişancıların yarattığı riske rağmen, askerlerin Altenburg Tabyası'ndan çıkıştaki açık yolu kullanmaları Jünger'in dikkatini çekti. “Eski bir askerın bir kurşun riskine karşı pişkin kayıtsızlığı işte. Kural olarak bir sakıncası yoktu ama her gün bir ya da iki kurban veriliyordu.” Askerler patlamamış mermiler ve el bombaları konusunda da pervasızdı. Jünger kardeşinin yoğun ateş altında sedyeyle taşınışını izlerken, kendisinden çok onun için endişelenmişti. “Bu durum kısmen herkesin kendi talihine güveniyle açıklanabilir. Başına hiçbir şey gelmeyeceği inancı, insanı tehlikeyi küçümsemeye yöneltir.” Öte yandan, bir merminin öngörülemez yoluyla hayatın yitirileceğini ya da kurtulacağını bilmek, askerleri kaderci hale getirdi. Jünger'in askerleri 1918 ilkbaharında çelik fırtınasına doğru ilerlerken, “Tanrı'ya şükür ki ancak bir defa ölebiliriz,” diye haykırdı.¹⁷⁰ *London Irish* muhabiri Patrick McGill şöyle yazdı: “Orada ölümün açık alanındayken, hayatım elimde değildi.”¹⁷¹ Cruttwell'in gözlemi ise şöyleydi: “Askerlikte hemen her asker kaderci olur; şansının lehte ya da aleyhte olacağına inanmak sinirlerini yatıştırır. Ama kaderciliği, bir şansının olduğu inancına dayanır.”¹⁷² Bu kadercilik bazen başka askerlerin ölümüne karşı görünüşte bir katılıkla tezahür etmekteydi. Çok sayıda görgü tanığı silah arkadaşları ansızın öldürülen ya da yaralanan tecrübeli askerlerin pek tepki vermeyişine şöyle yorumlar getirir: Ölü bir askerın bir anda “dehşet meselesi yerine ikmal meselesi”ne dönüşmesi ve “insanın askerleri sırf malzeme sayma noktası”na gelmesi.¹⁷³ Kısacası, her asker (bizzat Freud'un işaret ettiği gibi) birey olarak öldürülmeyeceği kanısındaydı:

169 Fussell, *Great War*, s. 171.

170 Jünger, *Storm of Steel*, s. 55 vd, 171 vd, 207, 244.

171 Ellis, *Eye-Deep in Hell*, s. 100.

172 Hynes, *Soldier's Tale*, s. 56 vd.

173 Agy., s. 294; D. Winter, *Death's Men*, s. 82 vd; Audoin-Rouzeau, “French Soldier”, s. 223.

İçimizdeki hiçbir içgüdü, [kendil] ölümümüze inanmaya hazır değildir. Kahramanlığın sırrı belki de budur. Kahramanlığa ilişkin rasyonel açıklama, kişisel hayatın belli soyut genel idealler kadar değerli olmayacağı kararına dayandığıdır. Ama ka-naatimce daha sık görülen durum [...] “bana hiçbir şey olmaz” [...] anlayışıyla teh-likeyi küçümseyen içgüdüsel ve dürtüsel kahramanlıktır.¹⁷⁴

Başka bir örnek, İngiliz askerlerinin cepheye giderken şu şarkıyı söylemesiy-di: “Cehennem çanları çınlıyor/ Benim için değil, senin için.” İroniyle söyle-seler de bu sözlerle inanarak çarpışıyorlardı.

Böyle çarpık hesaplarda kritik nokta, askerın zaman ufkunun çarpık-laşmasıydı. Birçok asker savaşın asla bitmeyeceğine yarı yarıya inanır hale geldi. Becker Fransız askerlerinde savaşın süresine dair beklentilerin 1917’ye kadar adım adım kötümserleşerek, sonunda artık bitişin kestirilebilir ol-maktan çıktığını ortaya koyar. André Kahn, Ağustos 1918’de bile savaşın bir yıl daha sürmesini bekleyen birçok askerden biriydi.¹⁷⁵ Daha 1916’da Siegf-ried Sassoon’un subay arkadaşları sivil hayattaki bir büro işine gidercesine her gün İngiltere’den cepheye trenle gidip gelmenin şakasını yapmaktaydı. Bir yıl sonra bir subayın yaptığı hesaba göre, Somme, Vimy ve Messines’de sağlanan ilerleyiş temposunun korunması halinde, Ren’e varmak 180 yılı alacaktı. Cephenin 1950’de nasıl bir hal alacağına dair şakalar vardı. Tekrar savaş günlerine dönmek 1930’larda dahi Sassoon’un rüyalarına girdi. Ivor Gurney 1937’de savaşın bittiğine hâlâ ikna olmamış halde bir akıl hastane-sinde öldü.¹⁷⁶

Ancak muharebenin harareti içinde, zaman büzülüp kısalıyor gibiydi: Önceki geceyi ölüm korkusuyla geçiren askerler bir saldırı başlayınca hemen başa gelecekler dışında bir şeyi düşünemez hale geldi. (Graves’in “ölmek is-temiyordu – hiç olmazsa *The Return on the Native* [Yerlinin Dönüşü] kitabı-nı bitirene kadar,” sözleri bunun ifadesiydi.) çatışmayı rahatlatıcı bir şeye dönüştüren bu duyguydu. Bir Fransız askerinin gözlemlediği gibi, “saldırı insanı bekleyişin getirdiği korkunç ıstıraptan kurtaran bir şeydi; çatışma başladığı anda bu ıstırap ortadan kalkmaktaydı.”¹⁷⁷ Sayısız asker hatıratın-daki anlatılar, çatışmanın uyuşturucu mahiyetini doğrular. Kraliyet Gal Ha-fif Piyade Alayındaki bir er anılarında Mametz Wood’a yönelik saldırıdaki rolünü şöyle aktarır:

174 Freud, “Thoughts”, s. 22.

175 Becker, *Great War*, s. 107-11.

176 Fussell, *Great War*, s. 71-4.

177 Audoin-Rouzeau, “French Soldier”, s. 222.

Düşünmeme, hissetmeme ve görmeme haline alışmamla birlikte, gözden kaybolarak uzaklaşan şey ölümden ziyade hayattı. Ağaçların yanından, başka şeylerin yanından geçiyordum; yanımdan başka askerleri taşıyarak geçen askerlerin bazıları ağlıyor, bazıları sövüyor, bazıları suskunca ilerliyordu. Hepsi birer gölgeydi ve onlardan farkım yoktu. Sağ olsun, ölü olsun, herkes gerçek dışıydı. [...] Geçmiş ve gelecek eşit uzaklıktaydı ve ulaşılmazdı; beni hatırladığım benliğimden ve sıkıca tutmayı umduğum her şeyden ayıran uçurumun üstünde bir istek köprüsü yoktu.¹⁷⁸

Bir yandan soylu, bir yandan marazi olan böyle duygular, saldırıya en açık mevzilerdeki askerlerde niçin moralin nadiren çöktüğünü açıklamayı sağlayabilir. Moralin çökmesi için askerlerin sağ kalma şansını tartmasına yetecek zamana gerek vardı. Çatışma sırasında ise buna fırsat yoktu. Askerler sağ kalma şansına ilişkin rasyonel bir değerlendirme yerine, dürtüye göre hareket etmekteydi. Genellikle birey olarak şansının yaver gideceğine güvenerek çarpışmaktaydı.

178 Ellis, *Eye-Deep in Hell*, s. 98-101.

TESLİM OLMANIN MANTIĞI

Ne var ki askerlerin çarpışmayı sürdürmesinin başka bir sebebi vardı; bu da daha cazip bir hareket tarzını görememeleriydi. Norman Gladden, Üçüncü Ypres Muharebesi'nin öncesini anlatırken bunu şöyle ifade etmişti: “Keşke açık bir alternatif olsaydı. Ama seçme şansımın olmadığını biliyordum.” Peki, bu doğru muydu? Bizi can alıcı noktaya getiren bir sorudur bu. Elbette seçme şansı vardı. Önceki bölümde sadece daha zorlu seçenekleri ele aldık: Batı Cephesi'nde cezasız kalması (özellikle “kaçmaya bile cesaret edemeyen” Eric Partridge gibi tek dilli İngiliz askerleri açısından)¹ zor olan firar ya da askeri otoriteye direnişin en zor biçimi olan isyan. Bunlara kendini ayağından vurma teknikleri ve haliyle intihar da eklenebilir; her ikisine de kalkışmak son derece güçlü çünkü cana kasten verilen doğrudan ve kesin acı ileride başkalarının vereceği ve belki kaçınılabılır acıya pek tercih edilir sayılmazdı. Bu sebeple kasti yaralanma ve intihar sayıları asla çok yüksek değildi.

Ama başka bir seçenek vardı: Teslimiyet.

Teslim olmak, Birinci Dünya Savaşı'nın neticesinde kilit unsurdu. Çok kabarık ölü listelerine rağmen, savaş öncesindeki Alman doktrininin “düşmanı imha” yönündeki ideal hedefine varmanın imkânsız olduğu ortaya çıktı: Demografik durum, yıpratma stratejisinin yarattığı açıkları her yıl yeni acemilerle kapatmaya az çok yetecek düzeydeydi. Bu sebeple İttifak devletlerinin lehindeki “net kayıp sayısı” zaferi sağlamaya yeterli değildi. Ancak çok sayıda düşmanı teslim alma yoluyla düşmanın çarpışma gücünü vahim derecede zayıflatmanın mümkün olduğu görüldü.

Dönemin insanları çok sayıda düşman askerini esir almanın iyi bir işaret olduğunun farkındaydı. *Somme Muharebesi* adlı İngiliz filminin yaklaşık yüzde 10'u Alman savaş esirlerinin resimlerine ayrılmıştır. İşin ilginç tarafı, Kısım III'ün sonunda bir İngiliz askerinin bir Alman savaş esirini tehdit ettiği bir sekans olsa bile, başka yerlerde “yaralı ve bitkin Alman esirlere” içecek ve sigara verildiği görülür.² Resmi fotoğrafçılar böyle sahneleri çekmeye teşvik edilirdi. Almanlar da yabancı savaş esirlerini Alman kentleri içinde yürütü-

1 Hynes, *Soldier's Tale*, s. 48.

2 Reeves, “Film Propaganda”, s. 469.

lürken gösteren kartpostallar ve haber filmleri hazırlardı.³ Teslim olmanın önemi en belirgin olarak 1917'de Doğu Cephesi'nde ortaya çıktı; Rusya'nın askeri yenilgisinde kilit unsur, o yıl teslim olan askerlerin muazzam sayısı varmasıydı. Genelde toplam Rus zayıyatının yarısından fazlasını esir alınanlar oluşturmaktaydı. Avusturya ve İtalya da bu yoldan yüksek oranda (toplam zayıyatın yüzde 32'si ve yüzde 26'sı) kayıp verdi. Buna karşılık İngiliz, Fransız ve Alman orduları teslim oranları savaşın büyük bölümünde çok daha düşüktü. Fransızlar yüzde 12, Almanlar yüzde 9 ve İngilizler yüzde 7 oranında esir zayıyatı verdi.

Şekil 17'nin gösterdiği üzere, ancak savaşın tam sonuna doğru, Ağustos 1918'den itibaren çok sayıda Alman askeri teslim olmaya başladı. Bir tahmine göre, 18 Temmuz'dan mütarekeye kadar 340.000 Alman, esir oldu.⁴ Tek başına İngilizler 30 Temmuz-21 Ekim arasında, yani üç aydan az sürede 157.047 Alman esir aldı. Geri kalan bütün savaş süresinde esir alınan Alman askerlerinin sayısı (190.797) sadece biraz daha yüksekti. Sırf son haftada 10.310 Alman askeri teslim oldu.⁵ Bu durum savaşın sona ermekte olduğunun gerçek belirtisiydi. Öldürülen asker sayıları tamamen farklı bir hikâyeyi anlatır. Çarpışmanın son üç ayında 4.225 İngiliz subayı ve 59.311 İngiliz askeri öldürülürken, Almanların (İngiliz kesiminde) verdiği ölü sayısı, 1.540 ve 26.688'di.⁶ Bir başka deyişle, öldürme açısından savaşın mağlupları galiplere nazaran hâlâ iki kattan fazla etkiliydi. Ama esir alma açısından, Almanların savaşı kaybettiğine hiç kuşku yoktu. Bunu açıklamak için sırf Almanların "savaş yorgunu" ve "demoralize" olduğunu, keza üşüdüğünü ve aç kaldığını belirtmek yeterli değildir. Teslim oldukları düşmana karşı tutumlarını ve düşmanın teslim olmaya verdiği tepkiyi de incelemek gerekir.

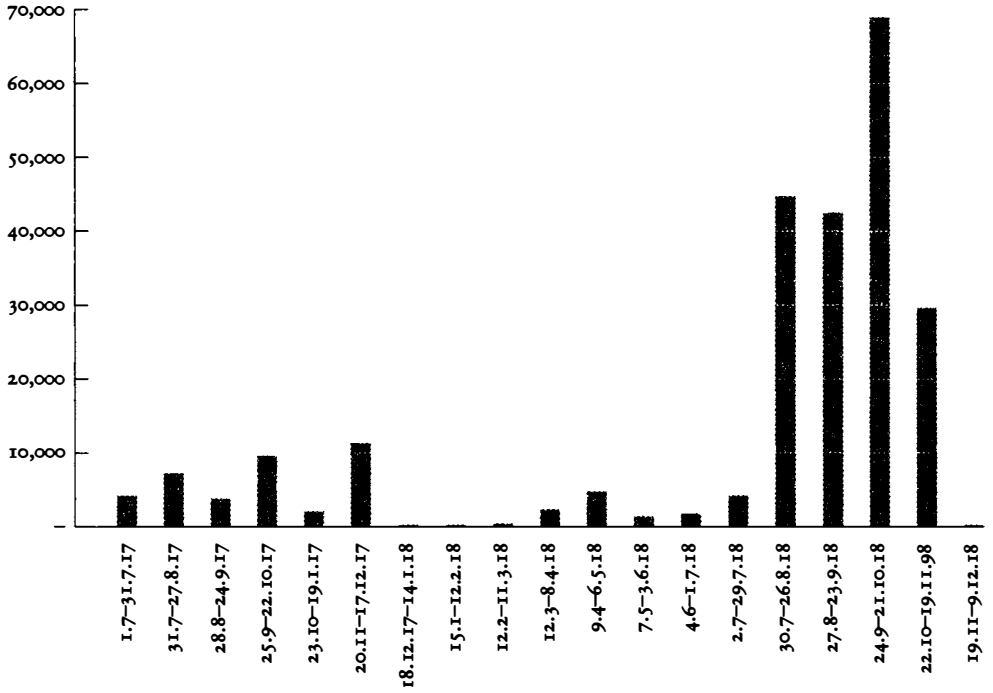
Batı Cephesi'nde askerlerin teslim olma konusundaki genel isteksizliğinin sırf üstün disiplinle ve moralle alakalı olmayan sağlam bir sebebi vardı. Teslim olmak tehlikeliydi; nitekim savaşın büyük bir bölümünde çoğu asker teslim olarak kaçmaya bağlı risklerin, çarpışarak kaçmaya bağlı risklerden daha yüksek olduğu kanısındaydı.

3 Welch, "Cinema and Society", s. 34, 39.

4 Deist, "Military Collapse", s. 203.

5 Sheffield, *Redcaps*, s. 56.

6 İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 358-62.

Şekil 17 Fransa'da İngiliz ordusunca esir alınan Alman askerleri, Temmuz 1917-Aralık 1918

Kaynak: Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 632.

Tablo 32 Savaş esirleri, 1914-1918

Savaş esirlerinin mensup olduğu ülke	Asgari esir sayısı	Azami esir sayısı	Toplam zayıfatın oranı olarak esir sayısı
Fransa	446.300	500.000	11,6
Belçika	10.203	30.000	11,0
İtalya	530.000	600.000	25,8
Portekiz	12.318	12.318	37,2
Britanya	170.389	170.389	6,7
Britanya İmparatorluğu	21.263	21.263	3,3
Romanya	80.000	80.000	17,8
Sırbistan	70.423	150.000	14,6
Yunanistan	1.000	1.000	2,1
Rusya	2.500.000	3.500.000	51,8
ABD	4.480	4.480	1,4
İtilaf devletleri toplamı	3.846.376	5.069.450	28,0
Bulgaristan	10.623	10.623	4,2
Almanya	617.922	1.200.000	9,0

Avusturya-Macaristan	2.200.000	2.200.000	31,8
Türkiye	250.000	250.000	17,2
İttifak devletleri toplamı	3.078.545	3.660.623	19,9
Toplam esir sayısı	6.924.921	8.730.073	24,2
Net esir sayısı	767.831	1.408.827	
Yüzde farkı	25	38	

Notlar: Yunan esir sayısı, kayıpları da içerdiğinden muhtemelen gerçek düzeyin üzerindedir. Rumen esir sayısı çok yaklaşıktır.

Kaynaklar: İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 237, 352-7; Terraine, *Smoke and the Fire*, s. 44.

Teslim olmak niçin tehlikeliydi? Bunun cevabı her iki tarafta da askerlerin sadece teslim olmaya çalışırken değil, teslim olduktan sonra da öldürüldüğü çok sayıda olayın yaşanmasıydı. Bunların Birinci Dünya Savaşı'nın unutulmuş ama belki de en önemli "mezalim" örnekleri olduğu söylenebilir. Böyle olaylar her iki taraftaki askerlerin farkına varmasına yetecek sıklıkla yaşandığı sürece, teslim olmanın önünde hatırı sayılır bir caydırıcı etken vardı. Askerlerin tehlikeli, hatta umutsuz durumlara düştüklerinde bile çarpışmayı sürdürmelerinin en önemli sebeplerinden biri buydu. Eğer 1917-18'de teslim olmak daha güvenli olsaydı, o yılların korkunç muharebelerinden kaçmak için çok daha fazla asker bu yola belki gidebilirdi; yani teslim yolunun güvenli olmaması savaşın uzamasını getirdi. Almanların İttifak ordularına teslim olma korkusunu atlatmalarıyla birlikte, savaş sona erdi. Fransız ya da İngiliz askerleri 1918 ilkbaharında buna yakın sayıya varacak şekilde teslim olsalardı, Ludendorff'un stratejik ihmale bağlı bütün günahları mazur görülmüş olacaktı.

Savaşta köklü bir sorun olarak karşımıza çıkan teslimiyet sorununu açıklığa kavuşturmak açısından, kafamızda teorik bir oyunu canlandırmakta yarar vardır: Esirin ikilemi yerine esir alanın ikilemi. Esir alanın ikilemi basittir: Düşmanın teslim olma kararını kabul etmek ya da onu öldürmek. Esir alan asker kendisini öldürmeye çalışan bir hasımla çarpışırken, birdenbire o hasmın teslim olacaktı gibi görüldüğü bir durumla karşılaşır. Bu tavır samimiyse, doğru olan şey onu teslim almak ve cephe hattının gerisindeki bir savaş esiri kampına göndermektir. Bir esirin şu dört amaçla kullanılabilmesi, bunun rasyonel hareket tarzı olmasını sağlar:

- İstihbarat kaynağı
- İşgücü kaynağı
- Rehine
- Silah arkadaşlarına örnek (esire iyi davranışın onları da teslim olmaya yönltebilmesi)

Bu hususlardan birincisi ve ikincisi, Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle önemli sayıldı. Esir alınan Almanlar istihbarat amacıyla sorguya çekildi ve Haig böyle sorgulamaların sonuçlarından büyük çapta yararlandı.⁷ Dahası, savaş esirleri ucuz işgücünün kıt olduğu bir dönemde yararlı bir işgücü kaynağı sağladı. Haig'in esir alınan Almanları bu amaçla Fransa'da tutmaya ilk başta karşı çıkmasına rağmen, bu engel Kabine tarafından fiilen geçersiz kılındı. Kasım 1918'e varıldığında, Alman savaş esirleri İYSK'nin çalışma birliklerinin yüzde 44'ünü oluşturmaktaydı. Lahey Sözleşmesi uyarınca, teknik bakımdan onlara askeri hareketlerle bağlantılı işlerin verilmemesi gerekirdi; ama bu korunması az çok imkânsız bir ayrımdı ve "hazırlık çalışması" terimi çok esnek biçimde yorumlanır hale geldi (hatta Fransızlar savaş esirlerini siper kazma işlerinde kullandı).⁸ Nitekim savaş esirlerinin cephe hattına 30 kilometreden daha yakın alanlara sevk edilmesi, Alman hükümetini Ocak 1917'de protestoda bulunmaya yöneltti; protestoya İngiliz esirlerini Fransa'da ve Polonya'da Alman hatlarının civarına taşıma yönünde misillemeler eşlik etti.⁹ Esirler rehine olarak da kullanıldı. Almanlar İtilaf hava akınlarını caydırma umuduyla, esirleri "paratoner" işlevi görecektir şekilde Karlsruhe'de, Freiburg'da ve Stuttgart'taki kamplara yerleştirdi.¹⁰ Esir almanın uygunluğu yönündeki dördüncü gerekçeye ise, esirlere makul derecede iyi davranıldığını yayınlarla duyurmak için pek fazla şey yapılmaması anlamında, daha az ilgi gösterildi.

Peki, esir alanın ikileminde öbür seçenek, yani esir almaktan kaçınma için ileri sürülen gerekçeler nelerdir? Bunlardan biri teslim olacakmış gibi görünen askerin blöf yapıyor olabilmesidir. Büyük Savaş sırasında komutanlar şu tür hileler konusunda askerlerini defalarca uyardı: Teslim olur gibi görünen bir askerden dolayı gayretin ve dikkatin gevşemesi üzerine, gizlenmiş düşman kuvvetlerinin ateş açması. Eylül 1914'te Aisne'de sahte bir teslimiyet jestini kabul edince öldürülen İngiliz askerleri tipik örnektir.¹¹ Somme Muharebesi'nde Dublin Hafif Piyade Alayı'ndan Teğmen Louis Dornan, aynı şekilde güya teslim olan bazı Alman askerlerince "kalbinden vurularak" öldürüldü.¹² Diğer bazı durumlarda aldatma maksadı yoktu: Bir grup askerden bazıları teslim olurken, öbürlerinin çarpışmayı sürdürdüğü oluyordu. Bowman adında Avustralyalı bir subay, 1917'de Bullecourt'da askerlerine teslim olmalarını emretti ve bizzat başı çekti. "Subayı yanlarına alıp götürün iki Alman askeri bizimkilerce vuruldu. Teğmen Bowman'a da vurulacağı tehdidi

7 Hussey, "Kiggell and the Prisoners", s. 46.

8 R. Jackson, *Prisoners*, s. 77-82.

9 R. Jackson, *Prisoners*, s. 77-82.

10 Agy., s. 78 vd.

11 Agy., s. 48.

12 Dungan, *They Shall Not Grow Old*, s. 137.

savruldu.”¹³ Teslim olmaya kalkışan 38 askerini vurduktan sonra Almanlarla çarpışmayı yeniden başlattığı söylenen Yarbay Graham Seton Hutchison örneğinde olduğu gibi, tersi durum da aynı ölçüde mümkündü.¹⁴

Yani, teslim girişimini kabul etmek bu yüzden başlı başına risklidir.¹⁵ Ayrıca bir esiri hatların gerisine nakletmede (Birinci Dünya Savaşı’nda her on esire bir ila iki muhafız verilmesinin öngörüldüğü¹⁶ düşünülünce) pekâlâ güçlük çekilebilir ve bu işle görevlendirilenlerin saldırı kuvvetinden düşülmesi gerekir. Teslim olan askerin yaralı olması ve yardım görmeden yürüyememesi bu sorunu artırır. Basit çözüm, esiri vurmak ve öylece bırakmaktır; çarpışmayı sürdürmesi halinde zaten aynı akıbete uğramış olacağı gibi, bu süreçte karşı tarafa muhtemelen zayıat verdirmesi de söz konusudur. Ama esirleri vurmak ivedi bir sorunu çözmekle birlikte, askeri ve uluslararası hukuka aykırıydı: Lahey Sözleşmesi’nde Madde 23(c) silahını bırakarak teslim olmuş bir esirin öldürülmesini ya da yaralanmasını, Madde 23(d) de düşmana aman vermeme emrini yasaklamaktaydı.¹⁷ Dahası, esirleri öldürmenin pratikte yarattığı olumsuz sonuçlar vardı; çünkü aksi halde teslim olabilecek diğer düşman askerlerinin direnişini teşvik eder nitelikteydi. Esir alanın ikilemi işte buydu: Teslim olma girişimini beraberinde getireceği bütün kişisel risklerle kabul etmek mi, yoksa teslim olan kişiyi, direnişin sertleşmesi ve böylece bir bütün olarak risklerin artması pahasına vurmak mı doğru?

İTHAM VE KARŞI-İTHAM

Hukuka aykırı ve sonuçta irrasyonel olan esir almama usulünü başlatan, aslında Almanlardı. Nitekim 34. Hafif Piyade Alayı’ndan Fahlenstein adlı asker, günlüğüne 28 Ağustos 1914’te yaralı Fransız esirlerini öldürme talimatının yerine getirildiği notunu düştü. Aşağı yukarı aynı sıralarda Anvers’e yakın Kessel kalesi civarında 85. Piyade Alayı’ndan bir yüzbaşı, Götsche adlı astsubaya hiçbir İngiliz askerinin esir alınmaması gerektiğini bildirdi. Bir Alman doktorun günlüğüne göre, 31 Ağustos’ta bir Alman istihkâm bölüğü Fransız yaralıları süngüleyerek öldürdü. Hatta bir Silezya gazetesi (“Alayımızın Onur Günü” manşeti altında) Eylül sonlarında Fransız esirlerin toptan yok edildiği haberini verdi.¹⁸ Söz konusu askerlerin 112. (Baden) ve 142. alaylara verilen türden sözlü emirlere uyduğu neredeyse kesindi. Bir Alman askerinin 27

13 Noble, “Raising the White Flag”, s. 75.

14 Fussell, *Great War*, s. 177.

15 Keegan, *Face of Battle*, s. 48 vd.

16 Hussey, “Kiggell and the Prisoners”, s. 47; Sheffield, *Redcaps*, s. 56.

17 Hussey, “Kiggell and the Prisoners”, s. 48. Bu hükümler İngiliz Askeri Hukuk Elkitabı’nda açıkça yer almaktaydı.

18 J. Horne ve Kramer, “German ‘Atrocities’”, s. 8, 26.

Ağustos'ta günlüğüne düştüğü nota göre, “yaralılarımızı sakatlamalarından ve onlara kötü davranmalarından dolayı, bütün Fransız esirler ve yaralılar vuruldu”; bu herhalde üstlerinin kendisine söylediği şeydi. Dominik Richert adlı başka bir acemi asker de bağlı olduğu alaya (112. Piyade Alayı) esirleri öldürme emrinin verildiğini doğrulamaktaydı; işin ilginç tarafı bütün askerlerin olmasa bile, çoğunun emirden hoşlanmadığını belirtmesiydi.¹⁹

Böyle davranışlar savaş boyunca sürdü. Mart 1918'de Ernst Jünger, başka bir subayın bölüğündeki bir emir erinin “fırtına birliklerinin ilk dalgası arasından kolları havada cephe gerisine aceleyle” gitmekte olan “bir düzine kadar ya da daha fazla” İngiliz esiri nasıl vurduğunu günlüğüne yazdı. Olay karşısındaki duyguları ikircikliydi: “Savunmasız bir adamı öldürmek alçaklıktır. Savaşta hiçbir şey benim gözümde, esirlerin yürütülüşüne dair bildik hikâyeyi [aynen böyle] cıvık bir kahkahayla, ‘Kıyımı duydunuz mu? Matrak ya!’ diye tekrarlamayı alışkanlık edinen şu yemekhane masası kahramanlarından daha iğrenç değil.” Yine de “askerleri hunharca davranışlarından dolayı suçlayamayacağı” kanısındaydı.²⁰

Alman korkunçluğuna (*Schrecklichkeit*) ilişkin iddianameye sırf bu olayları eklemek cazip gelse de, meseleyi çözmeye pek yetmez. Zira Antant devletlerinin aynen karşılık vermede fazla gecikmediği açık gibidir. Karl Kraus, *İnsanlığın Son Günleri* oyununda buna değinir. Dördüncü perdenin on dördüncü sahnesinde, Alman subayların Saarburg'da askerlerine Fransız esirleri öldürme emrini verdiği görülür. Sonraki sahnede ise Fransız subaylar Verdun yakınında 180 Alman esiri süngülemeyi görüşür.²¹ Sıkça varılan bir saptama burada da doğrulanır: Kraus'un oyunundaki bir sahne ne kadar groteskse, gerçeğe de o ölçüde yakındır.

Eski bir askeri tabip ve 1920'den sonra Münih Üniversitesi'nde felsefe profesörü olan August Gallinger, 1922'de yayımladığı *Karşı-İtham* [Countercharge] adlı kitapta, İtilaf askerlerinin Alman esirlere mezalim uyguladığına dair bir dizi suçlamayı sıraladı.²² Çoğu tarihçi böyle bir çalışmayı sırf tek taraflı bir savunma, savaş döneminde Alman mezalimi konusundaki suçlamalara tepki olarak, “iki yanlısın birbirini götürdüğünü” kanıtlamaya dönük zayıf bir girişim sayıp geçiştirme eğilimine kapılır. Oysa Gallinger'in ithamları daha ciddi biçimde ele alınmayı hak eder.

Bavyera ordusunda görev yapan Gallinger, savaşın sonlarında (Eylül 1918'de Fransızlarca) esir alınan çok sayıda Alman askerinden biriydi. Gördüğü muameleyi pek fazla umursamadığı gibi, herhangi bir esir öldürme olayına şahsen

19 Agy., s. 28, 32 vd.

20 Jünger, *Storm of Steel*, s. 262 vd.

21 Kraus, *Die letzten Tage*, s. 579-82.

22 Gallinger, *Countercharge*.

tanık olmadığını itiraf edecek kadar da dürüsttü. Ne var ki ileride göreceğimiz üzere, savaşın o aşamasında böyle olaylar muhtemelen daha azdı. (Birçok Alman askerinin gönüllü teslim olmasının sebebi de belki buydu.)

Savaşın sona Gallinger, diğer eski savaş esirlerinin açıklamalarını derlemeye başladı. Bunlar okunduğunda, insanın tüylerini ürpertir. Elbette bazılarınan anlattığı olaylar muharebenin hararetiyle çoğu çatışmada ortaya çıkan türdendir. Ama bazılarınan anlattığı eylemler ancak acımasız cinayet olarak nitelendirilebilir. Çoğu durumda bu esirler Fransızların düpedüz yok ettiği yaralı askerlerdi. Mehlhorn'dan Karl Alfred'in anlatımına göre, bölümünün tuttuğu siperin baskınla ele geçirilmesinden sonra, "Fransız askerleri her iki yanda belirdi ve yaralıları dipçikleriyle ya da süngüleriyle acımasızca öldürdü. Yanımda yatanlar başlarına saplanan süngülerle art arda can verdi. Ben ölü numarası yaparak kurtuldum."²³ Dortmund'dan Johann Sch. adlı kişinin gördüğü bir olay şöyleydi: "Cephe hattına doğru ilerleyen Fransız yedekleri ağır yaralı beş ya da altı Alman askerini yan yana dizdi ve bu çaresiz zavallıları zevk alırcasına vurdu. Başkalarının yanı sıra bölük subayı da başına inen iki darbeye can verdi."²⁴ Gallinger'e göre, bu tür davranışlar her zaman spontane değildi: Fransız 151. Tümeni'nin "Alman askerlerinin teslimiyet işareti olarak ellerini havaya kaldırdıktan sonra, kendilerini teslim alanları sıklıkla arkadan vurdukları" gerekçesiyle, yaralı düşmanları öldürmek üzere özel olarak görevlendirdiği "temizlikçiler" (*nettoyeurs*) vardı.²⁵ Ama öldürülen sadece yaralıları değildi. Fürth'ten John Böhm'ün anlatımı şöyleydi: "Bir Fransız çavuşu geldi ve hangi memleketten olduğumuzu sordu. Sorguya çekilen ilk asker, 'Bavyeralı' cevabını verince, başına yakın mesafeden sıkılan bir kurşunla vuruldu ve derhal yere cansız serildi. Çavuş aynı şeyi başkalarına da yaptı."²⁶ Çavuş Feilgenhauer'in yazılı ifadesine göre, Ekim 1914'te "hepsi bir [Fransız] subayının gözü önünde olmak üzere, 140. Piyade Alayı'ndan 150 asker siperin arkasında doğrandı, kaçıp kurtulabilenler sadece 36 kişiydi."²⁷ Başka bir tanık, öbür esirlerle birlikte Fransız hatlarının içinden yürütülürken, bir Fransız subayınca vurulduğunu anlattı.²⁸ Chemnitz'ten Max Emil Richter'in anılarındaki anlatımına göre, onu ve silah arkadaşlarını esir alan Fransızlar "silahlarını çözüp çıkarma ve küçük bir sipere inme [emrini verdiler]; ama biz inerken üstümüze ateş açmaları üzerine, yere düşüp üst üste yığıldık. Yaşam belirtisi gösteren herkes dipçik darbeleriyle ya da süngülerle öldü-

23 Agy., s. 40.

24 Agy., s. 39.

25 Agy., s. 42.

26 Agy., s. 40.

27 Agy., s. 48.

28 Agy., s. 39.

rüldü. [...] Ben de ciğerimden ve başımdan vuruldum...²⁹ Düsseldorf Adolf K., Eylül 1915'te bulundukları siperin Fransızlarca ele geçirilmesinden sonra, başlarındaki subayın teslim olma emrini vermesiyle yaşananları şöyle anlattı: "Bir üstten gelen komut üzerine, [...] Fransızlar üzerimize ateş açtı. Hepimiz çil yavrusu gibi dağıldık; ben de dizimden vurularak bir mermi çukuruna düştüm. Oradan Fransızların yerde yatan herkesi ayaklarıyla ve dipçikleriyle vurarak öldürdüklerini görebiliyordum." Sağ kurtulan tek kişi oydu.³⁰ Bir başka örnek, 52. Piyade Alayı'na bağlı 2. Bölük'ten Julius Quade'nin Mayıs 1916'da Douamont'da esir düşerken yaşadığı şeylerdi:

Düşman siperinin elli ya da altmış metre gerisinde duran bir Fransız subayı, silahları alınmış arkadaşlarımdan altısını ya da yedisini vurdu, aralarında yaralılar bile vardı. Ben de uyluğumdan vuruldum. Verdiği komut uyarınca yanından tek sıra halinde geçişimizde, subay herkese yakın mesafeden ateş açıyordu.³¹

Gallinger'in hikâyelerinden birçoğunun Fransız ordusuyla ilgili olmasına karşın, kitabı savaş alanlarının ve orduların çoğunu kapsar. Kelle uçuran ve benzeri şeyler yapan Afrikalılar, Faslılar ve "Hindular"la ilgili dehşet hikâyeleri, ayrıca Rumenlerin işlediği esir cinayetlerine dair anlatımlar vardır.³² İngiliz askerlerine yönelik bazı suçlamalar da karşımıza çıkar. Gallinger'e göre, onlar da cephe gerisine taşınamayacak kadar ağır yaralı esirleri "hemen oracıkta vurmak"tan geri kalmadılar.³³ Sağlıklı savaş esirlerini bile soğukkanlılıkla öldürdüler. Magdeburg'dan bir askerin yazılı ifadesi, Temmuz 1916'da Pozières'te "27. Piyade Alayı'ndan dört esirin İngilizlerce vurulduğu ve daha sonra süngülendiği" yönündeydi.³⁴ Posen'den Çavuş Drewnick'in tanıklığına göre, Mayıs 1917'de "siperde kısıtılınca bir İngiliz çavuşuna teslim olan 98. Yedek Piyade Alayı'ndan yaklaşık 30 asker götürülürken öldürüldü."³⁵ Hannover'den Oberbeck adlı piyadenin iddiası doğruysa, dört ay sonra St. Julien'de teslim alınan 77. Yedek Piyade Alayı'ndan kırk ya da elli asker "İngiliz ikinci hattına yakın beton bir eve götürüldü. Çoğu el bombalarıyla ve tabanca kurşunlarıyla öldürüldü."³⁶ Aynı ay içinde, yine Hannover'den Stocken adlı piyade Ypres'te "çarpmaların bitmesinden sonra yaralıların üç ya dört kişilik gruplarca sistematik biçimde öldürüldüğü"ne tanık oldu.³⁷ İngiliz as-

29 Agy., s. 38.

30 Agy., s. 38.

31 Agy., s. 39.

32 Agy., s. 29, 41 vd, 45 vd.

33 Agy., s. 49.

34 Agy., s. 48.

35 Agy., s. 48.

36 Agy., s. 48 vd.

37 Agy., s. 49.

kerleri, esirlerden ganimet talep etmede de şiddete yönelebilmekteydi. Hugo Zimmermann'a göre, Kasım 1918'de "kemerini heyecandan yeterince çabuk çıkaramayan bir asker süngüyle delik deşik edildi."³⁸ Ettenheimmünster'den Friedrich Weisbuch, "düşman hattının 500 metre gerisinde üç İngiliz askerinin teslimiyet işaretiyle ellerini kaldırmış bir esiri öldürdüğünü ve ikisini yaraladığını" anlattı.³⁹ Gallinger bazı durumlarda askerlerin emirle hareket ettiğine bir kez daha işaret eder. "2. İskoç Alayı"ndan Jack Bryan adında birinin "bölükte 'hiç esir almama' emrinin iletildiği" mealindeki ifadesini aktarır.⁴⁰ Dominyon askerlerinin karıştığı olaylara da değinir. 17. Bavyera Yedek Piyade Alayı'ndan sıhhiye çavuşu Eller'e göre, Messines'deki Kanadalı askerlere verilen "emir [...] hiç esir almamak, bütün Almanları öldürmektir. Ancak öylesine çok esir alındı ki bu iş yapılamadı."⁴¹ Stuttgart'tan Çavuş Walter yazılı ifadesinde, " [Miramont'da] bir Kanadalı subayın her ikisi de 120. Yedek Piyade Alayı'na mensup olan ve esir alınan Er Mahl'ı ve Teğmen Kübler'i sebepsiz yere öldürdüğünü" belirtti.⁴²

Bunlar kurmaca mıydı? Böyle şeylerin yaşanmadığı yönünde İtilaf devletleri tarafından açık yalanlamalar bulmak elbette mümkündür. Korgeneral Sir John Monash, Fransa'da 1918'de Avustralya ordusunun hareketini anlatırken, "esirlere karşı dikkat çekecek bir gaddarlık ya da insanlık dışı davranış örneği"yle hiç karşılaşmadığını ileri sürdü.⁴³

Ancak Gallinger savını desteklemek için İngiliz kaynaklarından da alıntı yapabilecek durumdaydı. Stephen Graham, *A Private in the Guard* [Muhafız Alayı'nda Bir Er] adlı savaş hatıratında, bir eğitmenin ona şunu söylediğini aktarır: "İkinci süngücü yaralıyı öldürür. [...] Ayaklarının dibinde yatan yaralı düşmanların sana engel çıkarmasını göze alamazsın. Aşırı hassas olma. Ordu sana sağlam bir çift postal veriyor; onları nasıl kullanacağını biliyorsun." Graham daha sonra şunları belirtir:

Esir alma fikri revaçtan çok düşmüştü. İyi asker, hiç esir almayandı. Kampa götürmek üzere esirlere muhafızlık etmekle görevlendirilince, onları yolda öldürmesi ve kaçmaya çalıştıklarını söylemesi her zaman mazur görülebilirdi. [...] Festubert'te ağız dalaşına girdiği iki esir Alman subayını öldüren Yüzbaşı C. hep bir kahramandı ve bir asker hikâyeyi anlattığında, 'İşte böyle, hiç takmayacaksın onları,' derdi mest olmuş dinleyiciler.

38 Agy., s. 26 vd.

39 Agy., s. 49.

40 Agy., s. 47.

41 Agy., s. 47.

42 Agy., s. 48.

43 Monash, *Australian Victories*, s. 209-13.

Graham “hiç esir almamaya ant içen” İngiliz askerlerine de değinerek, şunu ekler: “Orduda Almanlarla ilgili işlenen görüş, yok edilmesi gereken veba fa-relerine benzer bir tür haşarat olduklarıydı.” Graham’ın başkalarından duyup aktardığı bir hikâye de şöyledir:

Bir eski zaman çavuşu, tesadüf eseri şair olan, çok güzel bazı güfteler yazan ve sanat zevki taşıyan subayına gidip selam çakar: “Esirleri vurmaya izin var mı, efendim?” Şair subay, “Onları niçin vurmak istiyorsun?” diye sorar. “Ölen kardeşimin öcünü almak için,” der çavuş. Sanırım şair ona bunu yapmasını söyler. Çavuş esir Alman-ları birer birer süngüler; arkadaşlarından bazıları “Bravo!” derken, öbürlerinin kanı donar.⁴⁴

Gallinger süngü talimindeki yırtıcılığıyla dillere destan Albay Ronald Campbell’in aktardığı benzer bir hikâyeyi Philip Gibbs’in *Now It can be Told* [Artık Anlatılabilir] kitabından alıntı olarak verebilirdi:

Kalabalık bir Alman grubu bir yeraltı sığınagında ele geçirildi. Çavuş, askerlerini adam öldürmeye alıştırma emri almıştı ve kıyım sırasında dönüp şunu sordu: “ Ne-rede şu Arry [Harry]? [...] Şimdiye kadar kelle almış değil.”

‘Arry adam boğazlamaktan çekinen ürkek bir oğlandı ama çağrıldı ve öldüreceği kişi önüne bırakıldı. O olaydan sonra ‘Arry, Alman kanına susamışlığı açısından insan yiyen bir kaplan kesildi.

Gibbs tarafından aktarılan başka bir Campbell tembihi şudur: “Karşınıza ‘Acı bana! On çocuğum var!’ diyen bir Alman çıkabilir. Gebertin onu! İsterse on çocuğu daha olsun.”⁴⁵ Gallinger’in alıntı yapmış olabileceği Vaillant-Courtu-rier adlı bir Fransız yazar anılarında, “tabancalarını test etmek amacıyla Al-man esirleri vurup yere sermekle övünen subayların [...] [ve] ele geçirildikten sonra silahları alınmış bölüklerle esiri vurup öldüren, üstelik bu mezalimden dolayı terfi ettirilen subayların” bulunduğunu belirtir.⁴⁶

Elbette bu anlatımların hiçbiri şüphe götürmeyecek deliller olarak ele alınamaz; doğrusu, İngilizlerden alıntıları Gallinger’in besbelli ki yoksun olduğu bir mizah duygusuyla okumak gerekir. Daha erken yazılmış olması halinde, Norman Gladden’in şu anıları da Gallinger tarafından alıntı olarak kullanılabilirdi:

Kuzeyli vatandaşlarımızın [yani İskoçlar] çoğu, [esir almaya] bizi bir hayli dehşete düşürecek kadar karşıydı. Israrla savundukları şey şuydu. Fritz hiç esir almadığına

44 Gallinger, *Countercharge*, s. 45.

45 Agy., s. 46 vd. Krş. Gibbs, *Realities*, s. 79.

46 Agy., s. 37.

göre, biz niye alalım ki? Böyle bir kargaşada her şeyin haliyle mümkün olmasına karşın, onlara inanasım gelmedi. Kampa şu ya da bu sebeple ulaşamayan Alman esirlere dair korkunç mavallar anlatılmaktaydı. En çok tutulan hikâye, bir esir kafilisini cephe gerisine götürmek gibi boşa zaman harcatan bir işle görevlendirilmelerine son derece kızan bir savaşçı Gurka takımıyla ilgiliydi. Kendilerince kestirme bir yol bulmuşlar ve yetkililer de buna göz yummuşlar. Doğru olsun ya da olmasın, hikâye kaba adaletin bir örneği olarak memnuniyetle karşılandı.⁴⁷

Messines Muharebesi'nden sonra iki İngiliz askerinin bir grup esirle geçtiğini ve yanlarında esirler olmaksızın tekmiil verdiğini gören Teğmen A. G. May benzer bir hikâyeyi anlatır:

Epeyce sorgulandıktan sonra, iki askerin esirleri öldürdüğü anlaşıldı. “Tamam,” dedi Kurmay Yüzbaşı, “bundan dolayı divanıharbe verileceksiniz”. “Umurumuzda değil, bekliyorduk bunu”. “Peki, onları niçin öldürdünüz?” “Onlar da annemi bir hava akınında öldürdüler,” dedi biri. “Scarborough’yu bombardımana tuttuklarında sevgilimi öldürdüler,” dedi öbürü.⁴⁸

Topçu Şeref Bölüğü'ndeki Charles Tames adlı bir er 16 Haziran 1915'te, Ypres yakınında bulunan Bellewaarde'deki bir saldırının ardından yaşanan olayı şöyle anlattı:

Sekiz saattir mermi ateşi altındaydık, bana daha çok bir karabasan gibi geldi, o sırada kesinlikle aklımızı kaçırmış olmalıyız, hücum bittiğinde bazı arkadaşlar bayağı delirmiş gibiydi, Alman siperlerine girdiğimizde yüzlerce Alman askerinin topçu ateşimizle biçildiğini gördük, epeyce kişi dışarı çıkıp aman diledi, onlara gösterilebilecek en iyi merhametle hemen orada vurulduklarını söylemeye gerek yok. Kraliyet İskoç Alayı yaklaşık 300 esir aldı, başlarındaki subaylar onlara tayınlarını esirlerle paylaşmalarını bildirdi, subaylar oradan ayrılır ayrılmaz, İskoçlar hepsini hemen vurup “Ölüm ve Cehennem yaraşır sizlere” diye bağırdı, yer beş dakika içinde ayak bileğine kadar Alman kanıyla doldu...⁴⁹

Gallinger aynı şekilde, Somerset Maugham'ın 1914'te duyduğu ve bir keresinde tanık olduğu esirlere yönelik Fransız şiddetiyle ilgili hikâyelerine de değer verirdi herhalde. Fransız ordusundaki bir Kazak süvari subayının davranışını şöyle anlatılır:

47 Hussey, “Kiggell and the Prisoners”, s. 47.

48 M. Brown, *Imperial War Museum Book of the Western Front*, s. 176.

49 Agay, s. 177 vd.

Esir aldığı bir Alman subayını karargâhtaki odasına götürmüş. Orada “Şimdi esirlere ve beyefendilere nasıl davrandığınızı göstereceğim sana,” demiş ve bir fincan çikolata vermiş; esirin bunu içmesinden sonra, “Şimdi de sizin nasıl davrandığınızı göstereceğim,” demiş ve yüzüne tokadı yapıştırmış. “O ne dedi?” diye sordum. “Hiçbir şey, ağzını açtığı anda onu öldüreceğimi biliyordu.” Bana Senegallilerden söz etti. Almanların başlarını koparmakta ısrar ediyorlarmış: “Öldüklerine o zaman emin olur insan – *et ça fait une bonne soupe*.”⁵⁰

Robert Graves, *In Goodby to All That* [Her Şeye Elveda] romanında başka anekdotlar sunar: “Bazı tümenler, sözgelimi Kanadalılar ve Lowland Gönüllü Ordusu askerlerinden oluşan bir tümen [...] [düşman yaralılarını] halletme zahmetine [...] girerlerdi.”⁵¹ “Esirlerin teslim oluşu ve karargâha varışı (ya da varamayışı) arasındaki fasıla” da “gerçek mezalimin, savaş kurallarında alçakça kişisel [...] ihlallerin” sıklıkla yaşandığına hiç kuşkusu yoktu:

Bu fırsattan fazlasıyla yararlanılırdı. Yemekhanedeki hemen her eğitmen yolda öldürülen esirlere ilişkin belirli olayları aktarabilirdi. [...] Böyle olaylarda kafileyi götüren muhafızlar karargâha varınca, esirlerin bir Alman mermisiyle öldüğünü bildirirdi; hiçbir soru sorulmazdı. Esirlerin zaten tayın sıkıntısı çekilen bir ülkede boşuna karını doyurulacak kişiler [sayıldığı] Alman tarafında aynı şeyin yaşandığına inanmamız için her sebep vardı.⁵²

Çoğu baştan aşağı uydurma olmasa bile az çok süslenen böyle hikâyeler, Gallinger’in Alman tanık ifadelerini yeterince doğrulaması da esir öldürme konusundaki yaygın inancı kanıtlar. Binbaşı F. S. Garwood Birinci Ypres Muharebesi’nde esir alınan bir Alman subayının “kendisine elimizdeki bütün esirleri vurduğumuzun anlatıldığı” iddiası karşısında şaşırıldığını belirtmişti; ona göre bu durum, “Almanların kendi askerleri arasında ne tür yalanlar yaydıklarını” göstermekteydi.⁵³ Herbert Sulzbach da Fransız esirlerin “bizim esirleri öldürdüğümüze dair hikâyeler” anlatması üzerine tam olarak aynı tepkiyi vermişti; esirler “öyle olmadığını öğrenince hoş bir şaşkınlığı” ifade etmişti.⁵⁴ Ne var ki her iki tarafta da böyle “hikâyeler”in gerçeğe dayandığı açıktır.

Bu bağlamda muharebenin hararetiyle işlenen cinayetler ile muharebe alanının ötesindeki daha soğukkanlı cinayetler arasında ayırım yapmaya çalışmak önemlidir. Harry Finch’in Üçüncü Ypres Muharebesi’nin ilk gü-

50 Maugham, *Writer’s Notebook*, s. 86.

51 Graves, *Goodbye*, s. 112.

52 Agy., s. 153.

53 M. Brown, *Imperial War Museum Book of the Western Front*, s. 31.

54 Sulzbach, *With the German Guns*, s. 187.

nüyle ilgili günlüğüne düştüğü not, bu ayrımı yapmanın güçlüğüne iyi bir örnek sunar: “Esir kafilelerini cephe gerisine gönderdik. Ödlerinin koptuğu kesindi. Askerlerimizin çok heyecanlı olmasından dolayı, zavallı ifritlerden bazıları acımasızca vuruldu.”⁵⁵ Bu olayın faili olan askerler (Kraliyet Sussex Alay’ının adamları) hiç de “soğukkanlı” değildi. Durum, John Keegan’ın çok güzel tasvir ettiği ve saldırıya geçen askerlerin teslim olma işaretiyle rağmen düşmanı öldürme arzusunu bir türlü gemleyemediği muharebe alanı karışıklığının tipik örneğiydi. Başka bir örnek vermek gerekirse, Avustralyalı askerler 20 Eylül 1917’de iki katlı bir Alman koruganını kuşattı ve alt kattaki adamları teslim olmaya ikna etti.

Avustralyalıların çemberi bir anda gevşeyiverdi ve esirlerin dışarıya çıktığı sırada, açılan ateşle bir Avustralyalı asker can verdi. Kurşun aşağıdaki askerlerin teslim olduğundan hiç haberi olmayan üst kattaki askerlerden gelmişti; ama kuşatmacılar bunun farkına varamayacak kadar kızıışmış haldeydi. Kalleşlik olarak gördükleri bu olay üzerine, hemen esirleri süngülemeye giriştiler. Bir Almanın üzerine yürüyen askerlerden biri, süngüsünün tüfeğine takılı olmadığını fark etti. Zavallı adamın aman için yalvarmasına aldırmaksızın, gaddarca bir bakışla süngüsünü taktı ve adamı süngüledi.⁵⁶

Bu acaba soğukkanlılıkla mı, yoksa kızgınlıkla mı yapılan bir şeydi? Aynı soru Keegan’ın Büyük Savaş’la ilgili olarak aktardığı başka bir örnek için de geçerli sayılabilir. Chapman tarafından anlatılan bu olayda, Somme Muharebesi sırasında bir çavuş, açıkça “Teslim oluyorum” diyen ve hatta bunu söylerken dürbününü uzatan bir Alman subayını vurmuştu. Chapman bu çavuşun muhtemelen “sipere girerken heyecandan yarı delirmiş halde” olduğu görüşündeydi. “Yaptığı şeyi düşündüğünü bile sanmıyorum. Öldürmek üzere harekete geçirdiğiniz bir adamı öyle motor gibi düğmesini kapatıp durduramazsınız.”⁵⁷ Somme Muharebesi’nde bulunmuş eski muhاریplerden biri anılarında, teslim olan Almanların neredeyse bir refleks eylemiyle öldürüldüğünü belirtir: “Almanlardan bazıları teslim olmak üzere ellerini havaya kaldırmış olarak siperlerden çıkarken, bazıları da yedek siperlere doğru koşmaktaydı. Bize göre bunlar öldürülmeliydi.”⁵⁸ Yeni Zelanda Otago Taburu da bir baskınla Zirve Siperi’ni ele geçirdiğinde, aynı anlayışla hiç esir almadı.⁵⁹ Bu türden bir şeyin *olmaması*, yorum vesilesi olacak durumdu. Eylül 1916’da Ginchy’de 16. Tümen’e bağlı bir İrlandalı teğmen, “ta son ana kadar bizimki-

55 Finch, “Diary”, 31 Temmuz 1917.

56 Keegan, *Face of Battle*, s. 49. Krş. Bean, *Australian Imperial Force*, s. 772.

57 Keegan, *Face of Battle*, s. 49 vd. Krş. A. Simpson, *Hot Blood*, s. 169.

58 Kellett, *Combat Motivation*, s. 190.

59 Agy., s. 104.

leri katletmekten geri kalmamış” 200 Alman’ın teslim olmasından sonra “hiç-birinin” öldürülmemesinden çok etkilendi. “Bir esirin vurulduğu ya da süngülendiği tek bir olay görmedim,” diye ekledi. “Adamlarımızın kızıştırılarak bir heyecan taşkınlığına vardırıldığı akıld tutulunca, hasımlarına karşı bu şekilde merhametin şahikasını sergilemeleri, elbette onlar için sonsuz itibar kaynağıdır.”⁶⁰ Bu davranışa böylesine hayran kalışı, onun kuraldan ziyade istisna olduğuna işaret eder.

Resmen “uygunsuz” sayılsa bile, göğüs göğse çarpışmada ortaya çıkması kaçınılmaz şiddetin görüldüğü birçok benzer olay kolayca sıralanabilir; Gallinger’in verdiği bir dizi örnek muhtemelen anlatımların ima ettiğinden ziyade bunlar gibiydi. Remarque, *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanında, teslim olan askerlerin kaderini belirleyen anlık kararları canlı bir anlatımla sunar:

Başkalarına karşı her türlü duyguyu yitirmiş durumdayız, tıpkı bizim gibi tedirgin başka biri görüş hattımıza girdiğinde, birbirimizi zar zor tanıyoruz. Duygulardan sıyrılmış olan, bir dalavereyle, tehlikeli bir büyüyle koşmayı ve adam öldürmeyi sürdürebilen ölümler gibiyiz.

Genç bir Fransız geride kalmış, ona yetişiyoruz, ellerini havaya kaldırıyor ve bir elinde tabancasını hâlâ tutuyor – ateş açmak mı, yoksa teslim olmak mı istediğini kestiremiyoruz. Bir tahkim aletinin darbesiyle suratı ikiye ayrılıyor. Bunu gören ikinci bir Fransız kaçmaya çalışıyor ve bir süngü ısıklık çalarak sırtına saplanıyor. Havaya sıcıyor ve ardından sendeleyip öteye düşüyor, kolları iki yana uzanmış ve ağzı bir çığlıkla ardına kadar açılmış halde dururken, sırtındaki süngü sallanıyor. Üçüncü bir Fransız tüfeğini yere atıyor ve elleriyle gözlerini kapamış halde çömelip siniyor. Yaralıları taşımaya yardımcı olmak üzere birkaç savaş esiriyle beraber geride kalıyor.⁶¹

Bizzat Ernst Jünger şunu itiraf eder:

Savunmadaki güç, saldırıya geçen güce beş adımlık mesafeden kurşun yağdırdıktan sonra sonuçlarını göze almak zorunda. Bir asker gözlerini bürümüş bir kan perdeyle son hamleye girdiğinde duygularını değiştiremez. Düşmanı esir almak yerine öldürmek ister. İçinde vicdan kalmaz; sadece ilkel içgüdü'nün büyüü kalır.⁶²

Bununla birlikte, Jünger başlarındaki muhafızı vuran Alman esirlere ve bazı Almanları esir almaya çalışırken kendisi esir düşen bir İngiliz subayına da

60 Dungan, *They Shall Not Grow Old*, s. 137.

61 Remarque, *All Quiet*, s. 83.

62 Jünger, *Storm of Steel*, s. 263.

değindir!⁶³ Sözelimi Somme Muharebesi'nde Ivor Maxse'nin komutasındaki 18. Tümen'e bağlı Kraliyet Norfolk Alayı'nı hiç esir almamaya yönelten tam da bu türden şeylerdi. Bir astsubay hatıratında şunu belirtir:

Alman müfrezelerinin birkaç metre yaklaşıma kadar bizimkilere saldırı ateşi açtıklarını gördüm; derken kurtuluş umutlarının kalmadığını anlar anlamaz, silahlarını yere attılar ve askerlerimizle tokalaşmak için ileriye atıldılar. Çoğu tatlı ikramından mahrum kalmadı [aynen böyle] ve esir alınmadı. Yaralı Almanlardan bazıları askerlerimiz tarafından pansuman edildikten sonra, onlara arkadan ateş açmaktaydı. Onlar birer hınzır, inanın bana, böyle şeylerin olduğunu gözlerimle gördüm.⁶⁴

Teslim olacaktı gibi görünen ve ardından kalleşlik peşinde olduğu ortaya çıkan birini öldürmek, özellikle memnuniyet vericiydi. Bir asker “yüzüstü yattarken başını çevirip aman dileyen” düşmanına karşı tutumunu şöyle yazar:

Gözlerinden canilik akıyordu. Süngüyü kalbinin arka tarafına saplamamla birlikte, hırıldayarak çöküverdi. Onu sırtüstü çevirdim. Sol koltuk altında tuttuğu sağ elinde bir tabanca vardı. Maksadı alttan bir atışla beni öldürmek için son bir girişimde bulunmaktı. Süngüyü geri çekerken, işi sağlama almak için tetiğe basıp ateş açtım.⁶⁵

Ne var ki esirleri öldürmeye gösterilen tek sebep, güvensizlik değildi. Graves, “en yaygın güdüler”i “ölen arkadaşların ya da akrabaların öcünü alma, esirin İngiltere’de rahat bir esir kampına gidecek olmasından duyulan kıskançlık, askeri şevk, esirlerce birdenbire etkisizleştirilme korkusu ya da daha basiti, muhafızlık işine tahammülsüzlük” diye sayar.⁶⁶ Bazen bir karşı-taarruz tehdidi yeterli sebepti. Söylenenlere göre, Ekim 1917’de 2. Anzak Kolordusu “Almanların karşılık vermek için yığınak yaptığını” duyunca, çok sayıda esiri öldürmüştü.⁶⁷ Askerleri daha sıklıkla harekete geçiren etken, daha önce çarpışma gerekçesi olarak karşımıza çıkan intikam arzusuydu. Teğmen May’in hava akınlarında ölen anne ve sevgili için Almanlara misillemede bulunduklarını belirttiği iki asker örnek olarak verilebilir. Muhtemelen daha olağan güdü, ölen bir silah arkadaşının öcünü alma arzusuydu. Teğmen John Stamford Haziran 1916’da Vermelles’deki saldırıdan sonra, Leinster Alayı 7. Taburu’ndaki üç “delikanlı”nın esirleri hatların gerisine götürürken, “subaylarından birinin cesedine rastlayınca” altı esiri öldürdüğünü anlatır.⁶⁸ Ara

63 Agy, s. 218 vd.

64 Liddle, *1916 Battle*, s. 42.

65 D. Winter, *Death’s Men*, s. 214.

66 Graves, *Goodbye*, s. 153.

67 M. Brown, *Imperial War Museum Book of the Western Front*, s. 178 vd.

68 Agy., s. 178.

sıra bir askerin kendi adına öç almaya kalkıştığı olurdu: Leinster Alayı 2. Taburu'ndan Er O'Neill, Aralık 1916'da Loos yakınlarında bir Alman baskınında ayağından yaralanmıştı; daha sonra getirilen bir Alman esiri öldürmeye çalışırken güçlüklerle zaptedilebildi.⁶⁹ Anılarında Hohenzollern Tabyası'nda "Prusyalıların alçakça bir hilesi"ni aktaran George Coppard, şiddet döngüsünün sürüp gitmesinin klasik örneğini şöyle verir:

Üç yüz tanesi teslim olma numarasıyla ara bölgeden çıkageldi, tüfekleri ya da teçhizatları yoktu, elleri havadaydı ama cepleri bombalarla doluydu. Bizim dikenli tele varmadan hemen önce yere atladılar ve "B" Bölüğü siperini bir bomba yağmuruna tutarak birçok zayıat verdirdiler. Darbe öylesine ağırdı ki bölükten sağ kalanlar sıkı bir misillemede bulunamadı. Taburun geri kalan kısmı bu hilenin yol açtığı hırçınlıkla ve kızgınlıkla, Prusyalılara alçak puştlar diye verip veristirdi. Birçoğu ileride esirler alındığında sıkı bir intikam için ant içti. Vickers topçularının çoğu bunu özel bir kan davası haline getirdi. Bundan böyle bir Alman gürhununun elleri havada ilerleyişi ateş açma sinyali olacaktı.⁷⁰

Aslında, Coppard Arras'ta Scarpe Kanalı'nın öbür tarafında teslim olan bazı Almanlara "aşırı ikram"da bulunarak kan davasının gereğini yerine getirme fırsatı bulmuşken, "Teğmen W. D. Garbutt onların esir alınması gerektiğine karar verdi." Almanlar, kendilerine kanalı geçme emri verildiğinde, anlaşılır bir tavırla buna uymada isteksiz davrandılar; onları korkutan şey geçiş sırasında biçilmektir.⁷¹

Ne var ki intikam güdüsüne yol açan bazen askerlerin bizzat tanık olmadığı mezalimleri de kapsamak üzere, daha uzaktaki Alman eylemleriydi. Başka bir İngiliz askeri hatıratında şu olayı aktarır:

Bazıları [teslim olan Almanlar] dizleri üstünde emeklerken, ellerindeki bir kadın ya da çocuk resmini havada tutmaktaydı ama hepsi öldürüldü. Heyecan geçmişti. Acımasızca öldürdük çünkü olabildiğince çok kişiyi öldürmek görevimizdi. *Lusitania* birçok kez aklıma gelen bir olaydı. Doğrusu [intikam alacağım] o gün için dua etmişim ve elime fırsat geçince, kaderin bana izin vereceğini umduğum sayıda kişiyi öldürdüm.⁷²

Başka bir asker, bir arkadaşının esir alınan bir Alman pilotunu öldürmemesi için nasıl zapt edilmesi gerektiğini şöyle anlatır:

69 Dungan, *They Shall Not Grow Old*, s. 136.

70 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 71.

71 Agy., s. 106 vd. İtalikler bana ait.

72 D. Winter, *Death's Men*, s. 210.

[Londra] üzerinde uçup bomba atıp atmadığını öğrenmeye çalıştı. Dedi ki, “Eğer orada bulunmuşsa, onu vuracağım! Elimden asla kurtulamaz.” Öyle de yapacaktı. Hayatın insan için hiçbir anlamı yoktu. Hayat tehlikeyeydi. Leş gibi kokan bir sürü Alman olunca, onların *Kamerad* [“teslim”] sözüne ve korkudan bütün bu yaltaklanışlarına pek sempatiyle bakılamazdı.⁷³

Bir Avustralyalı, Ağustos 1917’de biri yaralı iki Alman askerin bir mermi çukurunda bir subayca vuruluşunu şöyle anlatır:

Alman ondan yanındaki arkadaşına içecek bir şey vermesini rica etti. “Peki”, dedi subayımız, “Vereceğim, içecek bir şey ha, alın işte.” Ardından tabancasındaki mermileri ikisinin üzerine boşalttı. Bir Almanı reva görülecek tek davranış bu. Almanları, o bebek katillerini öldürmek için askere alındık.⁷⁴

Burada gerçek mezalimi yaratmada, kurmaca mezalimin (Belçikalı bebeklerin öldürülüşü) etkisi dikkat çekiciydi. Kraus haklıydı. Besbelli ki bazı askerler Northcliffe basınında okuduklarına inanmaktaydılar.

EMİRLER

Daha tartışmalı husus, askerlerin esirleri vururken emirlere göre hareket edip etmediği sorusudur. Üst düzey subayların kendi askerlerini “Almanları öldürme”ye teşvik edişinin birçok örneği hiç kuşkusuz vardır. 24. Tümen’in komutanı, Aralık 1915’te askerlerini “mümkün olan her fırsatta her silahlı Almanı öldürmeye” zorladı; ama *silahlı* olma kaydını da koydu.⁷⁵ Kraliyet Highland Alayı’ndan Binbaşı John Stewart, karısına 1915’te Loos’ta kendi taburunun “ÇOK AZ ESİR ALDIĞINI” bildirirken, “Asıl önemli nokta olabildiğince az kayıp vererek bolca ALMAN öldürmek,” diye ekledi. Ama bu özel bir mektuptu ve askerlerine esir almama emrini verdiğini kanıtlamaz.⁷⁶

Ancak öteden beri İngiliz ordusunun kitlesel şehitler verdiği bir muharebe olarak sunulan Somme açısından “esir almama” emirleri yönündeki bulgular apaçıktır. Suffolk Alayı’ndaki bir asker, Gore olması muhtemel bir tuğgeneralin muharebe öncesinde şu sözleri söylediğini duydu: “Esir alabilirsiniz ama onları görmek istemiyorum.” 17. Highland Hafif Piyade Taburu’ndaki bir askerin hatıratında “düşmana aman verilmeyeceği ve hiçbir esir alınmayacağı” emrinden söz edilir.⁷⁷ General Sir Claud Jacob, II. Kolordu’nun “son çarpışması”na dair 17 Ağustos tarihli notlarında, temizleme harekâtını engel-

73 Macdonald, *Somme*, s. 290.

74 Keegan ve Holmes, *Soldiers*, s. 267.

75 Ashworth, *Trench Warfare*, s. 93.

76 Spiers, “Scottish Soldier”, s. 326.

77 Hussey, “Kiggell and the Prisoners”, s. 47.

lemesinden dolayı hiçbir esir alınmaması gerektiğini ısrarla belirtti.⁷⁸ Victoria Haçı nişanına sahip Albay Frank Maxwell, 26 Eylül'de Thiepval'a yönelik saldırıda "bütün Almanları imha etmenin şart olduğu" gerekçesiyle, askerlerine (12. Middlesex Alayı'na bağlı 18. Tabur) hiç esir almamayı emretti.⁷⁹ Taburuna 21 Ekim'de bıraktığı ve yerine geçen komutanın tabur emirleriyle birlikte dağıttığı veda mesajında, askerlerini överken şu ifadeyi kullandı:

Almana reva görülecek tek davranışın onu öldürmek olduğunu öğrenmeye başladılar. [...] Bir esirin nasıl görüldüğünü pek bilmiyorum ve bunun sebeplerinden biri de taburumuzun susamışlığını nasıl gidereceğini bilmesi. [...] Alayımızdaki "dokuz canlıların", ÖLDÜRDÜĞÜNÜ [ve] YARALI OLMADIKÇA ESİR ALMADIĞINI unutmayın.⁸⁰

Yüzbaşı Christopher Stone "canlı bir Almanın bize veya genelde dünyaya yararı yoktur" görüşündeydi.⁸¹

Benzer bulgular 1917 için de bulunabilir. Hugh Quigley'nin birlik komutanı, Passchendaele Muharebesi'nden önce askerlerine şunu söyledi:

Esirleri o hale düşünce vurmayın, yani kendi hattındayken gebertin [aynen böyle]; çaresiz ve aciz durumdaki yaralıları öldürmeyin. Esirler size engel çıkarırsa, onları dilediğiniz gibi bertaraf etmekte serbestsiniz. Başka durumlarda değil!⁸²

Bu sözler, en hafif tabirle esnek talimattı. Kraliyet Berkshire Alayı'nın yemekhanesinde üç subay arasındaki şu konuşma birçok cephe hattı subayının tipik tutumunu yansıtır:

L: Geçen geceki baskında bayağı bir rezalet yaşanmış.

R&F: Neymiş o?

L: Ya, yakaladıkları bir Alman subayını bizim tarafa getiriyorlarmış, adamın elleri arkadan bağlıymış ve serseri bir kurşun ona eşlik eden askerlerden birine isabet edince, üstüne çullanıp subayı öldürmüşler.

R: Bunda bir yanlışlık görmüyorum. [...] Ne kadar Alman ölürse, o kadar iyi.

L: Ama [...] o bir *esirdi*, üstelik muhafızına isabet eden sadece kör bir kurşundu ve adamın elleri arkadan bağlıydı; kendini savunabilecek durumda değildi; sırf Alman diye öldürmüşler düpedüz.

R: Gayet iyi yapmışlar.⁸³

78 Griffith, *Battle Tactics*, s. 72.

79 Agy.

80 M. Brown, *Imperial War Museum Book of the Somme*, s. 220.

81 Griffith, *Battle Tactics*, s. 72.

82 A. Simpson, *Hot Blood*, s. 168.

83 Agy.

Bu konuşmanın işaret ettiği üzere, subaylar bu konuda görüş ayrılığı içindeydi. Kraliyet İrlanda Alayı'ndan Anthony Brennan, "elleri bağlı gelmekte olan bir Alman'ı kasten ateş açıp öldüren [...] bir onbaşı"dan söz açınca, subay arkadaşlarıyla birlikte "olayı çok kötü buldu ve katile her türlü laneti okudu".⁸⁴ Öte yandan, 10. Dublin Hafif Piyade Taburu'ndan Jimmy O'Brien'in hatıratında ordu papazının (Thornton adlı bir İngiliz rahip) söylediği şu sözlerle karşılaşırız: "Bakin, evlatlar, yarın sabah çatışmaya giriyoruz, esir alırsanız tayınlarınız yarıya inecek. Öyleyse esir almayın. Öldürün onları! Eğer esir alırsanız, tayınlarınızla karınlarını doyurmak gerekecek. Böylece yarım tayın alacaksınız. Çözüm belli, esir almayın."⁸⁵

Ne var ki Haig'in kurmay heyet başkanı Korgeneral Sir Lancelot Kiggell'in böyle bir şeyi teşvik ettiğini iddia etmek doğru değildir.⁸⁶ Verdiği 28 Haziran 1916 tarihli emir, subaylara Alman hilelerini (İngilizce komut sözlerini kullanmak, makineli tüfekleri gizlemek) hatırlatmaktan ibaretti ve şunu belirtmekteydi:

Her türlü direnişten vazgeçmekle kalmayıp, daha fazla direnme umudunu ya da niyetini yitirdiklerini gönüllü olarak silahlarını bir tarafa atma ya da başka bir yolla kesin ve nihai biçimde göstermedikleri sürece ve bu konuda hiçbir kuşku kalmayınca kadar, düşmanın muharip birliklerine karşı silah kullanmaya devam etmek, her rütbeden askerin görevidir. Bariz teslim durumunda, bu girişimin samimi sayılıp kabul edilmesinden önce, yanlış anlama ihtimaline yer bırakmayacak şekilde niyetini kanıtlamak düşmana düşer.⁸⁷

Bu sözlerde kurallara göre davranmanın ötesinde bir şey yoktu.

Dolayısıyla işin gerçeği açık gibidir: Askerler bazı komutanların da teşviikiyle kimi zaman muharebeye aman tanımama niyetiyle girmekteydi. Böyle bir niyet olmasa bile, düşmanı öldürme şansı varken esir almak (ve bir hileyi yutma riskine girmek) askerlere zor gelmekteydi. Muharebe alanından toplanma noktasına, tümen kodesine, sorgulama için kolordu karargâhına, kampa sorunsuzca geçen ve nihayet savaş bittiğinde (genellikle aylar sonra) memlekete dönen binlerce esirle karşılaştırıldığında, böyle olaylar elbette nispeten azdı. Hatların gerisinde Alman esir bir nefret konusu olmaktan çıkmakta ve daha ziyade (hayvanat bahçesi yaratıkları ya da "müzikhol yarmaları" gibi) bir merak ve hatta sempati konusu haline gelmekteydi;⁸⁸ tıpkı yarı aç Rus esirlerin *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanının kahramanında acıma hissi

84 Dungan, *They Shall Not Grow Old*, s. 137.

85 Agy., s. 136.

86 Bu ima için bkz. Macdonald, *Somme*, s. 228 vd.

87 Hussey, "Kiggell and the Prisoners", s. 46.

88 D. Winter, *Death's Men*, s. 215.

uyandırışı gibi.⁸⁹ Ancak kamplara girdiklerinde bile, esirler her zaman güvende değildi. Somerset Maugham, bir grup Fransız *jandarmasının* bir grup Alman esiri sebepsiz yere öldürdüğünü bizzat görmüştü. Olayın geçtiği yer cepheden 25 kilometre ötedeydi.⁹⁰

Yine de olayların sayısı, siper kültürü üzerinde bıraktığı etki kadar önemli değildi. Askerlerce abartılan olaylar bu şekilde siper mitolojisine geçti. Böyle mitler tekrarlandıkça, askerlerin teslim olma isteği de o ölçüde azaldı. Dolayısıyla Keegan'ın bu tür olayları "bir 'kazanç/zarar hesabı açısından' [...] kesinlikle anlamsız" sayıp geçiştirmesi bir yanılgıdır; zira teslim olmaya ilişkin ileride alınacak kararlar karşı tarafın hiç esir almadığı ya da en azından bu yola gitmeyi zor bulduğu yönündeki algıdan ister istemez etkilenecekti.

Savaşı artık sürdürülemez kılacak kadar çok sayıda Alman askeri ancak savaşın son üç ayında teslim olmaya başladı. İtilaf zaferindeki kilit unsur buydu. Yine de Almanların niçin birdenbire teslim olmaya istekli hale geldiğini kestirmek pek de kolay değildir. Sunulan en yaygın açıklama, Ludendorff'un ilkbahar taarruzunun ilk baştaki başarısının ardından çıkmaza girmesinin nihayet çok sayıda askerde savaşın kazanılamayacağı kanısını doğurduğudur.⁹¹ Başka bir olasılık, Amerikan birliklerinin Batı Cephesi'ne gelişinin Almanları teslim olmaya teşvik ettiği çünkü Amerikalıların esirlere iyi davranmalarıyla tanındıklarıdır. Bunu destekleyecek çok az bulgu vardır. 5. Deniz Piyade Alayı'na bağlı 21. Tabur'dan Elton Mackin, 7 Kasım 1918'de Meuse Nehri'ne doğru ilerlerken, ölü Alman makineli tüfekçileriyle karşılaşınca şaşkınlığa uğradı:

Düşman önümüzden kaçarken, ilerlememizi yavaşlatmak için sağda solda Maxim'ler bırakmıştı. Gözü kara denecek kadar cesur mürettebatları ellerinden geleni yapıp öldü.

Böyle adamları bir türlü anlayamıyorduk doğrusu. Mürettebatlar iki ya da üç kişiyi nadiren geçecek kadar küçüktü ve hep gençti. Gençler öyle emir verildiği için kalıp can verirken, yaşça daha büyük olanlar akıllarını kullanarak, silahların gerçek anlamda kızışmasından ve askerlerin acımasızlaşmasından önce "*Kamerad*" diye bağırıyordu.⁹²

Ne var ki rakamlar savaşın son evresinde Almanların sadece bir azınlığının (yaklaşık 43.000 kişi) Amerikalılara teslim olduğunu, buna karşılık İngilizler ve Fransızlar tarafından esir alınanların 330.000'e ulaştığını açık seçik gösterir.⁹³ Alman moralinin çöküşüne katkıda bulunan şey, muhtemelen Ame-

89 Remarque, *All Quiet*, s. 136 vd.

90 Maugham, *Writer's Notebook*, s. 87.

91 Deist, "Military Collapse".

92 Mackin, *Suddenly*, s. 246.

93 Trask, *AEF and Coalition Warmaking*, s. 177.

rikalı askerlerin fiili varlığından ziyade, Amerikan takviyelerinin gittikçe artmakta oluşuydu. Her halükârda, ABD deniz piyadelerinin, esir almamaya daha kaşarlanmış İngiliz ve Fransız askerleri kadar yatkın olduğu açıktır. Mackin hatıratında Amerikan Sefer Kuvveti'ne bağlı V. Kolordu'nun komutanı Tümgeneral Charles P. Summerall'un şunları söylediğini aktarır: "Kuzeye doğru ileride bir indirme istasyonu var. [...] Gidip oranın önünü benim için kesin. Kestiğinizde, alacağınız esirleri doyurmaya çalışırsanız, aç kalırsınız. [...] Şimdi söyleyeceğimi aklınızda tutun, şu üç sırtta esir almaya yok."⁹⁴ Mackin en az bir seferinde hiç esir alınmadığını ve başka bir seferinde de sadece yaralı bir Alman askerin canının "daha genç olan bizlerin anlayamadığı bir sebeple" bağışlandığını anlatır. "Orada aldığımız (daha doğrusu almayı 'kabul' ettiğimiz) tek esir oydu."⁹⁵

1918 sonlarındaki toplu Alman teslimlerine ilişkin genel bir açıklama bulmak zordur. Almanların savaşı muhtemelen kaybettiklerinin "bilincinde" olduklarını söylemek, stratejik "büyük tablo" konusunda birçok cephe hattı askerine nazaran daha geniş bir kavrayışı ima eder. Çarpışmaya ya da teslim olmaya ilişkin kararlar, büyük stratejiden ziyade kısa erimli kişisel hesapla alakalıydı. Örneğin, Ernst Jünger mütareke öncesindeki haftalarda umutsuz olduğu apaçık bir durumda olmasına karşın, teslim olmaya niçin yanaşmadı? Adamlarıyla birlikte teslim olmayı reddederken, neredeyse canından olacaktı. Görünüşe bakılırsa motivasyonu kişisel onurdu; tıpkı ölümcül yara almış Alman askerinin "esir düşmeden ölmeyi" istediği için, İngiliz sıhhiye yardımını reddetmesi gibi.⁹⁶ Mackin'in gördüğü genç makineli tüfekçiler Kasım 1918'de çarpışmayı niçin anlamsızca sürdürdüyü?

Winston Churchill, 8 Temmuz 1920'de Avam Kamarası'nda şunları bildirdi:

İngiliz subaylarının ve askerlerinin en yoğun ateş altında tahkimatlara saldırdıklarını, düşman mevzilerine girene kadar yarı yarıya kırıldıklarını, ardından kesin görünen uzun ve kanlı bir güne, her tarafı darmadağın eden muazzam bir bombardımana hazırlandıklarını defalarca gördük - işte bu şartlarda [...] esirlere sırf merhamet değil, şefkat gösterdiklerini, onlara muameleyle ilgili kısıtlamalara uyduklarını, savaşın katı yasaları uyarınca cezalandırılmayı hak edenleri cezalandırdıklarını ve galibin hoşgörüsüne sığınmaya layık olduğu söylenebileceklerin canlarını bağışladıklarını gördük. Bizzat tehlikeye girme ve yaralanma pahasına, merhametli davranıp yardımcı olmak için uğraştıklarını gördük. Bunu binlerce defa yaptılar.⁹⁷

94 Mackin, *Suddenly*, s. 227 vd.

95 Agy., s. 201 vd.

96 D. Winter, *Death's Men*, s. 212.

97 M. Gilbert, *First World War*, s. 526.

Binlerce defa olabilir ama her zaman değil. Eğer iki taraftan biri (“esir alma- ma” kültürünün belli birliklere bulaşmasına göz yummak, her iki tarafta teslim olmanın risklerine ilişkin abartılı izlenimler yaratmak yerine) düşmanı teslim olmaya daha fazla teşvik edebilseydi, savaş muhtemelen daha erken bitebilirdi; mutlaka bir Alman yenilgisiyle bitmesi de gerekmezdi. Buna karşılık, esir almama tutumunu daha fazla asker benimseseydi, savaş sonsuza kadar sürebilirdi. Bir bakıma belki öyle de oldu.

SONU OLMAYAN SAVAŞ

Genellikle ileri sürülen sav, askerlerin “savaştan yorgun” düşmeleri nedeniyle teslim olduklarıdır. Arras’ta teslim olan August Beerman adlı bir Bavyalı askerin sorgucularına söylediği şey şuydu: “Gazdan, mermiden, soğuktan ve yiyeceksiz kalmaktan bıkmıştık. Çarpışacak irademiz yoktu artık. Morali- miz çökmüştü.”⁹⁸ Bu sözler hiç kuşkusuz birçok asker için geçerliydi. Ancak burada başka bir paradoks söz konusudur: Askerler savaş yorgunu olmakla birlikte, görüldüğü kadarıyla şiddet yorgunu değildiler. Karl Kraus, *İnsanlığın Son Günleri* oyununda şu uyarıda bulunur:

Geri dönen savaşçılar hinterlanda dalecek ve orada gerçek anlamda savaş başlayacak. [Cephede] ellerinden kaçırdıkları başarıları yakalayacaklar ve savaşın özü (cinayet, yağma ve tecavüz), ortaya çıkacak barışa kıyasla çocuk oyuncuğu gibi kalacak. Savaş- ların tanrısı o zaman başımıza gelecek saldırılardan korusun bizi! Siperlerden kurtu- lan ve artık komuta altında olmayan korkunç bir hareketlilik her durumda silahlara davranacak ve doyum peşinde koşacak; dünyanın başına savaşın gerektirdiğinden bile daha fazla ölüm ve hastalık sarılacak.”⁹⁹

D. H. Lawrence da aynı görüşteydi. Mütareke gecesi “Savaş bitmiş değil,” dedi David Garnett’a:

Nefret ve kötülük şimdi her zamankinden daha büyük. Çok yakında savaş tekrar kopacak ve sizleri bunaltacak. [...] Çarpışmalar dursa bile, kötülük daha fena hale gelecek; çünkü nefret insanların yüreklerine çökecek ve savaştan daha beter her tür- lü yoldan dışa vurulacak. Ne olursa olsun, yeryüzünde barış olamaz.”¹⁰⁰

Bunların hepsi fazlasıyla doğru çıktı. Hermann Hesse savaştan kısa bir süre sonra şunu yazmakta gayet haklıydı: “Nasıl ki savaş siyasetin başka araçlarla sürdürülmesiyse, devrim de basbayağı savaştır.”¹⁰¹

98 Nicholls, *Cheerful Sacrifice*, s. 101.

99 Kraus, *Die letzten Tage*, s. 207.

100 Hynes, *War Imagined*, s. 266.

101 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 11.

“Savaş sonrası”nda dünyanın her yanını savaş sardı. Eski muharpilerden ve henüz asker olamayacak yaşta genç öğrencilerden oluşan Gönüllü Birliği (*Freikorps*), Almanya’nın yeni ve tartışmalı sınırları boyunca Polonyalılarla ve başka halklarla kavgaya tutuştu.¹⁰² Herbert Sulzbach bazı silah arkadaşlarının “Doğu Sınır Muhafızları”na (*Grenzschutz Ost*) katılmasından çok etkilendi: “Bir düşünün, yıllarca şiddetli çarpışmalarda yer almış askerler hiç duraksamadan gönüllü yazılıyor, hem de binlerle. [...] Cesaretin ve inancın bundan daha şahane kanıtı olabilir mi?” Başka bazı başıbozuk birlikler, büyük Alman kentlerinde “yüzlerce” Spartakist ve komünist militanla dövüştü; 1919-1923 arasında her yıl sağ ya da sol kaynaklı darbe (*putsch*) girişimleri oldu. Sosyalistlerin çoğunluk kanadı 1919’da aşırı sola karşı *Gönüllü Birliği*’ni kullandı; bir yıl sonra da Ruhr bölgesinde ordudaki muhafazakârların eski Vatan Partisi lideri Wolfgang Kapp öncülüğündeki bir darbesinin önüne geçmek için, işçilerden oluşan bir “Kızılordu”yu seferber etmeye mecbur kaldı. Komünistler 1921’de Hamburg’da bir “Mart Eylemi”ne girişti; aşırı sağcılar 1922’de (kurbanları arasında Walther Rathenau’nun da bulunduğu) bir sürü suikast düzenledi; 1923’te darbe girişimleri hem soldan (Hamburg ayaklanması), hem de sağdan (birahane *darbesi*) geldi. Almanya kentlerinde şiddetin çapını nicel dökümle vermek zordur. Şu kadarını söylemek yeterlidir: Tahminlere göre, 1920’de ülkede ruhsatsız 1,9 milyon tüfek, ayrıca 8.452 makineli tüfek vardı; terhis edilen askerlerin silahları alınmamıştı.¹⁰³

Egosu şişkin İtalyan şairi Gabriele D’Annunzio, Eylül 1919’da Yugoslavya’ya verilmesini önlemek amacıyla Fiume’yi (şimdi Rijeka) ele geçirdi; bu kısa ömürlü macera, terhis edilmiş kırgın şok birliklerinden (*arditi*) destek gördü ve onların siyah gömlekleri kısa sürede “faşizm” olarak bilinen şiddet düşkünü yeni siyasal akımın amblemine dönüştü. Gelişigüzel kavgalar Arnavutluk’ta da sürdü; İtalyanlar Güney Anadolu’daki Antalya’ya asker çıkardı. İtalyan hükümetinin 1920’de Fiume’den ve Arnavutluk’tan vazgeçmesine karşın, sonuçta dışarıdaki şiddet ülkeye taşındı. Romagna ve Toscana bölgelerinde toprak sahiplerinin ve sosyalistlerin karşılıklı silaha sarılmalarıyla birlikte *squadristo* olgusu filizlendi. Eski asker faşist tipinin ilk örneği Ferraralı Italo Balbo’ydu. Faşistlerin “Roma Yürüyüşü” (26-30 Ekim) hiç kuşkusuz bir danışıklı dövüştü: İtalyan kralı paniğe kapılıp Mussolini’yi iktidarı almaya çağırmasaydı, Roma etrafında toplanan ve donanımı yetersiz 25.000 faşist kolayca dağıtılabilirdi; ama üniformalarıyla ve selamlarıyla faşistler genel hatlarıyla savaşa dayanan bir senaryoyu canlandırmaktaydı.¹⁰⁴

102 Kadın düşmanlığı Gönüllü Birliği’nin çirkin özelliklerinden sadece biriydi; bkz. Theweleit, *Male Fantasies*.

103 Bessel, *Germany*, s. 81, 261.

104 Mack Smith, *Italy*, s. 333-72.

Balkanlar'da da "barış", kırsal kesimde savaş demekti ve en feci hale büründüğü yer Hırvatistan'ın kuzey kesimiydi; Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nda etnik azınlıklara kendi hâkimiyetini zorla dayatacağının ilk belirtisi de ortaya çıktı. Bir rapora göre, Bosna'da 1919'da bin kadar Müslüman erkek öldürüldü ve 270 köy yağmalandı.¹⁰⁵ Türkiye 1918'de niha-yet Fransa, Britanya ve İtalya tarafından parçalanmaya hazır olacak şekilde mecalsiz kalmış gibiydi. Her üçü de hemen ganimet kavgasına düştü. Lloyd George'un dolduruşa getirdiği Yunanlar pay kapacak bir rakip olarak İzmir'e asker çıkardılar.¹⁰⁶ Ama gücünü küçümsedikleri Türkler tarafından Mustafa Kemal'in öncülüğünde 1921'de [1922'de?] püskürtüldüler.

Şiddet Britanya İmparatorluğu içinde de yaygındı. İrlanda'da İngiliz ordusunun eski muhاریplerinden oluşturulan milis birlikleri ("Black and Tans" ve "Auxies") Cumhuriyetçilere karşı kullanıldı; İngilizlerin pes edip çekilmemesinden sonra, milliyetçilerin birbirlerine düşmeleriyle başlayan iç savaş, en az 1.600 cana mal oldu.¹⁰⁷ Ortadoğu'da Britanya'nın yeni oluşturduğu düzen 1919'da Mısır'daki karışıklıklarla, 1920'de de Filistin'de ve Irak'taki isyanlarla sıkıntıya girdi.¹⁰⁸ İngiliz birlikleri bu rahatsızlıkları bastırmada aşırı şiddet sergiledi: Sekiz hafta içinde 1.500 kadar Mısırlı öldürülürken, Irak'ta General Sir Aylmer Haldane zehirli gaz kullanmayı bile düşündü.¹⁰⁹ İngiliz emperyal tarihinin çığır açıcı mezalimlerinden birine sahne olan 11 Nisan 1919'da, askerler Amritsar'daki bir siyasal gösteride 379 kişiyi öldürdü. Vur emrini veren Tuğgeneral Reginald Dyer, makineli tüfeklerle donatılmış iki zırhlı otomobili sevk edebilseydi, ölü sayısı daha da artacaktı.¹¹⁰ Böylece Batı Cephesi patentli toplu katliam teknikleri oraya ihraç edilmiş oldu.

Yani, dünya savaş yorgunu değildi; sadece Birinci Dünya Savaşı'ndan yorulmuştu. Çarpışan birçok asker açısından, şiddet alışkanlığa dönüşmüştü; Batı Cephesi'nde şiddet durunca, bunu başka yerlerde aradılar. Bu durum savaş sırasında esir alınanları da kapsamaktaydı: Rusya'daki Çek Lejyonu klasik örnektir. Eski muhاریpler savaşta çarpışmamış olan, ama taze kana susayan Bolşevikler, Alman öğrenciler ve İrlanda Cumhuriyetçileri gibi hazır suç ortakları buldular.

Uç örnek haliyle Rusya'ydı. İlk çöken Rus ordusuydu, çarpışmayı sürdür-

105 Malcolm, *Bosnia*, s. 162.

106 Fromkin, *Peace to End All Peace*, s. 393.

107 Foster (*Modern Ireland*, s. 512) Serbest Devlet tarafında 800 ölü rakamını verir ve ölen "cumhuriyetçilerin çok daha fazla" olduğunu belirtir. "İngilizlere" karşı savaşa katılanların sayısı da o kadar fazla değildi: İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun "muvazzaf" üyeleri 1920-21'de 5.000 dolayındaydı; İrlanda Emniyet Teşkilatı'nı ve milisleri de kapsamak üzere toplam polis sayısı 17.000'di: Agy., s. 502.

108 Fromkin, *Peace to End All Peace*, s. 415 vd.

109 L. James, *Rise and Fall of the British Empire*, s. 389, 400.

110 Agy., s. 417.

mek yerine teslim olmaya en hazır olan da Rus askeri idi. Savaşın güya bitmesinden sonra, şiddet dünyanın hiçbir yerinde Rusya'daki kadar uzamadı. Rus İç Savaşı'nda hayatlarını kaybeden Rusların sayısı Birinci Dünya Savaşı'ndan daha fazlaydı. Ekim 1917-Ekim 1922 arasında Sovyet silahlı kuvvetlerinde askerlik yapan 875.818 kişi (silah altına alınanların yaklaşık yüzde 13'ü) öldürüldü ya da yaralanma ve hastalık neticesinde can verdi; Beyaz orduların verdiği ölü sayısına ilişkin eldeki en sağlam tahmin 325.000'dir. Bu toplamı (1,2 milyon), savaş sırasında öldürülen toplam Rus askeri sayısı (1,8 milyon) karşılaştırmak gerekir.

Tablo 43 Rus İç Savaşı'nda zayıat, 1918-1922

Askere alınanların toplamı, 1918-20	6.707.588
Bütün silahlı kuvvetlerin azami mevcudu, Kasım 1920	5.427.273
Bütün silahlı kuvvetlerin ortalama mevcudu, 1918-20	2.373.137
Telafi edilemeyen zayıat (ölü, kayıp, esir), 1918-20	701.647
Hasta ve yaralı sayısı, 1918-20	4.322.241
Bütün silahlı kuvvetlerin ortalama mevcudu, 1921-22	1.681.919
Telafi edilemeyen zayıat (ölü, kayıp, esir), 1921-2	237.908
Hasta ve yaralı sayısı, 1921-22	2.469.542
Telafi edilemeyen toplam zayıat (ölü, kayıp, esir)	939.755
Toplam hasta ve yaralı sayısı	6.791.783

Kaynak: Krivoşeyev, *Soviet Casualties*, s. 7-39.

Ne var ki Rus İç Savaşı'na ilişkin bu rakamlar aynı dönemde ortaya çıkmakla birlikte, aslında Beyaz savaş seferberliğinin parçası olmayan yüzlerce köylü ayaklanmasında ya da anti-Sovyet kalkışmada ölen çok sayıda kişiyi kapsamamaktadır. Örneğin, köylülerin zorla tahıl alımına direnmeye çalıştığı çeşitli “ekmek savaşları”nda muhtemelen 250.000 dolayında kişi öldürüldü. Rejimin siyasal muhaliflerine karşı gizli polis (Çeka) tarafından yürütülen “Kızıl Terör” dalgası kurbanlarının sayısına ilişkin bir tahmin, 200.000'i resmen idam edilenleri kapsamak üzere 500.000 gibi yüksek bir rakam verir; bu aslında daha da yüksek olabilir.¹¹¹ Belki 34.000 kadar kişi, Temmuz 1918'den sonra oluşturulan toplama ve çalışma kamplarına giderken veya oralar dayken öldü.¹¹² Hem Beyazların, hem de Kızılların Yahudilere karşı girdiği çok sayıda pogrom da unutulmamalıdır. 1920 tarihli bir rapor “kayıtlara geçmiş 150.000'den fazla ölüm” gibi bir toplamdan söz eder.¹¹³ Son olarak, yaklaşık 5 milyon kişi kıtlık, 2 milyon kişi de hastalık yüzünden can verdi. Bütün

111 Rummel, *Lethal Politics*, s. 39.

112 Agy., s. 41.

113 Figes, *People's Tragedy*, s. 679.

bunlar hesaba katıldığında, Rus İç Savaşı'nda ölenlerin sayısı, Birinci Dünya Savaşı'nda bütün ülkelerin verdiği kayıplar kadardır neredeyse. Rus İç Savaşı'ndaki toplam demografik kayba ilişkin bir tahmin 8 milyona kadar ulaşır; bu ölümlerin yaklaşık yüzde 40'ı Bolşevik politikalarına bağlanabilir.¹¹⁴

Kraus'un geri dönen askerlerin iç savaşı çıkırından çıkaracağı yolundaki tezi bir bakıma oldukça yanlıştı. Tecrübeli Çarlık generallerinin komutasındaki Beyaz ordular, sivillere yönelik çok sayıda mezalimden elbette sorumluydu;¹¹⁵ aynı ölçüde tecrübeli eski Çarlık subaylarının yönettiği Kızılordu birlikleri için de bu geçerliydi. (Savaşın bitiminde Kızılordu komutanlarının dörtte üçü eski çarlık subaylarıydı; daha iri "avlar"dan biri Brusilov'du.) Ne var ki Rus İç Savaşı'nın kendine özgü aşırı şiddetinde, Almanya'ya karşı savaş sırasında tek bir kurşun sıkmamış kişilerin sergilediği hunharlığın büyük bir payı vardı. Özellikle Lenin'in ve Troçki'nin askeri acımasızlıkta yeni standartlarla övünmesi esrarengiz bir yön taşır: Bu iki lafazan aydın, savaşı Volkogonov'un tabiriyle "azametli Rus göçmen muhiti"nden izlemişti;¹¹⁶ Geçici Hükümet'i savaşı uzatmakla suçlayarak 1917'de iktidara gelmişti; Rusya'ya barış getirme sözünü vermişti; Almanya'yla savaşı sona erdirmek için Rusya'nın Avrupa'daki topraklarının çoğunu vermeye razı olmuştu. Ancak Lenin sırf, emperyalist savaşı kendi ülkesinde burjuvaziye karşı bir iç savaşa çevirmenin peşindeydi. Gerek bu gayeyi güderken, gerekse Beyaz orduların ve diğer devrim muhaliflerinin girişimlerine direnirken, o ve Troçki geçmişte Çarlık ordusunun yakasını bırakmayan teslim ve firar sorununu terörle çözmeye çalıştılar. Emperyalist savaş sırasında muharebe alanlarından uzak olmalarına karşın, Jakoben Fransası'nın tarihine ilişkin geniş bilgilerinin tetiklediği hayal güçleri, yeni savaş kuralları uydurma işinde 1917'ye doğru Batı Cephesi'nde geçerlilik kazanan kuralları bile vahşet bakımından çok aşacak düzeydeydi.

Bolşevikler Mayıs 1918'de zorunlu askerliği tekrar yürürlüğe koyduktan sonra, Çarlık savaş seferberliğini baltalayandan bile daha yüksek düzeyde firarla başa çıkmak zorunda kaldılar. 1920'de cephe hattından elli dokuz birlik komutanının da aralarında bulunduğu 20.018 asker firar etti; ama askere alındıktan kısa bir süre sonra firar edenlerin oranı yüzde 20 gibi yüksek bir düzeydeydi. Kızılordu'dan 1921'de toplam 4 milyon kadar asker kaçtı; birçok firari köylü, zorunlu askerliğe direnmek için kendi "Yeşil" kuvvetlerini oluşturdu.¹¹⁷ Bolşevikler bu duruma, çok sert bir disiplin getirerek karşılık verdi. Aralık 1918'de Firarla Mücadele Geçici Merkez Komisyonu oluşturul-

114 Rummel, *Lethal Politics*, s. 47.

115 Figs, *People's Tragedy*, s. 563 vd.

116 Volkogonov, *Lenin*, s. 103.

117 Figs, *People's Tragedy*, s. 599 vd.

du. Sadece 1919'un yedi ayı içinde 95.000 asker zorlu şartlarda firar etmekten suçlu bulundu; bunların 4.000'i ölüm cezasına çarptırıldı ve 600'ü kurşuna dizildi.¹¹⁸ 1921'de Rusya'da ve Ukrayna'da 4.337 kişi askeri mahkemelerce infaz edildi.¹¹⁹ Bu konuda örnek oluşturan ise "bastırma" sözünü şiar edinen Troçki'ydi. Kasım 1918'de "10. Ordu'nun iradesini felce uğratan firarilere ve kaçıklara acımasız ceza verilmesini, [...] firarilere ve kaçıklara hiç merhamet gösterilmemesini" istedi. 1919'da da "tabancaya başvurulmadan disiplini sağlamanın imkânsız" olduğunu bildirdi.¹²⁰ Firar durumunda subayların aileleri tutuklanacaktı. Hepsinden önemlisi, Aralık 1918'de makineli tüfeklerle donatılmış "yol kesme birimleri" oluşturulması emrini verdi; bunların görevi, geri çekilmeye kalkışan cephe hattı askerlerini dosdoğru vurmaktı. Kızılordu askerlerinin ilerleyince vurulabileceği ama kaçınca kesinkes vurulacağı yolundaki temel kural işte böyle doğdu.¹²¹

Terörün sağladığı imkânlarla Lenin'in başının daha da döndüğü söylenebilirdi. Ağustos 1918'de Troçki'ye şu telgrafı çekti: "[Kızılordu komutanlarına], bundan böyle Fransız Devrimi modelini uygulayacağımızı, eylemlerinde çekingen davranan ve başarısızlığa uğrayan üst düzey komutanları yargılayacağımızı ve hatta infaz edeceğimizi söylememiz gerekmez mi?" Aynı dönemde Saratov'daki Parti şefini "komplocuları ve kararsızları kimseye sormadan ya da aptalca formalitelerle uğraşmadan vurması" için sıkıştırdı.¹²² Penza Bolşeviklerine yine o ay içindeki mektubu, Rus İç Savaşı'na damgasını vuran sivillere yönelik yeni şiddet anlayışının içyüzünü görmeyi sağlar:

Yoldaş! [Size bağlı] beş mıntıkadaki kulak [zengin köylü] ayaklanması acımasızca bastırılmalıdır. Bütün devrimin çıkarları bunu gerektirir çünkü şu anda, her yerde kulaklarla "nihai ve belirleyici kavga" yürütülüyor. Bir ibret dersi verilmeli. 1) Tanınan *en az 100 kulağı*, zengin adamı, kan emiciyi asın (demem o ki *insanların görebileceği şekilde* asın). 2) Yayınlarda isimlerini bildirin. 3) Ellerindeki tahılın *tamamını* alın. 4) Rehineler saptayın. [...] Bunu yapın ki yüzlerce kilometre ötedeki insanlar görsün, titresin, bilsin ve bağırsın: Kan emici kulakları öldürüyorlar ve öldürmeye devam edecekler...

Sizin Lenin.

Not: Daha sıkı adamlar bulun.¹²³

118 Krovosheev, *Soviet Casualties*, s. 24 vd.

119 Volkogonov, *Trotsky*, s. 181.

120 Agy., s. 175 vd.

121 Agy., s. 178 vd.

122 Volkogonov, *Lenin*, s. 201 vd.

123 Agy., s. 68 vd.

Bolşevik liderler, esir öldürmeye şaşırtıcı bir tavırla set çektiler. Troçki 1919'daki bir emrinde bunu açıkça yasakladı.¹²⁴ Ama bizzat böyle bir emir çıkarma gereği, yakalanan Beyazları vurma alışkanlığının yaygın olduğuna işaret eder. O yılın Ağustos ayında Kızılordu başkomutanı S. S. Kamenev, Don Kazaklarının bir saldırısını püskürtürken “esir alınmaması” emrini verdi:

Yaralı ya da esir [Beyaz] subaylar sadece bertaraf edilip vurulmadı, mümkün olan her yolla işkenceden geçirildi. Subayların omuzlarına apoletlerindeki yıldız sayısına göre çivi çakıldı; göğüslerine madalyalar kazındı ve bacaklarına çizgiler çekildi. Cinsel organları kesilip ağızlarına tıklandı.¹²⁵

Figes, kitabında Kızılordu tarafından 1920'de esir alındıktan sonra, çıplak halde baş aşağı asılan ve dövülerek öldürülen bir Polonyalı subayın resmi-ne yer verir.¹²⁶ Böyle barbarca davranışlar disiplini bozuk, dağınık ve sayıca az Beyaz ordulara karşı etkili sonuç vermiş olabilir; ancak Polonyalılara uygulandığında sadece direnişi sertleştirmeye yaradı. Bu bakımdan Rus İç Savaşı, önceki dünya savaşının terör taktiklerinde büyük çapta bir atılımı ifade etmekteydi. Doğu Cephesi'nde sonraki dünya savaşı, bu yeni “kurallar” uyarınca yürütülecekti: Firarilere ölüm; sivillere ibretlik şiddet; esirlere aman tanımama. Bu sahiden “topyekûn” savaşı. Her ikisi de bu yönde emirler veren Hitler ve Stalin açısından, görünüşe bakılırsa Birinci Dünya Savaşı'ndaki Alman ve Rus yenilgisinden çıkarılacak mantıklı sonuç buydu. Hiç kuşkusuz, savaşı her iki taraftaki askerlerin de artık bir alternatif olmadığından sonuna kadar çarpıştıkları, emsali görülmemiş şiddete vardırmak için bundan daha iyi hesap yapılamazdı.

124 Volkogonov, *Trotsky*, s. 185.

125 Pipes, *Russia*, s. 86. Ayrıca bkz. s. 134 vd.

126 Figes, *People's Tragedy*, s. 579'un karşısındaki klişe resim.

14 - Savaşın Bedelini Ödeme(me) Yolu

EKONOMİK SONUÇLAR

Birinci Dünya Savaşı'nın bir sonucu olarak, ulusal topraklarının yüzde 22'sini kaybeden, beşte biri başka devletlere olmak üzere, gayrisafi milli hasılasının yüzde 136'sına denk borç altına giren, enflasyonda ve ardından işsizlikte yüzyılı aşkın bir süreden beri görülmeyen düzeyde artışa sahne olan ve aynı ölçüde emsali görülmemiş bir işçi eylemleri dalgasıyla karşılaşan bir ülke düşünün. Yeni demokratik siyasal sistemin iktidara gelecek gücün seçimlerden ziyade, kapalı kapılar ardındaki parti pazarlıklarıyla belirlendiği bir koalisyon hükümeti sistemi doğuran bir ülke düşünün. Cepheden dönen askerlerce ve ailelerince çekilen yoksulluğun zevke düşkün ve çürümüş bir elit tabakanın gösterişçi tüketimiyle kaba tezat oluşturduğu bir ülke düşünün. Bizar bir muhafazakârın şöyle hafife alabildiği bir ülkeydi bu:

Standartları olmayan, saygı uyandırıcı örneklerden ziyade solmaya yüz tutmuş anılarla ayakta tutulan bir ulus. Hâlâ büyük geleneklerin can çekişen müziğine göre yürüyoruz ama saflarımızın başında bir uygarlık kaptanı yok. Doğrusu, düşmanın üzerine güvenle yürüyen bir ordu olmaktan neredeyse çıkmış ve geçmişimizin disipliniyle ve idealleriyle bağlarını sabırsızlıkla koparan bir güruha dönüşmüş durumdayız. [...] Şimdi [...] yarı eğitilmiş insanlardan oluşan [bir] ulusuz ve yarı eğitiminin alametifarikası şüpheli, lakayt, yaratıcılıktan yoksun ve hercai olmaktadır.¹

Savaş sonrası dönemin başka bir yazarının canlı bir dille serzenişle belirttiği gibi, enflasyonun etkilerini en ağır biçimde hisseden kesim orta sınıflardı:

Dürüst yurttaşların tamamı Tanrı eseri, insan eseri ya da Şeytan eseri amansız yasalara gayya çukuruna doğru kayıyor: Sanki bir masa aniden devrilip yan yatmış ve üstündeki bütün oyuncak bebekler ve kuklalar kayarak yere saçılmış gibi. [...] Direnişe rağmen, bütün bu kitle dünyanın dibine doğru yuvarlanıyor.

Burada [...] değerlerin tam ve ürktücü bir dönüşümü söz konusu; kişiden kişiye yavaşça bir değişimle değil, tamamen denetimleri dışında milyonların hayatına birdenbire ve neredeyse acımasızca dayatılmış olarak...²

1 Hynes, *War Imagined*, s. 319 vd.

2 Agy., s. 359 vd. İşin gerçeği, milli gelirdeki nispi payı gerileyen kesim geniş orta sınıf değil, serveti 100.000 sterlini ve geliri 3.000 sterlini aşan zenginlerdi: Milward, *Economic Effects*, s. 34, 42; Phillips, "Social Impact", s. 112.

Orta sınıf sözcülerinin yakındığı şey, sermayenin ve işgücünün savaşla pekişmiş yeni “korporatist” ittifakıydı – savaşın sonuçları konusunda tarihçilerce doğrulanmış bir analiz.³

Söz konusu ülke (okurun mazur görülecek şekilde varsaydığı gibi) Almanya değil, Birinci Dünya Savaşı’nın sözde galibi, yani 1918’den hemen sonraki yılların Britanya’sıydı. Kaybedilen topraklar Dublin’de 1916 Paskalyası’nda tutuşan isyan kıvılcımının 1920’lerde bir iç savaş yangınına dönüştüğü ve 1922’deki *fiili* parçalanışın 1938’de İrlanda Cumhuriyeti anayasası uyarınca *hukuki* ayrılışa dönüştüğü Güney İrlanda’nın yirmi altı ilinden oluşmaktaydı.⁴ Dış borçlar esas olarak eski İtilaf devletlerineydi ve aslan payı (Mart 1919’da 1 milyar sterlinin biraz üzerinde) ABD’deydi. Pahalılık, Kasım 1920’de savaş öncesi düzeyin yaklaşık üç katına çıktı ve yıllık enflasyon yüzde 22’ye vardı; ertesi yıl işsizlik oranı, kayıtların tutulmaya başlamasından beri en berbat ve 1930’dakinden bile daha yüksek bir düzeyle yüzde 11,3’e ulaştı. 1919’daki grevlere 2,4 milyon İngiliz işçi katıldı; devrimci Almanya’da rakam ancak 300.000’in üzerindeydi. İşçi-işveren uyuşmazlıklarıyla 1921’de 86 milyon gün kaybedilirken, Almanya’daki rakam 22,6 milyon gündü.⁵ Seçmen sayısı 1918 tarihli Halkın Temsili Yasası’yla 7,7 milyondan 21,4 milyona çıktı; Britanya böylece Almanların (genel erkek seçmen kitlesi bakımından) 1871’den beri yararlandığı oy hakkına kavuştu.⁶ İktidara 1916’da kapalı kapılar ardındaki bir koalisyon pazarlığı sonucunda gelmiş olan Lloyd George, mütarekenin imzalanmasından üç gün sonra ani bir kararla seçime gitti. Başını çektiği koalisyon seçimi kazandı; ama Ekim 1922’de Carlton Kulübü’nde toplanan Muhafazakâr milletvekillerinin koalisyonu bozmasıyla başbakanlıktan düştü. Yukarıdaki alıntıların yapıldığı Harold Begbie ve Charles Masterman gibi yazarlara göre, Britanya elde ettiği zafere rağmen hasta gibiydi.

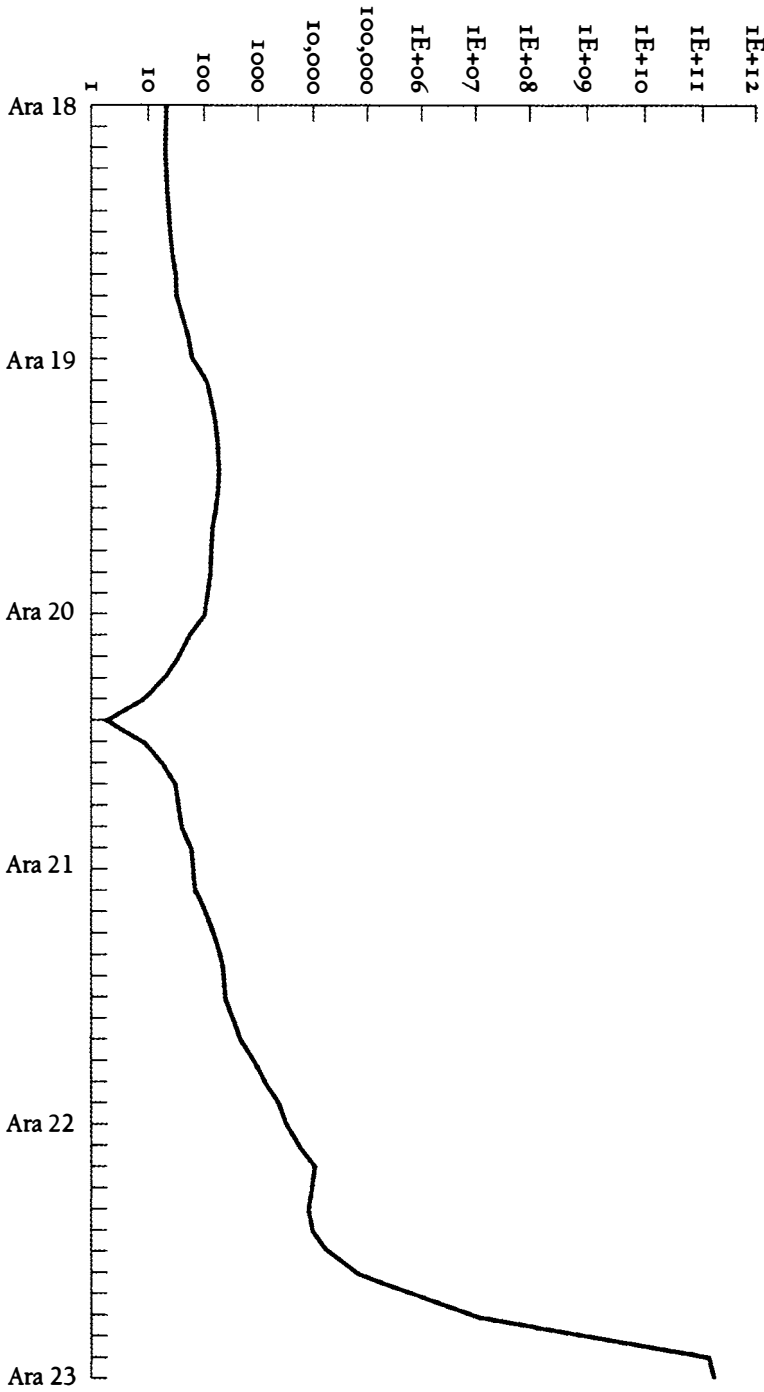
Oysa (günümüzde de süren) asıl büyük paradoks, savaştan yenik çıkan Almanya’nın daha kötü durumda olduğu inancıydı. Savaşı kaybettiğine göre, hiç kuşkusuz öyle olmalıydı. O zaman bile, mağlup hasmına karşı İngiliz sempatisini açıklamak zordu. Ama Almanya savaştan sonra birçok bakımdan Britanya’ya nazaran daha kötü durumda olmadığı gibi, bazı bakımlardan daha bile iyi durumdaydı. Savaş sonrası dönemde Almanya’nın sahiden kötüye gittiği tek alan, Reich markının 1923 sonuna doğru hemen hiç değer

3 Waites, “Class and Status”, s. 52. Genel olarak bkz. Middlemas, *Politics*, s. 371-6; eleştiri için bkz. Nottingham, “Recasting Bourgeois Britain”, s. 227-47.

4 Foster, *Modern Ireland*, s. 477-554.

5 Dowie, “1919-20”, s. 429-50.

6 Arada iki farklılık vardı: Yirmi bir yaşını geçmiş bütün erkeklerin yanı sıra, yaşı ne olursa olsun, askerlik yapmış bütün erkekler; otuz yaşın üzerinde olan ve mülkiyet şartına dayalı eski sistem uyarınca zaten yerel yönetim seçmeni olan bütün kadınlar ya da yerel yönetim seçmeni erkeklerin eşleri. Bu arada Almanlar 1919’da bütün yetişkin kadınlara oy hakkı tanıyarak daha ileriye gittiler.

Şekil 18 Almanya'da yıllık enflasyon oranı (pahalılık, logaritmik ölçek), 1918-1923

Kaynak: Statistisches Reichsamt, Zahlen zur Geldentwertung.

taşımayan duruma düşeceği şekilde, enflasyonun tamamen kontrolden çıkıyordu (bkz. Şekil 18). Aralık 1923'teki dip noktada geçim endeksi savaş öncesi düzeyin 1,25 trilyon katına (1.247.000.000.000) ulaştı. Bir somun ekmek 428 milyar mark ederken, bir dolar 11,7 trilyon marka denkti. Savaşan ülkelerden çoğunun bir ölçüde enflasyon yaşamasının ve ancak birkaçının savaş öncesindeki altın standardı paritesine dönebilmesine karşın, Almanya en kötü durumdaydı. Bir savaşa tutuşmak zorunda kalan Polonya, 1,8 milyon kat yükselen fiyat düzeyiyle daha başarılı sayılırdı; Rusya'da bile para birimindeki reforma kadar fiyatlar savaş öncesindeki düzeyin 50 milyar katından daha yukarıya çıkmadı.⁷ İleride göreceğimiz üzere, Almanlar parasal sıkıntılarının kaynağını dayatılan ağır barış şartlarına bağladı; işin tuhaf tarafı, eğitilmiş İngiliz çağdaşlarının çoğu da buna inanmış gibiydi. Mart 1920'de Oxford Birliği, "Barış antlaşmasının Avrupa için bir ekonomik felaket olduğu" önergesini tartıştı. Önerge yüzde 20'lik farka varan bir çoğunlukla geçti. Üç ay sonra Almanya'yla "dostane ilişkileri yeniden kurmak için hemen adım atılması" 70'e karşı 80 oyla benimsendi. Bu dönemde dış ilişkilerle ilgili Oxford Birliği önermeleri, yatıştırma politikasının ortaya çıkışının seyrini yansıtan bir döküm gibidir. Almanların tazminat yükümlerini yerine getirmemesi üzerine Ruhr'u işgal eden "Fransa'nın mevcut politikasını kınama" kararı Şubat 1923'te 72'ye karşı 192 oyla geçti. Mart ayında kabul edilen bir önergede "Almanya'nın ezici yenilgiye uğramasının Avrupa ve bu ülke için bir talihsizlik olduğu" bildirildi. İki ay sonra yüzde 25'lik farka varan bir çoğunluk, "1918'den beri izlenen Fransız politikasındaki bencilliğin insanlığı yeni bir savaşa mahkûm ettiği" konusunda mutabık kaldı.⁸

İşin gerçeği, barış şartları ağırlık bakımından benzersiz değildi ve Alman hiper-enflasyonu, esasen bizzat Almanlarca benimsenen sorumsuz mali ve parasal politikaların sonucuydu. Almanlar barışın ekonomik araçlarla kazanılabileceği kanısındaydı. İngiliz aklına göre öyle de oldu. Almanların diğer bütün ülkelerden daha başarılı olduğu başka bir alan, İtilaf devletlerince talep edilen tazminatı da kapsamak üzere borçlarını ödemekten kaçınmalarıydı. Ne var ki bu pahalya mal olan bir zaferdi; demokrat eğilimli politikacılarca demokrasiden ve iktidardan olma pahasına kazanıldı.

ÖDEME GÜÇLÜĞÜ

Almanya'ya 1919'da dayatılan Versailles Antlaşması'nın aşırı ölçüde ağır olduğu görüşü, Almanya'da genel kabul gören bir hakikatti; ancak *The Economic Consequens of the Peace* [Barışın Ekonomik Sonuçları] adlı broşürü

7 Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 23 vd, 161-5.

8 T. Weber, "Stormy Romance", s. 24 vd.

(Lytton Strachey'nin *Eminent Victorians* [Victoria Döneminin Seçkin İnsanları] kitabıyla birlikte) 1919'un çok satanlar listesine giren John Maynard Keynes'in etkisi olmasaydı, Almanya dışında ve özellikle Britanya'da asla çok itibar görmezdi.

Daha önce gördüğümüz üzere, Keynes İngiliz savaş maliyesi üzerine Cassandra benzeri sözleri sayesinde Hazine'de etkili bir sima haline gelmişti. Dolayısıyla Almanların bir mütareke istediğinin açıklığa kavuşmasıyla birlikte, barışa dönük hazırlıklar içinde yer alması mantıklıydı. Tazminat sorunu savaşın bitmesinden önce bile bir tartışma konusuydu.⁹ Keynes daha Ekim 1918'de 20 milyar altın markın tazminat için gerçekçi bir toplam rakam olduğunu ileri sürerek, nispeten düşük bir zarar ödemesinin önde gelen savunucusu olarak kısa sürede öne çıktı.¹⁰ Aralık 1918'de hazırladığı "Tazminat ve Diğer Alacaklar İçin Düşman Devletlerce Yerine Getirilebilecek Zarar Ödemesi Üzerine" başlıklı tezkerede bu rakamı iki katına çıkarmasına karşın, böyle bir yük dayatmaktan doğabilecek sorunları vurgulamakta dikkatli davrandı. Hazine tezkeresi "Alman İmparatorluğu'ndaki her ev, fabrika ve ekili tarla, her karayolu, demiryolu ve kanal, her maden ocağı ve orman sökülüp alınarak kamulaştırılsa ve hazır bir alıcıya iyi bir fiyata satılsa [bile], savaşın maliyetinin ve tazminatın toplam tutarının yarısını karşılayamayacağını" daha baştan teslim etti.¹¹ Daha da önemlisi, Keynes'in tezkeresi tazminatın temlikinden doğabilecek "iki olası sonuç" arasında ayırım yaparak, sonraki tartışmalarda kilit unsura dönüşecek olan bir savı önceden kestirdi:

Ticaretin olağan seyrinin ödemeye ciddi biçimde aksamadığı birinci durumda, tazminat tutarı dışarıya ödemede bulunan ülkeye her halükârda gelecek ve zarar ödemesi olmaması halinde yurtdışına yatırılacak olan meblağa aşağı yukarı eşit olur; söz konusu tutarın [...] ödemede bulunan ülkenin ihracatında kapsamlı bir canlanma olmaksızın [...] karşılanamayacağı ikinci durumda ise [...] diğer ülkelerin ihracata dönük ticareti mutlaka aksar. [...] Ülkemiz tazminat aldığı sürece, bu hasarın ağırlıklı bir telafisi olur. Ama tazminat başka ellere geçtiği sürece, böyle bir telafi ortaya çıkmaz.

Dolayısıyla Keynes, "hemen ya da üç yıllık bir dönemde temlik edilebilecek bütün malvarlığını alma, Almanya'nın denizaşırı gelişimini ve uluslararası itibarını bütünüyle çökertecek şekilde bu katkı payına acımasızca ve eksik-

9 Genel olarak bkz. Bunselmeyer, *Cost of the War*; Kent, *Spoils of War*; Dockrill ve Gould, *Peace without Promise*; Trachtenberg, "Reparation at the Paris Peace Conference", s. 24-55.

10 Keynes, *Collected Writings*, c. xvi, s. 338-43. Anlaşılır olması açısından, tazminatla ilgili bütün rakamlar "altın mark", yani 1913 markı cinsinden verilmektedir (20,43 altın mark = 1,00 £).

11 Agy., s. 382n. Krş. Moggridge, *Maynard Keynes*, s. 291 vd.

sizce el koyma ama bunu yaptıktan sonra, [...] yıllara yayılmış olarak sadece küçük bir savaş tazminatı isteme” yönünde bir politikayı savundu.¹² Bununla birlikte, bir Alman mali krizinin açık bir borç tanımamaya ya da Reich’ta bir dağılmaya yol açabileceği uyarısında da bulundu.¹³ Kısacası, Keynes’in aşırı tazminat konusundaki fikri çekinceleri, mütareke ve barış müzakereleri için Fransa’ya gidişinden önce büyük ölçüde yerine oturmuştu.

Ancak Versailles’da Alman temsilcilerinden biriyle bazı görüşmelerin, Keynes’in tutumuna duygusal bir boyut kattığı hiç kuşkusuzdur. Max Warburg’un Hamburg bankası M. M. Warburg & Co.’daki sağ kolu olan Carl Melchior, hem muharebe hem de ekonomik politikaları belirleme alanında seçkin bir savaş sicili olan Yahudi bir avukattı. Keynes’in Trier’de ve Spa’daki mütareke müzakereleri sırasında Melchior’a “kanının kaynadığı”na dair sonraki açıklaması dolaylı olarak bir cinsel çekimi ima ediyor olabilir. Daha önce gördüğümüz üzere, Keynes o sırada aktif bir eşcinseldi. Ne var ki savaşın ahlakiliği konusunda köklü kuşkularının ürünü olan kendi kötümserliğinin başka biri tarafından dile getirilişiyle büyülenmiş olması daha muhtemel görünmektedir.¹⁴ Keynes’in daha sonra anılarında belirttiği gibi, Melchior Rus tarzı bir devrimin eşiğindeki Almanya’nın iç karartıcı bir tablosunu çizdi:

Alman onuru, organizasyonu ve ahlaki yıkılma sürecindeydi; hiçbir yerde ışık görmemekteydi; Almanya’nın çökeceği ve uygarlığın söneceği bir gelecek beklemekteydi; elimizden geleni yapmalıydık; ama karanlık güçler üstümüze çullanmıştı. [...] Ona göre, savaş Rusya’ya karşı yürütülmüş bir savaştı; kafasına en çok taktığı şey, Doğu taraflarından ortaya çıkabilecek karanlık güçler düşüncesi idi.¹⁵

İma açıktı: İtilaf devletleri mağlup hasımlarına aşırı sert davranırlarsa, Orta Avrupa’da Bolşevizmin dizginden boşalması riskiyle karşılaşacaklardı. Bu savlar Keynes’te yankılanan bir çağrışım uyandırdı. Lloyd George’un Almanya’ya gıda ithalatını finanse etme sorununda fikrini değiştirir gibi görünmesinden sonra, Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Kurt von Lersner şu saptamada bulundu: “Dr. Melchior’un berrak açıklaması sayesinde, Bay Keynes İtilaf devletlerinin [meseleleri] ertelemesinde bir tehlike barındırdığının farkına varmış durumda ve bizimle ortak zemin bulmaya çalışıyor.”¹⁶ Konferansın hemen akabinde, Keynes’in “Orta Avrupa’nın karnını doyur-

12 Moggridge, *Maynard Keynes*, s. 293.

13 Keynes, *Collected Writings*, c. XVI, s. 379.

14 Harrod, *Life of John Maynard Keynes*, s. 231-4, 315, 394; Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. I, s. 358-63; Moggridge, *Maynard Keynes*, s. 301.

15 Keynes, “Dr. Melchior”, s. 415.

16 Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, s. 340.

masında [...] tek şans”ın “Almanya ve Rusya arasında ivedi bir yakınlaşma” olabileceği uyarısında bulunması anlamlıydı.¹⁷

Alman görüşünün en ayrıntılı (ve Keynes açısından en etkili) ifadesi, İtilaf şartları üzerine Mayıs ayında Warburg’un yönlendirmesiyle hazırlanan karşı-önerilerde ortaya çıktı.¹⁸ “Finansal Sorunlar Üzerine Ek” metninde geliştirilen ana tema, İtilaf şartlarının “Alman ekonomik hayatının tamamen yıkıma uğraması”, böylece Almanya’nın siyasal bakımdan “Rusya’nın akıbeti”ne mahkûm olması anlamına geldiği idi.¹⁹ Barışla dayatılmakta olan ekonomik kısıtlamalar (özellikle sanayi kapasitesinden, sömürgelerden, denizasırlı varlıklardan ve ticaret donanmasından yoksun bırakılış) dikkate alındığında, Almanya savaş hasarlarını İtilaf devletlerince tanımlanan haliyle ödeyemezdi; onu böyle bir şeye zorlamanın feci sonuçları olacaktı. Bir yandan, tazminatı cari hükümet gelirlerinden ödemek “savaş istikrazlarının faiz ödemesine, malul Alman askerleri için tahsisata ve ölen askerlerin yakınlarına bağlanan maaşlara dönük harcamaların, ayrıca kültürel amaçlara, okullara, yükseköğrenime vs. dönük harcamaların kesilmesini ya da kısılmasını” zorunlu kılacaktı. Bu da düpedüz Alman demokrasisini “yok” edecekti: “Vergi ödeme kabiliyeti ve eğilimi ortadan kalkar; Almanya önümüzdeki yıllarda en keskin şekle bürünmüş aralıksız sosyal sınıf mücadelelerine sahne olur.” Öte yandan, tazminatı borçlanmayla finanse etmek aynı ölçüde vahim sorunlar doğuracaktı:

Yakın gelecekte gerek içeride, gerekse dışarıda büyük miktarda Alman devlet istikrazlarına gitmek imkânsız olacağından, [tazminat için el konulan varlıkların sahiplerine] telafi ödemesi ancak büyük çapta para basma yoluyla yapılabilir. Zaten aşırı düzeydeki enflasyon, barış antlaşmasının önerilen şekliyle uygulanması halinde, sürekli artacaktır. Dahası, doğal ürünlerin büyük çapta dağıtımı ancak devletin üreticilere bunların değerini ödemesiyle gerçekleşebilir; bu, daha çok para basma anlamına gelir. Ürün dağıtımları devam ettiği sürece, Alman para birimini mevcut düzeyde bile istikrarlı tutmak söz konusu olamaz. Pazarındaki değer kaybı sürecektir. Para birimindeki değer kaybı sadece Almanya’yı değil, ihracat yapan bütün ülkeleri olumsuz etkileyecektir; zira para birimi sürekli değer kaybeden Almanya tedirgin edici bir unsur olacaktır ve dünya pazarına gülünç derecede düşük fiyatlı mallar sürmeye mecbur kalacaktır.²⁰

Tazminat ancak Almanya’nın topraklarına, sömürgelerine ve ticaret filosuna İtilaf devletlerince dokunulmaması halinde ödenebilirdi.²¹ Bu şartlar altında,

17 Keynes, *Collected Writings*, c. XVII, s. 119.

18 Metin için bkz. Luckau, *German Peace Delegation*, s. 306-406.

19 Agy., s. 319, 377-91; Burnett, *Reparation at the Paris Peace Conference*, c. II, s. 78-94.

20 Luckau, *German Peace Delegation*, s. 384. İtalikler orijinal metinde.

21 Agy., s. 388 vd.

Almanlar 1919-1926 arasında 20 milyar altın mark değerinde tahvilin itfasına ek olarak faiz ödemeyi önerdiler; itfa, azami 80 milyar altın marka varan tahviller için geçerli olacaktı – yıllık taksitler “Alman emperyal ve devlet gelirlerinin sabit bir yüzdesini aşmayacak”tı.²²

Alman dış politikasının tarihi açısından anlamı ne olursa olsun,²³ bu belgenin çarpıcı tarafı Keynes’in daha sonra antlaşmaya yönelttiği eleştirileri önceden belirtmesiydi. Bu, belki de şaşırtıcı değildir. Keynes’in Alman heyetinin değişiklik yapılmayan barış antaşmasını imzalamaya yanaşmamasına hayran kaldığını biliyoruz.²⁴ Doğrusu, Almanların kötü son kehanetlerini neredeyse aynen tekrarladı:

Almanya’nın [...] sanayisi durgunluğa mahkûm olacak. [...] Almanya ekonomik bakımdan çökecek [...] ve milyonlarca Alman iç çatışmalarda ölecek ya da göç etmeye mecbur kalacak. [...] Sonuçta Avrupa’nın göbeğinde ortaya çıkan bir “ekonomik Bal-kanlar” beraberinde sonu gelmez karışıklık ve bunu dünyanın geri kalan kısmına yayma yönünde sürekli bir tehlike getirecek.²⁵

Bu, Alman versiyonuydu. Keynes’in sözleri ise şöyleydi:

Barış ölçsüz ve olmayacak bir şey, talihsizlik dışında bir şey getirmeyecek. [...] Şartlara uymaları mümkün değil; her yerde genel düzensizlik ve karışıklık ortaya çıkacak. [...] Olabilecek en iyi şey, anarşi ve devrimdir. [...] Avrupa için varılan çözüm [...] onu ekonomik bakımdan altüst ediyor ve herhalde milyonlarca kişiyi yerinden edecek.²⁶

Keynes kendi kehanetlerini yayına hazırladığı dönemde de Almanlarla irtibat içindeydi. Ekim 1919’da Warburg’un Amerikalı kardeşi Paul’un daveti üzerine, Amsterdam’da bankerlerin ve ekonomistlerin küçük bir konferansına katıldı.²⁷ Ardından Warburg’la birlikte Milletler Cemiyeti’ne yönelik fiilen tazminatta indirimle gidilmesini, savaş borçlarının silinmesini ve Almanya’ya kredi açılmasını öngören bir başvuruyu kaleme aldı.²⁸ Ne var ki tezkerenin nihai metni Ocak 1920’de yayımlandığında artık önemli olmaktan çıkmıştı. Keynes’in bir taslağını Amsterdam’da Melchior’a ve

22 Agy., s. 389 vd.

23 Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, s. 15 vd.

24 Keynes, “Dr. Melchior”, s. 428; Harrod, *Life of John Maynard Keynes*, s. 238; Moggridge, *Maynard Keynes*, s. 308, 311. Keynes’in 14 Mayıs’ta Duncan Grant’a şunu yazması aydınlatıcıdır: “Almanların yerinde olsaydım, böyle bir barışı imzalamaktansa ölmeyi tercih ederdim kesinlikle.”

25 Luckau, *German Peace Delegation*, s. 492.

26 Moggridge, *Maynard Keynes*, s. 308 vd.

27 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 22y vd.

28 Agy., s. 225.

Warburg'a okuduğu *Barışın Ekonomik Sonuçları* broşürünün çıkışıyla tamamen gölgede kalmıştı.²⁹

Keynes'in bu kitaptaki savının Alman finans uzmanlarınca konferansta ileri sürülen savla aynı olduğunu söylemek abartılı olur. Ama benzerlikler çok yakındır; zaten Keynes de onlardan etkilendiğini yalanlamaz.³⁰ Almanlar gibi, o da Fransızları Versailles Antlaşması'nın "Kartaca tarzı" ekonomik hükümlerinden dolayı suçladı ve Tazminat Komisyonu'nu, "baskının ve çapulculuğun bir aracı" olduğu gerekçesiyle kınadı.³¹ Aynı şekilde Almanya'nın "kayıtsız şartsız değil, barışın genel mahiyetine dair mutabık kalınan şartlar [On Dört Madde ve sonraki Amerikan notalar] temelinde teslim olduğunu" ısrarla belirtti.³² Almanya'dan ticaret filosunu, denizasırlı varlıklarını, zengin kömür yataklarına sahip topraklarını ve ticaret politikası konularındaki hükümlerini almanın, tazminat ödeme gücünü ciddi biçimde sınırladığını vurguladı. Varlıklarından yoksun bırakılmış bir Almanya, İtilaf devletlerinin hasar tazmin taleplerinin ve emekli aylıklarının 160 milyar altın marka varan toplam tutarını ancak ihracat kazançlarıyla ödemeyi umabilirdi. Ancak öteden beri süren Alman ticaret açığını artıya geçirmek, İtilaf iş dünyasını baskı altına alırken Alman tüketiminde katlanılmaz indirimleri gerekli kılacaktı. Almanya'ya (Silezya kömür yatakları dahil) temel varlıkları bırakılsa bile, ödemesi beklenebilecek tutar, dörtte üçü otuz yıla yayılmış faizsiz yıllık taksitler biçiminde olmak üzere en fazla 41 milyar altın marktı.³³ Keynes Versailles'da Melchior'dan duyduğu kıyamet uyarılarını da atlamayarak, Almanya'da bir Malthus krizi ve Orta Avrupa'da kapitalizmin yıkılışı öngörüsünde bulundu:

Almanya'yı bir kuşak boyunca kölelik konumuna düşürme, milyonlarca insanının hayat seviyesini alçaltma ve bütün bir ulusu mutluluktan yoksun bırakma politikası [...] uygar Avrupa hayatının toptan çürümesinin tohumlarını ekecektir. [...] "Bu antlaşmayı imzalayanlar milyonlarca Alman erkeği, kadını ve çocuğu için ölüm cezasını imzalamış olacaktır." Bu sözlere verilecek yeterli cevabı bilmiyorum. [...] Eğer Orta Avrupa'yı yoksullaştırma gibi bir hedefi kasten güdersek, şimdiden söyleyebilirim ki oç alma isteği yumuşamayacaktır. O zaman Tepki kuvvetleri ile Devrim'in umutsuz çırpınısları arasındaki nihai iç savaşı hiçbir şey çok uzun süre geciktiremez; bu savaş

29 Keynes, *Collected Writings*, c. xvii, s. 3-23.

30 Keynes, *Economic Consequences*, s. 3: "Yüksek Ekonomik Konsey'le bağlantısı olanlar... Almanya ve Avusturya'nın finansal temsilcilerinin ağzından, ülkelerinin korkunç bitkinliğine dair çürütülemez kanıtlarını duymuşlardı."

31 Agy., s. 25, 204.

32 Agy., s. 51.

33 Agy., s. 102-200, 249 vd.

son Alman savaşının yanında sönük kalacağı bir dehşet yaratacak ve kim galip gelirse gelsin, uygarlığı ve kuşağımızın ilerleyişini yok edecek.³⁴

Keynes'e göre bu felaketin önüne ancak uluslararası borçların yakılacağı "bir genel şenlik ateşi" ve Doğu Avrupa'da Almanya güdümlü bir ekonomik toparlanma programı geçebilirdi.³⁵

Versailles'da İtilaf saflarındaki görüş ayrılıklarından dolayı ertelenen nihai tazminat faturasının belirlenmesi, Keynes'i yeni bir yaylım ateşine yöneltti. Epeyce pazarlığın ve kaçamaklı konuşmanın ardından, Nisan 1921'de Almanların boyun eğmemesi halinde Ruhr'un işgal edileceği tehdidinin desteğiyle, 132 milyar altın marklık kesin bir toplam fatura belirlendi. Bu "Londra Ültimatomu" gereğince, Almanya Mayıs 1921 sonundan itibaren, toplam 50 milyar altın mark değerinde sözde "A" ve "B" tahvilleri için yılda 2 milyar altın marklık taksitle faiz ve itfa ödemesi yapacaktı. Öngörülen başka bir hüküm, Kasım 1921'den itibaren değer olarak Alman ihracatının yüzde 26'sına bir ödemenin yapılmasıydı; bu da 3 milyar altın mark dolayında bir yıllık toplam ödeme demektir. Alman ihracatı "A" ve "B" tahvillerini tamamen ödemeye yetecek bir düzeye vardığında, nominal değeri 82 milyar altın mark olan faizsiz "C" tahvilleri çıkarılacaktı.³⁶

Keynes'in Londra programına tepkisi bazı yuvarlak hesaplara dayanmaktaydı. Milli gelirin dörtte biri ile yarısı arasında bir oran olarak tahmin ettiği tazminat yükünü, sadece mali açıdan bile katlanılamaz ölçüde ağır buldu. "Tarihteki herhangi bir hükümetin kamçıları ve akrepleri, o durumdaki bir halktan gelirinin yarısını almaya yetecek güçte olmuş mudur acaba?" diye sordu *Sunday Times* okurlarına.³⁷ Aralık 1921'de ödenebilecek en fazla tutarın 21 milyar altın mark olabileceği görüşünü ortaya attı.³⁸ Kaldı ki Almanya bir ödemeler dengesi fazlasına ulaşmadığı sürece, sağlam parayla ödeme olasılığı konusunda hâlâ şüpheliydi. Bu, daha sonra kullanacağı ifadeyle "transfer sorunu"ydü. Keynes ayrıca Almanya'nın yurtdışında işleri kolaylaştıracak bir kredi elde edebileceğinden kuşkuluydu: *Manchester Guardian* adına "muha-

34 Agy., s. 209, 212, 251.

35 Agy., s. 270-76. İşin çarpıcı tarafı, Keynes doğuya doğru bir Alman yönelişini kesinlikle savunarak, Rusya'nın yeniden inşasını ancak "Alman girşimcilığının ve organizasyonunun" sağlayabileceğini ileri sürdü. Almanya'nın "Avrupa'daki yeri [...] doğu ve güney komşuları için bir zenginlik yaratıcısı ve örgütçüsü" olmalıydı.

36 Maier, *Recasting Bourgeois Europe*, s. 241 vd; Kent, *Spoils of War*, s. 132- 8; Marks, "Reparations Reconsidered", s. 356 vd. Versailles'da talep edilen 20 milyar altın marktan hâlâ ödenmemiş 12 milyar altın mark zimnen toplama katılırken, Belçika'ya ödenecek meblağ katılmamıştı; bu yüzden ödenmemiş tazminatın nihai tutarı 123 ila 126,5 milyar altın marktı. Webb işgal giderlerinden ve "takas" ödemelerinden dolayı, reel yıllık yükün 4 milyar altın mark olduğunu ileri sürer: *Hyperinflation*, s. 104 vd.

37 Keynes, *Collected Writings*, c. xvii, s. 242-9.

38 Keynes, *Revision of the Treaty*.

bir” olarak bulunduğu Nisan 1922’deki Cenova Konferansı toplandığında, uluslararası kredi yönündeki Alman önerisini, “büyük çapta tazminat kadar [büyük] bir yanılısma” saydı.³⁹ Walther Rathenau’nun tasarladığı gibi, hammaddelerle ödeme yapmanın da durumu rahatlatılabileceği kanısında değildi.⁴⁰ Ülkenin savaş sonrasında ithalata dönük iştahından dolayı, bir Alman ihracat fazlasını da mümkün görmemekteydi. Her halükârda, durum 1919’da ileri sürdüğü gibiydi:

Paris önerilerinde tasarlandığı gibi, Almanya muazzam ihracat hacmine ulaşabilse [bile], bu iş ancak Büyük Britanya’nın temel mal ticaretlerinden bazılarını dünya pazarlarından kovmakla mümkün olur. [...] Bay Lloyd George’un Almanya’yı imalatçılarımızın altını oymaya süngü ucuyla zorlamak üzere bir orduyu ayakta tutma temelinde bir genel seçim kavgası yürütmesini beklemiyorum.⁴¹

Bir başka deyişle, ödemeler programı işlerlikten uzaktı. Kısa vadede Almanya ancak döviz piyasalarında kâğıt mark satarak, aylık ödemeler için kaynak toplayabilecekti; ama bu da işlemin sürdürülemez hale gelmesine kadar döviz kurunu amansızca aşağıya çekecekti.

Keynes’in tazminat konusundaki ağırlığı, Ağustos 1922’de, Fransa cumhurbaşkanı Raymond Poincaré’nin 21 Ağustos’ta Bar-le-Duc’ta “üretken vatandaşlar” çağrısında bulunduğu konuşmasından kısa bir süre sonra, Hamburg “Denizasırtı Haftası”nda (fiilen Alman dış politikası üzerine gayriresmi bir konferans) bir politikacı ve işadamı topluluğu önünde konuşmaya davet edilmesiyle doruğa ulaştı.⁴² Bu çağrıya beş gün sonra verdiği karşılık olağanüstüydü. “İngilizce konuşulan dünyada Almanya’ya karşı tutumun değişmesinde en büyük payı olan kişi” diye tanıtıldığında, alkışlarla desteklendi; insan bu alkışların, yaptığı konuşmanın içeriğini ne ölçüde etkilediğini merak etmekten kendini alamaz. Keynes can alıcı bir öngöründe bulundu:

Fransa’nın savaşı yeniden başlatma tehdidini sahiden uygulamaya geçirebileceğine [...] inanmıyorum. [...] Bir ya da iki yıl önce Fransa gerekli manevi inançla böyle hareket edebilirdi. Ama şimdi değil. Fransızların resmi tazminat politikasına güveni tamamen sarsılmış durumda. [...] Hiçbir gerçeklik taşımadığını kendi içlerinde biliyorlar. Gerçekleri itiraf etmeye birçok sebeple yanaşmıyorlar. Ama blöf yapıyorlar. Girişecekleri yasadışı şiddet eylemlerinin ahlaki ve duygusal tecride yol açacağını, maliyelerini batıracağını ve herhangi bir avantaj sağlamayacağını gayet iyi biliyorlar. M. Poincaré [...] sert konuşmalar yapabilir ve beyhude küçük hakaretlere kalkışabi-

39 Keynes, *Collected Writings*, c. xvii, s. 398-401; c. xviii, s. 12-31, 32-43.

40 Agy., c. xvii, s. 282 vd.

41 Agy., c. xvii, s. 207-13, 234, 249-56.

42 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 358 vd.

lır, [...] ama büyük çapta bir eyleme girişmeyecektir. Aslına bakılırsa, konuşmaları eylem için bir peşrev değil, bir alternatiftir. Ne kadar büyük konuşursa, o kadar az şey yapacaktır...

Dahası, enflasyonun “Alman yaşamının çözülmesi”ne yol açtığı fikrini şöyle bertaraf etti:

Bilançonun öbür tarafı gözden kaçırılmamalı. [...] İç borç yükü silinmiş durumda. Almanya'nın İtilaf devletlerine şimdiye kadarki bütün ödemeleri [...] yabancı spekülâtörlerin zararlarıyla tamamen tasfiye edilmiş bulunuyor. Almanya'nın bu kalemler için kendi kaynaklarından tek metelik ödediğini sanmıyorum. Yabancı spekülâtörler bu borçların tamamını ve daha da fazlasını ödemiş durumda.⁴³

Keynes'in vardığı sonuç, borç erteleme, yeni kredi ve tazminat yükünde indirim yönündeki artık bildik Alman taleplerinin bir tekrarıydı.⁴⁴

Özel görüşmelerde Keynes'in pek o kadar atılınmadığı doğrudur. Ama en büyük etkiyi yaratan, kamuoyuna dönük açıklamalardır; özellikle de Almanlara duymayı istedikleri şeyleri söylemesinden dolayı. Poincaré'nin “blöf”ü görülmeliydi: Berlin'de hükümete iletilen mesaj buydu.⁴⁵ Konuşmanın tek önemli yanı da bu değildi. Keynes'in aynı konuşmadaki “bilim, idare ve icra hüneri dönemine [...] haliyle bu yıl değil ama gelecek yıl girileceği” öngörüsü, Warburg'un ve şürekâsının “dünya iktisadının bütün sorunlarında diplomatlar ve politikacılar karşısında işadamlarına” öncelik verilmesi gerektiğine dair önceki çağrılarını hatırlatmaktaydı.⁴⁶ Bu çağrılar Albert Ballin'in yerine Hamburg-Amerika gemicilik şirketinin başına getirilmiş olan Wilhelm Cuno'un Kasım başlarında şansöyeliğe atanmasıyla karşılık gördü.⁴⁷ İngiltere'deki Keynes coşku içindeydi. Kapıldığı şevkle yeni şansöyeye “duru bir sesle [...] bağırma” telkininde bulundu ve “Cuno'ya görevinden dolayı gıptayla” baktığını itiraf etti.⁴⁸

Fransızların Ruhr'u işgal etmesinin ve Alman para biriminin telafi edilemez kesin çöküşünün suçunu, sırf Keynes'e yıkmak elbette abes olur. Ama her ikisini de teşvik etmede bir rol oynadığı tartışmasızdır. Poincaré'nin sonuçta blöf yapmadığının ortaya çıkmasıyla da yılmadı. Ruhr'daki Fransız işgalinin ilk haftalarında, Almanları “tahammülün sınırına kadar dayanmaları” ve hü-

43 Keynes, *Collected Writings*, c. XVIII, s. 18-26.

44 Keynes'in biyografisini yazanlar bu konuşmanın önemine yeterince değeri vermemişlerdir; bkz. Flarrod, *Life of John Maynard Keynes*, s. 316, 325; Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. II, s. 115.

45 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 359.

46 Agy, s. 357 vd.

47 Rupieper, *Cuno Government*, s. 13 vd; Maier, *Recasting Bourgeois Europe*, s. 300 vd.

48 Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. II, s. 121vd. Krş. Bravo, “In the Name”, s. 147-68.

kümeti “soğukkanlılığını koruması” için cesaretlendirdi.⁴⁹ Ruhr’daki Fransız denetiminde hiçbir zayıflama belirtisinin görülmemesi ve Alman ekonomisinin daha da derin bir hiper-enflasyon çukuruna savrulması üzerine ancak Mayıs 1923 stratejisinin boşa çıktığını kabullendi.⁵⁰

Cuno’nun düşüşüne yol açan olayları ya da pasif direnişin bitmesiyle noktalanmış uzun süreci anlatmanın yeri burası değil.⁵¹ Poincaré’yle kapışma ve pasif direnişe geçme kararlarıyla yakından ilgili oluşu göz önünde tutulduğunda, Keynes’in Aralık 1923’te yayımlanan *Tract on Monetary Reform* [Para Reformu Üzerine] broşüründeki anlatımının biraz sert olduğunu söylemek yeterlidir:

Cuno’nun Hazine’deki ve Reichsbank’taki beceriksizliği dizginlemede yetersiz kalmasının kaçınılmaz olarak [düşüşünü] getirdiğini itiraf etmek gerekir. Bu feci dönemde Almanya’nın finansal politikasından sorumlu olanlar, akıllıca tek bir iş yapmadılar ya da olup bitenler konusunda zerre kadar bir kavrayış sergilemediler.⁵²

Olay sırasında oldukça akılsızca davranmış olması itibarıyla, Keynes’in bu olaydan sonra akıllandığı sonucuna varmamak zordur. Çünkü enflasyona karşı ısrarla telkin ettiği çareler, (parasal kısıtlama ve sermaye vergisi) Aralık 1923 öncesinde Almanlara tavsiyelerinde bariz biçimde yoktu. Doğrusu, Keynes bir dizi vesileyle Almanları enflasyonun beraberinde getirdiği yabancı servete büyük çapta el koydukları için tebrik etmişti. Öyle görünüyor ki sonuçta enflasyonu ekonomik diplomasi açısından bir başarı olarak değerlendirmeye karşı koyamadı:

Almanya’nın bu dönemdeki [yazıldığı tarih Haziran 1929] dikkate şayan tecrübesi, İtilaf devletlerini tazminat koparmaya dönük önceki yöntemlerinin nafile olduğuna inandırmada belki gerekliydi ve belki de Dawes Planı’na kaçınılmaz bir girişti.⁵³

Hamburg’da 1932’de (Denizasıırı Haftası’nda zuhur edişinden tam on yıl sonra) bir konuşmada şunu ifade etti: “İfa Politikası dediğiniz şeyin dirayetliliği konusunda geçmiş yıllarda sıklıkla kuşkuya kapıldım. Bir Alman devlet adamı ya da ekonomisti olsaydım, sanırım, buna herhalde karşı çıkardım.”⁵⁴

49 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 369; Keynes, *Collected Writings*, c. XVIII, s. 119 vd.

50 Keynes, *Collected Writings*, c. XVIII, s. 134-41; Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. II, s. 121-5.

51 Bkz. Feldman, *Great Disorder*, s. 695 vd, 720-50, 823-35.

52 Keynes, *Tract on Monetary Reform*, s. 51n.

53 Keynes, *Collected Writings*, c. XI, s. 365.

54 Agy., c. XXI, s. 47 vd.

ÖDEMEME

Versailles'da Keynes'in "kanının kaynadığı" adam, *Barışın Ekonomik Sonuçları* broşürünü "cezbedici" ve "savaş sonrası tarihte [...] yeni bir gelişme için bir dönüm noktası" olarak nitelendirmişti.⁵⁵ Bu konuda Melchior kesinlikle haklıydı. Keynes'in Versailles Antlaşması'na yönelik sert eleştirisi, Almanya'ya haksızlık etmiş olmaktan kaynaklanan ve iki dünya savaşı arasında İngiliz diplomasisini çok kısıtlayan suçluluk duygusuna, hiç kuşkusuz epeyce katkıda bulundu. Almanya'nın hiper-enflasyona düşüşünü tazminata bağlama görüşü bugün bile akademik çevrelerde yaygın destek görüyor. Haller'e göre, Alman bütçesinin ayarı zaten fena halde kaçmıştı ama İtilaf devletlerinin nakit tazminat talebi işleri çok daha kötüleştirdi.⁵⁶ Yapısal bir ödemeler dengesi açığından dolayı, Almanya'nın kâğıt mark satarak sağlam para satın alma, böylece döviz kurunu aşağıya iterken, ithal ürün fiyatlarını ve buna bağlı olarak ülke içindeki fiyat düzeyini yukarıya çekme dışında bir seçeneği yoktu.⁵⁷ Barry Eichengreen meseleyi dobra dobra ortaya koyar: Tazminat "sonuçta enflasyonun sorumlusu"ydü çünkü tazminat olmasaydı, bütçe açığı olmazdı.⁵⁸ Sıklıkla varılan bir sonuç (İtilaf devletlerinin neredeyse her kesimden tepki gören tazminatı ödemek için vergi toplamasını beklediği) Alman hükümetlerinin ödemedi kaçınma dışında bir alternatifinin olmadığıydı. Bunu yapmanın en belirgin yolu enflasyonun sürmesine göz yummaktı; zira Graham'ın ifadesiyle, "hiç de gerekçesiz olmadığı" söylenebilecek görüş, "kamu maliyesinde iyileşmenin daha da ağır gasplara yol açacağı" yönündeydi.⁵⁹ Para biriminde değer düşüşünün denetimsiz sürmesine göz yumma da siyasal bakımdan anlamlı sayılmaktaydı; çünkü Alman ihracatını artırma gibi bir etkisi vardı.⁶⁰ Bu durum İtilaf ekonomilerini baskı altına alarak, onları tazminatın ancak İtilaf sanayisinin zararına ödenebileceğini kabullenmeye zorlayacaktı. Dolayısıyla Holtfrerich'e göre, değer düşüşü "ulusal çıkar"a uygundu, "geri kalan dünyayı tazminat yükünde bir indirimin gereğine ikna etme"nin en etkili yoluydu.⁶¹ Aslına bakılırsa, bu stratejinin ikili bir avantajı vardı. O dönemde Almanya'ya verilen borç paranın büyük bir kısmı hiç geri ödenmediğinden, bir tarihçi "Almanya'ya verilen Amerikan 'tazminat'ından" söz edecek kadar ileri gider.⁶² Feldman'ın Alman enflasyonuna ilişkin kusur-

55 Agy., c. x, s. 427 vd.

56 Flaller, "Rolle der Staatsfinanzen", s. 137 vd. Ayrıca bkz. Flotfrerich, *German Inflation*, s. 137-55; Webb, *Hyperinflation*, s. 54, 104, 107.

57 F. Graham, *Exchange*, s. 134, 117-49, 153-73.

58 Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 141.

59 F. Graham, *Exchange*, s. 4, 7-9, 11, 30-35, 248, 321.

60 Agy., s. 174-97, 209, 214-38, 248.

61 Holtfrerich, "Die deutsche Inflation", s. 327.

62 Schuker, "American 'Reparations' to Germany", s. 335-83.

suz incelemesindeki yaklaşımı dolambaçsızdır: İtilaf barış şartları “talepleri imkânsız hale getirdi ve katlanılamaz seçenekleri öne çıkardı”; tazminat “istikrarı caydırıcı bir etken”di.⁶³ Bunlar seksen yıl sonra canlı olarak karşımıza çıkan Keynes savlarıdır. Ancak tarihçiler Keynes’in Alman dostlarıncı ne kadar yönlendirildiğini, barışın sonuçlarına ilişkin analizinde ne kadar yanıldığını kavramakta yetersiz kalmışlardır.

Alman hükümetinin 1919’daki barış heyetinde yer alanlar, zorlu bir barışla karşı karşıya olduklarının gayet farkındaydılar. Ne de olsa kendileri savaş kazanmış olsalardı, karşı tarafa zorlu bir barışı dayatacaklardı. Amerikalı diplomatın savaş sırasında yazdığı şu sözler pek de yanlış sayılmazdı:

Almanlar büyük askeri faturalarını karşılamak için soyacak birilerini arıyorlar. Belçika’yı soydular ve bulabildikleri her meteliğe varıncaya kadar hâlâ soyuyorlar. Polonya’yı ve Sırbistan’ı soydular. [...] Fransa’yı soymaya giriştiler ve [...] Paris’e varacak olurlarsa, bir hafta içinde orada otuz paraya değecek taşınır mal bırakmazlar ve günde bir milyon franklık para cezası keserler.⁶⁴

Alman maliye bakanı Karl Helfferich, Ağustos 1915’te ülkesinin artmaya yüz tutan savaş borçlarını kafasında tartarken şunu bildirmişti: “Bu savaşın kıskırtıcıları ölümlerin sırtından milyarlar kazanmış durumda. [...] Bu borçtan kurtulma yolu ,ezelden beri dünyanın karşılaştığı en büyük sorun olacaktır.”⁶⁵ Nispeten liberal Warburg bile bu savı benimsemişti. Kasım 1914’te savaşın sadece dört ay süreceği varsayımıyla, Almanya’nın dayatacağı uygun tazminat düzeyinin 50 milyar mark olmasını önerdi; Mayıs 1918 gibi geç bir tarihte hâlâ 100 milyar mark gibi yüksek bir İtilaf zarar ödemesini hayal etmekteydi.⁶⁶ Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması’nda tazminat istenmeyeceğinin bildirilmesine karşın, 27 Ağustos 1918’de imzalanan bir ek finansal anlaşma, Rusya’ya 6 milyar marklık bir zarar ödemesi getirmişti.⁶⁷ Muazzam toprak feragatlerine ek olarak dayatılan bir yükü bu: Antlaşma uyarınca Finlandiya ve Ukrayna bağımsızlığa kavuşurken, Polonya ve Baltık devletleri Litvanya, Estonya, Kurland ve Livonya birer Alman uydusu haline geldi. (Alman prensleri 1918’in gerçeküstü ortamında buraları kimlerin yöneteceği didişmesine girdi: Urach dükü, Litvanya kralı olmak istedi; Avusturya arşidükü Eugen, Ukrayna’yı talep etti; Kayzer’in eniştesi Hesse prensi Friedrich Karl, Finlandiya’ya göz dikti; Kayzer’in kendisi ise Kurland’a göz koydu.)⁶⁸ Söz konusu topraklar Rus İmpa-

63 Feldman, *Great Disorder*, s. 255-72.

64 Seligmann, “Germany and the Origins”, s. 327.

65 Kindleberger, *Financial History*, s. 292 vd.

66 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 148.

67 Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk*, s. 345 vd, 439 vd.

68 Agy., s. 325 vd.

ratorluğundaki kömür kapasitesinin yüzde 90'ını ve sanayinin yüzde 50'sini barındırmaktaydı.⁶⁹ Bununla karşılaştırıldığında, Versailles Antlaşması'nın topraklarla ilgili hükümleri nispeten yumuşaktı. Almanya sömürgelerinin yanı sıra, bizzat Reich'in çeperde kalan yaklaşık dokuz toprak parçasını kaybetti;⁷⁰ ama bu topraklar savaş öncesindeki yüzölçümün ancak yüzde 13'ünü oluşturmaktaydı ve bu topraklardaki nüfusun yüzde 46'sı Alman değildi. Almanlar için demir cevheri yataklarının yüzde 80'ini, pik demir kapasitesinin yüzde 44'ünü, çelik kapasitesinin yüzde 38'ini ve kömür kapasitesinin yüzde 30'unu kaybetmek bir yakınma konusuydu; oysa Ruslar 1918'de daha fazla kayba uğrarken, Avusturyalılar, Macarlar ve Türkler imzaladıkları barış antlaşmalarıyla toprak bakımından (Macarlar için savaş öncesindeki yüzölçümün yüzde 70'i) ve belki ekonomik kaynaklar bakımından da daha kötü duruma düştüler. Almanya'nın sömürgelerini kaybedişi, itibarı açısından bir darbeydi. Ama geniş alanı (yaklaşık 3 milyon kilometrekare) kaplasalar ve yüksek nüfuslu (12,3 milyon kişi) olsalar bile, bu sömürgelerin ekonomik değeri düşüktü.

Almanlar İtilaf devletlerinin ortaya koyduğu şartları kederli protestolarla karşılamalarına rağmen, başlarına gelecek şeylerin farkındaydılar. Warburg Alman heyetine katılmaya çağrıldığında, "Antant şartları hiç kuşkusuz son derece ağır olacaktır," yorumunda bulundu.⁷¹ Yeni Maliye Bakanı Eugen Schiffer ve Dışişleri Bakanlığı'nın tazminat uzmanı Carl Bergmann, 20 milyar mark ve 30 milyar mark seviyesinde rakamlardan söz ettiler; ama Warburg onları "abes derecede yüksek" bir rakama hazır olmaları için uyardı. Dışişleri Bakanı Kont Ulrich von Brockdorff-Rantzau'ya bunu Nisan başlarında şöyle ifade etti: "Aşırı ağır şartlara hazırlıklı olmalıyız."⁷² Doğrusu, Warburg'un tahmini Almanya'nın yirmi beş ila kırk yıl tazminat yükü altında kalacağı yönündeydi.⁷³ Ona göre böyle bir yükü sırtlamanın tek yolu, Almanya'ya yirmi beş ila kırk yıllık bir döneme yayılmış yıllık taksitler halinde bir sabit sermaye tutarını ödemesine izin verilecek uluslararası bir kredi açılmasıydı.⁷⁴ Nisan ayına varıldığında, 100 milyar altın marklık bir kredinin hayalini kurmaktaydı.⁷⁵

69 Herwig, *First World War*, s. 382 vd.

70 Bir plebisitten sonra Yukarı Silezya'nın bir kısmıyla birlikte Polonya'ya geçen Posen ve Batı Prusya; "özgür kent" statüsü kazanan Danzig; Litvanya'nın üzerinde hak iddia ettiği Memel; Çekoslovakya'ya verilen Fluttschin; Danimarka'ya verilen Kuzey Schleswig; Fransa'ya verilen Alsace-Lorraine; Belçika'ya verilen Eupen-Malmédy. Ayrıca, on beş yıl askeri işgal altında tutulacak ve Saar bölgesi aynı süreyle Milletler Cemiyeti'ne emanet edilecek, ardından bir plebisit düzenlenecekti.

71 Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen*, s. 64.

72 Schwabe, *Deutsche Revolution und Wilson-Frieden*, s. 526; Krüger, *Reparationen*, s. 82, 119; Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, s. 341.

73 Krüger, "Rolle der Banken", s. 577.

74 Warburg, *Aufzeichnungen*, s. 75; Krüger, "Rolle der Banken", s. 577; Krüger, *Deutschland und die Reparationen*, s. 119.

75 Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, s. 337-40; Krüger, *Deutschland und die Reparationen*, s. 128 vd.

Almanların kanaatine göre, böyle nispeten cömert muameleyi haklı gösterecek en sağlam gerekçe, bu yola gidilmediğinde Almanya'nın Bolşevizm ağına düşeceği ve böylece Troçki'nin dünya devrimi planının sonraki aşamasının gerçekleşeceğiydi. Warburg'un arkadaşı Franz Witthoefft, Versailles'a gidecek Alman heyetine katılmayı kabul etmesinden kısa bir süre sonra bunu şöyle ifade etti:

Ekmek ve barış, düzenin ve çalışmanın önkoşullarıdır; aksi halde Bolşevizme doğru sürükleneceğiz ve bu da Almanya'nın sonu olacak. Ancak tam da bu Bolşevizm tehlikesinde, Antant'ın bizi kesin biçimde mat etme çabaları açısından belli bir güvenlik supabı görmekteydim. Bu illet Macaristan'dan gelip Almanya yoluyla yayılacak olursa, ne Fransa ne de İngiltere ondan kurutulabilir; böyle bir şey bütün Avrupa'nın sonu anlamına gelir.

Nisan sonlarında Berlin'de bakanlarla yapılan bir toplantıda, Melchior Almanya açısından gelecekteki bir diplomasi stratejisi olarak "Rusya'ya yönelik eğilimler" üzerine kafa yormak gerektiğini ileri sürdü; Reich cumhurbaşkanı Friedrich Ebert bu görüşü doğru buldu.⁷⁶ Keynes'in benimsediği kıyamet senaryosundan çok farklı bir tarzı bu. Hiç kuşkusuz, Keynes'le ilk karşılaşmasında Melchior, Almanya'daki siyasal durum konusunda sahiden endişeliydi. Ne de olsa doğduğu şehir, bir işçi ve asker konseyinin denetimindeydi ve Kasım 1918 devriminin ılımlı sosyal demokratları, daha liberal "burjuva" partileri ve eski siyasal, askeri ve ekonomik elitler arasında bir uzlaşmayla sonuçlanacağı açık olmaktan uzaktı. Bununla birlikte, Keynes'e yaranmak için, Melchior'un Bolşevik tehdidini elinden geldiğince abarttığı açık gibiydi. Kızılıordu'nun 1919 sonlarında ve 1920 başlarındaki başarıları ve Almanya'da süren sosyal karışıklıklar, Melchior'u "Rusya ve Almanya arasında [...] mağlupların bir tür birliği"ne dair yeni kehanetlerde bulunmaya yöneltti.⁷⁷ Bu sözlerinin tek bir kelimesi dahi içten değildi; aslında o ve Warburg, 1922 Cenova Konferansı'nda Rathenau'nun Ruslarla tazminat konusunda bir anlaşmaya (Rapallo Antlaşması) varmasını dehşetle karşıladı.⁷⁸

Öte yandan, Almanlar uluslararası bir kredinin bulunmaması halinde tazminatı ödemenin tek yolu olan bütçeyi denk tutma yönünde hiçbir çaba göstermedi. Hiç kuşkusuz, Maliye Bakanı Mathias Erzberger, Alman vergi sisteminde hatırı sayılır değişiklikler yaparak, merkezi hükümetin mali gücünü artırdı. Mart 1920'de görevden ayrılmasından önce, dolaysız vergilerde köklü bir artış için de uğraştı. Reich gelir vergisinin üst haddi yüzde 60 iken,

76 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 210.

77 Agy., s. 225.

78 Agy., s. 347 vd.

“Reich Olağanüstü Vergisi” (*Reichsnotopfer*) uyarınca servetten yüzde 65’e varan oranda vergi alındı. Ancak bu uygulama (1919-1923 arasında ortalama olarak safi milli hasılanın yaklaşık yüzde 15’ini bulan) açığı azaltmaya yetmedi. Birincisi, büyük ölçüde yasaya uydurulan vergi kaçığı oldukça yüksekti. Örneğin, Aralık 1920’den sonra “Olağanüstü Vergi”yi sadece yüzde 5 faiz işlenmek üzere, 47 yıla kadar varan uzun dönemlere yayılmış olarak taksitlerle ödemek mümkündü.⁷⁹ Enflasyon yüzde 5’in yukarısında kaldığı süreçte, gecikmeli ödeme besbelli ki avantajlıydı. Aynı şekilde, gelirleri (verginin kaynağında kesildiği) ücrete dayanmayan kesimler yeni Reich gelir vergisini ödemeyi kolayca geciktirebilirdi.⁸⁰

Bu, tesadüfi değildi. Tazminattan kaçınma isteğiyle, vergi reformu bilinçli olarak baştan savma yürütüldü. Bizzat Şansölye Joseph Wirth servet vergisine (yani dönemin meşhur tabiriyle “reel değerlere el koyma”)ya karşı çıkarırken, bu yaklaşımı ortaya koydu: “Baştan sona politikamızın hedefi Londra Ültimatomu’nu işlemez kılmak olmalıdır. Dolayısıyla şu anda reel değerlere el koymaya kalkışarak, Ültimatom’un yüzde 80 uygulanabilir olduğunu [fiilen] ilan etmemiz bir hata olur.”⁸¹ Bu bakımdan şansölyenin dahi işi ciddiye almasına bakılırsa, Mayıs 1921-Kasım 1922 arasında finansal reform üzerine ülke içinde yürütülen tartışma sahte bir tartışmaydı. Tazminat Komisyonu’nu yatıştırmak amacıyla servet vergisi gibi tasarıları ele almak şarttı ama bunlar asla “bütçedeki deliği kapatmaya” yönelik değildi.⁸² Benzer şekilde, 1 milyar altın marklık cebri istikraz tasarısı esas olarak İtilaf devletlerinin Cannes’da bir finansal reform planı yönündeki talebi üzerine hazırlandı; Maliye Bakanlığı kâğıt markı altın marka çevirmede uygulanacak çarpanı öylesine düşük bir düzeyde belirledi ki vergi, hedeflenen rakamın ancak yüzde 5’ini getirebildi.⁸³ ABD dışişleri bakanı David Fischer’in Tazminat Komisyonu’nun “vergilerde daha fazla artış isteği”nin sonuçta “Almanya’nın ekonomik yıkımı isteği”ni ima ettiğini belirtmesi genel havayı yansıtmaktaydı.⁸⁴ Vergilerden sağlanan reel gelir 1921’in ikinci yarısında basbayağı düştü ve 1922’nin birinci yarısında ancak biraz yükseldi.⁸⁵

Keynes fazlasıyla güven doluydu. Kasım 1921’de Almanların tazminatı ödemekten kaçınmak için enflasyonu kasten azdirdığı iddiasına cevap verirken şunu yazdı: “Alman hükümetinin sonunda kendi halkı için büyük bir fela-

79 Webb, *Hyperinflation*, s. 33 vd.

80 Witt, “Tax Policies”.

81 Specht, *Politische und wirtschaftliche Hintergründe*, s. 75.

82 Agy., s. 69-71.

83 Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 57 vd.

84 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 320.

85 Hesaplamalarda yararlanılan kaynaklar Webb, *Hyperinflation*, s. 33, 37 ve Witt, “Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg”, s. 425 vd.

kete dönüşecek şeyi mahsus tertip edecek kadar cüretkâr ya da deli olduğuna dair saçma hikâyelerin tek bir kelimesine inanmıyorum.”⁸⁶ Maalesef o “saçma hikâyeler” doğrudur. Almanlar sürekli açıklar ve para biriminde sürekli değer düşüşü yoluyla ihracatlarını artırabilecekleri kanısındaydılar; bu gidişat Melchior’un ifadesiyle, “İngiltere’yle ve Amerika’yla ticareti batıracaktı, öyle ki bizzat alacaklılar gelip değişiklik yapılmasını isteyecek”ti.⁸⁷ Almanya’da döviz denetimlerinin kaldırılmasının ardından, Haziran 1919-Şubat 1920 arasında markın baş aşağı inişe geçmesiyle doların değeri 14 marktan 99 marka yükselince,⁸⁸ İktisat Bakanı Robert Schmidt bununla nereye varılmasını umduğu konusunda açık sözlüydü: “Alman mallarının yurtdışında yok pahasına fiyatlarla kapışılması [...] Antant’ı döviz kurumuzu düzen altına almamıza izin vermeye zorlayacak.”⁸⁹ Elektrik mühendisliği devi AEG’den Felix Deutsch bunu şöyle ifade etti: “Talihsizlik içindeki talihimiz, büyük çapta ihracat yapmamızı sağlayan zayıf para birimimizdir.”⁹⁰ İktisat Bakanlığı bu talihi sürdürmek amacıyla, Mart-Haziran 1920’de markın değer kazanmasını sınırlamak üzere yüklü miktarda döviz satın alarak, mark *aleyhinde* müdahalede bulunma adımı attı.⁹¹ Warburg Ekim 1920’de hazırladığı bir konuşma metninde, stratejinin gerekçesini açık biçimde ortaya koydu: “Bazen kendi ürünlerimizi yurtdışında aşırı ucuza satma riski pahasına bile olsa, [...] dünyanın bir ülkeye borçlar yüklerken, onu ödeme olanaklarından yoksun bırakmanın olmayacak bir iş olduğunu anlaması sağlanmalıdır. [...] Barış antlaşması şimdiki haliyle korunursa, [...] para biriminin tam anlamıyla çöküşünden kaçınılamaz.”⁹²

ÖDENEBİLİR MİYDİ?

İşin gerçeği şu ki Versailles Antlaşması’nın ekonomik sonuçları, Almanya açısından pek de Almanların ve Keynes’in ileri sürdüğü kadar ağır değildi. ABD bir yana bırakılırsa, savaşan ülkelerin hepsi sermaye bilançosu itibarıyla savaştan ağır kayıplarla çıkmıştı. Tazminatın müstakbel alıcılarının ABD’ye borçlarının tutarı zaten yaklaşık 40 milyar altın marka denkti.⁹³ Benzer şekilde, deniz taşımacılığı sektörü kayba uğrayan ülke sadece Almanya değildi: Savaş sırasında dünya deniz taşımacılığının (büyük kısmı Almanya hanesine

86 Keynes, *Collected Writings*, c. XVIII, s. 10.

87 D’Abernon, *Ambassador of Peace*, c. I, s. 193 vd.

88 Matthews, “Continuity of Social Democratic Economic Policy”, s. 485- 512.

89 Webb, *Hyperinflation*, s. 91.

90 Specht, *Politische und wirtschaftliche Hintergründe*, s. 30, 43n.

91 Webb, *Hyperinflation*, s. 31.

92 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 310.

93 Henning, *Das industrialisierte Deutschland*, s. 45.

yazılan) toplam kaybı 15 milyon tondan fazlaydı. Her halükârda, bu kayıp varlıkların önemi abartılmamalıdır. Özellikle deniz taşımacılığı çarçabuk yenilendi. İşadamlarının, savaş sırasında yıpranan envanterleri ve tesisleri hızla yenilemeye koyulmasıyla ve cephe hatları, savaş gemileri ve denizaltılar yüzünden bozulan ticari bağların yeniden kurulmasıyla birlikte, dünya ekonomisi kısa sürede yükselişe geçti. Uluslararası ticaret 1920'ye doğru toparlanarak, savaş öncesi düzeyin yüzde 80'ine vardı. Savaş maliyesinin yarattığı parasal genişleme bu yükselişi körükledi. Almanya'nın safı milli hasılası 1920'de tahminen yüzde 10 ve 1921'de de yüzde 7 büyüdü.⁹⁴ Tarımdaki durgunluğun sürmesine karşın, sanayi üretimine ilişkin göstergeler yukarıya doğru hızlı bir yönelişe girdi: 1920'de yüzde 46'yı ve 1921'de yüzde 20'yi bulan büyüme (başta gemi yapımı ve kömür madenciliği olmak üzere) belli sektörlerde özellikle hızlıydı.⁹⁵

Dışarıdan bir bakış açısıyla, bu hızlı büyüme ve zayıf döviz kuru bileşimi, görünüşte çelişkiliydi ve spekülasyonu davet eder nitelikteydi. Bunun bir sonucu olarak, 1919-20'deki Alman ticaret açığı büyük ölçekli dış kredilerle değil, yabancıların çok sayıda ve küçük ölçekli kâğıt mark alımlarıyla finanse edildi. Yedi büyük Berlin bankasının 1919'da 13,7 milyar mark olan dış mevduatı, 1921'de 41,6 milyar marka çıktı ve toplam mevduatın neredeyse üçte birine ulaştı.⁹⁶ New York'ta Temmuz 1919-Aralık 1921 arasında mark alımlarının toplamı 60 milyon altın markı buldu.⁹⁷ Keynes bu gelişmeyi belli belirsiz fark etti ve 1920 başlarında şunu belirtti: "Spekülasyon muazzam ölçekteydi ve aslında şimdiye kadar görülmüş en yüksek düzeydeydi".⁹⁸ Ama bunun döviz kuru üzerindeki olası etkisini tamamen göz ardı etti. Dolar karşısındaki düşüşü Mart 1920'de birdenbire duran mark toparlandı ve 99 mark olan dolar kuru Haziran'da 30 markla en düşük düzeye indi. Sonraki aylarda önceki sekiz ayın bütün yönelimleri tersine döndü. Almanya'da yurtiçi fiyatlar Mart 1920'deki zirveye göre yaklaşık yüzde 20 oranında düşerek Temmuzda dip noktaya indi ve ardından 1921 yazına kadar dalgalı bir seyir izleyerek, yaklaşık on üç kez savaş öncesi düzeyi gördü. Mayıs 1921'de yıllık enflasyon oranı yüzde 2'yle savaş sonrası dönemin düşük bir düzeyine indi. Öte yandan Alman fiyatları ile dünya piyasası fiyatları arasındaki fark bir anda kapandı.⁹⁹ Bu sadece Alman ihracat atılımının donakalmasını getirme-

94 Witt, "Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg", s. 424.

95 Hesaplamalarda yararlanılan kaynaklar Wagenführ, "Die Industriegewirtschaft", s. 23-8; Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 193 vd; F. Graham, *Exchange*, s. 287, 292; Hoffmann, Grumbach ve Hesse, *Wachstum*, s. 358 vd, 383-5, 388, 390-93.

96 Holtfrerich, *German Inflation*, s. 288.

97 Webb, *Hyperinflation*, s. 57.

98 Keynes, *Collected Writings*, c. xvii, s. 130 vd, 176.

99 Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 200, 248, 446 vd.

di.¹⁰⁰ Keynes'e de barışın ekonomik sonuçlarının tahmin ettiği gibi olacağı varsayımıyla yatırmış olduğu (ve hepsi değil, çoğu ona ait) 20.000 sterlinden fazla paraya mal oldu.¹⁰¹ Keynes'in olup bitenleri kavraması için biraz zaman geçmesi gerekti:

Başkentlerin sokaklarındaki Yahudi seyyar satıcılardan [...] İspanya'nın ve Güney Amerika'nın en ücra kasabalarındaki berber çıraklarına [kadar] [...] ileri sürülen sav aynı. [...] Almanya büyük ve güçlü bir ülke; günün birinde toparlanacaktır; o zaman mark da toparlanacak ve çok büyük bir kâr getirecektir. Bankerler ve hizmetçi kızlar, tarihten ve iktisattan işte ancak bu kadar anlar.¹⁰²

Aslında, enflasyon yavaşlaması yetersiz bilgiye dayalı spekülasyondan fazlasını yansıtmaktaydı. İngiliz ve Amerikalı para ve maliye yetkililerinin savaş sırasında birikmiş faturaları ödemek, vergileri yükselterek ve kredileri kısarak enflasyona son vermek üzere ilk adımları atmalarıyla birlikte, uluslararası bir deflasyon dönemine girilmişti. Her iki ülkede de 1921'de hızlı fiyat düşüşleri ortaya çıktı ve bu deflasyon ticaret ortaklarına yayılmaya yüz tuttu.¹⁰³

1921'de belirlenen tazminat tutarının katlanılmaz bir yük oluşturduğu da inandırıcı biçimde savunulamaz. Yaklaşık 132 milyar altın markın 82 milyarlık kısmı bir ölçüde "itibari"ydi; çünkü bu değerdeki "C" tahvilleri ancak Alman ekonomik toparlanmasının yeterince ilerlediği belirsiz bir gelecekte çıkarılacaktı.¹⁰⁴ Bu durum geleceğe bir gölge düşürdü ve Reich'in uluslararası piyasada borçlanma gücünü kesinlikle sınırladı; ama Almanya'nın 1921'deki kısa vadeli borçlarının 50 milyar altın markın altına (aslında 1919'dan sonraki ödemeler hesaba katıldığında 41 milyar altın marka kadar) inmesini getirdi. Bizzat Keynes'in *Barışın Ekonomik Sonuçları* kitabında ödenebilir saydığı meblağdı bu. Dahası, enflasyon zaten Reich'in iç borçlarının reel değerini, 1921 ortalarına doğru epeyce düşürerek 24 milyar altın mark civarına indirmişti; bu bakımdan Reich'in "A" ve "B" tahvillerini de kapsayan toplam pasifleri, milli gelirin bir oranı olarak yaklaşık yüzde 160'ı bulmaktaydı. Bu elbette Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın karşı karşıya kaldığından daha yüksek bir borç yüküydü. Bismarck'ın talep ettiği zarar ödemesi (5.000 milyon frank) ve mevcut Fransız ulusal borcu (11.179 milyon frank) toplandığında, toplam pasif 1871 safi milli hasılasının yaklaşık yüzde 84'üne

100 Feldman, "Political Economy", s. 180-206.

101 Keynes, *Collected Writings*, c. XVII, s. 131; Harrod, *Life of John Maynard Keynes*, s. 288-295; Skidelsky, *John Maynard Keynes*, c. II, s. 41.

102 Keynes, *Collected Writings*, c. XVIII, s. 48.

103 Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 100-124.

104 Marks, "Reparations Reconsidered", *çeşitli yerlerde*; Maier, *Recasting Bourgeois Europe*, s. 241 vd.

denkti. Buna karşılık, 1921'deki Alman borç yükü toplam İngiliz ulusal (iç ve dış) borcunun aynı yıldaki gayrisafi milli hasılaya oranından (165 yüzde) aslında biraz *düşüktü*. Borcun milli gelire oranı, Britanya açısından 1815'te yüzde 200'e yakın bir düzeyle daha da yüksekti. Ancak Britanya böyle bir yüke rağmen, 19. yüzyılın en başarılı ekonomisine (ve en istikrarlı siyasal yapısına) sahip ülke olmayı başarmıştı.

Almanya'dan talep edilen yıllık ödeme de aşırı değildi. Daha önce gördüğümüz üzere, Londra Ültimatomu'yla belirlenen yıllık tazminat 3 milyar altın mark dolayında bir toplam yıllık taksiti öngörmekteydi. 1920-23 döneminde fiilen tevdi edilen tutar en az 8 milyar altın mark ve belki de 13 milyar altın mark kadardı, yani toplam milli gelirin yüzde 4-7'si oranındaydı. En sıkıntılı yıl olan 1921'de oran sadece yüzde 8,3'tü (bkz. Şekil 19). Bu da Keynes'in milli gelirin yüzde 25-50'si tahmininden çok daha düşüktü.¹⁰⁵ Hiç kuşkusuz, daha sonra Dawes Planı uyarınca ödenen düzeye (zirve noktası yaklaşık yüzde 3) nazaran milli gelirin çok daha büyük oranıydı; günümüzde Batılı ülkelerin Üçüncü Dünya'ya yardım biçiminde verdiği tutarın oranı bir yana, 1980'lerde gelişme yolundaki ülkelere uluslararası borçlardan dolayı dayatılan yükleri bile çok geride bırakır.¹⁰⁶ Oysa Fransa, Haziran 1871-Eylül 1873 arasında Almanya'ya 4.993 milyon frank ödemişti; ilk yılda ödenen tutar safi milli hasılanın yaklaşık yüzde 9'u, ikinci yılda ise yüzde 16'sıydı.

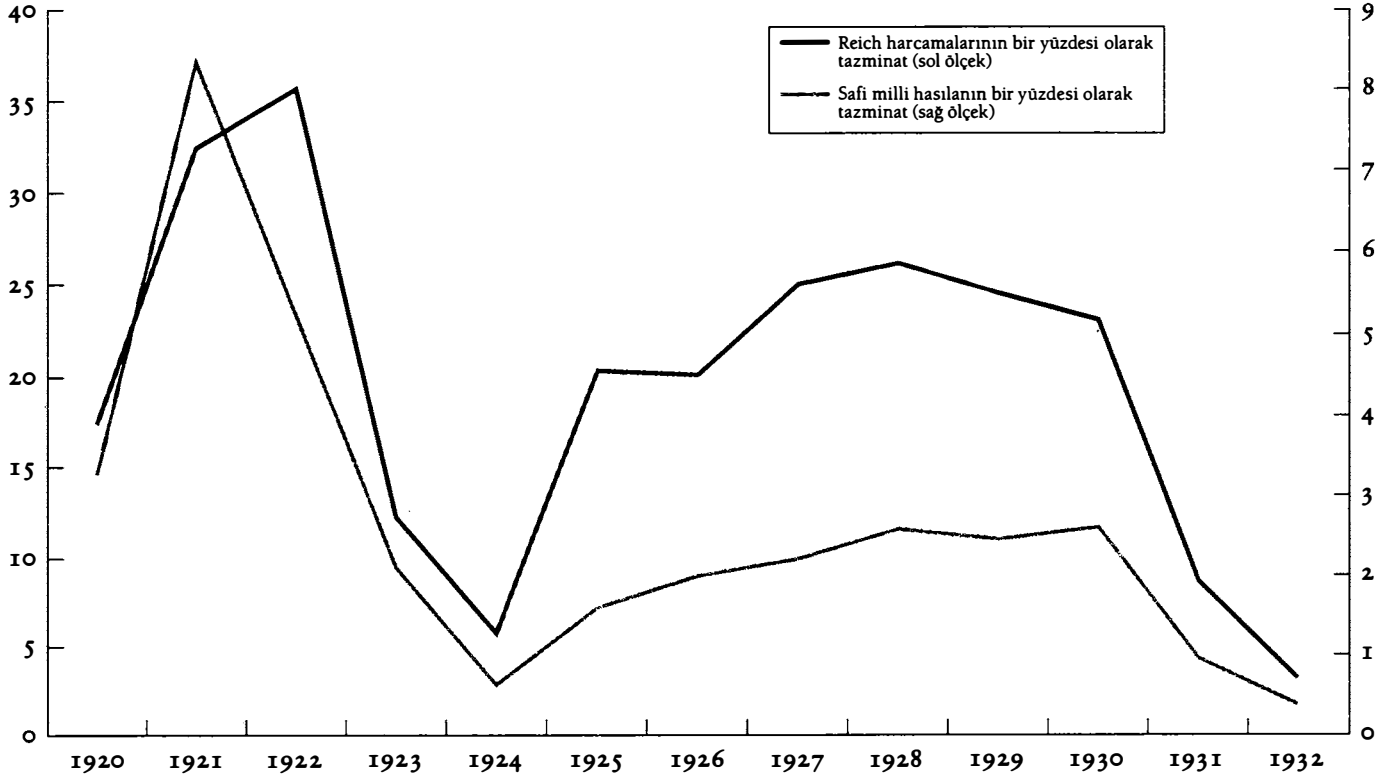
Son olarak, Almanya'nın 1870'lerdeki duruma kıyasla daha uzun dönemde yayılmış daha düşük bir yıllık yük ödemesini beklemek bütbütün hayali değildi. Young Komitesi'nin 1929 tarihli raporu, Almanya'nın 1988'e kadar tazminat ödemesini öngörmesinden dolayı sıklıkla alaya alınır. Oysa Almanya 1958'den beri Avrupa Ekonomik Topluluğu/Avrupa Birliği bütçesine net katkı payları biçiminde, Avrupa'nın geri kalan kesimine nazaran 163 milyar mark fazla ödeme yapmış bulunuyor. Söz konusu yıllık meblağlar elbette milli gelirin çok küçük bir oranını temsil eder; ama nihai toplam Versailles sonrası tazminatta istenen toplamdan nominal olarak epey fazladır. Young Planı'nın amaçladığı şey tam da böyle uzun süreli, etkisi zar zor fark edilebilecek bir transferdi.

Keynes bir noktada haklıydı: Tazminat keskin bir uluslararası çıkar çatışmasına işaret etmekteydi.¹⁰⁷ Almanya'nın 3 milyar altın marklık bir ticaret fazlası vermesi için, Alman ithalatında köklü bir daralma, Alman ihracatında ise bir genişleme şarttı. Peki, Almanya'nın ticaret ortaklarından hangisi bu bedeli ödeyecekti? İngiliz ve Fransız iş dünyası temsilcileri, "son derece tehli-

105 Holtfrerich, *German Inflation*, s. 148 vd; Webb, *Hyperinflation*, s. 54, 104; Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 129 vd. Krş. Maier, "Truth about the Treaties", s. 56-67.

106 Webb, *Hyperinflation*, s. 107.

107 Bu hususta daha fazla ayrıntı için bkz. Ferguson, "Balance of Payments Question".

Şekil 19 Tazminat yükü, 1920-1932

Kaynak: Ferguson, *Paper and Iron*, s. 477.

keli bir ekonomik düşman olmaya devam edecek olan Almanya'nın pazarlarımızı istila etmesini önlemek" için savaştan sonra tedbir alınması gerektiğini defalarca ileri sürdü.¹⁰⁸ İngiliz Ticaret Bakanlığı'nın savaş sonrası dönemde ticaret üzerine Ocak 1916'da yayımladığı bir rapor şu saptamada bulundu:

Savaştan hemen sonra ülkemizin neredeyse yok pahasına fiyatla satılan Almanya ve Avusturya-Macaristan mallarının akınına uğrayacağı ve savaştan önce sürmekte olan fiyat rekabetinin şiddetleneyeceği yönünde bir genel korku [var]; böyle bir gelişme bu rekabete açık malları üreten imalatçılara ciddi güçlük çıkaracak ve şimdiye kadar düşman ülkelerce yürütülmüş ticareti kapmayı gözetken bir yaklaşımla, faaliyet alanlarını genişletmeye ya da yeni sanayi dallarına girmeye teşvik edilen imalatçılara kesin felaket getirecek.¹⁰⁹

O yılın Haziran ayında Paris'teki İngiliz-Fransız konferansında, savaş sonrası dönemde Alman ticaretine karşı ayrımcılık konusu ele alındı ve sınırlı kararlar benimsendi.¹¹⁰ Savaş sonrası ekonomik politikayla ilgili bir soruşturma komitesi, Aralık 1917'de "mevcut düşman ülkelerin savaştan öncekiyle aynı kısıtsız tarzda veya İtilaf devletlerine ya da tarafsızlara tanınanlarla eşit şartlarda Britanya İmparatorluğu'yla ticaret yürütmesine en azından bir süreliğine izin verilmemesi gerektiği" sonucuna vardı.¹¹¹ Böyle kararlar savaştan sonra Alman ithalatına konulan özel gümrük vergilerinde ifadesini buldu. Almanlar bunlara "nefret iskontoları" adını taktı.¹¹²

Buna karşılık, tazminat Almanya'ya açılan kredilerle finanse edilmiş olsaydı, kimin talepleri öncelik kazanacaktı? Tazminatı alacak olanlar mı, yoksa yeni borç verenler mi? Schuker'in ileri sürdüğü gibi, Almanların yurtdışından aldıkları ve asla geri ödemedikleri krediler, tazminat olarak bizzat ödedikleri parayla en azından aynı tutardaydı.¹¹³ Almanya 1919-1932 arasında tazminat olarak toplam 19,1 milyar altın mark ödedi; aynı dönemde

108 PRO CAB 37/141/15, Granville'den Grey'e, 14 Eylül 1915; PRO CAB 37/141/15, Bertie'den Grey'e, 15 Ocak 1916. Ayrıca bkz. PRO CAB 37/141/15, Sir John Pilster [Paris'teki İngiliz Ticaret Odası'nın onursal başkanı]: "An after the war scheme for a customs union", 1 Eylül 1915.

109 PRO BT 55/1 (ACCI 5), Savaştan sonra İngiliz ticareti: Ticaret Bakanlığı'na bağlı danışma komitesinin bir alt komitesinin, savaştan sonra İngiliz sanayisinin belli dallarının konumunu sağlama almaya yönelik tedbirlere ilişkin ticari istihbarat üzerine hazırladığı rapor, 28 Ocak 1916. Ayrıca bkz. PRO BT 55/32 (FFT 2), Ticaret Komitesi İçin Finansal Kolaylıklar: Alman ticaretini cezalandırmaya özel göndermeyle, savaş sonrası ticaret politikası üzerine notlar, tarihsiz, 1916; PRO RECO 1/356, Abluka Bakanlığı'nın "ticaret savaşı" üzerine tezkeresi, 27 Haziran 1917.

110 Bunselmeyer, *Cost of the War*, s. 39-43.

111 PRO RECO 1/260, savaştan sonra ticaret ve sanayi politikası komitesinin Nihai Raporu [Balfour of Burleigh komitesi], 3 Aralık 1917.

112 Balderston, *German Economic Crisis*, s. 82 vd.

113 Schuker, "American 'Reparations' to Germany".

ülkeye giren net sermaye akışı sonucunda ise 27 milyar altın mark elde etti ve ağırlıklı olarak özel yatırımcılardan gelen bu para, Almanya'nın 1923'te ve 1932'de temerrüde düşmesi nedeniyle hiçbir zaman geri ödenmedi.

Ancak bundan Alman hükümetinin tazminatı ödemek için uğraşmamakta dolayısıyla haklı olduğu sonucu mutlaka çıkmaz. Sorun transferin katlanılır olup olmadığı değil, Almanlarca benimsenen ve Keynes tarafından doğru bulunan stratejinin, İtilaf devletlerini transferin katlanılır olmadığına ikna etmenin en iyi yolu olup olmadığıdır. "Ekonomik revizyonizm" in bir Alman ihracatı taşkınına teşvik ederek, İtilaf ekonomilerini baskı altına alacağı öngörülmektedir. Hiç kuşkusuz 1919'da da öyle oldu; ama bu pek uzun sürmedi. Mayıs-Kasım 1921'de markın dolar karşısında uğradığı çok sert değer kaybı bile savaşın hemen sonrasındaki "haraç mezat satış" ın (*Ausverkauf*) bir tekrarını getirmedir. Eldeki ihracat istatistiklerinin Mayıs 1921'i izleyen yılda aylık ihracatta altın mark değeriyle yüzde 35'lik bir artışa, yıllık rakamların ise ihracat hacminde üçte ikilik bir artışa işaret ettiği doğrudur.¹¹⁴ Graham'ın 43 meta kategorisini kapsayan hesapları da ihracatta artışlara işaret eder.¹¹⁵ Buna karşılık aynı dönemde ithalat daha da hızlı bir büyüme gösterdi. Bu can alıcı önemdeydi çünkü İtilaf devletlerine ekonomik baskı uygulamadan beklenen etki ancak bir ticaret fazlasıyla sağlanabilirdi. Tahmini yıllık rakamlar, ticaret açığının 1921'de 690 milyon altın mark dolayında, 1922'de ise 1920'ye kıyasla küçük bir artışla 2.200 milyon altın markın üzerinde olduğuna işaret eder.¹¹⁶ Aylık rakamlar daha kesin bir dökümü sunar: Ticaret açığı Mayıs-Eylül 1921'de genişledi, Aralık 1921'de küçük bir fazla sağlayacak şekilde daraldı ve ardından yine genişleyerek Temmuz 1922'de zirveye vardı. İşlem hacimlerine ilişkin veriler aynı hikâyeyi anlatır ama Şubat 1922'den sonra bütün ithalatı yarı mamül ve mamül mal oranının üçte bire çıkmasına karşın, açığı genişlemenin daha da çarpıcı hale geldiğini gösterir.¹¹⁷ Üstelik bu rakamlar aslında ticaret açığının çapını olduğundan düşük gösteriyor olabilir. İktisat Bakanlığı yetkilileri (sonraki tarihçileri yanıltacak şekilde) ihracatın olduğundan düşük gösterildiğini ve 1922'deki açığın ihmal edilebilir düzeyde olduğunu ileri sürerken, Reich İstatistik Dairesi "ticaret açığı bilançosunun önemli ölçüde düşük gösterildiği" konusunda "tam mutabakat" içindeydi.¹¹⁸

114 Rakamların alındığı kaynaklar Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 194, 235; Wagenfihr, "Die Industriewirtschaft", s. 26.

115 F. Graham, *Exchange*, s. 214-238, 261.

116 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 325 vd.

117 Ticaretin yapısıyla ilgili verilerin alındığı kaynaklar Hentschel, "Zahlen und Anmerkungen", s. 96; Laursen ve Pedersen, *German Inflation*, s. 99-107; Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 194.

118 Feldman, *Great Disorder*, s. 484 vd ve n.

Bir başka deyişle, ekonomik revizyonizm taraftarlarınca belirtilen öngörülerin aksine, ticaret açığı nominal döviz kurunda değer düşüşünün en hızlı olduğu dönemlerde genişledi, markın istikrara kavuştuğu dönemlerde ise daraldı.¹¹⁹ Tam da ucuz ihracatla pazarlarını istila ederek, tazminat alıcılarını baskı altına alması beklenirken, Almanya aslında onların ihracatı için canlı bir pazar sunmakla söz konusu baskıyı gevşetti.¹²⁰ Bu durum aksi halde bir bunalıma dönüşmüş olabilecek bir durgunluktan çıkmasına katkıda bulunduğu dünya ekonomisine pekâlâ yaramış olabilir;¹²¹ ama Alman diplomasisinin bakış açısından tamamen zarar vericiydi.

Alman ticaret açığının beklenmedik biçimde büyük olmasının sebepleri açıktır. Başka ülkelerde Alman ihracatına düşmanlık bir etken olabilir ama asıl sorun markın diğer önemli para birimleri karşısında nominal olarak değer kaybetmesine karşın, nispi fiyatlardaki değişiklikler hesaba katıldığında, Alman rekabet gücünde reel olarak önemli bir düzelmenin olmamasıydı.¹²² Bu durum İngiliz ve Amerikan fiyatlarının düşük düzeye inmesinin, yabancıların mark spekülasyonunu sürdürmesinin ve Alman yurtiçi fiyatlarında ve ücretlerinde uyumun daha hızlı sağlanmasının yansımasıydı.

Bu bakımdan süren bir değer düşüşünün sonuçta Almanya'nın tazminatı ödemekten kaçınmasına katkıda bulunacağı fikri temelde yanlış bir hesaptı. Aksine, düşüş ters etkide bulundu. İster istemez şu soru gündeme gelir: Bir istikrar politikası Almanya'nın ithalata dönük talebini azaltarak, İtilaf devletlerine baskı uygulamada daha etkili olamaz mıydı? Sıkı deflasyon politikalarının Alman ithalatını sert biçimde azalttığı 1930 sonrası dönemin tecrübesi, öyle olabileceği izlenimini verir. Ne de olsa tazminat 1923 krizini atlatınca, 1924'te (yeni bir takvime bağlanmakla birlikte azalmamış olarak) tekrar yürürlüğe girdi; ama 1931'deki Hoover Borç Ertelemesi'nden sonra artık tarihe karışmış sayılırdı. Weimar dış politikasının pahalıya mal olan zaferiydi bu: Almanya'nın (1931'de itibari değeri yaklaşık 77 milyar dolar olan) dış savaş borcu, eski düşmanlarının zararına fiilen silindi (bkz. Tablo 44). Almanya'nın gerçek anlamda ödediği tazminatın toplam değerinin 4-5 milyar doları aşamayacağı göz önünde tutulunca, sonuç açık gibidir. Hiper-enflas-

119 Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 83-92, 100-154.

120 Holtfrerich, *German Inflation*, s. 213 vd.

121 Agy., s. 206-20. Holtfrerich'in tahminine göre, Almanya'nın deflasyon politikalarını benimsemiş olması halinde, ABD'den ithalat yüzde 60, Birleşik Krallık'tan ithalat ise yüzde 44 oranında azalmış olacaktı.

122 Sosyalist Rudolf Hilferding'in öngörüsü şöyleydi: "[Banknot] ihracındaki artışla birlikte ticaret dengesi kaçınılmaz olarak pasife geçer. Uygulamada para basma politikası iç fiyatları yükseltti ve bu da ithalatı kamçılarken, ihracatı köstekledi"; Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 44n; Maier, *Recasting Bourgeois Europe*, s. 251.

yon iç savaş borcu açısından hangi sonucu doğurduysa, ekonomik bunalım da tazminat biçiminde dayatılan dış yük açısından aynı sonucu doğurdu. Birinci Dünya Savaşı'nı zaten ucuza yürütmüş olan Alman Reich'ı sonuçta savaşın finansal maliyetinin neredeyse kusu ru sayılacak bir kısım dışında, tazminatı ödemekten kaçınmayı başardı.

Tablo 44 1931'de ödenmemiş savaş borçları ve tazminat borçları (bin £)

	ertelenen gelirler	ertelenen ödemeler	net kayıp (-) ya da kazanç
ABD	53.600		-53.600
Büyük Britanya	42.500	32.800	-9.700
Kanada	900		-900
Avustralya	800	3.900	3.100
Yeni Zelanda	330	1.750	1.420
Güney Afrika	110		-110
Fransa	39.700	23.600	-16.100
İtalya	9.200	7.400	-1.800
Belçika	5.100	2.700	-2.400
Almanya		77.000	77.000
Macaristan		350	350
Avusturya		300	300
Bulgaristan	150	400	250

Kaynak: Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 278.

TAHSİL EDEMEME

Barışla ilgili asıl gerçek sorun koşulların çok sert olması değil, İtilaf devletlerinin onu uygulayamamasıydı: “Ödememe” durumundan ziyade, “tahsil edememe” durumu söz konusuydu. Almanlar 1870-73'te Kuzey Fransa'nın geniş kesimlerini işgal etmiş ve oradan çekilmesini tazminatın ödenmesi şartına bağlamıştı. Fransızlar ne kadar hızlı öderse, Almanlar o kadar erken ayrılacaktı. Oysa 1919'da İtilaf devletleri tazminat tutarını 1921'de, deniz ablukasını kaldırdıktan ve Ren bölgesinde sadece asgari bir kara kuvveti bıraktıktan sonra dayattı. İşgali, tazminatın ödenmesini özendirecek bir teşvik unsuru olarak kullanmak yerine, İtilaf devletleri (daha doğrusu Fransızlar) daha geniş bir işgal tehdidini, borç ödememeyi caydıracak bir yaptırım olarak kullanmaya çalıştı. Bu psikolojik bakımdan yanlış bir hesaptı; çünkü Almanları (Keynes'in 1922'de ulu orta telkin ettiği gibi) Fransızların blöf yaptığı

sanısıyla kumar oynamaya yöneltti. Alternatif hareket tarzı, (aslında) tazminatı gönüllü ödemekti; demokratik yoldan seçilmiş politikacıların bu amaca dönük vergileri onaylamada son derece isteksiz davranması şaşırtıcı olmayan bir durumdur. Weimar politikacılarının (Almanya'nın barış şartlarını yerine getirmesi gerektiğine içtenlikle inananların bile) karşı karşıya kaldığı güçlük basitti: Bir yandan kendi seçmenlerinin, diğer yandan Almanya'nın eski düşmanlarının Reich bütçesi üzerindeki çekişen taleplerini bağdaştırma zorunluluğu. Basitçe belirtmek gerekirse, İtilaf devletleri savaşta uğradıkları zarar için tazminat isteyebilirlerdi; ama Alman seçmenleri de 1914'ten beri katlandıkları sıkıntılar için "tazminat"ı hak ettikleri kanısındaydılar.

Alman bütçe rakamlarına göre, Versailles Antlaşması hükümleri uyarınca 1920'den 1923'e kadar yapılan toplam reel harcamalar 6,54 ila 7,63 milyar altın markı bulmaktaydı. Bu tutar, toplam Reich harcamalarının yaklaşık yüzde 20'sini, toplam kamu harcamalarının ise yüzde 10'unu oluşturmaktaydı. Başka bir ifadeyle, tazminat 1920'de Reich açığının beşte birine, 1921'de üçte ikisinden fazlasına denkti.¹²³ Ama tazminat ödemeleri düşüldüğünde bile toplam kamu harcamaları hâlâ safi milli hasılanın yaklaşık yüzde 33'ü düzeyindeydi; oysa bu oran savaştan önce yaklaşık yüzde 18'di.¹²⁴ Tazminat olmadan, enflasyon belki daha düşük ve dolayısıyla gelirler daha yüksek olabilirdi; ama yine de açıkların ortaya çıkmış olması akla yakındır. Tazminatın sihirli bir şekilde ortadan kalkmış olması halinde, iç harcamaların yükselmemiş olacağı varsayılmaz.

Konsolide borçları ödemenin küçülen reel maliyetine ek olarak, (bu iç harcamalar için kullanılabilecek tabirle) Almanlara ödenen Alman tazminatı, kamu sektörü maaşları için daha yüksek harcamaları, Reich'in yarısını ödediği işsizlik yardımlarını, konut inşaatı sübvansiyonlarını ve gıda giderlerini düşük tutmaya dönük sübvansiyonları kapsamaktaydı.¹²⁵ Ayrıca 800.000'i aşkın savaş yaralılarına, 533.000 savaş duluna ve 1,2 milyon savaş yetimine emekli aylığı ödemenin getirdiği maliyet vardı.¹²⁶ Bütçedeki en mahut "delik" ise demiryolu ve posta sistemlerinin verdiği açıktı. Reichsbahn'daki açık 1920-1923 arasında toplam Reich açığının yaklaşık dörtte birini oluşturmaktaydı. Bu kısmen yeni lokomotif ve vagon alımlarının yanı sıra, yolcu ve yük ücretlerini reel değerde tutamamanın bir sonucuydu.¹²⁷

123 Hesaplamalar için bkz. Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 437 vd; F. Graham, *Exchange*, s. 44 vd; Holtfrerich, *German Inflation*, s. 148.

124 Hesaplamada kullanılan rakamların alındığı kaynaklar Webb, *Hyperinflation*, s. 37; Witt, "Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg", s. 425 vd.

125 Feldman, *Great Disorder*, s. 214-39.

126 Bessel, *Germany*, s. 73, 79.

127 Paddags, "Weimar Inflation", s. 20-24. Ayrıca bkz. Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 71n; Webb, *Hyperinflation*, s. 33, 37.

Ama kısmen de hükümetin istihdam düzeyini koruma endişesinden kaynaklanan kronik personel fazlalığı yüzündendi.¹²⁸ Posta, telgraf ve telefon sisteminde benzer bir durum vardı.¹²⁹ Gemi yapımı sektöründe istihdamı koruma hedefiyle, Alman ticaret filosunu yeniden inşa etmenin maliyeti 1919'da ve 1920'de toplam Reich harcamalarının yüzde 6'sını oluşturdu.¹³⁰ Alman mali açığının ortaya çıkışında "iç tazminat"ın payı gerçek tazminattan daha önemliydi.

Savaşan ülkelerin hepsi haliyle aynı sorunla karşı karşıya kaldı. Borç yükü öylesine yüksekti ki faizini ödemek savaş sırasında seçmenlerin önünde havuç gibi sallanmış olan sosyal refaha dönük cömertçe harcamaları imkânsız kılmaktaydı. İngiliz Kalkınma Bakanı Christopher Addison'ın Şubat 1918'de hazırladığı "alışveriş listesi" tipikti:

büyük çapta malzeme ve arsa alımını gerektirecek [...] yeterli bir konut programı, [...] küçük çiftlikler, asker yerleşim alanları, ağaçlandırma ve toprak ıslahı için kamu makamlarına hatırı sayılır düzeyde bir tarım arazisi devri, [...] karayollarının yeniden yapılması, demiryollarının ve donanımlarının onarılması, [...] belli temel sanayilerin bir süreliğine devletçe tamamen ya da kısmen finanse edilmesi [...] geçiş dönemi sırasında beklenmesi gereken işten ayrılımları karşılayacak şekilde işsizlik sigortası kapsamının genişletilmesi [...] hem merkezde hem de yerel düzeyde güçlendirilmiş bir sağlık hizmeti.¹³¹

Addison "her şeyin borçları kapatmaya tabi kılınması gerektiği görüşü"ne karşı çıkarak, bunun yerine Britanya'nın "olabildiğince erken aşamada en kapsamlı ulusal üretkenlik düzeyini sağlamaya dönük harcamalara girişmeye hazır" olması gerektiğini ileri sürdü. Bu yaklaşım savaş sonrası Almanyası'nda duyulan savlardan pek farklı değildi. Tek farklılık Britanya'da borç ödeme ve amortisman yanlılarının üstün gelmesiydi; Almanyada ise üstün gelen kesim, sosyal refah harcamaları yanlıları oldu. Britanya'da 1921'de enflasyon yerini deflasyona bırakırken, Almanyada para biriminin nihai çöküşüne kadar para basma makinelerinin çalışmasının sebebi buydu.

Daha 1922'de Alman ulusal borçları enflasyonla öylesine azalmıştı ki dolar cinsinden tutarı 1914'tekiyle neredeyse tamamen aynıydı (savaş arifesindeki 1,2 milyara dolara kıyasla 1,3 milyar dolar). Buna karşılık, savaş öncesi düzeye kıyasla Britanya'nın borçları neredeyse on kat, Amerika'nın borçları yüz kattan fazla yüksekti (bkz. Tablo 45). Almanların hiper-enflasyona düş-

128 Paddags, "Weimar Inflation", s. 38.

129 Rakamlar için, *Deutschlands Wirtschaft, Währung und Finanzen*, s. 107-10.

130 Bkz. Ferguson, *Paper and Iron*, s. 280 vd.

131 PRO RECO 1/775, Addison belgesi, Toparlanma maliyesi, 10 Şubat 1918.

tüğü ve İngilizlerin savaş öncesi pariteye döndüğü altı yıl sonra, farklılık daha da barizdi. Reich'in ve federe devletlerin toplam borçları 1913'teki GSMH'nin yaklaşık yüzde 40'ına denkti. Bu oran 1928'de ancak yüzde 8,4'tü. Buna karşılık, Britanya'da ulusal borçların GSMH'ye oranı 1913'te yüzde 30,5 iken, 1928'de yüzde 178 gibi çokertici bir düzeye çıktı.¹³² Almanya'da tam "revallüasyon" savunucularının protestolarına rağmen, Maliye Bakanı Hans Luther Almanya'nın savaş borçlarını fiilen silmeyi başarmıştı. Şahsi ipoteklerde ve teminatsız tahvillerde sınırlı (yüzde 10-15'lik) revallüasyon vaadini içeren Şubat 1924 tarihli üçüncü Olağanüstü Vergi Kararnamesi'ni hazırlarken, hâlâ dolaşımda olan 60 milyon mark değerindeki savaş tahvillerine benzer bir uygulama ihtimalinin (tazminatın ödenmesine kadar) olmadığını açıkça belirtti. Georg Reimann'ın savaş döneminde ortaya attığı ve Solon'un *seisakhtheia* ["yüklerden kurtuluş"] çözümün Almanya'da aynen uygulanacağı yolundaki öngörüsü doğru çıkmıştı.¹³³

Enflasyon ve deflasyon arasındaki seçimin getireceği önemli makro ekonomik ve dolayısıyla sosyal sonuçlar vardı. Keynes *Para Reformu Üzerine* başlıklı broşüründe, bunu dolambaızsız sayılacak bir dille ortaya koydu: Bütçesini denk hale getiren ve para birimini savaş öncesi pariteye döndüren bir hükümet, toplam ekonomik hasılayı ve istihdamı düşürme riskiyle karşılaşır; buna karşılık açık finansmanı ve dolayısıyla enflasyonu sürdüren bir hükümet, tahvil sahiplerinin ve kâğıt varlıklara sahip diğer tasarruf sahiplerinin zararı pahasına, hasıla ve istihdam düzeyini yükseltir. Böylece Britanya'da savaşın bedeli (ve savaş borçlarının reel değerinin fiilen yükselmesinden dolayı daha fazlası) işçi sınıfının sırtına deflasyonun ve dolayısıyla işsizliğin yüklenmesiyle ödendi; Almanya'da (ve haliyle Rusya'da) ise bedeli ödeyen tahvil sahipleri idi.

Tablo 45 Dolar cinsinden ulusal borçlar, 1914 ve 1922

	1914	1922	1922 (1914'ün yüzdesi olarak)
ABD	1.338	23.407	1.749
Britanya	3.440	34.251	996
Fransa	6.492	27.758	428
İtalya	3.034	8.689	286
Almanya (Reich)	1.228	1.303	106

Kaynak: Bankers Trust Company, *French Public Finance*, s. 137.

132 Hesaplamalarda kullanılan rakamların alındığı kaynaklar Hoffmann, Grumbach ve Hesse, *Wachstum*, s. 789 vd; Mitchell ve Deane, *British Historical Statistics*, s. 401 vd.

133 Feldman, *Great Disorder*, s. 46 vd, 816-19.

Peki, hangisi tercihe şayandı? Keynes broşüründe enflasyonun “zenginliğin dağılımını değiştirmesi” açısından deflasyondan “daha kötü” olmasına karşın, deflasyonun “zenginliğin üretimini geciktirmesi” açısından “daha zararlı” olduğu görüşünü ortaya attı. Dolayısıyla “iyi şeylerden çoğunun kaynağı” olan orta sınıfa sempatisini belirtmekle birlikte, “yoksullaşmış bir dünyada işsizliği körüklemenin rantıye sınıfını hayal kırıklığına uğratmaktan daha kötü olması nedeniyle” birinci seçeneği tercih etti.¹³⁴ Aslında, Keynes “Almanya’daki gibi abartılı enflasyonlar”ı bu kuralın bir istisnası saydığını açıkça ifade etti; ne var ki bu önemli sınırlama o zamandan beri genelde unutulmuş gibidir. Örneğin, Frank Graham’a göre, Alman enflasyonundaki “maddi kazançlar ve zararlar bilançosu [...] kazançlar lehinde”ydi.¹³⁵ Bu yaklaşım 1960’larda Laursen ve Pedersen gibi kişilerce geliştirildi. 1920, 1921 ve 1922’de sadece üretimin değil, yatırımın da arttığı, böylece ancak 1924 sonrası dönemin bunalım şartlarının engellediği bir sürekli büyüme potansiyeli yaratıldığı ileri sürüldü.¹³⁶ Bu savdaki can alıcı bir kanıt, 1920-22’de Alman istihdam düzeyinin uluslararası standartlara göre olağandışı yüksek olduğuydu;¹³⁷ Britanya’ya ve ABD’ye kıyasla “Almanya’nın savaştan, istikrarlı bir savaş sonrası para yapısına gerçek geçiş sürecini daha düşük bir reel maliyetle başardığını” yazarken, Graham’ın aklından geçen şey esas olarak buydu.¹³⁸ Yakın dönemdeki ekonomi tarihi ders kitaplarının çoğu, en azından hiper-enflasyon öncesi dönemle ilgili olarak, enflasyonun bu nispi avantajlarını vurgulamak için çok uğraşır.¹³⁹ Bundan da alternatif bir politikanın daha düşük büyümeye, daha az yatırıma ve daha yüksek işsizliğe yol açmış olacağı sonucu çıkarılır.

Tarihçiler her ülkedeki farklı politika tercihlerini açıklamak için, sosyoloji ve siyasal kültür karışımı bir yaklaşıma başvurmıştır. Buna göre, Britanya’da maddi çıkarları aslında deflasyondan zarar gören bazı sosyal gruplar, yine de Gladstone gelenekçiliğini ahlaki dürüstlüğe denk sayarak, sağlam para yönündeki “akıselim”e ekonomik bakımdan irrasyonel sebeplerle destek verdiler.¹⁴⁰ Fransız toplumunda rantıye sınıfının mutlak olmasa bile nispi gücünün gözetildiği Fransa’da, ulusal borçlarda ölçülü devalüasyona giden bir orta yol benimsendi. İtalya’da dağılım konusundaki çatışmanın parlamenter bir sistem içinde çözülmesinin imkânsız olduğu ortaya

134 Keynes, *Tract on Monetary Reform*, s. 3, 29, 36.

135 F. Graham, *Exchange*, özellikle s. 321, 324.

136 Laursen ve Pedersen, *German Inflation*, s. 95-8, 124 vd.

137 Graham, *Exchange*, s. 278 vd, 317 vd; Laursen ve Pedersen, *German Inflation*, s. 77, 123.

138 Graham, *Exchange*, s. 289; 318-21.

139 Örneğin bkz. Henning, *Das industrialisierte Deutschland*, s. 63-83.

140 McKibbin, “Class and Conventional Wisdom”, s. 259-48.

çıktı; böylece para birimini istikrara kavuşturma işini Mussolini diktatörlüğü üstlendi. Almanya’da ise burjuvazinin çok önemli bir kesimi (girişimciler ve iş dünyasının yönetici elitleri) işçi sınıfının safına geçerek, Alman sanayisinde hızlı bir maddi genişlemeye dönük ama hissedarların, tahvil sahiplerinin ve bankaların zararına olan enflasyonist politikalara destek verdi. Daha önceki anlatımlarda düşük reel faiz oranının, düşük vergilendirmenin ve zayıf döviz kurunun semerelerini toplayan büyük iş çevreleri, enflasyondan yararlanan yegâne kesim olarak sunulurken, günümüzde ileri sürülen görüş işçilerin de nispeten kazançlı çıktığıdır.¹⁴¹ Böylece enflasyon sanayi çevreleri, örgütlü emek ve deflasyona karşı olan diğer sosyal gruplar arasında örtük bir “enflasyon mutabakatı”nın tasarlanmamış bir ürünü olarak gösterilir.¹⁴² Kaybeden kesim rantiyedir; ama genel sonuç bir bütün olarak toplumun, deflasyon yoluna gidilmiş olması halinde olabileceğinden daha iyi ve daha eşit duruma gelmiş olmasıdır.¹⁴³ Bu yaklaşımın getirdiği siyasal sonuçlar vardır. Hans Haller yankı bulan bir makalesinde, daha kapsamlı hükümet borçlanmasına gitmeden bütçeyi denk tutmak için vergi düzeyinin milli gelirin yüzde 35’ini aşmasının gerekmiş olacağı tahmininde bulunur; Haller’e göre, bu günümüzde ölçülü sayacağımız ama 1920’lerin başlarında siyasal bakımdan herhalde katlanılmaz bulunmuş olacak bir vergi düzeyidir. Bu bakımdan enflasyonun “Weimar Cumhuriyeti dönemi boyunca parlamenter bir yönetim biçimini güvenceye aldığı” çünkü maliye ve para politikasını istikrara kavuşturma yönünde bir girişimin siyasal krize yol açmış olacağı söylenir.¹⁴⁴

Aslında, enflasyona ilişkin bütün bu gerekçelerin kökeni o dönemin politika tartışmasına dayanır. Amerika’nın Berlin büyükelçisiyle Haziran 1922’deki bir görüşmede, (artık Alman dışişleri bakanı olan) Rathenau ve sanayici Hugo Stinnes Alman politikası için farklı, ama birbirini tamamlayıcı iki gerekçe sundu:

[Rathenau] [...] rantları kontrol altına almaya kıyasla enflasyonun ekonomik bakımdan daha kötü olmadığını savundu ve Almanya gibi yoksul bir ülke, tamamen uygun olan bir sonuçla, sadece varlığı olandan aldığını ve varlığı olmayana verdiğini belirtti. Stinnes [...] seçimin enflasyon ile devrim arasında olduğunu ve kendisinin ikisinden enflasyonu tercih ettiğini bildirdi.¹⁴⁵

141 Holtfrerich, *German Inflation*, s. 227-62.

142 Maier, *Recasting Bourgeois Europe*, s. 114, 228-31.

143 Holtfrerich, *German Inflation*, s. 265-78.

144 Haller, “Rolle der Staatsfinanzen”, s. 151.

145 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 8. Krş. Feldman, *Great Disorder*, s. 447 vd.

Stinnes'e göre, enflasyon "insanlara ülkenin dirliğini sağlama almak için gerekli olan düzenli bir işi vermenin tek yolu"ydı.¹⁴⁶ Daha sonra Houghton'a söylediği şey şuydu: "Savaştan dönen üç milyon kişiye iş bulmak siyasal bakımdan zorunluydu. Ya paranı ya canını ver [...] durumu söz konusuydu."¹⁴⁷ Melchior benzer bir noktaya işaret etti:

O sırada siyasal ve sosyal bakımdan gerekliydi ve [...] kontrol altında tutulabilirse, kalıcı bir zarar ortaya çıkmayacaktı. Tasarlanmış değildi. [...] Sanayinin geri dönen askerleri işe almasını sağlayacak yeni sermaye yaratmayla ilgiliydi.¹⁴⁸

Yine Melchior başka bir vesileyle, kamuya ait demiryollarındaki devasa açığın "gözden çıkarılabilir 100.000 çalışanı [...] işsizlik yardımına muhtaç duruma düşürmekten ve böylece siyasal radikalizmin kucağına bırakmaktan [...] sakınma" açısından gerekli olduğunu ileri sürdü.¹⁴⁹ Max Warburg Kasım 1923'teki bir yazısında şunu vurguladı: "Mesele, her zaman enflasyonun önüne geçmenin mi, yoksa devrimi tetiklemenin mi istenir olduğuydu."¹⁵⁰ Böyle görüşler sırf işadamlarına mahsus değildi. Sendikacı Paul Umbreit sosyal harcamalarda kesintilere karşı çıkarken, temelde aynı noktaya parmak basmaktaydı. "Ekonomik ve sosyal sonuçlar birbirine karşıt hale geldiğinde, sosyal çıkarlara öncelik verilmelidir."¹⁵¹

Gelgelelim, bu savların dirayetinden kuşku duymak için sağlam sebepler vardır. Enflasyonun maliyeti Graham'ın ya da Laursen'in ve Pedersen'in biçtiği değerden çok daha yüksekti. Konuya ilişkin ilk ciddi araştırmalardan birini 1931'de yazan İtalyan ekonomist Costantino Bresciani-Turroni, maliyetin unsurlarını şöyle sıralar: Düşen üretkenlik; yanlış kaynak dağıtımı; "ekonomik organizmada derin dengesizlik"; "toplumun barış döneminde pek etkilanmemiş bazı sınıflarında en geniş çapta mülksüzleşme"; halk sağlığında ve ahlakta gerilemeler:

Tutumluluğu ortadan kaldırdı. [...] Ahlaki ve fikri değerleri [...] yok etti. [...] Bütün sınıflar arasında vurgunculuk anlayışını yayarak ve onları düzgün, düzenli çalışmadan uzaklaştırarak, Alman halkını zehirledi; sürekli siyasal ve ahlaki bozulmaya yol açtı. [...] [Dahası,] 'sağ' partilerin omurgasını oluşturan sınıfların, yani büyük

146 H. James, *German Slump*, s. 42.

147 Ferguson, *Paper and Iron*, s. 8.

148 Agy.

149 Agy, s. 8 vd.

150 Agy., s. 9.

151 Feldman, *Great Disorder*, s. 249, 253.

sanayicilerin ve finansörlerin ekonomik konumunu pekiştirerek, demokrasiye karşı siyasal tepkiyi kızıştırdı.¹⁵²

Enflasyonun lehinde bir çizgiye gelmiş olmasına karşın, bizzat Keynes başka yazılarında benzer görüşleri dile getirdi. *Barışın Ekonomik Sonuçları* broşüründe (Lenin'e atfettiği) "kapitalist sistemi yıkmamanın en iyi yolunun, para birimini azdırmak olduğu" görüşünü doğrulayışı herkesçe bilinir:

Hükümetler sürekli bir enflasyon süreci sayesinde, yurttaşlarına ait zenginliğin önemli bir kısmına gizlice ve farkına varılmadan el koyabilirler. Bu yöntemle sadece el koymakla kalmazlar, el koyma işlemini *keyfi biçimde* yürütürler; süreç birçok kişiyi yoksullaştırırken, bazılarını da fiilen zenginleştirir. Varlıkların böyle keyfi biçimde yeniden düzenlendiğinin görülmesi sadece güvenliği değil, mevcut zenginlik dağılımının hakkaniyetine güveni de sarsar. Sistemin talih kuşuyla bir anda zenginleşenler [...] enflasyoncu anlayışın proletaryadan aşağı kalmayacak derecede yoksullaştırdığı burjuvazinin nefretini toplayan "vurguncular" haline gelir. Enflasyonun sürmesiyle birlikte, [...] borçlular ve alacaklılar arasındaki bütün kalıcı ilişkiler, yani kapitalizmin asıl temeli neredeyse anlamsızlaşacak kadar baştan aşağı bozulur. [...] Toplumun mevcut temelini altüst etmenin daha incelikli, daha kesin bir yolu yoktur. [...] Rusya'da ve Avusturya-Macaristan'da bu süreç, dış ticaret açısından para biriminin hemen hemen değersiz hale geldiği bir noktaya varmış bulunuyor. [...] Oralarda hayatın sefaleti ve toplumdaki çözülüş analize gerek bırakmayacak kadar dile düşmüş durumda; bu ülkeler Avrupa'nın öbür kesimleri açısından hâlâ öngörü alanında olan gerçekliği şimdiden yaşıyor.¹⁵³

Günümüzdeki araştırmaların çoğu bu savlara bolca dayanak sağlar. Özellikle enflasyonun yatırımı canlandırdığı savını sorgulayan Lindenlaub'un mühendislik firmaları üzerine ayrıntılı incelemesi, yükselen fiyatların (daha kesin ifadeyle, gelecekteki fiyatlara ilişkin belirsizliğin) aslında yatırımı caydırdığına işaret eder. Fiyatların istikrarlı olduğu 1920'de firmaların giriştiği yeni sermaye projelerinin birçoğu enflasyonun yeniden başladığı 1921'de mecburen rafa kaldırıldı.¹⁵⁴ Daha genel olarak bakıldığında, enflasyonun 1921-22'de sağladığı kazanımların hiper-enflasyon evresine geçişle birlikte, üretim ve istihdamdaki hızlı düşüşlerle elden çıktığını yadsımak zor gibidir. Balderston'ın ortaya attığı inandırıcı sav, bankacılık sistemine ve sermaye piyasasına zarar veren etkileri nedeniyle, enflasyonun Almanya'da 1929-32 durgunluğunun ortaya çıkışında ve kendine özgü bir vahamete varışında do-

152 Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 183, 215, 261 vd, 275, 286, 314 vd, 330 vd, 404.

153 Keynes, *Economic Consequences*, s. 220-33.

154 Lindenlaub, *Maschinebauunternehmen, çeşitli yerlerde*.

laylı rol oynadığı yönündedir.¹⁵⁵ Bu bakımdan enflasyon maliyetinin kazanımlarına ekonomik olarak ağır bastığı söylenebilir.

Her ülkedeki ayrı sonuçlara ilişkin sosyolojik açıklamalar aşırı basite indirgeyicidir. Genelde mali açıdan gerçekten önemli çatışmanın hükümetten alacaklılar ile vergi mükellefleri arasında olduğunu ve bunların pek de ayrı kesimler olmadığını göz ardı eder. Her yerde tahvil sahipleri sayısı, savaşla birlikte büyük ölçüde artmıştı. Dokuz Alman savaş istikrazına iştirak taahhüdü verenlerin toplam sayısına bakıldığında, yarıya yakın kısmının taahhütleri 200 mark ya da altında tutarlar içindi; son dört savaş istikrazında küçük iştirakçilerin oranı ortalama yüzde 59'du.¹⁵⁶ Britanya'da ise 1924'te ulusal borçların yaklaşık yüzde 12'si küçük tasarruf sahiplerineydi.¹⁵⁷ En büyük savaş tahvili sahiplerinden birçoğunun bireysel yatırımcılar değil, daha ziyade savaş dönemi alımlarının büyük kısmını fiilen küçük tasarruf sahipleri adına yapan kurumsal yatırımcılar (sigorta şirketleri, tasarruflar, bankalar vb.) olduğu da bazen unutulur. Örneğin, 1924'te İngiliz borçlarının yüzde 5,5'i sigorta şirketlerine, yüzde 8,9'u da takas bankalarınaydi.

Öte yandan, dolaysız vergi ödeyenlerin sayısında bir artış vardı. Britanya'da gelir vergisi mükelleflerinin sayısı 1913/14'te 1.130.000 iken, 1918/19'da üç katı aşkın bir artışla 3.547.000'e çıktı; mükellefler içinde ücretlilerin oranı ise sıfır düzeyindeyken yüzde 58'e ulaştı. Hiç kuşkusuz, gelir vergisinden sağlanan net gelir içinde ücretlilerin katkısı ancak yüzde 2,5 dolayındaydı; ama 1918/19'da her birince ortalama olarak ödenen 3,72 sterline kayıtsız kalmaları pek beklenemezdi.¹⁵⁸ Almanya'da ücretlerden kaynağında kesilen vergilerin, toplam dolaysız vergi gelirindeki payı, orta sınıfa mensup vergi mükelleflerinin enflasyon sonucunda reel olarak düşeceği beklentisiyle vergi faturalarını ödemeyi geciktirmeleri yüzünden sürekli bir yükseliş içindeydi. Bu bakımdan Almanya'da işçi sınıfına mensup vergi mükellefleri, dolaysız vergiyle daha da çok ilgiliydi. Daha önce çoğu ülkede servetle ya da gelir düzeyiyle kısıtlı oy hakkında, savaş sonrasındaki değişiklikleri unutmamak da çok önemlidir: Demokratikleşmenin ne tahvil sahibi, ne de dolaysız vergi mükellefi olan seçmenlerin siyasal temsilini artırması beklenebilirdi. Ne var ki Britanya'da seçmenlerin gelir vergisi mükelleflerine oranı, savaştan önce 1'e 6,8 iken, 1918'de 1'e 6'ya indi; vergi mükellefi sayısı seçmen sayısına kıyasla daha fazla (yüzde 177'e karşı yüzde 214) artmıştı.

155 Balderston, *German Economic Crisis*, çeşitli yerlerde.

156 Roesler, *Finanzpolitik*, s. 207.

157 E. Morgan, *Studies in British Financial Policy*, s. 136.

158 Balderston, "War Finance", s. 236.

Dolayısıyla sosyolojide tercih edilen türden sınıf analizi, burada düpedüz işe yaramaz; çünkü can alıcı kesimler (tahvil sahipleri, vergi mükellefleri ve seçmenler) savaşla birlikte değişmiş ve sınıf temelli eski modelleri geçersiz kılacak şekilde örtüşmüştü. Bir açıdan kazançlı çıkanların, başka bir açıdan zararlı çıkanlar olması mümkündü. Bu konuda Alman köylüleri bir istisna değildi.¹⁵⁹ Britanya’da zengin elit tabakanın 1914’ten önce (süper vergiyle ve veraset vergileriyle) ve savaş sırasında yaptığı fedakârlıklar, savaştan sonra finansal varlıklarının ve gelirlerinin değerindeki reel artışla bir ölçüde telafi edildi. Buna karşılık, Almanya’da savaş öncesinde, sırasında ve sonrasında daha yüksek dolaysız vergilere karşı koymada veya kaçış yolları bulmada çok başarılı olan zenginler, savaştan sonra sahip oldukları marka bağlı menkul kıymetleri üzerinden büyük çaplı bir enflasyon vergisi ödeme durumunda bırakılarak cezalandırıldı. Bir anlamda Avrupa orta sınıfı açısından savaş tahvillerinin faiziyle gelir elde etme ama yüksek vergilerle daha fazlasını kaybetme ya da vergilerden kaçınma ama savaş tahvili gelirlerini enflasyona kaptırma arasında bir “seçim” söz konusuydu.

Hangisinin siyasal bakımdan daha tehlikeli yol olduğu tartışmasıdır. Britanya’da orta sınıfa mensup seçmenler 1914’ten sonra “hizmetçi sorunu” ve nispi yoksullaşmanın diğer belirtileri konusunda belki sızlandılar, ama parlamenter muhafazakârlığa sıkı biçimde bağlı kaldılar. Almanya’da ise orta sınıfın parlamenter siyasete saygısı, enflasyona bağlı mülksüzleşmeyle ölümcül bir darbe aldı. Prusya adalet bakanı Hugo am Zenhoff, Kasım 1923’te doğru bir saptamayla şu öngöründe bulundu: “Hukuk düzeninde böyle bir aksama hukuk hassasiyetinde ve devlete güvende mutlaka ciddi bir tahribata yol açar.”¹⁶⁰ Almanya’da “burjuva partileri”nin dağılma süreci 1924 seçimlerine kadar götürülebilir; onlardan koparak Ekonomi Partisi gibi geçici ve küçük gruplar oluşturan seçmenlerin birçoğu altı yıl sonra Nasyonal Sosyalizm’e yöneldi.¹⁶¹

Hitler’in enflasyon konusundaki çizgisi her zaman katıydı. Daha 1922’de “zayıf cumhuriyeti [...] parti görevlilerinin [...] yalakattan beslenmesini sağlamak için kâğıt parçalarını çılgınca etrafa saçmak”la suçladı. Nazi Partisi’nin en büyük seçim atılımını başardığı 1930’daki manifestosu şunu belirtmekteydi: “Diğer partiler enflasyonun hırsızlığıyla uzlaşabilir, sahtekâr cumhuriyeti tanıyabilir, [ama] Nasyonal Sosyalizm o hırsızları ve hainleri adaletin önüne çıkaracak.” Hitler, seçmenlere “Fiyatların istikrarlı kalmasını sağlayacağım,” vaadinde bulundu. “Fırtına birliklerim bu

159 Moeller, “Winners as Losers”, s. 263-75.

160 Feldman, *Great Disorder*, s. 813.

161 Genel olarak bkz. L. Jones, “Dying Middle”; L. Jones, “Inflation”; L. Jones, *German Liberalism, çeşitli yerlerde*.

iş için hazır.”¹⁶² Nazi propagandasının “Meçhul Asker” Hitler’in (ve avcı uçağı pilotu Göring’in) savaş hizmetinden (seçim kampanyalarında malul eski muhariplere geçit töreni yaptırmaya varacak ölçüde) yararlanmasına karşın,¹⁶³ bu akım aslında “cephe tecrübesi”nin ancak dolaylı bir ürünüydü. Ne de olsa 1933’te Nazilere oy verenlerin yaklaşık yüzde 38’i, savaş bittiğinde on altı yaşında ya da daha küçük olanlardı; buna karşılık savaş sonrası dönemin en geniş tabanlı Eski Muharipler Birliği’ni kuran SPD’ydi.¹⁶⁴ Nazizmi ve beraberinde sonraki savaşı doğuran savaşın kendisi değil, savaş sonrasındaki ekonomik krizdi.

HİPER-ENFLASYONA ALTERNATİFLER

Hiper-enflasyon musibetinden kaçınmanın mümkün olup olmadığı sorusu ortadadır.

Açıkcası, İngiliz örneğindeki gibi markı savaş öncesi pariteye döndürme çabası söz konusu değildi; İngilizlerin 1920-21’deki deflasyon politikalarının sonucu olan yaklaşık yüzde 5’lik üretim düşüşünün ve yüzde 10’u aşan işsizlik oranının, Almanya için siyasal bakımdan sürdürülemez olduğunu söylemek yanlış olmaz. Peki, mark sözgelimi dolar karşısında 50 marklık seviyede, yani savaş öncesi değerinin yüzde 8’i seviyesinde istikrara kavuşturulamaz mıydı? Yugoslavya, Finlandiya, Çekoslovakya ve Fransa’da sağlanana benzer böyle bir istikrar, İngiliz tarzı bir durgunluğu getirmez miydi?¹⁶⁵

1920’de kalıcı bir Alman istikrarı yönünde atılacak ilk adım, bütçe açığını (haliyle tamamen ortadan kaldırma olmasa bile) daha büyük çapta azaltma olurdu herhalde.¹⁶⁶ Bu açığın tahmini safi milli hasılaya oranı 1919’da yaklaşık yüzde 18 iken, 1920’de yüzde 16’ya ve 1921’de yüzde 12’ye indi. Daha fazlası yapılabilirdi. Daha iyi düzenlenmiş vergiler, daha yüksek gelir getirebilirdi. Webb’in yaptığı hesaba göre, gelir vergisinden elde edilen gelirler 1921 ortalarından sonra yeniden yükselen enflasyonla aşınmamış olsaydı, Temmuz 1920-Haziran 1921 dönemi için reel açık (net borç ödemeleri) SMH’nin ancak yüzde 4’ü olurdu.¹⁶⁷ Daha pratik bir yaklaşımla, Erzberger tüketim vergilerini de artırmış olsaydı, vergi paketinin tamamı orta sınıflara “mali sosyalizasyon”dan daha uzak görünebilirdi. Erzberger’in reform-

162 Feldman, *Great Disorder*, s. 574 vd, 855; Fl. James, *German Slump*, s. 353.

163 Diehl, “Victors or Victims”, s. 705-36.

164 Üye sayısı 1922’de 830.000’e ulaşan Reich Savaş Yaralıları, Eski Muharipleri ve Kazazedeleri Birliği: Bessel, *Germany*, s. 257 vd.

165 Krş. Aldcroft, *Twenties*, s. 126 vd, 145-9.

166 Ferguson, “Constraints and Room for Manoeuvre”, s. 653-66.

167 Webb, *Hyperinflation*, s. 52 vd. Ayrıca bkz. Eichengreen, *Golden Fetters*, s. 139-42.

ları çerçevesinde, dolaysız vergilerden elde edilen Reich vergi gelirinin payı 1920/21'de yaklaşık yüzde 60'a ve 1921/22'de yüzde 75'e yükseldi; bu oran savaştan önce (damga vergilerini de kapsamak üzere) ancak yüzde 14,5'ti.¹⁶⁸ Bu, aşırı yükseliş demektir. Üstelik daha yüksek tüketim vergilerini (sol kesimde siyasal bakımdan geriye savrulmuş olarak görülse bile) tahsil etmek daha kolay oldu. Kamu harcamalarında buna uygun düşen bazı kesintilere de gidilebilirdi. 1920 açığını yarıya indirmek, yaklaşık 1,5 milyar altın marklık vergi artışlarını ve aynı mertebede harcama kesintilerini beraberinde gerektirecekti.

İstikrarın kalıcı yapıya kavuşamamasını, elbette mali politika tek başına açıklayamaz. Para politikası hükümet borçlarının piyasaya sürülmesinden büyük ölçüde etkilenmekle birlikte, tamamen bağımlı bir değişken olmaktan uzaktı. Sorun basitçe ifade edilebilir. Dolaşımdaki para açısından, 1920'deki parasal büyüme oranı aslında hem 1919'a, hem de 1921'e nazaran daha yüksekti.¹⁶⁹ Bu genişleme devlet açıklarının sürdürülmesine ancak kısmen bağlıydı; çünkü aynı dönemde hazine bonolarının yükselen bir kısmı Reichsbank dışında tutulmaktaydı.¹⁷⁰ Para piyasalarındaki yüksek likidite ve Reichsbank'ın sabit iskonto oranı politikası, genişlemeye yol açan etkenlerin başındaydı. Reichsbank 1922'ye kadar piyasa faiz oranlarını yaklaşık yüzde 3,5, iskonto oranını da yüzde 5 düzeyinde tuttu.¹⁷¹ Her ne kadar 1919'da hazine bonolarını kırmayı durdurma gibi somut bir gözdağı verse de,¹⁷² özel sektör için kredi şartlarını sıkılaştırmaya dönük hiçbir girişimde bulunmadı. Aslına bakılırsa, böyle bir sıkılaştırma yönünde ilk belirti üzerine, kambiyo senetlerini kırarak iş dünyasındaki likiditeyi korumak için devreye girdi.¹⁷³

Oysa izlenecek alternatif bir para politikası vardı. Reichsbank'ın geleneksel zorunlu rezerv oranları Mayıs 1921'e kadar resmen yürürlükte kaldı. Doğrusu, bu kurallar rezervdeki savaş dönemi munzam banknotlarını (*Darlehnskassenscheine*) altına denk sayma kararıyla epeyce sulandırılmıştı. Ama 1920 sonuna doğru bu banknotların toplam hacmi önceki yıla kıyasla yüzde 12,5 oranında düştü; Reichsbank'ın altın rezervi (dolaşımdaki paranın reel değerinin yüzde 19'una denk) 1.092 milyon altın markla 1913'teki düzeye

168 Rakamları hesaplamada yararlanılan kaynak Witt, "Tax Policies", s. 156 vd. Savaş öncesi rakamlar için bkz. Witt, *Finanzpolitik*, s. 379.

169 Hesaplamalarda yararlanılan kaynak Holtfrerich, *German Inflation*, s. 50 vd.

170 Agy., s. 67 vd.

171 1919, 1920 ve 1921 yıllarındaki faiz oranlarının alındığı kaynaklar Holtfrerich, *German Inflation*, s. 73; Petzina, Abelshauser ve Foust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 71.

172 Specht, *Politische und Wirtschaftliche Hintergründe*, s. 28, 51 vd; Holtfrerich, *German Inflation*, s. 165; Feldman, *Great Disorder*, s. 158 vd.

173 Graham, *Exchange*, s. 64.

(yüzde 18) neredeyse yakındı.¹⁷⁴ Yani, 1920’de önemli bir reel para daralmasına gerek kalmaksızın, *fili* bir para politikası istikrarı sağlama çabasına girişilebilirdi. İç para biriminde bir reformun yasal kördüğümünden (ayrıca 1920’de bile alacaklıların koparmış olacağı bütün protestolardan) kaçınmak için, bunun en kolay yolu kâğıt markın dolar karşısındaki kurunu yaklaşık 5 ya da 10 altın fenik düzeyinde sabitlemek olurdu.

Peki, niçin bu yola gidilmedi? Bazı tarihçiler, o dönemde Alman ekonomi teorisinin düşük kalitesini vurgulamaya eğilimlidir; istikrar politikalarına tamamen yapay gerekçelerle açıkça karşı çıkan birçok ekonomist elbette vardı.¹⁷⁵ Ancak politikacılar enflasyonun kontrolden çıkmasına göz yummakla girdikleri risklerin farkında değillerdi. Şansölye Konstantin Fehrenbach, 28 Haziran 1920’de Reichstag milletvekillerinden “Reich maliyesinde reforma son derece ivedilikle destek vermelerini” ısrarla isterken şunu belirtti:

Kısa vadeli borçlarımızın dizginsiz biçimde artması, paramızın alım gücünü, kredimizi kısıtlıyor ve fiyatları düzmece oyunlarla yukarıya çekiyor. Kâğıt para hacmi hiç de refah işareti değil, [*Gayet doğru!*] ama artan yoksullaşma bir ölçüsüdür. [*Yeniden onaylayıcı sözler*] Paranın değeri düştükçe, bütün çabalara rağmen fiyatlardaki yükselişe nadiren ayak uydurabilen ücretler ve maaşlar konusundaki kavgalar o ölçüde şiddetleniyor. Sonu gelmez bir mandallı çark! Ticaret ve nakliye için, sanayinin her dalı ve işçiler için olabilecek en ağır tehdidi oluşturuyor. Eğer halkımızı sadece devlet maliyesinde değil, ülke ekonomisinde bir çöküşün getireceği korkunç sefaletten de korumak istiyorsak, bu tehlikeye eldeki her imkânla karşı konulmalıdır. Halkımızın [*böyle*] bir çöküşün sonucunda, mevcut zor durumumuzu tam manasıyla anlama noktasına gelmesinden Tanrı bizi esirgesin!¹⁷⁶

Bu saptamaları kutlayan onaylayıcı ifadeler, Alman politikacıların açık finansmanın risklerini anladıklarını ve para birimini istikrara kavuşturmak için yapılması gereken şeyleri bildiklerini açık seçik gösterir.

O sırada böyle bir istikrara karşı ileri sürülen savlar nelerdi? Bunlardan bazıları özel olarak devalüasyona karşıydı. Örneğin, savaş döneminde döviz borcu altına girmiş firmaların ve kişilerin markta daha uzun vadeli bir toparlanmanın teorik olasılığından mahrum kalacağı ileri sürülmekteydi. Daha önemlisi ise ülke içinde bir likidite krizi ya da “kredi sıkıntısı” korkusuydu. Bir istikrar politikası olmadan bile, 1921’in ilk yarısındaki iflaslar 1920’nin ilk yarısındaki iflasların iki buçuk katı kadardı.¹⁷⁷ Korkulan şey elbette biza-

174 Holtfrench, *German Inflation*, s. 50; Bresciani-Turroni, *Economics of Inflation*, s. 448; Kroboth, *Finanzpolitik*, s. 494.

175 Genel olarak bkz. Krohn, *Wirtschaftstheorien als politische Interessen*.

176 Paddags, “Weimar Inflation”, s. 45.

177 F. Graham, *Exchange*, s. 280; Webb, *Hyperinflation*, s. 99.

tihi iflaslar değil, bunun bir sonucu olarak işsizliğin artmasıydı. Ancak kemer sıkma politikalarının bir “ikinci devrim”i tetiklemiş olacağı varsayımı yeniden değerlendirilmeyi hak edecek niteliktedir.

İstikrarın kısa vadede işsizliği artırmış olacağına hiç kuşku yoktur. Devalüasyon markadaki yabancı spekülasyonuna son verirken ve Alman markına bağlı varlıklarda ileriye dönük yatırımları caydırırken, Alman ticaret açığında 1921’de ve 1922’de ortaya çıkan genişlemeyi de bertaraf edecek, böylece iç tüketime bir tavan getirecekti. Öte yandan, fiyat istikrarının ve devalüe edilen bir para biriminin iş dünyasını 1920’de başlatılan ama daha sonra iptal edilen yatırım programlarını sürdürmeye teşvik etmiş olacağını düşünmek için sağlam sebep vardır. Dışarıdan kredi akışının temelli kesilmiş olacağını düşünmek için de sebep yoktur. Sonuçta, bir 1920 devalüasyonunun getirmiş olacağından daha ağır zararlara rağmen, bu akış 1924’te çarçabuk başladı. 1920/21’deki bir istikrar krizinin, tam parasal çöküş şartlarından SMH’nin yaklaşık yüzde 10 oranında düştüğü ve işsizlik oranının sendika üyesi işçilerinin yüzde 25’i gibi bir zirveye çıktığı, ayrıca kısa süreli işlerde çalışanlarda yüzde 40’ı aştığı 1923/24’te yaşanan daralmadan daha az ağır olacağını varsaymak, akla yakın gibi görünmektedir. Böyle işsizlik düzeyleri, Almanya’da 1931’e kadar bir daha görülmedi. Buna karşılık, 1920’de işsizlik sadece iki ayda (Temmuz ve Ağustos) yüzde 5’i geçti; yılın tamamında ise ortalama yüzde 4,1 düzeyinde seyretti. Burada önerilen türden bir stratejiyi somut olarak benimseyen Fransa’nın tecrübesi, istikrar halinde işsizliğin en fazla ikiye katlanmış olacağına işaret eder. Sendikaların yaklaşık yüzde 10’u düzeyinde bir işsizlik oranı, 1923/24’tekine nazaran önemli ölçüde “daha yumuşak bir iniş” anlamına gelecekti.

Weimar politikacılarının böyle bir işsizliğin sosyal sonuçlarına ilişkin korkuları abartılıydı. Hiç kuşkusuz, markın 1920’deki nispi istikrarı sırasında işsizlerin çok sayıda küçük çaplı gösterileri oldu. Kapp karşıtı genel grevin ardından gelen ve yüksek fiyatlara karşı tek tük tüketici protestolarıyla çakışan bu gösterilerin, endişeye yol açmış olması şaşırtıcı değildir. Ancak halktaki hoşnutsuzluğun çeşitli tezahürlerini tek bir olası devrimci tehdit olarak aynı kefeye koymakta belli bir mantıksızlık vardı. Zira bir istikrar politikası tam da fiyatlarda istikrarı sağlayacağı, daha yüksek ücret için greve gitme gereğini azaltacağı ve işsizliği yükseltmekle bir caydırıcı etken katacağı için, genelde örgütlü emeğin radikalizmini ve tüketicilerin hoşnutsuzluğunu azaltacaktı. Buna karşılık, hükümetin ulaşım gibi hassas sektörlerde işçilere sübvansiyonlar sağlama politikası sadece hayali bir sosyal barış getirdi; böyle işçileri sayıca artırma ve ücret zarflarını kabartma, sendikalardaki ve işyeri konseylerindeki daha radikal unsurların konumunu güçlendirmeye, işverenleri kızdırmaya ve böylece işçi-işveren sürtüşmesini körüklemeye yaradı.

Uygulamada birbiriyle çekişen kurumlar yığnında çok sayıda ekonomik çıkar, haliyle çok geniş temsil olanağı buldu; bu da Weimar açısından azıcık deflasyona dönük bir politikanın bile başarı şansından yoksun kalmasını beraberinde getirdi. Fehrenbach'ın en feci korkuların herkesçe görülecek şekilde gerçeğe dönüştüğü 1923-24'te bile, para biriminde reform ancak cumhurbaşkanının ülkeyi kararnamelerle yönetmesini sağlayan olağanüstü durum yetkisi kullanılarak yapılabildi. Bu 1930'dan sonra Weimar sistemini iğdiş etmek için kullanılan aracın ta kendisiydi elbette. Ama Almanya'da on yıl önce daha otoriter bir hükümetin başa geçmesi belki daha iyi olurdu. Hiper-enflasyon çukuruna düşmesine göz yummak yerine, markı 1920'de başarıyla istikrara kavuşturma yoluna gidilseydi, Alman tarihi 1930'larda o kadar felaket dolu bir mecraya girmeyebilirdi. Gidişat böyle olunca, Keynes sonraki savaşın bedelinin nasıl ödeneceğini hesaplamaya çok erken koyulmak zorunda kaldı.¹⁷⁸

Sonuç: Mahşere Alternatifler

Suç ve Ceza romanının sonunda nihilist katil Raskolnikov, “bütün dünyanın [...] korkunç, emsali görülmemiş ve benzeri olmayan bir veba salgınına maruz kaldığı” hummalı ve besbelli ki alegorik bir rüya görür:

Hastalığın bulaştığı kişiler anında nöbete yakalanıp delirdiler. Ancak bunlar geçmişte kimsenin yeltenmediği ölçüde kendilerini çok akıllı ve hiç tereddütsüz haklı sayar oldular. Kararlarının, bilimsel çıkarsamalarının, ahlaki kanaatlerinin ve inançlarının doğruluğuna hiç bu kadar sıkıca sarılmamışlardı. Beldeler, şehirler ve milletler toptan hastalığa yakalanıp delirdi. Herkes diken üstündeydi ve kimse ötekini anlayamaz haldeydi; herkes doğrunun sırf kendisinde olduğu zehabına kapılmıştı; başkalarına bakarken ıstıraplarla kıvranıyordu; göğsünü yumruklarla dövüyor, ağlıyor ve ellerini ovuşturuyordu. Kimin mahkemeye çıkarılacağını veya nasıl yargılanacağını bilemez durumdaydılar; neyin iyi, neyin kötü olduğu konusunda bir türlü anlaşamıyorlardı. Kimin mahkûm olması, kimin beraat etmesi gerektiğini kestiremiyorlardı. İnsanlar anlamsız bir öfkeyle birbirlerini öldürüyorlardı. Koca koca ordular karşılıklı toplanıyor ama yürüyüşe geçer geçmez ansızın birbirine düşüyorlardı. Saflar hemen dağılıyordu; askerler birbirlerine d alıyor, savrulan kılıçlarla ve saplanan hançerlerle birbirlerini yiyip bitiriyordu. Şehirlerde gün boyu tehlike çanları çalıyordu. Herkes çağrılıyordu ama kimin tarafından veya niçin çağrıldığını hiç kimse bilmiyordu ve herkes gerginlik içindeydi. En sıradan işler bırakılmıştı çünkü herkes kendi fikrini, kendi eleştirisini ortaya atıyordu ve bir türlü görüş birliği sağlanamıyordu. Tarım durma noktasına gelmişti. Bazı yerlerde insan öbekleri bir araya geliyor, bir mutabakata varıyor ve ayrılmamaya ant içiyordu; ancak bu birlik sağlanır sağlanmaz, ilk başta önerilenden oldukça farklı bir şey ortaya çıkıyordu. İnsanlar karşılıklı suçlamalara giriyor, kavgaya tutuşuyor ve hançerlerini çekip saplıyorlardı. Yangınlar çıktı; açlık başladı. Her şey ve herkes enkaza döndü.¹

Bu evham, Avrupa’da 1914-1918 arasında az çok gerçeğe dönüştü.

Peki, bu mahşerle bir yere varıldı mı? Belçika ve Kuzey Fransa, Alman birliklerinden temizlendi; Romanya, Polonya, Ukrayna ve Baltık devletleri de işgalden kurtuldu. Alman, Rus ve Türk imparatorlukları küçüldü; Avusturya büsbütün yıkıldı. Macaristan, aynı şekilde Bulgaristan ufaldı; İrlanda’nın büyük kısmını kademeli olarak kaybeden Büyük Britanya da öyle. Yeni devletler kuruldu: Avusturya ve Macaristan yollarını ayırdı; Sırplar 1929’dan sonra

1 Dostoyevski, *Crime and Punishment*, s. 555 vd.

“Yugoslavya” adı verilen bir Güney Slav devleti hedefine (Hırvatlar, Slovenler ve ayrıca Bosna Müslümanlarıyla birlikte) ulaştı; Çekoslovakya, Polonya, Litvanya, Letonya, Estonya ve Finlandiya bağımsızlığa kavuştu. Güney Tirol, İstria, Dalmaçya ve On İki Adalar’ı (1923’te) elde eden İtalya, liderlerinin umdukları kadar olmasa bile büyüdü. Fransa 1871’de kaybettiği Alsace’yi ve Lorraine’i geri aldı. Fransız ve İngiliz sömürge imparatorlukları da eski düşman topraklarındaki “manda yönetimleri” yoluyla genişledi; Fransa’nın payına Suriye ve Lübnan, Britanya’nın payına ise Irak ve bir Yahudi ulusal yurdu yaratmayı hedef edindiği Filistin düştü. Kamerun ve Togoland, bu iki galip arasında paylaşıldı. Ayrıca Alman Güneybatı Afrika’sı Güney Afrika’ya, Alman Samoası Yeni Zelanda’ya ve Alman Yeni Ginesi Avustralya’ya verildi. Britanya (daha az cazip Afrika toprakları kakalanan) Belçika’nın ve Portekiz’in canını sıkacak şekilde, Alman Doğu Afrika’sını da kapı. Temmuz 1917’de işin “bir fetih [...] savaşı”na dönüştüğünü söyleyen Sassoon sonuçta haklı çıktı; Balfour’un ifadesiyle, haritada artık “daha fazla kırmızı çizgi” vardı.² İngiliz savaş kabinesinin Versailles Konferansı öncesindeki son toplantısında, Edwin Montagu Britanya’nın bütün dünyayı ilhak etmesi *aleyhinde* bazı savlar duymanın hoşuna gideceği yorumunda bulunmuştu pişkince.³ Ne var ki Amerika dünyanın bankeri olmada Britanya’ya rakipti; küresel ekonomik üstünlüğün eşigindeydi artık. Başkan Wilson’ın Milletler Cemiyeti’ne ve uluslararası hukuka dayanan bir “yeni dünya düzeni” hayali, düşünüyordu ütopya biçime pek bürünmese bile gerçeğe dönüştü. Ganimet payı olarak başka bir Alman kalıntısı Şandong’a göz diken Japonya’nın hak iddialarına pek kulak asılmadı. Türkiye’nin ve Rusya’nın kısa süre bağımsız kalan Ermenistan’ı, Sevr Antlaşması’na aykırı bir hamleyle paylaşmasına ciddi itirazlar gelmedi.⁴

Belki de en dikkate değer gelişme, Romanov, Habsburg, Hohenzollern (ve çok geçmeden Osmanlı) hanedanlarının devrilmesi ve yerlerine cumhuriyetlerin geçmesiydi. Bu açıdan Birinci Dünya Savaşı, monarşizm ve cumhuriyetçilik arasındaki uzun süreli çatışmada, kökleri 18. yüzyıl Amerika ve Fransası’na ve aslına bakılırsa ta 17. yüzyıl İngilteresi’ne inen çatışmada bir dönüm noktası oldu. Çin ve Portekiz monarşileri daha 1911’de yıkılmış olsa da bu iki ülkede de cumhuriyetçilik 1914’te hâlâ nispeten cılızdı; bazı muhafazakârlar savaşın cumhuriyetçiliğin hepten yok edilmesine yaraya-

2 M. Gilbert, *First World War*, s. 509.

3 Bkz. Goldstein, *Winning the Peace*.

4 M. Gilbert, *First World War*, s. 528, 530. Gilbert’in haklı olarak söylediği gibi, hiçbir halk Birinci Dünya Savaşı’nda Ermenilerden daha fazla sıkıntı çekmedi. Yaklaşık 800.000 ila 1,3 milyon Ermeni savaşın ilk yılında Osmanlı kuvvetleri tarafından katledildi. Soykırım girişimi sırf İkinci Dünya Savaşı’na özgü değildi.

çağı kanısındaydı. Pratikte savaş, büyük Avrupa monarşilerinden üçüne ölümcül bir darbe vururken, başka bir dizi monarşinin konumunu ciddi biçimde sarstı. Savaştan önce Kraliçe Victoria'nın soyundan gelen kişiler ve başka akrabaları sadece Büyük Britanya ve İrlanda değil, Avusturya-Macaristan, Rusya, Almanya, Belçika, Romanya, Yunanistan ve Bulgaristan tahtlarında da oturmaktaydı. Avrupa'da sadece İsviçre, Fransa ve Portekiz, cumhuriyetle yönetilen ülkelerdi. Savaş öncesi diplomasinin emperyal çekişmelerine rağmen, bizzat hükümdarlar arasındaki kişisel ilişkiler samimi hatta dostçaydı. "George", "Willy" ve "Nicky" arasındaki mektuplaşmalar, en azından belirli bir ortak çıkar duygusuna sahip, kozmopolit ve çok-dilli bir kraliyet elit tabakasının varlığını sürdürdüğünü gösterir. İngiliz savaş propagandacılarının Kayzer'e yağdırdığı (ve o zamandan beri birçok tarihçinin aktardığı) aralıksız küfürlere karşın, II. Wilhelm 1914'te savaşın çıkışından şahsen sorumlu değildi; aslına bakılırsa, Britanya'nın bir genel savaşta Fransa'ya ve Rusya'ya destek vereceği belli olunca, Avusturya'nın işgalini Belgrad'la sınırlamak için boşuna uğraşmıştı. Çar da anlaşıldığı kadarıyla kendi genelkurmay başkanının gözünde barışa eğilimli biriydi; telefonları kapatma meselesi bu yüzdendi. Hükümdarların profesyonel politikacılar ve askerler karşısındaki gücünün değişkenlik göstermesine karşın, son noktada hepsi Bethmann'ın Mayıs 1914'te öngördüğü gibi, "savaşın birçok tahtı devireceğini" sezerek, birbirleriyle büyük çaplı bir savaşa girmedi tereddüt ettiler. Sonuçta, milyonlarca insanı seferber eden bir savaşla hükümdarların konumunun tehdit altına girmesi kaçınılmazdı: Birinci Dünya Savaşı temelde demokratikti.

Bu bakımdan savaşın gerginliği kendini duyurmaya başlayınca, meşruiyetini ilk kaybeden yerleşik kurumlardan biri monarşi oldu; böylece savaş cumhuriyetçiliğin 1790'larda bile düşünmemiş bir zaferine yol açtı. Temmuz 1918'de II. Nikolay ve ailesi Yekaterinburg'de öldürüldü, cesetleri bir maden kuyusuna atıldı (ve seksen yıl orada kaldı); sessizce sıvışan Kayzer, Hollanda'ya sürgün olarak kapak attı ve Hollanda hükümeti bir savaş suçlusu olarak iade edilmesi çağrılarına direndi; son Habsburg imparatoru I. Karl, İsviçre'ye ve oradan Madeira'ya gitti; son Osmanlı padişahı, bekleyen bir İngiliz gemisine apar topar bindirilip İstanbul'dan çıkarıldı. Monarşi kurumunun Britanya, Belçika, Romanya, Bulgaristan, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan ve Arnavutluk'ta, ayrıca savaşın dışında kalmış Hollanda'da ve İskandinavya'da varlığını sürdürdüğü doğrudur, Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazında yeni monarşiler de kuruldu. Ne var ki Avrupa'nın savaş sonrası haritası Rusya, Almanya, Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya ve üç Baltık devletinde, ayrıca (1919-21'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne zorla katılan) Beyaz Rusya, Batı Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da

ve zamanla Güney İrlanda'da cumhuriyetlerin ortaya çıkışına sahne oldu. Bu gelişmeyi savaşın en az tasarlanmış sonuçlarından biri saymak gerekir. Üstelik Rusya'daki yeni cumhuriyet, çarlardan çok daha hunhar ve bağnaz bir tiranlıktı. Rusya'nın iç savaşa sürüklenişi, Almanya'nın ilk baştaki savaş hedefine ulaşılması gibi görünmüş olabilir: Doğu'daki askeri tehdidi bertaraf etmek. Ama savaşın diğer ülkelerin hepsi (Almanlar da dahil) Lenin'in zafere pişmanlık duyma noktasına geldi. Glasgow'dan Pekin'e, Córdoba'dan Seattle'a kadar devrimci tezahürlerin ortaya çıkmasına karşın, Bolşevizmin İspanyol gribi gibi bütün dünyayı saracağı yönündeki korkuların abartılı olduğu ortaya çıktı.⁵ Ama Sovyet Rusya'nın Çarlık Rusyası'ndan daha büyük bir askeri güç olma potansiyeli taşıdığı yavaş yavaş kafalara dank etti, her ne kadar yeni rejimin ne ölçüde dirençli olduğu ancak 1940'larda yeni bir Alman askerleri kuşağınca görülecek olsa bile.

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri, bütün kazanımlarının değerini çok aşan bir bedel ödemişlerdi; aslında bu öylesine yüksek bir bedeldi ki kazanımlarının çoğunu pek elde tutamayacaklarını çok kısa sürede göreceklerdi. Savaş her iki tarafta toplam 9 milyondan fazla can aldı; çarpışan 65,8 milyon asker içinde sekizde biri aşan bir orandı bu. Mekanize kasaplığın yürütüldüğü dört yıl üç ayda her gün ortalama yaklaşık 6.046 kişi öldürüldü. Bir bütün olarak Britanya İmparatorluğu açısından toplam kurban sayısı 921.000 dolayındaydı: İmparatorluk Savaş Mezarları Komisyonu'nun fikir babası Sir Fabian Ware'in hesabına göre, ölümler saf nizamıyla Anıt Mezar'ın yanından geçerek Whitehall boyunca yürümüş olsalardı, bu geçit töreni üç buçuk gün sürecekti.⁶ Ernest Bogart 1919'da ölümlerin sermaye değerini hesaplamaya çalıştı; buna göre toplam maliyet Almanya için 7 milyar, Fransa için 4 milyar ve Britanya için 3 milyar dolardı.⁷ Demografik gerçeklik ise ölümlerle ortaya çıkan boşluğun (her zaman becerilerini de kapsamasa bile) oldukça çabuk doldurulmasıydı. Savaş sırasında öldürülen İngilizlerin sayısı önceki on yılda başka ülkelere göç etmiş olanlardan daha azdı.⁸ Almanya'da doğum oranının 1902'den beri (binde 35'in üzerindeki orandan 1917'deki binde 14 dip noktasına) hızla düşmesine karşın, savaşın hemen sonrasındaki dönemde genç erkek sıkıntısı çekilmedi; aksine bir durum ortaya çıktı. On beş ile kırk beş yaş arasındaki erkeklerin toplam nüfus içindeki oranı 1910'da yüzde 22,8 iken, 1925'te yüzde 23,5'e çıktı.⁹ İngiltere'de ve Galler'de de 1921'de on beş ile yirmi dört yaş arasındaki erkek sayısı, 1911'deki düzeye nazaran daha

5 Hobsbawm, *Age of Extremes*, s. 65 vd.

6 Cannadine, "War and Death", s. 197.

7 Bogart, *Direct and Indirect Costs*.

8 Cannadine, "War and Death", s. 200.

9 Petzina, Abelshauser ve Foust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 28.

yüksekti; toplam nüfus içindeki oranda sadece küçük (yüzde 18,2'den yüzde 17,6'ya) bir düşüş vardı.¹⁰

Savaş sırasında yaralanan 15 milyon asker içinde temelli sakat kalanların durumu daha büyük bir sorundu. Değişik sürelerle “askerlik” yapan 13 milyon Alman askerinden 2,7 milyonu, aldığı yaralarla temelli sakat kaldı ve bunların 800.000'i malul aylığı aldı.¹¹ Bunlar Otto Dix'in şöyle tasvir ettiği acınası sakatlardı: Bir zamanların cephe kahramanları şimdi sefaletten dilenme durumuna düşmüştü.¹² Fransa'da 100.000'i tamamen malul durumda olmak üzere en az 1,1 milyon savaş yaralı vardı.¹³ Savaşın bir sonucu olarak uzuvları kesilmiş İngiliz askerlerin sayısı 41.000'in üzerindeydi; bunların üçte ikisinin bir bacağı, yüzde 28'inin de bir kolu kesilmişti; ayrıca 272.000 kişi uzuv kesmeyi gerektirmeyen yaralardan mustaripti. 1930'ların sonlarında 220.000 subay ve 419.000 asker hâlâ malul aylığı almaktaydı.¹⁴ Ayrıca savaş yüzünden akli dengesi bozulmuş olanlar vardı: “Nevrasteni”den dolayı malul aylığı alan İngiliz eski askerlerinin sayısı yaklaşık 65.000'di; aralarında şair Ivor Gurney'nin bulunduğu birçok kişi geri kalan ömrünü hastanede geçirdi.

Bir de elem vardı. Yakın dönemde tarihçilerin dikkati, sağ kalanların (anne babalar, eşler, kardeşler ve arkadaşlar) yakınlarını kaybetmenin acısıyla başa çıkmak için başvurdukları çok sayıda yola çevrilmiş durumda. Hiç kuşkusuz, Jay Winter'ın ileri sürdüğü gibi, birçoğu savaş anıtlarıyla yaşlılara sağlanan sembolik desteklerden biraz teselli buldu. Ölülerin “ruhları”yla iletişim kurma gibi bir geleneğe aykırı olmakla birlikte, revaç gören bu yöntemi de kapsamak üzere dinin yardımcı olduğuna da hiç kuşku yoktur. Avrupa halkları, daha sonraları Yahudi soykırımında öldürülenlerden daha fazla sayıda kişiyi savaşa kurban vermişti; İngiliz sosyal eliti sahiden bir kuşağı yitirmişti; ancak onların ölüm şekli ve geleneksel bir Hristiyan fedakârlık dili, geride kalanların 1945'ten sonra yaşayan Yahudilere nazaran daha az sarsılmasını getirdi.¹⁵ Yine de hiçbir sembol (ne Verdun'daki Süngü Siperi, ne Käthe Kollwitz'in matemli anne babaları konu alan kahredici heykelleri, ne Thiepval'daki 73.367 ölü ismi, ne de Whitehall'daki Anıt Mezar'ın sade dokunaklılığı) kişisel keder için bir odak sağlamanın ötesinde bir şey yapabildi. Aksine, böyle anıtların asıl amacı, bu acıyı bir yakınının kaybını görmeyecek kadar şanslı olanlara iletme: Güney Afrikalı Sir Percy Fitzpatrick'in

10 Mitchell, *European Historical Statistics*, s. 62.

11 Bessel, *Germany*, s. 5, 73, 79. Krş. Whalen, *Bitter Wounds*.

12 Bkz. his *Pragerstrasse: Cork, Bitter Truth*, s. 252.

13 Kemp, *French Economy*, s. 59.

14 Bourke, *Dismembering the Male*, s. 33.

15 J. Winter, *Sites of Memory, çeşitli yerlerde*. Aydınlatıcı bir eleştiri için bkz. Thomas Laqueur, “The Past's Past”, *London Review of Books*, 19 Eylül 1996, s. 3 vd. Ayrıca bkz. Mosse, *Fallen Soldiers*.

her Kasım ayının on birinci gününde saat on birde bütün Britanya'nın iki dakikalık saygı duruşuna geçmesi teklifinin bütün amacı buydu. Oğullarını kaybedenlerin (Asquith, Bonar Law, Rosebery, Kipling, Sir Harry Lauder) ifadeleri, hiçbir acının evlat acısı kadar olmadığı yönündeki evrensel hakikati doğrular.¹⁶ Kipling'in duygularını yazıya dökme gibi üstün bir ifade aracı vardı: Oğlu John'un kendi alayı üzerine yazdığı tarih en hayranlık duyulacak savaş anıtlarından biridir, yalnlığı açısından harikuladedir;¹⁷ konuya ilişkin şiirleri ["Londra Taşı'nın önüne geldiğinde/(Kederliyim kederli)!"] ise hüzünlü bir güzellik taşır. Ancak acı, yâd etmekle azalacak bir şey değildi. Er David Sutherland, 16 Mayıs 1916'daki bir baskında öldü. Beyhude bir çabayla onu ara bölgeden sipere taşıyan müfreze komutanı Teğmen Ewart Mackintosh, duygulanmadan okumanın imkânsız olduğu bir şiir yazdı:

Ha, sen David'in babasisin,
O da senin biricik oğlun,
Yeni kesilmiş turba çürüyor,
İş yarım yamalak duruyor,
Çünkü yaşlı bir adam ağlıyor,
Asla geri gelmeyecek olan
David için, oğlu David için
Acıya boğulmuş bu ihtiyar.¹⁸

Savaş can almanın, sakatlamanın ve yasa boğmanın dışında, yüzyıllık bir ekonomik atılımin semerelerini kelimenin gerçek ve mecazi anlamında berhava etti. Daha önce gördüğümüz üzere, savaşın maliyetine ilişkin bir tahmin 208 milyar dolar gibi yüksek bir rakam verir; bu da uğranan ekonomik hasarı bir hayli düşük gösterir. Savaş sonrası yılların, yani parasal krizlere bağlı enflasyon, deflasyon ve işsizlikle, daralan ticaretle ve borç temerrütleriyle belirlenen bir dönemin ekonomik sefaleti 1896-1914 yıllarına, yani fiyat istikrarına dayalı hızlı büyüme ve tam istihdamın, artan ticaretin ve serbest sermaye akışlarının belirlediği bir döneme damgasını vuran emsali görülmemiş refahla ancak bu kadar iç karartıcı bir tezat oluşturabilir. Birinci Dünya Savaşı, ekonomik "küreselleşme"nin ilk altın çağını silip attı. İnsanlar bu kadar insan kıyımından sonra işsizliğin olabileceğine, bu kadar maddi yıkımdan sonra, onarım dışında yapılacak çok az iş çıkacağına hayret etti. Hızlı demografik toparlanma bir yana bırakılırsa, sorun mali ve parasal istik-

16 Cannadine, "War and Death", s. 212-17.

17 Kipling, *Irish Guards*, özellikle c. II, s. 28: "Clifford ve Kipling adlı teğmenler kayıptı. [...] Başlangıç günü için vasat sayılırdı ve bir bakıma onlara ileride rehber olacak dersler verdi."

18 M. Gilbert, *First World War*, s. 249.

rarı geri getirmedeydi. Dönüp geriye bakıldığında, Keynesçiler hükümetleri iş alanları yaratmaya finanse etmeye dönük borçlanma yerine, bütçeleri denk tutmaya çalıştıkları için eleştirebilirler; ama savaşan devletler zaten gırtlaklarına kadar borçlanmış durumdaydı ve yeni açıklar vermekle sağlanacak yararların maliyete ağır basmış olacağı çok kuşkuludur. Eichengreen, iki savaş arası dönemde dünya ekonomisinin karşılaştığı sorunların büyük ölçüde, artık uygun olmayan altın standardını geri getirmeye dönük Donkişotça çabadan kaynaklandığını ileri sürer.¹⁹ Demokratik parlamentolar eski altın standardı kurallarının uygulanmasına direndiler. İşgücü piyasasındaki katılıklar (sendikalı işçilerin nominal ücret indirimlerini kabul etmeye yanaşmaması) milyonları işsizlik yardımına mahkûm etti. Peki, alternatif neydi? Para birimlerinin değer kaybetmesine göz yumarak, savaş borçlarından kurtulmaya çalışan ülkeler, sıkıntıya katlanıp altına dönen ülkelere nazaran ekonomik bakımdan daha kötü duruma düştü. Bir dalgalı döviz kuru sisteminin daha iyi sonuç vermiş olacağı kuşkuludur.

O dönemde Paris barışını eleştirenler, içerdiği finansal şartlardan yakılarak, Almanya'ya dayatılan tazminat yükünün Avrupa'yı yeni bir savaşa mahkûm ettiğini ısrarla belirttiler. Daha önce gördüğümüz üzere, bu saptama yanlıştı. Weimar ekonomisi tazminat yüzünden yıkılmadı, kendi kendine yıkıldı. Ren-Ruhr bölgesinde Fransız-Alman ekonomik işbirliğine ilişkin Fransız tasarılarının başarısızlığa uğramasına fazla anlam yüklememek gerekir; ancak 1945 sonrası Avrupa bütünleşmesinin habercisi olan bu girişimlerin iki savaş arası dönemde önemsiz yer tutuşu, tarihçiler açısından ilginç bir konudur. Barışın asıl kusurları başka yerlerde yatmaktaydı: Tek başına silahsızlanmanın militarizmi ortadan kaldırmaya yeteceğine dair toyca inanç (ordu mevcudunun 100.000 kişiyle kısıtlanması sadece Reichswehr'in uygun yapıya kavuşmasına yaradı); daha da vahimi, "kendi kaderini tayin" ilkesine başvurmuydu.

Daha Aralık 1914'te Woodrow Wilson, her türlü barış düzeninin "bir ulusun kendi hükümetinin iradesini yabancı halka dayatmasından yana değil, halklar olarak kabul edilen Avrupa uluslarının yararına" olması gerektiğini ileri sürdü.²⁰ Barışı Zorlama Birliği'nde 27 Mayıs 1915'te yaptığı bir konuşmada daha ileriye giderek, "her halkın altında yaşayacağı hükümranlılığı seçmeye hakkı olduğunu" kesin dille belirtti.²¹ "Her halk kendi siyasal yapısını belirlemede serbest bırakılmalıdır" ilkesini 22 Ocak 1917'de tekrarladı;²² Bolşevikler, Almanlar ve Lloyd George tarafından (değişen samimiyetsizlik dereceleriyle)

19 Eichengreen, *Golden Fetters*, çeşitli yerlerde.

20 Knock, *To End all Wars*, s. 35.

21 Agy., s. 77.

22 Agy., s. 113.

benimsenen On Dört Madde (8 Ocak 1918) programının beşten on üçe kadar olan maddelerinde, bunun getireceği sonuçları ayrıntılı olarak ortaya koydu.²³ Wilson'ın tasarladığı biçimiyle, Milletler Cemiyeti, sırf üye devletlerin toprak bütünlüğünü güvence altına almayacak, gelecekteki toprak düzenlemelerinin “kendi kaderini tayin ilkesine uygun” olmasını sağlayacaktı.²⁴

Tablo 46 Avrupa devletlerindeki Alman toplulukları, yak. 1919 [bin]

	Almanlar	Toplam nüfus	Yüzde
Reich	61.211	62.410	98,1
Avusturya	6.242	6.500	96,0
Danimarka	40	3.260	1,2
Çekoslovakya	551	4.725	11,7
İtalya	199	38.700	0,5
Yugoslavya	505	11.900	4,2
Romanya	713	18.000	4,0
Polonya	1.059	27.100	3,9
Estonya	18	1.100	1,6
Letonya	70	1.900	3,7
Litvanya	29	2.028	2,4
Toplam	70.637	177.623	39,8

Amerikan Senatosu'nun Versailles Antlaşması'nı tanımayışı bir yana, bu yaklaşımda vahim bir sorun vardı: Orta ve Doğu Avrupa'nın etnik heterojenliği, özellikle de Reich sınırları dışında geniş bir Alman diasporasının varlığı. Tablo 46, Orta ve Doğu Avrupa'da Almanca konuşan nüfusun 1919 dolaylarındaki yaklaşık dağılımının bir dökümünü vermektedir. Kilit nokta, Birinci Dünya Savaşı sonrası Reich sınırlarının dışında en az 9,5 milyon Almanın bulunmasıydı; Almanca konuşan toplam nüfusun yaklaşık yüzde 13'üne denkti bu. Alsace-Lorraine'deki Almanların ve Sovyetler Birliği'ndeki “Volga Almanları”nın katılması halinde daha da artacak olan bu rakam, Avrupa kıtası dışında kimlik bilincine sahip Alman toplulukları da kapsamamaktadır. (Nitekim Yurtdışındaki Alman Dünyası Birliği 1918'den sonra Reich dışındaki Almanların toplam sayısını 17 milyona yakın olarak belirledi; Nazi propagandası daha sonraları bunu şişirerek 27 milyona çıkardı.)

“Kendi kaderini tayin hakkı”nı, barışın yol gösterici bir ilkesi olarak benimsemek vahimdi; çünkü 1919 öncesi Reich topraklarının çok ötesine varacak bir büyüme olmaksızın, Almanya'ya uygulanması mümkün değildi. Alman-

23 Agy., s. 143 vd.

24 Agy., s. 152.

ları başkalarına tanınan kendi kaderini tayin hakkından yoksun bırakan ter-
tipli bir ikiye bölünme ile Almanların 1914-18'deki ilhakçı hedeflerinin epeyce
bir kısmına ulaşmasıyla sonuçlanacak cazip bir revizyonizm arasında seçim
yapmak gerekirdi. Başından itibaren tutarsızlık vardı: Avusturya bakiyesinin
Reich'a bağlanmasına (*Anschluss*) hayır; ama Schleswig'in, Doğu Prusya'nın
güney kesiminin ve Yukarı Silezya'nın kaderini tayin edecek plebisitlere evet.
Philip Gibbs, barış antlaşmalarında "ırk sınırlarının umursanmamasının,
[böylece] nefretler ve kan davaları yaratılmasının, güneşin doğuşu kadar ke-
sin bir biçimde yeni savaş haline yol açacağını" belirtti.²⁵ Yarı yarıya haklıydı;
daha doğrusu mesele, barışı getirenlerin kendi kaderini tayin hakkına, Orta ve
Doğu Avrupa'da şiddeti yeniden alevlendirmeksizin uygulanamayacak bir ilke-
ye başvurusuydu. İleride ortaya çıkacak durum, Balkanlar'da ve Anadolu'da
1,2 milyon Rumun ve yarım milyon Türk asıllının "mübadele" edilmesinde,
yani yurtlarından sürülmesinde görüldü. Yunanistan'ın nüfusu dörtte bir ora-
nında artarak, Yunan Makedonya'sının etnik dengesini tamamen değiştirdi.²⁶
Avrupa'da benzer nüfus hareketleri, değişen derecelerde zorlamayla meydana
geldi: Almanca konuşan 770.000 kişi 1925'e kadar süren bir akınlı, "kaybe-
dilen topraklar"ı bırakıp Reich'in yolunu tuttu; bu sayı 1910'da o bölgelerde
yaşayanların beşte birinden fazlaydı.²⁷ Yunan örneğindeki kriterler aslında
din esaslıydı; sonraki toplu sınır dışı etmeler daha gevşek ırk kategorilerine da-
yandırılacaktı. Özellikle teknik anlamda "devletsiz" olan yaklaşık iki milyon
mülteci zor durumda kalacaktı; bunların çoğu Beyaz ve Kızıl pogromlardan
kaçan Yahudiler ağırlıkta olmak üzere, Rus İç Savaşı'nın mağduru mülteciler-
di.²⁸ Savaşı kazanmaları halinde Almanların neler yapmış olabileceğini tahmin
etmek zor değildir. Max Warburg bile 1916'nın gelişim seyrinde Letonya'nın
ve Kurland'ın Baltık topraklarında Alman "koloni"leri yaratılmasını savundu:

Letonyalılar kolayca tahliye edilir. Rusya'da yeniden iskân başlı başına zalimlik sa-
yılmıyor. İnsanlar buna alışkın. [...] Alman asıllı olan ve halen kötü muamele gören
yabancı [yani Rus olmayan] halkların bu yöreye taşınmasına ve koloniler kurmasına
izin verilebilir. [Bu kolonilerin] Almanya'ya katılması gerekmez, sıkıca olma kaydı-
la bağlı olmaları yeterlidir; böylece Rus tarafına tekrar kaymaları ihtimali ortadan
kalkar.²⁹

Doğu Avrupa Yahudileri açısından nispeten Yahudi dostu Emperyal
Almanya'nın boyunduruğu, Bolşevik Rusya'nın boyunduruğuna kıyasla ter-

25 Hynes, *War Imagined*, s. 291.

26 Mazower, *Dark Continent*, s. 61.

27 Petzina, Abelhauser ve Foust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III, s. 23.

28 Hobsbawm, *Age of Extremes*, s. 51.

29 Ferguson, *Father and Iron*, s. 137.

cihe şayan sayılırdı; ancak Üçüncü Reich boyunduruğunun ölümcül olduğu ortaya çıktı.

BAZI SONUÇLAR

Bu kitaba başlarken Büyük Savaş'la ilgili şu on soruya cevap bulmaya çalışacağımı belirtmiştim:

1. Militarizm, emperyalizm, gizli diplomasi ya da silahlanma yarışı nedeniyle savaş kaçınılmaz mıydı?
2. Alman yöneticileri 1914'te savaş kumarına niçin girdi?
3. Kara Avrupası'nda savaş patlak verdiğinde, İngiliz yöneticileri müdahalede bulunmaya niçin karar verdi?
4. Çoğu kez ileri sürüldüğü gibi, savaş sahiden halk tarafından coşkuyla karşılandı mı?
5. Karl Kraus'un inandığı gibi, savaşın sürmesini propaganda ve özellikle basın mı sağladı?
6. Britanya İmparatorluğu'nun muazzam ekonomik üstünlüğü İttifak devletlerini daha çabuk ve Amerikan müdahalesi olmaksızın yenilgiye uğratmaya niçin yetmedi?
7. Alman ordusunun Batı Cephesi'nde İngiliz ve Fransız orduları karşısındaki askeri üstünlüğü niçin Sırbistan, Romanya ve Rusya karşısında olduğu gibi zaferi getirmediydi?
8. Savaş şairlerinin bize anlattığına göre, muharebe alanındaki şartlar böylesine kahırlyken insanlar niçin çarpışmaya devam etti?
9. Askerler çarpışmaktan niçin vazgeçti?
10. Barışı kim kazandı, daha kesin ifadeyle sonunda savaşın bedelini kim ödedi?

Son sorunun cevabı, bu bölümün önceki satırlarında verilmiş durumda. Diğer dokuzuna vermeye çalıştığım cevaplar şöyle özetlenebilir:

1. Ne militarizm, ne emperyalizm, ne de gizli diplomasi savaşı kaçınılmaz kılacak nitelikteydi. Avrupa'nın her yanında anti-militarizm 1914'te siyasal yükseliş içindeydi. İşadamlarının (hatta Krupp gibi "ölüm tacirleri"nin) büyük çaplı bir Avrupa savaşında bir çıkarı yoktu. Gizli ya da açık olsun, diplomasi, devletler arasındaki emperyal çatışmaları çözmede başarılıydı. Britanya ve Almanya sömürge ve hatta donanma sorunlarında görüş ayrılıklarına çözüm bulabildiler. İkisi arasındaki ilişkilerin resmi bir antanta varmamasının asıl sebebi, Fransa, Rusya, Japonya ya da ABD'nin aksine Almanya'nın görünüşte Britanya İmparatorluğu için ciddi bir tehdit oluşturmamasıydı.

2. Almanya'nın 1914'te bir Avrupa savaşı riskine girme kararı kibirden değildi; büyük devlet olma gibi bir çabası yoktu. Aksine, Alman yöneticileri bir zafiyet duygusuyla harekete geçtiler. İlk başta, bunun dayanağı gerek denizde, gerekse karada silahlanma yarışının kazanılamayışydı. Savaş arifesinde İngiliz ve Alman savaş gemisi tonajlarının oranı 2,1:1, Rusya, Fransa, Sırbistan ve Belçika'yı Almanya ve Avusturya-Macaristan'la karşı karşıya getirecek bir savaştaki insan gücü oranı ise 2,5:1 düzeyindeydi. Bu fark, kesinlikle ekonomik kaynakların yetersizliğinden değildi. Siyasal ve özellikle mali kısıtlamaların sonucuydu. Nispeten ademimerkeziyetçi bir federal sistemin demokratik bir ulusal parlamentoya bir araya gelişi, Reich hükümetinin daha merkezi yapıya sahip komşularının savunma harcamalarıyla boy ölçüşebilmesini aşağı yukarı imkânsız hale getirdi. Dahası, 1913-14'e varıldığında, ulusal borçların yüzde 150 oranında arttığı on buçuk yıldan sonra, Reich borçlanmasını artırmak gittikçe güçleşti. Bu yüzden Almanya 1913-14'te gayrisafi milli hasılasının ancak yüzde 3,5'ini savunmaya harcarken, oran Fransa'da yüzde 3,9 ve Rusya'da yüzde 4,6'ydı. Paradoksal bir biçimde, Almanya pratikte Fransa ve Rusya kadar militarist olsaydı, Moltke'nin anlamlı ifadesiyle "imtihani hâlâ az çok geçebilecek" durumdayken, kendini güvensiz durumda hissedip önleyici bir darbe kumarına girişmesi için daha az sebep olacaktı.

3. Britanya'nın müdahale kararı, generallerinin ve diplomatlarının ta 1905 sonlarından beri yürüttüğü gizli planlamanın sonucuydu. Britanya'nın Fransa'ya resmen bir "kita taahhüdü" yoktu; 1907-1914 arasında Grey ve diğer bakanlar parlamentoda ve basında bunu defalarca belirttiler. Liberal hükümetin Belçika'nın tarafsızlığını savunmaya ilişkin 1839 antlaşmasına bağlı kalma gibi bir derdi yoktu; Almanya 1914'te bunu ihlal etmeseydi, bizzat Britanya da ihlal edecekti. Kilit nokta bir general, diplomat ve politikacı azınlığının bir kita savaşı halinde, Britanya'nın Fransa'ya destek için bir ordu gerektiği kanaatiydi. Bunun dayanağı ise müdahale taraftarlarının Napoléon ölçeğindeymiş gibi hayal ettiği Alman niyetlerine ilişkin bir yanlış yorumlamaydı. İşin sorumluları başka bakımlardan da kabahatliydi: Avam Kamarası'nı yanlış yönlendirirken, Britanya ordusunu öngörülen stratejiye hazırlamak için hemen hiçbir şey yapmadılar. Karar anının geldiği 2 Ağustos 1914'te, Britanya'nın savaşa Almanya aleyhinde müdahale etmesi hiç de kaçınılmaz bir sonuç değildi; bakanların çoğunluğu tereddüttü ve sonunda Grey'e destek vermeye kısmen hükümetin düşeceği ve Muhafazakârların iktidara geleceği korkusuyla razı oldu. Lloyd George'un bu can alıcı anda müdahale karşıtlarına destek vermemesi (kendi kariyeri açısından olmasa bile) tarihsel bir felaketi getirdi; zira "tarafsız kalmak" çok daha büyük bir İngiliz ordusunun yokluğunda kesin sonuç vermeyecek bir müdahaleye kıyasla

daha tercih edilir bir yoldu. Britanya savaşın dışında kalmış olsaydı, Alman hedefleri aslında Britanya İmparatorluğu için doğrudan bir tehdit oluşturmazdı; Doğu Avrupa'da Rus gücünün azaltılması, bir Orta Avrupa Gümrük Birliği'nin yaratılması ve Fransız sömürgelerinin ele geçirilmesi, İngiliz çıkarlarını tamamlayıcı nitelikte hedeflerdi.

4. Britanya, "küçük Belçika" için halk arasında gelişen bir coşku dalgasıyla savaşa dalmış değildi; savaşın ilk haftalarında birçok kişinin gönüllü yazılmasının sebeplerinden biri, savaşın azdırdığı ekonomik krizden dolayı işsizliğin hızla yükselmesiydi. Aslına bakılırsa, 1914 finansal krizi savaş kötümserliğinin en sağlam delilidir. Avrupa'daki birçok kişi için savaş büyük sevinçten ziyade endişe vesilesiydi. Kıyamet tasvirine yurtseverlik retorikinden aşağı kalmayan bir sıklıkla başvuruldu. İnsanlar mahşerin farkındaydı.

5. Savaş kesinlikle bir medya savaşıydı. Propaganda hükümet denetiminden ziyade basın, ayrıca akademisyenlerin, profesyonel yazarların ve film yapımcılarının kendiliğinden başlattığı seferberliğin sonucuydu. İlk başta gazetelerin işleri, birçoğu açısından muazzam tiraj artışları sağlayan savaşa yolunda gitti. Ne var ki savaş döneminin ekonomik sorunları, çoğu gazetenin finansal bakımdan zarara uğradığı bir bilançoya neden oldu. Dahası, gazetelerin ve diğer propagandacıların keyifle yürüttüğü düşmanı kötüleme ve savaş sebebini efsaneleştirme furyası, cephede çarpışanlarca büyük ölçüde ciddiye alınmadı; propagandanın etki gücü cepheye yakınlıkla ters orantılıydı. Propaganda ancak Belçika mezalimi ya da *Lusitania* gemisinin batırılması örneğinde olduğu gibi gerçeklere dayandığında, çarpışma iradesini güçlendiren bir etken oldu.

6. Antant devletleri, İttifak devletleri karşısında muazzam bir ekonomik üstünlüğe sahipti. Toplam milli gelir bakımından yüzde 60'lık, nüfus bakımından 4,5 katlık ve seferber edilen asker sayısı bakımından yüzde 28'lik bir fark vardı. Ayrıca savaş sırasında İngiliz ekonomisi büyürken, Alman ekonomisi daraldı. Ekonomik savaş bu büyük ekonomik farklılıkları telafi edemedi. Ancak Alman savaş ekonomisinin kötü yönetildiği görüşü bir efsanedir. Kaynaklardaki farklılık hesaba katıldığında, savaşı verimsiz yürüten başta Britanya ve ABD olmak üzere öbür taraftı. Özellikle Britanya, insan gücü dağıtımını allak bullak etti; sonuçta imalat sanayisini ayakta tutan vasıflı işçilerin yüksek bir oranı askere yazıldı ve birçoğu öldürüldü ya da yaralandı. Öte yandan, işlerinin başında kalanlara ya da fabrikalara yeni girenlere üretkenlik açısından reel olarak hak ettiklerinden daha yüksek ücretler ödendi. Bu durum Britanya'da ve Fransa'da savaş sırasında üyelerini sayıca

ikiye katlayan sendikaların daha güçlü olmasının sonucuydu; Almanya'da ise sendika üyelerinin sayısı yüzde 25'i aşkın oranda düştü. Britanya'da 1914-1918 arasında grevler yüzünden yaklaşık 27 milyon iş günü kaybedilirken, Almanya'daki rakam 5,3 milyondur. Son olarak, kötü gelir dağılımının ve yiyecek kıtlığının Alman savaş seferberliğini baltaladığını ileri sürmek akla yakın değildir; çünkü en olumsuz etkilenen kesimler nispeten önemsizdi: Evlerini kiraya verenler, küçük memurlar, kadınlar, deliler ve gayrimeşru bebekler. Bunlar savaşı kaybetmedikleri gibi, bir devrime de kalkışmadılar.

7. İttifak devletleri, düşmanı öldürmede Antant ve İtilaf ordularından çok daha başarılıydı; öldürdükleri asker sayısı verdikleri kayıplardan en az yüzde 35 oranında daha fazlaydı. Aldıkları esir sayısı da karşı tarafa esir düşenlerden yüzde 25-38 oranında daha fazlaydı. İttifak devletleri, 10,3 milyon düşman askerini kalıcı şekilde saf dışı bırakırken, sadece 7,1 milyon kayıp verdiler. Hiç kuşkusuz İttifak devletlerinin daha küçük orduları vardı; ama toplam ölüm oranı seferber edilen askerlerin yüzde 15,7'siydi, yani karşı taraftaki orandan (yüzde 12) sadece biraz daha yüksekti. Her halükârda, yüksek ölüm oranları savaşın neticesini açıklamaz. Yoksa Rusya değil, Fransa çökmüş olurdu ve İskoç alayları isyan ederdi. Bunun anlamı Antant devletlerinin yıpratma savaşını kaybettiğiydi. İzlenen ana strateji, tek kelimeyle bir fiyaskoydu – Almanları deniz ablukasıyla aç bırakıp teslim zorlamayı öngören ikinci önemli stratejidekine neredeyse yakın bir fiyasko. Almanların Ağustos 1914-Haziran 1918 arasında öldürdüğü ya da ele geçirdiği İngiliz ve Fransız askerlerinin sayısı verilen kayıpların hep üzerinde kaldı. Gidişatın 1918 yazında tersine dönmesi bile İtilaf tarafındaki düzelmelerden ziyade, Alman stratejisindeki hatalarla alakalıydı. Askeri ve finansal rakamlar bir araya getirildiğinde, Alman başarısının ve İtilaf başarısızlığının çapı daha da açık görülür: Bir düşman askerini öldürmek, İttifak devletlerine sadece 11.345 dolara mal olurken, Antant ve İtilaf devletleri açısından rakam 36.485 dolardı, yani üç kattan fazlaydı.

8. O halde askerler çarpışmayı niçin sürdürdü? Cephedeki şartlar hiç kuşkusuz berbatı. Makineli tüfekler, keskin nişancılar, mermiler, süngüler ve geri kalan kıyım araçları yüzünden ölümler ve yaralanmalar hiçbir gün eksik olmadı. Askerler “vurulma” acısının yanı sıra, korku, dehşet, keder, yorgunluk ve rahatsızlık nedeniyle ıstırap çekmekteydi. Siperler en kötü kenar mahalleden bile daha rutubetli, daha pis ve daha fazla haşaratla doluydu. Yine de düşmanla kardeşleşme olayları nispeten sınırlıydı; firar olayları savaşın büyük bölümünde, özellikle de Batı Cephesi'nde nispeten nadirdi; isyanlar çok azdı.

Askerlerin çatışma öncesinde ve sırasında yaratılan muazzam devlet bürokrasilerince zorlandıkları için çarpışmayı sürdürdüklerini kanıtlayabilmemiz, birçok bakımdan iç rahatlatıcı olurdu. Bazı askerler için durum hiç kuşkusuz böyleydi; ama eldeki bulgular zorla çarpışanların küçük bir azınlık olduğunu açık seçik gösterir. Askeri disiplinin esası, zorlamayla değil, teşvikle çarpışmalarını sağlamaktı; subaylar ve erler arasındaki ilişkiler bu yüzden önemliydi.

Kraus'un ileri sürdüğü gibi, askerlerin sansürlü ya da arsız bir basının şovenist propagandasından dolayı çarpıştıklarını ortaya koyabilmek daha az iç rahatlatıcı olsa bile, katlanılabilir bir sonuç olurdu. Ancak bu hipotez bile o dönemle ilgili bütün çağrışımlara karşın, inandırıcı olmaktan uzak gibidir. Bazı askerler kendi hükümetlerince savaşın hedefi olarak anlatılan davalara hiç kuşkusuz inanmaktaydı. Ne var ki birçoğu savaşın siyasal gerekçelerini ya anlamamakta ya da inandırıcı bulmamaktaydı. Çarpışmayı sürdürmelerinin sebebi başkaydı.

Moral, sıradan rahatlıklara ve rahatsızlıklara bağlıydı: Sıcak tutucu giysiler, yaşanabilir barakalar, yiyecek, içki, tütün, istirahat, eğlence, seks ve izin. Birlik düzeyindeki silah arkadaşlığı da önemli bir tutkaldı. Özel okul eğitilmiş bazı subaylar buna bigâne olmasa bile, savaşın eşcinsellik eğilimlerinden dolayı sürdürülmüş olması uzak ihtimaldir. Siperlerdeki erkek bağlarının mahiyeti, o dönemin havasını hâlâ koruyan şu sözlerle daha iyi aktarılabilir: Ahbabına ya da dostuna sadık asker. Ancak bütün taraflarda böyle bir silah arkadaşlığı yoktu. Alay, bölge ve ülke düzeyindeki daha geniş ortak kimlikler bazı ordularda öbürlerine nazaran daha fazla vurgulandıkları için daha önemliydi; Fransız askerlerinin Fransız kimlik duygusu, Rus askerlerinin Rus kimlik duygusundan daha güçlüydü. Dinin hasım orduları motive etmeye katkıda bulunduğu yönünde bazı bulgular da mevcuttur. Batı Cephesi'nde din kimliği açısından pek farklılık olmamasına karşın, her iki taraftaki rahiplerce başvurulmuş kutsal savaş ve Hristiyan fedakârlığı motifleri, askerlerin işledikleri ve uğradıkları kıyımı rasyonelleştirmelerini sağladı.

Ama asıl can alıcı nokta, askerlerin savaşı umursamadıkları için çarpıştıklarıydı. Burada meseleyi savaşın Wilfred Owen'ın yüklediği anlamla baştan aşağı "hazin" ve onu yürüten askerlerin acınası olduğu fikrinden hareketle ele almaktayım. Çoğu asker açısından, öldürmek ve öldürülme riskine girmek bugün genellikle varsaydığımızdan daha az katlanılmazdı. Owen'ın şiirlerinin etkisi göz önünde tutulduğunda, bu birçok bakımdan savaş üzerine ortaya atılabilecek en sarsıcı savdır. Ancak en ünlü savaş yazarları bile öldürmenin ve ölmenin savaşta askerlerin hoşuna gitmeyen şeyler olmadığına dair bulgular sunar. Öldürmek çok az tiksinti uyandırırken ve ölüm korkusu bastırılırken, ölümcül olmayan "tebdili hava" yaraları gıpta konusu

bile olmaktaydı. Freud, savaşta bir tür “ölüm içgüdü”nün devreye girdiği görüşünü ortaya atarken doğruya yaklaşmıştı. Bazıları için intikam bir motivasyondur. Bazıları hiç kuşkusuz öldürmekten başı başına keyif almaktaydı. Şiddetten başı dönenlere bu ortam gerçekten “hoş bir savaş” gibi görünebilirdi. Öte yandan, askerler kendilerinin öldürülme ihtimalini küçümsemekteydi. Fransa’daki bir İngiliz askerinin zayıf listesine girme ihtimalinin yarı yarıya olmasına karşın, çoğu asker cehennem çanlarının kendisi için çalacağını varsaymakta ve başkalarının ansızın öldüğünü görmeyi bir ölçüde kanıksamaktaydı (Asıl can sıkıcı olan bir adamın yavaş yavaş can verişini seyretmektir). Zaman ufukları çarpıldı. Çatışmaya girerken sadece anlık düşünerek yaşayan askerler için, önceki gecenin uzun bekleyişinden kurtulmak rahatlatıcıydı. Bizzat savaşın hiç bitmeyecekmiş gibi görünmeye başlamasıyla birlikte, kadercilik baskın hale geldi.

9. Bu da bizi son ve en zorlu soruya getirir: Savaş katlanılabilir olduğuna göre, askerler çarpışmaktan niçin vazgeçti? Bu soruya verilecek en iyi cevap teslim olmanın karmaşık hesabında yatar; çünkü bütün cephelerde zaferin belirtisi düşmanı topluca öldürmek değil, topluca teslim almaktır. Alman çöküşü, Ağustos 1918’de esir alınan Almanların sayısındaki muazzam artışla başladı. Bu dramatik değişimi açıklamak kolay değildir; ama kilit etken teslim olmanın (ve keza esir almanın) tehlikeli oluşunda yatıyor olabilir. Her iki tarafta da esirlerin öldürüldüğü birçok olay vardı; doğrudan çarpışma alanının epey ötesinde acımasızca katledilen ve sayıları bilinmeyen esirler de buna dahildi. Esirlerin istihbarat ve ucuz işgücü kaynağı olarak taşıdığı değere rağmen böyle bir yola gidilmekteydi. Esir öldürmek, yukarıda anlatılan hunhar cephe kültürünün bir yan ürünüydü kısmen: Bazı askerler sırf intikam için esirleri öldürmekteydi. Ama bazı subayların emirlerindeki askerlerin saldırganlığını artırmak için “esir almama” politikasını teşvik ettiği yönünde bulgular da vardır. Böyle olaylar 1918’de seyrekleşmiş olabilir de bu pek akla yakın gibi değildir. İlkbahar taarruzunun apaçık başarısızlığı, Ludendorff’un mütareke istemesi ve artan hastalık sorunu yüzünden genel moral gerilemesinin, Alman askerlerini çarpışmayı sürdürmeye 1917’dekine nazaran daha yüksek bedel biçmeye yöneltmiş olması daha muhtemeldir. Ne var ki teslimiyete bu yatkınlığı şiddetten duyulan genel bir bezginlik saymak yanlış olur. Batı Cephesi boyunca Kasım 1918’de çarpışmaların durmasına karşın, Doğu Avrupa’da ve başka yerlerde savaş hiç hafiflemeden sürdü; Rus İç Savaşı sırasında Beyazlar ve Kızılar tarafından daha da büyük vahşetle yürütüldü.

BAŞKA HATIRATLAR

Bütün bunların ışığında, kitabın girişinde ele alınan varsayımı, yani edebiyatta ve sanatta savaş anılarının katışıksız dehşetle belirlendiği varsayımını eleştirel bir yaklaşımla yeniden incelemekte yarar vardır. En ünlü savaş şairlerinden bazıları bile yaygın olarak sanılandan daha az “savaş karşıtı”ydı. Owen’ın toplu eserlerinin standart baskısındaki 103 eksiksiz şiirden (benim saydığım kadarıyla) sadece otuz biri gerçekten savaş karşıtı olarak sınıflandırılabilir.³⁰ Sassoon’un (“Kurşun Biradere ve Çelik Bacıya” hitaben yazdığı) “Öpücük” şiirine gelince, (cephede “Deli Jack” lakabıyla tanınan) şairin çok mahir olduğu göğüs göğse çarpışma konusunda olsa olsa ikircikli sayılır:

Tatlı Bacım, askerine şunu bahşet:
İyice gazaba geldiğinde hissedebilsin
Topuğunun bastığı yerdeki cesedi
Sakınsın ok gibi inen öpücüğünden.³¹

Sassoon’un, savaşı “saldırganlık ve fetih” peşinde koşmakla suçladığı en ünlü mısraları barış yanlısı küçük bir kliği hoşnut etti; ama arkadaşlar ve üstleri bunu bir “nevristeni” belirtisi olarak gördü. Anlayışla karşılandığı için divaniharbe verilmek yerine, Craiglockhart’taki psikiyatri hastanesi “Dottyville”e [“Çatlak Yuvası”] gönderildi.³² Gerek o, gerekse Owen orada Rivers’in gözetiminde tedavi olduktan sonra, kendi isteğiyle askerliğe döndü. Diğer “savaş şairleri” savaşa karşı hasmane olmaktan ziyade ikircikli tutum içindeydi. “Milyonlarca Dilsiz Ölüyü Gördüğünde” (1915) şiiri kasvetli olmakla birlikte “savaş karşıtı” olmayan Charles Hamilton Sorley, iyi bir örnektir. Appollinaire de savaş karşıtı bir şair değildi. Almanya’ya karşı “maddi, sanatsal ve manevi ilerlemeyi [...] başarıyla savunma” gereğinden hiç kuşku duymadı.³³ Aynı şekilde, Ungaretti’nin esrarlı biçimde modern üslubuna karşın, “Nehirler” ve “İtalya” gibi şiirleri dokunaklı bir yurtseverliği işler.³⁴

Bu alandaki şiirlerden ne kadarının aslında savaşa katılmayan kişilerce yazılmış olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Thomas Hardy, son mısraında çaresizce “Niçin?” diye sorduğu, “Ve Harika Bir Sükûnet Vardı” şiirini yazdığında yetmiş sekiz yaşındaydı. Ezra Pound’un 1920 tarihli “Hugh Selwyn Mauberley (Hayat ve Temaslar)” şiiri hiç de bir savaş şiiri değildi, asla bir siperin yakınına gitmemiş bir yazarın parodisiydi:

30 W. Owen, *Poems*.

31 Sassoon, *War Poems*, s. 29.

32 Olayların anlatımı için bkz. Sassoon, *Complete Memoirs*, s. 471-557.

33 Willett, *New Sobriety*, s. 30.

34 Silkin, *Penguin Book of First World War Poetry*, s. 265-8.

Kimileri can verdi vatan için

Hiç de “hoş”, hiç de “onurlu” olmayan biçimde...
 çukura kaçmış gözlerle yürürken cehenneme
 yaşlıların yalanlarına kâh inanarak, kâh inanmayarak...

Alman şiirinde savaşı en unutulmaz sözlerle kınayan örnekler arasında Rilke'nin *Duino Ağutları*, sayılabilir; ama silah altına alınmasına ve 1. Yedek Tüfek Alayı'nda kısa süre askerlik yapmasına karşın, çarpışmalara hiç girmemiştir.³⁵ *Penguin Birinci Dünya Savaşı Şiirleri Kitabı*'nın gözden geçirilmiş ikinci baskısında Hardy, Rudyard Kipling, D. H. Lawrence, Ford Madox Ford ve feminist duyarlılığa saygı gereği dokuz kadın şairin eserleri yer alır. Hiçbiri çarpışmamıştı. Derlemede açık arayla savaş şairlerinin en popülerleri Brooke'un,³⁶ Julian Grenfell'in, John McCrae'nin, çoğu kez anlamsız bir savaşın ilk örnek şehitlerinden sayılan ve “Azıcık Haklı ya da Haksız Olma Meselesi Değil Bu” şiiri aslında savaşın bir savunma olan Edward Thomas'ın yazdıkları başta olmak üzere, savaş konusunda az çok coşkulu sayılacak bazı şiirler de vardır. Her halükârda, böyle derlemeleri temsili olmaktan uzak şekilde nitelendirmek abartılı olmaz. Savaş sırasında çarpışmalara gerek katılan, gerekse katılmayan kişilerce yazılmış çok sayıda şiirin ezici çoğunluğu yurtseverlik manileriydi.³⁷

Savaş karşıtı nesir kavramında da güçlüklerle karşılaşırız. Hugh Cecil'in saptadığı gibi, *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanı, geçmişte ve muhtemelen şimdi de Birinci Dünya Savaşı ilhamlı kitapların en yaygın okunanı olmasına karşın, Britanya'da 1918-1939 arasında yayımlanan ve savaşı konu alan 400 küsur kurmaca esere kıyasla oldukça aykırıydı.³⁸ Savaş sırasında yurtseverlik havası ağır bastı. Ian Hay'in *The First Hundred Thousand* [İlk Yüz Bin, 1915] romanı savaşın başındaki coşkuyla doludur. Savaş dönemindeki şovenist kurmaca eserler arasından William J. Locke'un *The Red Planet* [Kızıl Gezegen, 1916] ve *The Rough Rod* [Zorlu Yol, 1918], Joseph Hocking'in *The Curtain of Fire* [Ateş Perdesi, 1916] romanları sayılabilir. Savaştan sonraki hava da düş kırıklığından çok uzaktı. Bizzat *Disenchantment* [Düş Kırıklığı] kitabı öyle çarpıcı bir satış düzeyine ulaşmadı; 1927'ye varıldığında Britanya'daki satışı 9.000'in biraz üzerindeydi.³⁹ *Medal without Bar* [Çubuksuz Madalya] gerçekleri yansıtmamasından dolayı, romanı okuyan eski askerlerden

35 Coker, *War and the Twentieth Century*, s. 58 vd.

36 1914 kitabı 1920'de yirmi sekizinci, *Collected Poems* ise 1928'de on altıncı baskıya ulaştı: Hynes, *War Imagined*, s. 300.

37 Bogacz, “Tyranny of Words”, s. 647 n.

38 H. Cecil, “British War Novelists”, s. 801. Krş. Roucoux, *English Literature of the Great War*.

39 Gieves, “Montague”, s. 55.

takdir toplamakla birlikte ancak 10.000 satıldı.⁴⁰ Bunlar hiç kuşkusuz makbul satış rakamlarıydı; ama eski ordu papazı Ernest Raymond'un şeker kıvamındaki *İngiltere'ye Anlat* kitabı çok daha başarılıydı. *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanıyla tek ortak yanı, 1914'te savaşa katılan bütün genç dostların ölmesi olan bu "Şanlı Gençliğin Büyük Serüveni", 1922'de on dört baskı yaptı.⁴¹ Yüksek satışlı başka bir kitap olan Wilfred Ewart'ın *Way of Revelation* [Aydınlanma Yolu, 1921] romanındaki ana karakter, sivil cephedeki çürümüşlüğe yenik düşen bir sevgiliyle uğraşmak zorunda kalmasına karşın, savaşa yönelik eleştirileri düşük perdedendir.⁴²

Bütün savaş hatıratlarının yaklaşım açısından tam anlamıyla düş kırıklığını yansıttığı söylenemezdi. Sassoon, Blunden ve Graves'in eserlerinde savaş karşıtı duyarlılık aslında bazılarının ileri sürdüğünden çok daha azdır; nitekim Graves, *Her Şeye Elveda* romanının bir eleştiri yazısında "savaş aleyhtarı sert bir tez" olarak değerlendirilmesine şaşırılmıştı.⁴³ Aslına bakılırsa, Graves askerlerin hayatta kalma şanslarını nasıl "hesapladıklarını" ustalıkla açıklar:

Özellikle düşmanın insan gücünü azaltmakla kalmayıp, namılı bir keskin nişancıyı indirmek gibi daha geniş bir hedef söz konusu olduğunda, bir can almak için girdiğimiz risk beşte birdi. [...] Gördüğüm bir Almanı vurmaktan sadece bir kere kaçındım. [...] Yaralı bir Almanı sağ salım hattın gerisine götürmek için yirmide bir risk [Kraliyet Gal Alayı'nda] belki uygun sayılabilirdi. [...] Bitkin düştüğümüzde ve siperlerde bir noktadan öbürüne yığılıp kalmaksızın çarçabuk geçmek istediğimizde, bazen siperden çıkıp kestirme bir yol tutardık. [...] Hızlı bir koşuda girdiğimiz risk iki yüzde birdi; ölesiye yorgunken risk ellide bire çıkardı.⁴⁴

Graves, "alay ruhunun her türlü felaketi sürekli atlattığını", buna karşılık "taburun bizim İtilaf kuvvetlerimizin başarısını ya da başarısızlığını, savaşın çıkış sebebi kadar az umursadığını" da anlatır.⁴⁵ "Sıradan erler" arasındaki şiddet kültürünün kanıtı olarak, Kraliyet Gal Alayı'nda kendi çavuşlarını öldürmekten dolayı divaniharbe verilen ve kurşuna dizilen iki askerin durumunu örnek verir; "İngilizler ve nefretimize aynen karşılık veren yerel Fransızlar arasında çok az çatışma çıkmasının şaşırtıcı olduğu" yorumunda bulunur.⁴⁶ Ayrıca "rezil zührevi hastanelerinin hep kalabalık olduğu" gerçeğine değinmekten de geri kalmaz. Bunların hiçbirisi, öfkeyi iletmeye yöne-

40 H. Cecil, "British War Novelists", s. 811, 813.

41 Hynes, *War Imagined*, s. 332 vd.

42 Agy., s. 331 vd.

43 Cecil, "British War Novelists", s. 810.

44 Graves, *Goodbye*, s. 112 vd.

45 Agy., s. 78, 116. Also s. 152.

46 Agy., s. 94.

lik değildir; Graves dosdoğru ve belli bir kara mizahla açıklamada bulunur. Blunden'ın *Undertones of War* [Savaşın Gizli Duyguları] kitabının dehşet izlenimine kendince katkısı vardır ama o da sıradan askerin ölüme düşkünlüğünü (sözgelimi askerlerin bombalanan bir kilise avlusunda açığa çıkan mezarlara "göz atışları") ve hafife almadaki ustalığını aktarır: "Böyle bir topçu ateşi görmedim," dedi. Willie Smith'in bir caz solosundan veya sanat için sanat anlayışından söz edermiş gibiydi tastamam."⁴⁷ Sassoon'un hafiften kurgu katılmış hatıratına gelince, ölü bir arkadaşın öcünü almak için "birilerini öldürme niyetiyle siperlerden çıkışı"nı,⁴⁸ daha sonra bir yerde "siperin dışına çıkmak bir tür dinsel olaymış gibi [...] muharebe ihtimali karşısında sevince kapılma" duygusunu hiç çekinmeksizin anlatır. Kendi ifadesiyle, "savaşa dönük zıpırca suçlamalara inanan biri" değildi. Halkın çoğunluğu için hayatın adaletsiz tuhafliklara karşı yürütülen ve ucuz bir cenaze töreniyle son bulan nahoş bir kavga olduğunu 1917'de daha yeni öğrenmeye başlıyordum."⁴⁹ Sassoon ölüm içgüdüsünün varlığını da doğrular: "Cephe hattına dönmeyi ne zaman düşünsem aklıma takılan yarı intihar içgüdüsü, [...] öldürülmeye dönük sinsice bir özlem."⁵⁰

Remarque bile, (tıpkı Barbusse gibi) cephedeki silah arkadaşlığının günahattan kurtarıcı rolünü kabul eder: Topluca sıçma, kaba şakalar, bir kazı şamatayla çalmaya varan yiyecek takıntısı, ölen bir silah arkadaşını unutmama ve postallarına konma becerisi.⁵¹ Gilbert Frankau'nun *Peter Jackson, Cigar Merchant* [Puro Tüccarı Peter Jackson, 1920] romanı ordudaki kötü yönetimi ve hatta yozlaşmayı eleştirirken, sadece bunun savaşı etkili yürütmeyi kösteklemesinden hareket eder.⁵² Ronald Gurner, William Barnet Logan ve Edward Thompson gibi daha az tanınmış hatırat yazarlarının hepsi, inancın yitirildiği anlayışını reddetmekteydi.⁵³ Dahası, Montague ve Edmonds gibi bir şekilde düş kırıklığı hissedendenler bazılarında bile, bu duygu bizzat savaştan ziyade barışla alakalıydı.⁵⁴ Askeri tarihçi Douglas Jerrold 1930'da yayımlanan *The Lie About the War: A Note on some Contemporary War Books* [Savaşla İlgili Yalan: Dönemin Bazı Savaş Kitapları Üzerine Bir Not] adlı broşürde, aralarında Remarque'ın ve Barbusse'un bulunduğu on altı yazarı, "savaşa eşlik eden trajik dramın vakarını propaganda uğruna inkâr etmekle" suçlarken, münferit bir görüşü ifade etmemekteydi. *The War Book: A Critical*

47 Blunden, *Undertones*, s. 56, 218.

48 Sassoon, *Memoirs of a Fox-Hunting Man*, s. 304.

49 Sassoon, *Memoirs of an Infantry Officer*, s. 134, 139.

50 Sassoon, *Complete Memoirs*, s. 559.

51 Remarque, *All Quiet*, çeşitli yerlerde.

52 H. Cecil, "British War Novelists", s. 803.

53 Agy., s. 804.

54 Bond, "British 'Anti-War' Writers", s. 817-30.

Guide'ı [Savaş Kitabı: Eleştirel Bir Rehber, 1930] yazar meslektaşları Cyril Falls da aynı fikirdeydi. Ona göre, “[savaşta] ölen askerlerin hayvanlar gibi kıyıma yöneldiğini ve hayvanlar gibi can verdiğini” ima etmek gayet yanlıştı. Tahmin edileceği gibi, Remarque'ı okumaya tenezzül eden az sayıdaki üst düzey subay küçümser tutum takındı.⁵⁵ Sidney Rogerson'ın “ceset üstüne ceset istif eden, dehşeti gereksiz yere yığıp duran” kitaplardan hoşlanmayışını paylaşan birçok sıradan asker de vardı.⁵⁶ Sıklıkla belirtildiği gibi, 1920'lerin ve 1930'ların hatıratları içinde, daha önce zorlukla, hele savaşla pek karşılaşmamış özel okul ve üniversite çıkışlı kişilerin kaleme aldıkları orantısız ölçüde fazlaydı. Onların düş kırıklığı ayrıcalıklı gençliğin hayalleri üzerine kuruluydu;⁵⁷ oysa yakındıkları rahatsızlıkların çok azı “sıradan erler” için yeni bir şeydi.⁵⁸ Şen şakrak İngiliz askerine özgü bakışın güzel bir örneği, onları ayakta tutan şeyin bir kadercilik (“Lanet alınma yazılmışsa, yapılabilecek bir şey yok”), nikotin tiryakiliği (“cephane kadar önemli”) ve nefret (“Düşman her zaman kahrolası puştlardı”) bileşimi olduğunu kusursuzca yansıtan Coppard'ın hatıratıdır. Coppard emir verilmiş olması halinde, divaniharpte suçlu bulunan bir kişiyi vurmaktan kaçınmamış olacağını bile itiraf eder.⁵⁹

Savaş sonrasında, savaş üzerine yazılanlara tekörnek bir yaklaşımın bulunduğunu sanmak da büyük bir hata olur. Doğrudan İttifak devletlerinin savaş seferberliğinden ilham alan en iyi kitaplardan biri Jaroslav Hašek'in *The Good Soldier Švejk* [Aslan Asker Şvayk, 1921-23] romanıdır.⁶⁰ Şimdiye kadar yazılmış en gülünç kitaplar arasında yer alır. Öbür ucta ise Ernst Jünger'in savaş romanları vardır. Daha önce gördüğümüz üzere, Jünger için savaş kişinin onur uğruna korkuyu alt etme becerisinin neşeli bir sınavıdır; siperlerdeki rahatsızlıkları ve dehşetleri doğrulamakla birlikte, fırtına birliği subayı olduğu dönemden aldığı tatmin duygusunu sürekli tekrarlar.⁶¹ *Combat as Inner Experience* [İç Dünyada Yaşanan Muharebe, 1922] kitabında şunu yazar: “Muharebe sahiden büyük tecrübelerden biridir; zafer anında sarsıcı bir heyecana kapılmayan birine şimdiye kadar rastlamış değilim.” Savaşta “sahici insan geçmişte ihmal ettiği her şeyi bir sarhoşluk cümbüşü içinde telafi eder. Derken toplum ve onun yasaları tarafından çok uzun süre bastırılmış tutkuları, bir kez daha emsalsiz biçimde ağır basar, kutsal ve en yüce gerekçe haline gelir.” Jünger savaşı “büyük bir okul” ve “dünyanın dövlüp yeni sınırlara ve

55 Hynes, *War Imagined*, s. 450 vd.

56 Bond, “British ‘Anti-War’ Writers”, s. 826.

57 P. Parker, *Old Lie*, s. 27. Ayrıca bkz. Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 68; Simkins, “Everyman at War”, s. 311 vd.

58 Barnett, “Military Historian's View”, s. 8 vd.

59 Coppard, *With a Machine Gun*, s. 26, 44, 48.

60 Hasek, *Good Soldier Švejk*.

61 Jünger, *Storm of Steel*.

yeni topluluklara kavuşturulacağı örs” olarak nitelendirirken, savaş öncesinde Sosyal Darwincilerin yazmış olduğu şeyleri tekrarlar. Savaş, militarizmi geçersiz kılmak şöyle dursun, birçok Almanın gözündeki cazibesini artırmıştı. Weimar döneminde benzer duyguları daha az coşkulu nesirle ifade eden çok sayıda savaş hatıratı yayımlandı: Örneğin, Rudolf Binding’in *Vom Kriege* [Savaş Üzerine, 1924], Georg von der Vring’in *Soldat Suhren* [Asker Suhren, 1927], Werner Beumelburg’in *Trommelfeuer um Deutschland* [Almanya’ya Yayılım Ateş, 1929] ve *Gruppe Bösemüller* [Bösemüller Mangası, 1930] kitapları.⁶² Mütarekeden sonra gayrinizami Gönüllü Birliği’nde çarpışmayı sürdüren askerlerin hatıratları, günümüzde kötü gözle bakılan kadın düşmanlığının yanı sıra, pişmanlık duyulmayan bir hunharlığı yansıtır.⁶³ İtalya’da da 1922’de faşist rejimin başa geçişi, ülkenin savaş döneminde düştüğü berbat duruma rağmen, edebiyatta savaşın yüceltilmesini sağladı. Aslına bakılırsa, bu süreç D’Annunzio sayesinde daha 1922’den önce başlamıştı.⁶⁴ Sovyetler Birliği’nde Bolşevik rejim, haliyle yazarları Ekim 1917’den önceki olayları küçültüp sırf devrime bir geçiş aşması gibi sunmaya teşvik etti. Stalin’in gözde kitabı olan Mihail Bulgakov’un *The White Guard* [Beyaz Muhafız] romanında, olayların Alman ordularının Ukrayna’dan kaçışıyla başlaması ve Bolşeviklerin orada iç savaş kargaşasını durdurmasıyla son bulması anlamlıdır. Yine de 1920’lerde bizatihi şiddeti reddetme yönünde bir çaba gösterilmedi; aksine, şiddet sınıf mücadelesinde gerekli bir araç olarak övüldü.

Savaşın ilham verdiği tiyatronun da tekörnek yaklaşımla savaş karşıtı olduğu aslında söylenemez. Ludendorff’un büyük ilkbahar taarruzu arifesinde St. Quentin yakınındaki bir yeraltı sığınağında geçen konusuna rağmen, R. C. Sherriff’in yazdığı *Journey’s End* [Yolculuğun Sonu, 1928] barış yanlısı bir oyun değildir. Birliğin komutanı kendini içkiye vurmuştur, başka bir subay sınırları bozuk durumdadır ve iki subay talihsiz bir baskında can verir; ama oyunun işlediği anlayış özel okula özgü metanettir.⁶⁵ Savaşa en eleştirel yaklaşan İngiliz oyun yazarı George Bernard Shaw’du ama savaş karşıtı gazeteciliği ve broşür yazarlığı hemen hiç halk desteği görmedi; *Heartbreak House* [Hicran Yarısı Evi] oyununda ve *Back to Methuselah* [Methuselah’a Dönüş] oyununun önsözünde, savaşa yönelik dolambaçlı taşlamaları Kraus’un *Şaheserine* kıyasla etkisizdir.⁶⁶ Savaş üzerine bestelenen müzik eserleri de basit kategorileştirmeye elverişli değildir. Havergal Brian’ın (1916’da üzerinde ça-

62 Craig, *Germany*, s. 492 vd.

63 Theweleit, *Male Fantasies*, c. I.

64 Bkz. Pertile, “Fascism and Literature”, s. 162-84.

65 Barnett, “Military Historian’s View”, s. 6; Hynes, *War Imagined*, s. 441 vd; Bond, “British ‘Anti-War’ Writers”, s. 822.

66 Holroyd, *Bernard Shaw*, c. II, s. 341-82; Hynes, *War Imagined*, s. 142 vd, 393.

lışmaya başladığı) *The Tigers* [Kaplanlar], “savaş karşıtı yergili opera” tanımına uygun düşebilir. Peki, John Foulds’un dört yıl arka arkaya Mütareke Günü’nde İngiliz Lejyonu’nun sponsorluğunu üstlendiği bir anma ayininde sahnelenen abartılı *World Requiem* [Dünya Requiem, 1918-21] operasına ne demeli? “Bütün ülkelerin yaşlılarına bir teselli mesajı” olarak pek savaş karşıtı sayılmazdı.⁶⁷ Ne Stravinsky’nin *L’Histoire du Soldat* [Askerin Öyküsü] bestesi, ne de Ernst Krenek’in (prömiyeri 1927’de yapılan) caz tınılı *Jonny spielt auf* [Jonny Çalmaya Başlıyor] operası böyle nitelendirilebilir aslında; Krenek’in bitiş korosunun sesini bastırmak için bir hava akını sirenini kullanması, olsa olsa komik bir yaklaşımdır.

Savaşın ilham verdiği en meşhur filmler elbette *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* ve onun Alman dengi *Westfront 1918*’dir [1918 Batı Cephesi]. 1930’da gösterime giren beş savaş filminden *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*, Britanya’da hâlâ düzenli gösterilen tek filmidir; savaşın sonuna doğru genç kahramanın siperdeki bir kelebeğe dokunmak üzere elini uzatırken vurulduğu (ve daha az duygusal kitapta yer almayan) sahneyi seyreden hiç kimse kolay unutmaz. Jean Renoir’nın *Büyük Yanılsama* [La Grande Illusion] birlikte en muthiş savaş karşıtı Fransız filmi sayılan Abel Gance’nin *Suçluyorum* [J’Acusse] filminde, mezarlarından kalkın ölüler görüntüsü belki daha da yürek paralayıcıdır. Ama *Yolculuğun Sonu* oyununun bir beyazperde versiyonunun ve konusu en romantik savaş alanı havada geçen daha basit iki serüven filminin *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*’la aynı yıl içinde gösterime girdiğini unutmamalıyız. 1920’lerde İngiliz yapımı altı savaş filmi de gösterime girdi: *The Battle of Jutland* [Jutland Muharebesi], *Armageddon* [Mahşer] (Filistin’deki savaşla ilgili), *Zeebrugge*, *Ypres*, *Mons*, *Coronel* ve *Falkland Adaları Muharebeleri*. Kızgın bir eleştirmen, savaşı “tamamen romantik bir çocuk serüven kitabının bakış açısıyla” sunan bu filmleri “insanı ürperten türden duygusallıkla dolu” diye tarif etti.⁶⁸ Ama iki savaş arası dönemde sinema seyircilerinin en çok hoşuna giden şey bu değil miydi?

Kaldı ki hangi sanat gerçek “savaş sanatı”ydı? Daha “muhafazakâr eğilimli” sanat tarihi ders kitaplarında eskiden savaş dehşetinin romantik tasvir teamüllerini gözden düşürerek, modernizmin evrimini bir bakıma hızlandırdığı söylenirdi; bunun doğruluğu kuşkuludur. Romantik tasvir, savaş döneminden neredeyse pek sarsılmaksızın çıktı. John Hassall’ın *Vision of St. George over the Battlefield* [Muharebe Alanı Üzerindeki Aziz George Hayali, 1915], Lucy Kemp’in *Forward the Guns* [Toplar İleri!, 1917] ya da George Bellows’un *Edith Cavell* (1918) ve Belçika mezalimini tasvir eden ve Tiziano’nun *Flying*

67 Hynes, *War Imagined*, s. 243, 275.

68 Agy., s. 443-9.

of Marsyas'ını [Marsyas'ın Derisinin Yüzölçüsü] çağrıştıran olağanüstü tablo dizisi buna örnek verilebilir.⁶⁹ Modernizmin 1914-1918 arasındaki en radikal akımı Dadaizm, kapağı tarafsız İsviçre'ye atan Hugo Ball ve Richard Huelsenbeck gibi sanatçıların eseri idi büyük ölçüde.⁷⁰ Çarpışmaya katılanlar açısından, savaş zaten Vortisizm ya da Kübizm akımına bağlı Wyndham Lewis, Fernand Léger ya da Oscar Schlemmer gibi ressamalara geometrik tema, önceden dışavurumculuğa yönelmiş Otto Dix gibi ressamalara patlama teması, insandan kaçış duygusuyla zaten dolu olan George Grosz gibi ressamalara grotesk tema sağladı. Hiç kuşkusuz, bu sanatçıların hiçbiri günümüzün bakışıyla savaşı yüceltmemiş gibi görünmez. Ancak eserlerinin didaktik bir savaş karşıtı işleve hizmet etmesi gerektiğini düşünen Paul Nash gibi ressamların sayısı nispeten düşüktü. Grosz'un savaş sırasında ve sonrasında *Mappen* [Dosyalar, 1917], *Im Schatten* [Gölgede, 1921], *Die Räuber* [Haydutlar, 1923], *Ecce Homo* [İşte İnsan, 1923] ve *The Marked Man* [Mimli Adamlar, 1930] gibi derlemelerde yer alan otuz küsur çizimi içinde, savaşa açıkça göndermede bulunanlar dikkat çekecek ölçüde azdı. Telaşlı ve derbeder Berlin sokaklarında sakat eski muharıpler tasvir edilse de karikatürlerin hemen hepsi sivilleri konu alır. Sadece 1915 tarihli iki karikatür, "Ölü Askerlerin Yattığı Muharebe Alanı" ve "Esir" ile *Gott mit uns* [Tanrı Bizimle, 1920] derlemesindeki dokuz karikatür, bizzat Grosz'un askerlikte şahsen yaşadıklarına dair bir izlenim verir. Grosz'un tabloları için de aşağı yukarı aynı şey söylenebilir. Berlin'e yönelik hayali bir hava akını olarak yorumlanabilecek olan *Explosion* [Patlama, 1917] bile ilhamını doğrudan Ludwig Meidner'in savaş öncesindeki *Burning City* [Yanan Şehir, 1913] tablosundan almıştı. Grosz ancak 1928'de *Hintergrund* [Arka Plan] derlemesiyle açıkça savaş karşıtı bir dizi karikatür yapmaya başladı.⁷¹

Dahası, bir dizi modern sanatçı topyekûn savaşın estetiğinden keyif aldı. Daha 1914'ten önce savaşı övmüş olan İtalyan fütürist Filippo Marinetti'nin, savaş çıkınca başka şekilde davranması pek beklenemezdi. Ama savaşa olumlu bir açıdan bakanlar sırf fütüristler değildi. Lewis, Léger ve Dix tanık oldukları dehşet konusunda en azından ikircikliydiler. Vortisizm akımına bağlı arkadaşlarını "sürmekte olan bir savaşı kaçırmamaları" için sıkıştırmış olan Lewis, daha sonra belirgin bir kararsızlıkla şunu yazdı:

69 Cork, *Bitter Truth*, s. 76, 128, 189 vd.

70 Doğrusu, Huelsenbeck'e Zürih'te tıp öğrenimi görmesi için ordu tarafından izin verilmişti ve Doğu Cephesi'nde yaralanan Hans Richter tedavi için Zürih'teydi. Dadaizm akımının önde gelen sözcüsü haline gelen Tristan Tzara, İsviçreli bir Yahudiydi (ve asıl adı Sami Rosenstock'tu): Willett, *New Sobriety*, s. 27.

71 Kranzfelder, *George Grosz*, s. 9-24; Schuster, *George Grosz*, özellikle s. 325, 452-87; Willett, *New Sobriety*, s. 24. Krş. Cork, *Bitter Truth*, s. 100.

Gri yeşili üniforma içinde sırtan ve kafatasları metal miğferle hâlâ korunan iskeletler: Çamurla kaplı dikenli tellerin çiçek zinciri görüntüsü, safran rengi toprakla olmuş minyatür sıradağlar ve idam sehпасına benzer ağaçlar – can çekişen ve mermi şokuna giren aktörlerin sahneye *romantik bir elektrik* yükleyen devasa oyun kadrosu için dekordan ibaretti bunlar.⁷²

Léger “tam güneş ışığı altındaki 75 milimetrelilik bir topun açılmış kuyruğunun görüntüsüyle afalladı, beyaz metaldeki ışık oyunuyla karşılaştı.”⁷³ Savaşın birdenbire gözünde “günümüzün *derinliğini*” aydınlattığını yazdı:

Üşüşen birliklerin görüntüsü. Azimli er. Derken art arda gelen zinde işçi orduları. İşlenmemiş hammadde dağları, mamül eşya dağları. [...] Amerikan motorları, Malezya hançerleri, İngiliz marmeladı, bütün ülkelere mensup askerler, Alman kimyasalları [...] her şey muazzam birlik damgasını taşıyor.⁷⁴

Léger’in *The Card Game* [İşkambil Oynayanlar, 1917] tablosu, bir eleştirmenin yorumuyla, “bir yandan savaşın insanlara robotların korkunç mekanik tekörnekliliğini dayatmasına karşı bir öfke çılgılığı, diğer yandan bizzat ritimleriyle insanın denetleyici kudretini yücelten bu makinelerin yaratıcısı insanın gücüne yazılmış bir ilahi”ydi.⁷⁵ Willett’in ileri sürdüğü gibi, Franz Jung’un Nisan 1918 tarihli Dadaist Berlin Manifestosu’nun yazarı olduğu doğruysa, metindeki savaşkan dili onun acemi asker olarak Tannenberg Muharebesi’nde yaşadıklarına bağlamak akla yakın gibidir:

En yüce sanat [...] geçen haftanın patlamaları karşısında şaşkınlığa düşüşünü görebilen, önceki günün şokundan sonra durmaksızın toparlanmaya girişen sanat olacaktır. En iyi [...] sanatçılar kanayan yürekle ve ellerle çağın aklına sıkıca sarılırken, hayatın şelalelerine özgü karışıklıktan bedenlerinin parçalarını sürekli toplayan sanatçılar olacaktır.⁷⁶

Rus sanatçıları da savaş karşıtı sanattan ziyade, savaş yanlısı sanat üretti. Y. Pimenov’un *Disabled Veterans* [Sakat Eski Muharipler, 1926] tablosunun Grosz ve Dix gibi Alman sanatçılarından ilham aldığı aşikârdır; ama K. Petrov-Vodkin’in aynı yıl tamamlanan *Death of Commissar* [Komiserin Ölümü] tablosu, Bolşeviklerin aşağılık emperyalist savaş ile yiğitçe iç savaş arasında ayırım yapma gereğini bir kez daha gözler önüne serer.⁷⁷

72 Gough, “Experience of British Artists”, s. 852. (İtalikler bana ait).

73 Cork, *Bitter Truth*, s. 163.

74 Willett, *New Sobriety*, s. 31.

75 Marwick, “War and the Arts”. Krş. Cork, *Bitter Truth*, s. 165.

76 Willett, *New Sobriety*, s. 30.

77 B. Taylor, *Art and Literature*, s. 14, 19.

Bütün karşı-örneklerin belki de en çarpıcısı, Otto Dix'in eserleridir. Savaş boyunca hem Batı Cephesi'nde hem de Doğu Cephesi'nde çarpışan Dix, savaşı "doğal bir vaka" saydı ve "birinin bağırsaklarına süngüyü saplayıp döndürme"nin hazzını anlatarak, arkadaşı Conrad Felixmüller'i dehşete düşürdü. Dix'in (belki ticari temsilcisinin 1920'lerin Almanyası'ndaki barış yanlısı dalgayı yakalama çabasından dolayı) çoğu kez yanlış bir yorumla savaşın teşhiri olarak nitelendirilen *The Trench* [Siper, 1923, (o zamandan beri kayıp)] gibi grotesk tabloları ya da *War* [Savaş, 1929-32] triptiği ve elli savaş gravürü (1924) aslında sanatçının genç bir gönüllü olarak "hayatın her türlü korkunç, dipsiz derinliğini bizzat yaşayıp görme" arzusunun etkisini de aynı ölçüde taşır. Bunu daha sonraları şöyle açıklayacaktı: "Yanı başımdaki birinin birdenbire düşüp ölüşünü ve kurşunun dosdoğru ona isabet edişini yaşamalıydım. Oldukça dolaysız yaşamalıydım. Bunu istiyordum." Anılarında da "Savaş korkunç bir şeydi ama harika bir yanı da vardı," diye belirtir.⁷⁸ Savaş öncesinde ve sırasında hevesli bir Nietzsche okuru olan Dix, toplu ölüm ve yıkım estetiğinden diğer sanatçılara nazaran daha fazla ilham aldı. Arkadaşı Helen Jakob'a gönderdiği kartpostal eskizlerinin birinde şunu yazdı: "Auberive harabelerinde, köylerdeki mermi çukurları saf enerjile dolu. [...] Bize seslenen tuhaf ve nadir bir güzellik bu."⁷⁹ Çok daha kaba bir Alman asker-sanatçı da bombalanmış köylerin resimlerini ve eskizlerini yaptı: 16. Bavyera Yedek Piyade Alayı'nda onbaşı olan Adolf Hitler'in çok az bilinen bu eserlerindeki ruh hali ancak huzurlu olarak nitelendirilebilir.⁸⁰

Savaştan ilham alan sonraki bazı İngiliz sanat ürünleri kararsızlık özelliğini paylaşır. Stanley Spencer (Dix'in savaş sonrası eserleriyle bazı üslup benzerlikleri taşıyan) Burghclere dönemi tablolarından *Resurrection of the Soldiers*'da [Askerlerin Dirilişi] "bir sevinç ve umutlu bekleyiş duygusu"nu iletmek istediğini belirtir.⁸¹ Savaş sırasında çavuş helalarını, sıradan er helalarından ayırt edecek tabelaları boyaması istendiğinde bile, Çavuş kelimesinin başharfini bir gül halesiyle süsleyerek şenlendirici bir unsur katmaya çalışmıştı.⁸² *Askerlerin Dirilişi* tablosunun sevinçli bir eser olduğu pek söylenemez; savaşı Hristiyan ikonografisine uygun yeni bir görünümle sunuşu kızdırmaya değil, avutmaya dönüktür. Spencer, bu açıdan savaşı dinsel çerçevede anlaşılır kılmaya yönelik en uç girişim sayılabilecek elli sekiz gravürlü *Miserre* [Merhamet Mezmuru] dizisinin ressamı Georges Rouault'a benzer.⁸³

78 J. Winter, *Sites of Memory*, s. 159-63; J. Winter, "Painting Armageddon", s. 875n. Krş. Eberle, *World War I and the Weimar Artists*.

79 Whitford, "Revolutionary Reactionary", s. 16 vd; O'Brien Twohig, "Dix and Nietzsche", s. 40-48.

80 Hitler, *Aquarelle*: Özellikle bkz. "Fromelles, Verbandstelle 1915".

81 Hynes, *War Imagined*, s. 462. Krş. J. Winter, "Painting Armageddon", s. 867 vd.

82 Gough, "Experience of British Artists", s. 842.

83 J. Winter, "Painting Armageddon", s. 868 vd.

YA TERSİ OLSAYDI?

Tazminatın ve savaş borçlarının dondurulduğu, dünyanın dibine kadar ekonomik bunalıma battığı 1932’de, yazar J. C. Squire “hayali tarihe dalışlar” olarak nitelendirdiği eğlenceli (ama günümüzde büyük ölçüde unutulmuş) bir derleme yayımladı. Kitaba katkıda bulunan on yazardan üçü, tarihi Birinci Dünya Savaşı’ndan “kaçınmayı” mümkün kılacak bir şekilde yeniden yazdı. André Maurois bunu Fransız Devrimi’nin yaşanmadığı bir dünyayı hayal ederek yapar. Bilge “Başmelek” tipinin açıkladığı üzere, Fransa’da bir buçuk yüzyıl daha süren Bourbon yönetiminde hayali dünya “biraz farklı bir bölünme içindedir. ABD, İngiltere’den kopmuş değildir ama öylesine büyümüştür ki artık Britanya İmparatorluğu’na hükmedecek konumdadır. [...] İmparatorluk Parlamentosu Kansas City’de toplanmaktadır; [...] Avrupa Birleşik Devletleri’nin [...] başkenti ... Viyana’dır.” Böylece “1914-1918 savaşı” yaşanmamış olur.⁸⁴ Winston Churchill, Gettysburg’da bir Konfederasyon zaferini ve daha sonra 1905’te Britanya’nın, Konfederasyon’un ve Kuzey Birleşik Devletleri’nin yer aldığı bir “İngilizce Konuşulan Ülkeler Birliği”nin ortaya çıkışını varsayarak, benzer bir fanteziyi aklından geçirdi:

1914’ün tehlikeleri başarıyla savuşturulduktan ve Avrupa’da silahsızlanmanın E.S.A. [Avrupa Güvenlik Birliği?] yoluyla zaten ulaşılmış durumla uyumlu hale getirilmemesinden sonra, “Avrupa Birleşik Devletleri” fikrinin sürekli ortaya çıkması kaçınılmaz olurdu. İngilizce konuşulan ülkelerin büyük birlikteliğinin ısıtılı görüntüsü, sağlama bağlanmış güvenliği, sınırsız gücü, hudutları içinde zenginliğin hızla yaratılışı ve geniş çapta dağılışı, bütün toplulukları sarmış gibi görünen canlılık ve umut duygusu, evet, bütün bunlar Avrupalı gözlemlere en kalın kafalılar dışında kimsenin göz ardı edemeyeceği bir ahlaki işaret ederdi. İmparator II. Wilhelm’in Avrupa birliği projesini 1932’de Berlin’de toplanacak Pan-Avrupa Konferansı’nda başka bir önemli aşamaya taşımada başarılı olup olmayacağı hâlâ tahmine açık bir konudur. [...] Bu ödül İmparator Majestelerine düşecek olursa, 1914’te tahtına mal olması ve ülkesini toz dumana boğması mümkün bir savaşın çıkışıyla, kariyerinin nasıl kolayca zarar görmüş olabileceği üzerine belki düşünebilir.⁸⁵

Emil Ludwig biraz daha gerçekçi bir yaklaşımla, Alman imparatoru III. Friedrich’in (tahta çıkışından sadece doksan dokuz gün sonra) 1888’de kanserden ölmemiş olması halinde, Almanya’daki siyasal gelişimin daha liberal bir yola girmiş olabileceği görüşünü ortaya attı. Bu alternatifte, dünyada daha uzun ömürlü bir Friedrich, anayasayı parlamenter düzene oturtur ve bir İngiliz-Alman ittifakını sağlar; böylece 1 Ağustos 1914’te seksen üç yaşında içi

84 Squire, *If It Had Happened Otherwise*, s. 76 vd.

85 Agy., s. 195.

rahat olarak ölür.⁸⁶ Tersi olsaydı senaryosunda, tarihsel gerçeklikten daha kötü bir neticeyi hayal eden sadece Hilaire Belloc'tu. Maurois gibi, Belloc da tarihten Fransız Devrimi'ni siler; ama bu sefer Fransa'nın bir devlet olarak daha hızlı gerilemesi, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun büyüyerek, "Baltık'an Sicilya'ya ve Königsberg'den Ostend'e kadar uzanan" bir Avrupa federasyonuna dönüşmesini sağlar. Böylece bu Büyük Almanya'yla 1914'te savaş çıktığında, Britanya kaybeden taraf olur ve sonunda bir "Avrupa Topluluğu Eyaleti" konumuna düşer.⁸⁷

Daha önce gördüğümüz üzere, aslında 1914'te bir Alman hedefi olan Avrupa birleşmesi fikrine kafa yormadaki ortak yan dışında, her üç makalenin çarpıcı yanı, yazarların Avrupa tarihinin başka bir yola inandırıcı biçimde yönelmiş olabileceği bir dönüm noktasını bulmak için çok geriye gitme gereğini duymasındır. Ancak 1918 Mütarekesi'nden seksen yıl sonra, o kadar uzağa gitmeyen "tersi olsaydı" senaryoları daha akla yakın görünmektedir. Almanya her şeyi Schlieffen Planı'na bağlamak yerine barış dönemi savunmasına daha fazla harcama yaparak, daha az riskli bir savunma stratejisi izleseydi ne olurdu? Britanya 1914'te savaşın dışında kalmış olsaydı ne olurdu?

Birinci Dünya Savaşı'na hiç girilmemiş olsaydı, en kötü sonuç beş büyük devletin geniş askeri yapılarını korumayı sürdürdüğü ama sürekli ekonomik büyümeyi aksatmadığı Birinci Soğuk Savaş'a benzer bir şey olurdu. Başka bir alternatifle, Britanya'nın ve Amerika'nın yer almadığı bir savaşa tutuşulmuş olsaydı, savaştan zaferle çıkan Almanlar tasarlanandan seksen yıl önce, Avrupa Birliği'nin bir versiyonunu yaratabilirlerdi.

İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin gönderilmemiş olması halinde, Almanların savaşı kazanmış olacağına hiç kuşku yoktur. Marne'da durdurulmuş olsalardı bile, sağlam İngiliz takviyesinin yokluğunda Fransız ordusunu alt etmiş olacıkları neredeyse kesindir. Hatta İYSK gitmiş olsa bile, Londra'ya bir siyasal kriz yüzünden bir hafta sonra varmış ya da farklı bir yere çıkmış olsaydı, Moltke daha önce amcasının kazandığı zaferi yine de tekrarlayabilirdi. En azından, Aisne hattına çekilmeye daha az eğilim gösterirdi. Peki, o zaman ne olurdu? Hiç kuşkusuz Alman emellerini durdurmak için İngiliz müdahalesi yönündeki savlar sürerdi – özellikle de Bonar başbakanken. Ama çok farklı türden bir müdahale tasarlanırdı. Fransız yenilgisi nedeniyle sefer kuvveti gönderme gereği ortadan kalkardı; gönderilmesi halinde, *akıbet* muhtemelen Dunkirk tarzı bir tahliye olurdu. Donanma stratejisi yanlılarının Alman kıyılarına çıkarma yönündeki eski tasarıları da (zaten sonuçta olduğu gibi) çöp kutusuna atılırdı. Çanakkale Boğazı'na saldırının bir versiyonu, orduyu

86 Agy., s. 244, 248.

87 Agy., s. 110 vd.

kullanmanın en güvenilir yolu olarak yine de gündeme gelebilirdi – özellikle Churchill'in neredeyse kesin görünen bir sonuçla Deniz Bakanlığı'nın başında kalmış olması halinde. İYSK'nin tam mevcuduyla kullanılmış olması halinde, elbette daha iyi sonuç vermiş olabilecek bu tehlikeli girişimin yanı sıra, Britanya'nın en fazla yapmış olabileceği şey, Almanya'ya karşı Fisher'in her zaman savunduğu şekilde bir deniz savaşı yürütmek üzere donanmaya başvurmak olurdu: Alman ticaret gemilerini avlamak, tarafsız ülkelerin düşmanla ticaretini baltalamak ve Alman denizaşırı varlıklarına el koymak.

Böyle ikili bir strateji, elbette Berlin'i rahatsız ederdi. Ama savaşı kazanmayı sağlamazdı. Zira ablukanın bu stratejiyi savunanların umduğu gibi Almanya'yı açlıktan boyun eğmeye mecbur etmediği yolunda güçlü bulgular vardır. Türkiye karşısında bir zafer, Batı Cephesi'nde kazanan bir Almanya'nın konumunu önemli ölçüde zayıflatmazdı; ama tarihten gelen İstanbul'a dönük gayelerine ulaşmada Rusların işine kesinlikle yarardı. Batı Cephesi'ndeki yıpratma savaşı olmadan, Britanya'nın insan gücü, ekonomisi ve çok üstün finansal kaynakları zafere ulaşmak için Almanya'yı sıkıştırmaya yetmezdi. Çok daha muhtemel netice (aslında Lord Lansdowne'un savunduğu türden) bir diplomatik uzlaşma, yani Belçika'nın toprak bütünlüğü ve tarafsızlığı için verilecek Alman güvenceleri karşılığında Britanya'nın husumetleri sona erdirdiği uzlaşma olurdu. Bu sonuçta Bethmann'ın başından beri güttüğü hedefti. Fransa'nın yenilgiye uğradığı ve Belçika'yı önceki *statükoya* döndürme yönündeki Alman teklifinin hâlâ masada olduğu bir durumda, herhangi bir İngiliz hükümetinin bir deniz savaşını ve belki bir Ortadoğu savaşını öngörmeye bir süre boyunca devam ettirmeye nasıl bir gerekçe bulmuş olabileceğini anlamak zordur. Ne uğruna? Hırçın Liberallerin yine de bildik tutumlarıyla Almanya'nın "askeri kastı"na karşı bir savaş çağrısında bulunmuş olacaklarını tahmin etmek mümkündür; ancak bu sav Haig'e pek sökmeydi ve muhtemel görüldüğü üzere, Bethmann'ın 1913 vergi tasarısıyla başlayan ve savaş istikrazları lehinde oyla semeresini veren sosyal demokratlarla işbirliği politikasını sürdürmesi halinde, savın destek bulması zorlaşırdı.⁸⁸ Peki, ya Polonya üzerindeki Rus denetimini korumaya yönelik bir savaş? İstanbul'u Çar'a teslim etmeye yönelik bir savaş? Kimi zaman böyle bir savaşa girmeye hazırmış gibi görünmesine karşın, Grey Ağustos 1916'da bile "güçlü bir [...] Töton [...] Orta Avrupa devleti"ni Rusya'ya karşı bir fren olarak korumayı sa-

88 Guinn, *British Strategy*, s. 122, 171, 238; J. Gooch, *Plans of War*, s. 30, 35, 278. Fransa karşısında bir Alman zaferinin Alman siyasetini sağa kaydırmamış olacağını belirtmek önemlidir. Pan-Almanlar ve Kayzer öyle düşünmüş olabilir, ama daha önce gördüğümüz üzere, Bülow ve Bethmann zaferle bitsin ya da bitmesin, savaşın bedelinin parlamenter demokrasi istikametine daha fazla yöneliş olacağını gayet farkındaydı.

vunabilen Sir William Robertson gibilerince etkisizleştirilirdi.⁸⁹ Almanya'nın önerdiği Orta Avrupa Gümrük Birliği'ni reddetmek zor olurdu.

Britanya (sadece birkaç hafta bile) işin dışında kalsaydı, Kara Avrupası böylelikle şimdi bildiğimiz haliyle Avrupa Birliği'ne pek uzak olmayan bir yapıya dönüşebilirdi – üstelik İngiliz denizaşırı gücünde, iki dünya savaşına girmenin yol açtığı büyük çaplı daralma olmaksızın. Rusya'nın tamamen çökerek iç savaş ve Bolşevizm dehşetine maruz kalmasından da belki kaçınılabilirdi. Kırsal ve kentsel alanlardaki huzursuzluğa bağlı çetin sorunlar yine de çıksa bile, (II. Nikolay'ın muhtemelen kaçınılmaz olarak tahttan inmesinin ardından) düzgün bir meşruti monarşi ya da bir parlamenter cumhuriyet, daha kısa süreli bir savaştan sonra daha fazla başarı şansı yakalardı. Fiilen dünyadaki İngiliz finansal hâkimiyetinin sonunu getirecek şekilde, Amerikan finansal ve askeri gücünün Avrupa işlerine büyük çapta el atması gibi bir durum açıkçası ortaya çıkmazdı. Evet, 1920'lerde Avrupa'da faşizm yine de ortaya çıkabilirdi; ama radikal milliyetçilerin insanlara en inandırıcı geldiği yer Almanya'dan ziyade Fransa olurdu. Bu da pek şaşırtıcı olmazdı: Dreyfus Olayı örneğinde görüldüğü gibi, Fransız sağ 1914'ten önce Alman sağından çok daha gürültücü biçimde anti-Semitikti. Bir dünya savaşının getirdiği ekonomik güçlükler olmasa, 1920'lerin başlarındaki enflasyonlar ve 1930'ların başlarındaki deflasyonlar belki o kadar ağır olmazdı.

Kayzer'in savaştan zaferle çıkmış olması halinde, Adolf Hitler yakınmak için pek fazla şey bulamayacağı Almanya'nın hâkimiyetindeki bir Orta Avrupa'da, görevini yerine getirmiş bir eski asker ve vasat bir kartpostal ressamı olarak kıt kanaat geçimini sağlayabilirdi. Lenin de kapitalizmin çökmesini ilelebet bekleyerek (ve ilelebet hayal kırıklığı yaşayarak), Zürih'te huysuzca yazılar karalamayı sürdürebilirdi. Ne de olsa Hitler'e sadece düşkün olduğu "cephe tecrübesi" fırsatını değil, savaştan hemen sonra siyasetle tanışma ve nutuk çekme fırsatını da veren Alman ordusuydu. Lenin'in 1917'de Rus savaş seferberliğini baltalamak üzere Petrograd'a dönmesini sağlayan da Alman ordusuydu. Her ikisinin de iktidara gelmesi ve daha da fazla toplu katliama girişen barbarca despotizmler kurabilmesi sonuçta savaş yüzündendi. Her ikisi de savaşı çatışan ama birbirini tamamlayan teorilerinin kesin kanıtı olarak gördü: Yahudilerin Âri ırkını yok etme peşinde oluşu ve kapitalizmin kendi mezarını kazmasının kaçınılmazlığı.

Son tahlilde, tarihçi şunu sormak zorundadır: Kıtadaki bir Alman zaferini kabullenmek, İngiliz çıkarlarına o sırada Grey'in ve Alman fobisi içindeki diğer politikacıların ileri sürdüğü ve sonraki tarihçilerin çoğunlukla benim-

89 Woodward, *Great Britain*, s. 227 vd. Robertson İtalyan ve Fransız emellerinden aynı ölçüde kuşkuluydu.

seddiği kadar zarar verir miydi? Bu kitapta ortaya konulan cevap vermemiş olacığıydı. Eyre Crowe'un hep sorduğu şey şuydu: “Şayet savaş çıkar ve İngiltere tarafsız kalırsa, [...] Almanya ile Avusturya savaşı kazanıp, Fransa'yı ezer ve Rusya'yı küçük düşürürse, dostsuz kalan bir İngiltere'nin durumu ne olur?”⁹⁰ Tarihçinin vereceği cevap, 1919'daki bitkin bir İngiltere'den daha iyi olacığıydı.

Immanuel Geiss'in yakın dönemde ortaya attığı sav şöyledir:

Rusya'nın batısında kalan Kara Avrupası'nın ve Almanya'nın konumunu korumasının [...] ancak Avrupa'nın uyum içinde olmasıyla mümkün olacağı [...] sonucunda hiçbir yanlışlık yoktu. O zaman birleşik bir Avrupa en güçlü devletin, yani Almanya'nın öncülüğü altına neredeyse otomatikman girmiş olurdu. [...] [Ama] ufukta görünen devasa ekonomik ve siyasal güç bloklarına göğüs germek için, birleşik bir Avrupa üzerindeki Alman öncülüğünün, akranlarından birinin hâkimiyetine karşı çıkan Avrupalıların hayali isteksizliğini [aynen böyle] aşması gerekirdi. Şimdiki Federal Cumhuriyet'in konumuna benzer bir yapıya 1900'den sonraki yıllarda kavuşmak için [...] Almanya'nın Avrupa'yı Alman öncülüğüne ikna etmesi, [...] Avrupa'nın genel çıkarının Almanya'nın rasyonel bakışlı özel çıkarıyla örtüşeceğini apaçık ortaya koyması gerekirdi.⁹¹

Varsayımlarının birleşme sonrası dönemin kibrini belki bilinçaltıyla yansıtmaya karşın, Geiss bir anlamda kesinlikle haklıdır: Almanya'nın kıtadaki hegemonik konumuna iki dünya savaşına gerek kalmaksızın ulaşabilmiş olması, son derece tercihe şayan olurdu. Böyle olmaması sadece Almanya'nın hatasından kaynaklanmıyordu. İsteksiz bir Fransa'ya (ve o kadar isteksiz sayılmayacak bir Rusya'ya) 1914 kıta savaşını dayatan Almanya'ydı. Ama kıta savaşını bir dünya savaşına, plana göre yürümüş olması halinde, Almanya'nın ilk “Avrupa Birliği girişimi”ne nazaran iki kat uzun süren ve çok daha fazla cana mal olan bir çatışmaya dönüştürmeye sonuçta karar veren İngiliz hükümetiydi. Asquith, Grey ve meslektaşları 1914'te Almanya'yla savaşa girmekle, Almanya'nın nihayet kıta üzerinde hâkimiyet kurmayı başardığı dönemde, Britanya'nın artık buna karşı bir fren oluşturacak güçten yoksun kalmasını sağlamış oldular.

Bu kitabın adı, hem Wilfred Owen'ın iki kez kullandığı ibareye samimi bir gönderme, hem de siperlerdeki sıradan erin abartısız deyişinin bir yan kisıdır. Birinci Dünya Savaşı şairin kullandığı anlamda hazin olduğu kadar “bir kahır” da sayılırdı. Tiyatronun bize sonuçta kaçınılmaz saymayı öğrettiği trajediden daha kötü bir şeydi. Modern tarihin en büyük *hatası*ydı basbayağı.

90 K. Wilson, *Policy of the Entente*, s. 79.

91 Geiss, “German Version of Imperialism”, s. 114 vd.

Bibliyografya

- Adams, R. J. Q., *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions, 1915-1916* (Londra, 1978).
- Afflerbach, Holger, *Falkenhayn: Politisches Denken und Flandeln im Kaiserreich* (Münih, 1994).
- Albert, Pierre, *Histoire de la presse* (Paris, 1990).
- Albertini, Luigi, *The Origins of the War of 1914*, 3 cilt (Oxford, 1953).
- Aldcroft, D. H., *The Twenties: From Versailles to Wall Street, 1919-1929* (Harmondsworth, 1987).
- Alford, B. W. E., "Lost Opportunities: British Business and Businessmen during the First World War", N. McKendrick (ed.), *Business Life and Public Policy: Essays in Honour of D. C. Coleman* (Cambridge, 1986).
- Amery, J. L., *The Life of Joseph Chamberlain*, c. IV: 1901-1903 (Londra, 1951).
- Andie, S. ve J. Veverka, "The Growth of Government Expenditure in Germany since the Unification", *Finanzarchiv* (1964).
- Andrew, Christopher, "The Entente Cordiale from its Origins to 1914", N. Waites (ed.), *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century* (Londra, 1971).
- , "Secret Intelligence and British Foreign Policy 1900-1939", C. Andrew ve J. Noakes (ed.), *Intelligence and International Relations, 1900-1945* (Exeter, 1987).
- , *Secret Service: The Making of the British Intelligence Community* (Londra, 1985).
- Angell, Norman, *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage* (Londra, 1913 baskısı).
- Apostol, P. N., M. W. Bernatzky ve A. M. Michelson, *Russian Public Finances during the War* (New Haven, 1928).
- Armstrong, Elizabeth, *The Crisis of Quebec* (New York, 1937).
- Ashworth, T., *Trench Warfare 1914-18: The Live and Let Live System* (Londra, 1980).
- Aspinall-Oglander, C. F. (ed.), *Gallipoli*, 2 cilt (Londra, 1929-32).
- Asquith, Fl. H., *The Genesis of the War* (Londra, 1923).
- , *Memories and reflections, 1852-1927* (Londra, 1928).
- Audoin-Rouzeau, Stéphane, "The French soldier in the trenches", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*
- , *La Guerre des enfants (1914-1918): Essai d'histoire culturelle* (Paris, 1993).
- , ve Annette Becker, "Vers une histoire culturelle de la Première Guerre mondiale", *XXe. Siècle* (1994).
- Auswärtiges Amt, *German White Book Concerning the Responsibility of the Authors of the War* (New York, 1924).
- Axelrod, R., *The Evolution of Co-operation* (Londra, 1984).
- Bailey, J. B. A., *Field Artillery and Firepower* (Oxford, 1989).
- , "The First World War and the Birth of the Modern Style of Warfare", *Strateji ve Muharebe Araştırmaları Enstitüsü* (1996).
- Bailey, Stephen, "The Berlin Strike of 1918", *Central European History* (1980).
- Bairoch, Paul, "Europe's Gross National Product: 1800-1975", *Journal of European Economic History* (1976).
- Balcon, Jill (ed.), *The Pity of War: Poems of the First World War* (Walwyn, 1985).
- Balderston, Theo, *The German Economic Crisis, 1923-1932* (Berlin, 1993).
- , "War Finance and Inflation in Britain and Germany, 1914-1918", *Economic History Review* (1989).
- Bankers Trust Company, *English Public Finance* (New York, 1920).
- , *French Public Finance* (New York, 1920).
- Banks, Arthur, *A Military Atlas of the First World War* (Londra, 1989).

- Barker, Pat, *The Ghost Road* (Londra, 1995).
- Barnes, Harry E., *The Genesis of the World War* (New York, 1925).
- Barnett, C., *The Collapse of British Power* (Londra, 1973).
- , "A Military Historian's View of the Great War", *Transactions of the Royal Historical Society* (1970).
- , *The Swordbearers* (Londra, 1963).
- Barracrough, G., *From Agadir to Armageddon: Anatomy of a Crisis* (Londra, 1982).
- Barth, Boris, *Die deutsche Hochfinanz und die Imperialismen: Banken und Aussenpolitik vor 1914* (Stuttgart, 1995).
- Bean, C. E. W., *The Australian Imperial Force in France 1917* (Sydney, 1933).
- Beaverbrook, Lord, *Men and Power, 1917-1918* (Londra, 1956).
- , *Politicians and the War*, 2 cilt (1928).
- Becker, Jean-Jacques, *The Great War and the French People* (Leamington Spa, 1985).
- , 1914: *Comment les Français sont entrés dans la guerre* (Paris, 1977).
- , "That's the death knell of our boys...", P. Fridenson (ed.), *The French Home Front* (Oxford, 1992).
- , ve Stéphanie Audoin-Rouzeau (ed.), *Les Sociétés européennes et la Guerre de 1914-1918* (Paris, 1990).
- , vd. (ed.), *Guerre et Cultures, 1914-1918* (Paris, 1994).
- Beckett, I., "The Nation in Arms, 1914-1918", I. Beckett ve K. Simpson (ed.), *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985).
- Bellanger, Claude, vd. (ed.), *Histoire générale de la presse française*, c. III: De 1871 à 1940 (Paris, 1972).
- Bentley, Michael, *The Liberal Mind, 1914-29* (Cambridge, 1977).
- Berger, Meyer, *The Story of the New York Times, 1831-1931* (New York, 1951).
- Berghahn, V. R., *Germany and the Approach of War in 1914* (Londra, 1973).
- , "Das Kaiserreich in der Sackgasse", *Neue Politische Literatur* (1971).
- , *Militarism: The History of an International Debate, 1861-1979* (Leamington Spa, 1981).
- , *Modern Germany: Society, Economics and Politics in the Twentieth Century* (Cambridge, 1982).
- , "Politik und Gesellschaft im wilhelminischen Deutschland", *Neue Politische Literatur* (1979).
- Bernhardi, General Friedrich von, *Germany and the Next War* (Londra, 1912).
- Bernstein, G. L., *Liberalism and Liberal politics in Edwardian England* (Londra, 1986).
- Bertold, R., "Die Entwicklung der deutschen Agrarproduktion und der Ernährungswirtschaft zwischen 1907 und 1925", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1974).
- Bertrand, F., *La Presse francophone de tranchée au front beige, 1914-1918* (Brüksel, 1971).
- Bessel, Richard, *Germany after the First World War* (Oxford, 1993).
- , "The Great War in German Memory: The Soldiers of the First World War, Demobilization and Weimar Politics Culture", *German History* (1988).
- , "Mobilising German Society for War", Münchenwiler topyekün savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Bethmann Hollweg, Theobald von, *Betrachtungen zum Weltkrieg*, 2 cilt (Berlin, 1919-21), İngilizce çevirisi *Reflections on the World War* (Londra, 1920).
- Beveridge, W. H., *British Food Control* (Londra, 1928).
- , *Power and Influence* (Londra, 1953).
- Bickersteth, John, *The Bickersteth Diaries, 1914-1918* (Londra, 1995).
- Bidwell, S. ve D. Graham, *Fire-Power* (Londra, 1982).
- Bieber, H.-J., "Die Entwicklung der Arbeitsbeziehungen auf den Hamburger Grosswerften (Blohm & Voss, Vulcanswerft) zwischen Hilfsdienstgesetz und Betriebsrätegesetz", G. Mai (ed.), *Arbeitschaft in Deutschland 1914-1918: Studien zu Arbeitskampf und Arbeitsmarkt im Ersten Weltkrieg* (Düsseldorf, 1985).
- Bittner, Ludwig ve Hans Übersberger (ed.), *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, 9 cilt (Viyana, 1930).
- Blackbourn, David, *Class, Religion and Local Politics in Wilhelmine Germany: The Centre Party in Württemberg before 1914* (New Haven/Londra, 1980).

- , *the Fontana History of Germany, 1780-1918: The Long Nineteenth Century* (Londra, 1997).
- , ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (Oxford, 1984).
- Bloch, Ivan S., *Is War Now Impossible? Being an Abridgment of "The War of the Future in its Technical, Economic and Political Relations"* (Londra, 1899).
- Blunden, Edmund, *Undertones of War* (Londra, 1982).
- Bogacz, Ted, "A Tyranny of Words: Language, Poetry, and Antimodernism in England in the First World War", *Journal of Modern History* (1986).
- , "War Neurosis and Cultural Change in England, 1914-1922", *Journal of Contemporary History* (1989).
- Bogart, E. L., *Direct and Indirect Costs of the Great World War* (Oxford, 1920).
- Boghitchevitch, M. (ed.), *Die auswärtige Politik Serbiens, 1903-14*, 3 cilt (Berlin, 1928-31).
- Bond, Brian, "British 'Anti-War' Writers and their Critics", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , "Editor's Introduction", B. Bond (ed.), *The First World War and British Military History* (Oxford, 1991).
- , *War and Society in Europe, 1870-1970* (Londra, 1984).
- Bordes, W. de, *The Austrian Crown: Its Depreciation and Stabilisation* (Londra, 1924).
- Born, Karl Erich, *International Banking in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Leamington Spa, 1983).
- Boswell, J. ve B. John, "Patriots or Profiteers? British Businessmen and the First World War", *Journal of European Economic History* (1982).
- Bosworth, R. J. B., *Italy and the Approach of the First World War* (Londra, 1983).
- Bourke, Joanna, *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War* (Londra, 1996).
- Bourne, J. M., *Britain and the Great War, 1914-1918* (Londra, 1989).
- , "The British Working Man in Arms", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Bravo, G. F., "In the Name of our Mutual friend: The Keynes-Cuno Affair", *Journal of Contemporary History* (1989).
- Bresciani-Turroni, Costantino, *The Economics of Inflation: A Study of Currency Depreciation in Post-War Germany* (Londra, 1937).
- Broch, Hermann, *The Sleepwalkers* (Londra, 1986).
- Brock, M., "Britain Enters the War", R. J. W. Evans ve H. Pogge von Strandmann (ed.), *The Coming of the First World War* (Oxford, 1988).
- , ve Eleanor Brock (ed.), H. H. Asquith, *Letters to Venetia Stanley* (Oxford, 1982).
- Brooke, Rupert, *Poetical Works* (Londra, 1946).
- Brown, Edward D., "Between Cowardice and Insanity: Shell Shock and the Legitimation of the Neuroses in Great Britain", E. Mendelsohn, M. R. Smith ve P. Weingart (ed.), *Science, Technology and the Military* (New York, 1988).
- Brown, Gordon, *Maxton* (Edinburgh, 1986).
- Brown, Malcolm, *The Imperial War Museum Book of the Somme* (Londra, 1996).
- , *The Imperial War Museum Book of the Western Front* (Londra, 1993).
- , ve Shirley Seaton, *Christmas Truce: The Western Front, December 1914* (Londra, 1984).
- Bruch, R. vom, "Krieg und Frieden: Zur Frage der Militarisierung deutscher Hochschullehrer und Universitäten im späten Kaiserreich", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*.
- Bruntz, George G., *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918* (Stanford/Oxford, 1938).
- Bry, G., *Wages in Germany, 1871-1945* (Princeton, 1960).
- Bryder, L., "The First World War: Healthy or Hungry?", *History Workshop Journal* (1987).
- Buchan, John, *A Prince of the Captivity* (Edinburgh, 1996 baskısı).
- Buchheim, C., "Aspects of Nineteenth-Century Anglo-German Trade Policy Reconsidered", *Journal of European Economic History* (1981).
- Bucholz, Arden, *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning* (New York/ Oxford, 1991).
- Buckley, Suzann, "The Failure to Resolve the Problem of Venereal Disease among the Troops of Britain during World War I", *War and Society* (1977).

- Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Londra, 1994).
- Bülow, Prens, *Memoirs, 1905-1909* (Londra, 1931).
- Bunselmeyer, R., *The Cost of the War, 1914-1918: British Economic War Aims and the Origins of Reparations* (Hamden, Conn. 1975).
- Burchardt, L., "The Impact of the War Economy on the Civilian Population of Germany during the First and Second World Wars", W. Deist (ed.), *The German Military in the Age of Total War* (Leamington Spa, 1985).
- Burk, K., *Britain, America and the Sinews of War, 1914-1918* (Londra, 1985).
- , "John Maynard Keynes and the Exchange Rate Crisis of July 1917", *Economic History Review* (1979).
- , "The Mobilisation of Anglo-American Finance during World War I", N. F. Dreisziger (ed.), *Mobilization for Total War: The Canadian, American and British Experience, 1914-1918, 1939-1943* (Waterloo, Ontario, 1981).
- , "The Treasury: From Impotence to Power", K. Burk (ed.), *War and the State* (Londra, 1982).
- Burleigh, Michael, *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, c. 1900- 1943* (Cambridge, 1994).
- Burnett, P. M., *Reparation at the Paris Peace Conference, 2 cilt* (New York, 1940).
- Buse, D. K., "Ebert and the Coming of World War I: A Month from his Diary", *Central European History* (1968).
- Butler, David ve Gareth Butler, *British Political Facts, 1900-1994* (Londra, 1994).
- Butterfield, Herbert, "Sir Edward Grey in July 1914", *Historical Studies* (1965).
- Cain, P. J., *Economic Foundations of British Overseas Expansion, 1813-1914* (Londra, 1980).
- , ve A. G. Hopkins, *British Imperialism, c. I: Innovation and Expansion, 1688-1914* (Londra, 1993).
- Calleo, David, *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present* (Cambridge, 1978).
- Cammaerts, Emile, *The Keystone of Europe: History of the Belgian Dynasty* (Londra, 1939).
- Canetti, Elias, *Crowds and Power* (Londra, 1962).
- , *The Tongue Set Free* (Londra, 1989).
- Cannadine, David, G. M. Trevelyan: *A Life in History* (Londra, 1992).
- , "War and Death, Grief and Mourning in Modern Britain", J. Whaley (ed.), *Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death* (Londra, 1981).
- Capie, F., and A. Webber, *A Survey of Estimates of UK Money Supply and Components: 1870-1982* (Londra, 1984).
- Carr, E. H., *The Bolshevik Revolution, c. III* (Londra, 1983).
- Carsten, F. L., *War against War: British and German Radical Movements in the First World War* (Londra, 1982).
- Cassimatis, Louis P., *American Influence in Greece, 1917-1929* (Kent, Ohio, 1988).
- Cattani, Alfred, *Albert Meyer: Chefredaktor der Neuen Zürcher Zeitung von 1913 bis 1930, Bundesrat von 1930 bis 1938* (Zürh, 1992).
- Cecil, Hugh, "British War Novelists", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , ve Peter H. Liddle (ed.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (Londra, 1996).
- Cecil, L., *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany* (Princeton, 1967).
- Céline, Louis-Ferdinand, *Voyage au bout de la nuit* (Paris, 1932).
- Challener, R. D., *The French Theory of the Nation in Arms* (Londra, 1955).
- Chickering, Roger, "Die Alldeutschen erwarten den Krieg", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*.
- , *Imperial Germany and a World without War* (Princeton, 1975).
- , *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918* (Cambridge, 1998).
- , *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886-1914* (Londra, 1984).
- , "World War I and the Theory of Total War: Reflections on the British and German Cases, 1914-1915", Münchenwiler topyekûn savaş konferansında sunulan bildirisi (1997).
- Childers, Erskine, *The Riddle of the Sands* (1903; yeni baskı Londra, 1984).
- Churchill, R. S., *Winston S. Churchill, c. II: Companion, kısım III: 1911- 1914* (Londra, 1969).

- Churchill, Winston S., *The World Crisis, 1911-1918*, 5 cilt (Londra, 1923-9).
- Clark, Alan, *The Donkeys* (Londra, 1961).
- Clarke, I. F. (ed.), *The Great War with Germany, 1890-1914* (Liverpool, 1997).
- , (ed.), *The Tale of the Next Great War, 1871-1914* (Liverpool, 1995).
- , *Voices Prophesying War, 1763-1984* (Londra/New York, 1992).
- Clarke, Tom, *My Northcliffe Diary* (Londra, 1931).
- Clausewitz, Carl von, *On War*, ed. Anatol Rapaport (Londra, 1968).
- Cline, D., "Winding Down the State", K. Burk (ed.), *War and the State* (Londra, 1982).
- Coetzee, M. S., *The German Army League: Popular Nationalism in Wilhelmine Germany* (Oxford/New York, 1990).
- Coker, Christopher, *War and the Twentieth Century: The Impact of War on Modern Consciousness* (Londra/Washington, 1994).
- Coleman, James S., "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology", N. Smelser ve P. Swedberg, *The Handbook of Economic Sociology* (Princeton, 1994).
- Colin, G. ve J-J. Becker, "Les Ecrivains, la guerre de 1914 et l'opinion publique", *Relations Internationales* (1980).
- Collier, B., *Brasshat: A Biography of Field Marshal Sir Henry Wilson* (Londra, 1961).
- Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914, *Documents diplomatiques français, 1871-1914*, 41 cilt (Paris, 1929-59).
- Cook, Chris ve John Paxton, *European Political Facts, 1900-1996* (Londra, 1998).
- Cooke, J., "The American Soldier in France, 1917-1919", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Coppard, George, *With a Machine Gun to Cambrai: The Tale of a Young Tommy in Kitchener's Army, 1914-1918* (Londra, 1969).
- Corbett, Sir Julian ve Sir Henry Newbolt (ed.), *Naval Operations*, 5 cilt (Londra, 1920-31).
- Cork, Richard, *A Bitter Truth: Avant-Garde Art and the Great War* (New Haven/Londra, 1994).
- Craig, G. A., *Germany, 1866-1945* (Oxford, 1981 baskısı).
- , *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945* (Oxford, 1955).
- Creveld, Martin van, *Command in War* (Cambridge, Mass., 1985).
- , *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Londra, 1977).
- , *The Transformation of War* (New York, 1991).
- Crothers, C. G., *The German Elections of 1907* (New York, 1941).
- Crow, D., *A Man of Push and Go: The Life of George Macaulay Booth* (Londra, 1965).
- Crutwell, C. R. M. F., *A History of the Great War, 1914-18* (Oxford, 1964).
- Cunningham, Hugh, "The Language of Patriotism, 1750-1914", *History Workshop Journal* (1981).
- D'Abernon, Viscount, *An Ambassador of Peace*, 2 cilt (Londra, 1929).
- Dahlmann, Dieter, "Russia at the Outbreak of the First World War", Becker ve Audoin-Rouzeau (ed.), *Les Sociétés européennes et la Guerre*.
- Dallas, G. ve D. Gill, *The Unknown Army* (Londra, 1985).
- Danchev, A., "Bunking and Debunking: The Controversies of the 1960s", B. Bond (ed.), *The First World War and British Military History* (Oxford, 1991).
- Dangerfield, George, *The Strange Death of Liberal England* (Londra, 1935).
- Davidson, R., "The Board of Trade and Industrial Relations", *Historical Journal* (1978).
- Davies, Norman, *Europe: A History* (Oxford, 1996).
- Davis, L. E. ve R. A. Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860-1912* (Cambridge, 1986).
- Davis, Richard, *The English Rothschilds* (Londra, 1983).
- Dawkins, Richard, *The Selfish Gene* (Oxford, 1989 baskısı).
- DeGroot, Gerard J., *Blighty: British Society in the Era of the Great War* (Londra/New York, 1996).
- Deist, Wilhelm, "The Military Collapse of the German Empire: The Reality behind the Stab-in-the-Back Myth", *War in History* (1996).

- Delarme, R. ve C. André, *L'Etat et l'économie: Un Essai d'explication de l'évolution des dépenses publiques en France* (Paris, 1983).
- Demeter, K., *Das deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650-1945* (Frankfurt am Main, 1965).
- Deutschlands Wirtschaft, *Währung und Finanzen* (Berlin, 1924).
- Dewey, P., "British Farming Profits and Government Policy during the First World War", *Economic History Review* (1984).
- , "Military Recruitment and the British Labour Force during the First World War", *Historical Journal* (1984).
- , "The New Warfare and Economic Mobilisation", J. Turner (ed.), *Britain and the First World War* (Londra, 1988).
- Diehl, James M., "Victors or Victims? Disabled Veterans in the Third Reich", *Journal of Modern History* (1987).
- Dockrill, M. L. ve J. D. Gould, *Peace without Promise: Britain and the Peace Conference, 1919-1923* (Londra, 1981).
- d'Ombrain, N., *War Machinery and High Policy: Defence Administration in Peacetime Britain* (Oxford, 1973).
- Dostoyevski, Fyodor, *Crime and Punishment*, çev. David Magarshack (Londra, 1978).
- Dowie, J. A., "1919-20 is in Need of Attention", *Economic History Review* (1975).
- Dresler, Adolf, *Geschichte der italienischen Presse*, c. III: Von 1900 bis 1933 (Münih, 1934).
- Droz, J., *Les Causes de la première guerre mondiale: Essai d'historiographie* (Paris, 1973).
- Düding, D., "Die Kriegsvereine im wilhelminischen Reich und ihr Beitrag zur Militarisierung der deutschen Gesellschaft", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*.
- Dugdale, Blanche E. C., *Arthur James Balfour, 1st Earl of Balfour, 1906-1930*, 2 cilt (Londra, 1936).
- Dugdale, E. T. S. (ed.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, 4 cilt (Londra, 1928).
- Dukes, J. R., "Militarism and Arms Policy Revisited: The Origins of the German Army Law of 1913", Dukes ve J. Remak (ed.), *Another Germany: A Reconsideration of the Imperial Era* (Boulder, 1988).
- , ve J. Remak (ed.), *Another Germany: A Reconsideration of the Imperial Era* (Boulder, 1988).
- Dülffer, Jost ve Karl Holl (eds), *Bereit zum Krieg: Kriegsmentalität im wilhelminischen Deutschland 1890-1914. Beiträge zur historischen Friedensforschung* (Göttingen, 1986).
- Dungan, Myles, *They Shall Not Grow Old: Irish Soldiers and the Great War* (Dublin, 1997).
- Dupuy, T. N., *A Genius for War: The German Army and Staff, 1807-1943* (Londra, 1977).
- Eberle, M., *World War I and the Weimar Artists: Dix, Grosz, Beckmann, Schlemmer* (New Haven, 1985).
- Eckardstein, Freiherr von, *Lebenserinnerungen*, 3 cilt (Leipzig, 1919-20).
- Eckart, Wolfgang U., "'The Most Extensive Experiment That Imagination Can Produce': Violence of War, Emotional Stress and German Medicine, 1914- 1918", Münchenwiler topyekün savaş konferansında sunulmuş bildirisi (1997).
- Economist*, *The, Britain in Figures*, 1997 (Londra, 1997).
- , *Economic Statistics, 1900-1983* (Londra, 1981).
- Edelstein, M., *Overseas Investment in the Age of High Imperialism* (Londra, 1982).
- Edmonds, Sir James (ed.), *Official History: Military Operations, France and Belgium*, 14 cilt (Londra, 1922-48).
- , *A Short History of World War I* (Londra, 1951).
- Egremont, Max, *Balfour* (Londra, 1980).
- Ehlert, H. G., *Die wirtschaftlichen Zentralbehörde des Deutschen Reiches, 1914-1919: Das Problem der Gemeinwirtschaft in Krieg und Frieden* (Wiesbaden, 1982).
- Eichengreen, Barry, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939* (New York/Oxford, 1992).
- , ve Marc Flandreau, "The Geography of the Gold Standard", *International Macroeconomics* (Ekim 1994).
- Eksteins, Modris, *Rites of Spring: The Great War and the Modern Age* (Londra, 1989).
- Eley, Geoff, "Army, State and Civil Society: Revisiting the Problem of German Militarism", Eley, *From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past* (Boston, 1986).

- , "Conservatives and Radical Nationalists in Germany: The Production of Fascist Potentials, 1912-28", M. Blinkhorn (ed.), *Fascists and Conservatives* (Londra, 1990).
- , *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck* (New Haven, 1979).
- , "Sammlungspolitik, Social Imperialism and the German Navy Law of 1898", *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1974).
- , "The Wilhelmine Right: How It Changed", R. J. Evans (ed.), *Society and Politics in Wilhelmine Germany* (New York, 1978).
- Ellis, J., *Eye-Deep in Hell* (Londra, 1976).
- Englander, D., "The French Soldier, 1914-18", *French History* (1987).
- , ve J. Osborne, "Jack, Tommy and Henry Dubb: The Armed Forces and the UK", *Historical Journal* (1978).
- Erdmann, K. D., "Hat Deutschland auch den Ersten Weltkrieg entfesselt? Kontroversen zur Politik der Mächte im Juli 1914", Erdmann ve E. Zechlin (ed.), *Politik und Geschichte: Europa 1914 - Krieg oder Frieden?* (Kiel, 1985).
- , "War Guilt 1914 Reconsidered: A Balance of New Research", H. W. Koch (ed.), *The Origins of the First World War* (Londra, 1984).
- , "Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (1964).
- Esposito, Patrick, "Public Opinion and the Outbreak of the First World War: Germany, Austria-Hungary and the War in the Newspapers of Northern England", yayımlanmamış yüksek lisans tezi (Oxford, 1997).
- Falkenhayn, Erich von, *Die oberste Heeresleitung 1914-1916* (Berlin, 1920).
- Farndale, M., *History of the Royal Regiment of Artillery: Western Front, 1914-18* (Londra, 1986).
- Farrar, L. L., *The Short-War Illusion: German Policy, Strategy and Domestic Affairs, August-December 1914* (Oxford, 1973).
- Farrar, M. M., "Preclusive Purchases: Politics and Economic Warfare in France during the First World War", *Economic History Review* (1973).
- Faulks, Sebastian, *Birdsong* (Londra, 1994).
- Fausto, Domenicantonio, "La politica fiscale dalla prima guerra mondiale al regime fascista", *Ricerche per la Storia della Banca d'Italia*, c. II (Rome, 1993).
- Fay, Sidney B., *The Origins of the World War*, 2 cilt (New York, 1930 baskısı).
- Feldman, G. D., *Army, Industry and Labour in Germany, 1914-1918* (Princeton, 1966).
- , "The Deutsche Bank from World War to World Economic Crisis, 1914-1933", Gall vd., *The Deutsche Bank, 1870-1995* (Londra, 1995).
- , "Der deutsche organisierte Kapitalismus während der Kriegs- und Inflationsjahre 1914-1923", H.-A. Winkler (ed.), *Organisierter Kapitalismus* (Gottingen, 1974).
- , *The Great Disorder: Politics, Economics and Society in the German Inflation* (New York/Oxford, 1993).
- , *Iron and Steel in the German Inflation, 1916-1925* (Princeton, 1977).
- , "The Political Economy of Germany's Relative Stabilisation during the 1920/21 Depression", Feldman, vd. (ed.), *Die deutsche Inflation: Eine Zwischenbilanz* (Berlin/New York, 1982).
- , "War Aims, State Intervention and Business Leadership in Germany: The Case of Hugo Stinnes", Münchenwiler topyekûn savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Ferguson, Niall, "The Balance of Payments Question: Versailles and After", *Centre for German and European Studies Working Paper* (Berkeley, 1994).
- , "Constraints and Room for Manoeuvre in the German Inflation of the Early 1920s", *Economic History Review* (1996).
- , "Food and the First World War", *Twentieth Century British History* (1991).
- , "Germany and the Origins of the First World War: New Perspectives", *Historical Journal* (1992).
- , "The Kaiser's European Union: What If Britain Had Stood Aside in August 1914?", Ferguson (ed.), *Virtual History*.
- , "Keynes and the German Inflation", *English Historical Review* (1995).

- , "Public Finance and National Security: The Domestic Origins of the First World War Revisited", *Past and Present* (1994).
- , *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897-1927* (Cambridge, 1995).
- , (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (Londra, 1997).
- , *The World's Banker: A History of the House of Rothschild* (Londra, 1998).
- Ferro, Marc, *The Great War, 1914-1918* (Londra, 1973).
- Field, Frank, "The French War Novel: The Case of Louis-Ferdinand Céline", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (Londra, 1996).
- Finch, A. Fl., "A Diary of the Great War", MS, private possession Fischer, E., W. Bloch and A. Philipp (ed.), *Das Werk des Untersuchungsausschusses der Verfassungsgebenden Deutschen Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages 1919-28: Die Ursachen des deutschen Zusammenbruches im Jahre 1918*, 8 cilt (Berlin, 1928).
- Fischer, Fritz, *Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871-1943* (Düsseldorf, 1979), İngilizce çevirisi, *From Kaiserreich to Third Reich: Elements of Continuity in German History, 1871-1943* (Londra, 1986).
- , "The Foreign Policy of Imperial Germany and the Outbreak of the First World War", Schöllgen (ed.), *Escape into War?*
- , *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967).
- , *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914-1918* (Düsseldorf, 1961), İngilizce çevirisi *Germany's Aims*.
- , "Kontinuität des Irrtums: Zum Problem der deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift* (1960).
- , *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (Londra/New York, 1975).
- , *Weltmacht oder Niedergang* (Frankfurt, 1965), İngilizce çevirisi *World Power or Decline* (New York, 1974).
- Fischer, Heinz-Dietrich (ed.), *Handbuch der politischen Presse in Deutschland, 1480-1980: Synopse rechtlicher, struktureller und wirtschaftlicher Grundlagen der Tendenzpublizistik im Kommunikationsfeld* (Düsseldorf, 1981).
- , *Pressekonzentration und Zensurpraxis im Ersten Weltkrieg: Texte und Quellen* (Berlin, 1973).
- Fischer, Wolfram, "Die deutsche Wirtschaft im Ersten Weltkrieg", N. Walter (ed.), *Deutschland: Porträt einer Nation*, c. III: Wirtschaft (Gütersloh, 1985).
- Floud, R. C., "Britain 1860-1914: A Survey", Floud ve D. McCloskey (ed.), *The Economic History of Britain since 1700*, c. II (Cambridge, 1981).
- Fontaine, A., *French Industry during the War* (New Haven, 1926).
- Forester, C. S., *The General* (Londra, 1936).
- Förster, Stig, "Alter und neuer Militarismus im Kaiserreich: Heeresrüstungspolitik und Dispositionen zum Krieg zwischen Status-quo-Sicherung und imperialistischer Expansion, 1890-1913", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*.
- , "Der deutsche Generalstab und die Illusion des kurzen Krieges, 1871-1914. Metakritik eines Mythos", *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1995).
- , *Der doppelte Militarismus: Die deutsche Heeresrüstungspolitik zwischen Status-quo-Sicherung und Aggression, 1890-1913* (Stuttgart, 1985).
- , "Dreams and Nightmares: German Military Leadership and the Images of Future Warfare, 1871-1914", Augsburg konferansına sunulan bildiri (1994).
- , "Facing 'People's War': Moltke the Elder and Germany's Military Options after 1871", *Journal of Strategic Studies* (1987).
- Foster, Roy, *Modern Ireland, 1600-1972* (Oxford, 1988).
- Frank, Robert, Thomas Gilovich ve Dennis Regan, "Does Studying Economics Inhibit Co-operation?", *Journal of Economic Perspectives* (1993).
- French, David, *British Economic and Strategic Planning, 1905-1915* (Londra, 1982).

- , "The Edwardian Crisis and the Origins of the First World War", *International History Review* (1982).
- , "The Meaning of Attrition", *English Historical Review* (1986).
- , "The Rise and Fall of "Business as Usual" ", K. Burk (ed.), *War and the State* (Londra, 1982).
- , "Spy Fever in Britain, 1900-1915", *Historical Journal* (1978).
- French, Sir John, *1914* (Londra, 1919).
- Freud, Sigmund, "Civilization and its discontents", John Rickman (ed.), *Civilization, War and Death* (Londra, 1939).
- , "Thoughts for the time on War and Death", John Rickman (ed.), *Civilization, War and Death* (Londra, 1939).
- , "Why War?", John Rickman (ed.), *Civilization, War and Death* (Londra, 1939).
- Friedberg, A. L., *The Weary Titan: Britain and the Experience of Relative Decline, 1895-1905* (Princeton, 1988).
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922* (Londra, 1991).
- Fuller, J. F. C., *The Conduct of War* (Londra, 1972).
- Fuller, J. G., *Troop Morale and Popular Culture in the British and Dominion Armies, 1914-1918* (Oxford, 1990).
- Fussell, Paul, *The Great War and Modern Memory* (Oxford, 1975).
- Fyfe, Henry Hamilton, *Northcliffe: An Intimate Biography* (Londra, tarihsiz [yak. 1930]).
- Galet, E. J., *Albert King of the Belgians in the Great War: His Military Activities and Experiences Set Down with his Approval* (Londra, 1931).
- Gall, Lothar, *Bismarck: The White Revolutionary*, 2 cilt (Londra, 1986).
- , "The Deutsche Bank from its Founding to the Great War, 1870-1914", Gall vd., *The Deutsche Bank, 1870-1995* (Londra, 1995).
- Gallinger, August, *The Countercharge: The Matter of War Criminals from the German Side* (Münih, 1922).
- Gammage, B., *The Broken Years: Australian Soldiers in the Great War* (Canberra, 1974).
- Garvin, J. L., *The Life of Joseph Chamberlain*, c. III: 1895-1900 (Londra, 1934).
- Gatrell, P., *Government, Industry and Rearmament, 1900-1914: The Last Argument of Tsarism* (Cambridge, 1994).
- , *The Tsarist Economy, 1850-1917* (Londra, 1986).
- Gatzke, Hans, *Germany's Drive to the West: A Study of Germany's Western War Aims during the First World War* (Baltimore, 1966).
- Gebele, Hubert, *Die Probleme von Krieg und Frieden in Großbritannien während des Ersten Weltkrieges: Regierung, Parteien und öffentliche Meinung in der Auseinandersetzung über Kriegs- und Friedensziele* (Frankfurt am Main, 1987).
- Geiss, Immanuel, *Das Deutsche Reich und der erste Weltkrieg* (Münih, 1985).
- , *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges* (Münih, 1978).
- , "The German Version of Imperialism: Weltpolitik", Schöllgen (ed.), *Escape into War?*
- , *July 1914: The Outbreak of the First World War - Selected Documents* (Londra, 1967).
- , *Der lange Weg in die Katastrophe: Die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges, 1815-1914* (Münih/Zürich, 1990).
- Gerber, L.-G., "Corporatism in Comparative Perspective: The Impact of the First World War on American and British Labour Relations", *Business History Review* (1988).
- Geyer, Michael, "German Strategy in the Age of Machine Warfare, 1914- 1945", P. Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (Oxford, 1986).
- Gibbon, Lewis Grassie, *A Scots Quair* (Londra, 1986 baskısı).
- Gibbs, Philip, *Realities of War* (Londra, 1929).
- Gilbert, B. B., *David Lloyd George: A Political life - Organiser of Victory, 1912-16* (Londra, 1992).
- Gilbert, Martin, *First World War* (Londra, 1994).
- Gilbert, Sandra M., "Soldier's Heart: Literary Men, Literary Women and the Great War", M. Higgonet (ed.), *Behind the Lines* (New Haven, 1987).
- Girault, René, *Emprunts russes et investissements français en Russie* (Paris, 1973).

- Glaser, Elisabeth, "The American War Effort: Money and Material Aid, 1917-1918", Münchenwiler topyekûn savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Godfrey, John F., *Capitalism at War: Industrial Policy and Bureaucracy in France, 1914-1918* (Leamington Spa, 1987).
- Goldstein, Erik, *Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning and the Paris Peace Conference, 1916-1920* (Oxford, 1991).
- Gombrich, E. H., *Aby Warburg: An Intellectual Biography* (Oxford, 1970).
- Gooch, G. P. ve Harold Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 11 cilt (Londra, 1926-38).
- Gooch, J., *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy, c. 1900-1916* (Londra, 1974).
- , "Soldiers, Strategy and War Aims in Britain, 1914-1918", B. Hunt ve A. Preston (ed.), *War Aims and Strategic Policy in the Great War* (Londra, 1977).
- Gordon, M. R., "Domestic Conflict and the Origins of the First World War: The British and German Cases", *Journal of Modern History* (1974).
- Gough, Paul, "The experience of British Artists in the Great War", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Grady, H. F., *British War Finance, 1914-1919* (New York, 1968 baskısı).
- Graham, Dominic, "Sans Doctrine: British Army Tactics in the First World War", T. Travers ve C. Archer (ed.), *Men At War: Politics, Technology and Innovation in the Twentieth Century* (Chicago, 1982).
- Graham, F. D., *Exchange, Prices and Production in Hyperinflation Germany, 1920-1923* (Princeton, 1930).
- Graves, Robert, *Goodbye to All That* (Londra, 1960).
- Greasley, D. ve L. Oxley, "Discontinuities in Competitiveness: The Impact of the First World War on British Industry", *Economic History Review* (1996).
- Gregory, A., "British Public Opinion and the Descent into War", yayımlanmamış metin.
- , "Lost Generations: The Impact of Military Casualties on Paris, London and Berlin", J. Winter (ed.), *Capital Cities Gregory, P. R., Russian National Income, 1883-1913* (Cambridge, 1982).
- Greschat, M., "Krieg und Kriegsbereitschaft im deutschen Protestantismus", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*
- Grey of Fallodon, Vikont, *Fly Fishing* (Stocksfield, 1990).
- , *Twenty-Five Years*, 2 cilt (Londra, 1925).
- Grieves, Keith, "C. E. Montague and the Making of *Disenchantment*, 1914- 1921", *War in History* (1997).
- , "Lloyd George and the Management of the British War Economy", Münchenwiler topyekûn savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Griffith, Paddy, *Battle Tactics of the Western Front: The British Army's Art of Attack, 1916-18* (New Haven/ Londra, 1994)
- , (ed.), *British Fighting Methods in the Great War* (Londra, 1996).
- , *Forward into Battle: Fighting Tactics from Waterloo to Vietnam* (Chichester, 1981).
- , "The Tactical Problem: Infantry, Artillery and the Salient", P. Liddle (ed.), *Passchendaele in Perspective: The First Battle of Ypres* (Londra, 1997).
- Groh, D., "Je eher, desto besser!" Innenpolitische Faktoren für die Präventivkriegsbereitschaft des Deutschen Reiches 1913/14", *Politische Vierteljahresschrift* (1972).
- , *Negative Integration und revolutionärer Attentismus, 1909-1914* (Frankfurt, 1973).
- Grünbeck, Max, *Die Presse Grossbritanniens, ihr geistiger und wirtschaftlicher Aufbau: Wesen und Wirkungen der Publizistik - Arbeiten über die Volksbeeinflussung und geistige Volksführung aller Zeiten und Völker* (Leipzig, 1936).
- Gudmundsson, Bruce I., *Stormtroop Tactics: Innovation in the German Army, 1914-18* (Westport, Conn., 1995).
- Guinard, Pierre, *Inventaire sommaire des archives de la guerre, Série N, 1872- 1919* (Troyes, 1975).
- Guinn, P., *British Strategy and Politics, 1914-18* (Oxford, 1965).
- Gullace, Nicoletta F., "Sexual Violence and Family Honor: British Propaganda and International Law during the First World War", *American Historical Review* (1997).

- Günther, A., *Die Folgen des Krieges für Einkommen und Lebenshaltung der mittleren Volksschichten Deutschlands* (Stuttgart/Berlin/Leipzig, 1932).
- Gutsche, W., "The Foreign Policy of Imperial Germany and the Outbreak of the War in the Historiography of the GDR", Gregor Schöllgen (ed.), *Escape into War?*
- Haller, H., "Die Rolle der Staatsfinanzen für den Inflationsprozess", Deutsche Bundesbank (ed.), *Währung und Wirtschaft in Deutschland, 1876-1975* (Frankfurt am Main, 1976).
- Hamilton, Sir Ian, *Gallipoli Diary*, 2 cilt (Londra, 1920).
- Hamilton, K. A., "Great Britain and France, 1911-1914", F. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977).
- Hankey, Baron, *The Supreme Command, 1914-18*, 2 cilt (Londra, 1961).
- Hansard, *The Parliamentary Debates (Authorized Edition)*, 4. dizi (1892-1908) ve 5. dizi (1909-1980).
- Hansen, Ferdinand, *The Unrepentant Northcliffe: A Reply to the London "Times" of October 19, 1920* (Hamburg, 1921).
- Hardach, Gerd, *The First World War, 1914-1918* (Harmondsworth, 1987).
- Harris, Henry "To Serve Mankind in Peace and the Fatherland at War": The Case of Fritz Haber", *German History* (1992)
- Harris, J., *William Beveridge: A Biography* (Oxford, 1977).
- Harris, Ruth, "The 'Child of the Barbarian': Rape, Race and Nationalism in France during the First World War", *Past and Present* (1993).
- Harrison, R., "The War Emergency Workers" Committee", A. Briggs ve J. Saville (ed.), *Essays in Labour History* (Londra, 1971).
- Harrod, R. F., *The Life of John Maynard Keynes* (Londra, 1951).
- Harvey, A. D., *Collision of Empires: Britain in Three World Wars, 1792-1945* (Londra, 1992).
- Harvie, Christopher, *No Gods and Precious Few Heroes: Scotland, 1914-1980* (Londra, 1981).
- Hasek, Jaroslav, *The Good Soldier Svejk and his Fortunes in the Great War*, çev. Cecil Parrott (Harmondsworth, 1974).
- , "A Sporting Story", Hasek, *The Bachura Scandal and Other Stories and Sketches*, çev. Alan Menhennet (Londra, 1991).
- Hatton, R. H. S., "Britain and Germany in 1914: The July Crisis and War Aims", *Past and Present* (1967).
- Haupts, L., *Deutsche Friedenspolitik: Eine Alternative zur Machtpolitik des Ersten Weltkrieges* (Düsseldorf, 1976).
- Hazlehurst, Cameron, *Politicians at War, July 1914 to May 1915: A Prologue to the Triumph of Lloyd George* (Londra, 1971).
- Heenemann, Horst, "Die Auflagenhöhe der deutschen Zeitungen: Ihre Entwicklung und ihre Probleme", yayımlanmamış doktora tezi (Leipzig, 1929).
- Hendley, Matthew, "Help us to secure a strong, healthy, prosperous and peaceful Britain": The Social Arguments of the Campaign for Compulsory Military Service in Britain, 1899-1914", *Canadian Journal of History* (1995).
- Henig, Ruth, *The Origins of the First World War* (Londra, 1989).
- Henning, F.-W., *Das industrialisierte Deutschland, 1914 bis 1972* (Paderborn, 1974).
- Hentschel, V., "German Economic and Social Policy, 1815-1939", P. Mathias ve S. Pollard (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, c. viii: *The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies* (Cambridge, 1989)
- , *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik im wilhelminischen Deutschland: Organisierter Kapitalismus und Interventionsstaat?* (Stuttgart, 1978).
- , "Zahlen und Anmerkungen zum deutschen Außenhandel zwischen dem Ersten Weltkrieg und der Weltwirtschaftskrise", *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* (1986).
- Herbert, A. P., *The Secret Battle* (Londra, 1976 baskısı).
- Herrmann, David G., *The Arming of Europe and the Making of the First World War* (Princeton, 1996).

- Herwig, Holger H., "Admirals versus Generals: The War Aims of the Imperial German Navy, 1914-1918", *Central European History* (1972).
- , "The Dynamics of Necessity: German Military Policy during the First World War", Williamson Murray ve Allan R. Millett (ed.), *Military Effectiveness* (Winchester, Mass., 1988).
- , *The First World War: Germany and Austria-Hungary* (Londra, 1997).
- , "How 'Total' was Germany's U-Boat Campaign in the Great War?", Münchenwiler topyekûn savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Hibberd, D. ve J. Onions (ed.), *Poetry of the Great War: An Anthology* (Londra, 1986).
- Hildebrand, K., *Deutsche Aussenpolitik, 1871-1918* (Münih, 1989).
- , "Julikrise 1914: Das europäische Sicherheitsdilemma. Betrachtungen über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (1985).
- , "Opportunities and Limits of German Foreign Policy in the Bismarckian Era, 1871-1890: 'A system of stopgaps'?", Schöllgen (ed.), *Escape into War?*
- , *Das vergangene Reich: Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler, 1871-1943* (Stuttgart, 1995).
- Hiley, N., "'The British Army Film', 'You!' and 'For the Empire': Reconstructed Propaganda Films, 1914-1916", *Historical Journal of Film, Radio and Television* (1985).
- , "Counter-Espionage and Security in Great Britain during the First World War", *English Historical Review* (1986).
- , "The Failure of British Counter-Espionage against Germany, 1907-1914", *Historical Journal* (1983).
- , "Introduction", Le Queux, *Spies of the Kaiser*.
- , "'Kitchener Wants You' and 'Daddy, what did you do in the war?': The Myth of British Recruiting Posters", *Imperial War Museum Review* (1997).
- Hillgruber, A., "The Historical Significance of the First World War: A Seminal Catastrophe", Schöllgen (ed.), *Escape into War?*
- Hirschfeld, Gerhard, Gerd Krumeich ve Irina Den (ed.), *Keiner fühlt sich mehr als Mensch: Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs* (Essen, 1993).
- Hitler, Adolf, *Aquarelle* (Berlin, 1935).
- , *Mein Kampf*, çev. Ralph Manheim (Londra, 1992).
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire, 1873-1914* (Londra, 1987).
- , *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991* (Londra, 1994)
- Hobson, J. A., *Imperialism: A Study* (1902; Londra, 1988).
- Hobson, J. M., "The Military-Extraction Gap and the Wary Titan: The Fiscal Sociology of British Defence Policy 1870-1913", *Journal of European Economic History* (1993).
- Hodgson, Geoffrey, *People's Century: From the Dawn of the Century to the Start of the Cold War* (Londra, 1995).
- Hoetzsch, Otto (ed.), *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus der Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, 5 cilt (Berlin, 1931).
- Hoffmann, W. G., F. Grumbach ve H. Hesse, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1965).
- Holmes, G., "The First World War and Government Coal Control", C. Barber ve L. J. Williams (ed.), *Modern South Wales: Essays in Economic History* (Cardiff, 1986).
- Holmes, Richard, "The Last Hurrah: Cavalry on the Western Front, August- September 1914", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , *War Walks from Agincourt to Normandy* (Londra, 1996).
- Holroyd, Michael, *Bernard Shaw*, c. II: *The Pursuit of Power* (Londra, 1989).
- Holt, Tonie ve Valmahai, *Battlefields of the First World War: A Traveller's Guide* (Londra, 1995).
- Holtfrich, C.-L., "Die deutsche Inflation 1918 bis 1923 in internationaler Perspektive. Entscheidungsrahmen und Verteilungsfolgen", O. Büsch ve F. D. Feldman (ed.), *Historische Prozesse der deutschen Inflation, 1914 bis 1923: Ein Tagungsbericht* (Berlin, 1978).
- , *The German Inflation, 1914-1923* (Berlin/New York, 1986).

- Hoover, A. J., *God, Germany and Britain in the Great War: A Study in Clerical Nationalism* (New York, 1989).
- Horne, Alistair, *The Price of Glory* (Londra, 1962).
- Horne, John, "L'Impôt du sang: Republican Rhetoric and Industrial Warfare in France, 1914-18", *Social History* (1989)
- , *Labour at War: France and Britain, 1914-1918* (Oxford, 1991).
- , ve Alan Kramer, "German 'Atrocities' and Franco-German Opinion, 1914: The Evidence of German Soldiers' Diaries", *Journal of Modern History* (1994).
- , ve A. Kramer, "War between Soldiers and Enemy Civilians, 1914-15", Münchenwiler topyekûn savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Howard, Michael, "British Grand Strategy in World War I", P. Kennedy (ed.), *Grand Strategies in War and Peace* (New Haven/Londra, 1991).
- , *The Continental Commitment* (Londra, 1972).
- , *The Crisis of the Anglo-German Antagonism, 1916-17* (Londra, 1996).
- , "The Edwardian Arms Race", Howard, *The Lessons of History* (Oxford, 1993).
- , "Europe on the Eve of World War I", Howard, *The Lessons of History* (Oxford, 1993).
- Huber, Max, *Geschichte der politischen Presse im Kanton Luzern 1914-1945* (Luzern, 1989).
- Hughes, C., "The New Armies", I. Beckett ve K. Simpson (ed.), *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985).
- Hurwitz, S. J., *State Intervention in Great Britain: A Study of Economic Control and Social Response, 1914-1918* (New York, 1949).
- Hussey, John, "Kiggell and the Prisoners: Was He Guilty of a War Crime?", *British Army Review* (1993).
- , "Without an Army, and Without Any Preparation to Equip One": The Financial and Industrial Background to 1914", *British Army Review* (1995).
- Hynes, Samuel, *The Soldier's Tale: Bearing Witness to Modern War* (Londra, 1998).
- , *A War Imagined: The First World War and English Culture* (Londra, 1990).
- Inglis, K., "The Homecoming: The War Memorial Movement in Cambridge, England", *Journal of Contemporary History* (1992).
- İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War, 1914-20* (Londra, 1922)
- İsimsiz (ed.), *Documents diplomatiques secrets russes, 1914-1917: D'après les archives du Ministère des Affaires Étrangères à Petrograd* (Paris, 1926).
- Innis, H. A., *The Press: A Neglected Factor in the Economic History of the Twentieth Century* (Oxford, 1949).
- Jackson, A., "Germany, the Home Front: Blockade, Government and Revolution", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Jackson, Alvin, "British Ireland: 'What If Home Rule Had Been Enacted in 1912?'", Ferguson (ed.), *Virtual History* Jackson, Robert, *The Prisoners, 1914-1918* (Londra/New York, 1989).
- Jäger, Wolfgang, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland: die Debatte 1914-1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges* (Göttingen, 1984).
- James, Harold, *The German Slump: Politics and Economics, 1924-1956* (Oxford, 1986).
- James, Lawrence, *The Rise and Fall of the British Empire* (Londra, 1994).
- Janowitz, M. ve E. A. Shils, "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War Two", Janowitz (ed.), *Military Conflict: Essays in the Institutional Analysis of War and Peace* (Los Angeles, 1975).
- Jaraus, Konrad H., *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany* (New Haven/Londra, 1973).
- , "The Illusion of Limited War: Chancellor Bethmann Hollweg's Calculated Risk, July 1914", *Central European History* (1969).
- Jay, Richard, *Joseph Chamberlain: A Political Study* (Oxford, 1981).
- Jèze, G., *Les Dépenses de guerre de la France* (Paris, 1926).
- Johansson, Rune, *Small State in Boundary Conflict: Belgium and the Belgian- German Border, 1914-1919* (Lund, 1988)

- Johnson, J. H., 1918: *The Unexpected Victory* (Londra, 1997).
- Johnson, Paul, *The Offshore Islanders* (Londra, 1972)
- Joll, James, *Europe since 1870: An International History* (Londra, 1973)
- , *The Origins of the First World War* (Londra/New York, 1984)
- , *The Second International, 1889-1914* (Londra, 1955).
- Jones, Larry E., "The Dying Middle: Weimar Germany and the Fragmentation of Bourgeois Politics", *Central European History* (1972).
- , *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1917-1955* (Chapel Hill/Londra, 1988).
- , "Inflation, Revaluation and the Crisis of Middle Class Politics: A Study of the Dissolution of the German Party System, 1923-1928", *Central European History* (1979).
- Jones, Maldwyn A., *The Limits of Liberty: American History, 1607-1980* (Oxford 1993).
- Jünger, Ernst, *The Storm of Steel: From the Diary of a German Storm-Troop Officer on the Western Front*, çev. Basil Creighton (Londra, 1929).
- Kahan, A., "Government Policies and the Industrialization of Russia", *Journal of Economic History* (1967).
- Kahn, Elizabeth Louise, "Art from the Front, Death Imagined and the Neglected Majority", *Art History* (1985).
- Kaiser, David E., "Germany and the Origins of the First World War", *Journal of Modern History* (1983).
- Keegan, John, *The Face of Battle* (Londra, 1993).
- , ve R. Holmes, *Soldiers: A History of Men in Battle* (Londra, 1985).
- Kehr, Eckart, "Klassenkämpfe und Rüstungspolitik im kaiserlichen Deutschland", Kehr, *Der Primat der Innenpolitik: Gesammelte Aufsätze zur preußisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*, ed. Hans- Ulrich Wehler (Berlin, 1970).
- Keiger, J. F. V., *France and the Origins of the First World War* (Londra, 1983).
- Kellett, A., *Combat Motivation: The Behaviour of Soldiers in Battle* (Boston, 1982).
- Kemp, T., *The French Economy 1913-1939* (Londra, 1972)
- Kennan, George F., *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Coming of the First World War* (Manchester, 1984)
- , *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations 1873-1890* (Princeton, 1974)
- Kennedy, P. M., "Britain in the First World War", Williamson Murray ve Allan R. Millett (ed.), *Military Effectiveness* (Winchester, Mass., 1988).
- , "The First World War and the International Power System", *International Security* (1984-5).
- , "German World Policy and the Alliance Negotiations with England 1897-1900", *Journal of Modern History* (1973)
- , "Military Effectiveness and the First World War", Williamson Murray ve Allan R. Millett (ed.), *Military Effectiveness* (Winchester, Mass., 1988).
- , *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1300 to 2000* (Londra, 1988)
- , *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914* (Londra, 1980).
- , "Strategy Versus Finance in Twentieth Century Britain", *International History Review* (1981).
- , ve P. K. O'Brien, "Debate: The Costs and Benefits of British Imperialism, 1846-1914", *Past and Present* (1989)
- Kent, Bruce, *The Spoils of War: The Politics, Economics and Diplomacy of Reparations, 1918-1932* (Oxford, 1989)
- Kershaw, Ian, *Hitler, c. I: Hubris* (Londra, 1998).
- Kersten, D., "Die Kriegsziele der Hamburger Kaufmannschaft im Ersten Weltkrieg, 1914-1918", yayımlanmamış tez (Hamburg, 1962).
- Keynes, J. M., *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, c. XI: *Economic Articles and Correspondence*, ed. D. Moggridge (Londra, 1972)
- , *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, c. XVI: *Activities 1914-19, The Treasury and Versailles*, ed. E. Johnson (Londra, 1977)

- , *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, c. XVII: Activities, 1920-22, *Treaty Revision and Reconstruction*, ed. E. Johnson (Londra, 1977)
- , *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, c. XVIII: Activities, 1922-32, *The End of Reparations*, ed. E. Johnson (Londra, 1977)
- , *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, c. XXI: Activities, 1931-39, *World Crises and Policies in Britain and America*, ed. D. Moggridge (Londra, 1982).
- , "Dr Melchior: A Defeated Enemy", *Two Memoirs* (Londra, 1949), yeni baskı *Collected Writings*, c. X: *Essays in Biography*, ed. A. Robinson ve D. Moggridge (Londra, 1972).
- , *The Economic Consequences of the Peace* (Londra, 1919).
- , *How to Pay for the War* (Londra, 1940).
- , *A Revision of the Treaty* (Londra, 1921).
- , *A Tract on Monetary Reform* (Londra, 1923), yeni baskı *Collected Writings*, c. IV (Cambridge, 1971).
- Kiernan, T. J., *British War Finance and the Consequences* (Londra, 1920).
- Kindleberger, Charles P., *A Financial History of Western Europe* (Londra, 1984).
- Kipling, Rudyard, *The Irish Guards in the Great War*, c. I: *The First Battalion* (Staplehurst, 1997); c. II: *The Second Battalion* (Staplehurst, 1997).
- Kirkaldy, A. W., *British Finance during and after the War* (Londra, 1921).
- Kitchen, M., *The German Officer Corps 1890-1914* (Oxford, 1968).
- , "Ludendorff and Germany's Defeat", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , *The Silent Dictatorship: The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916-1918* (New York, 1976).
- Klemperer, Victor, *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer, 1933-41* (Londra, 1998).
- Knauss, R., *Die deutsche, englische und französische Kriegsfinanzierung* (Berlin/ Leipzig, 1923).
- Knightley, P., *The First Casualty: The War Correspondent as a Hero, Protagonist and Mythmaker from the Crimea to Vietnam* (Londra, 1975).
- Knock, Thomas J., *To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order* (New York/ Oxford, 1992).
- Koch, H. W., "The Anglo-German Alliance Negotiations: Missed Opportunity or Myth?", *History* (1968).
- Kocka, Jürgen, *Facing Total War: German Society, 1914-1918* (Leamington Spa, 1984).
- , "The First World War and the *Mittelstand*: German Artisans and White Collar Workers", *Journal of Contemporary History* (1973).
- Komlos, J., *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century* (Princeton, 1983).
- Koss, Stephen, *Fleet Street Radical: A. G. Gardiner and the Daily News* (Londra, 1973).
- , *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*, c. II: *The Twentieth Century* (Chapel Hill/Londra, 1984).
- Kossmann, E. H., *The Low Countries, 1780-1940* (Oxford, 1978).
- Koszyk, Kurt, *Deutsche Presse, 1914-1945: Geschichte der deutschen Presse*, c. III: *Abhandlungen und Materialien zur Publizistik* (Berlin, 1972).
- , *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg* (Düsseldorf, 1968).
- , *Zwischen Kaiserreich und Diktatur: Die sozialdemokratische Presse von 1914 bis 1933* (Heidelberg, 1958).
- Kranzfelder, Ivo, George Grosz, 1895-1959 (Köln, 1994).
- Kraus, Karl, *In These Great Times: A Karl Kraus Reader*, ed. Harry Zorn (Manchester, 1984).
- , *Die letzten Tage der Menschheit: Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog* (Frankfurt am Main, 1986).
- Krivoşeyev, Korgeneral G. F. (ed.), *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century* (Londra/ Mechanicsburg, Penn., 1997).
- Kroboth, R., *Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches während der Reichskanzlerschaft Bethmann Hollwegs und die Geld- und Kapitalmarktverhältnisse (1909-1915/14)* (Frankfurt am Main, 1986).
- Krohn, C.-D., *Wirtschaftstheorien als politische Interessen: Die akademische Nationalökonomie in Deutschland, 1918-1955* (Frankfurt am Main, 1981).
- Kruedener, J. Baron von, "The Franckenstein Paradox in the Intergovernmental Fiscal Relations of

- Imperial Germany", P.-C. Witt (ed.), *Wealth and Taxation in Central Europe: The History and Sociology of Public Finance* (Leamington Spa, 1987).
- Krüger, P., *Deutschland und die Reparationen 1918/19: Die Genesis des Reparationsproblems in Deutschland zwischen Waffenstillstand und Versailler Friedenschluss* (Stuttgart, 1973).
- , "Die Rolle der Banken und der Industrie in den deutschen reparationspolitischen Entscheidungen nach dem Ersten Weltkrieg", H. Mommsen vd. (ed.), *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*, c. II (Düsseldorf, 1977).
- Krumeich, Gerd, "L'Entrée en guerre en Allemagne", Becker ve S. Audoin- Rouzeau (ed.), *Les Sociétés européennes et la Guerre de 1914-1918* (Paris, 1990).
- Kynaston, David, *The City of London*, c. I: *A World of Its Own, 1813-90* (Londra, 1994).
- , *The City of London*, c. II: *Golden Years, 1890-1914* (Londra, 1996).
- Laffin, John, *British Butchers and Bunglers of World War One* (Londra, 1988).
- Lammers, D., "Arno Mayer and the British Decision for War in 1914", *Journal of British Studies* (1973).
- Langhorne, R. T. B., "Anglo-German Negotiations Concerning the Future of the Portuguese Colonies, 1911-1914", *Historical Journal* (1973).
- , *The Collapse of the Concert of Europe: International Politics, 1890-1914* (Londra, 1981).
- , "Great Britain and Germany, 1911-1914", F. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977).
- Lasswell, H. D., *Propaganda Technique in the World War* (Londra, 1927).
- Laursen, K. ve J. Pedersen, *The German Inflation, 1918-1923* (Amsterdam, 1964).
- Lawrence, J., M. Dean ve J.-L. Robert, "The Outbreak of War and the Urban Economy: Paris, Berlin and London in 1914", *Economic History Review* (1992).
- Lawrence, T. E., *Seven Pillars of Wisdom* (Harmondsworth, 1962 baskısı).
- Milletler Cemiyeti, *Memorandum on Production and Trade, 1923-1926* (Cenevre, 1928).
- Lee, D. E., *Europe's Crucial Years: The Diplomatic Background of World War I, 1902-1914* (Hanover, New Hampshire, 1974).
- Lee, Joe, "Administrators and Agriculture: Aspects of German Agricultural Policy in the First World War", J. Winter (ed.), *War and Economic Development* (Cambridge, 1975).
- Leese, P., "Problems Returning Home: The British Psychological Casualties of the Great War", *Historical Journal* (1997).
- Lenin, V. I., *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism - A Popular Outline* (Londra, 1934 baskısı).
- Leontaritis, George B., *Greece and the First World War, 1917-1918* (New York, 1990).
- Lepsius, J., A. Mendelssohn-Bartholdy ve F. W. K. Thimme (ed.), *Die grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, 40 cilt (Berlin, 1922-7).
- Le Queux, William, *Spies of the Kaiser: Plotting the Downfall of England*, ed. Nicholas Hiley (Londra, 1996).
- Leslie, John, "The Antecedents of Austria-Hungary's War Aims: Politics and Policy-Makers in Vienna and Budapest before and during 1914", Elisabeth Springer ve Leopold Kammerhofer (ed.), *Archiv und Forschung: Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas* (Viyana/Münih, 1993).
- Leugers, A.-H., "Einstellungen zu Krieg und Frieden im deutschen Katholizismus vor 1914", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*.
- Leunig, T., "Lancashire at its Zenith: Transport Costs and the Slow Adoption of Ring Spinning in the Lancashire Cotton Industry, 1900-13", I. Blanchard (ed.), *New Directions in Economic and Social History* (Edinburgh, 1995).
- Lévy-Leboyer, M. ve F. Bourignon, *L'Economie française au XIXe. siècle: Analyse macro-économique* (Paris, 1985).
- Liddell Hart, Basil, *The British Way in Warfare* (Londra, 1942).
- Liddle, Peter H., *The 1916 Battle of the Somme* (Londra, 1992).
- , (ed.), *Home Fires and Foreign Fields* (Londra, 1985).

- Liebknacht, Karl, *Militarism and Anti-Militarism* (Londra, 1973).
- Lieven, D., *Russia and the Origins of the First World War* (Londra, 1983).
- Lindenlaub, D., *Machinehauunternehmen in der Inflation 1919 bis 1923: Unternehmenshistorische Untersuchungen zu einigen Inflationstheorien* (Berlin/New York, 1985).
- Lipman, Edward, "The City and the 'People's Budget'", yayımlanmamış yüksek lisans tezi (1995).
- Livois, René de, *Histoire de la presse française*, c. II: De 1881 à nos jours (Lozan, 1965).
- Lloyd George, David, *War Memoirs*, 6 cilt (Londra, 1933-6).
- Loewenberg, P., "Arno Mayer's 'Internal Causes and Purposes of War in Europe, 1870-1956': An Inadequate Model of Human Behaviour, National Conflict, and Historical Change", *Journal of Modern History* (1970).
- Lotz, W., *Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft im Kriege* (Stuttgart, 1927).
- Lowe, R., "The Ministry of Labour, 1916-1919: A Still, Small Voice?", K. Burk (ed.), *War and the State* (Londra, 1982).
- , "Welfare Legislation and the Unions during and after the First World War", *Historical Journal* (1982).
- Luckau, A., *The German Peace Delegation at the Paris Peace Conference* (New York, 1941).
- Ludendorff, E. von, *The General Staff and Its Problems: The History of the Relations between the High Command and the Imperial Government as Revealed by Official Documents*, 2 cilt (Londra, 1920).
- , *Meine Kriegserinnerungen* (Berlin, 1920), İngilizce çevirisi *My War Memories, 1914-18*, 2 cilt (Londra, 1923).
- Liyaşenko, P. L., *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution* (New York, 1949).
- Lyth, Peter J., *Inflation and the Merchant Economy: The Hamburg Mittelstand, 1914-1924* (New York/Oxford/Münih, 1990).
- McDermott, J., "The Revolution in British Military Thinking, from the Boer War to the Moroccan Crisis", *Canadian Journal of History* (1974).
- MacDonald, Lyn, *1914: The Dawn of Hope* (Londra, 1987).
- , *1914-1918: Voices and Images of the Great War* (Londra, 1988).
- , *1915: The Death of Innocence* (Londra, 1993).
- , *The Roses of No Man's Land* (Londra, 1980).
- , *Somme* (Londra, 1983).
- , *They Called It Passchendaele: The Story of Ypres and of the Men Who Fought in It* (Londra, 1978).
- McEwen, John M., "The National Press during the First World War: Ownership and Circulation", *Journal of Contemporary History* (1982).
- Mack Smith, Dennis, *Italy: A Modern History* (Ann Arbor, 1959).
- Mackay, R. F., *Fisher of Kilverstone* (Oxford, 1973).
- Mackenzie, Norman ve Jeanne Mackenzie (ed.), *The Diary of Beatrice Webb*, c. III, 1905-1924: *The Power to Alter Things* (Londra, 1984).
- McKeown, T. J., "The Foreign Policy of a Declining Power", *International Organisation* (1991).
- McKibbin, Ross, "Class and Conventional Wisdom: The Conservative Party and the 'Public' in Inter-war Britain", McKibbin, *The Ideologies of Class: Social Relations in Britain, 1880-1950* (Oxford, 1990).
- Mackin, Elton E., *Suddenly We Didn't Want to Die: Memoirs of a World War I Marine* (Novato, California, 1993).
- Mackintosh, John P. "The Role of the Committee of Imperial Defence before 1914", *English Historical Review* (1962).
- McNeill, W. H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since ad 1000* (Londra, 1982).
- Maddison, Angus, *Phases of Capitalist Development* (Oxford, 1982).
- Maier, Charles S., *Recasting Bourgeois Europe: Stabilisation in France, Germany and Italy in the Decade after World War I* (Princeton, 1975).
- , "The Truth about the Treaties", *Journal of Modern History* (1979).
- , "Wargames: 1914-1919", Robert I. Rotberg ve Theodore K. Rabb (ed.), *The Origin and Prevention of Major Wars* (Cambridge, 1989).

- Malcolm, Noel, *Bosnia: A Short History* (Londra, 1994).
- Mallet, B. ve C. O. George, *British Budgets*, 2. dizi: 1915/14 to 1920/21 (Londra, 1929).
- Manevy, Raymond, *La Presse de la IIIe. République* (Paris, 1955).
- Mann, Thomas, *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Berlin, 1918).
- Manning, J., "Wages and Purchasing Power", J. Winter (ed.), *Capital Cities*.
- Marchand, R. (ed.), *Un Livre noir: Diplomatie d'avant-guerre et de guerre d'après les documents des archives russes, 1910-1917*, 3 cilt (Paris, 1922).
- Marder, A. J., *British Naval Policy, 1880-1905: The Anatomy of British Sea Power* (Londra, 1964).
- Marks, Sally, "Reparations Reconsidered: A Reminder", *Central European History* (1969).
- Marquand, David, *Ramsay MacDonald* (Londra, 1997).
- Marquis, Alice Goldfarb, "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War", *Journal of Contemporary History* (1978).
- Marsland, Elizabeth, *The Nation's Cause: French, English and German Poetry of the First World War* (Londra, 1991).
- Martel, Gordon, *The Origins of the First World War* (Londra, 1987).
- Martin, Gregory, "German Strategy and Military Assessments of the American Expeditionary Force (AEF), 1917-18", *War in History* (1994).
- Marwick, Arthur, *The Deluge: British Society and the First World War* (Londra, 1991 baskısı).
- , "War and the Arts", Münchenwiler topyekün savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- März, E., *Austrian Banking and Financial Policy: Creditanstalt at a Turning Point, 1913-1923* (Londra, 1984).
- Matthews, W. C., "The Continuity of Social Democratic Economic Policy, 1919 to 1920: The Bauer-Schmidt Policy", G. Feldman vd. (ed.), *Die Anpassung an die Inflation* (Berlin/New York, 1986).
- Maugham, W. Somerset, *A Writer's Notebook* (Londra, 1978).
- Mayer, A. J., "Domestic Causes of the First World War", L. Krieger ve F. Stern (ed.), *The Responsibility of Power: Historical Essays in Honour of Hajo Holborn* (New York, 1967).
- , *The Persistence of the Old Regime* (New York, 1971).
- Mayeur, Jean-Marie, "Le Catholicisme français et la première guerre mondiale", *Francia* (1974).
- Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londra, 1998).
- Meinecke, Friedrich, *Die deutsche Erhebung von 1914* (Stuttgart, 1914).
- , *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden, 1946).
- , *Die Geschichte des deutsche-englischen Bündnisproblems* (Münih, 1927).
- Messinger, Gary S., *British Propaganda and the State in the First World War* (Manchester, 1992).
- Mews, Stuart, "Spiritual Mobilisation in the First World War", *Theology* (1971).
- Meyer, H. C., *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945* (Lahey, 1955).
- Michalka, Wolfgang (ed.), *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse* (Münih, 1994).
- Middlemas, Keith, *Politics in Industrial Society* (Londra, 1979).
- Miller, S., *Burgfrieden und Klassenkampf: Die deutsche Sozialdemokratie im Ersten Weltkrieg* (Düsseldorf, 1974).
- Millett, Allan R., Williamson Murray ve Kenneth Watman, "The Effectiveness of Military Organizations", Williamson Murray ve Millett (ed.), *Military Effectiveness* (Winchester, Mass., 1988).
- Milward, Alan S., *The Economic Effects of the Two World Wars on Britain* (Londra, 1984).
- Ministère des Affaires Étrangères [Belçika], *Correspondance Diplomatique relative à la Guerre de 1914* (Paris, 1915).
- Ministerium des k. und k. Hauses und des Äussern, *Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914*, 3 cilt (Londra, 1920).
- Mitchell, B. R., *European Historical Statistics, 1750-1975* (Londra, 1981).
- , ve P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1976).
- Moeller, Robert G., "Dimensions of Social Conflict in the Great War: The View from the German Countryside", *Central European History* (1981).
- , "Winners as Losers in the German Inflation: Peasant Protest over the Controlled Economy", G. Feldman vd. (ed.), *Die deutsche Inflation. Eine Zwischenbilanz* (Berlin/New York, 1982).

- Moggridge, D. E., *Maynard Keynes: An Economist's Biography* (Londra, 1992).
- Moltke, E. von, *Generaloberst Helmuth von Moltke: Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877-1916* (Stuttgart, 1922).
- Mommsen, W. J., "Domestic Factors in German Foreign Policy before 1914", *Central European History* (1973).
- , (ed.), *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg* (Münih, 1996).
- , "Die latente Krise des Deutschen Reiches", *Militär-geschichtliche Mitteilungen* (1974).
- , *Max Weber and German Politics, 1890-1920* (Chicago, 1984).
- , "Public Opinion and Foreign Policy in Wilhelmian Germany, 1897-1914", *Central European History* (1991).
- , "The Topos of Inevitable War in Germany in the Decade before 1914", V. R. Berghahn ve M. Kitchen (ed.), *Germany in the Age of Total War* (Londra, 1981).
- Monash, Sir John, *The Australian Victories in France in 1918* (Londra, 1920).
- Monger, G. W., *The End of Isolation: British Foreign Policy, 1900-1907* (Londra, 1963).
- Monk, Ray, *Wittgenstein: The Duty of Genius* (Londra, 1990).
- Montgelas, M. and W. Schücking (ed.), *The Outbreak of the World War: German Documents Collected by Karl Kautsky* (New York, 1924).
- Morgan, E. V., *Studies in British Financial Policy, 1914-1925* (Londra, 1952).
- , ve W. A. Thomas, *The Stock Exchange* (Londra, 1962).
- Morgan, K. O. (ed.), *Lloyd George Family Letters, 1885-1936* (Oxford, 1973).
- Morgenbrod, Birgitt, *Wiener Grossbürgertum im Ersten Weltkrieg: Die Geschichte der "Österreichischen Politischen Gesellschaft" (1916-1918)* (Viyana, 1994).
- Morley, Viscount, *Memorandum on Resignation* (Londra, 1928).
- Morris, A. J. A., *The Scaremongers: The Advocacy of War and Rearmament, 1896-1914* (Londra/Boston/Melbourne/Henley, 1984).
- Morton, Frederick, *Thunder at Twilight: Vienna 1913-1914* (Londra, 1991).
- Moses, J. A., *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography* (Londra, 1975).
- Mosse, G., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford, 1990).
- Moyer, Laurence V., *Victory Must Be Ours: Germany in the Great War, 1914- 1918* (Londra, 1995).
- Moynihn, M. (ed.), *God on Our Side: The British Padres in World War One* (Londra, 1983).
- Murray, B. K., *The People's Budget, 1909-10: Lloyd George and Liberal Politics* (Oxford, 1980).
- Nägler, Jörg, "Pandora's Box: Propaganda and War Hysteria in the United States during the First World War", Münchenwiler topyekün savaş konferansında sunulan bildiri (1997).
- Nicholls, A. J., and P.M. Kennedy, (ed.), *Nationalist and Racist Movements in Britain and Germany before 1914* (Londra/Oxford, 1981).
- Nicholls, Jonathan, *Cheerful Sacrifice: The Battle of Arras, 1917* (Londra, 1990).
- Nicolson, C., "Edwardian England and the Coming of the First World War", A. O'Day (ed.), *The Edwardian Age: Conflict and Stability, 1902-1914* (Londra, 1979).
- Noble, Roger, "Raising the White Flag: The Surrender of Australian Soldiers on the Western Front", *Revue Internationale d'Fhistoire Militaire* (1990).
- Nottingham, Christopher J., "Recasting Bourgeois Britain: The British State in the Years Which Followed the First World War", *International Review of Social History* (1986).
- O'Brien, P. K., "The Costs and Benefits of British Imperialism, 1846-1914", *Past and Present* (1988).
- , "Power with Profit: The State and the Economy, 1688-1815", başlangıç dersi, Londra Üniversitesi (1991).
- O'Brien Twohig, Sara, "Dix and Nietzsche", Tate Gallery, *Otto Dix, 1891- 1961* (Londra, 1992).
- Offer, Avner, "The British Empire, 1870-1914: A Waste of Money?", *Economic History Review* (1993).
- , *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989).
- , "Going to War in 1914: A matter of Honour?", *Politics and Society* (1995).

- O'Hara, Glen, "Britain's War of Illusions: Sir Edward Grey and the Crisis of Liberal Diplomacy", yayımlanmamış lisans tezi (Oxford, 1995).
- Oncken, H., *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkriegs*, 2 cilt (Berlin, 1933).
- O'Shea, Stephen, *Back to the Front: An Accidental Historian Walks the Trenches of World War I* (Londra, 1997).
- Österreichisches Bundesministerium für Heereswesen und Kriegsarchiv (ed.), *Österreich-Ungarns letzter Krieg, 1914-1918*, 7 cilt (Viyana 1930-38).
- Overy, Richard, *Why the Allies Won* (Londra, 1995).
- Owen, G., "Dollar Diplomacy in Default: The Economics of Russian-American Relations, 1910-1917", *Historical Journal* (1970).
- Owen, Wilfred, *The Poems of Wilfred Owen*, ed. Jon Stallworthy (Londra, 1990).
- Pachnicke, Peter ve Klaus Honnef (ed.), *John Heartfield* (New York, 1991).
- Paddags, Norbert, "The Weimar Inflation: Possibilities of Stabilisation before 1923?", yayımlanmamış yüksek lisans tezi (Oxford, 1995).
- Parker, Geoffrey (ed.), *The Times Atlas of World History* (Londra, 1993 baskısı).
- Parker, P., *The Old Lie: The Great War and the Public School Ethos* (Londra, 1987).
- Paulinyi, A., "Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns", A. Wandruszka ve P. Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918*, c. I (Viyana, 1973).
- Peacock, A. T. ve J. Wiseman, *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom* (Princeton, 1961).
- Pedroncini, G., *Les Mutineries de 1917* (Paris, 1967).
- Perry, Nicholas, "Maintaining Regimental Identity in the Great War: The Case of the Irish Infantry Regiments", *Stand To* (1998).
- Pertile, Lino, "Fascism and Literature", David Forgacs (ed.), *Rethinking Italian Fascism* (Londra, 1986).
- Petzina, D., W. Abelshauser ve A. Foust (ed.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, c. III: *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches, 1914-1943* (Münih, 1978).
- Phillips, G., "The Social Impact", S. Constantine, M. W. Kirby ve M. Rose (ed.), *The First World War in British History* (1995).
- Philpott, W. J., *Anglo-French Relations and Strategy on the Western Front* (Londra, 1996).
- Pipes, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime, 1919-24* (Londra, 1994).
- , *The Russian Revolution 1899-1919* (Londra, 1990).
- Pogge von Strandmann, H. (ed.), "Germany and the Coming of War", Pogge von Strandmann ve R. J. W. Evans (ed.), *The Coming of the First World War* (Oxford, 1988).
- , "Historians, Nationalism and War: The Mobilisation of Public Opinion in Britain and Germany", yayımlanmamış yüksek lisans tezi (1998).
- , *Walther Rathenau: Industrialist, Banker, Intellectual, and Politician: Notes and Diaries, 1907-1922* (Oxford, 1985).
- Pohl, M., *Hamburger Bankengeschichte* (Mainz, 1986).
- Poidevin, Raymond, *Les Relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898 à 1914* (Paris, 1969).
- Pollard, Sidney, *Britain's Prime and Britain's Decline: The British Economy, 1870-1914* (Londra, 1989).
- , "Capital Exports, 1870-1914: Harmful or Beneficial?", *Economic History Review* (1985).
- Porch, D., "The French Army and the Spirit of the Offensive, 1900-1914", *War and Society* (1976).
- Pottle, Mark (ed.), *Champion Redoubtable: The Diaries and Letters of Violet Bonham Carter, 1914-1945* (Londra, 1998).
- Prakke, Henk, Wilfried B. Lerg ve Michael Schmolke, *Handbuch der Weltpresse* (Köln, 1970).
- Prete, Roy A., "French Military War Aims, 1914-1916", *Historical Journal* (1985).
- Price, Richard, *An Imperial War and the British Working Class* (Londra, 1972).
- Prior, R. ve Trevor Wilson, *Command on the Western Front* (Oxford, 1992).
- Prost, Antoine, "Les Monuments aux Morts: Culte républicain? Culte civique? Culte patriotique?", P. Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, c. I: *La République* (Paris, 1984).

- Public Record Office, M.I.5: *The First Ten Years, 1909-1919* (Kew, 1997).
- Raleigh, Sir Walter ve H. A. Jones (ed.), *The War in the Air*, 6 cilt (Londra, 1922-37).
- Rathenau, Walther, *Briefe*, 2 cilt (Dresden, 1926).
- Rauh, M., *Föderalismus und Parlamentarismus im wilhelminischen Reich* (Düsseldorf, 1972).
- , *Die Parlamentarisierung des Deutschen Reiches* (Düsseldorf, 1977).
- Rawling, B., *Surviving Trench Warfare: Technology and the Canadian Corps, 1914-18* (Toronto, 1992).
- Reader, W. J., *At Duty's Call: A Study in Obsolete Patriotism* (Manchester, 1988).
- Reeves, Nicholas, "Film Propaganda and Its Audience: The Example of Britain's Official Films during the First World War", *Journal of Contemporary History* (1983).
- Reichsarchiv, *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, 14 cilt (Berlin/Coblenz, 1925-56).
- Reichswehrministerium, *Sanitätsbericht über das Deutsche Heer (deutsches Feld- und Besatzungsheer) im Weltkriege 1914-1918 (Deutscher Kriegssanitätsbericht, 1914-18)*, 4 cilt (Berlin, 1934, 1938).
- Reid, A., "Dilution, Trade Unionism and the State in Britain during the First World War", S. Tolliday ve J. Zeitlin (ed.), *Shop Floor Bargaining and the State: Historical and Comparative Perspectives* (Cambridge, 1985).
- Remak, J., "1914 - the Third Balkan War: Origins Reconsidered", *Journal of Modern History* (1971).
- Remarque, Erich Maria, *All Quiet on the Western Front*, çev. Brian Murdoch (Londra, 1996).
- Renzi, W. A., "Great Britain, Russia and the Straits, 1914-1915", *Journal of Modern History* (1970).
- Rezzori, Gregor von, *The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography* (Londra, 1991).
- Rich, N. ve M. H. Fisher (ed.), *The Holstein Papers: The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein, 1857-1909*, c. IV: *Correspondence, 1897-1909* (Cambridge, 1961).
- Richardson, L. F., *Arms and Insecurity* (Londra, 1960).
- Riegel, L., *Guerre et littérature: Le Bouleversement des consciences dans la littérature romanesque inspirée par la Grande Guerre* (Paris, 1978).
- Ritter, G., *Der Schlieffenplan: Kritik eines Mythos* (Münih, 1956), İngilizce çevirisi *The Schlieffen Plan: Critique of a Myth* (Londra, 1958).
- , *Staatskunst und Kriegshandwerk: Das Problem des 'Militarismus' in Deutschland*, 4 cilt (Münih, 1965-8), İngilizce çevirisi *Sword and the Sceptre*.
- , *The Sword and the Sceptre: The Problem of Militarism in Germany*, c. II: *The European Powers and the Wilhelminian Empire 1890-1914* (Coral Gables, 1970).
- Robbins, K., *The First World War* (Oxford, 1984).
- , *Sir Edward Grey: A Biography of Grey of Falloden* (Londra, 1971).
- Robert, Daniel, "Les Protestants français et la guerre de 1914-1918", *Francia* (1974).
- Robertson, Sir William, *Soldiers and Statesmen*, 2 cilt (Londra, 1926).
- Roesler, K., *Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg* (Berlin, 1967).
- Ropponen, R., *Die russische Gefahr: Das Verhalten der öffentlichen Meinung Deutschlands und Österreich-Ungarns gegenüber der Aussenpolitik Russlands in der Zeit zwischen dem Frieden von Portsmouth und dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges* (Helsinki, 1976).
- Rosenbaum, E. ve A. J. Sherman, M.M. Warburg & Co., 1798-1958: *Merchant Bankers of Hamburg* (Londra, 1979).
- Rothenberg, G. E., *The Army of Francis Joseph* (West Lafayette, 1976).
- , "Moltke, Schlieffen and the Doctrine of Strategic Envelopment", Peter Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (Princeton, 1986).
- Roucoux, Michel (ed.), *English Literature of the Great War Revisited* (Picardie, 1988).
- Rowland, P., *The Last Liberal Governments*, c. II: *Unfinished Business, 1911-1914* (Londra, 1971).
- Rubin, G. R., *War, Law and Labour: The Munitions Acts, State Regulation and the Unions 1915-1921* (Oxford, 1987).
- Rummel, R. J., *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917* (New Brunswick, 1990).
- Rupieper, H. J., *The Cuno Government and Reparations, 1922-1925: Politics and Economics* (Lahey/Londra/Boston, 1976).

- Russell, Bertrand, *Portraits from Memory* (Londra, 1958).
- Rutherford, W., *The Russian Army in World War I* (Londra, 1975).
- Ryan, Alan, *Bertrand Russell: A Political Life* (Londra, 1988).
- Saad El-Din, *The Modern Egyptian Press* (Londra, tarihsiz).
- Saki, *When William Came: A Story of London under the Hohenzollerns*, yeni baskı *The Complete Works of Saki* (Londra/Sydney/Toronto, 1980).
- Samuels, M., *Command or Control? Command, Training and Tactics in the British and German Armies, 1888-1918* (Londra, 1995).
- , *Doctrine and Dogma: German and British Infantry Tactics in the First World War* (New York, 1992).
- Sassoon, Siegfried, *The Complete Memoirs of George Sherston* (Londra, 1972).
- , *Memoirs of a Fox-Hunting Man* (Londra, 1978).
- , *Memoirs of an Infantry Officer* (Londra, 1997).
- , *The War Poems*, ed. Rupert Hart-Davis (Londra/Boston, 1983).
- Sazonov, S., *Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Count Sazonov* (Londra, 1928).
- Schmidt, G., "Contradictory Postures and Conflicting Objectives: The July Crisis", Schöllgen (ed.), *Escape into War?*
- , "Innenpolitische Blockbildungen in Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkrieges", *Aus Politik und Zeitgeschichte* (1972).
- Schneider, Eric, "The British Red Cross Wounded and Missing Enquiry Bureau: A Case of Truth-Telling in the Great War", *War in History* (1997).
- Schöllgen, Gregor, "Germany's Foreign Policy in the Age of Imperialism: A Vicious Circle", Schöllgen (ed.), *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany* (Oxford/New York/Münih, 1990).
- , *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage, 1871-1914* (Münih, 1984).
- , "Introduction: The Theme Reflected in Recent German Research", Schöllgen (ed.), *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany* (Oxford/New York/Münih, 1990).
- Schramm, Percy Ernst, *Neun Generationen: 300 Jahre deutscher "Kulturgeschichte" im Lichte der Schicksale einer hamburger Bürgerfamilie*, 2 cilt (Göttingen, 1963-5).
- Schremmer, D.E., "Taxation and Public Finance: Britain, France and Germany", P. Mathias ve S. Pollard (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe, c. VIII: The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies* (Cambridge, 1989).
- Schuker, S., "American "Reparations" to Germany, 1919-1933", G. Feldman ve E. Müller-Luckner (ed.), *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte, 1924-1933* (Münih, 1985).
- Schulte, B. F., *Europäische Krise und Erster Weltkrieg: Beiträge zur Militärpolitik des Kaiserreichs, 1871-1914* (Frankfurt, 1983).
- , *Vor dem Kriegausbruch 1914: Deutschland, die Türkei und der Balkan* (Düsseldorf, 1980).
- Schuster, Peter-Klaus, *George Grosz: Berlin-New York* (Berlin, 1994).
- Schwabe, K., *Deutsche Revolution und Wilson-Frieden: Die amerikanische und deutsche Friedensstrategie zwischen Ideologie und Machtpolitik, 1918/19* (Düsseldorf, 1971).
- Scott, Peter T., "Captive Labour: The German Companies of the BEF", *The Great War: The Illustrated Journal of First World War History* (1991).
- Searle, G. R., "Critics of Edwardian Society: The Case of the Radical Right", A. O'Day (ed.), *The Edwardian Age: Conflict and Stability, 1902-1914* (Londra, 1979).
- , *The Quest for National Efficiency* (Oxford, 1971).
- Seligmann, Matthew, "Germany and the Origins of the First World War", *German History* (1997).
- Semmel, B., *Imperialism and Social Reform: English Social-Imperial Thought, 1895-1914* (Londra, 1960).
- Shand, James D., "Doves among the Eagles", German Pacifists and their Government during World War I", *Journal of Contemporary History* (1975).
- Shannon, R., *The Crisis of Imperialism 1865-1915* (Londra, 1974).
- Sheffield, Gary, "Officer-Man Relations, Discipline and Morale in the British Army of the Great War", H.

- Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , *The Redcaps: A History of the Royal Military Police and Its Antecedents from the Middle Ages to the Gulf War* (Londra/New York, 1994).
- Showalter, D., "Army, State and Society in Germany, 1871-1914: An Interpretation", Dukes ve Remak (ed.), *Another Germany*.
- Silkin, Jon (ed.), *The Penguin Book of First World War Poetry* (Londra, 1996).
- Simkins, P., "Everyman at War: Recent Interpretations of the Front Line Experience", B. Bond (ed.), *The First World War and British Military History* (Oxford, 1991).
- , *Kitchener's Army: The Raising of the New Armies, 1914-16* (Manchester, 1988).
- Simon, Herbert A., "Alternative Visions of Rationality", Paul K. Moser (ed.), *Rationality in Action: Contemporary Approaches* (Cambridge, 1990).
- Simpson, A., *Hot Blood and Cold Steel: Life and Death in the Trenches of the First World War* (Londra, 1993).
- Simpson, K., "The Officers", I. Beckett ve K. Simpson (ed.), *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985).
- , "The Reputation of Sir Douglas Haig", B. Bond (ed.), *The First World War and British Military History* (Oxford, 1991).
- Skidelsky, R., *John Maynard Keynes, c. I: Hopes Betrayed 1883-1920* (Londra, 1983).
- , *John Maynard Keynes, c. II: The Economist as Saviour, 1920-1937* (Londra, 1992).
- Snyder, J., *The Ideology of the Offensive: Military Decision-Making and the Disasters of 1914* (Ithaca/Londra, 1984).
- Sommariva, A. and G. Tullio, *German Macroeconomic History 1880-1979: A Study of the Effects of Economic Policy on Inflation, Currency Depreciation and Growth* (Londra, 1986).
- Sösemann, Bernd, "Medien und Öffentlichkeit in der Julikrise 1914", Stephan Kronenburg ve Horst Schichtei (ed.), *Die Aktualität der Geschichte: Historische Orientierung in der Mediengesellschaft-Siegfried Quandt zum 60. Geburtstag* (Giessen, 1996).
- , (ed.), *Theodor Wolff: Tagebücher, 1914-1919*, 2 cilt (Boppard am Rhein, 1984).
- Soutou, Georges-Henri, *L'Or et le sang: Les Buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale* (Paris, 1989).
- Specht, A. von, *Politische und wirtschaftliche Hintergründe der deutschen Inflation, 1918-1925* (Frankfurt am Main, 1982).
- Spiers, E., "The Scottish Soldier at War", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Squire, J. C. (ed.), *If It Happened Otherwise: Lapses into Imaginary History* (Londra/New York/Toronto, 1932).
- Squires, James Duane, *British Propaganda at Home and in the United States from 1914 to 1917* (Cambridge, Mass., 1935).
- Stamp, J., *Taxation during the War* (Londra, 1932).
- Stargardt, Nicholas, *The German Idea of Militarism: Radical and Socialist Critiques, 1886-1914* (Cambridge, 1994).
- Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* (Berlin, 1914).
- Statistisches Reichsamt (ed.), *Zahlen zur Geldentwertung in Deutschland 1914 bis 1924*, Sonderhefte zu Wirtschaft und Statistik, 5. Jg., 1 (Berlin, 1925).
- Steed, Henry Wickham, *Through Thirty Years, 1892-1922*, 2 cilt (Londra, 1924).
- Stegmann, D., *Die Erben Bismarcks: Parteien und Verbände in der Spätphase des wilhelminischen Deutschlands - Sammlungspolitik, 1897-1918* (Köln, 1970).
- , "Wirtschaft und Politik nach Bismarcks Sturz: Zur Genesis der Miquelschen Sammlungspolitik 1890-1897", I. Geiss ve B. J. Wendt (ed.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts: Fritz Fischer zum 65. Geburtstag* (Düsseldorf, 1973).
- Steinberg, Jonathan, "The Copenhagen complex", *Journal of Contemporary History* (1966).
- , "Diplomatie als Wille und Vorstellung: Die Berliner Mission Lord Haldanes im Februar 1912", H. Schottelius ve W. Deist (ed.), *Marine und Marinepolitik im kaiserlichen Deutschland* (Düsseldorf, 1972).

- Steiner, Zara S., *Britain and the Origins of the First World War* (Londra, 1977).
- , *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914* (Cambridge, 1969).
- Stern, Fritz, "Bethmann Hollweg and the War: The Bounds of Responsibility", Stern, *The Failure of Illiberalism* (New York, 1971).
- , *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire* (Harmondsworth, 1987).
- Stevenson, David, *Armaments and the Coming of War: Europe 1904-1914* (Oxford, 1996).
- Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü, *Yearbook 1992: World Armaments and Disarmament* (Oxford, 1992).
- Stone, Norman, *The Eastern Front 1914-1917* (Londra, 1975).
- , *Europe Transformed, 1878-1919* (Londra, 1983).
- , "Moltke and Conrad: Relations between the Austro-Hungarian and German General Staffs, 1909-1914", P. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers* (Londra, 1979).
- Strachan, H., "The Morale of the German Army 1917-1918", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Straus, A., "Le Financement des dépenses publiques dans l'entre-deux-guerres", Straus ve P. Fridenson (ed.), *Le Capitalisme français au 19e et 20e siècle: Blocage et dynamismes d'une croissance* (Paris, 1987).
- Stuebel, H., *Das Verhältnis zwischen Staat und Banken auf dem Gebiet des preussischen Anleihewesens von 1871 bis 1913* (Berlin, 1935).
- Stummvoll, Josef, *Tagespresse und Technik: Die technische Berichterstattung der deutschen Tageszeitung mit besonderer Berücksichtigung der technischen Beilagen* (Dresden, 1935).
- Sulzbach, Herbert, *With the German Guns: Four Years on the Western Front*, çev. Richard Thonger (Barnsley, 1998).
- Sumler, David E., "Domestic Influences on the Nationalist Revival in France, 1909-1914", *French Historical Studies* (1970).
- Summers, A., "Militarism in Britain before the Great War", *History Workshop* (1976).
- Sweet, D. W., "Great Britain and Germany, 1905-1911", F. H. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977).
- , ve R. T. B. Langhorne, "Great Britain and Russia, 1907-1914", F. H. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977).
- Talbott, John E., "Soldiers, Psychiatrists and Combat Trauma", *Journal of Interdisciplinary History* (1997).
- Tawney, R. H., "The Abolition of Economic Controls, 1918-1921", *Economic History Review* (1943).
- Taylor, A. J. P., *Beaverbrook* (Londra, 1972).
- , *English History, 1914-1943* (Oxford, 1975).
- , *The First World War* (Harmondsworth, 1966 baskısı).
- , *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1954).
- , *War by Timetable: How the First World War Began* (Londra, 1969).
- Taylor, Brandon, *Art and Literature under the Bolsheviks, c. II: Authority and Revolution, 1924-1932* (Londra/Boulder, Colorado, 1992).
- Taylor, Sally, *The Great Outsiders: Northcliffe, Rothermere and the Daily Mail* (Londra, 1996).
- Terhalle, F., "Geschichte der deutschen Finanzwirtschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Schluss des zweiten Weltkrieges", W. Gerloff ve F. Neumark (ed.), *Handbuch der Finanzwissenschaft* (Tübingen, 1952).
- Terraine, John, "British Military Leadership in the First World War", Liddle (ed.), *Home Fires*.
- , *Douglas Haig: The Educated Soldier* (Londra, 1963).
- , *The First World War* (Londra, 1983).
- , *The Road to Passchendaele* (Londra, 1977).
- , *The Smoke and the Fire* (Londra, 1980).
- , "The Substance of the War", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , *The Western Front* (Londra, 1964).
- , *White Heat: The New Warfare, 1914-18* (Londra, 1982).
- , *To Win a War* (Londra, 1978).

- Theweleit, Klaus, *Male Fantasies*, c. I: *Women, Floods, Bodies, History* (Minneapolis, 1987).
- Thomas, Daniel H., *The Guarantee of Belgian Independence and Neutrality in European Diplomacy from the 1830s to the 1930s* (Kingston, 1983).
- Thompson, J. M., *Europe since Napoleon* (Londra, 1957).
- Times, The*, *The History of The Times*, c. IV: *The 150th Anniversary and Beyond, 1912-1948* (Londra, 1952).
- Timm, H., "Das Gesetz der wachsenden Staatsausgaben", *Finanzarchiv* (1961).
- Timms, Edward, *Karl Kraus: Apocalyptic Satirist* (New Haven/Londra, 1986).
- Tirpitz, A. von, *Deutsche Ohnmachtpolitik im Weltkrieg* (Hamburg/Berlin, 1926).
- , *Erinnerungen* (Leipzig, 1919).
- Trachtenberg, Marc, "Reparation at the Paris Peace Conference", *Journal of Modern History* (1979).
- Trask, David F., *The AEF and Coalition Warmaking, 1917-18* (Lawrence, Kansas, 1993).
- Travers, T. Fl. E., *How the War Was Won* (Londra, 1992).
- , *The Killing Ground: Command and Technology on the Western Front, 1900-18* (Londra, 1990).
- , "The Offensive and the Problem of Innovation in British Military Thought", *Journal of Contemporary History* (1978).
- , "Technology, Tactics and Morale: Jean de Bloch, the Boer War and British Military Theory, 1900-1914", *Journal of Modern History* (1979).
- Trebilcock, Clive, "War and the Failure of Industrial Mobilisation: 1899 and 1914", J. Winter (ed.), *War and Economic Development* (Cambridge, 1975).
- Trevelyan, G. M., *Grey of Falloden* (Londra, 1937).
- Truchy, H., *Les Finances de guerre de la France* (Paris, 1926).
- Trumpener, Ulrich, "Junkers and Others: The Rise of Commoners in the Prussian Army, 1871-1914", *Canadian Journal of History* (1979).
- , "The Road to Ypres: The Beginnings of Gas Warfare in World War I", *Central European History* (1975).
- , "War Premeditated? German Intelligence Operations in July 1914", *Central European History* (1976).
- Tuchman, Barbara, *August 1914* (Londra, 1962).
- Turner, L. C. F., *Origins of the First World War* (New York, 1970).
- , "The Russian Mobilisation in 1914", P. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers, 1880-1914* (Londra, 1979).
- , "The Significance of the Schlieffen Plan", P. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers, 1880-1914* (Londra, 1979).
- Ullrich, V., "Der Januarstreik 1918 in Hamburg, Kiel und Bremen: Eine vergleichende Studie zur Geschichte der Streikbewegung im Ersten Weltkrieg", *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte* (1985).
- , *Kriegsalltag: Hamburg im Ersten Weltkrieg* (Köln, 1982).
- , "Massenbewegung in der Hamburger Arbeiterschaft im Ersten Weltkrieg", A. Herzig, D. Langewiesche ve A. Sywottek (ed.), *Arbeiter in Hamburg: Unterschichten, Arbeiter und Arbeiterbewegung seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert* (Hamburg, 1982).
- Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, *The Military Balance 1992-1993* (Londra, 1992).
- Vagts, Alfred, *A History of Militarism: Civilian and Military* (New York, 1959).
- Vierteljahreshefte zur Statistik des Deutschen Reiches* (1914-20).
- Vincent, C. P., *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany, 1912-1919* (Athens, Ohio, 1985).
- Vincent-Smith, J. D., "Anglo-German Negotiations over the Portuguese Colonies in Africa 1911-1914", *Historical Journal* (1974).
- Volkogonov, Dmitri, *Lenin: Life and Legacy* (Londra, 1994).
- , *Trotsky: The Eternal Revolutionary* (Londra, 1996).
- Vondung, V., "Deutsche Apokalypse 1914", Vondung, *Das wilhelminischen Bildungsbürgertum* (Göttingen, 1976).
- Voth, H.-J., "Civilian Health during World War One and the Causes of German Defeat: A Re-examination of the Winter Hypothesis", *Annales de Demographie Historique* (1995).

- Wagenführ, R., "Die Industriegewirtschaft: Entwicklungstendenzen der deutschen und internationalen Industrieproduktion, 1860-1932", *Vierteljahreshefte zur Konjunkturforschung*, Sonderheft 31 (1933).
- Wagner, A., *Grundlegung der politischen Ökonomie* (Leipzig, 1893).
- Waites, B., *A Class Society at War: England, 1914-18* (Leamington Spa, 1987).
- , "The Effect of the First World War on Class and Status in England, 1919-20", *Journal of Contemporary History* (1976).
- Wake, Jehanne, *Kleinwort Benson: The History of Two Families in Banking* (Oxford, 1997).
- Wallace, Stuart, *War and the Image of Germany: British Academics, 1914-1918* (Edinburgh, 1988).
- Warburg, Max M., *Aus meinen Aufzeichnungen* (özel olarak basılmış, tarihsiz).
- Warner, Philip, *World War One* (Londra, 1995).
- Wawro, Geoffrey, "Morale in the Austro-Hungarian Army: The Evidence of Habsburg Army Campaign Reports and Allied Intelligence Officers", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- Webb, S. B., *Hyperinflation and Stabilisation in Weimar Germany* (New York/ Oxford, 1989).
- Weber, Eugen, *The Hollow Years: France in the 1950s* (Londra, 1995).
- , *The Nationalist Revival in France* (Berkeley, 1959).
- Weber, Thomas, "A Stormy Romance: Germans at Oxford between 1900 and 1938", yayımlanmamış yüksek lisans tezi (Oxford 1998).
- Wehler, Hans-Ulrich, *The German Empire, 1871-1918* (Leamington Spa, 1985).
- Weinroth, H., "The British Radicals and the Balance of Power, 1902-1914", *Historical Journal* (1970).
- Weiss, Linda ve John M. Hobson, *States and Economic Development: A Comparative Economic Analysis* (Cambridge, 1995).
- Welch, David, "Cinema and Society in Imperial Germany, 1905 -1918", *German History* (1990).
- Westbrook, S. D., "The Potential for Military Disintegration", S. C. Sarkesian (ed.), *Combat Effectiveness* (Los Angeles, 1980).
- Whalen, Robert Weldon, *Bitter Wounds: German Victims of the Great War, 1914-1959* (Ithaca/Londra, 1984).
- Wheeler-Bennett, J. W., *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace* (Londra, 1956).
- Whiteside, N., "Industrial Labour and Welfare Legislation after the First World War: A Reply", *Historical Journal* (1982).
- , "Welfare Legislation and the Unions during the First World War", *Historical Journal* (1982).
- Whitford, Frank, "The Revolutionary Reactionary", Tate Gallery, *Otto Dix, 1891-1961* (Londra, 1992).
- Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878-1918* (Leipzig/Berlin, 1922), İngilizce çevirisi *My Memoirs, 1878-1918* (Londra, 1922).
- Willet, John, *The New Sobriety, 1917-1955: Art and Politics in the Weimar Period* (Londra, 1978).
- Williams, B., "The Strategic Background to the Anglo-Russian Entente of 1907", *Historical Journal* (1966).
- Williams, R., *Defending the Empire: The Conservative Party and British Defence Policy, 1899-1915* (Londra, 1991).
- , "Lord Kitchener and the Battle of Loos: French Politics and British Strategy in the Summer of 1915", L. Freedman, P. Hayes ve R. O'Neill (ed.), *War, Strategy and International Politics* (Oxford, 1992).
- Williamson, John G., *Karl Helfferich, 1872-1924: Economist, Financier, Politician* (Princeton, 1971).
- Williamson, S. R., Jr., *Austria-Hungary and the Coming of the First World War* (Londra, 1990).
- Wilson, K. M., "The British Cabinet's Decision for War, 2 August 1914", *British Journal of International Studies* (1975).
- , "The Foreign Office and the "Education" of Public Opinion before the First World War", *Historical Journal* (1983).
- , "Grey", K. Wilson (ed.), *British Foreign Secretaries and Foreign Policy from the Crimean War to the First World War* (Londra, 1987).
- , "In Pursuit of the Editorship of *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*: J. W. Headlam-Morley before Gooch and Temperley", *Archives* (1995).
- , *The Policy of the Entente: Essays on the Determinants of British Foreign Policy* (Cambridge, 1985).

- Wilson, Trevor, "Britain's "Moral Commitment" to France in July 1914", *History* (1979).
- , "Lord Bryce's Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1913-15", *Journal of Contemporary History* (1979).
- , *The Myriad Faces of War: Britain and the Great War, 1914-1918* (Cambridge, 1986).
- Winter, Denis, *Death's Men: Soldiers of the Great War* (Londra, 1978).
- Winter, J. M., (ed.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919* (Cambridge, 1997).
- , *The Great War and the British People* (Londra, 1985).
- , "Oxford and the First World War", Brian Harrison (ed.), *The History of the University of Oxford*, c. VIII: *The Twentieth Century* (Oxford, 1994).
- , "Painting Armageddon: Some Aspects of the Apocalyptic Imagination in Art: From Anticipation to Allegory", H. Cecil ve Liddle (ed.), *Facing Armageddon*.
- , "Public Health and the Political Economy of War, 1914-1918", *History Workshop Journal* (1988).
- , *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge, 1995).
- , ve Blaine Baggett, *1914-1918: The Great War and the Shaping of the 20th Century* (Londra, 1996).
- , ve Joshua Cole, "Fluctuations in Infant Mortality Rates in Berlin during and after the First World War", *European Journal of Population* (1993).
- Winzen, P., "Der Krieg in Bülow's Kalkül. Katastrophe der Diplomatie oder Chance zur Machterweiterung", Dülffer ve Holl (ed.), *Bereit zum Krieg*.
- Witt, Peter-Christian, *Die Finanzpolitik des Deutschen Reichs, 1903-1913* (Lübeck, 1970).
- , "Finanzpolitik und sozialer Wandel im Krieg und Inflation 1918-1924", H. Mommsen vd. (ed.), *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*, c. I (Düsseldorf, 1977).
- , "Finanzpolitik und sozialer Wandel: Wachstum und Funktionswandel der Staatsausgaben in Deutschland, 1871-1933", H.-U. Wehler (ed.), *Sozialgeschichte heute: Festschrift für Elans Rosenberg* (Göttingen, 1974).
- , "Innenpolitik und Imperialismus in der Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges", Karl Holl ve G. List (ed.), *Liberalismus und imperialistischer Staat* (Göttingen, 1975).
- , "Reichsfinanzen und Rüstungspolitik", H. Schottelius und W. Deist (ed.), *Marine und Marinepolitik im kaiserlichen Deutschland 1871-1914* (Düsseldorf, 1981).
- , "Tax Policies, Tax Assessment and Inflation: Towards a Sociology of Public Finances in the German Inflation, 1914 to 1923", Witt (ed.), *Wealth and Taxation in Central Europe: The History and Sociology of Public Finance* (Leamington Spa/Hamburg/New York, 1987).
- Wohl, Robert, *The Generation of 1914* (Londra, 1980).
- Wolff, Leon, *In Flanders Fields* (Londra, 1959).
- Wolff, Theodor, *The Eve of 1914* (Londra, 1935).
- , *Der Marsch durch zwei Jahrzehnte* (Amsterdam, 1936).
- , *Das Vorspiel* (Münch, 1924).
- Woodward, Sir Llewellyn, *Great Britain and the War of 1914-1918* (Londra, 1967).
- Wright, D. G., "The Great War, Government Propaganda and English "Men of Letters" ", *Literature and History* (1978).
- Wright, Q., *A Study of War* (Chicago, 1942).
- Wrigley, C., *David Lloyd George and the British Labour Movement* (Londra, 1976).
- , "The Ministry of Munitions: An Innovative Department", K. Burk (ed.), *War and the State* (Londra, 1982).
- Wynne, G. C., *If Germany Attacks* (Londra, 1940).
- Wysocki, J., "Die österreichische Finanzpolitik", A. Wandruszka ve P. Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918*, c. I (Vienna, 1973).
- Zechlin, E., "Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg: Politik und Kriegsführung in den ersten Monaten des Weltkrieges 1914", *Historische Zeitschrift* (1964).
- , "Julikrise und Kriegsausbruch 1914", K. D. Erdmann ve E. Zechlin (ed.), *Politik und Geschichte: Europa 1914 - Krieg oder Frieden?* (Kiel, 1985).

- , "July 1914: Reply to a polemic", H. W. Koch (ed.), *The Origins of the First World War* (Londra, 1984).
- , *Krieg und Kriegsrisiko: Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg* (Düsseldorf, 1979).
- Zeidler, Manfred, "Die deutsche Kriegsfinanzierung 1914 bis 1918 und ihre Folgen", Wolfgang Michalka (ed.), *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse* (Münih, 1994).
- Zeitlin, J., "The Labour Strategies of British Engineering Employers, 1890- 1922", Fl. Gospel ve C. Littler (ed.), *Managerial Strategies and Industrial Relations: An Historical and Comparative Study* (Londra, 1983).
- Zilch, R., *Die Reichsbank und die finanzielle Kriegsvorbereitungen von 1907 bis 1914* (Berlin, 1987).
- Zimmermann, W., A. Günther ve R. Meerwarth, *Die Einwirkung des Krieges auf Bevölkerungsbewegung, Einkommen und Lebenshaltung in Deutschland* (Stuttgart/Berlin/Leipzig, 1932).
- Zunkel, F., *Industrie und Staatssozialismus: Der Kampf um die Wirtschaftsordnung in Deutschland, 1914-1918* (Düsseldorf, 1974).

Notlar: Siyah sayfa numaraları tablolara ve şekillere göndermedir. Notlar bölümü sadece önemli ek bilgilerin bulunabileceği durumlarda dizine alınmıştır.

ABD

Amerikan Sefer Kuvveti 377, 457
Britanya için finansman 389, 392-94
Britanya'yla ilişkiler 104, 105, 314
dış yatırım **85**
geçim endeksi 468
New York finans piyasaları 330, 397, 400, 484
propaganda 274
sansür 283
savaş borçları **491**
savaş ekonomisi **44, 491, 517**
savaş esirleri **438**
savaş istikrazları 286, 295, 348, 391
savaş girişi 286, **306, 314, 316, 326, 348, 393**
Senato'nun Versailles'ı tanımayışı 513
ulusal borç 389, **390, 494**
zayıat **359, 360**

Addison, Christopher 325, 493

Aehrenthal, Alois Baron Lexa von, Avusturya dışişleri bakanı 203

Afganistan **94, 103, 111**

Afrika

Alman sömürge hak iddiaları 120
sömürgelerin yeniden paylaşımı 209, 227, 230

"ahbap taburları" 266

Aitken, Max *bkz.* Beaverbrook

Akdeniz, İngiliz-Fransız savunma planları **94, 95, 101, 119, 132**

Aldington, Richard, şair 24, 28, 407

Algeciras Senedi (1906) 121

Allatini, Rose, yazar 26, 282

Allenby, General E. 369

Alman diasporası 513

Alman donanması 50, 72, 87, 137, 138, 141, 184, 193, 315

ablukamın etkinliği 310, 315, 316, 340, 356, 394, **491, 518, 533**

denizaltı harekâtı 60, 291, 314, 316, 327, 346-48, 381, 484

Tirpitz'in büyüme programı 81

Alman hayranlığı, İngiltere'de 72

Alman istilasları 119, 141, 142, 219, 310

Alman romanları 29

İngiliz romanları 28

Alman ordusu 6, 11, 23, 40, 47, 48, 53, 75, 119, 143, 145, 150, 154, 177, 205, 309, 358, 369, 375, 376, 378, 379, 380, 413, 414, 417, 515, 534
Ordu Yasa Tasarısı 146, 165, 178, 179, 194-96

artan güç 232

asker mevcudu 116, 146, 373

askerî potansiyel **148**

askerlik hizmeti 59, 66, 88, 144, 146-48, 156, 191, 192, 257, 331, 332

esir almama 441, 445, 446, 451, 453, 454, 457, 458, 520

gıda sıkıntıları 140, 316, **341**

harekât ustalığı 34

ilkbahar taarruzu 323, 333, 364, 456, 520, 526

kötümserlik 143

moral krizi 362

savaş esirleri **438**

Schlieffen Planı 151, 154, 220, 226, 270, 348, 380, 532

silahsızlanmanın etkisi 48, 160, 202, 244, 295, 512, 531

subaylar 56, 115, 122, 132, 144, 146, 301, 303, 357, 370, 371, 374, 379, 410, 413-15, 442, 446, 451, 453, 455, 520

zayıat istatistikleri 45, 281, 287, 297, 310, 349, 357, 358-60, **363, 364, 367, 368, 373, 376, 377, 379, 437, 438**

ayrıca bkz. Ludendorff

Alman sömürgeleri

Afrika'daki hak iddiaları 42, 95, 96, 100, 120, 209, 227, 272

el koyma 104

İngiliz hoşgörüsü 457

Almanya

anti-militarizm 63, 69, 72, 77, 79

Avrupa Gümrük Birliği düşü 227

Dammort anıtı 565

dış politika 41, 93, 96; ilhaklar 321, 351,

353; Britanya'yla antant girişimleri **89**, 95, 99, 103; Fransa 50, 51, 72, 82, **84**, **89**, 95, 102, 105, 106, 108, 113, 115-17, 120, 121, 123, 125, 126, 130, 159, 164, 185, 214-16, 226, 279, 281, **306**, 311, **337**, 356, 381, 395, 413, 440, 509, 515, 534; İngiliz tarafsızlığı umutları 207, 210, 212, 215, 220, 232, 240; Fas 63, 77, 101, 102, 103, 114, 121, 195; "Napoléon tarzı" tehdit 127; önleyici savaş seçeneği 38, 74, 136, 210; savaş öncesi hedefler 230; İngiliz deniz gücünü kabul 57, 71; Avusturya-Macaristan'la ilişkiler 51, 57, **148**, 154, 164, 170, 191, 246, 311, 348, 387, 394, 404, 488, 508, 516; Türkiye **89**, 121, 199, 204, 355, 387

dinsel şevk 268

ekonomi 84, 139, 166, 197, 321, 385, 471, 477, 485, 503, 512, 517; bankacılık krizi (1914) 384, 517; savunma harcamaları 74, 164; ekonomik yayılma teorisi **85**; devlet tahvilleri 187; sanayi üretimi **312**; ulusal borç 389, **390**, 493, **494**; kamu borçlanması 183, 386; kamu harcamaları 164, 171, 185, 197, 385, **388**, 492; ticaret açığı 316, 473, 484, 489, 490, 504; *ayrıca bkz. savaş ekonomisi (aşağıda)*

işgücü 251, 331, 332, **337**; grevler 335, **338**-40, 345, 353, 466; sendikalar **337**-39, 518

kehanet edebiyatı 52

nüfus ve kullanılabilir insan gücü **361**, 362

Ordu Yasa Tasarısı 146, **165**, 179, 194-96

oy hakkı **78**, 79, 172, 193, 466, 499

propaganda 11, 58, 63, 243, 272-74, 286, 300, 302, 513

radikal sağ (milliyetçi) 64, 65, 77, 143

Rus seferberliğine tepki 60, 205, 206

savaş arifesinde kadercilik 520, 525

savaş ekonomisi 44, **317**-19, 324, 335, 342, 517; geçim endeksi 468; para arzı 395, **396**; tedarik sistemi 322, 323; savaş istikrazları 238, 240, 286, 302, 471, 533

savaş hedefleri 41, 68, 227, 229, 231, 283, 292, 352, 353

savaş karşıtı romanlar 29

seferberliğe tepki 247

tarihçiler 23, 38, 41, 75, 88, 120, 134, 152, 155, 160, 164, 232, 234, **317**, 318, 322, **337**, 380, 384, 397, **402**, 466, 479, 489, 495, 503, 510, 512

ayrıca bkz. tersi olsaydı seçenekleri

Almanya'ya yönelik deniz ablukası 50, 113, 137, 315, 316, **491**, 518

Alman korkuları 113

etkinlik 117, **491**, 518

İngiliz Deniz Bakanlığı planları 137, 315, 316

ayrıca bkz. Kraliyet Donanması

Alsace-Lorraine 49, 143, 150, 243, 247, 382, 480, 513

altın standardı 87, 92, 181, 182, 468, 512

Amiens 225, 371, 375, 377, 378

Angell, Norman

Alman askeri gücü 353

Büyük Yanılsama 54, 70, 71, 527

İngiliz Tarafsızlığı Birliği 240

Anglikan vicdan anlayışı 69

Annesley, Arthur 456

anti-militarizm 63, 69, 72, 77, 245, 515

ayrıca bkz. barışseverlik

Anvers

düşüşü 226, 294

önemi 119, 221, 228n, 243, 441

Apis, Albay, Sırp Askeri İstihbaratı 202

Apollinaire, Guillaume, şiirler 25

Aristokrasi 41, 73, 76

Arlen, Michael, *Yeşil Şapka* 27

Arnavutluk 203, 204, 352, 459, 508

Arras Muharebesi 18, 357, 372, 377, 452, 458

askere yazılma 244, 257, 259, 263, 267

diğer saikler 266

ayrıca bkz. zorunlu askerlik; askerlik hizmeti

askeri etkinlik 23n, 45, 364, 422,

İttifak devletleri 141

Üçlü Antant 138, **165**

ayrıca bkz. ekonomik verimlilik

Askerî Harekât Dairesi 113, 115, 117, 356

Yabancı Seksiyonu (MO) 60

doğal saldırganlık 426

mermi şoku 406, 413, 529

propaganda 224, 225

zaman ufğunun çarpıklaşması 434

ayrıca bkz. zayıfat; moral; teslim olma; siper

savaşı

askerlik hizmeti

Almanya 59, 66, 88, 144, 146, **147**, 191, 192, 331

Belçika 60, 79, 114, 115, **147**, **148**, 352, 381, 506, 516

Fransa **148**, 156

Rusya 257

seferberlik 51, 82, 203, 205, 207, 208, 214

ayrıca bkz. zorunlu askerlik; askere yazılma

Asquith, H. H. 535

banka krizi 252

başbakanken dış politikada suskunluk 39, 108
 denizde silahlanma yarışı 141
 Fransa'ya taahhüdün mahiyeti 130
 Fransız- Alman savaşı beklentisi 131
 hatırat 36, 226
 kısa savaş beklentisi 117
 Muhafazakâr muhalefet 222, 223
 Northcliffe'in kampanyası 292
 vergilendirme 516
 yabancıların casusluğuna ilişkin kanıtlar 62
ayrıca bkz. Grey; Liberal Parti; Lloyd George
 Asquith, Margot 224, 225
 Asquith, Violet 237
 Astor, Waldorf 274
 Avrupa Gümrük Birliği 27, 231, 517, 534
 Alman emelleri 42, 95, 532
 Mitteleuropa kavramı 68, 230, 231n, 353
 tersi olsaydı senaryosu olasılığı 46, 532, 159, 196, 197, 226, 380, 531
 Avrupa'da gizli Alman hegemonyası 210, 227, 350
 Avustralyalı askerler 411, 423, 449
 Avusturya
 ekonomi 87, **94**, **165**, 193
 mali sistem 92, **161**, 173, 181, 185
 oy hakkı **78**
 para arzı **396**
 savaş esirleri 439
 Viyana borsası 251
ayrıca bkz. Avusturya-Macaristan
 Avusturya-Macaristan
 Balkanlar 51
 Bosna'yı ilhak 203
 çöküş 376
 ekonomi geçim endeksi 468; savunma harcamaları **161**, 162, **165**
 önleyici savaş zihniyeti 38, 74, 136, 210
 resmi propaganda 11, 265
 sansür 220
 Sırbistan'a misillemeler 204, 205, 210
 Sırbistan'a ultimatom 204, 211, 251
 Sırbistan'la ilişkiler 51, 111, 112, 209, 213, 237, 252, 276, 279, 516
ayrıca bkz. Avusturya; Macaristan
 Avusturya-Macaristan ordusu 348, 423
 askeri güç **147**
 askeri potansiyel **148**
 Bağdat Demiryolu *bkz.* demiryolları
 Bağımsız İşçi Partisi (ILP) 238, 240, 245, 246
 Bağımsız Sosyalist Parti (Almanya) 353
 Balfour, A. J.

"aktif savunma" politikası 357
 Almanya'ya yönelik politika 54, 98, 100, 101, 106, 109, 159, 222-24, 285, 356, 507
 Balkanlar
 Alman bakışı 206, 472
 Rus çıkarları 51
 Slav milliyetçiliği 460
ayrıca bkz. Bosna; Yunanistan; Sırbistan
 Ball, Hugo, sanatçı 528
 Ballin, Albert, Alman armatör 82, 123, 192, 193, 251, 257, 315, 320-2, 351, 476
 donanma anlaşması önerisi 122-24, 134
 ilhaka karşı çıkışı 82, 351
 mali reform gereği 192, 321
 savaş ekonomisi 192, 351
 savaşa girmeme tavsiyesi 257
 bankalar ve bankerler 82
 savaşa karşı çıkışı 82
ayrıca bkz. İngiltere Bankası; Londra finans merkezi; Reichsbank; Rothschild'ler
 Barbusse, Henri, Ateş 29, 283, 299, 407, 524
 Barış Derneği (Almanya) 245
 barış konusunda düş kırıklığı 46, 429, 523, *ayrıca bkz.* tazminat
 Barışseverler Derneği (Almanya) 240
 barışseverlik
 Almanya 69, 70, 71, 245
 vicdani retçiler 244, 246
 Barker, Ernest, *Savaşa Giriş Sebebimiz* 290
 Barker, Pat, *Diriliş* 30
 Baruch, Bernard M., Amerikalı banker 326
 basın
 gazete sahipleri 58, 274, 284
 görüş çeşitliliği 275, 276
 güç ve sinizm 303
 hükümet denetimi 291, 517
 İngiliz taşra basını 277
ayrıca bkz. sansür; filmler; gazeteler
 Bassermann, Ernst, Ulusal Liberal Parti lideri 68, 153
 Bassermann-Erzberger önergesi (1913) 178, 179
 Batı Cephesi
 Alman stratejisi 23, 29, 32, 227, 348, 349, 350, 352, 355
 İngiliz stratejisi 33, 34, 59, 210, 226
ayrıca bkz. Schlieffen Planı
 Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok (Remarque) 21, 261
 Baumgarten, Otto 66, 268
 Beauchamp, Kont 217, 218, 220
 Beaverbrook, Lord 36, 219, 274, 285, 290, 292
 savaş propagandası 36, 274
 Bebel, August, Alman sosyal demokrat 196

- Beckmann, Max 29
 Beerman, August 458
 Begbie, Harold, gazeteci 27, 466
 Behncke, Amiral Paul 351
 Békássy, Ferenc 244
 Belçika
 Alman emelleri 32, 113, 200, 221, 533
 Alman ilhak planları 51, 119, 219, 227, 230, 310, 351
 Alman mezalimi 40, 156, 294, 297, 453
 anti-militarizm 190
 askeri güç 146, 147, 156
 askeri potansiyel 148
 oy hakkı 78
 sanayi üretimi 313, 352
 savaş esirleri 438, 439
 zayıat 359, 360, 363
 ayrıca bkz. Schlieffen Planı
 Belçika Kongosu 91
 Belçika'nın tarafsızlığı 30, 39, 157, 207, 259, 516
 Alman bakışı 113, 114, 119, 219
 ihlal edilişi 39, 51, 114, 219, 220
 Belgrad 51, 202, 211, 213, 508
 Bell, Clive 26
 Belloc, Hilaire 301, 532
 hayali tarih 531
 Bellows, George, sanatçı 527
 Benedictus XV, Papa 351, 424
 Benedikt, Moritz 304
 Bennett, Arnold 290, 298
 Berchtold, Kont Leopold, Avusturya dışişleri bakanı 203, 204, 207
 Beresford, Amiral Lord Charles 59, 140n
 Bergmann, Carl, Alman Dışişleri Bakanlığı uzmanı 480
 Berlin-Bağdat Demiryolu 100, 121, 199
 Berliner Tageblatt 273, 276, 283, 306, 307, 309
 Bernhardt, General Friedrich von 147, 152, 153n, 191, 295
 Almanya ve Önümüzdeki Savaş 63
 Bertie, Francis 102, 114, 120, 121, 225, 236
 Bethmann Hollweg, Theobald von, Alman şansölyesi 35, 37, 39, 41, 67, 73, 76, 77, 82, 85, 120, 122-25, 136, 146, 153, 166, 179, 203-08, 210, 212- 215, 220, 227, 229, 231, 232, 236, 238, 283, 291, 351, 353, 508,
 Belçika'ya yönelik istila 206
 Britanya'yla işbirliği 41, 120, 122
 "Eylül Programı" (savaş hedefleri) 227
 ilhaklar 283, 351
 İngiliz tarafsızlığı umudu 37, 39
 kötümserlik 153, 236
 Rus tehdidi 533
 savaşın zamanlaması 227
 savunma harcamaları 533
 Sazonov'un görüşme önerisi 213
 Beumelburg, Werner, haurat 526
 Beveridge, William 236, 243, 266, 324, 339, 341
 Bickersteth, Revd Julian 379
 Binding, Rudolf, hatırat 526
 Birinci Balkan Savaşı (1912-13) 203
 Birinci Dünya Savaşı 17, 19-22, 25, 30, 32, 33, 39, 42, 44, 47, 50, 75, 80, 83, 85, 87, 95, 106, 122, 136, 137, 152, 183, 196, 198, 270, 272, 275, 310, 311, 318, 342, 358, 361-63, 373, 380, 384, 387, 392, 404, 416, 418, 422, 424, 425, 436, 439, 440, 441, 460-02, 464-66, 491, 507-09, 511, 513, 522, 531, 532, 535
 akademik araştırmalar 22, 44, 75
 askeri ve siyasal hatıratlar 17, 25, 30-32, 33, 39, 42
 doğru tahminler 47, 50
 ilk medya savaşı 272
 tarihin en büyük hatası 535
 tarihsel yorumlar 270, 310, 373, 384, 387, 424, 425, 439, 507, 508, 531
 ayrıca bkz. tersi olsaydı seçenekleri
 Birleşik Makinistler Derneği (ASE), grev 339
 Bismarck, Kont Otto von 38, 68, 76, 90, 92, 95, 154, 170-172, 177, 199, 201, 273, 485,
 Blaker, Richard, yazar 28
 Bleibtreu, Karl, İngiltere'ye Karşı Taarruz İstilas 54, 232
 Bloch, Jan Gotlib
 ekonomik sonuçlar 57, 58, 252, 384
 Savaş Artık İmkânsız mı? 56
 Bloch, Marc, tarihçi 421
 Blohm & Voss (Hamburg gemi yapım şirketi) 81, 327, 334-36
 Bloomsbury çevresi 27, 48, 240, 241, 392 ayrıca bkz. Bell, Clive; Keynes, John Maynard
 Blunden, Edmund 28, 523
 Savaşın Gizli Duyguları 524
 Boer Savaşı 51, 58, 63, 107
 Fransız İobisi 50
 İngiliz-Alman ilişkileri 101, 157
 maliyet 158, 161, 166, 170, 174, 181, 182, 249
 Boğazlar 90, 91, 100, 103, 111, 121, 203, 204, 355,
 Boksör Ayaklanması (Çin) 97
 Bolşevizm korkusu 350, 470, 481, 509, 534
 Bonar Law, Andrew 223, 224, 393, 511
 Booth, George 323, 325, 384, 394
 borç
 Almanya'da hiper-enflasyonun etkisi 22, 468, 477, 478, 493, 505

devlet tahvilleri 185
 kredi riski 187, 190
 savaş borçları (1931'de) **491**
 savaş sonrası Almanya 493
 savaş tahvilleri 286, 495, 500
 temerrüt 511
 ticaret açıkları **317**
 ulusal 181, **182**, 389, **390**, **391**, **396**, 485, 493, **494**, **495**, 499, 516
 uluslararası 474, 486
 ayrıca bkz. maliye; tazminat; vergilendirme
 Bosna-Hersek 201, 202
 Avusturya'nın ilhakı 111, 173
 Bottomley, Horatio 28n, 269, 279, **306**
 Bowman, Teğmen 440
 Böhm, John, ekonomist, 185, 443
 Brailsford, Henry Noel, *Çelik ve Altın Savaşı* 72
 Braun, Otto, Alman sosyal demokrat 237
 Brennan, Anthony 455
 Brentano, Lujo 289
 Bresciani-Turroni, Constantino, **317n**, 385n, 386n, 468n, 482n, 484n, 489n, 490n, 492n, 497
 Brest-Litovsk Antlaşması 350, 479
 Brian, Havergal, opera 526
 Briand, Aristide 382
 Bridges, Robert, kraliyet şairi 269
 Bridges, Yarbay 119
 Briey (Fransa), demir üretim bölgesi 151, 228n
 Britanya İmparatorluğu
 Angell'in savunması 70
 finansal sınırlar 164
 savaşın ölü başına maliyeti **402**
 savunma harcamaları 387, **402**
 zayıat **359**, **360**, **363**
 Brittain, Vera, *Gençliğin Ahdi* 21, 430
 Brockdorff-Rantzau, Kont Ulrich von, Alman dışişleri bakanı 480
 Brockway, Fenner, oyun yazarı 72, 289
 Şeytanın İşi 72
 Brooke, Rupert 244, 522
 Bruchmüller, Albay Georg 373
 Brusilov, General Aleksey 264, 349, 462
 Bryan, Jack 445
 Bryce, Lord 156, 295
 Buchan, John
 propagandacı 274, 285, 299, 302
 romanlar 27, 28, 34, 229
 Bulgakov, Mihail, *Beyaz Muhafız* 526
 Bulgaristan
 mütareke başvurusu 349
 savaş esirleri **438**, 439
 savaşın ölü başına maliyeti **402**

ulusal borç **491**
 zayıat **359**, **360**, **363**
 Burns, John 217, 218, 223
 Buxton, Noel 131, 245
 Bülow, Prens Bernhard Heinrich von, Alman şansölyesi 74, 76, 77, 88, 98, 99, 102, 104, 119, 138, 139, 144, 177, 190, 191, 230, 231, 272
 Alman kuşatma korkuları 119, 120
 donanma rekabeti 141
 Fransız nüfuzu 88
 olası İngiliz-Alman ittifakı 95, 98, 102, 531
 Reich maliyesi 180
 Büyük Britanya
 askeri potansiyel **148**
 dış politika 105, 110-112, 135; tehdit oluşturan devletleri yatıştırma 46, 96, 103, 104, 127; Fransız-Rus ittifakının tehlikeleri **94**; Japonya'yla savunma ittifakı **89**, 104; Afrika'daki Alman sömürge hak iddiaları 120; küresel hakimiyet 86, 253, 507; donanmaları sınırlama anlaşması teklifi 123; Fransa'yla ilişkiler 90, 212; ticaret denetimleri 86, 96, 166, 199; ayrıca bkz. Grey
 donanma üstünlüğü 123, 124
 DORA (Ülkeyi Savunma Yasası) 246, 280, 282
 işgücü 333, grevler 117, **339**, 466, 518; sendikalar **338**; ücretler ve üretkenlik
 oy hakkı **78**, 466
 propaganda 284, 285, 293, 294, 295, 298, 508 bkz. propaganda ve propagandacılar
 savaş ekonomisi 243, 335, 342; gıda kartesi 316; tedarik sistemi 322, 323; savaş borçları 394, **491**, **494**; savaş istikrazları 101, **390**, 397
 savaş karşıtı edebiyat 24-26, 29, 45
 savaşın ölü başına maliyeti **359**, **363**, 376, **402**
 savaşla ilgili kehanet romanları 57, 50, 52
 ayrıca bkz. Asquith; İngiliz ordusu; Britanya İmparatorluğu; tersi olsaydı seçenekler; Lloyd George; Kraliyet Donanması
 Caillaux, Joseph, Fransız maliye bakanı 64, **78**, 287
 Caine, Hall, *Kral Albert Kitabı* 294
 Callwell, Sir Charles 356
 Cambon, Jules, Berlin'deki Fransız büyükelçisi 212, 216, 236
 Cambon, Paul, Londra'daki Fransız büyükelçisi 129, 133, 134, 251, 255
 Cambrai Muharebesi 371, 373, 400

- Cambridge Üniversitesi 1
 Campbell, Albay Ronald 446
 Campbell-Bannerman, Sir Henry, İngiliz başbakanı 106, 108, 114, 129
 Canetti, Elias 235, 359
 Caprivi, General Leo von, Alman şansölyesi (1890'dan sonra) 92, 144, 203
 Carrington, Guy 419
 Carson, Sir Edward 285
 Cassel, Sir Ernest 100, 123
 Castelnau, General de 225
 casusluk
 Alman 53, 59, 60, 62, 71, 206, 210
 göç kısıtlamaları 59
 İngiliz 60, 71, 245
 romanlar 47, 48, 50, 52, 58
 şifre çözme 61
 Céline, Louis-Ferdinand, *Gecenin Sonuna Yolculuk* 29
 Cenova Konferansı (1922) 475, 481
 Chamberlain, Austen 223, 224, 377
 Chamberlain, Joseph 88, 94, 98, 99, 101, 174
 Chapman, Guy 256, 414, 416, 429, 449
 Charteris, Tuğgeneral Sir John 357, 369, 370
 Chemin des Dames Taarruzu 349
 Chesterton, G.K. 289, 293
 Childers, Erskine, *Kumların Muamması* 47
 Churchill, Lord Randolph 39, 62
 Churchill, W.S. 39, 108, 116, 119, 121, 123, 124, 128, 134, 141, 168, 169, 212, 215, 217, 221, 292
 Akdeniz'de donanma varlığı 119
 "aktif savunma" politikası 357
 Alman saldırganlığı tehlikesi 39, 219
 Alman sömürgeci yayılması 120
 Belçika ve Hollanda'nın tarafsızlığı 30, 39, 51, 113, 114, 119, 157, 207, 219, 259, 516
 donanma hesapları (1913) 137, 165, 168, 175
 Dünya Krizi 36
 esirlere muamele 442, 514
 hayali tarih 531
 ilahi takdir 140, 270
 Class, Heinrich, Pan-Alman Birliği 66, 68
 Clausewitz, Karl von 346, 374, 422
 Clemenceau, Georges 64, 111n, 281, 330
 Clementel, Etienne 319, 325, 330
 Cocteau, Jean 272
 Cole, G. D. H. 72
 Cole, R. W., *Ölüm Tuzağı* 48, 52
 Conan Doyle, Sir Arthur 34, 289
 Conrad von Hötendorf bkz. Hötendorf
 Coppard, George 263, 265n, 408, 410, 413, 415, 417, 418, 419n, 420n, 452, 455
 Crewe markisi 217
 Crowe, Eyre 61, 111, 114, 127, 134, 157, 211, 215, 535
 Grey'in Fransa yanlısı politikası 129
 "Napoléon tarzı" Alman tehdidi korkusu 127
 cumhuriyetçilik, Avrupa'da 507
 Cummings, E. E. 28
 Cuno, Wilhelm, Alman şansölyesi 476, 477
 Curties, Yüzbaşı, İngiltere Uyurken 48
 Çekler 201
 Çekoslovakya 501, 507, 508, 513
 Çin
 İngiliz-Alman işbirliği 96, 99
 Rus nüfuzu 96
 çocukların propagandadan etkilenişi 49
 çoğunluktaki sosyal demokratlar (Almanya) 72, 172, 177, 178, 179, 192, 353
 D'Annunzio, Gabriele 459, 526
 Daily Mail 47, 58, 70, 72, 249, 277, 292, 305
 tiraj 6, 306
 Daily News 106, 141, 277, 295, 306
 Dalziel, Henry 274
 Davenport, Lord 340
 David, Eduard, SPD milletvekili 238
 Davis, H. W. C., Savaşa Giriş Sebebiz 86
 Dawes Planı 477, 486
 Dawson, A. J. 48, 267
 Dehm, Richard, şair 296, 572
 Delbrück, Hans 99, 152, 231
 Delcassé, Théophile, Fransız politikacı 64, 91, 103
 Britanya'yla ilişkiler 91, 103
 demir-çelik üretimi
 Almanya 82, 328, 352
 Fransa 82
 demiryolları
 Alman devlet sübvansiyonları 96, 97, 156, 170, 173, 176, 193
 Berlin-Bağdat 100, 121, 199
 Rus 150, 204, 329
 Trans-Sibirya 97
 demokrasi
 orta sınıflar 257-59, 261
 oy hakkının genişletilmesi 77
 Reichstag 35, 99, 171, 172, 179, 180, 268, 353, 378
 Demokratik Denetim Birliği (UDC) 241
 Deniz Bakanlığı (İngiliz) 533
 Almanya'ya yönelik deniz ablukası için planlar 50, 113, 137, 315, 316, 491, 518
 Savaş Bakanlığı'yla çekişme 61

ayrıca bkz. Churchill; İmparatorluk Savunma Komitesi; Fisher; Kraliyet Donanması
deniz taşımacılığı 81, 315, 316-18, 320, 327-29, 347, 483
savaş dönemi 316-318
savaş sonrası 327, 329
denizaltı savaşı 291, 346-48, 381
ticarete etkisi 46
Deutsch, Felix, AEG 483
Deutsch-Asiatische Bank 96, 97
devrim
Bolşevizm 400
dış yatırım bkz. maliye
dışavurumculuk 24
Dilke, Sir Charles 94
din
askerler 423
etkisi 423, 424
Mahşer 270, 271, 506, 517
ayrıca bkz. Katolik Kilisesi; Protestanlık
diplomasi
Alman riskleri 23, 206, 349, 350, 355, 490
Almanya'nın önleyici savaş seçeneği 468
Dix, Otto, sanatçı 302, 510, 528-30
Doğu Cephesi
Alman stratejisi 346, 352, 355, 380, 518
mülteciler 246, 514
teslim olan askerler 376, 437, 450
Doğu Rumeli 90, 200
Dominika Cumhuriyeti 104
Donald, Robert 274, 285
Donanma Birliği (Almanya) 64-66
Dornan, Louis 440
Dostoyevski, Fyodor, *Suç ve Ceza* 506
Doughty, Charles, şiirler 49
Drewenick, Sgt 444
du Cane, Sir John 379
du Maurier, Guy, Bir İngiliz Yurdu 49, 62
Dyer, Tuğgeneral Reginald 460

Ebert, Friedrich, Alman sosyal demokrat 80, 235, 237, 238, 375, 432,
Reich cumhurbaşkanı 481
Eckardstein, Baron Hermann von 98, 99
edebiyat bkz. tiyatro; roman; şiir
Edmonds, Charles 28
Edmonds, Sir James, tarihçi 34, 59, 355
Edward VII, Britanya kralı 24, 61, 69, 80, 99
Einem, Karl von, Prusya savaş bakanı 144
Einem, Orgeneral von 417
Einstein, Albert 241
Einstein, Lewis 384
Eisenhart, Karl, İngiltere'yle Hesaplaşma 50

ekonomik revizyonizm, Alman politikası 489, 490
ekonomik verimlilik 45
İttifak devletleri 23, 45, 118, 126, 127, 138, 152, 164, 170, 272, 287, 310-17, 320, 329, 349, 355, 358-63, 365, 380, 383, 387, 392, 394, 396, 397, 400, 402, 436, 439, 453, 515, 517, 518, 525
savaş ekonomileri 320, 322, 329, 334, 337, 345, 383
ayrıca bkz. askeri etkinlik
elem 510
Elgar, Edward 73
emperyalizm 23, 39, 69, 80, 86, 88, 91, 232, 515
ekonomik küreselleşme 511
liberal 87
enflasyon
deflasyonu 485, 493, 495, 501
Alman borçlarına etkisi 197, 385
Almanya 22, 197, 319
Almanya'da hiper-enflasyon 22, 468, 477, 478, 493, 498, 501, 505
gazete fiyatları 272, 298, 307, 308
geçim endeksi 468
maliyet 328, 386, 393, 485, 493
sosyal maliyet 336, 465
para arzı 395, 396
savaş sonrası 465, 466
tahvil fiyat/getirine etkisi 494
tazminatın etkisi 482, 492, 496
Enformasyon Dairesi 285
Engels, Friedrich 55
Ermenistan 507, 508
Erzberger, Mathias, Alman maliye bakanı 178, 179, 180n, 481, 501
Esher, Vikont, İSK üyesi 71, 116, 118, 128, 140, 158, 356, 368, 384
Almanya'nın "Napoleon tarzı" tehdidi 127
Esirin İkilemi 409, 410n
eski muharip birlikleri 66, 460, 501
Estonya 201, 479, 507, 513
eçcinsellik 414, 519
etnik azınlıklar 201, 460
kendi kaderini tayin 350, 353, 512-14
Ewart, John Spencer, Askerî Harekât Dairesi başkanı 115, 117, 453, 523
Ewart, Wilfred, *Aydınlanma Yolu* 523

Fabian mensupları 72
Fahlenstein, asker 441
Falkenhausen, Ludwig von 231
Falkenhayn, General Erich von 35, 153, 348, 349, 351, 380
Verdun 380

- Falls, Cyril, askerî tarihçi 525
 Farr, Er Harry 413
 Fas 101-03, 114, 119, 121, 281
 birinci kriz (1905-06) 103, 121
 ikinci kriz (1911) 62, 63, 77, 109, 121, 195
 faşizm 534
 İtalya 439
 Faşoda olayı (1895) 90, 91, 107
 Faulks, Sebastian, Kuşların Şarkısı 31
 Fay, Sidney, Amerikalı tarihçi 38
 Fehrenbach, Konstantin, Alman şansölyesi 503, 505
 Feilgenhauer, Çavuş 443
 Ferguson, John Gilmour 17, 19
 Fiedler, H. G. 243
 Filipinler 104
 Filistin 34n, 356, 460, 507, 527
 filmler
 haber filmleri 274, 300, 437
 propaganda 272
 romantik 527
 sansür 283, 300
 savaşkarşıtı 527
 Somme Muharebesi 288, 298, 299, 302, 303, 436
 Finch, Harry 10, 234, 263, 418, 419, 448
 Finlandiya 350, 479, 501, 507
 firar 28, 45, 378, 404, 410-12, 518
 Bolşevikler 411, 462-64
 Fischer, David, Alman devlet bakanı 482
 Fischer, Fritz, tarihçi 40-42, 76, 292
 Alman savaş hedefleri 76, 116, 209, 227, 228
 Büyük Devlet Olma Girişimi 41, 516
 Fisher, Amiral Sir John 59, 71, 140, 533
 donanma reformları 138
 donanma stratejisi 114-16, 119
 Fitzmaurice, Lord 278
 Fitzpatrick, Sir Percy, iki dakikalık saygı duruşu 510
 fiyat denetimleri 386
 Foakes-Jackson, F. J. 242
 Foch, Mareşal Ferdinand 379
 Ford, Ford Madox 26, 27, 73, 404, 522
 Cennetin Sonu 27
 Forester, C. S., General 28
 Foulds, John, *Dünya Ağtı* 527
 Francis Ferdinand, Arşidük 202, 204, 263, 264n, 303
 Frankau, Gilbert, hatırat 524
Frankfurter Zeitung 122, 276, 287
 Fransa
 Alman hedefleri 351
 Alsace-Lorraine'i geri alma 49, 143, 150, 243, 247, 382, 480n, 507, 513
 Britanya 237, 262; İngiliz taahhüdü 130; Dostluk Antlaşması (1904) 103; Grey'in savunma ittifakı 108, 110, 115, 125-27; rekabet - İngiliz-Fransız deniz taşımacılığı 329; anti-Semitizm 112; savaş karşıtı romanlar 29, 45, 522; sansür 280, 283, 400; sömürge imparatorluğu 42, dinsel şevk 268
 ekonomi 88, 91-93, 97; geçim endeksi 395, 396; savunma harcamaları 161-63, 165; mali sistem 169; dış yatırım 85, 93, 185; devlet tahvilleri 92, 93, 183, 186, 187, 190, 252, 253, 391, 400, 485; Rusya'ya krediler 93; para arzı 396; ulusal borç 182, 389, 390, 494, 495, 516; ulusal savunma istikrazları 92, 391, 397; savaş sonrası ekonomik politikalar 220, 488; kamu borçlanması 183, 185; ticaret açığı 317; savaş borçları 491; savaş ekonomisi 329, 334
 işgücü 249, 332, 334, 440; grevler 78, 339, 345; sendikalar 64, 249, 338, 504; ücret farklılıkları 337
 ölüm oranı 342
 Ruhr'u işgal 468, 474, 476
 Rusya'yla ittifak 94, 95, 102, 106, 118, 125, 126, 129, 211
 savaş anıtları 43, 511
 savaş hedefleri 228, 351
 savaşın çıkışına tepki 34, 35
 savaşın ölü başına maliyeti 397
 tedarik sistemi 322, 323
 uluslararası nüfuz 88
 ayrıca bkz. Fransız ordusu; Fransız donanması; Fas
 Fransa-Prusya Savaşı (1870-71) 20, 485
 Fransız donanması 132
 Fransız fobisi 90
 Fransız Kongo'su 121
 Fransız ordusu 46, 116, 143, 151, 156, 285, 310, 362, 379, 381, 422, 444, 447, 532
 Alman taarruzu 226
 askeri güç 147
 askeri potansiyel 148
 esir öldürme 442
 isyanlar 46, 298, 411
 savaş esirleri 438, 439
 siper gazeteleri 301, 418, 424, 427
 yurtseverlik 262
 zayıat 46, 270, 281, 310, 357-59, 437, 438, 520
 zehirli gaz kullanılması 377

Fransız-Rus ittifakı 57, 91, 93, **94**, 142
 Freikorps bkz. Gönüllü Birliği
 French, Feldmareşal Sir John 35, 118, 262, 280, 369, 372
 Belçika'nın tarafsızlığına ilişkin kuşkular
 Freud, Sigmund 241, 415, 425-28, 430, 433, 520
 Friedrich Augustus, Saksonya kralı 179
 Furse, Michael, Pretoria piskoposu 269

Galiçya taarruzu 348
 Gallinger, August, esir almama 442-48, 450
 Galsworthy, John 290, 294
 Gance, Abel, *Suçluyorum* 257
 Garbutt, Tegmen W. D. 452
 Gardiner, A. G. 107, 277
 Garvin, J. L. 87, 271
 Garwood, Binbaşı F. S. 448
 gazeteciler
 propagandacılar 296, 297, 517
 savaş muhabirleri 27, 280, 284, 303, 397
 ayrıca bkz. yazarlar
 gazeteler 22, 27, 31, 34, 58, 244, 259, 265, 272-74, 277-80, 285, 291, 292, 294, 300, **338**, 382, 423
 Alman 282, 283, 287, **306**, **307**, 309
 ekonomik sorunlar 308, 517
 Fransız 308
 İngiliz 32, 122, 155, 244, 273, 292, 294, 301, **306**, 308
 savaşkanlık 44
 siper gazeteleri 301, 418, 424, 427
 tiraj 304-308, 517
 ayrıca bkz. Northcliffe; basın; *Times*
 Gebattel, Konstantin von, Pan-Alman Birliği lideri 353
 Geiss, Immanuel, tarihçi 42, 83, 124, 535
 Gelibolu 32, 35, 46, 199, 355, 356, 367, 432
Gelibolu (film) 31
 Gençlik Tugayı 157
 Gerloff, Wilhelm 191
 gıda
 asker tayınları 335, 417, 418, 447, 448, 455
 fiyat denetimleri 343, 385, 386
 ithalat 140, 316, 320, 340, 470
 karneye bağlama 347
 stoklar 239, 329, 347
 üretim 314, 315, 331, 340, 346
 Gibbon, Lewis Grassic, *Bir Iskoç Yazması* 28
 Gibbs, Philip, gazeteci 27, 446, 514
 Gillespie, Alexander 428
 Gilman, Charlotte Perkins 271
 Gladden, Norman 433, 436, 446
 Gladstone, W. E. 69, 90, 108, **161**, 166, 174, 220, 495

küreselleşme 87, 511,
 Goltz, Colmar von der 142
 Goschen, Sir William
 Avrupa üzerindeki Alman hakimiyeti 123, 125, 127, 129, 174, 220, 229
 Berlin'de büyükelçi 111, 194
 Gosse, Edmund 296
 Gottsche, astsubay 441
 Gough, General Sir Hubert 412
 göç
 Britanya'dan 31, 87, 509
 Almanya'dan 87, 88, 472
 göç kısıtlamaları ve casusluk 59, 60
 Gönüllü Birliği 459, 526
 Gönüllü Kuvveti 63, 222
 Gönüllü Ordusu 62, 157, 448
 askere yazılma 157
 Graham, Stephen, esir öldürme 445, 446
 Grant, Duncan 240, 241, 244, 472n
 Grauthoff, Ferdinand, Eski Dünyanın Çöküşü 231
 Graves, Robert 21, 28, 73, 259, 414, 421, 424, 427, 434, 448, 451, 523
Her Şeye Elveda 21
 Grenfell, Francis 262, 429
 Grenfell, Julian 428, 432, 522
 grevler
 Almanya 335, **338**, **339**, 340, 345, 466
 Britanya 466, 518
 Rusya (1914) 353
 Grew, Joseph, Amerikalı diplomat 155, 156
 Grey, Sir Edward (Fallodon vikontu Lord Grey) 36, 37, 39, 40, 61, 72, 91, 106-12, 114-17, 119-27, 129-36, 140, 158-160, 168, 194, 205, 208, 211-22, 224-227, 229, 232, 236, 237, 239-43, 250, 251, 277, 280, 290, 298, 393, 516, 533-35
 Alman fobisi 534
 Alman öñleyici savaş mantığı 38, 74, 136, 210
 balıkçılık tutkusu 109
 dört devletli konferans (Temmuz Krizi) 211-13, 216
 Faşoda olayı 90, 91, 107
 Fransa'ya taahhüdün mahiyeti 130
 Fransa'yla savunma ittifakı 108, 110, 115, 125-27
 kamuoyu 107, 194, 212, 215, 217, 219, 236
 Lichnowsky'ye uyarılar 205-207, 211
 Rusya'ya yönelik Alman saldırı kuşkuları 107
 savunma harcamalarının düzeyi 110
 sefer kuvveti planları 17, 46, 60, 97, 159, 216, 225, 263, 278, 355, 384, 422, 532

- Grierson, Korgeneral James, Askeri Harekât Dairesi başkanı 113
- Groener, Yarbay Wilhelm, Alman ordusu teknokratı 150, 210
- Grosz, George, sanatçı 29, 528, 529
- Gurner, Ronald, hatırat 524
- Gurney, Ivor 24, 416, 434
- güç dengesi kavramı 69, 170, 344,
- gümrük reformu, Britanya 88, 224
- gümrük tarifeleri 174
- Alman ithalatı 177
- Almanya (Reich) 177
- Fransa 176
- ayrıca bkz. serbest ticaret; vergilendirme
- Güney Afrika 100, 101, 120, 239, 272
- zayıf oranı 363
- ayrıca bkz. Boer Savaşı
- Güneybatı Afrika, Alman sömürgesi 96, 272, 507
- Gürcistan 350, 508
- Gwinner, Arthur von 100
- Haber, Fritz 289
- Habeşistan, İtalyan istilası 91
- Hahn, Kurt 243
- Haig, Feldmareşal Kont 270, 292, 357, 358, 369, 370, 372, 377, 379, 413, 425, 440, 455, 533
- "aktif savunma" politikası 357
- mütareke ihtimali 377
- Haldane, General Sir Aylmer 460
- Haldane, Richard, İngiliz savaş bakanı 62, 106, 120, 123, 124, 129, 132, 134, 140, 157, 165, 217, 291
- Alman tehdidi 138, 221, 222, 279
- Berlin'e gönderilen heyet (1912) 123
- Gönüllü Ordusu 62, 157
- Halkın Temsili Yasası (1918) 466
- Hall, Radclyffe 430
- Hamburg borsası, kriz 251
- Hamilton, Agnes, yazar 26
- Hamilton, Edward, İngiliz Hazine yetkilisi 182
- Hamilton, Sir Ian, hatırat 35
- Hankey, Sir Maurice, İSK sekreteri 62, 118, 379, 380
- Hanotaux, Gabriel, Fransız dışişleri bakanı 91
- Hanseman, Adolph, Alman banker 96, 97
- Harcourt, Lewis, İngiliz sömürgeler bakanı 124, 131, 133
- Belçika'nın tarafsızlığı 220, 221
- Grey'e muhalefet 217, 218
- Harcourt, Sir William 174
- Hardie, Keir 72, 238
- Hardinge, Sir Charles 61, 123, 126, 130
- Hardman, Freddie 244
- Hardy, Thomas 15, 73, 290, 294, 295, 521, 522
- Harmsworth ailesi bkz. Northcliffe; Rothermere
- Hart, Sir Robert, Hong Kong 96
- Hašek, Jaroslav, Aslan Asker Şvayk 201, 263
- Hassall, John, sanatçı 525, 527
- hatıratlar
- Alman askeri 143
- siyasal ve askeri 26, 35, 434, 445, 523, 525, 526
- Hatzfeldt, Paul von, Alman büyükelçisi 96, 98
- Hauptmann, Gerhard 289
- hava gücü 354, 376
- Havenstein, Rudolf, Reichsbank başkanı 81, 82, 192
- Hay, Ian, İlk Yüz Bin 522
- Hay-Pauncfote Antlaşması (1901) 104
- Heeringen, Josias von 146
- Heeringen, Koramiral Moritz von 73
- Heinrich, Veliht Prens 74, 212
- Heinrichka, Max, Almanya'nın 100 Yıl İçindeki Geleceği 50
- Helfferich, Karl, Alman maliye bakanı 82, 479
- Hemingway, Ernest, Silahlara Veda 21, 303
- Henderson, Arthur 238
- Herbert, A. P. 28, 427
- Herbert-Spottiswood, John, İngiliz casus 60
- Hırvatistan 460
- Hill, Headon, Hayalet Casuslar 47
- Hindenburg, General Paul von 272, 318, 321, 349, 351, 352, 353, 357, 377, 381
- Hindistan 52, 103, 107, 110, 228, 363; Amritsar katliamı 460
- Hint Ordusu 157
- Hirst, F. W., Economist yayın yönetmeni 139
- Hitler, Adolf 41, 136, 233, 234, 249, 257, 264, 275, 310, 317, 410, 421, 453, 464, 500, 501, 530, 534
- Kavgam 37
- propaganda 310, 501
- savaş coşkusu 257
- Hobhouse, C. 217
- Hobson, J. A. 38, 69, 75, 165, 175, 240, 593
- Hocking, Joseph, roman 522
- Hohenlohe, Prens, Oxford 73
- Hollanda 32, 50, 70, 118, 119, 128, 143, 151, 156, 200, 221, 229-31, 351, 508
- Schlieffen Planı 151, 154, 220, 226, 270, 348, 380, 532
- Holstein, Friedrich von 74, 96, 99, 140, 185
- Holtzendorff, Amiral Henning von 351
- Hong Kong & Shanghai Banking Corporation 96
- Hope, Anthony 295
- House, Albay Edward, ABD elçisi 206, 209, 351

Hötzenndorf, Baron Franz Conrad von, Avusturya genelkurmay başkanı 38, 147
 Huelsenbeck, Richard, sanatçı 528
 Hugenberg, Alfred, Krupp yöneticisi 82, 309
 Huguet, Fransız askerî ataşesi 113
 Huthlar 74

Irak 460, 507
 ırk teorileri, Alman üniversitelerinde 67

içki, ordu tayınları 418, 519
 İkinci Enternasyonal 80, 237
 Stuttgart (1907) 80

iktisat

kamu harcamaları 164, 166-71, 177, 185, 197, 385, 387, 388, 403, 412, 492, 502
 mali sistemler 169, 177, 311
 rasyonel seçim teorisi 190, 410n
 savaş öncesi büyüme 174, 176, 308, 313-17, 320, 326, 328, 331, 397, 420, 436, 466, 468, 484, 493, 494, 500-02

savaşın çıkışına etkisi 54, 56, 57, 65, 80
 savaşın çıkışındaki rolü 44
 savaşta belirleyici etken 41, 70, 84
 siyasal etkenler 44, 76

ayrıca bkz. borç; savunma harcamaları; maliye; enflasyon; vergilendirme

İlerici Parti (Almanya) 178, 353

ilkbahar taarruzu (1918) 323, 333, 364, 456, 520, 526

İmparatorluk Osmanlı Bağdat Demiryolu 100

İmparatorluk Savaş Mezarları Komisyonu 20n, 509

İmparatorluk Savunma Komitesi (İSK) 61, 62, 71, 115, 142, 158

Agustos toplantısı 116

Almanya'nın "Napoleon tarzı" tehdidi 127

Aralık toplantısı 118

Fransa'ya taahhüdün mahiyeti 130

Fransız-Alman savaşı beklentisi 118

sefer kuvveti politikasına destek 118

Whitehall Gardens toplantısı 113

ayrıca bkz. Deniz Bakanlığı; Savaş Bakanlığı

İngiliz Dışişleri Bakanlığı 61, 123, 126

Alman tehdidini abartma 126

İstila meselesini kabul etme 61

İngiliz Guyanası 104

İngiliz istihbaratı 59 ayrıca bkz. casusluk

İngiliz ordusu

alay kimliği 422

askere yazılma 244, 257, 259, 265, 266

askeri güç 147

askeri verimlilik 403

disiplin 412

eksiklikler 157, 369, 413

esir öldürme 438, 453

generallerin güçlükleri 374, 413, 414

ordu papazları 424

savaş esirleri 438, 439

silah kullanımı 400

subaylar 364, 374, 413, 414

yapı 369

zayıat 357, 411, 453

ayrıca bkz. İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti;

İmparatorluk Savunma Komitesi; zorunlu askerlik; askerler; Gönüllü Ordusu; Savaş Bakanlığı

İngiliz Tarafsızlığı Birliği 240

İngiliz Tarafsızlığı Komitesi 240, 242

İngiliz Ulusal Fabrikaları 323

İngiliz Yurtdışı Sefer Kuvveti (İYSK) 17, 60, 159, 225, 278, 355, 384, 422, 532

ayrıca bkz. İngiliz ordusu

İngiliz-Fransız Dostluk Antlaşması (1904) 103

savunma ittifakına dönüşmesi 115

ayrıca bkz. Grey

İngiltere Bankası 70, 87, 183, 255, 256, 386, 393
 uluslararası para sistemi 87

İngiltere'deki Almanlar

bankacı aileler 74

casuslar 48, 53

üniversiteler 262, 296

intihar 27, 35, 57, 80, 226, 268, 287, 349, 357, 370, 380, 405, 424, 426, 427, 436, 524

İrlanda 69, 109, 168, 259, 282, 297, 298, 506, 508, 509

iç savaş 460

Özyönetim Yasa Tasarısı 50, 222

İrlanda Milliyetçileri 282

İskoçlar 201, 259, 422, 429, 447

ulusal kimlik 201, 422

zayıat oranı 362

İspanya 87, 89, 104, 231, 485

İstanbul 88, 91, 100, 112, 199, 203, 204, 352, 355, 508, 533

istihdam bkz. işgücü arzı; işsizlik

İsviçre 156, 201, 231, 237, 508, 528

İşçi Partisi (İngiliz) 175, 237-39

savaşın çıkışına tepki 239

işçi sınıfı

acemi askerler 157, 287, 310

Alman anti-militarist 75, 319, 337

işsizlik 247, 249, 267, 465, 466, 492, 501, 504, 511, 512

ayrıca bkz. sosyalist partiler; sendikalar

işgücü arzı

- Alman iş bulma büroları 251
askere yazılma 244, 257, 259, 263, 267
hareketlilik 142
kadınlar 332, 340
muaf meslekler 333
vasıflı ve vasıfsız 44, 158, 258, 307, 333,
334, 336, 337, 339, 517
ayrıca bkz. grevler; işsizlik; ücretler
işsizlik 6, 168, 247, 248, 249, 267, 465, 466, 492,
493, 497, 501, 504, 511, 512
deflasyonist politikaların etkisi 465, 466
ayrıca bkz. işgücü arzı; sendikalar
işverenlerden asker yazılma çağrıları 338

İtalya

- ekonomi 164, 165, 330; savunma harca-
maları 161, 162, 165; ekonomik büyüme
94, 164, 312, 313; devlet tahvilleri 190;
sanayi üretimi 313, 315; para arzı 395,
396; ulusal borç 390, 494; savaş sonrası
politikalar 154, 230; ticaret açığı 316, 317
oy hakkı 78
savaş edebiyatı 25, 521, 526
savaş sonrası şiddet 459
savaşın ölü başına maliyeti 359, 360, 363,
376, 402, 437
toprak kazanımı 507

İtalyan ordusu

- savaş esirleri 438, 439

İttifak devletleri (Almanya, Avusturya-Macaris-
tan)

- askeri etkinlik 45, 311
donanmada gerilik 138
ekonomik daralma 312, 314, 315
ekonomik verimlilik 311; nüfus 311, 383
savaş harcamaları 387, 394, 396, 400, 402
savaşın ölü başına maliyeti 358-60
ticaret denetimi 315, 316, 329
ayrıca bkz. Avusturya-Macaristan; Almanya
İzci hareketi 49n, 51n, 53, 63, 65, 157
İzvolksi, Aleksandr, Rus Dışişleri bakanı 203

Jackson, Henry 242

Jacob, General Sir Claud 453

Jagow, Gottlieb von, Alman dışişleri bakanı 155,
206-08, 212, 213, 220, 237, 350

James, L., Çocuk Süvari 47

Japonya

- Britanya'yla savunma ittifakı 89
Rusya'yla savaş 103, 104, 110, 154, 203

Jardine, Matheson & Co. 96

Jaurès, Jean, Fransız sosyalist 78, 253

jeopolitik, Alman üniversiteleri 67

Jerrold, Douglas, askerî tarihçi 524

Joffre, Mareşal Joseph 64, 156, 210, 368, 382

Jung, Franz 529

Jutland Muharebesi 298, 527

Jünger, Ernst 257, 379, 406-10, 417-19, 420, 427,
429-31, 433, 442, 450, 457, 525

esir öldürme 427, 429, 431

savaş günlükleri ve romanları 406, 525

teslim olmaktan kaçınma 257

Kabine

Belçika'nın tarafsızlığının ihlali 219

Fransız müzakerelerine aldırışsızlık 129,
217

görüş ayrılıkları 129

Grey'e muhalefet 227

tarafsızlığa destek 236

kadercilik 152, 520

Alman yöneticileri (1914) 153

askerler 433, 525

kadınlar

erkeklerle asker yazılma baskısı 265

işgücü 332, 340

savaş heyecanı 265

kadınlara oy hakkı 365, 466n

Kahn, André 434

Kamenev, General S. S. 464

Kamuoyu 32, 71, 74, 107, 194, 212, 214, 215,
217, 219, 236, 275, 282, 286, 287, 395, 300,
350

savaş kararı 212, 214

savaş korkusu 32

savaşa destek 219

ayrıca bkz. yurtseverlik; propaganda

Kanada Kolordusu 377

zayıyat oranı 377

kapitalizm 75, 80, 318, 319, 473, 498, 534

Kapp, Wolfgang 291, 353, 459, 504

Vatan Partisi 289, 353, 459

Milliyetçi Çevreler 291

karaborsa 343, 344, 385, 386

Karadağ 203

askerî güç ve potansiyel 147, 148

Birinci Balkan Savaşı 203

karikatürler 528

Katolik Kilisesi

Almanya 66, 79, 172, 272, 276

Fransa 156, 268

Kautsky, Karl, Alman sosyal demokrat 35, 38

Kehr, Eckart, tarihçi 41, 75, 76, 143, 180

Keim, August, Alman Ordu Birliği 63, 68, 192

Kell, Yüzbaşı Vernon 59, 60, 62

Kemp, Lucy, sanatçı 527

kendi kaderini tayin ilkesi 350, 353, 512-14
 Kennedy, Paul, iktisadın rolü 40, 83, **84**, 139, 149, 311
 Kennedy, Peder G. A. Studdert 424
 Kershaw, Kenneth 262
 Kessler, Kont Harry, Alman liberal 72
 Keynes, John Maynard 20, 22, 242-44, 252, **256**, 330, 383, 387, 392-94, 397, **402**, 469-79, 481-86, 489, **491**, **494**, 495, 498, 505
 Almanya'nın doğuya yönelişini savunma 469, 470
 enflasyona karşı tavsiyeler 477
 enflasyonist politikalara destek 496 470
 finansal sorunlar 471
 Para Reformu Üzerine 477, **494**
 savaşa karşı çıkış 384
 tazminata karşı çıkış 470
 Keynes, Neville 242
 Kırım Savaşı 20, 199, 239
 Kiderlen-Wachter, Alfred von, Alman dışişleri bakanı 77
 Kiggell, Korgeneral Sir Lancelot 455
 Kipling, Rudyard 289, 293, 511, 522
 Kitchener, Kont, savaştan sorumlu devlet bakanı 91, 225, 234, 258, 267, 291, 356, 368, 384
 Kleinwortlar 74, **256**
 Klemm, Wilhelm, şiirler 24
 Koester, Amiral von 122
 konut, Almanya 343, 344, 408, 492, 493
 korkaklıktan dolayı infazlar 28, 413
 Kosovo 202, 203
 kömür üretimi **313**
 Köpke, Tümgeneral 142, 143
 kraliyet aileleri *bkz.* monarşi
 Kraliyet Donanması
 hâkimiyet **139**
 sınırlı hazırlıklar 347
 strateji 310
 ayrıca bkz. İngiliz Deniz Bakanlığı; Churchill; deniz ablukası
 Kraus, Karl, *İnsanlığın Son Günleri* (oyun) 21-23, 29, 235, 268, 275, 302-04, **306**, **307**, 309, 334, 442, 453, 458, 462, 515, 519, 526
 Krenek, Ernst, opera 527
 Krupp A. G. 82, 309, 327, 515
 Kurland 350, 479, 514
 Kühlman, Richard von, dışişleri bakanı 351
 La Rochelle, Drieu, yazar 235
 Lahey Barış Konferansları (1907) 57, 202
 Lahey Sözleşmesi (1899) 309, 440, 441
 Lammach, Heinrich 73
 Langlois, Hippolyte, Fransız topçu uzmanı 151

Lansdowne, Lord, İngiliz dışişleri bakanı 103, 109, 110, 114, 140, 158, 223, 400, 533
 Latzko, Andreas, *Savaştaki İnsanlar* 29
 Lawrence, D. H. 26, 458, 522
 Lawrence, T. E. 28, 264, 367, 415
 Bilgeliliğin Yedi Sütunu 415
 Le Cateau 226
 Le Queux, William 34, 49-52, 58, 59, 62, **94**, 294, 309
 1910 İstilas 47
 Leete, Alfred, Kitchener afişi 298
 Léger, Fernand, sanatçı 528, 529
 Leishman, John, Amerikalı diplomat 195
 Lenin, V. İ. 80, 202, 462, 463, 498, 509, 534
 Leroux, George, sanatçı 30
 Lersner, Kurt von, Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilisi 470
 Letonya 350, 507, **513**, 514
 Lever, Sir William 261, 328
 Levetzow, Yüzbaşı von 352
 Lewis, Wyndham, Vortisizm akımına bağlı sanatçı 426, 528
 Liberal Parti (İngiliz) 69
 barışseverlik 69
 emperyalizm 69
 ezici seçim zaferi (1906) 69
 Fransız hayranı politika 112
 İrlanda 69
 mali politika 175
 müdahaleye karşı çıkış 217
 ayrıca bkz. Asquith; Kabine; Grey; Lloyd George
 Lichnowsky, Prens, Britanya'daki Alman büyükelçisi 73, 205-07, 211-13, 215, 216, 218, 220, 236, 250
 Lichtenstein, Alfred, "Muharebe Öncesinde Dua" 25
 Liebknecht, Karl 75, 76, 238
 Liman von Sanders meselesi 121, 204
 Littlejohn, W. S. 427
 Litvanya 350, 479, 507, **513**
 Livonya 479
 Lloyd George, David 106, 107, 109, 122, 130, 141, 158, 169, 174, 175, 217-220, 222, 226, 235, 244, 273, 277, 280, 285, 291, 292, 297, 319, 332, 333, 338, 339, **341**, 358, 367, 369, 377, 387, 460, 470, 475, 512, 516
 banka krizi **256**
 Belçika ve Hollanda'nın tarafsızlığı 39, 118
 bütçeler 386
 donanmanın önemi 128, 347
 işgücü arzı **337**
 koalisyon 224, 466

- Londra Belediye Konağı konuşması (1911) 121
 propagandadan yararlanma 274
 savaş ekonomisi 347
Savaş Hatıraları 36
 savaş kararı 318, 325
 sosyal politika 168, 298
 zorunlu askerlik 157, 159
 Locke, William J., romanlar 522
 Lockwood, Albay Mark 452
 Logan, William Barnett, hatırat 524
 Londra finans merkezi 74, 85, 95, 100, 108, 190, 194, 252, 253, 255, 386
ayrıca bkz. İngiltere Bankası
 Londra İktisat Okulu 242
 Londra Ültimatomu (1921) 474, 482, 486
 Long, Walter 223
 Loos Muharebesi 372
 Loreburn, Kont, İngiliz adalet bakanı 131, 157
 Loucheur, Louis, İngiliz silahlanma bakanı 325
 Lowe, Charles, Le Queux üzerine 52
 Lucy, John 407, 413, 430
 Ludendorff, General Erich von 18, 35, 46, 151, 160, 191, 272, 286, 288, 321-23, 353, 364, 378, 379, 381, 403, 408, 439, 456, 520, 526
 askeri diktatörlük 352
 Büyük Tezkere (1912) 146, 180, 196, 197
 kötümserlik 349
 Michael Harekatı (1918 ilkbahar taarruzu) 349, 358
 ordu reformları (1916) 373
 Ludwig, Emil, hayali tarih 531
 Lusitania, batırılışı 269, 291, 303, 310, 346, 452, 517
 Luther, Hans, Alman maliye bakanı 494
 Lutyens, Sir Edwin 32
 Lübnan 507
 Lüksemburg 143, 201, 229
 Lyttleton, Neville, İngiliz genelkurmay başkanı 129
- Macaristan
 ekonomi 498
 oy hakkı 78
 toprak kaybı 506
ayrıca bkz. Avusturya-Macaristan
 MacDonald, Ramsay 33, 72, 222, 239, 240, 290
 Mackin, Elton, Amerikalı asker 456, 457
 Mackintosh, Tegmen Ewart, şiir 511
 Makedonya 200, 203, 204, 514
 maliye
 krizi 251, 386
 Alman zavıflığı 140, 171, 178, 180, 190, 191
 dış yatırım 84-86, 194, 316
- Fransız-Rus 93
 İngiliz gücü 166
ayrıca bkz. finans, savaş
 Mallet, L., İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi 125, 126, 134
Manchester Guardian 69, 126, 273, 276, 474
 Mançurya 97, 103, 104
 Mann, Heinrich, *Bostan Korkuluğu* 66
 Mann, Thomas 67, 296, 428
 Manning, Frederic 28, 337
 Marinetti, Filippo, fütürist sanatçı 528
 Marksist-Leninist teori 41
 Alman militarizmi 75
 savaşın emperyalist kökeni 38
 Marlowe, Thomas, Daily Mail yayın yönetmeni 278
 Marne Muharebesi 46, 226, 532
 Martin du Gard, Roger 1914 Yazı 29
 Martin, Rudolf 52, 54
 Masfield, John 289, 298
 Massingham, H. W. 69
 Masterman, Charles 284, 289, 295, 466
 Maurice, Tuggeneral Frederick 593
 Maurois, André, hayali tarih 531, 532
 Maurras, Charles 382
 Maxim-Nordenfelt şirketi 81
 Maxton, James, ILP lideri 238, 239, 246
 Maxwell, Albay Frank 454
 May, Tegmen A. G. 451
 Mayer, Arno, tarihçi 38
 McAdoo, William Gibbs, Amerikan hazine bakanı 390
 McCrae, John 522
 McGill, Patrick 433
 McKenna, Reginald 117, 217, 392
 Medley, D. J. 290
 Meinecke, Friedrich 68, 234, 289
 Melchior, Carl 470, 472, 473, 478, 481
 enflasyon 483
 tazminat politikasına etkisi 497
 Mensdorff, Kont, Avusturya büyükelçisi 250
 Merkez Partisi (Almanya) 66, 172, 178, 353
 Messines Muharebesi 369, 373, 447
 Messer, Oskar, film yapımcısı 288, 300
 Metternich, Kont, Alman büyükelçisi 114, 194
 Meynell, Francis 26
 Mısır
 Fransa'yla ilişkiler 90
 İngiliz işgali (1885) 90
 Michaelis, Georg, Alman şansölyesi 286, 353
 militarizm
 Almanya 63, 75, 137, 143, 144, 198, 295, 322, 526

- anti-militarizm 63, 69, 72, 77, 79, 245, 515
Donanma Birliği (Almanya) 177
Fransa 238
gerileme 271
silahsızlanma 512
ayrıca bkz. silahlanma yarışı; Ordu Birliği (Almanya); radikal milliyetçilik
- Milletler Cemiyeti 70, 472, 507, 513
milliyetçilik 513
Alman radikal milliyetçiliği 68
Balkanlar 200, 204; Fransa 460
ulus-devletler 23, 200; Slav milliyetçiliği 111, 200
ayrıca bkz. yurtseverlik
- Milne, A. A. 52
Milner, Lord 291, 380
Miquel, Johannes, Prusya maliye bakanı 76
Mitteis, Ludwig 73
Mitteleuropa kavramı ayrıca bkz. Avrupa Gümrük Birliği 68, 230, 353
Mlada Bosna 202
MO bkz. Askeri Harekât Dairesi
Moltke, Feldmareşal Kont Helmuth von (Yaşlı) 55, 139, 142, 143, 147, 151-54, 193, 196, 203, 205-08, 210, 213, 220, 226, 228, 229, 256, 263, 270, 378, 516, 532
Moltke, General Kont Helmuth von (Genç) 66, 67, 155
Balkanlar 203
Belçika'ya yönelik istila 220
finansal kısıtlamalar 253
kötümserlik 236
önleyici savaş seçeneği 38, 74, 136, 210
Schlieffen Planı 270
Avrupa bağları 55, 56
Romanov, Habsburg ve Hohenzollern hanedanlarının devrilişi 507
- Mond, Alfred 325
Mons'tan ricat 263, 407
Montagu, Edwin 507
Montague, C. E., gazeteci 28, 524
moral
Alman ordusu 117, 273, 345, 376, 378, 410, 456
disiplin 370, 416, 437
Fransız ordusu 117, 418, 422
İngiliz ordusu 412
ayrıca bkz. teslim olma
- Morgan, J. H. 295
Morgan, J. P. (New York bankerleri) 330, 394
Morley, John, Vikont, Kraliyet Danışma Kurulu başkanı 131, 132, 217, 218, 222
Mosse, Rudolf 309
- Mottram, R. H. 28
Mozambik 101 359
muhabere 300, 368, 370, 372, 374 ayrıca bkz. demiryolları
Muhafazakâr Parti
Grey'in politikasına onay 109
İrlanda 109
ayrıca bkz. Balfour
- Muir, Ramsay 290
Munro-Ferguson, Ronald 108
Murray, Gilbert 290, 293, 294, 296, 298, 357
Murray, Sir Archibald 384
Mustafa Kemal (Atatürk) 460
Müller, Amiral Georg von 67, 137, 139, 205
Müller, Gustav 231
mültecililer
Doğu Cephesi 246, 514
müzik
Alman bestecilerin popülerliği 73
savaş ilhamlı 21, 31, 526
- Nash, Paul, sanatçı 29, 528
Nasyonal Sosyalizm (Nazizm) 64, 500
Alman diasporası 513
Nation (liberal gazete) 69, 130, 155, 282
Neue Freie Presse 275, 304
Neuhof, Yüzbaşı Kurt 210
Nevill, Yüzbaşı W. P. 129, 429
Newbolt, Sir Flenry, şair 108, 261, 293
Nichols, Robert, "Hücum" 429
Nicholson, Feldmareşal Sir William, İngiliz genelkurmay başkanı 117, 118
Nicolai, Binbaşı, Alman istihbaratçı 210
Nicolai, Georg Friedrich 241
Nicolson, Sir Arthur, İngiliz Dışişleri Bakanlığı müsteşarı 111, 125-27, 134, 194, 211, 213, 215
Niemann, August, Dünya Savaşı-Alman Düşleri 50
Nikolay II, Rus çarı 57, 77, 508, 534
Bloch'un yorumu 57, 58
öldürülüşü 508
seferberliğe razı olma 214
- Nivelle taarruzu 357
Nivelle, General Robert 270, 285, 411
Northcliffe, Lord 58, 70, 72, 255, 272, 274, 287, 291, 297, 306, 374, 408, 453
Daily Mail 278, 292, 300, 308
etkisi 273
- Norveç 200, 230
Novi Pazar sancağı 203
Noyes, Alfred 293
nüfus hareketleri, savaş sonrası Avrupa 514
nüfus
Alman büyüme oranı 84, 93, 513

- Alman zayıfatı 363
askeri personelin oranı 147-49
İttifak devletleri 362
kullanılabilir insan gücü 361, 362,
savaşta ölenlerin etkisi 44, 342, 358, 462
Üçlü Antant 362
- o'Flaherty, Liam, yazar *Ah! Ne Hoş Bir Savaş* 28
okullar 26, 43, 73, 234, 261, 262, 471
yurtseverlik kültürü 241, 261, 262
- O'Neill, Er Z 452
Oldmeadow, Ernest, Kuzey Denizi Balonu 49
Oliver, Frederick 223
Ollivant, Binbaşı A.H. 226
Omdurman Muharebesi 91
Oncken, Hermann 289
Oppenheim, E. Phillips, *Tarihi Yaratan Bir Kişi* 48, 59
Ordu Birliği (Almanya) 63, 65, 66-68, 146, 191, 192
ordular
kullanılabilir insan gücü 361, 362
seferberlik lojistiği 215
ayrıca bkz. zayıfat; savunma harcamaları; askerler; strateji; teknoloji, askeri
- Orta Asya'daki Rus çıkarları 90, 94
orta sınıflar
Alman milliyetçiliğine destek 68
parlamentar siyaset 500
savaş sonrası ekonomik politikalar 344
savaşın etkisi 344, 465
yoksullaşma 343, 495, 500
yurtseverlik 249
- Osmanlı İmparatorluğu
gerileme 508
İngiliz-Alman çıkarları 100
padişahın tahttan indirilişi 508
ayrıca bkz. Türkiye
- Ostafmarsch planı (Rusya'ya saldırı) 380
Ostend 226, 532
Osten-Sacken, Ottomar, Baron von der 192
Ottley, Sir Charles, İSK sekreteri 140
Owen, Wilfred 20, 25, 30, 31, 266, 415, 423, 427, 519, 535
şiiirler 15, 20, 24, 521
- Oxford Üniversitesi
Alman hayranlığı 73, 296
Kırmızı Kitap 293, 298
savaşa karşı çıkış 73, 242, 243
- oy hakkı
Almanya 78, 79, 172, 265, 466
genişleme 77
- oyuncaklar, yurtsever temalı 291
- Öğretim Üyeleri Protestosu 242
ölüm oranı 93, 341, 342, 362, 518
- Paléologue, Maurice, Rusya'daki Fransız büyükelçisi 206
Pall Mall Gazette 279
Pan-Alman Birliği 65, 6, 88, 289, 353,
Panama Kanalı kriz (1893) 92, 104
Paris, toplu göç 246
Parlamento Asker Alımı Komitesi 265, 287, 294
Partridge, Eric 436
Pease, Joseph 217, 218, 220, 223, 224, 236
Pemberton, Max, Vatan İçin 51
Pershing, General John 369, 377, 379
Pétain, Mareşal Philippe 349, 369, 372, 379
Petrov-Vodkin, K., sanatçı 529
Piemonte 89, 200, 204
İtalyan devleti 78
Pimenov, Y., sanatçı 529
Planck, Max 289
Plowman, Max, yazar 28, 413
Pohl, Amiral von 210
Poincaré, Raymond, Fransız cumhurbaşkanı 64, 78, 176, 203, 211, 253, 379, 475-77
Polonya 201, 207, 227, 230, 232, 354, 440, 468, 506, 508, 513, 533
bağımsızlık 201, 350, 479, 507
Ponsonby, Arthur 131, 217, 294
Port Arthur, Rusya'yla uyumsuzluk 97, 98
Portekiz
Afrika sömürgeleri 96, 99, 100, 120
zayıfat 359, 360
savaş esirleri 438, 439
- Pound, Ezra 521
Powell, E. C. 235
Princip, Gavrilo 202
propaganda ve propagandacılar
Alman 273, 296, 302
bildiriler 29, 283, 287
etkinlik 297, 300, 423, 517
hükümetler 34, 35, 37, 57, 60, 64, 68, 72, 243, 275, 289, 291, 302, 517
Le Queux 47-49, 52, 58, 59, 62, 94, 294, 309
mezalim hikâyeleri 301, 309
özerk 287
para toplama 286, 299
sloganlar 68, 74, 172, 283, 296, 297, 302, 318
ayrıca bkz. filmler; gazeteler
- Protestanlık
Alman radikal milliyetçiliği 66
yıpratma 270

Prusya 20, 40, 55, 63, 66, 68, 73-78, **89**, 128, 143, 144, 150, 155, 156, 170, 171, 177-79, 184, 190-92, 194, 199-01, 206, 213, 228, 232, 244, 245, 310, 342, 353, 374, 382, **388**, 485, 500, 514
Punch 52, 289

Quade, Julius 444
 Quidde, Ludwig 245
 Quigley, Hugh 454
 Quiller-Couch, Sir Arthur 296
 Quirnheim, Albay Mertz von 353

Rade, Martin 268
 radikal milliyetçilik, Almanya 68
 Radikal Parti (Fransa) 176
 radikalizm, İngiliz Liberal Partisi 497, 504
 Ranke, Leopold von, güç dengesi 73, 200
 Rapallo Antlaşması (1922) 481
 Rathenau, Walther, AEG 82, 322, 327, 459, 475, 481, 496
 savaş ekonomisi 321
 Rawlinson, Sir Henry 357, 370
 Raymond, Ernest, romancı 427, 523
 Read, Herbert 28, 414 "Memlekete Erat Mektubu" 261
 Rebmann, Edmund, Ulusal Liberal politikacı 68
 Redlich, Josef 235
 Reichsbank, para politikası 81, 82, 92, 192, 194, 197, 320, 386, 477, 502
 Reichstag
 bütçe yetkisi 150, 171, 207
 demokratik niteliği 172, 353
 kamu borçlanması
 vergiler 180n, 191
 Reims taarruzu 349, 381
 Remarque, Erich Maria, *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* 29, 450, 524, 525
 Ren bölgesi
 Fransız planları 382
 işgal **491**,
 Renn, Ludwig, Krieg 29
 Renoir, Jean, La Grande Illusion 527
 Repington, Charles à Court 280, 291, 397
 Revelstoke, Lord 100
 Richert, Dominik 442
 Richter, Max Emil 443
 Riddell, Sir George 274, 277, 284, 292
 Riezler, Kurt, Bethmann Hollweg'in sekreteri 67, 136
 silahlanma artışı 137, 153, 207, 232
 Rilke, Rainer Maria, şair 522
 Rivers, W. H., psikolog 30, 31, 407
 Roanne, Fransız askerî fabrikası 323

Roberts, Feldmareşal Lord 51, 58, 59, 142
 vatani hizmet tasarısı 157
 Robertson, Albay William, sonradan Feldmareşal
 Sir William 35, 61, 110, 115, 128, 357, 534
 Almanya'yı asıl tehdit sayma 110
 istila teorisi 111, 142
 yıpratma politikası 358
 Robertson, Sir John 404
 Robinson, Heath 53
 Rolland, Romain 241
 roman
 Alman kehanet romanları 52
 Alman savaş karşıtı romanları 29
 kurmaca yurtseverlik savaş romanları 26-28, 30, 47, 49, 55, 384, 445, 522
 savaş karşıtı romanlar 29, 45, 522
 savaş sonrası romanlar 27, 28, 530
 ayrıca bkz. *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*, şiir
 Romanya
 kuruluş 200
 oy hakkı 78
 ulusal borç 387, **390**
 Roosevelt, Theodore, ABD başkanı 104, 126
 Rosebery kontu 90, 292
 kötümserlik 292
 Rosenberg, Alfred 273
 Roth, Joseph **360**
 Rothermere, Lord (Harold Harmsworth)
 Rothschild ailesi 74, 92, 96, 195, 196, 255, **256**, 278
 savaşı önleme çabaları 81, 90
 Rothschild Bankası 81
 Rothschild, Alfred de 257
 Rothschild, Lord 74, 122, 252, 253
 bankacılık krizi 252
 Alman finansal zayıflığı 194
 Almanya'yla finansal ilişkiler 255
 Rouault, Georges, sanatçı 530
 Rowntree, Arnold 131
 ruhçuluk 424
 Ruhr, Fransız işgali 41, 321, 459, 468, 474, 476, 477, 512
 Rumen ordusu
 savaş esirleri **438, 439**
 zayıat 444
 Runciman, Sir Walter 131, 220, 224
 Rus donanması 91, **94**, 119, **139**
 Rus İç Savaşı (1918-22) 431, 462-64, 514, 520
 Rus ordusu
 askeri potansiyel 93, 147, 368, 410, 509
 barış dönemi/savaş dönemi asker mevcudu
 savaş esirleri **438, 439**

- seferberlik 60, 143, 205, 206, 213, 214, 276, 462, 534
 zayıat 362
 Rus-Çin ittifakı (1896) 97
 Rus-Japon Savaşı 143, **161**, **165**, 170, 190
 Russell, Bertrand 73, 108, 236, 241, 242, 246, 383
 Rusya
 Devrimi 110, 153, 187, **312**, 353, 400, 424, 470
 Avusturya-Macaristan'la ilişkiler
 Balkanlar 51, 90, 111, 206, 211
 Bolşevik Devrimi 400 *ayrıca bkz.* Rus İç Savaşı; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
 Britanya'yla ilişkiler 40, 42, 44, 46, 88, **89**, 91, **94**, 106
 ekonomi 164, **165**, 167, 311; geçim endeksi **396**; savunma harcamaları 160-62, **165**, 311, **388**; ekonomik büyüme 93, **94**, 169, **312**, **313**; finansal zayıflık 92, 93, 97, 170, 207; mali sistem 93; Fransız kredileri 92, 93; devlet tahvilleri 92, 93; para arzı **396**; ulusal borç 97, 181, 182, 389, 392, 394, 479, **494**; savaş sonrası 93, 111, 479; kamu borçlanması 97, 183, 185; ticaret açığı **317**, **390**; savaş ekonomisi 326; savaş istikrazları 92, 391
 Ermenistan 507, 508
 Fransız-Rus ittifakı 57, 91, 92-94, 110, 134, 142, 211
 Galiçya taarruzu 154, 230, 310, 348
 grevler (1914) 79
 Grey'in yatırma politikası 111, 125-27
 oy hakkı 78
 seferberlik 51, 60, 143, 203, 205, 206, 211, 213, 214, 247, 276
 Sırbistan'a yönelik Avusturya misillemeleri-ne tepki 155, 204, 205
 Şubat Devrimi (1917) 353
 Uzakdoğu'da nüfuz 90, 96, 103
 yenilgi 54, 93, 103
 sağlık
 gıda stokları 239, 329, 347
 siperlerde hastalık 301, 342, 420, **461**, 520
 Saki (Hector Hugh Monro) 49
 Salisbury, markisi 160
 Almanya'yla ilişkiler 97, 99, 102
 Samoa 54, 100, 104, 507
 Samuel, H. 27, 215, 217, 218, 223,
 sanatçılar
 Alman 289, 302, 529, 530
 Dadaizm 528
 Rus 529
 savaşın dehşetini tasvir 11, 271, 291
 Vortisizm 426
 sanayi üretimi
 Alman demir-çelik sanayisi 328
 işgücü arzı 334
 kârlar 308, 319, 324, 326-28, 330
 karteller 96, 98, 288, 324, 326
 kömür 82, 121, 267, **313**, 324, 326, 327, 330, 382, 389, 473, 480, 484
 ücretler 266, 319, 334-37, 340, 344, 345, 490, 492, 499, 503, 517
 ayrıca bkz. silah sanayisi
 sanayileşme, Rusya 92, 93
 Sanderson, Sir Thomas, İngiliz Dışişleri Bakanlığı daimi müsteşarı 113, 129
 sansür
 Almanya 281-83, 298
 Britanya 30, 44, 245, 280, 281, 300
 DORA 280
 Fransa 280, 283, 400
 posta 245
 Sarajevo suikastları 122, 133, 155, 210, 251, 259, 275 *ayrıca bkz.* Temmuz Krizi
 Sassoon, Siegfried 25, 28, 30, 31, 73, 259, 262, 415, 421, 423, 429, 431, 434, 507, 521, 523, 524
 Bir Tilki Avcısının Hatıraları 21
 şiiirler 24, 301, 407
 savaş anıtları
 Glasgow Akademisi 19
 iki dakikalık saygı duruşu 511
 mezarlıklar 32
 Savaş Bakanlığı (İngiliz)
 propaganda filmleri 281, 287, 288
 sefer kuvveti planları 118
 ayrıca bkz. İmparatorluk Savunma Komitesi; Haldane; Robertson
 Savaş Basın Bürosu (Almanya) 281, 283, 285, 286
 savaş esirleri
 esir alanın ikilemi 436, 439-41
 esir alma emri 440, 441, 445
 esir öldürme 442, 448, 464, 520, 450, 455
 işgücü 439, 440
 propaganda değeri 436
 rehineler 379, 440, 463
 Rus İç Savaşı'nda işkence 239, 464
 ayrıca bkz. teslim olma
 Savaş Gereçleri Yasası (1915) **337**, **338**
 Savaş Hammaddeleri Dairesi (KRA) (Almanya) 324
 Savaş Konseyi (İngiliz), İYSK'nin gönderilmesi 74, 116, 120, 128, 131, **139**, 146, 158, 225, 292

savaş madalyaları 18, 19, 464

savaş maliyesi 383

Alman 385, 387, 397, 484

dolar kurları 388, 398

İngiliz 469

ölü başına maliyet 397, 399, 401

savaş tahvilleri 286, 295, 389, 391, 494, 500

savaş mezarlıkları 32, 43

savaş sonrası Almanya

dış krediler 484

dış yatırım 85, 194, 316

ekonomi 468, 470, 471, 472, 474, 477, 480,

482-85, 489, 491, 503, 512, 517, 534, 535

hiper-enflasyon 22, 468, 477, 478, 493,

495, 498, 505

istihdam düzeyi 327, 493-95

kamu harcamaları 164, 167, 170, 171, 385,

388, 403, 492

katı barış şartları beklentisi 468, 479, 492

para politikası 197, 496, 502, 503

şiddet 459, 462, 464, 520

tazminat finansmanı için seçenekler 479

tazminat ödeme gücü 473

tazminatı ödemekten kaçınmaya yönelik

ekonomik politika 468, 482, 490, 491

tazminatta temerrüt 511

ticaret açığı 316, 473, 484, 489, 490, 504

vergi reformları 482

savaş

gazete satışlarına etkisi 306, 307

uzun süreli mücadele beklentisi 44, 140,

355, 372, 380, 384, 507

ayrıca bkz. ordular; siper savaşı

Savaş Durdurma Komitesi 245

savaşın çıkışına ilişkin tasvirler 34, 5, 37, 234,

236, 237, 268, 290

savunma harcamaları

Alman Ordu Yasa Tasarısı (1913) 146, 165,

178, 179, 194-96

safta milli hasılanın yüzdesi 94, 164, 165,

182, 312, 316, 385, 482, 484, 485, 486,

487, 492, 501

ayrıca bkz. borç; vergilendirme

Saxe-Coburg-Gotha dükü 73

Sayfa, Walter, Amerikan büyükelçisi 195

Sazonov, Sergey, Rus dışişleri bakanı 112, 133,

203, 205, 214

görüşmeler önerisi 213

Schäfer, Dietrich, Pan-Alman eğilimli akademis-

yen 67

Scherl, August 309

Schiffer, Eugen, Alman maliye bakanı 480

Schlemmer, Oscar, sanatçı 528

Schlieffen Planı 150, 151, 154, 220, 226, 250, 270,

348, 380, 532

kusurlar 143

Schlieffen, General Kont Alfred von 67, 143, 147,

150, 152, 154, 250

Büyük Sergileme 143

Schmidt, Robert, Alman iktisat bakanı 483

Schmidt-Gibichenfels, Otto 67

Schmoller, Gustav 174, 289

Schramm ailesi 344

Schramm, Percy 257, 268, 270

Schröder ailesi 74, 256

Schumacher, Hermann 351

Schücking, Walther 241, 245

Scott, C. P., Manchester Guardian yayın yönet-

meni 126, 273, 276

Seaman, Owen 289

Seeberg, Reinhold 66, 268

Seely, J. E. B. 364

Selborne kontu, Birinci Deniz Lordu 137

sendikalar

Almanya 72, 247, 334, 337-40, 412, 504,

518

serbest ticaret

"emperyal tercih" 88

ayrıca bkz. gümrük tarifeleri; ticaret

Seton Hutchison, Yarbay Graham 441

Shaw, George Bernard 26, 72, 240, 299, 526

Savaş Konusunda Sağduyu 26

Shee, George, Vatani Hizmet Birliği'nin kurucusu

63

Sherriff, R. C., Yolculuğun Sonu 526

sınıf 30, 31, 55, 64-68, 70, 74-76, 80, 101, 144,

158, 172, 193, 194, 249, 257, 258, 259, 261,

266, 283, 297, 301, 333, 337, 342-44, 353,

414, 428, 465, 466, 471, 494-97, 499, 500,

501, 521, 526 bkz. aristokrasi; orta sınıflar;

işçi sınıfı

Sırbistan

Avusturya ultimatomu 205, 212, 251

oy hakkı 78, 79

yayılmacı milliyetçilik 200

Yugoslav devleti 507

ayrıca bkz. Slav milliyetçiliği

Sırp ordusu 17, 253, 263, 264, 362, 460, 506

savaş esirleri 438, 439

Siemens, Georg von 100

silah arkadaşlığı 414, 421, 519, 524

silah sanayi

mühimmat üretimi 266, 292, 318, 323, 330,

336, 381, 390

silahlanma yarışı 23, 55, 515

donanma 124, 516

donanma harcamalarını sınırlama anlaşma-
sı teklifi 123
mahiyet 106, 160, **161**, **165**, 168, 173, 181,
185, 190, 191, 230
savaşa ilişkin açıklama 136, 137, 196
simgecilik, şiirde 24
Simon, Sir John 217, 218, 220, 224
Sinclair, May 430
sinema bkz. filmler
siper savaşı
 dehşet 32
 gazeteler 20
 Noel ateşkesleri 233, 409, 410
 savaşın mahiyetine etkisi 367
 siper standartları 417
Sisson, Edgar 275
Siwinna, Carl, Fantezi Stratejisi Uzmanları İçin
 Rehber 53
Siyam 88, 90, 103
Slav milliyetçiliği 111, 200 *ayrıca bkz.* Sırbistan
Slevogt, Max, sanatçı 30
Slovaklar 201
Smith, F. E. 224, 285
Smith-Cumming, Komutan Mansfield, İngiliz
 casus 60
Somerset Maugham, W. 447, 456
Somme taarruzu 369, 372, 429
Sophie, Hohenberg düşesi 202
Sorley, Charles Hamilton, şair 521
Sosyal Demokrat Parti (SPD) (Almanya) 66, 172,
 179, 237, 353
 askeri harcamalar 178
sosyalist partiler 78, 80, 237, 353
 ayrıca bkz. İşçi Partisi; Sosyal Demokrat
 Parti
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)
 508
soykırım, Ermenistan 270
Spencer, Harold 294
Spencer, Stanley, sanatçı 530
Springs, Elliott White, Amerikalı yazar 29
Squire, J. C. 239, 531
Stamforth, Teğmen John 451
Steed, Henry Wickham, Times dış haberler edi-
 törü 81, 255, 278
Steiner, Rudolf, teosofist 66, 135
Steinhauer, Gustav, Alman casus 59
Stevenson, Frances 222
Stewart, Binbaşı John 453
Stücklein, Daniel 192
Stinnes, Hugo ilhak planları 82, 322, 327, 352,
 496, 497
Stone, Yüzbaşı Christopher 454

strateji

Alman 76, 118, 137, 154, 156, 211, 457, 477,
 478, 481, 483, 489, 504, 518, 532, 533
 derinliğine savunma 373
 Fransız 91, 115, 119, 133, 150, 208, 231
 İngiliz donanma stratejisi 50, 54, 61, 119,
 123, 138, 141, 152, 315, 316
 yıpırma 436
 ayrıca bkz. Schlieffen Planı
Strauss, Richard, Oxford onursal doktora diplo-
 ması 73
Stravinsky, Igor 527
Strong, T. B. 242
Stuart Jones, H. 243
Sudan, İngiliz-Fransız husumeti 90
Suhomlinov, General V. A. 326
Sulzbach, Herbert 257, 448, 459
Summerall, Tümgeneral Charles P. 457
Suriye 507
Sutherland, Er David 511
Swinton, Binbaşı Ernest 284
Szögyeni-Marich, Kont Ladislaus 204

şiddet

düşkünlük 445, 464
Rus İç Savaşı **461-64**, 514, 520
savaş sonrasında sürmesi 344, 459

şiir

Alman 407, 522
kehanet 24
savaş karşıtı 25, 511, 519, 521
savaşa katılmamış şairler 521, 522
savaşı savunma 24, 26, 429, 521
yurtseverlik 290, 291, 521, 522
ayrıca bkz. Ford; Graves; Lichtenstein;
 Owen; Sassoon vs.

Tames, Charles 447

tanklar 291, 323, 371, 375, 400

tarafsız ülkeler

propaganda 286
ticaret 315, 533
yaklaşım 287, **306**
ayrıca bkz. Belçika'nın tarafsızlığı

Tarım Birliği (Almanya) 77

tarım

Almanya 314, 333, 484, 493, 506
gıda üretimi 44, 56, 87, 140, 193, 239, **313**,
 320, 340, **341**, 470

Tawney, R. H. 421

Taylor, A. J. P. 33, 38, 44

tazminat

ABD'ye borçlar 483

- Alman finansman seçenekleri 385, 473
 Alman ödeme gücü 256, 473
 Dawes Planı 477, 486
 İtilaf devletlerinin yaptırım acizliği 491
 Keynes'in eleştirisi 469
 Londra Ültimatomu programı 474, 482, 486
 tedarik sistemleri 322, 323; Antant 323
 Teilhard de Chardin, Pierre 429
 teknoloji
 hava gücü 354, 376
 tanklar 291, 323, 371, 375, 400
 topçu 150, 151, 279, 358, 367, 370, 372, 373, 375, 376, 378, 405, 407, 447, 452, 524
 televizyon
 1914-1918 belgeseli 31, 32
 Gençliğin Ahdi 21
 Büyük Savaş belgeseli 31
 telgraf, para piyasalarına etkisi 98,101, 186, 252, 282, 285, 350, 463, 493
 Temmuz Krizi 37, 110, 236
 Alman iş dünyası 81
 Alman tepkisi 42, 206
 Avusturya ultimatomu 205, 212, 251
 Grey'in dört devletli konferans önerisi 211-13, 216
 Rus seferberliği 60, 143, 205, 206
 Sarajevo'daki suikastlar 122, 133, 155, 210, 251, 259, 275
 tersaneler, Alman 81, 314, 327, 328, 334, 335
 ayrıca bkz. Blohm & Voss
 tersi olsaydı seçenekleri
 Alman markının istikrarı 504
 Alman para politikası 197
 Alman zaferinin sonuçları 534
 alternatif Alman stratejileri 380
 Avrupa Gümrük Birliği 227, 231, 517, 534
 deniz savaşı 54, 199, 318,347, 533
 J. C. Squire'in derlemesi 531
 teslim olma
 Alman askerleri 376-78
 tehlikeler 439, 441
 ayrıca bkz. savaş esirleri
 Thiepval, savaş anıtı 43, 44, 454, 510
 Thomas, Albert, Fransız bakan 323
 Thomas, D. A. (Lord Rhondda) 325
 Thomas, Edward, şair 522
 Thomas, W. Beach 297
 Thompson, D. C., Weekly News 58
 Thompson, Edward, hatırat 524
 Thomson, Profesör Sir J. J. 242
 Thurstan, Violetta 430
 Tibet, Rus çıkarları 103, 111
 ticaret
 açıklar 7, 8, 183, 184, 317, 389, 390, 392, 436, 483, 492, 502, 512
 aksama 56, 250, 308, 312, 469
 Alman ihracatı 84, 474, 478, 486, 489, 490
 denetimler 328-30, 342-44, 386, 483
 İngiliz sermaye ihracı 84-88
 savaş sonrası Alman açıkları 184, 317, 390, 483, 492, 502, 512
 savaş sonrası toparlanma 308, 407, 474, 485, 503, 511, 529
 ayrıca bkz. serbest ticaret
 Times, The
 sansür 280, 281 tiraj 306-08
 savaşkanlık 44, 236, 276
 "Yazarlar Bildirisi" 289
 Tirpitz, Büyük Amiral Alfred von 35, 140, 144, 152, 210, 347, 351, 353
 donanma programı 81, 137, 138, 184
 strateji 123, 124, 347
 tiyatro 21, 22, 31, 293, 535
 savaş ilhamlı 526
 ayrıca bkz. Kraus
 Tonkin (Çinhindi), Fransız seferi 90
 topçu 150, 151, 279, 358, 367, 370, 372, 373, 375, 376, 378, 405, 407, 447, 452, 524
 topçu ateşi 279, 370, 373, 405, 407, 447, 524
 mermi şoku 406, 413, 529
 Toynbee, Arnold 294
 Trablusgarp, İtalyan istilası (1911) 112, 154
 Tracy, Louis, romancı 51
 Trevelyan, Charles 218, 220, 224
 Trevelyan, G. M. 242, 290
 Troçki, Lev, acımasızlık 414, 462-64, 481
 Türkiye
 Alman çıkarları 533
 Ermenistan 507
 savaş esirleri 439
 savaşın ölü başına maliyeti 402
 zayıat 439
 Tweedmouth, Lord, İngiliz deniz bakanı 114, 117, 123
 Tyrrell, William, Grey'in birinci özel sekreteri 125, 127
 Ukrayna 201, 350, 463, 479, 506, 508, 526
 Ullstein, Leopold 309
 Ulster Gönüllü Kuvveti 222
 Ulusal Liberal Parti (Almanya) 68, 153, 172, 178, 179, 320
 Ulusal Savaş Hedefleri Komitesi 285, 298
 uluslararası ilişkiler, önceki yüzyılda 241

Umbreit, Paul, savaş sonrası Alman ekonomisi 497

Ungaretti, Giuseppe, şair 25, 521

ücretler

farklılıklar 165, 186, 335-37, 342

üretkenlik 497, 517

Üçlü Antant (Britanya, Fransa ve Rusya)

askeri harcamalar 161, 164

donanma üstünlüğü 123, 124, 127, 140

düşman öldürmede verimlilik 320

ekonomik üstünlük 165, 170, 311

kullanılabilir insan gücü 361, 362

nüfus 311

savaş harcamaları 138, 161, 163, 164

tarafsız ülkelerde manevi üstünlük 207

ayrıca bkz. tek tek ülkeler

Üçlü Antant (Britanya, İtalya ve Avusturya) (gizli) 95

Üçlü İttifak (Almanya, Avusturya ve İtalya)

askeri harcamalar 161, 163, 164

ayrıca bkz. İttifak devletleri; tek tek ülkeler

Ülkeyi Savunma Yasası (DORA) 246, 280

üniformalar ve giyim 310, 416, 459

üniversiteler

akademik karalama 296

Alman 67, 262, 296

savaşa karşı çıkış 241

savaşı mazur gösterenler 26, 67, 261

ayrıca bkz. Oxford

Van Creveld, Martin 371, 428, 430

Vatan Partisi 289, 353, 459

Vatani Hizmet Birliği 63, 591

Vaughan, Edwin Campion 405

Venezüella 104

Verdun 33, 117, 349, 351, 380, 442, 510

vergiler

dolaylı 74, 172, 176-178, 181, 191

dolaysız 170, 171, 174, 176-79, 181, 191, 193,

197, 385, 388, 389, 481, 499, 500, 502

savaş finansmanı 74, 168, 171-73, 176, 177, 181, 388, 389, 499

savaş kârları 171, 173, 176, 181, 482

ulusal borç ödeme 191, 385

Versailles Antlaşması 492, 513

ekonomik felaket 468, 483

Keynes'in eleştirisi 473, 478

ayrıca bkz. tazminat

vicdani retçiler 241, 246, 282, 393

Vickers Brothers 81

Victoria, Britanya kraliçesi, Alman bağlantıları 61, 73, 508

Viviani, René, Fransız başbakanı 78

Vondung, Klaus 270

Vring, Georg von der 526

Wagner, Siegfried (Richard Wagner'in oğlu) 73

Waldersee, Georg Kont von 207

Wandel, General Franz von, Ludendorff'un planları 146

Warburg (M. M.) & Co. 120, 470

Warburg, Aby 300

Warburg, Max, banker 82, 122, 155, 190, 205, 251, 320, 347, 351, 470, 497, 514

banka krizi 121, 190

Alman finansal zayıflığı 190

Alman tahvil getirileri 190

Baltık kolonileri önerisi 122

Belçika'da görüşmeler 190, 351

denizaltılara kısıtlamalar 195, 347

Kayzer'e savaşa girmeme tavsiyesi 348

Rothschild'lerle ilişkiler 195

savaş ekonomisi 480

tazminat önerileri 479

tazminatta izlenecek ekonomik strateji 479, 481

Warburg, Paul 472

Ware, Sir Fabian 509

Webb, Sidney ve Beatrice 72, 383, 402, 501

Weber, Max, Ulusal Liberalizm 68

Weill, George 275

Weisbuch, Friedrich 445

Wells, H. G. 26, 53, 271, 290, 295, 299, 412

Bay Bristling İş'i Bitiriyor 26, 299

Havada Savaş 53

Weltpolitik, Alman 42, 68, 83, 120, 137

Wermuth, Adolf, Alman hazine bakanı 190

Westarp, Kuno Kont von 179

Whitehall Gardens toplantıları 113

Wilhelm II, Kayzer 74, 92, 100, 155, 203, 378, 508

donanma anlaşması çağrıları 123

emeller 61, 531

orduya finansal kısıtlamalar 193, 194

önleyici savaş önerisi 38, 74, 136, 210

"savaş konseyi" 74, 116, 120, 128, 131, 139, 146, 158

sürgün 229

Williamson, Henry 28

Wilson, Arthur, Birinci Deniz Lordu 114, 117, 118

Wilson, H. W., Angell'in Büyük Yanılsama broşürü üzerine 72

Wilson, Sir Henry, Askerî Harekât Dairesi başkanı 117, 120, 157, 158, 160, 225, 377, 380

Fransız-Alman savaşı öngörüsü 118, 123
 Gönüllü Ordusu askerleri 157
 Wilson, Woodrow, ABD başkanı 38, 69, 104,
 206, 209, 295, 392, 393, 395, 512
 kendi kaderini tayin 350, 353, 512-14
 Milletler Cemiyeti 507, 513
 On Dört Madde 275, 381, 473, 513
 Winnington-Ingram, A. F., Londra piskoposu
 269, 270
 Wipers Times 301
 Wirth, Joseph, Alman şansölyesi 482
 Wittgenstein, Ludwig 267, 268
 Witthoefft, Franz 481
 Wodehouse, P. G., Baskını 53
 Wolff, Theodor, gazeteci 208
 Wood, Walter, *İçimizdeki Düşman* 48
 Woolf, Virginia 27, 240, 241, 387

Yahudiler, Doğu Avrupa Alman yanlısı 514, 534
 Yanuşkeviç, General Nikolay, Rus genelkurmay
 başkanı 214

yazarlar

akademik 75
 eski askerlerin hatıratları 28, 120, 135, 136,
 143, 226, 227, 259, 265, 272, 408, 417,
 420, 421, 429, 434, 445, 451-53, 455, 457,
 521, 523, 524-526
 "kehanet" romancıları 52
 kurmaca 26-28, 30, 47, 49, 55, 384, 445,
 522
 popüler yazarlar 49, 285
 savaşa katılmayan yazarlar 521
 siyasal ve askeri hatıratlar 414, 524
 tarihçiler 21-24, 30, 31, 33-35, 37-39, 40, 41,
 43, 44, 68, 73, 75, 80, 81, 83, 85, 88, 93,
 95, 99, 120

ayrıca bkz. gazeteciler; roman; şiir; propa-
 ganda

Yeni Vatan Birliği (Almanya) 240, 245
 Yeni Zelanda kuvvetleri, zayıat oranı 363
 yıpratma stratejisi 250, 356-59, 361, 362, 364,
 436
 York Liberal Birliği 131
 Yorkshire Post 245, 279
 Young Komitesi'nin tavsiyeleri (1929) 486
 Younghusband, Sir Francis 289

Ypres

birinci muharebe 226, 377, 448
 ikinci muharebe 429
 üçüncü muharebe 33, 358, 369, 412, 436,
 448

Yunanistan

Birinci Balkan Savaşı 203
 savaş esirleri 438, 439
 ulusal borç 387, 390
 yayılmacılık 200
 zayıat 359, 360, 363

yurtseverlik

askere yazılma saiki 262
 askerler 64, 374

yurtseverlik adına kültürel karalamalar 296

zaman ufkunun çarpıklaşması, muharebede 434
 zayıat

Alman 287, 357, 358, 364, 365, 373, 376
 Batı Cephesi 365, 366, 376
 demografik etkiler 312, 436, 462
 Dupuy'un analizi 362, 363, 374
 Fransız 349n
 hava bombardımanı 354n
 İngiliz 358, 365, 367, 372, 373, 376
 istatistikler 280, 281, 287, 297, 333, 349,
 354n, 357, 358-68, 371-73, 376, 377,
 380, 437, 438, 461,
 kalıcı saf dışı bırakılanlar 361, 366, 403
 moral 404
 ölü başına maliyet 397, 398
 yaralıları 334, 354n, 359, 360, 361, 365, 366
 ayrıca bkz. savaş esirleri

Zengibar 96

Zenhoff, Hugo am, Prusya bakanı 500
 Zimmermann, Arthur, Alman dışişleri bakanı
 350

Zimmermann, Hugo 445

Zorunlu Askerliğe Hayır Derneği 240, 241, 245
 zorunlu askerlik 63, 157, 159, 246, 257,
 266, 333, 412

Britanya 240

ayrıca bkz. askere yazılma; askerlik hizmeti

Zuckmayer, Carl, şiirler 24, 25

Zweig, Arnold, Çavuş Grischa'nın Davası 29

Zweig, Stefan 234

Fotoğraflar

1. John Gilmour Ferguson, er sicil numarası S/22933, Seaforth Highland Alayı 2. Tabur. Yazarın dedesi ve Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunda askerlik yapan yarım milyon İskoçtan biri.

2. "Büyük Britanya Kralı ve Belçika Kralı": General R. H. Butler'ın albümünden. V. George'un tebaası resmen II. Albert'in krallığının tarafsızlığını korumak için çarpıştı. Aslında, Almanya ihlal etmemiş olsa bile, Belçika'nın tarafsızlığını bizzat Britanya ihlal edecekti.

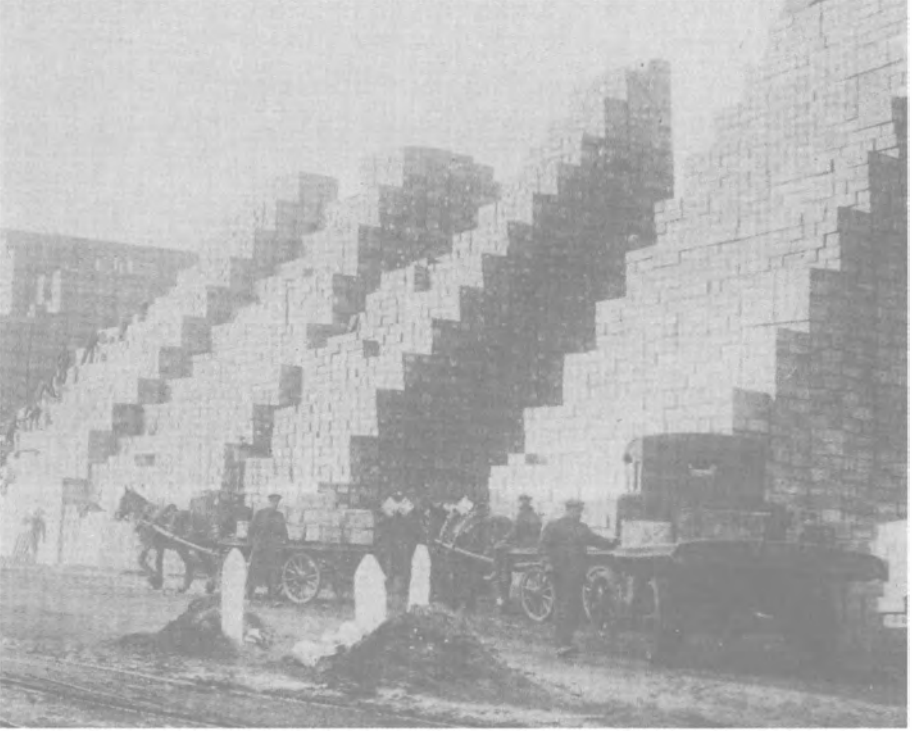
3. Somut örneğiyle Batı Cephesi: Ara bölgenin efsanevi manzarası, akredite bir Avustralyalı fotoğrafçı olan James Francis (Frank) Hurley'nin bir fotoğraf albümünden. Hurley savaş çıktığında zaten tanınmış bir fotoğrafçıydı; hem Fransa'da hem de Filistin'de çalıştı. Miğfer takmamalarına ve gündüz açıkta dolaşmalarına bakılırsa, bu askerler herhalde cephe hattından oldukça uzak olmalı.

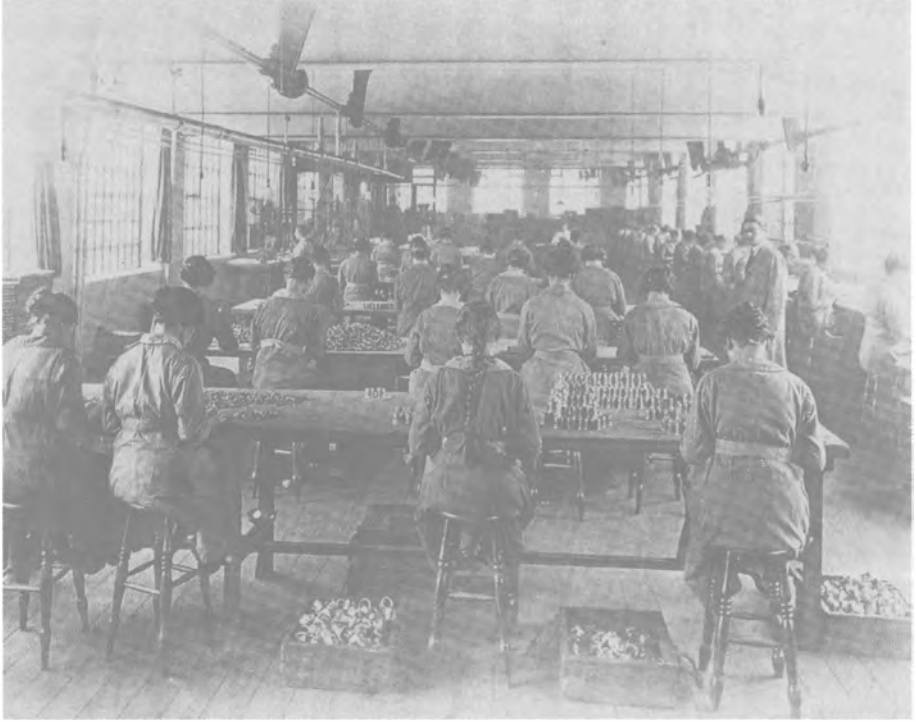
4. İdealize haliyle Batı Cephesi: Astsubay ve er çamur içinde yan yana, Frank Hurley'nin bir fotoğraf albümünden. Morali yüksek tutma açısından subaylar ve askerler arasındaki iyi ilişkiler hayati önemdeydi; ama bu resmin ima ettiği eşit ve hatta dostça ilişki alışılmamış bir durumdu.

5. Somut örneğiyle Doğu Cephesi: Alman askerleri saptanamayan bir yerde köylülerle birlikte poz veriyor, bir Alman askerin albümünden.
6. İdealize haliyle Doğu Cephesi: Alman mahşer atlıları, 84. Piyade Tümeni'ndeki bir askerin albümünden. Eşcinsellik çağrışımları muhtemelen göz ardı edilmelidir; işin gerçeği şu ki Doğu Cephesi'nde bir asker ata binip yıkanmaya gitmek zorundaydı.

7. “Yiyecek istifleri vesaire”: Douglas Haig’in kurmay heyeti başkan yardımcısı Richard Harte Butler’in albümünden. İyi ve bol yiyecek moral açısından can alıcıydı. Antant devletlerinin bu açıdan muazzam bir avantajı vardı; ancak gıda ithalatını azaltmak amacıyla Almanya’yı ablukaya alma taktiği, savaş öncesinde “donanma stratejisi yanlıları”nın umduğu kadar başarılı olamadı.

8. Bir merminin ömür döngüsü, evre 1. “Kalibrasyon Departmanı No. 2”: Kingsway House War Productions bünyesindeki Suckling Ltd.’de tüfek bombaları için vuruş hazneleri imal eden kadınlar. Erkek ustabaşı dikkat çekiyor.
9. Bir merminin ömür döngüsü, evre 2. “İngiliz onbaşı bir dekoilde gelen mermileri kontrol ediyor.” Basın Bürosu’nca dağıtılan resmî fotoğraf.
10. Bir merminin ömür döngüsü, evre 3. “Apaçık ortada”: Richard Harte Butler’ın albümünden. Her iki tarafta da askerleri çoğu kez motive eden intikam arzusu vardı ve bu sadece yitirilen arkadaşlar uğruna değildi. Albay Charles Fryatt 1915’te Manş gemisi *Brüksel*’i kurtarmak için bir Alman denizaltısına bindirmeye çalışmıştı. Daha sonra esir düştü, yargılandığı divanîharpte korsanlıktan suçlu bulundu ve idam edildi; Alman “korkunçluğu”nun basında epey işlenen bir örneği oldu bu.

11. Bir merminin ömür döngüsü, evre 4. Kullanılmış mermiler: Frank Hurley'nin albümünden.

12. Bir merminin ömür döngüsü, evre 5. Almanlar karşılık vermeye hazırlanıyor. Ludendorff'un 1918 ilkbaharındaki meşum taarruzunda ateşlenecek mermilerin yanında, bir Alman delikanlısı üniformayla poz veriyor; bir Alman topçunun albümünden.

13. Ölüm görüntüleri, 1. "Gerçekçi Yolculuklar, no. 152 [altyazı okunamadı]": İngiliz dikenli tellerinde Alman cesedi. Bu fotoğraf akredite basın fotoğrafçılarınca çekilen ve stereoskopik görüntüler için çoğaltılan çok sayıda fotoğraftan biriydi. Savaş dehşeti halktan bazen sanıldığı kadar gizlenmemekteydi.

14. Ölüm görüntüleri, 2. "Gerçekçi Yolculuklar, no. 23: Leicester piyadeleri Ypres'te Kayzer'in 'yaşlı alçaklar'ı yok etme emrine karşı cesurca hücumla kalkarak çarpışıyor"; stereoskopik görüntüler için çoğaltılmıştır. Resmen onay alınarak ve büyük ihtimalle poz verilerek çekilmiş bir fotoğraf açısından, İngiliz zayıflığının (on yedide dokuz) alışılmamış ölçüde yüksek olması dikkat çekicidir.

15. Ölüm görüntüleri, 3. "Kolay bir defin yolu olarak yuvarlanıp bir mermi kraterine atılmış Alman ölü": Frank Hurley'nin albümünden.

16. Ölüm görüntüleri, 4. "Hendek 8'de ölü İskoç": Bir Alman askerin albümünden. Sıradan Alman askerleri (belki de zafer hatırası olarak) çoğu kez düşman cesedi resimlerini çekerlerdi.

17. (arka sayfada) Ölüm görüntüleri, 5. "Ele geçirilen İngiliz [aslında büyük ihtimalle Fransız] siperleri: Mazgal siperleri yok, sığınaklar çok az, kirli, düzensiz": Bir Alman askerin albümündeki sayfa, Langemark. Almanların askerlikte daha üstün olma duyguları, kendilerinininkinden çok daha pespaye İngiliz ve Fransız siperlerini görmeleriyle pekişti.

Eroberse englische

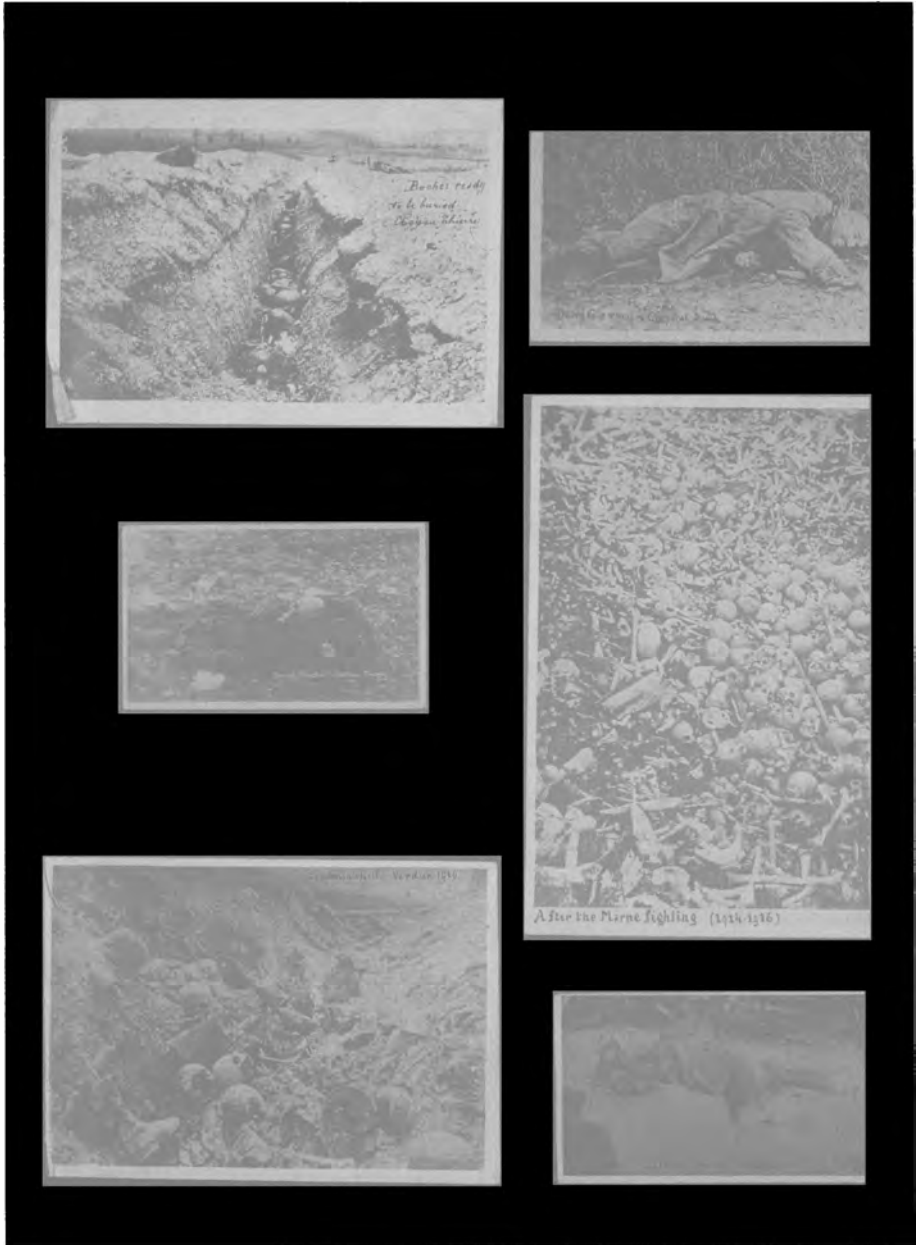

kleine Schiesscharten, wenig Munition, schmutzig, unordentlich.

Gräben

18. Ölüm görüntüleri, 6. "Ceset" kartpostalları: Bir Amerikalı denizcinin albümünden. Askerler ölümün büyüüne kapılmıştı. Yaygın biçimde dolaşan düşman cesedi fotoğraflarına bu türden birçok albümde rastlanabilir; ancak bütün bir sayfanın bunlara ayrılması alışılmamış bir durumdur.

19. Ölüm görüntüleri, 7. "SAVAŞ!!!!!!": Bir Amerikalı askerin albümünden. Avrupa'ya 1917-18'de gelen Amerikalı askerlerin gözünde, muharebe alanları ürkütücü bir ilginçliğe sahipti.

20. Silah arkadaşlığı, 1. "East York Alayı saldırı öncesinde siperlere yürüyor": Richard Harte Butler'ın albümünden. Kıyımdan önce sahte bir neşe mi sergileniyordu, yoksa bazı askerler muharebeye gitmeye sahiden can mı atıyordu?

21. Silah arkadaşlığı, 2. "Gerçekçi Yolculuklar, no. 4: Bir saatlik moladan istifade maskotlarıyla birlikte dinlenen Seaforth Alayı askerleri bir Alman keskin nişancısına hedef olma endişesi içinde"; stereoskopik görüntülerde kullanılmak üzere çoğaltılmış ve muhtemelen düzenleme yapılarak çekilmiş bir fotoğraf. Almanların İskoç alaylarından ("etekli iblisler") özellikle hoşlanmamasında, esir almada isteksiz oluşlarının küçümsenmeyecek payı vardı.

22. Silah arkadaşlığı, 3. “Yaralı taşıma işi. Bu adam aslında ateş altında. Yirmi yaralıyı bu şekilde taşıdı”: Richard Harte Butler’ın albümünden. Askerler hayatlarını ülkelerinden ziyade arkadaşları için tehlikeye atmaktaydı.

23. Mola ... “Thiepval’ın 100 metre ötesinde uyuyan asker”: Richard Harte Butler’ın albümünden. Bu hiç de romantik bir görüntü değildir. Cephe hattındaki bitkin askerler fırsat buldukça kestirmeye zamanla alıştı; ancak nöbetteyken uykuya dalmak idamlık bir suçtu.

24. [...] ve İstirahat. "Geri alınan Görz'de [Gorizia] sokak sahnesi, 1 Kasım 1917": Avusturya 16.
Komando Kolordusu'ndaki bir askerin albümünden. Çoğu asker ele geçirebildiği kadar içki içerdi.

25. Esirler, 1. "İngiliz askerleri yaralı Almanlarla birlikte": Richard Harte Butler'ın albümünden. Esir alma, savaşın neticesi açısından can alıcıydı. Askerler iyi muamele göreceklерinden emin olduklarında teslim olmaya daha yatkındı. Ne yazık ki teslim olanlar muharebenin kızgınlığı içinde sıklıkla vurulduğundan, bu güven bazen boşa çıkmaktaydı. Esirin silah arkadaşlarını, çarpışmayı sürdürmeye teşvik eden bu durum esir alanın ikilemiydi.

26. Esirler, 2. "Bu asker Londra'yı tanıyordu. Garson olarak çalıştığı bu kente dönmeye can atıyor." Basın Bürosu'nca dağıtılan resmî fotoğraf.

27. Esirler, 3. "Menin Yolu Muharebesi –Mahzun Bakışlı Üç Alman– Vampir Çiftliği İçin Çarpışmadan Mahşeri İngiliz Topçu Barajıyla Müthiş Sarsılmış Halde Kaçmışlardı." İngilizler bombardımanının Almanları boyun eğmeye mecbur edeceği beklentisi içindeydi. Basın Bürosu'nca dağıtılan resmi fotoğraf.

28. Esirler, 4. "Askerlerimizden biri taşınıyor. Elini kaldırıp 'Ben Alman değilim,' diye bağırıyor": Richard Harte Butler'ın albümünden. Alman savaş esirlerinin sedyecilik yapması dikkat çekici.

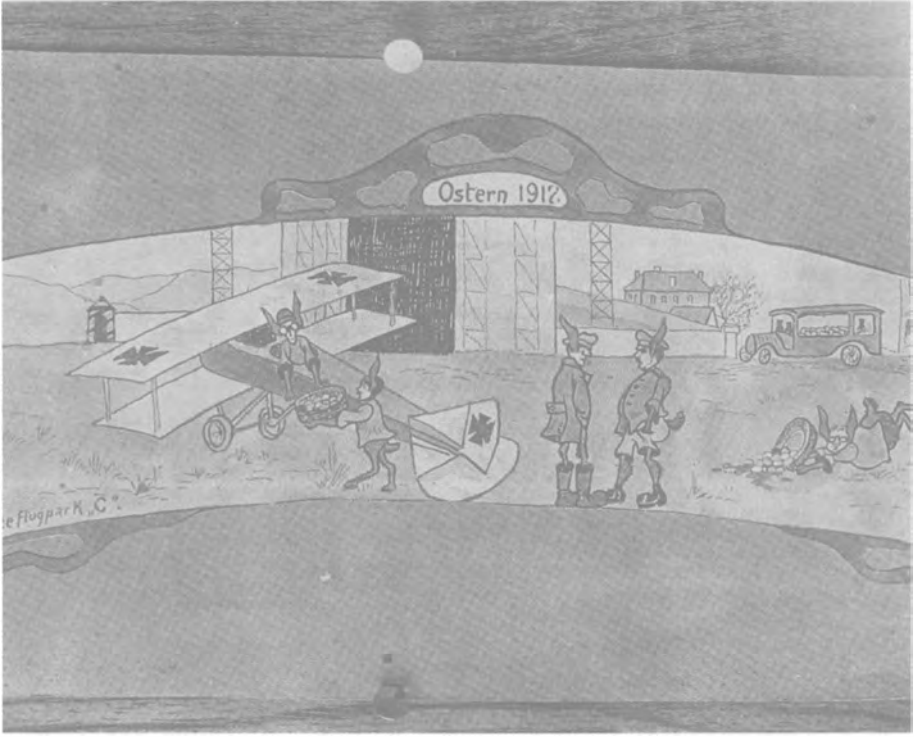
29. (arka sayfada) Havada savaş, 1. "Bombalar yağıyor. Courtrai'nin doğu kesimi, 31 Ocak 1918 sabah saat dokuz": Bir İngiliz pilotunun albümünden. Bir Amerikalı pilotun belirttiği gibi, "havadan bakınca hatları ayırt etmek ya da neler olup bittiğini kestirmek çoğu kez son derece zor"du (Hynes, *Soldiers Tale*, s. 13). Bu yükseklikten bomba atmak kesinlikle anlamsız bir uğraştı. Buna karşılık, havadan keşif önemliydi.

30. Havada savaş, 2. Bir pilotun protestosu: Başında uçuş kaskıyla ve ağzında 50 marklık banknotla bir kurukafa; bir Alman havacının albümünden. Bu görüntü bir pilotun hayatının ucuz olduğu fikrinin bir tür fotoğraf simgesi haline geldi.

31. Havada savaş, 3. Bir Alman havacının kendi filosundaki kişileri zırdeliler olarak çizdiği karikatür, Armee Flugpark "C", 1917 Paskalyası. Pilotların kendilerine bakışı ve siperlerdeki askerlerin onlara bakışı ("gökyüzünün şövalyeleri") arasındaki tezat çarpıcıdır. Taşınan bombaların Paskalya yumurtalarından daha sağlam olmadığı iması dikkat çekicidir.

32. Ah! Ne hoş bir savaş, 1: Frank Hurley'nin bir fotoğraf albümünden. 1960'lardaki bir müzikalin değil, savaş dönemindeki bir konser partisinin görüldüğü bu fotoğraf, o dönemde askerlerin kendilerini hicvedebildiklerini ortaya koyar.

33. Ah! Ne hoş bir savaş, 2. "Subay yemekhanesinde şairler ve aktörler": Bir Alman subayının albümünden (Batı Cephesi). Almanların da mizah duygusu vardı.

34. Savaş sonrası Avrupa. "Batı Cephesi'nde Büyük İngiliz İlerleyişi: Almanlar güzel Calincourt Şatosu'nu yıkıp molozlarını Somme Nehri'ne döktü; askerlerimiz bunları temizleyip suda bir geçit açtı": Richard Harte Butler'ın albümünden. Almanların 1918'deki yakıp yıkma politikası muzaffer İtilaf kuvvetlerini durdurmada pek etkili olmadı ama Versailles Antlaşması'ndan sonra çıkarılan tazminat faturasına birkaç milyon frank daha ekledi.

Ahmet T. Karamustafa

Tanrının Kuraltanımız Kulları-İslam Dünyasında
Derviş Toplulukları (1200-1550)

Antony Beevor

Stalingrad

Berlin'in Düşüşü 1945

Atilla Kiyat

Üç Yıldız Bir Penaltı

Kenneth F. Kiple

Gezgin Şölen -

Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı

Cemil Koçak (haz.)

27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları (2 cilt)

Bernard Lewis

Demokrasinin Türkiye Serüveni

David N. Livinstone-Charles W. J. Withers

Coğrafya ve Devrim

Amin Maalouf

Arapların Gözünden Haçlı Seferleri

Gerald Maclean

Doğuya Yolculuğun Yükselişi

Cyril Mango

Bizans Yeni Roma İmparatorluğu

Gülru Necipoğlu

15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı

Catherine Pinguet

İstanbul'un Köpekleri

Donald Edgar Pitcher

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası

John Lewis Gaddis

Soğuk Savaş

John Reader

Şehirler

Justin Marozzi

Tarihi İcat Eden Adam

Herodotos'la Seyahatler

John M. Hobson

Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Necdet Uğur

İsmet İnönü

İsmet İnönü

Defterler (1919-1973)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı

Osmanlı Tarihinden Portreler -

Seçme Makaleler I

Necdet Sakaoğlu

Türk Anadolu'da Mengücekoğulları

Hasan Rıza Soyak

Atatürk'ten Hatıralar

Banu İşlet Sönmez

II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti

Nora Şeni

Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı

Faruk Tabak

Solan Akdeniz (1550-1870)

Robert Dankoff-Nuran Tezcan (haz.)

Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası:
"Dürr-i bî-Misil in Abâr-ı Nil"

Houari Touati

Ortaçağda İslam ve Seyahat

Ian Buruma

Sıfır Yılı 1945'in Tarihi

Istvan Vasary

Kumanlar ve Tatarlar - Osmanlı Öncesi
Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı

Osmanlı Tarihinden Portreler -
Seçme Makaleler 1

Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler -
Seçme Makaleler 2

M. Çağatay Uluçay

Sancaktan Saraya - Seçme Yazılar

Mark Mazover

Selanik: Hayaletler Şehri - Hristiyanlar,
Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)
Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı

Michael Dobbs

Gece Yarısına Bir Kala

Niall Ferguson

Paranın Yükselişi - Dünyanın Finansal Tarihi

Uygarlık - Batıllık ve Ötekiler

İmparatorluk -

Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı

Hazin Savaş 1914-1918

Niyazi Berkes

Türkiye'de Çağdaşlaşma
Türkiye İktisat Tarihi

Orlando Figes

Karanlıkta Fısıldaşanlar -
Stalin Rusya'sında Özel Yaşam

Peter Furtado

Ülkelerin Tarihi

Şehzade Ali Vâsib Efendi

Vatan ve Menfâda Gördüklerimiz ve İşittiklerimiz

Solomon Volkov

Büyülü Koro - Lev Tolstoy'dan Aleksandr
Soljenitsin'e XX. Yüzyıl Rus Kültür Tarihi

Tony Judt

Kötülük Kol Gezerken

Savaş Sonrası - 1945 Sonrası Avrupa Tarihi

Wolfgang Müller-Wiener

İstanbul'un Tarihî Topografyası

Yücel Özkaya

18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu

Ziver Öktem (yay. haz.)

İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve
Enver Paşa

The Times'ın "kuşağının en parlak tarihçisi" olarak tanımladığı Niall Ferguson'a göre savaş her şeyden önce korkunçtu, yanı sıra da kaçınılmazdı. Tiyatronun bize öğrettiği trajediden daha fazlasıydı ve aslında doğrudan modern tarihin "hata"sıydı. Bir asker, savaşı "Avrupa'daki tüm ışıkların sönmüşü" olarak nitelendirmişti. 8 milyondan fazla insan bu savaşta hayatını kaybetti.

Ferguson, *Hazin Savaş*'la, Birinci Dünya Savaşı'na geleneksel ve büyük oranda kendi cephelerinden bakan askeri tarihçilerin ve iktisat tarihçilerinin yaklaşımını birleştirmeyi hedefliyor ve bunu başarıyor. "Militarizm, emperyalizm ve silahlanma yarışı nedeniyle savaş kaçınılmaz mıydı?", "Almanlar savaş kumarına niçin girdi?", "Savaş sahidinden de halk tarafından coşkuyla karşılandı mı?", "Cephede şartlar bu kadar kahırlıyken insanlar savaşmaya neden hâlâ devam etti?" Ferguson'un *Hazin Savaş*'ta yanıtlamaya çalıştığı on temel sorudan bazıları bunlar. En önemli ve sonuncu soru ise sizi bu kitabı okumaya davet ediyor:

"Barışı kim kazandı, daha kesin bir ifadeyle, sonunda savaşın bedelini kim ödedi?"

"Bugüne kadar yapılmış en ilgi çekici ve kışkırtıcı Birinci Dünya Savaşı analizi"

Ian Kershaw

"Dâhice ve ufuk açıcı... esaslı, okunmaya değer ve inandırıcı"

The Times

"Muhtemelen yıllardan beri Birinci Dünya Savaşı'nın kökenlerini gösteren en önemli kitap... Ferguson emin adımlarla A. J. P. Taylor'un mirasını devralmayı iddia edebilir."

Paul Kennedy, New York Review of Books

ISBN: 978-975-08-3325-0

9 789750 833250

45 TL

